वामनजयादित्यविरचिता

काशिका

न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनी-सहिता

द्वितीयो भागः

[१.३—२.२]

सम्पादकौ
डा. जयशङ्कर लाल त्रिपाठी
डा. सुधाकर मालवीयः

तारा प्रिण्टिंग वर्क्स

वामनजयादित्यविरचिता

न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनी-सहिता

द्वितीयो भागः

[१.३—२.२]

सम्पादकौ

डा. जयशङ्कर लाल त्रिपाठी

डा. सुधाकर मालवीयः

प्राच्यभारतीग्रन्थमाला—१८

Prācyabhāratīgranthamālā—18

का शि का

डॉ० जयशङ्कर लाल त्रिपाठी

डॉ० सुधाकर मालवीय:

Prācyabhāratīgranthamālā—18

KĀŚIKĀ

(A COMMENTARY ON PĀṆINI'S GRAMMAR)

of

VĀMANA & JAYĀDITYA

with

NYĀSA or VIVARAṆAPAÑJIKĀ

of

JINENDRABUDDHI

and

PADAMAÑJARĪ

of

HARADATTA MIŚRA

with

BHĀVABODHINĪ

Hindi Exposition by Dr. JAYA SHANKAR LAL TRIPATHI

Critically Edited by :

Dr. Jaya Shankar Lal Tripathi
Vyākaraṇācārya (Goldmedalist), M. A., Ph, D , D. Litt.,

and

Dr. Sudhakar Malaviya
Sahityācārya, M. A., Ph. D.,

Department of Sanskrit, Banaras Hindu University

Foreword by

Prof. Biswanath Bhattacharya

Mayūrabhañja Professor & Head, Department of Sanskrit, Banaras Hindu University

Volume II

[Adhyāyas 1.3—2.2]

TARA PRINTING WORKS
VARANASI
1986

प्राच्यभारतीग्रन्थमाला—१८

श्रीमद्वामन-जयादित्यविरचिता

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

का शि का

श्रीजिनेन्द्रबुद्धिविरचितया 'न्यास'परपर्यायकाशिकाविवरणपञ्जिकाख्यया

विद्वद्वरश्रीहरदत्तमिश्रविरचित-'पदमञ्जरी'-समाख्यया च व्याख्यया सहिता

डॉ० जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचितया 'भावबोधिनी' हिन्दीव्याख्यया च विभूषिता

संपादकौ

डॉ० जयशङ्कर लाल त्रिपाठी

व्याकरणाचार्यः (लब्धस्वर्णपदकः), एम० ए०, पी-एच्० डी०, डी० लिट्०

डॉ० सुधाकर मालवीयः

साहित्याचार्यः, एम० ए०, पी-एच्० डी०

संस्कृत-विभागः, काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः

प्रस्तावकः

डॉ० विश्वनाथ भट्टाचार्यः

मयूरभञ्ज प्रोफेसर, विभागाध्यक्षः, संस्कृत-विभागः, कला-संकायः

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः

द्वितीयो भागः

(१.३—२.२ अध्यायात्मकः)

तारा प्रिंटिंग वर्क्स

वाराणसी

१९८६ तमः खिष्टाब्दः] [२०४३ तमो वैक्रमाब्दः

प्रकाशकः
तारा प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा
वाराणसी–२२१०१० (उ० प्र०)

Published by
Tara Printing Works
Kamachha
Varanasi-221010 (U. P.)

प्रथमं संस्करणम्
मूल्यम् रू० ८५.००
(षड्शीतिरूप्यकाणि)

First Edition
Price : Rs. 85.00
(Rupees Eightyfive only)

मुद्रकः
तारा प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा, वाराणसी

Printed at
Tara Printing Works
Kamachha, Varanasi

PUBLISHER'S NOTE

We have the pleasure in presenting the Second Volume of Kāśikā with Nyāsa and Padamañjarī along with the new Hindi exposition Bhāvabodhinī by Dr. Jaya Shankar Lal Tripathi.

The learned editors of the present edition—Dr. Jaya Shankar LaL Tripathi, Reader and Dr. Sudhakar Malaviya in the Sanskrit Department, Banaras Hindu University have taken great pains and care in editing the text and the Hindi exposition. They have provided, in addition to Hindi exposition, critical notes and references which, we are sure, will render this edition more useful and valuable than all the earlier editions.

The whole work shall be completed in ten Volumes as follows :

Volume	*Adhyāya/Pāda*	*to*	*Adhyāya/Pāda*
I	1	—	1/2
II	1/3	—	2/2
III	2/3	—	3/2
IV	3/3	—	4/1
V	4/2	—	5/1
VI	5/2	—	6/1
VII	6/2	—	6
VIII	7		
IX	8		
X	Indices		

We hope that the present edition shall be appreciated and warmly welcomed by students and scholars alike.

"चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्याँ आविवेश ।।"

—ऋग्वेदः ४.५८.३

"चत्वारि शृङ्गाणि—पदजातानि, नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः—त्रयः कालाः=भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे—द्वौ शब्दात्मानौ—नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अस्य—सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धाः—त्रिषु स्थानेषु बद्धः—उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति=शब्दं करोति । कुत एतत् ? रौतिः शब्दकर्मा । महोदेवो मर्त्यां आविवेशेति । महान् देवः=शब्दः, मर्त्या=मरणधर्माणो मनुष्याः, तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।"

—पस्पशाह्निकं महाभाष्यम्

FOREWORD

Inroducing the *SECOND* Volume of the *Kāśikāvṛtti* provides me with a great pleasure and a sense of academic achievement. Dr. Jaya Shankar Lal Tripathi a senior colleague and Reader and Dr. Sudhakar Malaviya, the Senior Research Assistant in the Department of Sanskrit have undertaken the publication of the renowned *Vṛtti* on Paninian *Aṣṭādhyāyī* by Vāmana and Jayāditya along with the two well known commentaries *Nyāsa* (Kāśikāvivaraṇapañjikā) by Jinendrabuddhi and *Padamañjarī* by Haradatta Miśra. I congratulate them for undertaking such an ambitious project which, when completed, will meet a long-felt need of providing a thoroughly dependable edition of the basic texts of *Aṣṭādhyāyī* and *Kāśikā* along with two most important commentaries.

In addition to the meticulous care taken by the editors in printing the text as flawlessly as possible, they have provided useful critical notes and references whenever necessary and extensive indices to render the edition almost indispensible for the students following the Sūtra-Vṛtti-Bhāṣya mode of grammatical study in particular and researchers in general. Dr. Tripathi has also added a Hindi rendering of the *Vṛtti* which happens to be a pioneering effort. Translation of *Śāstras*, especially of one like the Vyākaraṇa where extreme precision is truly the soul of style, is a difficult and different job. I am happy to note that Dr. Tripathi with his firm grounding in the *Śāstra* has given an exposition which, apart from being faithful to the text, has done full justice to the purport as well.

Publication of the Kāśikā as planned is a stupendous work and the learned editors happen to be ideally qualified to fulfill the same. While congratulating both of them, I only hope and pray that they succeed in bringing out all the ten volumes as early as possible. I am sure that the entire Sanskritic world will welcome the grand scholarly venture.

BISWANATH BHATTACHARYA
Professor & Head, Department af Sanskrit

Banaras Hindu University
February 25, 1986

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।
प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः ॥

(वा० प० १.११)

तद् द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥

(वा० प० १.१४)

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥

(वा० प० १.१६)

इदमेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते ।
तद् व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते ॥

(वा० प० १.२२)

सम्पादकीयम्

छन्दः पादौ शब्दशास्त्रं च वक्त्रं कल्पं पाणी ज्योतिषं चक्षुषी च।
शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं वेदस्याङ्गान्याहुरेतानि षड् हि ॥

—ऋक्सर्वा : षड्गुरुशिष्यकृता भूमिका

विश्वस्य प्राचीनतमास्वखिलासु भाषासु संस्कृतं सर्वा अपि अतिशेते—इत्यत्र न कस्यापि वैमत्यम्। विषयोऽयं आश्चर्यकरः यत्सत्स्वपि बहुविधेषु राजनैतिकपरिवर्तनेषु धार्मिकान्दोलनेषु च यदि काचिद् भाषास्ति तादृशी याऽस्मिन् विशालेऽपि भारते आसेतु हिमाचलं मूलभाषापदवीमारूढा भाषणादिव्यवहारपदमधिष्ठिता सञ्जागर्तितराम्, तर्हि सा केवलमियं **सुरभारती** एव इति विमर्शका आकलयन्ति।[1] वस्तुतोऽस्य वैशिष्ट्यस्य हेतुषु अस्या व्याकरणं प्रामुख्यं भजते, येनाद्यापीयं भाषाऽक्षुण्णरूपेण विराजमाना सर्वान् भारतीयान् वैदेशिकानपि च सम्मोहयति।

वेदानां सम्यग्ज्ञानाय तेषां षडङ्गानां ज्ञानम् आवश्यकमेव। अतएव व्याकरण-विषये प्राचीनकालादेव विज्ञायते यत्—'**छन्दः पादौ तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्**।' षट्स्वङ्गेषु व्याकरणं पदपदार्थज्ञानस्य तदायत्तत्वात् प्रधानम्।

महर्षिः पाणिनीः (ख्रि० पू० ५०० वर्षकालिकः)

तत्र सत्सु बहुषु व्याकरणेषु महेश्वरप्रसादादधिगतवैशिष्ट्यं पाणिनीयं व्याकरणं लौकिकवैदिकोभयशब्दानां नियामकम्। महर्षिः पाणिनिः स्वकीययाऽद्भुतप्रतिभया सकलशब्दशास्त्र-समुद्रं समुन्मथ्याष्टस्वध्यायेषु नवनीतमिवापेक्षितं सर्वं व्याकरणं सूत्ररूपेण प्रोक्तवान्। तत्राष्टाध्याय्यां सप्तनवत्यधिकनवशतोत्तरत्रिसहस्राणि (३९९७) सूत्राणि वर्त्तन्ते। तस्यां व्याकरणशास्त्रसम्बद्धाः सर्वेऽपि विषयाः सूत्रशैल्यां प्रतिपादिताः।

वार्त्तिककारः कात्यायनः (ख्रि० पू० ३०० वर्षकालिकः)

पाणिनि-परवर्तिषु वैयाकरणेषु वार्त्तिककारः कात्यायनः विशेषतोऽत्र उल्लेखनीयः। पाणिनीयसूत्रे उक्तानुक्तदुरुक्तार्थान् विवेचयता समीक्षणत्वेन वार्त्तिकानि कात्यायनेन विरचितानि। तान्यपि सूत्राणीव प्रमाणानीति सर्वे स्वीकुर्वन्ति। किन्तु वार्त्तिकानां स्वरूपादिकमद्यापि न व्यवस्थितमिति खेदावहम्।

भाष्यकारः पतञ्जलिः (ख्रि० पू० १५० वर्षकालिकः)

सूत्राणि वार्त्तिकानि चैतदुभयमपि संक्षिप्तरूपेण व्याकरणसिद्धान्तान् प्रत्यपादयत्, येनाभिप्रायबोधने काठिन्यमन्वभूयत। अतो महर्षिणा पतञ्जलिना अनुपमे स्वकीये महाभाष्ये सरलया भावगम्भीरया च शैल्या विशदरूपेण विषयाणां प्रतिपादनमकारि। एवं **पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलयो 'त्रिमुनि'** इत्याख्यया वैयाकरणैः स्तूयन्ते।

---

1. 'Even at the present moment, after a century of English rule and English teaching, I believe that **Sanskrit** is more widely understood in India than **Latin** was in Europe at the time of Dante,'' इति विद्वद्धुरीणो भट्टमोक्षमूलरः, 'India : What can it teach us.'

व्याख्यानस्य द्वैविध्यम्

कालान्तरे पुनः शास्त्रसौकर्याय बालावबोधनाय च प्रयोगप्रक्रियाक्रमं संलक्ष्य नैकेषां प्रक्रियाग्रन्थानां रचना सञ्जाता। अस्मिन् शब्दशास्त्रे ये ग्रन्थाः पाणिनिविरचित-सूत्रक्रमेण वर्त्तन्ते, ते**ऽष्टाध्यायीक्रमा**वलम्बिनः, ये च प्रयोगानुसारेण विद्यन्ते, ते **प्रक्रियाक्रमा**वलम्बिनः कथ्यन्ते। तत्र वामनजयादित्येन कृता **'काशिकावृत्तिः'** अष्टाध्यायीक्रमस्य उपलब्धवृत्तिषु प्रथमावृत्तिः।

काशिका

अष्टाध्यायीक्रमवलम्ब्य संपादितेषु सर्वेषु ग्रन्थेषु पाणिनेः संक्षिप्ता शैली, अपरत्र च महाभाष्यकारस्य अतिविस्तृता बहुपरिश्रमसाध्या च शैली, अत्र मध्यममार्गेण व्याकरणशास्त्रस्य सर्वेषां विषयाणां परिज्ञानाय कैश्चिद् वृत्तिकारैः प्रयासो व्यधायि। तत्र वामन-जयादित्याभ्यां (ख्रि० ६५०) महाभाष्यसमाश्रिता सरलरीत्या सोदाहरण-सूत्र-व्याख्यान-प्रतिपादनपरापेक्षितभावप्रकाशिका 'काशिका' नाम्नी वृत्तिर्विरचिता।

सा चेदानीमियं वृत्तिः पाणिनीयाष्टाध्याय्या उपलब्धवृत्तिषु प्राचीनतमा। अस्यां प्रतिसूत्रमनुवृत्त्युदाहरणप्रत्युदाहरणानि शङ्कासमाधानपुरःसराणि समुपलभ्यन्ते। काशिकाकाराभ्यां पाणिनिशास्त्रोपरि परम्पराप्राप्तस्य विषयजातस्य प्रयत्नेन रक्षणं कृतम्, यतो गणपाठोपसंख्यानेष्टयादीनां परिष्कृतरूपेण सह वृत्ति-भाष्य-नामधातु-पारायणादिषु विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य [= व्याकरणशास्त्रस्य] सारसङ्ग्रहोऽत्र जिज्ञासुभिः सारल्येनोपलभ्यते।

काशिकायाः व्याख्याः

१. न्यासः (= काशिकाविवरणपञ्जिका)

२. पदमञ्जरी

३. भावबोधिनी (हिन्दी व्याख्या)

(१) न्यासः (काशिकाविवरणपञ्जिका)

काशिकावृत्तेः टीका **काशिकाविवरणपञ्जिका**परपर्याया **'न्यास'** इत्याख्यया प्रसिद्धा आचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता (७०० ई०)। इयं सरलापि गम्भीराऽपेक्षितपदार्थबोधनसमर्थेति बोध्यम्।

(२) पदमञ्जरी

काशिकावृत्तेः अपरा प्रौढा टीका 'पदमञ्जरी' श्रीविद्वद्वर-हरदत्तेन (११०० ई०) प्रणीता। अत्र काशिकायाः प्रतिसूत्रं प्रति-पदं व्याख्यानं दृश्यते। अस्याः गाम्भीर्यं महत्त्वं च विदुषां सुस्पष्टम्।

(३) भावबोधिनी

अत्र न्यास-पदमञ्जरी-समाश्रिता सकलकाशिकावृत्तेः विशदा डॉ० जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचिता 'भावबोधिनी' नामधेयाऽभिनवापूर्वा हिन्दी-व्याख्या विराजते। अस्यां सूत्राणां विस्तृतं व्याख्यानं प्रदर्श्य प्रक्रियाज्ञानसौकर्याय प्रकृति-प्रत्ययादिनिर्देशपुरस्सरं व्युत्पादनम्, अथ च 'विमर्श' इत्येतदन्तर्गतं गम्भीरविषयविवेचनं जिज्ञासु-शङ्का-समाधानाय समायोजितम्।

प्रस्तुतं संस्करणम्

अथेदानीं सप्रश्रयं सामोदं च विद्वज्जनसमक्षं प्रस्तूयते—आचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितया **न्यासा**परपर्याय **'काशिकाविवरणपञ्जिकाख्यया'** श्रीविद्वद्वरहरदत्तमिश्रविरचितया **पदमञ्जरी**समाख्यया व्याख्यया च सहितायाः, अथ च डॉ० जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचितया **'भावबोधिनी'** त्याख्ययाऽभिनवया हिन्दीव्याख्यया च विभूषितायाः **'काशिका'** नामवृत्तेः प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादतः द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादपर्यन्तः **द्वितीयो भागः**।

संस्करणस्यास्य वैशिष्ट्यानि—

१. सम्पूर्णकाशिकायाः हिन्द्यां विशदं व्याख्यानम् ।
२. काशिकावृत्तानुपलब्धानामुद्धरणानामाकरग्रन्थेभ्यः संशोधनं विधाय मूलस्थाननिर्देशपुरस्सरं संयोजनम् ।
३. वृत्तावुदाहरणत्वेनोद्धृतानां वैदिकपाठानां स्वराङ्कनसहिता प्रस्तुतिः ।
४. न्यासस्य पदमञ्जर्याश्च विविधपाठानां समीक्षणपूर्वकं सम्पादनम् ।
५. टीकाद्वये उपलब्धानामुद्धरणानां बाहुल्येन मूलनिर्देशः ।

तत्र तावत् तत्तत्पाठसंशोधनार्थं यानि पुस्तकानि प्रयुक्तानि दृष्टानि वास्माभिः तानि प्रथमभागस्य सम्पादकीये निर्दिष्टानि । व्यतिरिक्तमेतद्—एतेषु पुस्तकेषु यत्र क्वापि उद्धृतांशेषु त्रुटयोऽवलोकिताः तत्तदाकर-ग्रन्थेभ्यः मूलपाठं संशोध्य ताः बाहुल्येनापकृता अस्माभिः ।

सम्पादन-शैली

प्रतिसूत्रमत्र उट्टङ्किता प्रथमसङ्ख्या अष्टाध्यायीसूत्रस्यानुपूर्वि-क्रमावलम्बिनी । सूत्रस्य पश्चाद् गृहीता संख्या तत्सूत्रस्य अष्टाध्यायीक्रमागत-पादस्यान्तर्गतसूत्रस्य संख्यां बोधयति । तदुपरि कोष्ठके गृहीता संख्या निर्णयसागरमुद्रणालयतः प्रकाशित—'सिद्धान्तकौमुदी' स्थसूत्रस्य संख्यां द्योतयति । मन्ये, एतत् शोध-च्छात्राणां विद्वद्वराणां वा किमपि उपकाराय सम्पद्येत । रीतिरियं विद्वद्वरेण्येन डा० आर्येन्द्रशर्ममहोदयेनापि समादृता, सैवाऽनुसृताऽस्माभिरपि ।

सुविदितं हि इदमस्य ग्रन्थस्याध्येतॄणां यदस्मिञ्छास्त्रे निबद्धानि गम्भीरवाक्यान्यतिक्लिष्टानि, तथापि श्रीमद्गुरुचरणेभ्योऽखिल-विद्यापारंगतेभ्यः सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्व-विद्यालयस्य व्याकरणविभागाध्यक्ष-चरेभ्यः पण्डितप्रकाण्डेभ्यः श्रीमद्भ्यो मुरलीधरमिश्रमहोदयेभ्यः, श्रीमद्भ्यो भूपेन्द्रपति-त्रिपाठिमहोदयेभ्यः, श्रीमद्भ्यो भूपनारायण-झा-महोदयेभ्यः, श्रीमद्भ्यो रामप्रसादत्रिपाठिमहोदयेभ्यः, श्रीमद्भ्यः कालिकाप्रसाद-शुक्लमहोदयेभ्यः, श्रीमद्भ्यो देवदत्तशर्मोपाध्यायमहोदयेभ्यश्च यदुपलब्धं तदेवास्य संस्करणस्योपजीव्यम् ।

अन्ते काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागाध्यक्षाः प्राच्य-प्रतीच्योभयविधविद्यापारङ्गताः सूक्ष्मसमीक्षकाः श्रद्धेयाः मनीषिणः डाँ० विश्वनाथभट्टाचार्यमहोदयाः अस्य ग्रन्थस्य प्रास्ताविकं विलिख्यास्मान् भृशमनुगृहीतवन्त इति तेषां कृतज्ञतां प्रकटयामः ।

काशीस्थ-तारायन्त्रालयाधिपतीनां दुर्लभ-प्राचीन-संस्कृत-ग्रन्थरत्नानां प्रकाशने रतानां श्रीमद्रमा-शङ्करपण्ड्या-महोदयानामाभारोऽस्माभिः हृदयेन स्वीक्रियते यैः सौष्ठवसम्पन्नं सत्वरञ्चैतत् संस्करणं विद्वत्-समक्षमुपस्थापितम् ।

संस्कृत विभागः, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः
गङ्गादशहरा २०४० (१८-६-१९८६)

जयशङ्करलाल त्रिपाठी
सुधाकर मालवीयः

भूमिका

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

भारतीय मनीषियों ने शब्दशास्त्र का सूक्ष्म चिन्तन प्राचीन काल से ही आरम्भ कर दिया था। उनके गम्भीर अनुशीलन के फलस्वरूप प्रातिशाख्य ग्रन्थों एवं पाणिनीय जैसे विभिन्न व्याकरणों का प्रणयन हुआ। शब्दानुशासन का विस्तृत एवं विशाल रूप सुदीर्घ वैदिक युग से ही प्राप्त होता है। गो-पथ ब्राह्मण[1] में पाणिनीय व्याकरण में प्रयुक्त अनेक पारिभाषिक शब्दों का विवेचन उपलब्ध होता है। यास्क के निरुक्त में वैयाकरणों के मत उद्धृत हैं।[2] वाल्मीकीय रामायण[3] और महाभारत[4] से स्पष्ट है कि संस्कृत भाषा का व्याकरण अत्यन्त प्राचीन है। अन्ततः पातञ्जल महाभाष्य के उद्धरण से इस व्याकरणशास्त्र पर अत्यन्त प्राचीनत्व की मुहर लगा दी गई है :—**'पुराकल्पे एतदासीत्—संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते।'**[5]

पाणिनि-पूर्ववर्ती वैयाकरण

सम्प्रति यद्यपि पाणिनीय अष्टाध्यायी ही सर्वाङ्गपूर्ण और सर्वविद्वज्जनों द्वारा समादृत है। परन्तु पाणिनि की इस अद्भुत कृति में पूर्ववर्त्ती आचार्यों के योगदान को अस्वीकार नहीं किया जा सकता। उनके मतों का सम्यक् रूप से अनुशीलन करने के बाद ही पाणिनि ने सूत्रों की रचना की।

अष्टाध्यायी में उल्लिखित आचार्य

अष्टाध्यायी के अध्ययन से यह ज्ञात होता है कि पाणिनि के भी पहले—१. काश्यप (पा० सू० १.२.२५), २. सेनक (पा० सू० ५.४.११२), ३. आपिशलि (पा० सू० ६.१.१२), ४. स्फोटायन (पा० सू० ६.१.१२३), ५. चाक्रवर्मण (५.१.३०), ६. भारद्वाज (पा० सू० ७.२.६३), ७. गार्ग्य (पा० सू० ८.३.२०), ८. शाकल्य (पा० सू० ८.३.१९), ९. शाकटायन (पा० सू० ८.४.५०), १०. गालव (पा० सू० ८.४.६७)—ये दस आचार्य हो चुके थे।

अष्टाध्यायी में अनुल्लिखित आचार्य

अष्टाध्यायी में कुछ आचार्यों का उल्लेख सर्वनाम शब्दों के द्वारा भी किया गया है, जैसे—उदीचाम् (४.१.५३), एकेषाम् (४.१.१७), आचार्याणाम् (८.३.१२४), प्राचाम् (८.३.५)।

पाणिनि द्वारा अनुल्लिखित भी अनेक वैयाकरण पाणिनि से पूर्व विद्यमान थे जिनका निर्देश अन्यान्य ग्रन्थों में उपलब्ध होता है। ये आचार्य हैं—१. इन्द्र, २. भागुरि, ३. पौष्करसादि, ४. चारायण, ५. काशकृत्स्न, ६. वैयाघ्रपद, ७. माध्यन्दिनि, ८. रौढि, ९. शौनक, १०. गौतम तथा ११. व्याडि।

---

१. ओङ्कारं पृच्छामः—को धातुः ? किं प्रातिपदिकम्······· ? कति पदः ? कः संयोगः ? किं स्थाननादानुप्रादानानुकरणम्·······? (गो० ब्रा० पू० १.२४)

२. नि० १३.२।

३. वा० रा० कि० का० ३.२९।

४. महाभा० उद्योग पर्व ४.३.६१।

५. महाभा० (पस्पशा०)।

पाणिनि का काल (५०० ई० पू०)

पाणिनि के समय के निर्धारण में विद्वानों में मतभेद है। किन्तु इनका समय ई० पू० ५ वीं शती अनेक विद्वान् स्वीकार करते हैं। उपरितम सीमा के रूप में सत्यव्रत सामश्रमी आदि कुछ विद्वान् इनका समय २४०० ई० पू० और राजवाडे एवं वैद्य ९००–८०० ई० पू०, वेलवलकर ७००–६०० ई० पू०, भण्डारकर ७०० ई० पू०, बलदेव उपाध्याय ५०० ई० पू०, मैकडानल ५०० ई० पू०, मैक्समूलर ३५० ई० पू० और निम्नतम सीमा के रूप में कीथ आदि विद्वान् इन्हें ३०० ई० पू० का स्वीकार करते हैं। युधिष्ठिर मीमांसक इनका समय वि० पू० २९०० वर्ष मानते हैं। डा० वासुदेवशरण अग्रवाल इनकी तिथि ई० पू० पञ्चम शतक का मध्य निर्धारित करते हैं।

पाणिनि की अष्टाध्यायी

इतिहासकारों के अनुसार पाणिनि ने 'जाम्बवतीविजय' (=पातालविजय) की भी रचना की थी। किन्तु इनकी कीर्ति-पताका **अष्टाध्यायी** के कारण ही है। इसका स्वरूप नाम से ही स्पष्ट है—आठ अध्याय। इनमें प्रत्येक अध्याय चार-चार पादों में विभक्त है। इस प्रकार बत्तीस पादों में चार हजार सूत्र (काशिका के अनुसार ३९९२) हैं। यद्यपि आपिशलि का व्याकरण भी आठ अध्यायों में है। किन्तु 'अष्टाध्यायी' शब्द पाणिनीय-व्याकरण के लिए ही योगरूढ़ हो गया है।

अष्टाध्यायी का द्विविध अध्ययन

कालान्तर में शास्त्रसौकर्य के लिए और बालावबोध में इसे सरल बनाने के लिए शब्दप्रयोग एवं शब्द-साधुत्व की प्रक्रिया को देखकर अनेक प्रक्रियाग्रन्थों की रचना हुई।

(क) अष्टाध्यायी-क्रम

इस शब्दशास्त्र में जो ग्रन्थ पाणिनिविरचित सूत्रक्रम के अनुसार हैं वे 'अष्टाध्यायीक्रम' वाले कहे जाते हैं। इनमें सूत्र अष्टाध्यायी के ही अनुसार व्याख्यात हैं। इस क्रम के अनुसार अपने रूप एवं स्थान किसी से भी परिवर्तित करके सूत्र का अध्ययन करना इष्टसाधक नहीं बन सकता। इस क्रम से सूत्रार्थ के अध्ययन पर विशेष ध्यान दिया जाता है।

(ख) प्रक्रिया-क्रम

परन्तु कालान्तर में लक्ष्य (=प्रयोग) को प्रधानता दी जाने लगी और ११ वीं शती में अष्टाध्यायी के अध्ययन की दूसरी धारा भी बन गई। अभी तक सूत्रार्थ के ज्ञान की प्रधानता थी। किन्तु अब लक्ष्यसिद्धि-मात्र प्रधान होने लगी। इस क्रम के अन्तर्गत शब्दसाधुत्व की प्रक्रिया के क्रमानुसार सूत्रों का उपस्थापन किया जाने लगा।

इस प्रक्रिया-क्रम के अन्तर्गत धर्मकीर्ति (११ वीं शती) का 'रूपावतार', विमल सरस्वती (१४ वीं शती) की 'रूपमाला', रामचन्द्राचार्य (१४ वीं शती) की 'प्रक्रियाकौमुदी' आदि विशिष्ट रचनाएँ हुईं। इनकी अनेक टीकाएँ भी लिखीं गई। इस क्रम का सबसे महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ भट्टोजि दीक्षित (१५६० ई०) की 'वैयाकरण-सिद्धान्त-कौमुदी' है। 'प्रक्रिया-कौमुदी' में मात्र लौकिक शब्दों पर विचार किया गया है। किन्तु 'सिद्धान्त-कौमुदी' में वैदिक और लौकिक उभयविध शब्दों की प्रक्रिया बताई गई है।

अष्टाध्यायी-क्रम का वैशिष्ट्य

पाणिनि ने अष्टाध्यायी में सूत्रों के उपन्यास में एक विशेष क्रम का ध्यान रखा है। इसकी संक्षिप्तता ही इसकी प्रमुख विशेषता है। पाणिनि ने व्याकरण के प्रत्येक नियम को सूत्र रूप में अति संक्षिप्त करके प्रस्तुत

किया है। भाषा की ऐसी समाहार शक्ति स्यात् ही कहीं अन्यत्र देखने को मिले। उन्होंने सूत्रों का प्रणयन करके उन्हें स्थान-विशेष पर रखा है। यदि इसका उल्लंघन करके अध्ययन किया जाता है तो निश्चित ही पाणिनि के उद्देश्य (संक्षेप में व्याकरण का ज्ञान) की सिद्धि नहीं हो सकती। पाणिनि ने इन सूत्रों में पूर्ववर्ती पद या पदसमूह को अग्रिम सूत्रों से सम्बद्ध करने के लिए 'अनुवृत्ति' पद्धति को प्रस्तुत किया। इसलिए आगे के सूत्रों में केवल अतिरिक्त अंश ही लिखने की आवश्यकता पड़ी। कहीं-कहीं अधिकार-सूत्र मानकर अपेक्षित सभी सूत्रों में उसका सम्बन्ध कर लिया गया है। प्रक्रिया के अनुसार पूर्ववर्ती सूत्र की अपेक्षा परवर्ती सूत्र की बलवत्ता मानी जाती है—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (१.४.२) इसका ज्ञान अष्टाध्यायी-क्रम के अध्ययन से ही सम्भव है। 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८.२.१) में संकेतित पूर्व के प्रति पर की असिद्धि का ज्ञान हमें अष्टाध्यायी-क्रम में सरलतया हो जाता है। प्रक्रिया-क्रम में शब्दरूप-सिद्धि की प्रधानता है। अतः प्रक्रियांश का अच्छा ज्ञान सम्भव हो जाने पर भी सूत्रार्थ-सम्बन्धी अपेक्षित सम्यग् ज्ञान अपूर्ण ही रहता है।

अष्टाध्यायी-क्रम की वैज्ञानिकता की उपेक्षा करके कुछ उपयोगी शब्दों का शीघ्र ज्ञान कराना ही प्रमुख उद्देश्य मानकर सिद्धान्तकौमुदी आदि प्रक्रिया-ग्रन्थों की लोकप्रियता बढ़ी। इससे व्याकरणशास्त्र के अध्ययन की सही दिशा (कम्प्यूटर = संक्षिप्त पद्धति) छूट गई। वैदिक शब्दों के विषय में सर्वथा अज्ञान ही रहने लगा। अष्टाध्यायी में एक साथ ही दोनों प्रकार के शब्दों का अध्ययन करने से उनका अन्तर सरलतया समझ में आ जाता है। इस प्रकार अष्टाध्यायी-क्रमाश्रित ग्रन्थों (महाभाष्य तथा काशिका आदि) के अध्ययन में श्रम करना थोड़े समय में अधिक ज्ञान की प्राप्ति करना है।

वार्त्तिककार कात्यायन (३०० ई० पू०)

आचार्य कात्यायन वार्त्तिककार के रूप में जाने जाते हैं। इनका समय पाणिनि के बाद ई० पू० तृतीत शती माना जाता है। पाणिनि की अष्टाध्यायी के बाद भाषा में प्रविष्ट हुए नवीन रूपों का औचित्य सिद्ध करने के लिए कात्यायन ने पाणिनि के सूत्रों पर वार्त्तिकों (पूरक-सूत्रों) की रचना की। ये वार्त्तिक पाणिनि की अष्टाध्यायी का मण्डन ही करते हैं क्योंकि ये अष्टाध्यायी के पूरक हैं। अतः कात्यायन पाणिनि-सम्प्रदाय के द्वितीय आचार्य माने जाते हैं।

महाभाष्यकार पतञ्जलि (१५० ई० पू०)

सूत्रों तथा वार्त्तिकों का अत्यन्त सारगर्भित और संक्षिप्त रूप होने से उन पर समय-समय पर विभिन्न आचार्यों ने व्याख्या-ग्रन्थों का प्रणयन किया। इनमें पतञ्जलि (१५० ई० पू०) का महाभाष्य सर्वोत्कृष्ट है। पतञ्जलि ने कुछ ऐसी पारिभाषिक युक्तियों का प्रयोग किया है जिनके आधार पर इन्होंने पाणिनि के मूल सूत्रों के क्षेत्र में प्रभावशाली ढंग से विस्तार कर दिया है। किन्तु इस कार्य के लिए इन्होंने कात्यायन की भाँति किसी संवर्धन के समावेश का साहस अत्यल्प ही किया है। महाभाष्य सभी सूत्रों पर उपलब्ध नहीं है। इसका गद्य लालित्य, संक्षिप्तता एवं प्रसाद गुण के लिए प्रसिद्ध है।

इस प्रकार इन तीन महर्षियों ने मिलकर पाणिनीय व्याकरण को पूर्णता प्रदान की। इसीलिए इन्हें बाद में **'त्रिमुनि'** की संज्ञा से अभिहित किया गया।

भर्तृहरिकृत वाक्यपदीय

पाणिनीय व्याकरण के दार्शनिक क्रम के अन्तर्गत शब्दार्थ-सम्बन्ध की व्याख्या की जाती है। स्फोटवाद पर पहुँचकर यही गम्भीर चिन्तन का रूप ले लेता है। इसका व्यवस्थित रूप से गम्भीर विवेचन भर्तृहरि के वाक्यपदीय में हुआ है।

पाणिनि-भिन्न व्याकरण के सम्प्रदाय

पाणिनि-सम्प्रदाय के अतिरिक्त अन्य भी अनेक व्याकरण के सम्प्रदायों का आविर्भाव कालान्तर में हुआ जिनके नाम हैं—१. चान्द्र-सम्प्रदाय, २. जिनेन्द्र-सम्प्रदाय, ३. शाकटायन-सम्प्रदाय, ४. हेमचन्द्र-सम्प्रदाय, ५. कातन्त्र-सम्प्रदाय, ६. सारस्वत-सम्प्रदाय, ७. मुग्धबोध-सम्प्रदाय, ८. जौमर-सम्प्रदाय, ९. सौपद्म-सम्प्रदाय, १०. मतवादी सम्प्रदाय के अन्तर्गत हरिनामामृत और चैतन्यामृत ।

अष्टाध्यायी के व्याख्यान

पाणिनि की अष्टाध्यायी पर अनेक आचार्यों ने वृत्तिग्रन्थों की रचना की थी, जिनके नाम हैं—१. पाणिनि, २. श्वोभूति, ३. व्याडि, ४. कुणि, ५. माथुर, ६. वररुचि, ७. देवनन्दी, ८. दुर्विनीत, ९. चुल्लि-भट्टि, १०. निर्लूर, ११. चूर्णिकार या चूर्णि । किन्तु इनकी वृत्तियाँ अप्राप्त हैं ।

जो एकमात्र वृत्ति प्राप्त है उसका नाम है—१. 'काशिकावृत्ति' जयादित्य और वामन-कृत ।

पाणिनीयाष्टाध्यायी के सूत्रक्रमानुसार लिखी गईं अन्य भी वृत्तियाँ हैं । इनमें कुछ मुद्रित हैं, कुछ अमुद्रित और कुछ का तो मात्र उल्लेख ही प्राप्त होता है । ये भागवृत्ति, भाषावृत्ति और दुर्घटवृत्ति आदि हैं ।

काशिकावृत्ति

जयादित्य एवं वामन (६५० ई०) और उनका काल

जयादित्य ने 'काशिका' नाम से प्रसिद्ध वृत्ति की रचना की । उपलब्ध वृत्तियों में यह वृत्ति ही सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण और अत्यन्त प्राचीन है । इसके प्रणेता दो विद्वान् जयादित्य और वामन हैं । इनमें से प्रथम पाँच अध्याय जयादित्य द्वारा विरचित हैं और शेष तीन वामन द्वारा रचित हैं ऐसी प्रसिद्धि है ।

इत्सिंग की भारत-यात्रा-विवरण में जयादित्य को 'काशिका' का रचयिता लिखा है । अतः इनका समय ६५० ई० पू० माना जाता है । वामन का काल सातवीं शती का उत्तरार्ध है ।

जयादित्य एवं वामनकृत वृत्ति का विभाग

१. प्रयोगाणां तु निर्वाहो णिचश्चेत्यात्मनेपदात् ।

जयादित्यस्य हृदयं गूढमेतत्प्रकाशितम् ॥ का० भाग २ पृ० ७९—१.३.६७ पदमञ्जरी ।

यहाँ पर हरदत्त ने मात्र जयादित्य का ही नाम लिया है । उनका यहाँ यह कहना है कि जयादित्य का ही हृदय ऐसा है जिन्होंने इस गूढ़ बात को प्रकाशित किया है । यहाँ वह वामन को भी साथ ले सकते थे । किन्तु मात्र जयादित्य का ही ग्रहण किया है । इससे यह निश्चित है कि प्रथम पाँच अध्याय जयादित्य द्वारा रचित हैं ।

२. **वामनस्तु** 'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक इति·······कस्मान्न स्यादिति ।'

—का० भा० २, पृ० ३५९, २.१.१७ पर पद० ।

यहाँ पर हरदत्त ने वामन का मत उपस्थित किया है । ऊपर की वृत्ति यदि दोनों द्वारा रचित होती तो इनका मत अलग से क्यों दिया जाता ? अतः आरम्भ के ५ अध्यायों पर भी वामन की वृत्ति थी किन्तु किसी कारणवश उसे अलग रक्खा गया । हरदत्त के समय वह विद्यमान थी । अतः यह सिद्ध होता है कि वामन ने सम्पूर्ण अष्टाध्यायी पर वृत्ति लिखी थी ।

काशिका नाम का कारण

यह वृत्ति काशी में रची गयी थी अतः इसका नाम काशिका पड़ा। किन्तु सृष्टिधर के मत में सूत्रों के अर्थों को प्रकाशित करने के कारण इसका नाम 'काशिका' पड़ा है। काशिका का अन्य नाम 'एकवृत्ति' भी है। काशिका में पाणिनीय क्रमानुसार लौकिक एवं वैदिक सूत्रों की यथास्थान व्याख्या होने से 'भागवृत्ति' के प्रतिपक्ष में काशिका के लिए 'एकवृत्ति' शब्द का व्यवहार होता है।

काशिका का वैशिष्ट्य

काशिका में प्रत्येक पाणिनि-सूत्र की व्याख्या की गयी है। इसमें महाभाष्य के मत से भिन्न आचार्यों के मत भी व्यक्त किए गए हैं। इस वृत्ति की मुख्य विशेषता इसमें वार्त्तिकों के पूर्ण स्वरूप का होना है। काशिका का मुख्य उद्देश्य पाणिनि की प्रक्रिया को समझाना है। इसीलिए आवश्यकतानुसार अनेक वार्त्तिकों को पाणिनि की इच्छा का अभिव्यञ्जक मानकर 'इष्टियों' के रूप में पढ़ दिया गया है और कहीं-कहीं उन वार्त्तिकों के मूल रूप में हेर-फेर भी कर दिया गया है। वार्त्तिकों की अभिव्यक्ति संक्षेप में होने से कहीं वार्त्तिक छूट गए हैं और कुछ वार्त्तिक तो महाभाष्य आदि में प्राप्त भी नहीं होते। जैसे—१. अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (पृ० ९३), २. कृत्यग्रहणे यण्ण्यतोर्ग्रहणं कर्तव्यम् (पृ० २८५) ३. शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् (पृ० २९१)। ४. तुरीयशब्दस्यापीष्यते (पृ० ३४१), ५. प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः (पृ० ३६२), ६. बहुष्वनियमः, (पृ० ३८८), ७. द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेम।

काशिका की शैली यह है कि ये पहले सूत्र के 'अनुवृत्त अंश' का संकेत करके उस सूत्र का सामान्य अर्थ देते हैं, फिर उसके उदाहरणों एवं प्रत्युदाहरणों के द्वारा सूत्रघटक पदों का फल बताते हैं। वे संज्ञा सूत्रादि के लक्ष्यों का भी निर्देश कर अन्ततः अपेक्षित गणपाठ भी सूत्र की वृत्ति के साथ-साथ प्रस्तुत करते हैं।

काशिका के व्याख्यान

काशिका की अनेक व्याख्या भी लिखी गईं। किन्तु उसमें से कई का नामोल्लेख ही प्राप्त होता है। ये हैं—१. इन्दुमित्रकृत 'अनुन्यास', २. महान्यास, ३. विद्यासागर मुनीन्द्रकृत 'प्रक्रियामञ्जरी' (अमुद्रित), ४. रामदेव मिश्र कृत 'वृत्तिप्रदीप' (अमुद्रित) ५. वृत्तिरत्नाकर (अमुद्रित), ६. चिकित्सासार, ७. सनातन।

काशिका की उपलब्ध महत्त्वपूर्ण टीकाओं में **न्यास** और **पदमञ्जरी** सर्वाधिक प्रसिद्ध हैं।

१. जिनेन्द्रबुद्धि-कृत न्यास (७२५–७५० ई०)

काशिका के उपलब्ध व्याख्यानों में 'न्यास' अथवा इसी का अन्य नाम 'काशिकाविवरणपञ्जिका' प्राचीनतम है। इसके कर्त्ता बोधिसत्त्वदेशीय आचार्य जिनेन्द्रबुद्धि हैं। इसके लिए प्रयुक्त 'बोधिसत्त्वदेशीय' विशेषण से प्रकट है कि ये बौद्ध सम्प्रदाय के प्रसिद्ध विद्वान् थे।

'न्यास' काशिका का बड़ा ही प्रौढ़, प्रयोगबहुल तथा पाण्डित्यपूर्ण व्याख्यान है। इसमें न्यासकार ने मूल के तथ्यों का विवरण बहुत अच्छे ढंग से दिया है। इनके अनुसार 'काशिका' जैसे अन्य व्याख्यानों का सार लेकर लिखी गई है वैसे ही 'न्यास' भी अन्य व्याख्या ग्रन्थों का उत्कृष्ट सार है।

२. हरदत्तमिश्र-कृत पदमञ्जरी (११वीं शती)

काशिका पर द्वितीय विद्वत्तापूर्ण टीका 'पदमञ्जरी' विद्वद्वर हरदत्त मिश्र द्वारा विरचित है। इस टीका का नाम इसलिए पद-मञ्जरी है क्योंकि यह काशिका के प्रायः प्रत्येक पद की व्याख्या करते हुए लिखी गई है। काशिका के पाठभेदों पर विचार करना और अन्य नए उदाहरण भी प्रस्तुत करना इस टीका का अपना

वैशिष्ट्य है। न्यास की अपेक्षा पदमञ्जरी सामान्य विद्यार्थी के लिए कम उपयोगी है, क्योंकि इसमें पाण्डित्य-प्रदर्शन की प्रवृत्ति है। हरदत्त महाभाष्य के तलस्पर्शी विद्वान् थे। अतः इन्होंने काशिकाकार की कटु आलोचना की। इनके इस दर्प के कारण नव्यवैयाकरण भट्टोजि दीक्षित एवं नागेश भट्ट आदि ने इनकी अत्यधिक समालोचना की है।

३. भावबोधिनी हिन्दी-व्याख्या

पाणिनि के केवल सूत्रों पर यद्यपि अनेक प्रकार की हिन्दी व्याख्यायें प्रकाशित हैं किन्तु अद्यावधि 'काशिकावृत्ति' पर हिन्दी व्याख्या न थी। इसी कमी को दूर करने का 'भावबोधिनी' में प्रयास किया गया है।

इस व्याख्या का उद्देश्य सरल और सुबोध शैली में व्याकरणशास्त्रीय विषयों का स्पष्टीकरण है। यहाँ पाण्डित्य-प्रदर्शन न होकर यथासम्भव सुगमतया विषय-विवेचन पर विशेष ध्यान दिया गया है। इसमें अनुवाद के अतिरिक्त अपेक्षित अभिप्राय प्रकट करने के लिए कोष्ठक के माध्यम से अतिरिक्त पदों और वाक्यों का प्रयोग किया गया है। 'विमर्श' के अन्तर्गत गम्भीर विषयों का स्पष्टीकरण है।

प्रस्तुत संस्करण

काशिका के प्रस्तुत द्वितीय भाग में अष्टाध्यायी के प्रथम अध्याय के तृतीय एवं चतुर्थ पादों और द्वितीय अध्याय के प्रथम एवं द्वितीय पादों का मूल न्यास, पदमञ्जरी तथा भावबोधिनी के साथ समाविष्ट है। इसमें ३१३ सूत्रों की व्याख्या की गई है। प्रस्तुत संस्करण में तीन प्रकार से संख्याओं का निर्देश है—

१. सूत्र से पहले (अर्थात् १४९) अष्टाध्यायी के सम्पूर्ण सूत्रों की संख्या व्यक्त करती है।

२. सूत्र के बाद आने वाली संख्या (१) उस सूत्र का अष्टाध्यायी-क्रम में आने वाले पाद के अन्तर्गत सूत्र की संख्या का द्योतन करती है।

३. कोष्ठक में दी गई अन्तिम संख्या (अर्थात् १८) निर्णय सागर से प्रकाशित 'सिद्धान्त-कौमुदी' के सूत्रक्रम की परिचायक है।

यह सब जो कुछ हो सका है वह गुरुओं का ही कृपा-प्रसाद है उनके श्रद्धेय चरणों में बैठकर जो कुछ व्याकरण का ज्ञान हमें प्राप्त हो सका उसे आज विद्वानों के सामने प्रस्तुत करने में हमें अपार हर्ष हो रहा है। श्रद्धेया प्रोफेसर डॉ० पद्मा मिश्र से हमें काशिका पर कार्य करने की महती प्रेरणा प्राप्त हुई। वैदिक उद्धरणों के सम्बन्ध में बहुत-सी नवीन बातों का ज्ञान उन्हीं से मिला। काशिका के इस संस्करण का प्राक्कथन श्रद्धेय प्रो० डॉ० विश्वनाथ भट्टाचार्य, अध्यक्ष, संस्कृत विभाग, कला संकाय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय ने लिखकर हम लोगों पर महान् अनुग्रह किया है तदर्थ हम हृदय से कृतज्ञता व्यक्त करते हैं। हमारा यह कार्य जो सफल हो सका, उसमें सबसे अधिक श्रेय इस ग्रन्थ के प्रकाशक महोदय को ही है। उनका धैर्य असीम है। आज के इस बहुधन-साध्य वातावरण में इतना धन लगाकर इस कार्य को करना साधारण प्रकाशक के बल-बूते की बात नहीं है। अतः हम तारा प्रेस के संचालक और संस्कृत के दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक श्री रमाशङ्कर जी पण्ड्या महोदय के अत्यन्त आभारी हैं।

विदुषां वशंवद—
जयशङ्कर लाल त्रिपाठी
सुधाकर मालवीय

गङ्गादशहरा १९८६
वि० सं० २०४३ संस्कृत विभाग
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय

काशिकायाः द्वितीयभागस्य विषयाः

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

संकेत-सूची

अमर०	=	अमरकोषः
आ० गृ०	=	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
ऋ०	=	ऋग्वेदः
ऐ० ब्रा०	=	ऐतरेयब्राह्मणम्
कात्या० वा०	=	कात्यायनवार्त्तिकम्
कि०, किरात०	=	किरातार्जुनीयम्
कुमार०	=	कुमारसम्भवम्
कौ० सू०	=	कौशिक-गृह्यसूत्रम्
ग० सू०	=	गणसूत्रम्
चान्द्रपरि०	=	चन्द्रकृतपरिभाषा
तै० आ०	=	तैत्तिरीयारण्यकम्
तै० सं०	=	तैत्तिरीय-संहिता
दश० उ० सू०	=	दशपादि-उणादिसूत्र
धा० पा०	=	धातुपाठः
नि०	=	निरुक्तम्
प०	=	परिभाषा
पा० शि०	=	पाणिनीयशिक्षा
पा० सू०	=	पाणिनीयसूत्रम्
पि० छ०	=	पिङ्गलछन्दःसूत्रम्
फि० सू०	=	फिट्सूत्रम्
भट्टि०	=	भट्टिकाव्यम्
मनु०	=	मनुस्मृतिः
म० भा०	=	महाभाष्यम्
मै०	=	मैत्रायणीयसंहिता (यजुर्वेदीया)
वा०	=	वार्त्तिकम्
वाज० सं०	=	वाजसनेयिसंहिता
वा० प०	=	वाक्यपदीयम्
व्या० परि०	=	व्याडिकृतपरिभाषा
शाक० परि०	=	शाकटायनकृतपरिभाषा
शा० श्रौ० सू०	=	शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्
शिशु०	=	शिशुपालवधम् (माघः)

The काशिकाविवरणपञ्जिका

INTRODUCTION

शेषाशेषार्थविद् यो मां शेषाशेषगवीः स्फुटम् ।

विशिष्याध्यापयद् वन्दे तं शेषशयनोपमम् ।। १ ।।

Before entering into some accounts of Jinendra Buddhi, the main facts hitherto ascertained in connection with the chief grammarians of the Panini school, who had preceded that author, may be briefly noticed here. In absence of authentic details, they are no doubt often found full of confusion and unfit for yielding any sure conclusion. Yet the importance of the subject demands a review of them and hence this digression is made regarding those authors.

1. पाणिनि

This ancient and great grammarian of India is known only by his aphorisms (Sutras). They form his work called the अष्टाध्यायी or the (पाणिनीय) अष्टक. He did not amplify these Sutras with any explanations or illustrations. As to the grammarians anterior to पाणिनि, the अष्टाध्यायी furnishes the names of ten sages viz : आपिशलि, काश्यप, गार्ग्य, गालव, चाक्रवर्मण, भारद्वाज, शाकल्य, शाकटायन, सेनक and स्फोटायन[1], Panini's age is a debatable matter. Scholars have assigned different periods to it. Some give 2400 B. C., some 900 B. C, some 650 B. C., some 550 B. C., and others 350 B. C., as his age. The कथासरित् सागर makes पाणिनि, कात्यायन and व्याडि all co-eval with the king Nanda of Magadha. But as a story book, it may not be true in its chronology. Rajshekhara's statement in his काव्यमीमांसा merely asserts that these sages were examined and put on test at Pataliputra and obtained fame. But it does not imply that they lived there at one and the same time or even assembled there ever simultaneously.[2] So no reliance can be put on such statements as to their synchronisation.

The word यवन occurs in his sutra 4. 1. 49 ; लिपि in 3. 2. 21. ; मनु in 4. 1. 161. and यस्क in (2.4.63). We find also in the अष्टाध्यायी the words अत्रि, भृगु, कुत्स,

(1) Though in the गणपाठ, पौष्करसादि occurs in the तौल्वलादि (२.४.६१), काशकृत्स्न in the उपकादि (२।४।६९), दाक्षायण in the ऐषुकार्यादि (४।२।५४) and व्याडि is in the क्रौड्यादि (४।१।८०), गहादि (४।२।६६), and छात्र्यादिगण (६।२।४८) they cannot be taken as coming from Panini himself. The गणपाठ was not the work of a single author. It was subsequently enlarged by others.

(२) "श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा ।
अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः ।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ।।" इति काव्यमीमांसायाम् ।

वसिष्ठ, गोतम, अङ्गिरस (2.4.65) आगत्स्य, कौण्डिन्य (2.4.70) कद्रु (4.1.71) द्रोण अन्धक, वृष्णि, कुरु, सौवीर वासुदेव, अर्जुन, भारत (6.2.38) इक्ष्वाकु (6.8.178). मित्रयु गान्धारि and such others and some geographical terms such as उशीनर, गौड़ (6.2.100), वाहीक, त्रिगर्त्त, मगध, सूरमस, कलिङ्ग, कोशल, आजाद, साल्व, अश्मक, कम्बोज, अवन्ति, कुन्ति, विपाश्, सुवास्तु, कापिशी, काशी, मद्र, वृजि, युगन्धर, कच्छ, विदूर, सिन्धु, तक्षशिला, तूदी, शलातुर, वर्मती, कूचवार, सरयू, (6.2.178), केकय, चर्मण्वती, चानराट, &c. as well, in addition to such aphorisms as सङ्कलादिभ्यश्च (4-2.75), पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ (5.3.117), &c. These are taken as good hints for determining his time.[3]

The aphorisms कुमार: श्रमणादिभि: (२।१।७०) पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयो: (४।३।११०) कमन्दकृशाश्वादिनि: (४।३।११), मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयो: (६।१।५४), निर्वाणोऽवाते (८।२।५०) &c...indicate that there had existed at the time when the Grammarian lived, or before him, some other religion or religions side by side with Brahminism This is clear enough from the meanings which are assigned by the भाष्यकार to the words श्रमण and मस्करिण्।

There is no doubt that Sanskrit was a colloquial language of the people of Northern India (आर्य्यावर्त्त) for some centuries in ancient time. It ceased to be so, probably some two hundred years after patanjali' date. Though thus dead, it remained still long enough as the exclusive property of the Brahmins. The Buddhist, always jealous of it, began at first to adopt a sort of broken Sanskrit and ultimately made Pali their chief tongue. Patanjali, in the second century B. C. testified that Sanskrit was a current language spoken even by ordinary people. He speaks of a charioteer, certainly not a Brahmin, correcting the derivation of a Sanskrit word misinterpreted by a student of Grammar (भाष्य 2. 4. 6). Again in the भाष्य of 8. 2. 83. we find a man jeering another in Sanskrit.[4] Nay, long before the भाष्यकार, Sanskrit had been also a

(3) Dr. S. K. Belvalkar, Professor, Deccan College, Poona, says "Here the *Parsus* or the Persians and the *Asuras* or the Assyrians are mentioned as an आयुधजीविसंघ or an organisation of mercenary fighters similar to the Greeks of the 4th century B. C. or the Germans of the 17th century. The Persians were blotted out as a poiltical power in B. C. 329 and the Assyrians in 538 B. C." (Systems of Sanskrit Grammar). The city साङ्कल, Gr. Sangal, was totally destroyed by Alexander in 326 B. C.

(1) (i) एवं हि कश्चिद् वैयाकरण आह "कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति'। सूत आह "अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति"। वैयाकरण आह "अपशब्द इति।" सूत आह "प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियः। न त्विष्टिज्ञः। इष्यत एतद्रूपमिति"। वैयाकरण आह "अहो खल्वनेन दूरुतेन बाध्यामह इति"। सूत आह 'न खलु वेञः सूतः। सुवतेरेव सूतः। यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम्।" (भाष्य (2.4.56) (ii) "स्थाली अहं भोः।" "आयुष्मानेधि स्थालिन्।" "नैषा मम संज्ञा स्थालीति।" "किं तर्हि? "दण्डिन्यायो मम विवक्षितः। स वक्तव्यः। स्याली अहं भोः।" "आयुष्मानेधि स्थालिन्।" "न मम दण्डिन्यायो विवक्षितः।" "किं तर्हि?" "संज्ञा ममैषा" "असूयकस्त्वमसि जालम! न त्वं प्रत्यभिवादन मर्हसि। भिद्यस्व वृषल! स्थालिन्!"—(भाष्य, 8. 2. 83). दण्डिन्याय alludes to the etymological meaning of the word दण्डिन् i. e. अस्त्यर्थे, दण्डोऽस्यस्येति। So,

language of conversation, Otherwise Panini would not have taken so much care to prepare hundreds of Sutras on accents of words, with extreme nicety and sharp minuteness. Consider the Sutra उदक् च विपाशः (4. 2. 74) It regulates the derivation of such words as दात्त, गौप्त, &c. with affixes अञ् and अण्, without altering the sense, for different accents in them. They were pronounced in one way by the people living in the north bank of the river विपाशा (Beas) and in a different way by those who lived on its Southern bank. Struck with such keen knowledge and nice discrimination of the sage, जयादित्य the author of the Kasikavritti speaks out in his praise महती सूक्ष्मेक्षिका वर्त्तते सूत्रकारस्य (काशिका, 4. 2. 74). Such care and exertions to preserve the purity of a language must have been taken when it was in its balmy days of glory and in the full vigour of its coloquial state. It could not be at a time when Pali was slowly and gradually setting aside Sanskrit.

The Sutra भिद्योद्धयौ नदे (3. 1. 115) presents the names of two rivers. It is wholly obscure where and when these rivers existed. How and when they were defunct are also mysterious. They had certainly existed once. There is no reason why the grammarian should falsely or uselessly give us a Sutra, referring to two never-existing rivers. The terminologist cannot be supposed either crazy or sportive to issue such things merely from his imagination. So the disappearance of the rivers भिद्य and उद्ध्य at a time somehow immemorial, may stand against the view which alleges पाणिनि as flourishing so late as the fourth century, B. C. Considering all these and the references cited above from his Sutras, and taking व्याडि as the author of the संग्रह and prior to कात्यायन because of his naming the former in the Vartikas, we differ from the great scholars who take the Grammarian as a man of about the time of Nanda the king of Magadha. We think him as flourishing at least half a century earlier than 500 B. C.

The Grammarian shows his marvellous acquaintance with ancient manners and customs of the people of several countries. The term कौशेय comes from the Sutra कोशाड् ढञ् (4. 3. 42) and means a short of silk cloth. It was a production of industry which is said to have been current only in China in time sufficiently old.[5] Here पाणिनि supplies a very early information regarding cocoon. Consider again the Sutra मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् (4. 2. 134).

स्थालिन् means स्थालमस्त्यस्येति। If स्थालिन् be a संज्ञा i. e. the name of a person, its last vowel is to be pronounced as prolated (प्लुत) in re-address (प्रत्यभिवादन). But in its derivative (यौगिक) sense, its last vowel shall not be प्लुत।

(5) कौशेयं कृमिकोशोत्थमित्यमरः। "कोशे संभूतं कौशेयं वस्त्रम्। रूढ़िरेषा। तेन क्रिमौ न भवति। खड्गकोशाच्चेति" काशिका। निर्नाभिकौशेयमुपात्तबाणमिति कालिदासः। As such silk used to come-from China, it was often called चीनांशुक। We have in कालिदासः,—"चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य"; again "चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम्।"

By this, such forms as काच्छक, सैन्धवक, वार्णवक, काश्मीरक, कौलूतक &....are formed from terms कच्छ, सिन्धु, वर्णु, काश्मीर, कुलूत, &....which indicate countries and the derivative words imply the residents of those countries as well as their manners and customs; e. g. काच्छको मनुष्यः। काच्छकमस्य हसितं जल्पितम्। काच्छिका चूडा। सैन्धवको मनुष्यः। सैन्धवकमस्य हसितं जल्पितम्। सैन्धविका चूडा and so on. Take another, संज्ञायां कन्थोशीनरेषु (2. 4. 20). A kind of कन्था (quilt) used in the country of उशीनर acquired a technical sense on account of some peculiarties in it. It was to be in neutre when at the end of some compound words. The sage had observed this and bearing it in mind recorded the fact in his Sutra. His acquaintance with and repeated reference to such matters of Western India leads one to think of him as a native of that part of the country. The न्यासकार and others called him शालातुरीय connected with the country शलातुर which was in the modern district of Peshwar in the N. W. Frontier province of British India. Panini's ancestors lived there. The Chinese Pilgrim Hiuen Thsang even speaks of शलातुर as the birthplace, and also of a statue having been erected there, of the Grammarian. But the Indian Scholars derive शालातुरीय in connection with his अभिजन (the residence of his ancestors) and not in connection with his birth place or निवास (i. e. his own residence). शलातुरो नाम ग्रामः। सोऽभिजनोऽस्यास्तीति शालातुरीयः पाणिनिः।

The sage is called दाक्षीपुत्र and so his mother was a दाक्षी। दक्ष is therefore one of his maternal ancestors. There had been one पणिन् among his paternal forefathers. The grandson or any subsequent successor of पणिन् was पाणिन। पाणिनि was either the great-grandson or any later progeny of this पाणिन। This is found from the etymology of the word पाणिनि as it is derived with the affix इञ् applied to the term पाणिन, in the grammatical sense of युवन्।

There is a statement in the पञ्चतन्त्र—"सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् प्रियान् पाणिनेः" and it may or many not be true. There are 3996 Sutras in all the अष्टाध्यायी।

त्रीणिसूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च।
षण्णवतिश्च सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥ १ ॥

By the end of the 8th century A. D. a Sanskrit Poem named the जाम्बवतीजयकाव्य or the जाम्बवतीविजयकाव्य was composed by a writer who was clever enough in palming his book off under the name of पाणिनि। It was राजशेखर the dramatist preceptor to महेन्द्रपाल king of Kanoj (AD, 890-910 AD), who seems to have given much prominence to an assertion that Panini had been the author of this काव्य। Hence probably much value was set on and some undue regard paid to it, by a few classical authors such as शरणदेव, पुरुषोत्तम, &cc....The sage could, in fact, have no connexion with this book which was undoubtedly a later Production.

(2) व्याडि

No grammarian is heard of in the interval between पाणिनि and कात्यायन, if व्याडि be not such a one. कात्यायन cites the authority of व्याडि in a वार्त्तिक of his attached to 1.2.64 viz : द्रव्याभिधानं व्याडिः—which is explained by पतञ्जलि as द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते। To the Sutra आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी (६।२।३६), पतञ्जलि cites the illustration आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः। कुणि and चूर्णि are named as prior to पतञ्जलि। But how they are connected with कात्यायन in *time* is not known. भर्तृहरि says in his वाक्यपदीय[6] that there was a grammatical work called संग्रह। When it was obsolete, पतञ्जलि prepared his Great Commentary—the महाभाष्य—which was the संग्रहप्रतिकञ्चुक, that is, the substance or essence of the संग्रह। But the महाभाष्य deals chiefly with the Vartikas by कात्यायन and the संग्रह had probably to do nothing with them. So the महाभाष्य is called the संग्रहप्रतिकञ्चुक, probably because it had adopted and incorporated the grammatical tenets and principles set down in the संग्रह। व्याडि is also supposed to have collected together all परिभाषा or the Sutras of the antepanini grammarians, which have been tacitly adopted as authoritative by the commentators and the followers of the अष्टाध्यायी।

पतञ्जलि names one दाक्षायण as the author of the संग्रह। To illustrate the Sutra 2. 3. 26, he says—"शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः।" In 4. 2. 60, he puts वार्त्तिकसूत्रिकः[7] सांग्रहसूत्रिकः, सवार्तिकः, ससंग्रहः। In the पस्पशा (or the commencing chapter of the महाभाष्य) is the passage संग्रह एतत् प्राधान्येन परीक्षितम् and again संग्रहे तावत् कार्य्यप्रतिद्वन्द्विभावान् मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति। Besides, he leads us to a fact that the author of the संग्रह was a kinsman to Panini. In the भाष्य of 1. 2. 20 and again of VII. 1. 27 stands the Stanza—

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे तु नित्यत्वमुपजायते ॥ १ ॥

from which Panini's mother is found to be a दाक्षी, a relation to दक्ष। दाक्षी is derived from दाक्षि by ङीष् under इतो मनुष्यजातेः (4. 1. 95). दाक्षि again comes from दक्ष by the patronymic इञ् (4. 1. 95). So दाक्षि is a descendant of दक्ष and co-eval with दाक्षी. Now दाक्षायण is a युवा descendant of दाक्षि by यञिञोश्च (4. 1. 101). In Sanskrit grammar, a युवा descendant is either a great-grandson or any of *his*

(6) प्रायेण संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान्। संप्राप्य वैयाकरणान् संग्रहेऽस्तमुपागते ॥ १ ॥
कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना। सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥ २ ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात्। तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावस्थित निश्चयः ॥ ३ ॥
वैजिसौभवहर्य्यक्षैः शुष्कतर्कानुसारिभिः। आर्षे विप्लाविते ग्रन्थे संग्रहप्रतिकञ्चुके ॥ ४ ॥
यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः। काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥ ५ ॥
(वाक्यपदीय द्वितीयकाण्ड, श्लोक 484-488).

(7) Another reading here is वार्त्तिसूत्रिकः from the base वृत्तिसूत्र।

descendants. So a दाक्षायण cannot but be at least *three* generations later than दाक्षि। Thus the distance in time between दाक्षीपुत्र (or पाणिनि) and दाक्षायण can not be less than at least two generations.

Now पुण्यराज[3] a commentator of the वाक्यपदीय asserts, in explaining the stanxas प्रायेण संक्षेपरुचीन् &c. quoted above, that "इह पुरा पाणिनीयेऽस्मिन् व्याकरणे व्याड्युपरचितं ग्रन्थलक्षपरिमाणं संग्रहाभिधानं निबन्धनमासीत्। तच्च कालवशात् सुकुमारबुद्धीन् वैयाकरणान् प्राप्यस्तमुपागतम्।" So, if व्याडि be the author of the संग्रह, he is a दाक्षायण।

The संग्रह is also mentioned in the काशिका in 4.2.60 viz :—सांग्रहसूत्रिक: and ससंग्रह: and again in VII. 3.76 ससंग्रहं व्याकरणमधीयते। In 2.4.21 and in 6.2.14 is व्याड्युपज्ञं दुष्करणम्। श्रीपतिदत्त the writer of the कातन्त्रपरिशिष्ट, who had flourished in the 13th century A. D. also refers to the संग्रह and remarks संग्रहकारोऽप्याह &c.

As to the inclusion of व्याड़ि in the छात्र्यादि (6.2.48) गहादि (4.2.66) and क्रोड्यादि (4. 1. 80) गण, it is to be noticed that the groups of words originally fixed, had been augmented with later additions to them by other grammarians. This probably led जिनेन्द्रबुद्धि to observe in VII. 4.3 प्रतिपादितं हि पूर्वं गणकार: पाणिनिर्न भवतीति। तथा चान्यो हि गणकार:। अन्योहि सूत्रकार:।" Says also कैयट I. 1. 34, 'अभियुक्ता गणान् पठन्ति........। त्यदादीनि पठित्वा(सर्वादि) गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि।"

Besides, व्याड़ि being a descendant of व्यड़ given in the स्वागतादिगण, (7. 3. 7), may as well be any member of the family other than the author of the संग्रह। Taking व्याड़ि as the author of the संग्रह and as referred to by कात्यायन in his वार्त्तिक as stated above, he might be living in 450 B. C.

(3) कात्यायन

According to the कथासरित्सागर, कात्यायन was a contemporary to the king Nanda of Magadha, by ousting whom the मौर्य्य king चन्द्रगुप्त set up his own reign there in about 321 B. C. कात्यायन wrote a critique on the अष्टाध्यायी, containing short epigramatic statements called the Vartikas. He often assigned new meanings to words cited by पाणिनि in different senses and advocated such alterations by his Vartikas such as यवनाल्लिप्याम् (4. 1. 49) पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्य हस्तिषु (4. 2. 129), &c. So the interval between पाणिनि and कात्यायन was long enough. Otherwise such changes in a language cannot be so rapid. He lived probably in 350, B. C. That कात्यायन was not a contemporary of Panini appears to be almost certain. Our attention is arrested by his veneration for the sage. This is evident from such of his Vartikas as ब्रुविशासिगणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना (1. 4. 51 वार्त्तिक); तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत (1. 4. 51 तृतीय वार्त्तिक) स्मरन्ति कर्त्तुर्वचनात् मनीषिण: (6. 4. 110, वार्त्तिक); च भगवान् कृतवांस्तदर्थं तेन भवेदिटि णे-

---

(3) पुण्यराज finishes his commentary with शशाङ्कशिष्याच्छ्रुत्वैतद वाक्यकाण्डं समासत:। पुण्यराजेन तस्योक्ता सङ्गति: कारिकाश्रिता ॥ १ ॥ गुरवे भर्त्तृहरये शब्दब्रह्मविदे नम:। सर्वसिद्धान्तसन्दोहसारामृतम च ॥ २ ॥ So some चान्द्र grammarian helped him in preparing his book. If भर्त्तृहरि were really his preceptor, he lived in the 7th century A. D.

विनिवृत्तिः (६।४।२२, वार्तिक); भगवतः पाणिनेः सिद्धम् (८।४।६८, वार्तिक)। In these statements कात्यायन mentions पाणिनि as कवि (poet or of retentive memory, मेधावी), अनल्पमति (i. e. of much intelligence, wise), कर्त्ता (master) भगवान् (sage). Here the term भगवत् at least is too high and respectful. This clearly shows Panini's priority to Katyayana. Otherwise is it not unusual and strange to apply भगवान् or such an appellation of respect to a rival who is a contemporary or a neighbour? They may be applied, if applied at all by co-eval persons, at most to a very old personage of established fame and of some extraordinary power or ability. Besides the words स्मरन्ति and स्मरत in two of those above quoted Vartikas are, I think, enough to shake out such a likelihood in the present case. Says कात्यायन, तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत Recollect the word of that wise man. Again he says स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः i. e. the intelligent *remembers* on account of the word of the master. Remembering surely cannot but relate to something which had been once very well known and now disappeared from memory This, I think, strongly decides the earlier existence of पाणिनि and Katyayana's posteriority.

कात्यायन names व्याडि, वाजप्यायन and पौष्करसादि in his vartikas. So they could not be posterior to him. He was a resident of the Deccan. पतञ्जलि taunted him with the remark प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः, that is, the people of the Decean are fond of the तद्धित affixes. The occasion for this taunt was that instead of stating लोके वेदे च, कात्यायन had used लौकिकवैदिकेषु in the वार्त्तिक—"अनुकरणं शिष्टाशिष्टप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु"। Yet he honoured कात्यायन elsewhere by calling him भगवान् कात्यः—

"प्रोवाच भगवान् कात्यस्तेनासिद्धिर्यणस्तु ते।

आतः को लिट् नैङः पूर्वः सिद्ध आहुस्तथा सति ॥ १ ॥" (भाष्य ३. २. ३)

Tradition gives another name to कात्यायन. It is वररुचि. The illustration वाररुचं काव्यम् in the भाष्य of 4.3. 103. also refers to a वररुचि. But it is uncertain if the grammarian कात्यायन is identical with the poet वररुचि. Nor is it acknowledged by all that the वार्त्तिककार is the same personage who is the author of either any one or more of the following viz, अनुक्रमणिका, प्रातिशाख्य, संहिता or other such works connected with the name of कात्यायन।

Many vartikas are in poetry. Only a few of them are assigned to कात्यायन and recorded in the वार्त्तिकपाठ। जिनेन्द्रबुद्धि, कैयट and नागोजिभट्ट often speak of some श्लोकवार्तिककार other than कात्यायन. In the भाष्यप्रदीप of 2. 4. 36, कैयट speaks of one व्याघ्रभूति to whom is ascribed the श्लोकवार्त्तिक—

जग्धिविधिर्ल्यपि यत् तदकस्मादसिद्धिमदस्ति कितीति विधानात्।
हिप्रभृतींस्तु सदा वहिरङ्गो ल्यब् भवतीति कृतं तदु विद्धि ॥ १ ॥

As this stanza is quoted in the महाभाष्य (2.4.36) व्याघ्रभूति is found to be prior to पतञ्जलि. The अनिट्कारिकाs, eleven in number, enumerating[9] the अनिट्

(9) These are quoted in 7.2.10 of the काशिका।

roots, also belong to व्याघ्रभूति. There is another श्लोकवार्त्तिक quoted in 8. 2. 1 in the काशिका Viz :—

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत् तथा ।
मतोर्वत्वे झलां जश्त्वं गुडलिण्मान् निदर्शनम् ॥ १ ॥

which is known as composed by one व्याघ्रपात्। It is therefore called the वैयाघ्रपद्यवार्त्तिक ।

(4) कुणि

We find the name of this grammarian in the भाष्यप्रदीप by कैयट and in the पदमञ्जरी by हरदत्तमिश्र। From their reference, it is found that कुणि was prior to पतञ्जलि, for कैयट observes that पतञ्जलि adopted, in the महाभाष्य, Kuni's explanation of I. 1. 75 "कुणिना प्राग्ग्रहण माचार्य्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थञ्चेति व्याख्यातम्।, अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातम्। भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमाशिश्रियत्।"—(कैयट १।१।७५)। In annotating on the काशिका stanza वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु &c. says हरदत्त—"सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः। सा चेह पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां कुणिप्रभृतिभि राचार्य्यैर्विरचितं विवरणम्।" Probability is strong enough that कुणि and चूर्णि to be spoken of presently, are identical.

(5) चूर्णि

The काशिका begins with वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु. The term वृत्ति here precedes the word भाष्य, from which the existence of an earlier work of that name on पाणिनि than the महाभाष्य, is inferred. The संग्रह was one such, as also was the कुणिवृत्ति। जिनेन्द्रबुद्धि in explaining the verse says—वृत्तिः पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां विवरणं चूल्लिभट्टिनल्लुरादिविरचितम्"। This reading is from the Poona Deccan college MS. The MS. in Bengali characters, which is in the Varendra Research Society of Rajshahi, Bengal, has— वृत्तिः पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां विवरणं चुन्निभट्टिनिलूरादिविरचितम्।" मैत्रेयरक्षित in his तन्त्रप्रदीप writes on 8. 3. 97— "सव्येष्ठा इति। सारथिवचनोऽयम्। अत्र चूल्लिभट्टिवृत्तावपि तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुग् दृश्यते।" श्रीपतिदत्त of the कातन्त्रपरिशिष्ट speaks of the निलूरवृत्ति, Commenting on the चर्करीत roots, says he,—निलूरवृत्तौ चोक्तं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति So the न्यासकार seems to refer to two works चूल्लिभट्टिवृत्ति and नल्लूरवृत्ति or निलूरवृत्ति. This may induce one to think चूर्णि and चूल्लि of चूल्लिभट्टि as the same. It will presently be stated that the work by चूर्णि was commented on by भर्तृहरि and चूल्लिभट्टिवृत्ति might be this joint work.

Regarding चूर्णि, a very powerful evidence comes from the Chinese source. Itsing, the Chinese traveller, who had been in India nineteen years from 671 A. D. to 691 A. D. refers to चूर्णि. Says he—"Next there is a commentary on the वृत्तिसूत्र[10] entitled *Churni*. It is a work of the learned पतञ्जलि. This

(10) What was this वृत्तिसूत्र ? Was it another commentary on the अष्टाध्यायी ? Who then was its author ? That the name वृत्तिसूत्र for a grammatical book was recognised even in ancient time, is found from the variant वार्त्तिकसूत्रिक for वार्त्तिकसूत्रिक in the महाभाष्य in 4. 2. 60.

again cites the former Sutras (Panini's) explaining the obscure points and analysing the principles contained in it and it illustrates the latter commentary (the Vriti, that is, the, काशिकावृत्ति) clearing up many difficulties. Advanced scholars learn it in three years."............"Next there is the भर्तृहरिशास्त्र. This is the commentary of the foregoing चूर्णि and is the work of a great scholar भर्तृहरि ।[11]

"चूर्णि is referred to by श्रीपतिदत्त . In his णत्वप्रकरण is the statement मतमेतच् चूर्णिरत्यनुगृह्णाति and again "संयोगावयवव्यञ्जनस्य सजातीयस्यैकस्येवानेकस्योच्चारणाभेद इति चूर्णिः ।" जगदीशभट्टाचार्य्य of the शब्दशक्तिप्रकाशिका and some other modern writers too speak of a grammatical scholiast चूर्णि । चूर्णि means something powdered. So the scholium is the चूर्णि । Hence its author is variously called चूर्णि, चूर्णिकृत् or चूर्णिकार. According to Itsing, पतञ्जलि himself is this चूर्णि or चूर्णिकृत्. Some Indians too hold this view. Now the work by चूर्णि and its commentary by भर्तृहरि narrated by Itsing, might be the चूल्लिभट्टिवृत्ति instanced by the न्यासकार and the latter was composed earlier than the काशिका. On the other hand if चूर्णि had really been a scholiast other than पतञ्जलि, he might be identical with कुणि mentioned by कैयट and हरदत्त ।

Now one thing is to be marked. If पतञ्जलि were the author of the चूर्णि, that is, of a scholium on पाणिनि, it was different from the महाभाष्य. For the महाभाष्य deals with the Vartikas by कात्यायन and not with Panini's aphorisms directly and generally. Hence that Scholium is no longer extant. कुणिवृत्ति (or चूर्णि वृत्ति)) too is now defunct. There is however much confusion about चूर्णि. No satisfactory proofs are available at present to come to a decisive conclusion on the point. Further, information is absolutely required to clear the obscurity.

(6) पतञ्जलि

The Great Commentary, that is the महाभाष्य, is a work by पतञ्जलि । He defends Panini in it from the ill-conceived and often erroneous attacks by कात्यायन, preferred in his Vartikas. To a वार्तिक, (सितपर्य्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्) in 1. 1. 68, पतञ्जलि puts two illustrations पुष्प (ष्य) मित्रसभा। चन्द्रगुप्तसभा। Now चन्द्रगुप्त founded the मौर्य्य dynasty of Magadha in about 321 B. C. Another चन्द्रगुप्त the first of the Gupta dynasty, was living in 320 A. D. It will be found presently that this second चन्द्रगुप्त could not have been intended by पतञ्जलि in supplying the name of a king in the illustration of the aforesaid वार्त्तिक। पुष्पमित्र (or पुष्यमित्र) was the founder of the Sunga dynasty in Magadha. He usurped the throne in about 183 B. C. by assassinating बृहद्रथ the last मौर्य्य king whose commander in chief he had been. पतञ्जलि again cites the name of पुष्प(ष्य) मित्र in the भाष्य of

(11) A record of the Buddhist Religion as practised in India and Maloy, Archipelago (A. D. 671 to A. D., 695) by Itsing. Translated by J., Takukusu B. A. Ph. D. Clarendon press, Oxford, 1896.

III. 1. 26, पुष्यमित्रो यजते याजका याजयन्तीति। तत्र भवितव्य' पुष्यमित्रो याजयते याजका याजयन्तीति and again of III. ii. 123 "इह पुष (ष्य) मित्रं याजयाम: ।" It is known from the Drama मालविकाग्निमित्र by कालिदास that this king performed the अश्वमेघ ceremony in which he appointed his grandson वसुमित्र to protect the sacred horse. Most likely पतञ्जलि witnessed this ceremony. Nay, remembering his statement इह पुष्यमित्रं याजयाम:, it may be that he officiated in it as a priest. This king died in about 148. B. C. and was succeeded by his son अग्निमित्र। The illustrations अरुणद् यवन: साकेतम्। अरुणद् यवनो माध्यमिकाम् given for the वार्त्तिक in the Sutra III. ii. 111, determine his age from the three conditions laid down in it, viz :—परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तोर्दर्शनविषये। Menander, called by the Buddhists Milinds, a relation to the Bactrian king Eucratides and himself of Greek origin, was a king of the Punjab and Kabul. He beseiged साकेत (Oude) and माध्यमिका in 155 B. C. माध्यमिका here indicates a country. It is Nagari, near Chitore in Rajputana. It is also mentioned in the बृहत्संहिता,—"मरुत्वत्सधाषयामुनसार-स्वतमाध्यमिका:" (14/2). Now the प्रयोक्ता (speaker) of those two illustrations is पतञ्जलि himself. The event was notorious enough (लोकविज्ञात). It was out of his sight, though capable of being viewed by him[12]. Hence पतञ्जलि was living in 155 B. C.

The statement "मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्च्या: प्रकल्पिता:। भवेत्। तासु न स्यात्।" in the भाष्य of V. 111.99, may also indicate, if the passage be not corrupted in transcription or transmission, the impecunious conditions of the last मौर्य्य kings and their kinsmen who had flourished before पतञ्जलि। The example जालूका: श्लौका: in the भाष्य of IV. iii. 101, refers probably to a very remote period, as we know from the राजतरङ्गिणी that one जालूक had been a king of काश्मीर in about 600 B. C. The statement एकाकिभि: क्षुद्रकैर्जितम् occurs in the भाष्य of 1. 1. 31. and of 5.3. 52. The क्षुद्रक people were defeated by Alexander the Great, but he could not annihilate them.

पतञ्जलि names in the महाभाष्य other authors such as दाक्षायण, गौनर्दीय, गोणिकापुत्र,, वार्ष्यायणि, काशकृत्स्न, कुणरवाड्व, and सौर्य्यभगवान्[13]. Different schools of Grammarians of Scholars, such as भारद्वाजीया:, क्रोष्ट्रीया:, सौनागा; and सात्यमुग्रिराणायनीया: are also mentioned by him. In the भाष्य of III. ii. 108, he supplies the illustration उपसेदिवान् कौत्स: पाणिनिम्। This shows that कौत्स was rather some personage of the time. Otherwise why his approach to the great Grammarian,

---

(12) In imitation, in the चान्द्रव्याकरण, चन्द्रगोर्मी puts the illustration अजयद् गुप्तो हूणानिति for his Sutra based upon the वार्त्तिक परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये (3. 2. 111). This refers, it is said, to Skanda Gupta's conquest over the Huns in 465 A. D. If so चन्द्राचार्य्य lived likely in 465 A. D. But others assert that चन्द्र was a contemporary to अभिमन्यु who riegned over काश्मीर in the first Century B. C.

(13) सौर्य्य was the name of a city and a certain *Savant* (आचार्य्य) of it, is called सौर्य्यभगवान् by पतञ्जलि।

should be so recorded? In 3. 3. 3 is वैयाकरणानाञ्च शाकटायन आह धातुज नामेति। Again in 3. 2. 15 is वैयाकरणानां शाकटायनो रथमार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे।

We find the statement "उभयथा गोणिकापुत्रः" in the भाष्य of I. 1. 15, नागोजीभट्ट takes गोणिका as the name of Patanjali's mother, गोनर्दीय occurs repeatedly, viz:—in the भाष्य of I. 12, of I 1. 29, of II. 1. 92 of III. 1. 92 and again of VII. 2. 101. The country गोनर्द identified with the modern Gonda in Oude, belonged to the "Eastern Province" known as such by the Grammarians of the time[14] and therefore जयादित्य forms an illustration with it as गोनर्दीय for I. 1.75 which he understood to concern the प्राग्देश, or the "Eastern Province'.

Now in the भाष्य of I. 1. 21, stands the passage गोनर्दीयस्त्वाह सत्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति and कैयट paraphrases it भाष्यकारस्त्वाह सति त्वन्यस्मिन्निति। Again in the भाष्य of I. 1. 29 is गोनर्दीयस्त्वाह अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ। त्वकत्पितृक मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति। On this says कैयट—"गोनर्दीयस्त्वाहति। सूत्रप्रत्याख्यानमेतत। यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम्!" So कैयट takes पतञ्जलि and गोनर्दीय as one and the same person.

But in the कामसूत्र by वात्स्यायन, गोनर्दीय and गोणिकापुत्र are separately named as two persons and as certain authorities holding different views on a matter. Now it is said that वात्स्यायन, कौटिल्य, चाणक्य, मल्लनाग and विष्णुगुप्त[15] are the several names of one and the same person. Hence if वात्स्यायन were the preceptor of चन्द्रगुप्त the मौर्य, गोनर्दीय or गोणिकापुत्र cannot be identical with पतञ्जलि। So, to support कैयट and नागोजि, गोनर्दीय and गोणिकापुत्र of the कामसूत्र are taken to be as some other authors.

The tradition is that the महाभाष्य became for some time obsolete. It was the king अभिमन्यु of काश्मीर, who braught, during the first century B. C, the scholars from other provinces and set up its study in his own kingdom.

देशान्तरादागमय्य व्याचक्षाणान् क्षमापतिः।
प्रावर्त्तयत विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमण्डले ॥ १ ॥ (राजतरङ्गिणी 4.487).

The study of the महाभाष्य was again forsaken by the scholars misled by the sophists वैजि, सौभव, हर्य्यक्ष &c. The causes thereof are recounted by भर्तृहरि in the stanzas beginning with प्रायेण संक्षेपरुचीन् etc. quoted before. It is said that only one single MS. of it once existed in the whole of India.—Adds भर्तृहरि—

---

(14) प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा।
विदुषां शब्दसिद्धार्थं सा नः पातु शरावती ॥ १ ॥

(15) In the Drama मुद्राराक्षस by विशाखदत्त, चाणक्य, कौटिल्य and विष्णुगुप्त are found to be the names of one and the same person. नवनन्दान् द्विजः कश्चित् सपुत्रानुद्गरिष्यतीति—श्रीमद्भागवत पद्यव्याख्याने द्विजः कौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्चाणक्य इति श्रीधरस्वामी।

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः ।
स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्य्यादिभिः पुनः ॥ २ ॥
न्यायप्रस्थानमार्गांस्तानभ्यस्य स्वञ्च दर्शनम् ।
प्रणीतो गुरुणास्माकमयमागमसंग्रहः ॥ ३ ॥

This is also confirmed by the राजतरङ्गिणी—

चन्द्राचार्य्यादिभिर्लब्ध्वादेशं तस्मात् तदागमम् ।
प्रवर्त्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याकरणं महत् ॥ १ ॥

If the Grammarian चन्द्र did really live during the reign of Abhimanyu, king of Kasmira. Here तस्मात् evidently means from Abhimanyu. So according to some चन्द्राचार्य्य and अभिमन्यु are co-eval. But others assert that चन्द्राचार्य्य or चन्द्रगोमिन्, the author of the चान्द्रव्याकरण, lived in 465 A. D. It is inferred from an example—अजयद् गुप्तो हूंणान्—given by him in his grammar, in imitation of अरुणद् यवनः साकेतम् cited by पतञ्जलि to examplify a वार्त्तिक in 3. 2. III. Another Grammarian वसुरात is said to have been a pupil of चन्द्रगोमिन् in 480 A. D. Some take वसुरात as the proceptor of भर्तृहरि If so, he might have got this pupil in his very old age, as भर्तृहरि died in 651. A. D. So the study of the महाभाष्य seems to have been again current since the 5th. century A. D.

Poetical passages in large number are found in the महाभाष्य। एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि is in 3. 1. 67. It occurs also in the रामायण (Book V. 36.). The couplet in 6. 1. 84.

ऊर्ध्वं प्राणा व्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥१॥

Is found in the मनुसंहिता। कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः in 3. 3. 167 is in the हारीतसंहिता and the महाभारत। अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्। वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी in 2. 2.29 is in the महाभारत too. In 2. 3. 35 is

दूरादावसथान् मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद् गुरोः ॥ १ ॥

In 2. 2. 29 is

उपास्नातं स्थूलसिक्तं तूष्णीङ्गङ्गं महाह्रदम् ।
द्रोणश्चेदशको गन्तुं मा त्वा ताप्तां कृताकृते ॥ १ ॥

In 1. 4. 3 is

यस्मिन् दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥ १ ॥

In 1. 3. 25 we get

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।
पश्य वानरसैन्येऽस्मिन् यदर्कमुपतिष्ठते ॥ १ ॥
नैव मस्थाः सचित्तोऽयमेषोऽपि हि यथा वयम् ।
एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥ २ ॥

In 4. 1. 93 is — कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः ।
आहेयेन च दष्टस्य पाञ्जिः सुतसमो मतः ॥ १ ॥

In 4. 1. 48 is — त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
एतच्छिवे विजानीहि ब्राह्मणाग्रस्य लक्षणम् ॥ १ ॥

In 2. 3. 13 — वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।
कृष्णा सर्व्वविनाशाय दुर्भिक्षाय सिता भवेत ॥ १ ॥

In 2. 3. 36 — चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥

In 3. 1. 48 — नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वड़वारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥ १ ॥

In 5. I- 115 — तपः श्रुतञ्च योनिश्च एतद् ब्राह्मणकारकम् ।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥ १ ॥

In 8. 1. 8 is — सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।
लालनाश्रयिणो दोषा स्ताड़नाश्रयिणो गुणाः ॥ १ ॥

Many other verses such as वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः, असिद्वीतीयोऽनुससार पाण्डवः, महोपाल्लवचः श्रुत्वा जुघुवुः पुष्यमाणवाः सङ्कर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्द्धताम् &c....are there. This shows that Sanskrit literature was then Sufficiently developed. In the भाष्य of 3.3. 167 and elsewhere (specially in the पस्पशा) many other stanzas current then as adages, are to be found Dramatic representations and the public recitations of ancient texts are also hinted in the भाष्य of III. I. 26. by ये तावदेते शोभिका नाम, एते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षञ्च बलिं बन्धयतीति ।··· ग्रन्थिकेषु कथं यत्र शब्दग्रन्थनमात्रं लक्ष्यते ?[16] &c....

(7) भर्त्तृहरि

भर्त्तृहरि is the name of the author or authors of three grammatical works and three didactic poems. These are a commentary on the महाभाष्य, the वाक्यपदीय, the भागवृत्ति, the वैराग्यशतक, the नीतिशतक, and the शृंगारशतक, Kaiyata in writing his Bhashya Pradeepa often availed of the first with the acknowledgment—

"तथापि हरिवद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ।
क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत् ॥ १ ॥

Itsing in a part of his book, makes भर्त्तृहरि the author of a commentary on पाणिनि,—He calls it "pei-na", which is surmised by the Japaneese translator

---

(16) शोभिका नाम कंसाद्यनुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः ।
ग्रन्थिकेष्विति कथकेष्वित्यर्थ इति कैयटः ।

(Mr. J.), Takukusu) to be the "Veda-Vritti" or "वेड़ावृत्ति."[17] Says I-tsing—"A person who has studied so far as this book, is said to have mastered Grammatical Science". Now this "Pei-na" is probably the भागवृत्ति which was a commentary on the अष्टाध्यायी. The भागवृत्ति is referred to by हरदत्त, मैत्रेयरक्षित, पुरुषोत्तमदेव, शरणदेव, श्रीपतिदत्त, माधव (सायनाचार्य्य), भट्टोजि and others. As to its authorship, the following statement is found in the तन्त्रप्रदीप (a commentary on the काशिका and the न्यास, perhaps also called the वृत्तिप्रदीप, by मैत्रेयरक्षित on the Sutra VIII. iii. 21 viz :—भर्त्तृहरिणा चास्य नित्यार्थतैवोक्ता। तथाच भागवृत्तिकृता प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तं तन्त्रे उतं तन्त्रयुतभिति। वामनोऽपि लोपेनैवोदाहरणमुक्तवान्।"—शरणदेव says in his दुर्घटवृत्ति on the Sutra VIII. iii. 37.—"उपराम उद्याम इत्येव भवतीति भर्त्तृहरिणा भागवृत्तिकृता चोक्तं।"—सृष्टिधराचार्य्य the author of the भाषावृत्त्यर्थविवृति, a commentary on the भाषावृत्ति by पुरुषोत्तमदेव remarks in the end of his book--भागवृत्ति भर्त्तृहरिणा विरचिता श्रीधरसेननरेन्द्रादिष्टा।" This श्रीधरसेन might be the third king of that name of वलभी, whose reign terminated in about 629 A. D. Or it might be an error on the part of सृष्टिधर, arising from the belief entertained by some, that the poet of the भट्टिकाव्य and the Grammarian भर्त्तृहरि' are identical— I-tsing also speaks of the वाक्यपदीय by भर्त्तृहरि and gives 651 A. D. as the year of his death.

Now the author of the भट्टिकाव्य observes काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां श्रीधरसेननरेन्द्र पालितायाम्. There is a variant here viz : श्रीधरसूनुनरेन्द्रपालितायाम्। In Dandin's दशकुमारचरित is the passage अस्ति सौराष्ट्रेषु वलभी नाम नगरी. It is indentified with the modern country Wala in Kathiawar. Sridharsen I, King of वलभी was succeeded by his brother द्रोणसिंह in 502 A. D. Another Dharasena or Sridharasen II reigned over वलभी in 517 A. D. Next, Sridhara-Sena. III. reigned there till 629 A. D. The poet भट्टि had likely one of these Dharasenas as his patron. That he is different from भर्त्तृहरि, the author of the भागवृत्ति and is anterior to the latter, is clear enough, as the grammarian finds fault with the poet sometimes and sometimes justifies him. On आह्वं मा रघूत्तमम् in the भट्टिकाव्य, the भागवृत्ति asserts प्रमाद एवायम्[18]। Again on प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् says भागवृत्ति—"शार्ङ्गरवाद् यञो ङीनिति ङीन्[19]।

Regarding the author of the three Satakas named above, there is a tradition that, mortified at his wife's infidelity, he renounced the world and became a mendicant. Itsing alludes to and admires a similar event in the life of the Grammarian भर्त्तृहरि who had exchanged his riches for the life of a devotee. This cannot, of course, be sufficient for asserting that the writer of

(17) May not the "Veda-Vritti" as well be a corruption of the word भेजवृत्ति. वा भेदवृत्ति i. e. भागवृत्ति ?

(18) Quoted by भट्टोजि in the सिद्धान्तकौमुदी on the Sutra आङो यमहन: (१।३।२८)।

(19) Quoted by पुरुषोत्तमदेव in the भाषावृत्ति on the Sutra न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य: (४।१।१७८)।

the नीतिशतक and वैराग्यशतक is the same personage as the author of the वाक्यपदीय or the भागवृत्ति. Besides, the Satakas are more or less eclectic in which stanzas of later writers even, are found incorporated.

According to the न्यासकार, there was a चूल्लिभट्टिवृत्ति on the अष्टाध्यायी and it had been composed earlier than the काशिका. On the other hand, I-tsing's assertion that भर्तृहरि had written a commentary on the चूर्णि is well-known. चूर्णि might have been changed to चूल्लि, चुल्लि or चून्नि through provincialism or manipulations of the scribes.—In the काशिका, a वृत्ति is referred to in VIII iii. 48. viz :—"भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यत्र (8.3.45) परमसर्पिः कुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम्"। Most likely this वृत्ति is the भागवृत्ति. The order in which it is stated seems to make it a later work than the महाभाष्य. According to I-tsing, Bhartrihari's death took place ten years earlier than Jayaditya's. So the latter might easily consult the former's work. The term वृत्ति in the opening line वृत्तौ भाष्य तथा धातु नामपारायणादिषु of the काशिका, may be a work prior in time to the महाभाष्य and different-from the वृत्ति mentioned in VIII. iii. 48. The one might be the भागवृत्ति by भर्तृहरि and the other चूर्णिवृत्ति or कुर्णिवृत्ति।

The word वाक्यपदीय occurs as an example to IV. iii. 88 in the काशिका, viz :— "शब्दार्थसम्बन्धीयं प्रकरणं वाक्यपदीयम्।" कैयट also names it, as already stated, and repeatedly quotes from it. The observation that भर्तृहरि lived in about 800 A. D. goes against I-tsing's asserton. This may be true in the case of the poet of the three *satakas*, but not of the grammarian. Though the pseudo-vartika मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः in I. i. ii is rejected by भर्तृहरि and adopted by जयादित्य, there is no inconsistency as to their synchronism. As this वार्त्तिक was not given by कात्यायन and पतञ्जलि, भर्तृहरि did not take it in. But the Buddhist author either composed it himself or transferred it to his book from some older scholium, thinking इव, and not व, following such words as मणी, दम्पती, &c. Other pseudo-vartikas, such as यमाच्चेति वक्तव्यम् in iv. i. 85[20], are also found in the काशिका।

(8) नल्लूरवृत्ति or निलूरवृत्ति

Nothing more is known of this treatise than that it is mentioned by the न्यासकार and once quoted by श्रीपतिदत्त in his कातन्त्रपरिशिष्ट। So its author too is now unknown.

(9) जयादित्य and वामन

These two are the authors of the काशिका। जयादित्य died in 661 A. D. I-tsing describes him as the author of the Sutra Vrittii identified with the काशिका। But the Indian scholars take the Kasika as the joint work of two writers

---

(20) This वार्त्तिक is found exemplified in ancient as well as modern works. For instance यान्येन चाभवन् केशा शाहवो विष्णुतेजसेति देवीमाहात्म्ये। याते चेतसि नाप्नुयाम शतशो याम्याः पुनर्यातना इति कुसुमाञ्जलावाचार्य उदयनः।

जयादित्य and वामन । जिनेन्द्रबुद्धि discourses in III. i. 33 on a contradiction arising from two opposite statements in III. i. 33 and vii. i. 58 in the काशिका and he attempts to remove it thus :—

"नास्ति विरोधः । भिन्नकर्तृकत्वात् । इदं हि जयादित्यस्य वचनम् तत् पुनर्वामनस्य । वामनवृत्तौ तु तासिसिचोरिकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः पठ्यते । तेन विरोधो नाशाङ्कनीयः । केन पुनरभिसन्धिना—जयादित्यस्तासेरिकारस्यानुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थतां कृतवान् ? वामनस्तूच्चारणार्थताम् ? श्रूयताम् । &...."

He again notices a difference of views between the two authors in I. i. 5,—

"ग्लाजिस्थश्चेत्यत्र (3. 2. 13) जयादित्यवृत्तौ ग्रन्थ..........श्रुकः कितीत्यत्रापि (7. 2. 11) जयादित्यवृत्तौ ग्रन्थः........। वामनस्य त्वेतत् सर्वमनभिमतम् । तथाहि तस्यैव सूत्रस्य (7. 2. 11) तद्विरचितायां वृत्तौ ग्रन्थः केचिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्तीति ।"

हरदत्त too echoes the statement by the न्यासकार in III. i. 33 in his पदमञ्जरी—एवं तावज् जयादित्येनासिद्धत्वमाश्रित्य तासेरित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । वामनस्तु टिलोपस्य सिङ्त्वादेव नलोपो न भविष्यतीति मन्यमान इदितोरित्यत्र (7. I. 58) वक्ष्यति तासिसिचोरिदित्-कार्य्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यत इति ।"

Again in II. ii. 17 हरदत्त takes तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति as the opinion of जयादित्य and then says वामनस्त्वके जीविकार्थे (6. 2. 73) इत्यत्राक इति किम् ? रमणीयकर्त्तेति जीविकायां तृचं त्युदाहरियति ।

भट्टोजि also maintains this joint authorship in his प्रौढ़मनोरमा in V. iv. 42 viz :—एतच्च सर्व्वं जयादित्यमतेनोक्तम् । वामनस्तु मन्यते जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव. Again in the शब्दकौस्तुभ, on I. i. 5 he says जयादित्योऽप्येवम् । वामनस्तु . न क्वापि गकारप्रश्लेषः कार्य्य इत्याह ।

So the काशिका is the joint work of जयादित्य and वामन. It is desirable to find out their individual shares in it. हरिदीक्षित asserts in his शब्दरत्न on V. iv. 42 "प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा जयादित्यकृतवृत्तयः । इतरे वामनकृतवृत्तय इत्यभियुक्ताः ।" In Pundit Balshastrin's printed edition of the काशिका, the first four Adhyayas are assigned to जयादित्य and the rest to वामन. This view is now generally accepted. But the observation by जिनेन्द्रबुद्धि quoted above :—श्रुकः कितीत्यत्रापि (7. 2. 19) जयादित्यवृत्तौ ग्रन्थः &c—throws some doubt on it. Did जयादित्य write a complete commentary on the काशिका ? Besides, it is strange that I-tsing is totally silent about वामन. Says he of जयादित्य—

"He was a man of great ability. His literary power was very striking. He understood things which he had heard once, not requiring to be taught twice. It is now nearly thirty years since his death."

I-tsing composed his book in 691 A. D. So Jayaditya's death occurred in 661 A. D. Now why within so short a time is Jayaditya's colleague entirely ignored by I-tsing ? In the काशिका, the Indian scholars found contradictory allegations and they reconciled them by ascribing them to the two authors जयादित्य and वामन. This shows that वामन could neither be a different name nor a surname of the other—Was it because वामन held then a subordinate position, either as a pupil of the other or a very new writer who had not therefore attained yet reputation enough to be named as an author ? Or were the last four Adhyayas of the book a subsequent addition to, or a 'recast by वामन of the form in which जयादित्य had left them ? If वामन were either an

intimate friend or a pupil of the other, he might undertake this task of retouching the work left by जयादित्य, if he thought it requiring further improvement. That जयादित्य might have left his own comments on the last four Adhyayas appear not altogether improbable from the assertion of the न्यासकार on I. i. 5—श्रयुकः कितीत्यत्रापि (7. 2. 11) जयादित्यवृत्तौ ग्रन्थः।" Probably वामन wrote down his share of the काशिका shortly after I-tsing had left India and so he is not at all mentioned by the former. Unless there be some such reasons, it cannot be likely that I-tsing could avoid or forget वामन within so short a time as between the composition of the काशिका (that is Jayaditya's सूत्रवृत्ति) and his own book, the Record of the Buddhist Religion.

In the काशिका are found references to पदशेषका, माध्यन्दिनि and भट्टाचार्य (1. 2. 36) and quotations from the रामायण, महाभारत, मनुसंहिता, भारवि and नानार्थकोष; besides, stray lines such as सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी, केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविकाशि यत, घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितम् &c. The verse सा हि तस्य धनक्रीता &c. is assigned to भट्टि by माधव in his धातुवृत्ति (on the root डुक्रीञ्) and भट्टोजि in his शब्दकौस्तुभ in II. ii. 19. But it is not met with in the भट्टिकाव्य. To II. i. 55 in the काशिका, the examples हंसगद्गदा and न्यग्रोधपरिमण्डला and again to VI. 2. 2. these two and दूर्वाकाण्डश्यामा are supplied. This reminds one of the stanza in the भट्टिकाव्य।

योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी।
दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥ १ ॥ (V. 18)

If there be any borrowing here, the grammarian is the borrower, supposing that the भागवृत्ति is prior to the काशिका। As however जयादित्य quotes भारवि and refers to the वाक्यपदीय, I-tsing's chronology is sufficiently borne out. Nothing is known of the life, parentage &c.....of जयादित्य and वामन. It is said that they were Buddhists; for they commenced their work without any statement of salutation to a god; supplied such un-Brahminic illustration as नयते चार्वी लोकायते &c.; mutilated the aphorisms of the sage or often augmented them by interpolations. No Brahmin classical author would do it, as it would lead to a wrong पारायण and be a sacrilege.

This famous work the काशिकावृत्ति, sometimes called the सद्वृत्ति or the महावृत्ति is now the only extant independent complete commentary on the अष्टाध्यायी, written in accordance with the order of the Sutras as laid down by पाणिनि himself. The शब्दकौस्तुभ would have been another such work independently composed, if भट्टोजि could finish it. If is said that he died before its completion. The व्याकरण मिताक्षरा by अन्नम्भट्ट[21] the वैयाकरणसर्वस्व by धरणीधरकाशीनाथ composed in 1809. A. D.

(21) The beginning of the व्याकरणमिताक्षरा is

शिवं साम्बं नमस्कृत्यं गणेशञ्च सरस्वतीम्।
पाणिनीयमतेनाहं वृत्तिं कुर्व्वे मिताक्षराम् ॥ १ ॥

and the colophon is—

ग्रन्थविस्तरभीरुभ्य इयं वृत्तिर्मयाकृता।
यया व्याकरणं सर्व्वं करस्थामलकायते ॥ १ ॥

on the request by Henry Colebrook[22] and the Scholium prepared in 1839-42 A. D. by two unknown pundits appointed by Dr. Boethlinck, were all, more or less, based on the materials supplied by the काशिका. They are not enough to make one understand पाणिनि fully and clearly. In fact, had the काशिका been not written at all or defunct, the need for a systematic Sanskrit Grammar treating both the holy and profane parts of the language, would have been awfully great. The study of the अष्टाध्यायी then would have disappeared altogether or lingered only with a very few scholars. Its importance and necessity cannot therefore be overstated. The term काशिका is thus, explained काशयति प्रकाशयति सूत्रार्थमिति काशिका। काश्यां भवा वा। हरदत्त favours the second etymology,—"काशिकेति देशतोऽभिधानम्। काशिषु भवा"—So they prepared it at Benares—that eternal city and centre of Sanskrit learning in India.

(10) जिनेन्द्रबुद्धि

जिनेन्द्रबुद्धि is the author of the काशिकाविवरणपञ्जिका. It is variously called the काशिकाविवरणपञ्चिका काशिकाविवरणपञ्जिका, काशिकान्यास, जिनेन्द्रन्यास or the न्यास. The name न्यास is because of its methodical justification of the statements of the text commented upon[23]. The न्यास was most likely the first of the commentaries written on the Kasika. Another of its commentaries is the पदमञ्जरी by हरदत्तमिश्र. Says he in the Introduction of his book.

तातं पद्मकुमाराख्यं प्रणम्याम्बां श्रियं तथा।
ज्येष्ठं चाग्निकुमाराख्यमाचार्य्यमपराजितम् ॥ १ ॥
यश्चिराय हरदत्तसंज्ञया विश्रुतो दशसु दिक्षु दक्षिणः।
उज्जहार पदमञ्जरीमसौ शब्दशास्त्रसहकारपादपात् ॥ २ ॥

The variants in (I) are रुद्रकुमाराख्यम् पद्मकुमाराय्य॑म् and चाग्निकुमाराय्य॑म्। if these variants are the real readings and contain आर्य, हरदत्त was clearly a Madras Iyer. From a varnacular word कूचिमञ्चि used by him in his book, this assertion is further confirmed. He often speaks of his own merit thus :—

(22) The colophon of the वैयाकरणसर्वस्व runs thus—

देशे श्रीमति वङ्गनाम्नि नगरे श्री कल्लकत्ताभिधे
श्रीमत्तामसहेनृकः कुलबुरुक्साहेबदत्ताज्ञया।
प्रारब्धं धरणीधरेण विदुषा व्याख्यानकं पाणिनेः
सूत्राणां समनुक्रमेण च महाभाष्येण तट्टीकया ॥ १ ॥
कौमुद्यापि च काशिकासहितया संयुक्तकं वार्त्तिकै-
स्तद्वत् सर्वगणैः सहैव च परीभाषेष्टिभिर्मिश्रितम्।
मूढानां द्रुतबोधदं च सुमहत् सर्वोपकारक्षमं
काशीनाथ इतीरितो बुधवरः पूर्णीचकाराथ तत् ॥ २ ॥
गौरीपुत्रमुखतु'नागधरणी संवत्सरे (१८६६) वैक्रमे
भू-वैश्वानरसप्तचन्द्रकमिते शाके (१७३१) तपस्ये सिते।
पक्षे सूर्य्यतिथौ विधौ सुदिवसे विप्रस्तु सारस्वती
बाबूराम समाख्ययातिविदितो मुद्राक्षरैर् न्यस्तवान् ॥ ३ ॥

(२३) न्यस्यते स्थाप्यते दृढीक्रियतेऽनेनेति न्यासः।

एवं प्रकटितोऽस्माभिर्भाष्ये परिचयः परः।
तस्य निःशेषतो मन्ये प्रतिपत्तापि दुर्लभः ॥ १ ॥

Again प्रक्रियातर्कगहनप्रविष्टो हृष्टमानसः।
हरदत्तहरिः स्वैरं विहरन् केन वार्य्यते ॥ १ ॥

Through he boasts of the superiority of his work[24] to all other commentaries on the काशिका said to be existing by hundreds, yet it is doubtful if he has been able to dislodge the न्यास from its pedestal of the first and best of its kind. जिनेन्द्रबुद्धि was a grammarian of extraordinary acumen. His grammatical knowledge and insight were intensely keen; his studies and acquirements vast, deep and varied. His memory, as evidenced from his book, was wonderful. His book is a veritable repositary of minute, cogent and incisive reasonings. Its sterling merits deseivedly acquired for it, a worldwide fame. The scholars sang its praises :—

यत् पञ्चिकानावमिमामासाद्य सुधियः सुखम्।
तरन्ति काशिकाम्भोधिं स जिनेन्द्रो जयत्ययम् ॥ १ ॥

and again

उच्चारितं शेषमुखैरशेषैर्व्याख्यामृतं शब्दमहार्णवस्य।
न्यासीकृतं येन जिनेन्द्रकेन तस्मै नमः शाब्दिकवन्दिताय ॥ १ ॥

सृष्टिधराचार्य्य of the भाषावृत्त्यर्थविवृति based his work on it and he says :—

न्यासग्रन्थार्थतात्पर्य्यपर्य्यालोचनशालिभिः ।
बोध्योऽयं करुणार्वाद्भिः कृतिभिर् मे परिश्रमः ॥ १ ॥

The न्यास has a commentary of its own in common with the काशिका by मैत्रेयरक्षित. It is called the तन्त्रप्रदीप. Says मैत्रेय in his धातुप्रदीप—

मञ्जुघोषप्रसादेन धातूनां वृत्तिमारभे।
बहुशोऽमून् यथा भीमः प्रोक्तवांस्तद्वदागमात् ॥ १ ॥

Again in the colophon वृत्तिन्यासौ (सं) समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थविस्तरम्।
नाम्ना तन्त्रप्रदीपं यो विवृतास्तेन धातव. ॥ २ ॥
आकृष्य भाष्यजलधेरथ धातुनामपारायणक्षपणपाणिनिशास्त्रवेदो।
कालापचान्द्रमततत्त्वविभागदक्षो धातुप्रदीपमकरोज्जगतो हिताय ॥२॥

He composed his books in about 1100 A. D.

Some say that this तन्त्रप्रदीप is probably identical with the अनुन्यास or the न्यासोद्योत। माधवाचार्य्य often refers to it by the name of वृत्तिप्रदीप after the भाष्यप्रदीप by कैयट।

Nothing is known regarding the birth place, parentage and life of the न्यासकार। बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्य being a title of his, it is plain that he was a Buddhist. Some take him as a जैन। भट्टोजि called him वेदबाह्य[25], because he was not a

(24) अविचारितरमणीयं काम व्याख्याशतं भवतु वृत्तेः।
हृदयङ्गमा भविष्यति गुणग्राह्याणामियं व्याख्या ॥ १ ॥

(25) "यत्तु न्यासकलोक्तं मुद्गलानीशब्दे द्वितीय उदात्त इति तद्वेदवाह्यत्वप्रयुक्तमेव। लितीति ६/१/९३ प्रत्ययात् पूर्वस्य विधीयमानं सन्निहितमानुकं विहाय द्वितीये प्रवर्त्तत इत्यत्र बीजाभावात्। सकलवैदिविकपाठरोधाच्च"। (प्रौढमनोरमा, वैदिकप्रक्रिया on 4.1.49).

Brahmin. बोधिसत्त्वदेशीय is by the तद्धित affix देशीयर् (5/3/67). Another view asserts देशीय with the affix छ under गहादि (4/2/38) or with छ to बोधिसत्त्वदेश by एङ् प्राचां देशे (1. 1. 75). As to his age the internal evidences are very few and far between. जिनेन्द्रबुद्धि names a poem सीताहरण in II. i. 15. There is nothing to show that the न्यासकार means by it the जानकीहरण by the Buddhist poet कुमारदास. In VI. i. 74, he quotes मा वालिपन्थमन्वगा: which is from the रामायण (Book IV. 30. 81 and 34.18). In II. ii. 16 is भीष्म: कुरूणां भयशोकहर्त्ता (र्त्ता) likely from the महाभारत. In IV. i. 20 is the stanza.

पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १ ॥

Which occurs in the मनुसंहिता. In III. ii. 87 he discourses on वृत्रस्य हन्तु: which may remind one of the line वृत्रस्य हन्तु: कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते in the कुमारसम्भव; in viii. 2. 80 is अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् which is from the महाभारत; In III. ii. 21 is जातिरियं किङ्करी in III. ii. 174. कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानाम्; in VI. 2. 187 is तत्रोपासितलोकभर्त्तरि; in VI. iii. 67 शिरो मे श्रीयंशो मे श्री: and in VIII. iv. 16, अपि शाकं पचानस्य सुखा वै मघवन् गृहा: । But there sources have not been traced.

In II. i. 17 stands a quotation प्राह्णे कल्याननामानावेतौ तिष्यपुनर्वसू which is also found, slightly changed, in the साहित्यदर्पण. To illustrate the drammatic लक्षण अनुक्तसिद्धि in chapter VI. the author sets down "विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्य्यते यथा गृहवृक्षवाटिकायां—

दृश्यते तन्वि यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।
प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिष्यपुनर्वसू ॥ १ ॥

One रामचरणतर्कवागीश who wrote a commentary on the साहित्यदर्पण, by name the साहित्यदर्पणविवृति, in 1702 A. D., glossed over it thus :

ऊहविस्तारस्तर्कातिशय: दृश्येते इति । ग्रहोपवने विश्वामित्रसमीपे श्रीरामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सीता सम्बोध्य तत्सखीनां वितर्कवर्णनमिदम् । अत्र चन्द्रादीनां पृथिव्यामसम्भवे वितर्कातिशय: ।"

Is this गृहवृक्षवाटिकायाम् the name of a book ? Or a portion of the text quoted from a book, indicating the spot from which the maidens addressed सीता ?

There is a passage[26] in the MS of the न्यास belonging to the Deccan college, Poona, in which a quotation is found from the अमरकोष viz :—अथवा 'तन्त्रं सिद्धान्त: । तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इत्यमर: ।" But it does not occur in the Bengal MS. in Bengali characters, ferreted out from Bengal, and now deposited in the Varendra Research Society of Rajshahi, nor in the MS in Malayalam characters, which is in the Library of Trivancore Government[27]. So it cannot be safely asserted that जिनेन्द्रबुद्धि had quoted अमरसिंह ।

(26) P. 2 in the Text.

(27) M. M. Pundit T. Gonapati Sastrin assured the editor of this Vide his letter printed in the note of p. 1062 Vol. 1.

As for the external evidence, it is known from I-tsing that जयादित्य died in 661 A. D. Now जिनेन्द्रबुद्धि did not write his न्यास within a very short time after Jayaditya's demise. It is clear from the following passages of it :—

(a) In I. i. 5 writes the न्यासकार—"अन्ये तूत्तरसूत्रे कणिता श्वो रणिता श्व इत्यनन्तरमनेन ग्रन्थेन भवितव्यम्। इह तु दुर्विन्यस्तकाकुपदजनितभ्रान्तिभिः कुलेखकैः लिखितमिति वर्णयन्ति।

(b) In IV. i. 2—"औटष्कारः सुडिति प्रत्याहारग्रहणार्थः। वृत्तौ त्वेष ग्रन्थो नास्ति। भवितव्यं त्वनेन। लेखकप्रमाददोषादिदानीमन्तर्हितः"।

(3) In VI. iii. 79—"ससंग्रहमित्येतदुदाहरणं प्रमादादिदानीन्तनैः कुलेखकैर्लिखितम्"।

This shows that the use and study of the काशिका had spread vastly and ranged for a sufficient time before the न्यास was composed. Otherwise it is hardly possible for the scribes to so soon forget the order of words in transcription of any recently composed book. The complaint of the commentator consists of the words इदानीम् and इदानीन्तनैः। This clearly bespeaks a certain period of time sufficiently long and previously elapsed after which the copyists were likely to be careless in their work.

Now मैत्रेयरक्षित the commentator on the न्यास is quoted by शरणदेव in his दुर्घटवृत्ति written in 1172 A. D. मैत्रेयरक्षित refers to कैयट and quotes माघ in his तन्त्रप्रदीप। It will be presently shown that माघ names the न्यास। पुरुषोत्तमदेव mentioned in the दुर्घटवृत्ति, quotes न्यासकार and कैयट in his भाषावृत्ति composed in about 1150 A. D. कैयट often refers to भर्तृहरि (of the वाक्यपदीय) and वृत्तिकार (जयादित्य) directly and speaks of the न्यासकार in the भाष्यप्रदीप indirectly thus :—

(a) In III. i. 111, on the Sutra ई च खनः (३।१।१११) says न्यासकार—'द्वयोरिकारयोः प्रश्लेषनिर्देशः। तत्र यो द्वितीय इवर्णः स ये (6.4.43) चेत्यात्त्वबाधा यथा स्यादित्येवमर्थः" । Now कैयट remarks "दीर्घोच्चारणे भाष्यकारेण प्रत्याख्याते केचित् प्रश्लेषनिर्देशेन द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्त्वस्य (6.4.43) पक्षे परत्वात् प्राप्तस्य बाधनार्थ इत्याहुः। तदयुक्तम्। क्यप्सन्नियोगेन विधीयमानस्येत्त्वस्यान्तरङ्गत्वात्" ।

(b) Again in VII. iii 70 (घोर्लोपो लेटि वा) कैयट observes "केचित्त्वनित्यमागमशासनमित्यस्य ज्ञापकं वाग्रहणं वर्णयन्ति। अनित्यत्वात् तस्य घसति ददादिति न स्यादिति। तत्सिद्धये वाग्रहणं क्रियमाणमेनां परिभाषां ज्ञापयति।

This assertion that the term वा in VII. iii, 70 is the indicatory of the परिभाषा quoted above, stands in the न्यास in VII. i. 1 viz :—

अनित्यता पुनरागमशासनस्य घोर्लोपो लेटि वेत्यत्र (7.3.70) वाग्रहणाल्लिङ्गाद् विज्ञायते। तद्धि ददद् ददादित्यत्र नित्यं घो र्लोपो मा भूदित्येवमर्थं क्रियते। यदि च नित्यमागमशासनं स्याद् वाग्रहणमनर्थकं स्यात्। भवतु नित्यो लोपः। सत्यपि तस्मिन्लेटोऽडाटा (3.4.94) इत्यटि कृते ददद् ददादिति सिद्धयत्येव अनित्यत्वे त्वागमशासनस्याडागमाभावान्न सिध्यति। ततो वावचनमर्थवद् भवति"।

From this elaborate explanation in which no previous writer is alluded to, it is clear that जिनेन्द्रबुद्धि is the first prapagator of this view. If so, कैयट refers to the न्यासकार and he must have flourished some time between 661 A. D. 1100 A. D. This limit for कैयट is set down in consideration of the reference to him, by पुरुषोत्तमदेव who was most likely a Bengali. He composed his भाषावृत्ति in about 1150 A. D., and we may take 5o years as the minimum period for the circulation of the भाष्यप्रदीप in Bengal. Again हरदत्त

often indirectly speaks of कैयट[28] and appears to have lived in 1100 A. D. हरदत्त, मैत्रेयरक्षित and पुरुषोत्तम appear to have been all co-eval as no one of them refers to the others. शरणदेव too does not speak of हरदत्त, but he quotes कैयट। Kaiyota introduces himself thus :—

पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः ।
गुरो र्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम् ॥ १ ॥
महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम् ।
यथागमं विधास्येऽहं कैयटो जैयटात्मजः ॥ २ ॥

So his preceptor was one महेश्वर and father जैयट. One भीमसेन in his commen tary सुधासागर on the काव्यप्रकाश, written in about 1723 A. D. asserts that कैयट was a brother to मम्मटभट्ट and उव्वट and flourished in काश्मीर. They say मम्मट lived in 1050 A. D. and so did उव्वट as they both referred to the king भोज in their works. मम्मट names भोज in his काव्यप्रकाशं—"यद विद्वद्भवनेषु भोजनृपते स्तत्त्यागलीलायितम्, भोज was reigning in 1042 A. D. उव्वट in his ऋक्प्रातिशाख्यभाष्य says इति श्रीपार्षद्व्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटकृते प्रातिशाख्यभाष्ये....पटलः" and in his वाजसनेयसंहिताभाष्य says :

ऋष्यादींश्च नमस्कृत्य अवन्त्यामुव्वटो वसन् ।
मन्त्रभाष्यमिदं चक्रे भोजे राष्ट्रं प्रशासति ॥ १ ॥

Elsewhere is the statement :—

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना ।
मन्त्रभाष्यमिदं क्लुप्तं भोजे पृथ्वीं प्रशासति ॥ १ ॥

Which makes वज्रट as his father and not जैयट, which jars with the assertion by भीमसेन in his सुधासागर in as much as कैयट himself says that जैयट was his father. It can however be defended by taking पितृव्यपुत्र (cousin) as the meaning of the term भ्राता (brother) here,—the term भ्राता may even indicate मातुलपुत्र मातृष्वस्रीय and पितृष्वस्रीय। But from consideration of the age of हरदत्त शरणदेव and पुरुषोत्तमदेव, कैयट may be taken to have lived in 1050 A. D. if no earlier.

Now the stanta in the शिशुपालवध—

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥ १ ॥

really alludes to the न्यास। Going through the pages of the latter, the hit in the epithet अनुत्सूत्रपदन्यासा will be found very thoroughly appropriate. The reader will be amazed to find that जिनेन्द्रबुद्धि invariably and studiously rejects the vartikas and shows that whatever had been supplied by कात्यायन with Vartikas

(28) E. G. says कैयट in 3.2.115 in forming the word परोक्ष-प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति टच् समासान्तः । स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्याक्षिशब्देनाव्ययीभावासम्भवात् समासान्तरे विज्ञायते ।" Now हरदत्त remarks there "अन्ये तु प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति । शरतप्रभृतिषु पाठाट्टच समासान्त इत्याहुः। स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्देनाव्ययीभावासम्भवात् समासान्तरे विज्ञायते ।" from such cases हरदत्त is clearly posterior to कैयट ।

could be independently formed and justified by the sutras of the अष्टाध्यायी. The vartikas were therefore absolutely needless, as things established by them, could be deduced from the very sutras—"सर्वं सूत्रे प्रतिष्ठितम्"। So the न्यास is really अनुत्सूत्रपद and Magha's allusion to it in the stanza, is quite sure and certain. माघ is quoted by आनन्दवर्द्धन in his ध्वन्यालोक and धनिकधनञ्जय in the दशरूप. The दशरूप was composed in about 977 A. D. and आनन्दवर्द्धन lived in the reign (from 855 A. D. to 883 A. D.) of अवन्तिवर्मन् son to सुखवर्मन् and a king of काश्मीर. Hence माघ might be living in about 800 A. D. Taking the two limits of 661 A. D. (the year of Jayaditya's death) and 800 A. D. the न्यास appears to have been composed in about 725 A. D.

Kielhorn's statement that अनुत्सूत्रपदन्यासा does not refer to the न्यास, is not tenable and need not be relied on. The term अनुत्सूत्र might be used in the महाभाष्य as many times as one may please, but marking the systematic way in which जिनेन्द्रबुद्धि having rejected every वार्त्तिक, maintains and props up the authority of the sutras only, माघ could not mean anything but the न्यास in the aforesaid passage, when putting an epithet to the word शब्दविद्या. It is also worth consideration how many renowned and important books there had been available on the शब्दविद्या when माघ composed his poem. It was सन्निबन्धना because it had in it the महाभाष्य which is a सन्निबन्धन. Bhatrihari's description.

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धनम् ॥

leeds to the idea that it was the content of all न्यायबीज and a सन्निबन्धन; सद्वृत्ति is the other qualification, because it had then in it भागवृत्ति by भर्तृहरि and the काशिका वृत्ति by वामनजयादित्य. The next important treatise in it is the न्यास. So माघ described the शब्दविद्या as enriched with all those works.

Kielhorn's other assertion that the पदमञ्जरी was the source of the न्यास is equally wrong. हरदत्त names the न्यासकार directly in 4.1.22. of the पदमञ्जरी[29] and indirectly often as अपर आह, कश्चिदाह, केचित् &c....and then quotes the passages of the न्यास. For instances the reader is referred to the Sutras 3. 3. 67, 3. 3. 99 and 4. 1. 4 in the पदमञ्जरी and the न्यास in which he will find the quotations word for word from the latter in the former.

Vana's हर्षचरित has a passage viz.— तच् श्रुत्वा वाणस्य चत्वारः........पितृव्यपुत्रा भ्रातरः प्रसन्नवृत्तयो गृहीतवाक्याः कृतगुरुपदन्यासा न्यायवादिनः सुकृतसंग्रहाभ्यासगुरवो लब्धसाधुशब्दा लोक इव व्याकरणेऽपि,........परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन्" । (Chapter III.) This reading is from the Bombay निर्णयसागर Press edition. The edition of A. A. Fuhren is identical, as far as this passage is concerned, with it.

Some say that owing to the *double entendres* in the simile लोक इव व्याकरणेऽपि, the word न्यास here refers to the जिनेन्द्रन्यास or the commentary on the Kasika. The words वृत्ति, वाक्य, न्यास and संग्रह are there. The first may imply

(29) "न्यासकारस्तु द्वौ विस्तौ परिमाणमस्येति विगृहम् विस्तं परिपरिमाणं मन्यते"। इति पदमञ्जरी ।

the भागवृत्ति by भर्तृहरि or the काशिका by जयादित्य or any other earlier work such as कुणिवृत्ति or चूर्णिवृत्ति। वाक्य may indicate the वार्त्तिक by कात्यायन and संग्रह the work by व्याडि. Similarly न्यास may stand for the commentary on the Kasika.

But the Calcutta edition of the हर्षचरित of 1876 reads "...... भ्रातरः प्रसन्नप्रवृत्तयो गृहीतवाक्याः कृतगुरुन्यासा न्यायवादिनः सुकृतसंगृहीताभ्यासगुरवो लब्धसाधुशब्दा लोकइव व्याकरणे........ The translation of the passage by S. B. Cowell and F. W. Thomas runs thus :— "Men of mild manners and cultures, holding the status of preceptors, expounders of Nyaya, deep in the study of able works, receiving only good words (i. e. they are called good and as Grammarians they received only good words, both in the world and in grammer......" An old commentary printed in the निर्णयसागर press and Fuhren's edition takes न्यास as meaning "वृत्तिविवरणम्", and does not say it is जिनेन्द्रबुद्धि's work.

So to take the word न्यास here, meaning the काशिकाविवरणपञ्जिका is probably a far-stretched idea. It is capable of getting several other interpretation perfectly connected with Grammar, though not indicating any particular Book. Besides there is the direct and positive statement of Itsing who had almost been a contemporary to the authors of the भागवृत्ति and काशिका, against the aforesaid assertion. Vana lived in the reign of Harshavardana (606-648) of Kanoj. His हर्षचरित was composed to glorify this monarch whereas Itsing's statement made in 691 A. D. is that भर्तृहरि died in 651 A. D. and जयादित्य died in 661 A. D. If Itsing be right, Vana cannot even dream of the काशिकान्यास by जिनेन्द्रबुद्धि। Neither is there any ground to hold the Chines traveller's statement as false and incredible.

Another view is sugested to preserve the assertion that the term न्यास here really refers to a book. The words वाक्य and संग्रह present no difficulty. वृत्ति too may be some earlier work than the भागवृत्ति or the काशिका. Similarly न्यास is some other न्यास which had appeared before Vana. One न्यास is said to have been composed in the fifth century A. D. by देवनन्द or देवनन्दिन्। We shall presently speak of it. If there had realy existed any such न्यास before the seventy century A. D. the word in the passage may be taken as indicating a book. Of course it is not the काशिकाविवरणपञ्जिका।

There is another important reference to the न्यासकार in the Rhetorical work by भामह, Says he :—

शिष्टप्रयोगमात्रेण न्यासकारमतेन वा।
तृचा समस्तषष्ठीकं न कथञ्चिदुदाहरेत् ॥ १ ॥
सूत्रज्ञापकमात्रेण वृत्रहन्ता यथोदितः।
अकेन च न कुर्वीत वृत्तिं तद्गमको यथा ॥ २ ॥

In 2. 2. 16, न्यासकार asserts that a word ending with षष्ठी cannot be compounded with another derived with तृच्। This opinion he repeats in IV. 1 33, in which he observes :—

"अत्र फलगहीतृत्वादिति। कथमत्र षष्ठीसमासः कथञ्च न स्यात्? कर्तरि चेति (२।२।१६) तृचा सह षष्ठीसमासप्रतिषेधात्। नैवायं वृजन्तने षष्ठीसमासः। किं तर्हि? द्वितीयेति (२।१।२४) योगविभागात् तृन्नन्तेन द्वितीयासमासः। अथवा याजकादिषु ग्रहीतृशब्दो द्रष्टव्यः। तेन षष्ठीसमासे भविष्यति।" In III, ii, 87, in opposing the affix तृच् he says "एवमपीह वृत्रस्य हन्तुरिति तृच् न प्राप्नोति-प्रायिकत्वान्नियमस्य न दोषः।" So भामहाः perhaps means that शिष्टप्रमाणमात्रेण हेतुन अथवा न्यासकारमतेन हेतुना तृचा समस्तषष्ठीकं कथञ्चिन्नोदाहरेत्, that is, in accordance with the uses of the learned who never compound a तृजन्त word with a षष्ठ्यन्त one or as the opinion of the न्यासकार is against such a compound, such words should never be used. सूत्रज्ञापकमात्रेण likely refers to जनिकर्तुः प्रकृतिः (१।४।३०) and तत्प्रयोजको हेतुश्च (१।४।५५)।

Now it is said that as there were many Nyasakaras, जिनेन्द्रबुद्धि might not be here intended by भामह. But the अष्टाध्यायी is the chief of all other works on Sanskrit grammar. जिनेन्द्रबुद्धि being the commentator on it, cannot but be the chief न्यासकार। For the same reason, he is likely the first of all other न्यासकार It might be that other works were called न्यास in imitation of the name of his book. In some MSS. such as those in the Madras Government Library or in the Research Department of Kasmir State, he is mentioned as स्थविरजिनेन्द्र. It is either because he was ancient or old as he had likely been prior to the authors of the other Nyasas or because he was a revered personage with the Buddhists. Brahmin authors too similarly show their reverence to the ages, often calling them as वृद्ध or बृहत् such as वृद्धमनु, वृद्धशातातप, वृद्धनारद बृहन्मनु बृहन्नारद &c..., implying either their great antiquity or revered position. भामह therefore very likely alludes to him. Had he referred to any other न्यासकार, he could have most likely qualified him, as the author of such as बोधिन्यास शाकटायनन्यास, क्षेमेन्द्रन्यास, &c,.... Again Panini's grammar is the most authoritative one; therefore the न्यासकार belonging to it, was perhaps given preference to by भामह in his allusion. No other न्यासकार belonging to the pure Paninian school so familiarly known now अनुन्यास and न्यासोद्योत are, as their very names indicate, probably treatises on the न्यास itself. A recent assertion is that there was another न्यासकार who lived in the 5th century A. D. His name was देवनन्द or देवनन्दिन् and he had the title पूज्यपाद. Though माधवाचार्य refers to the works of other न्यासकार such as the बोधिन्यास, शाकटायनन्यास क्षेमेन्द्रन्यास &c., yet in his repeated statements such as वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिविरोधात् &c, न्यासादौ तु &c, he invariably refers to the काशिकाविवरणपञ्जिका। Quotations from the न्यास given by हरदत्त, श्रीपति शरणदेव, मैत्रेयरक्षित पुरुषोत्तम माधवाचार्य भट्टोजि &c, all tally with the possages of this treatise and quotations from देवनन्द are nonexitent in these writers or if found elsewhere, they are very rare. So inspite of the existence of many न्यासकार, these authors all seem to take जिनेन्द्रबुद्धि as the chief न्यासकार भामह too similarly and most likely in his book, referred to and meant जिनेन्द्रबुद्धि and not देवनन्द. Now one भट्टोद्भट wrote a commentary named the भामहविवरण, the Rhetorical work by भामह. He was one of the court pundits of जयापीड़ king of Kasmir, who reigned from 779 A. D. to 813 A. D. भट्टोद्भट, (also named

उद्भटाचार्य्य), composed another Rhetorical treatise named the काव्यालङ्कारसंग्रह. In the commentary of this उद्भटालङ्कार by प्रतीहारेन्दुराज, it is asserted that भट्टोद्भट had written the भामहविवरण। This makes भामह either a contemporary to उद्भट or one preceding him. We may therefore take भामह living in 775 A. D. But भामह as stated above speaks of the न्यासकार। जिनेन्द्रबुद्धि was therefore prior to him and he might have prepared his न्यास by about 725-750 A. D. Again कुमारिलभट्ट appears postirior by a few years only to the न्यासकार। They were the inhabitants of distant regions and were mutually unknown. कुमारिलभट्ट attacks the काशिका on its way in which it defends the compound in जनिकर्त्तु: and तत्प्रयोजकः। जिनेन्द्रबुद्धि is silent here, He appears to be ignorant of this attack or to have written his commentary earlier. अमोघवृत्ति supports the काशिका regarding those compounds. The chronology of these works therefore starts up likely thus :—The date of the भागवृत्ति is about 625 A D.; of the काशिका is about 650 A. D.; and of the न्यास is 725-750 A. D. of the works of कुमारिलभट्ट 750 A. D.; of भामह 775 A. D.; भट्टोद्भट 785 A. D ; of माघ 800 A. D.; of the अमोघवृत्ति 867 A. D.; of कैयट 1050 A. D.; of हरदत्त and मैत्रेयरक्षित 1100 A. D.; of पुरुषोत्तमदेव 1150 A. D.; of the दुर्घटवृत्ति by शरणदेव 1172 A. D.[30]

Dacca University
Dacca

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

(30) The beginning of the दुर्घटवृत्ति is :—

"नत्वा शरणदेवेन सर्व्वज्ञं ज्ञानहेतवे।
बृहद्भट्टजनाम्भोज-कोश- वीकाश-भास्वते ॥ १ ॥

शाकमहीपतिवत् सरमान
एकनभोनवपञ्चविताने।
दुर्घटवृत्तिरकारि मुदे वः
कण्ठविभूषणहारलतेव ॥ २ ॥

एकनभोनवपाञ्चनां वितानो विस्तारो विन्यास इति यावदस्ति, यस्मिन्निति विग्रहः। तस्मिन्शाक महीपतिवत्सरमान इत्यन्वयः। That is the शक year 1095 which corresponds with 1172 A. D.

THE DESCRIPTION OF THE MSS.
USED IN PREPARING THE PRESS COPY
of the काशिकाविवरणपञ्जिका ।

(1) The first MS (घ) contains 1.4 (A) ; II. 1.2.3 ; III. I, VII. 2 and VII. 1. It is owned by the Rajshahi Government College. For details, see notes in P. 332 and P. 790 vol I.

(2) The Second MS (ग) contains 1.2.3.4 and II. 1.2.3.4 Details are given in note P. 332 vol. I.

(3) The third MS (भ) is with only I. 3 and II. 4.

(4) The 4th MS. (ज) containing 1.2, III. 1.1.2 and VI. 1.4., at the end of 1/2 has श्रीशत्रुघ्नशर्मणा लिखितम्। At the end of its 3/2 is श्रीकाशीपतिशर्मणः पुस्तकमिदम्। लिखितं श्रीजगन्मोहनसेनेन। शकाब्दाः १७३० आषाढ़स्य तृतीयदिवसे। शक १७३० is 1808 A. D. Its pages were found torn in some places. At the end of 6/4 is

इन्दुविन्दुमुनिक्षौणीशाके सिंहगते रवौ।
व्यालेखि न्यासटीकेयं श्रीकृष्णानन्दशर्मणा ॥ १ ॥

इन्दुविन्दुमुनिक्षौणीशक is १७०१ that is 1779 A. D. Elsewhere is शक १७३९ that is 1817 A D. See details in note P. 790 vol. I.

(5) The 5th MS. (त) contains VII. 1,2,3,4 and VII. 1.3.4. At the end of 7/3 is श्रीरस्तु कृष्णनाथशर्मणि and at the end of 8/4, it has

तैलाद्रक्ष जलाद्रक्ष रक्ष मां श्लथबन्धनात्।
आखुभ्यः परहस्तेभ्यां एवं वदति पुस्तिका ॥ १ ॥
नत्वा कालीपदाब्जं निखिलभयहरं शोकसन्तापनाशं
यस्याः संमुक्तिमिच्छन् सुरपुरि वसतां स्तव्य ईशः समास्ते।
यस्य क्रोधाद् विनष्ट स्त्रिभुवनविजयी तेन सोऽभूदनङ्गः
शाके न्यासं खशून्याब्धिशशिपरिमिते कृष्णनाथो व्यलेखीत् ॥ २ ॥

खशून्याब्धिशशिपरिमितशाक is १७००, i. e. 1778 A. D.

(6) The Sixth MS. (झ) contains III. 1.

(7) The 7th MS. (ञ) is with III. 2. See note P. 709, vol. I.

(8) The 8th MS (ट) is with III. 4. See note P 791, vol. I.

(9) The 9th MS (ख) It was from the Deccan College Poona, kindly lent by the late lamented Professor Ghate. It has प्रत्याहार, I. 1. 2. 3. 4, IV. 1. 2. 3. 4. and V. 1. 2. 3. 4. See page 331 and Page 1061. notes vol. I.

(A) I. १. 4 or 1/4 indicates the faurth pada (or section) of the Ist Adhyays and similarly 2.1 or 2/1 is the Ist pada of the 2nd Adyaya and so on.

(10) The 10th Ms. (प) is with V. I. 3. Its copyist and owner was one श्रीकान्तशर्मा।

(11) The 11th MS. (फ) containing II. 1,2; VI. 3 and VII. 1. 2. 3. 4 has at the end लिखिता श्रीरामकान्तशर्म्मणा। A very good and correct MS.

(12) The 12th MS, (छ) has 1. 3, II. 1. 2. 3; IV. 1. VII. 1. 2. 3. and VIII. 1. 4. see note P. 484.

(13) The 13th MS. (क) is with प्रत्याहार, I. 1. 2. 3 and II. 1. 2. 3. 4. see note 331 vol I. This is the Bengal MS. containing the प्रत्याहार and I. 1. or the beginning of the न्यास। It is the property and is now in the office, of the वारेन्द्र society.

(14) The 14th MS (ख) with VIII. 3. is from the village शालिखा Rajshahi. It has at the end श्रीशिवरामशर्म्मणः स्वाक्षरम्। शकाब्दाः १६४६ i. e. 1724 A. D.

(15) The 15th MS (घ) is with VI. 4.

(16) The 16th MS (ङ) is with 1. 4. see note p. 332, vol I.

(17) The 17th MS (ढ) is from the Deccan College, Poona. It contains II. 1. 2. 3. 4. See note P 484, vol I.

(18) The 18th MS (द) is from the Asiatic Society Bengal Calcutta and has VII. 2 and VIII. 4. The label is no. 029 काशिकाविवरणपञ्जिका जिनेन्द्रबुद्धिकृता सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः किञ्चिदूनः। अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादश्च व्याकरणम्।" At the end of 8.4, it has

प्रणम्य पर्व्वतीं देवीं श्रीरमापतिशर्म्मणा।
पुस्तकं लिखितञ्चेदं देवानन्यान् प्रयत्नतः ॥ १ ॥

(19) The 19th MS (थ) is also from the aforesaid Society and has VII. 3.4. The label is "ग—8/24 Seal AS. NS. Goverment Sanskrit MS. At the end of 7/3 is श्रीशिवकृष्णदेवशर्म्मणः स्वार्थं। At the end of 7/4 श्रीशिवकृष्णशर्म्मणइयं पुस्तिका।

(20) The 20th MS (र) is with VII. 1. 2. 3 and VIII 1. 1. 2. 3. At the end of 7/1 is शुभमस्तु शकाब्दाः १६९५ ie. 1773 A. D. At the end of VIII, I is तिङो-गोत्रादीनीति। अत्र शेषभागस्य दर्शनाभावान्न स लिखितः। So it is incomplete. Infact the Vedic portions of the Book were completely lost in Bengal and from other provinces those have to be procured.

(21) The 21st MS (ण) is with II. 1, VII. 1. 4 and VII 1. 3.

(22) The 22nd MS (ड) with III. 3 and IV. 2. It is a copy written Devanagar from the MS on the palm leaves in Canarese characters at the Sravan Belgolah Jain Matha in Mysore. It was got on 1. 7. 1915. note 791 vol 1.

(23) The 23rd MS (ट) with VI. 3. 4. and VIII. 3. 4, was got from the village वैद्यवेलघरिया, Rajshahi, from the house of पण्डित शिवचन्द्र सिद्धान्त।

(24) The 24th MS (ठ) is with III. 3. See note P. 791 vol I.

(25) The 25th MS (म) is also a copy in Devanagar certified as duly compared with the original from the aforesaid Sravan Belgolah MS. prepared like the copy of the MS. XXII. Its contents are VI. 1. 2 and VIII. 1 2.

(26) The 28th. MS (य) is with VI. 2. This is a portion of the Kasmir MS. a copy in Devanagar duly compared. It has been got from the Superintendent Research Department Srinagar, Jamoo. Kasmir State, Kasmir.

In our collection, the MSS in Bengali letters were almost all collected from almost all districts of North Bengal. In whole Bengal the literate people of Rajshahi Division together with only a very few Tole pundits of Vishnupur in West Bengal, preserved the studies of Panini's grammar from generation to generation.

There were in North Bengal countless scholars who used to teach this grammar to their pupils in indegenous system. They kept alive specially the study of the Buddhist commentaries viz. काशिका, न्यास, तन्त्रप्रदीप, भाषावृत्ति, &c. Many of them have left commentaries of their own on those books. One of these is सृष्टिधराचार्य्य the commentator of the भाषावृत्ति । One सनातन too had commentaries on portions of the काशिका, न्यास &c.

We may refer here to two TOLE pundits of Bengal of recent time who by their erudition in पाणिनि Grammar, were very much reputed. One is pundit शिवचन्द्र सद्धान्त of वैद्यबेलधरिया in Nattore, District Rajsahi. He was born in 1797 and died in 1867 AD. He went to Benares and solicited काकारामशास्त्रिन् for lessons on the महाभाष्य. This Sastrin was formerly the court pundit of the Panjab Lion Ranajit Singha. शिवचन्द्र had वापूदेवशास्त्रिन् as his classmate there under काकाराम. The Bengalis being generally fish-eaters, his prayer was at first rejected. शिवचन्द्र used however to daily go to him and sit at a distance listening to his lectures. He raised often argumentative objections and they struck and charmed the शास्त्रिन् who ultimately softened and favoured him with giving him lessons directly. He returned to his country and proved superior to other Pundits. There are some adages concerning his name :—

शिवः काशीशिवः काशीकाशी शिवः शिवः ।
शिवचन्द्रोदयो यत्र तत्र नास्य पराभवः ॥ १ ॥
शिवेन शिवचन्द्रेण सुसिद्धान्तेन धीमता ।
विसर्जने कृता यातु व्याख्यासावुत्तमोत्तमा ॥ २ ॥

His works are आध्यात्मचण्डी, श्रीमद्भागवत्विचारः, गूढ़भावार्थकाशिनी (रुद्राध्यायटीका) विधवाविवाहखण्डनम्, वासुदेवविजयमहाकाव्यम्, सिद्धान्तचन्द्रिका (वेदान्तदर्शनटीका) कुलशास्त्रदीपिका, सुधाविन्दुः (पाणिनिव्याकरणटीका), अभात्रपदार्थखण्डनम्, दोल यात्राविधिः विद्वन्मनोरञ्जनकाव्यम् कालियदमनकाव्यम्, रसिकोल्लासकाव्यम्, रसिकप्रमोदकाव्यम् । His father's name was रामकिशोरतर्कालङ्कार ।

The Last Grammarian of the पाणिनि School of North Bengal teaching it in Tole or indegenous system, was one पण्डित पीताम्बरतर्कालङ्कार of the village दीघा in Nattore (Rajshahi). He was the court Pundit of the Maharaja of Nattore. He used to regularly lecture on the भषावृत्ति, and काशिका. Pupils flocked to him in large numbers, on account of his vaste erudition. With his death in 1916, the class of such grammarians of North Bengal was alas extinct.*

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI
Dacca University, Dacca, 1923.

[* This renouned introduction has been taken from the printed Edition of न्यास of Rajshahi (1923). We have composed it line by line and page to page to presurve the original form with regard to it's authorSri Srish Chandra Chakravarti]

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनी-हिन्दी-व्याख्यासहिता

काशिका

अथ प्रथमाध्याये तृतीयः पादः

१४९. भूवादयो धातवः ॥ १ ॥ (१८)

'भू' इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति। 'भू' (धा० पा० १)**–भवति। 'एध'** (धा० पा० २)**–एधते। 'स्पर्द्ध** (धा० पा० ३)**–स्पर्द्धते। 'धातु' शब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा। ते च क्रियावचनानां सञ्ज्ञां कृतवन्तः। तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते॥**

न्यासः

भूवादयो धातवः॥ भूरादिर्येषां ते भूवादयः। भूवादयो दशगणीपरिपठिता गृह्यन्ते। **भवतीत्यादि।** अत्र धातुसंज्ञायां सत्याम् 'धातोः' इत्यनुवर्त्तमाने 'वर्त्तमाने लट्' इति लट्प्रत्ययः। **भू इत्येवमादयः शब्दा धातुसंज्ञका भवन्तीत्यनेन** गणपाठेनैवेयं धातुसंज्ञा विधीयत इति दर्शयति। तेन अणपयति, कड्डपयति–इत्येवमादीनां धातुसंज्ञा न भवतीत्युक्तं भवति। यद्येवम्, या-वा-दिव—इत्येवमादीनां सर्वनाम-विकल्पस्वर्गाभिधायिनां धातुसमानशब्दानामक्रियावचनानामपि धातुसंज्ञा प्राप्नोतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्याद्, अतस्तान्निराकर्त्तुमाह—**धातुशब्द इत्यादि।** लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणमिच्छन्त्याचार्या इत्येकाक्षरायां संज्ञायां कर्त्तव्यायां महत्याः पूर्वाचार्यसंज्ञाया यदाश्रयणं तस्यैतत्प्रयोजनम्—यथाविधानां ते धातुसंज्ञां कृतवन्तः, तथाविधानामेवैषा संज्ञा यथा स्यादिति। ते च क्रियावचनानामेव धातुसंज्ञां विहितवन्तः। तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावचनानामेव धातुसंज्ञा विधीयते। तेन या-वा-दिव–इत्येवमादीनां धातुसमानशब्दानामक्रियावचनानान्न भवतीति भावः।

पदमञ्जरी

भूवादयो धातवः॥ 'भू' इत्येवमादयः शब्दा इत्यनेन पाठनिबन्धनेयं संज्ञेति दर्शयति। यदि त्वनादृत्य पाठम्, क्रियावचनो धातुरित्युच्येत, तत आणवेदु इत्यादिष्वपि स्यात्। कथं पुनरपभ्रंशानामनुशासनमाशङ्क्यते? कुतो नु खल्वेतद् आणवेद्वित्यादयोऽपभ्रंशा इति, यावता ये शास्त्रेणानुगम्यन्ते ते साधवः? अवश्यं चानुबन्धादिविशिष्टं रूपं पाठेनैव दर्शनीयम्, न हि तद्रूपं प्रयोगे सम्भवति। अतोऽन्यार्थः सन् गणपाठ एवाश्रितो भवतीति धातुत्वे सति लङ् भवति। **एधते, स्पर्द्धते** इत्यनुदात्तेतौ। यदि पाठमात्रनिबन्धनेयं संज्ञा, या-वा-दिवशब्दानां सर्वनामविकल्पस्वर्गवाचिनां समानशब्दानामपि प्रसङ्गः? न च प्रापणादिरर्थो नियामकः, अनार्षत्वाद्, अभियुक्तैरुत्तरकालनिर्दिष्टत्वाद्, अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च। सत्यम्; संज्ञायां को दोषः? न तावद्धातुप्रत्ययानां लडादीनां प्रसङ्गः; कर्त्रादीनामभावात्, उच्यते; याः पश्येति 'आतो धातोः' इति लोपः स्यात्।

भावबोधिनी

भू आदि शब्द क्रियावाची [होते हुए] धातुसंज्ञक होते हैं। [धातु संज्ञा के फलस्वरूप 'धातोः' (पा० सू० ३.१.९१) इसके अधिकार में होने वाले लट् आदि होते है] भू—भवति [होता है]। एध—एधते [बढ़ता है।] स्पर्द्ध—स्पर्द्धते [स्पर्द्धा करता है।] धातु शब्द प्राचीन आचार्यों की संज्ञा है और उन्होंने क्रियावाचकों की

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते।
भूवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः॥ (म० भा० १.३.१)

न्यासः

ननु च भूरादिर्येषामिति बहुव्रीहौ कृते, आदिशब्दे परतो यदि संहितया निर्देशः, तदा 'इको यणचि' इति यणादेशे कृते 'भ्वादयः' इति भवितव्यम्, अथाऽसंहितया निर्देशस्तदा 'भू आदय' इति, तत् कुतोऽयं वकारो यस्मिन् सति भूवादय इति निर्देशो भवतीत्यत आह—**भूवादीनामित्यादि।** भूवादीनां संज्ञिनां निर्देशेऽयं वकारो मङ्गलार्थः प्रयुज्यते। मङ्गलमर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः। मङ्गलशब्दो धर्मपर्यायः, धर्मार्थ इति यावत्। यथा वेदे 'त्रियम्बकं यजामहे' (तै० सं० १८.६.१०) इत्यत्र यकारस्यदृष्टप्रयोजनं नास्तीत्यदृष्टार्थो धर्मार्थ एव पाठस्तस्य, तथेहापि वकारस्य। अथ वा—अपूर्वस्य वस्तुनो लाभो लोके मङ्गलं सम्मतम्, यथा प्रातर्दध्यादीनाम्; तथेहापि वकारस्यापूर्वस्य लाभो मङ्गलं प्रशस्तम्। प्रशस्तार्थो मङ्गलशब्दः। तथा चोक्तम्—'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च' (म० भा० १.१.१) इति। इह चादौ वृद्धिशब्दो मङ्गलम्, मध्ये चायं वकारः, अन्ते च 'स्वरितोदयम्' इत्युदयशब्दः।

पदमञ्जरी

ननु 'अधातुः' इति निषेधाद् अप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तिरेव न स्यात्, नैतदस्ति; विभक्तावुत्पन्नायां त्यदाद्यत्वे टापि च यारूपत्वे सति धातुत्वम्, सुबुत्पत्तिदशायां तु यदित्यस्य नास्ति धातुत्वम्; वाशब्दात्तु सुबेव न स्यात्; एवं दिव्शब्दादपि। न च 'दिव औत्' इत्येतद्धातुत्वाभावे लिङ्गम्; क्विबन्तस्य दीव्यतेः सुपि सम्भवात्। सानुबन्धकत्वेऽपि तस्यैव ग्रहणं स्याद्, अतः समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह—**धातुशब्द इत्यादि।** क्वचित्तु 'भू' इत्येवमादयः शब्दा इत्यस्यानन्तरं **क्रियावाचिन** इति पठ्यते, तस्मिन् पक्षे यास्य ग्रन्थस्य शङ्का सा तस्य द्रष्टव्या। अस्य तु कथं पुनः सूत्रेऽनुपात्तः क्रियावचन इत्ययं विशेषो लभ्यते ? अत आह—**धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञेति।** ततः किमित्याह—**ते चेति।** ततोऽपि किमित्याह—**तदिहापीति।** महत्याः पूर्वाचार्यसंज्ञाया आश्रयणं तदीयोपाधिपरिग्रहार्थमेवेति भावः॥

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते॥ (वा० प० ३-८-१)

सिद्धं वा भवत्वसिद्धं वा, शब्देन तु यद्वस्तु साध्यत्वेनाभिधीयते सा क्रिया साध्यत्वे चाश्रितक्रमरूपत्वात् पूर्वापरीभूतावयवत्वं विततरूपत्वं यत्तद्रूपमभिधीयते तस्यैकस्मिन् क्षणेऽनवस्थानम्, यदाह—'क्रिया नामेयम् अत्यन्तापरिदृष्टाऽशक्या च सा पिण्डीभूता निदर्शयितुम्' इति। एकैकस्य क्रियाक्षणस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहरूपा धातुवाच्या क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः। क्रमवन्त एव क्षणा एकफलोद्देशेन संपाद्यमानत्वात् ऐक्यमिवा-

भावबोधिनी

'धातु' संज्ञा की है। अतः यहाँ भी प्राचीन आचार्यों की संज्ञा का समाश्रयण करने के कारण क्रियावाचक ही 'भू' और 'वा' आदि की धातु संज्ञा का विधान किया जाता है।

[प्रश्न यह है कि 'भूः आदिः येषां ते'—इस बहुव्रीहि में संहिता करने पर यण् होने से भ्वादयः यह होना चाहिये। यदि संहिता न मानें तो भू-आदयः—यह होना चाहिये। तो फिर बीच में 'व' कहाँ से आ गया ? इसका उत्तर श्लोक से देते हैं—]

(१) भू वा आदि [संज्ञियों] के [निर्देश में] यह 'व' मंगल के लिये प्रयुक्त है। अथवा (२) भू धातु के अर्थ को कहने वाले [वदन्ति इति वादयः] अथवा (३) भवनम् = भूः = होना, यह अर्थ है जिनका वे हैं—भ्वर्थाः; इस प्रकार के 'वा' आदि यहाँ संज्ञी माने गये हैं।

धातुप्रदेशाः—'धातोः' (३ १.९१) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

भूवो वार्थमित्यादि। अथ वा—भूवादय निर्देशे नायमादिशब्दस्य प्रयोगः, नापि मङ्गलार्थस्य, वकारस्य, किं तर्हि ? वादिशब्दस्यौणादिकस्य। वदन्तीति वादयः, वाचका इत्यर्थः। वदेर्धातोः 'वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्' इति कर्त्तरीञ्प्रत्ययः। यद्यपि वादीति सूत्रेण्यन्तस्योपादानम्, तथापि बहुलवचनादण्यन्तादपि भवति। **भ्वर्था इति।** तेषां वादीनामिदं विशेषणम्, भवनं भूः, सम्पदादित्वाद् भावे क्विप्। भवतेरर्थः क्रियासामान्यम्। भूरर्थो येषां ते भ्वर्थाः। कस्मात् पुनस्ते भ्वर्थाः ? **भूवो वार्थं वदन्तीति।** इतिकरणो हेतौ—यस्माद् भुवो धातोरर्थं वदन्त्यभिदधति तस्मात् ते भ्वर्थाः। एवंविधा वादयो वाचकाः शब्दा भवत्यर्थाभिधायिन इतीह सूत्रे संज्ञिनः स्मृताः = अभिमताः, अभिप्रेता इत्यर्थः। तदेवं क्रियावचनाः शब्दा भूवादयो धातुसंज्ञा भवन्तीत्युक्तं भवति। तेन या-वा-दिव-प्रभृतीनां धातुसमानशब्दानामक्रियावचनानां धातुसंज्ञा न भवति। गणपाठसामर्थ्यात् पाठोऽप्यङ्गीक्रियते। तेनाणपयतीत्येवमादीनां

पदमञ्जरी

पन्ना धातुवाच्याः तद्यथा—पचतीत्यधिश्रयणादयोऽधःश्रयणान्ताः क्लेदनफलावच्छिन्नाः। एवमपचदित्यत्रापि क्रिया साध्यैव। तादृशस्यैव हि रूपस्य तत्रात्ययः प्रतीयते यत्पूर्वापरीभूतं क्रियते। घट इत्यत्र तु घटशब्देन चक्रोदरगतोऽपि घटः सिद्धरूप उच्यते, एकस्मिन्नेव क्षणे यद्दर्शनयोग्यं रूपं तेन रूपेणेत्यर्थः। तदेवं क्रियावचनो धातुरित्याश्रयणादतिप्रसङ्गो नास्तीति स्थितम्।

यह भूरादिर्येषामिति बहुव्रीहौ यणादेशे कृते 'भूवादयः' इत्यनुपपन्नो निर्देश इत्यत आह—**भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थ इति।** अभिधानधर्मस्याप्यभिधेये उपचारः, यथा—भ्रमरे द्विरेफ इति। भूवादीनां संज्ञिनां सम्बन्धी यो वकारः, तदभिधायिनि भूवादिशब्दे स्थितोऽयं प्रयुज्यते, लक्षणेनाप्राप्तौ निपात्यत इत्यर्थः। स च मङ्गलार्थः। अपूर्वस्य लाभो मङ्गलम्, दध्यादिलाभ इव। अस्य वाशब्दस्यापूर्वस्य लाभायेत्यर्थः। धर्मो वा मङ्गलम्; साधुशब्दप्रयोगेऽपि धर्मो भवति, भूवादिशब्दश्च साधुः। किं च वकारे सत्यविकृतो भूशब्दो व्याहृत्यादि स्मारयतीत्यपि धर्मो भवतीति।

प्रकारान्तरमाह—**भूवो वार्थं वदन्तीति।** भुवो धातोरर्थं वदन्तीति वा, भूवादय इति निर्देश इत्यर्थः। अर्थकथनं चैतद्। व्युत्पत्तिस्तु भवनं भूः, क्रियासामान्यभुवं वदन्तीत्यौणादिकोऽयम्, 'वसिवपियजिराजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्' इति कर्तरि वदेः इञ् प्रत्ययः। यदि क्रियासामान्यं ये वदन्ति ते संज्ञिनः, अस्तिभवतिविद्यतीनामेव स्याद्, न पचत्यादीनां विशेषवाचिनाम् ? घञ्विधिवद्भविष्यति, तद्यथा—'भाव' इति सामान्योपादानेन विधीयमानो घञ् विशेषवाचिभ्योऽपि भवति—पाकः, त्याग इति। तत्कस्य हेतोः ?

भावबोधिनी

धातु (संज्ञा) के प्रयोगस्थल—'धातोः' (पा० सू० ३.१.९१) आदि हैं।

विमर्श—इस सूत्र की व्याख्या तीन प्रकार से की गई है—(१) भूश्च वाश्च भूवौ; आदिश्च आदिश्च-आदी। भूवौ आदी येषां ते भूवादयः। यहाँ भू से सम्बद्ध 'आदि' शब्द व्यवस्था = अवयव का वाचक है, और 'वा' से सम्बद्ध 'आदि' शब्द 'प्रकार = सदृश' का वाचक है। भूप्रभृतयः वासदृशाः। सादृश्यञ्च क्रियावाचकत्वरूपेण। इस प्रकार भू आदि क्रियावचक शब्दों की धातु संज्ञा होती है।

१५०. उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥ (३)

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः = शास्त्रवाक्यानि—सूत्रपाठः, खिलपाठश्च । तत्र योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो

न्यासः

क्रियावचनानामपि धातुसंज्ञा न भवतीत्युक्तं भवति । अस्मिन् व्याख्याने भूवादय इति षष्ठीसमासो वेदितव्यः—भुवो वादयो भूवादय इति ।

अथ वा—आदिशब्दस्यैवात्र 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्मात् परस्य प्रयोगः । वा आदिर्येषां ते वादयः । आदिशब्दः प्रकारवाची, वाप्रकारा इत्यर्थः प्रकारस्तु सादृश्यम्, तत् पुनः क्रियात्मकतया, यदाऽह—**भ्वर्था इति** । भ्वर्थता तु भुवोऽर्थं वदतीति हेतोः । एवंविधा वाप्रकारकाः शब्दा इह सूत्रे संज्ञिनः स्मृताः । तदनेन प्रकारेण क्रियावचनानामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा भवतीत्युक्तम् । तेन धातुसमानशब्दानां या-वा-दिव-प्रभृतीनां धातुसंज्ञा न भवति । न हि ते क्रियावचनाः; निष्पन्नवस्त्वभिधायित्वात् । साध्यमानस्वरूपा हि क्रिया निरवयवा क्वचित् पूर्वापरीभूतावयवाऽनिष्पन्नवस्तुस्वभावा । गणपाठस्तु पूर्ववदेवाङ्गीक्रियते । तेनाणपयतीत्येवमादीनां शब्दानां धातुसंज्ञा न भवतीति । अस्मिन्नपि व्याख्याने 'भूवादयः' इति षष्ठीसमासोऽयम् । षष्ठी च वाच्यवाचकसम्बन्धलक्षणा वेदितव्या ॥ १ ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेश इति । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति करणे

पदमञ्जरी

विशेषेष्वपि सामान्यस्य सम्भवाद् विशेषाश्रयनिषेधाभावाच्च, तद्वदिहापि । अस्मिन् पक्षे गणपाठसामर्थ्यात् सोऽप्यङ्गीक्रियते, अन्यथा शब्विकरणा ये सेटो निरनुबन्धका अन्तर्गणकार्यवर्जिता भूप्रभृतयस्तेषां पाठोऽनर्थकः स्याद् । बहुव्रीहेस्तु भूवादिशब्दस्य पृषोदरादित्वात् साधुत्वम् ।

तृतीयं प्रकारमाह—**भ्वर्था वा वादयः स्मृता इति** । भवनं भूः, सोऽर्थो येषां ते भ्वर्थाः, एवम्भूता वादयो वात्र संज्ञिनः स्मृता इत्यर्थः । किमिदं वादय इति ? 'वा गतिगन्धनयोः' वा आदिर्येषां ते वादयः, 'वा गति' इत्यारभ्याचुरादिसमाप्तेः । तथा च भ्वादयो वादयः, भूप्रभृतय आ 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्माद् । वादयश्च वादयश्च बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सहविवक्षायां स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिरिति बहुव्रीहेः शेषः । ततो भुवो वादय इति वाच्यवाचकसम्बन्धे शेषषष्ठीसमासः । अस्मिन्पक्षे पाठविशेषोऽर्थश्चेत्युभयं सूत्राधारैरेवोपात्तं भवति ॥ १ ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेश इति । 'अकर्त्तरि च कारके' इति करणे घञ् ।

भावबोधिनी

(२) भुवम् = जायमानम् अर्थम् (क्रियारूपम्) ये वदन्ति ते—भूवादयः । भू पूर्वक वद् धातु से औणादिक इञ् प्रत्यय होता है । (३) भवनं भूः, वा आदिर्येषां ते—'वा गतिगन्धनयोः' से लेकर कण्डूञ् तक वादि हैं । भुवः वादयः—यह षष्ठी है ।

(४) किन्तु वा शब्द मंगलार्थ है क्योंकि आदि, मध्य और अन्त में मंगलाचरण माना गया है । यह सर्वसम्मत पक्ष है ॥ १ ॥

उपदिश्यते अनेन—इति उपदेशः—जिसके द्वारा उपदेश किया जाय = शास्त्रवाक्य = सूत्रपाठ और खिलपाठ = धातुपाठ । [च के बल से प्रातिपदिकपाठ ले लेना चाहिये ।] इसमें जो [अच्] अनुनासिक होता है वह इत्संज्ञक होता है ।

भवति। एध। स्पर्द्ध। 'प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः' (व्या० परि० १२१)।

न्यासः

घञ्। ननु च संज्ञायामित्युच्यते, न चेयं संज्ञा ? नैतदस्ति; 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनादसंज्ञायामपि भवतीत्यदोषः। **शास्त्रवाक्यानीति**। अस्येदं विवरणम्—**सूत्रपाठ, खिलपाठश्चेति**। खिलपाठः=धातुपाठः। चकारात् प्रातिपदिकपाठश्च। अथ रगेलगेप्रभृतीनां कथमानुनासिक्यम्, न हि तेषामानुनासिक्यं गणे पठ्यते ? अथापरिपठितानामपि भवति, तदा 'भू' इत्येवमादीनां कस्मान्न भवतीत्याह—**प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इत्यादि**। प्रतिज्ञयाऽऽनुनासिक्यं येषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः। यत्रैवानुनासिक्यं पाणिनीयाः प्रतिजानते, तत्रैव तदपठ्यमानमपि भवति, नान्यत्र। एतदपि प्रतिज्ञानं नानियमेन भवति, किं तर्हि ? यत्रैवाचार्याः स्मरन्ति तत्रैव तेन भवितव्यम्। यथा स्वरितत्वमनुदात्तत्वञ्च स्मरणेन विज्ञायते, तथाऽऽनुनासिक्यमपि। यदि तर्ह्यानुनासिक्यं प्रतिज्ञामात्रभावि तत्, किमर्थं तत् क्वचित् पठ्यते—'डुपचँष् पाक' इत्यादौ ? **एवंविधोऽर्थोऽनुनासिकः प्रतिज्ञेय इत्यर्थस्य प्रदर्शनार्थम्**।

पदमञ्जरी

ननु च नेयं संज्ञा, परत्वाच्च 'करणाधिकरणयोः' इति ल्युट् प्राप्नोति, 'हलश्च' इत्यत्रापि संज्ञायामित्येव। ल्युट् तावन्न भवति, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति। 'अकर्त्तरि च' इत्यत्र चकारो भिन्नक्रमः—संज्ञायां चेति, तेन क्वचिदसंज्ञायामपि भवति। अथोपदिश्यतेऽनेनेत्यत्रोपदेशः कोऽर्थः ? विधानम्। यद्येवम्, 'लण्' 'एध वृद्धौ' इत्यादौ न स्यात्, न ह्यत्र किञ्चिद्विधीयते। अथानिर्ज्ञातस्वरूपस्य स्वरूपज्ञापनं तत्, 'आचारेऽवगलभक्लीबहोडेभ्यः क्विप्' इत्यत्र गलभाद्यकारस्य न स्यात्, न हि गलभादीनां स्वरूपज्ञापनार्थमुच्चारणम्; पञ्चमीनिर्देशेन क्विपो विधानात्। यद्येवम्, क्विबनेनानिर्ज्ञातरूपो ज्ञाप्यते, तत्र चायं भवत्यकार इति भविष्यति। **शास्त्रवाक्यानीति**। लण्-एध-स्पर्द्धेत्यादीनामपि विशिष्टप्रयोजनपरत्वेनोच्चारणाद् वाक्यत्वम्। अस्यैव विवरणम्—**सूत्रपाठ इति। खिलपाठः** = धातुपाठः, प्रातिपदिकपाठः, वाक्यपाठश्च। तत्र सूत्रे मतुबादेरुकारः, धातुषु एधाद्यकारः प्रातिपदिकेषु भवच्छब्दस्योकारः, वाक्ये गलभाद्यकारः। ननु च सर्वत्रात्र शुद्धोऽच् पठ्यते, नानुनासिक इत्यत आह—**प्रतिज्ञानुनासिक्या इति**। प्रतिज्ञामात्रेण समधिगम्यमानुनासिक्यं येषां ते तथोक्ताः। **प्रतिज्ञानुनासिका** इति तु प्रसिद्धः पाठः। तत्र प्रतिज्ञासमधिगम्यत्वाद् अनुनासिके प्रतिज्ञाशब्दो द्रष्टव्यः। ततः समानाधिकरणपदो बहुव्रीहिः। तच्च प्रतिज्ञानं नानियमेन भवति, किं तर्हि ? यत्राचार्याः स्मरन्ति तत्रैव। सूत्रकारेण तावद्विवक्षिताः सर्वेऽनुनासिकाः पठिताः, 'डुलभँष् प्राप्तौ' इतिवत्, लेखकैस्तु संकीर्णा लिखिताः, तत्र स्मृतिपरम्परया निर्णेयमित्यर्थः।

भावबोधिनी

एध। स्पर्द्ध। [इनका अकार अनुनासिक होने से इत् है। अतः इसका लोप हो जाता है। इसीलिये अनुदात्तेत् माने जाते हैं।]

उपदेशे—यह किस लिये है ? 'अभ्र आँ अपः'। [यह आँ सूत्रादि में अनुनासिक नहीं है अपितु 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' (पा० सू० ६.१.१२६) से अनुनासिक होता है। अतः इसकी इत्संज्ञा लोप नहीं होता है।]

अच्—यह किस लिये है ? 'आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च' (पा० सू० ३.२.७४) इससे विहित मनिन् के म का लोप न हो। अनुनासिक यह किस लिये है ? सभी अचों की इत्संज्ञा न हो।

विमर्श—उपदेश में करण अर्थ घञ् में प्रत्यय होना सम्भव नहीं है। अतः नव्य वैयाकरणों ने उपदेशनम्

उपदेश इति किम् ? अभ्र आँ अपः (ऋ० ५.४८.१) **। अजिति किम् ? 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च'** (३.२.७४) **। अनुनासिक इति किम् ? सर्वस्याचो मा भूत् ।**

इत्प्रदेशाः–'आदितश्च' (७.२.१६) **इत्येवमादयः ॥**

न्यासः

अभ्र आँ अप इति ॥ अत्रोपदेशात्तूत्तरकालम् 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्यनेनानुसिको विहितः, तेनेत्संज्ञा न भवति । ननु चानुनासिकविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति, तत् किमुपदेशग्रहणेन ? इत्संज्ञायां हि सत्याम् 'तस्य लोपः' इति लोपः स्यात्, ततश्चानुनासिकविधानमनर्थकं स्यात्, सत्यमेतत्; एवं मन्यते— उत्तरार्थमवश्यमुपदेशग्रहणं कर्त्तव्यम् । उत्तरार्थं क्रियमाणमिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यति । अथ वा— प्रत्युदाहरणदिगियं **वृत्तिकृता** दर्शिता । इदन्त्वत्र प्रत्युदाहरणम् –'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः', दधि ब्राह्मणकुलम् । यद्यत्रेत्संज्ञा स्यात् 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् स्यात् । ननु च धातोर्नुम् विधीयते, न चायं धातुः, किं तर्हि ? प्रातिपदिकम्, तत् कथं नुम् स्यात् ? नैतदस्ति; 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इति क्विबन्तत्वाद्धातुत्वं भवति । आत्मनो दधीच्छति 'सुप आत्मनः क्यच्' दधीयति, दधीयतेः क्विप्; दधि ब्राह्मणकुलमिति । 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः । 'लोपो व्योर्वलि' इत्यादौ लोपग्रहणात् पूर्वं यकारस्य लोपो भवति । 'वेरपृक्तस्य' इति लोपाद् पूर्वं वलि लोपो भवति, पश्चाद् 'वेरपृक्तस्य' इति वकारस्य । प्रत्ययलोपलक्षणेन 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इत्यनुनासिके कृते 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इति नुम् स्यात् । अश्मा, भस्मेति 'आतो मनिन्' इत्यत्र मकारस्येत्संज्ञा न भवति । यदि हि स्यात्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति हलन्तेभ्यो विधीयमानो मनिन्नचोऽन्त्यात् परः स्यात् ।

सर्वस्याचो मा भूदिति । दरिद्राप्रभृतिसम्बन्धिनोऽपि ॥ २ ॥

पदमञ्जरी

अभ्र आँ अप इति । नायं सूत्रादिषु स्वरूपेणोच्चरितोऽनुनासिकः, किं तर्हि ? 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्यनुनासिकशब्देन विहितः । अथ क्रियमाणेऽप्युपदेशग्रहणे 'उञः' 'ऊँ' इत्यत्र कस्मान्न भवति ? विधानसामर्थ्याद् । इत्संज्ञायां हि 'तस्य लोपः' इति लोपः स्यात् । यद्येवम्, अत्रापि विधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति । एवं तर्हि उदाहरणदिगियं दर्शिता । इदं तत्रोदाहरणम्—'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' दधीच्छति ब्राह्मणकुलमिति क्यजन्तात्क्विपि अल्लोपे, वलि लोपे, नपुंसकह्रस्वत्वं दधि इति । यद्यत्रेत्संज्ञा स्यात् 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् स्यात् । अत्राप्यनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च यत्रेत्संज्ञायां सत्यां प्रयोजनं न सम्भवति, यथा—दधि, मध्विति प्रातिपदिकेषु तत्रेत्संज्ञाया अभावः । अत्रानुनासिकविधानमर्थवत्, नैतदेवम्; लोपस्येत्कार्यस्य सर्वत्र सम्भवात् । तस्मादणोऽप्रगृह्यस्य इत्संज्ञायामेव विधेयायामनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवात्र लोपो न भविष्यति । एवं तर्ह्युत्तरार्थमवश्यम् 'उपदेश' इति वक्तव्यम्, तदिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते । **आतो मनिन्निति ।** अत्र मकारस्येत्संज्ञा न भवति । यदि स्याद्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति हलन्तेऽन्त्यादचः परः स्यात् । **सर्वस्येति ।** दरिद्राप्रभृतिसम्बन्धिनोऽपि ॥ २ ॥

भावबोधिनी

उपदेशः—यहाँ भाव अर्थ में घञ् माना है । और उपदेश का अर्थ—आद्योच्चारण किया है । यहाँ आद्यत्व का पारिभाषिक रूप माना है । उच्चारणे आद्यत्वञ्च–स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकबोधप्रयोजकत्वम् ।

इसकी विस्तृत व्याख्या प्रौढमनोरमा एवं शब्देन्दुशेखर आदि ग्रन्थों में देखनी चाहिये ।

यहाँ अनुनासिकत्व भी पारिभाषिक है । जहाँ पाणिनि ने अनुनासिकत्व की प्रतिज्ञा = संकेत कर दिया वहाँ शिष्य-परम्परा से आज तक समझा जा रहा है । इस अनुनासिक अच् की ही इत्संज्ञा होती है ॥ २ ॥

१५१. हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ (१)

'उपदेशे' इति वर्त्तते। अन्ते भवमन्त्यम्। धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं हल् तदित्संज्ञं भवति। अ इ उ ण्-णकारः। ऋ ऌ क्-ककारः। ए ओ ङ्-ङकारः। ऐ औ च्-चकारः।

उपदेश इत्येव—अग्निचित्। सोमसुत्।

न्यासः

हलन्त्यम् ॥ अन्ते भवमन्त्यमिति। दिगादित्वाद् यत्। अन्तशब्दोऽयं समाप्तौ वर्त्तते, यथा—एतदन्तं वनमिति। येन च समाप्यते समुदायः सोऽन्तः। तत्रान्ते=समाप्तौ भवमन्त्यम्। हलिति हल्शब्दस्योभयलिङ्गत्वादन्त्यमिति नपुंसकेन निर्देशः। **धात्वादेरित्यादि।** आदिशब्देन सूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययागमादेशानां ग्रहणम्। तत्र धातोः—'डुकृञ्' इति ञकारः, सूत्रस्य—'अइउण्' इति णकारः; प्रातिपदिकस्य—'नदट्' इति टकारः, नदडिति पचादिषु पठ्यते। प्रत्ययस्य—'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति नकारः, आगमस्य—'त्रपुजतुनोः षुक्' इति ककारः, आदेशस्य च—'चक्षिङः ख्याञ्' इति ञकारः।

अग्निचित्, सोमसुदिति। चिनोतेः सुनोतेश्चाग्निं चितवान् सोमं सुतवानिति क्विप्, तुक्।

पदमञ्जरी

हलन्त्यम् ॥ अन्तशब्दोऽत्र समाप्तौ वर्त्तते; नावयवे; असम्भवात्। न समीपे; अतिप्रसङ्गात्। येन समाप्यते समुदायस्तदन्ते भवमन्त्यम्, दिगादित्वाद्यत्। हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः, सर्वस्य हलः संज्ञा प्राप्नोति। सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्तो भवति, अन्त्यग्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्याद्, अत आह—**धात्वादेरिति।** आदिशब्देन सूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां ग्रहणम्। शीङ्, लण्, नदट्, सन्, आङ्, 'त्रपुजतुनोः षुक्', 'चक्षिङः ख्याञ्' इति योऽयं धात्वादिरूपः समुदायस्तदर्थः स उपदेशः, न तु नान्तरीयकावान्तरसमुदायार्थ इत्यन्त्यस्य समुदायापेक्षायां प्राधान्याद्धात्वादेरेव ग्रहणमिति भावः। **अग्निचिदिति।** अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात्। न च तुको वैयर्थ्यम्; आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात्। न च क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यम्, अग्निचितावित्यादौ चरितार्थत्वात्। यद्यप्यत्रोभयत्रापि तावतोऽवधेस्तकारोऽन्त्यः, तथापि मुख्यसमुदायस्य नान्त्य इति नास्ति प्रसङ्गः। इह च दण्डिन्निति नकारस्येत्संज्ञायां सत्याम् 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधाल्लोपाभावेऽपि समुदायस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः, यथा—श्रोत्रियशब्दे वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षे। अथोपदेशानुवृत्तावपि सनुतरित्यस्य रेफस्य कस्मान्न भवति ? स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठसामर्थ्यात्।

भावबोधिनी

'उपदेशे' इसकी अनुवृत्ति होती है। अन्त में होने वाला—अन्त्य। धात्वादि-शब्द-समुदाय का जो अन्त्य हल् उसकी इत्संज्ञा होती है। उदाहरण अ इ उ ण् [इसका] णकार, ऋ ऌ क् [इसका] ककार। ए ओङ् [इसका] ङकार। ऐ औच् [इसका] चकार। [उपदेश में अन्त्य हल् होने से इत्संज्ञा होती है।]

उपदेशे—इतना ही लिया जाता है—अग्निचित्। सोमसुत्। [यहाँ उपदेश में नहीं अपितु बाद में आगम होकर त् आया है। अतः उसकी इत्संज्ञा नहीं होती है।]

हस्य ल् [हसमीपवर्ती ल् अर्थात् हल् इस चतुर्दश सूत्र का ल्] हल्—यह तन्त्र द्वारा दूसरा हल्ग्रहण उपात्त है। इसलिये प्रत्याहारपाठ में 'हल्' इसमें लकार की इत्संज्ञा होती है और ऐसा होने पर 'हलन्त्यम्' यहाँ प्रत्याहार में इतरेतराश्रय दोष नहीं होता है।

विमर्श—समस्या यह है कि 'हलन्त्यम्' (पा० सू० १.३.३) में हल् का अर्थ हल् प्रत्याहार लेना सम्भव नहीं है क्योंकि हल् प्रत्याहार का ज्ञान 'आदिरन्त्येन सहेता' (पा० सू० १.१.७१) इस सूत्रवाक्यार्थ के ज्ञान के अधीन है इस सूत्र वाक्यार्थ के ज्ञान में इत्पदार्थ का ज्ञान अपेक्षित है जो 'हलन्त्यम्' (पा० सू० १.३.३) इसके ज्ञान के अधीन

हस्य ल्—हलिति द्वितीयमत्र हल्ग्रहणं तन्त्रेणोपात्तं द्रष्टव्यम्, तेन प्रत्याहारपाठे 'हल्' इत्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते। तथा च सति, 'हलन्त्यम्' (१.३.३) इत्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न्यासः

ननु च हलिति प्रत्याहारपाठे योऽन्त्यो लकारस्तस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति; इतरेतराश्रयत्वात्। तथा हि—इत्संज्ञायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति हलिति प्रत्याहारग्रहणं भवति। तस्मिश्च तस्य लकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा। तदिदमितरेतराश्रयत्वं स्फुटतरमेव। 'इतरेतराश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न प्रकल्प्यन्ते' इत्यत आह—**हस्य ल् हलित्यादि**। यदेकमावृत्तिभेदमन्तरेणाप्यनेकेषामुपकारं करोति तत् तन्त्रम्। यथा—प्रदीपः सुप्रज्वलितो बहूनां छात्राणामुपकारं करोति। इह तु प्रयत्नविशेषस्तन्त्रशब्देन विवक्षितः। तेन तन्त्रेण द्वितीयमत्र हल्ग्रहणमुपात्तं परिगृहीतं वेदितव्यम्। यथा श्वेतो धावतीत्येकेन प्रयत्नेन द्वे वाक्ये उच्चारिते भवतः, तथेहाप्येकेनैव प्रयत्नेन द्वौ हल्शब्दावुच्चारितावित्यभिप्रायः। हस्य ल् हलिति समीपिसामीप्यसम्बन्धे षष्ठी। **तेनेत्यादि**। यतस्तन्त्रेण न्यायेन द्वितीयं हल्ग्रहणं कृतम्, तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यस्य लकारस्य हकारसमीपवर्तिनः साक्षादेव संज्ञित्वेनोपात्तस्येत्संज्ञा क्रियते, न तु प्रत्याहरसमाश्रयणेन। एवञ्च सति 'हलन्त्यम्' इत्यत्र प्रत्याहारपाठे इतरेतराश्रयदोषो न भवति। ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

इह 'शषसर्' 'हल्' इति यो लकारस्तस्येत्संज्ञायां सत्यां हलित्ययं प्रत्याहार उपपद्यते, सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव 'शषसहंल्', इत्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञा, तदाश्रयश्च प्रत्याहार इति इतरेतराश्रयत्वात् प्रत्याहारो नोपपन्नः। ततश्च सर्वेषामेव णकारादीनामित्संज्ञा न स्यादिति सर्व एव प्रत्याहारव्यवहारोऽनुपपन्नः, 'आदिरन्त्येन' इत्येतस्यापि वैयर्थ्यम्? स्यादेतत्—हलित्यत्र हकारात् पर लकारः, तस्य लकारस्यैकादेशो लपरः, तस्य 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इति इत्संज्ञा, स एव 'हलन्त्यम्' इत्यत्राप्येकादेशेन लपरेण निर्दिष्ट इति। एवमपीतरेतराश्रयमेव, लृकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः, सति च प्रत्याहारे 'ऐऔच्' इति चकारस्येत्संज्ञा, तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः, अजिति प्रत्याहारे सति लृकारस्येत्संज्ञेति तस्माद्वक्तव्योऽत्र परिहारस्तमाह—**हस्य ल् हलित्यादि**। साधारणं भवेत्तन्त्रम्, यथा—तुल्यकक्षयोर्भुञ्जानयोः प्रदीपः। स चेह प्रयत्नविशेषः, यथा—श्वेतो धावतीत्यत्र साधारणेनैकेनैव प्रयत्ननेन द्वयोर्वाक्ययोरुच्चारितयोः फलं सम्पद्यते, तथेहाप्येकेन तन्त्रेण प्रबलेन द्वितीयं हल्ग्रहणमुपात्तं परिगृहीतं वेदितव्यम्। तस्य द्वितीयस्यार्थमाह—**हस्येति**। समीपसमीपिसम्बन्धे षष्ठीसमास इत्यर्थः। ततः किमित्याह—**तेनेत्यादि**। एतद् दर्शयति—हकारसमीपवर्तिनो लकारस्य न प्रत्याहारसमाश्रयणेनेत्संज्ञा, किं तर्हि? साक्षादुपादानेनेति। प्रत्याहारपाठः = अक्षरसमाम्नायः। **तथा चेत्यादि**। गतार्थम्। किं पुनस्तन्त्रे प्रमाणम्? अगृह्यमाणविशेषत्वमेव। ननु गृह्यते विशेषः—'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्य ग्रहणम्' इति, कृत्रिमो हि प्रत्याहारः, सत्यम्; स एवासति तन्त्रेऽनुपपन्न इति त्वयैवोक्तम् ॥ ३ ॥

भावबोधिनी

है। इसमें हल् पदार्थ का ज्ञान अपेक्षित है। इस प्रकार लकार की इत्संज्ञा होने पर हल् प्रत्याहार की सिद्धि और हल् प्रत्याहार की सिद्धि हो जाने पर इत्संज्ञा की सिद्धि। अतः हल्पदार्थज्ञान के अधीन इत्पदार्थ ज्ञान है और इत्पदार्थज्ञान के अधीन हल्पदार्थज्ञान है—इस प्रकार परस्परापेक्षत्वरूप अन्योन्याश्रय दोष प्रसक्त होता है। इसके समाधान के लिये निम्न कल्पना की जाती है—

आचार्य पाणिनि ने तन्त्र के बल से एक हल् द्वारा दो हल् पदार्थों का ज्ञान कराया है। प्रथम हल् में चौदहवाँ सूत्र है, उसके ल् की इत्संज्ञा की है। इस प्रकार इत्संज्ञा का ज्ञान हो जाता है। इसके बाद 'आदिरन्त्येन सहेता'

१५२. न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥ (१६०)

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तवर्गसकारमकाराणां प्रतिषेध उच्यते। तवर्गः, 'टाङसिङसामिनात्स्याः' (७.१.१२)–वृक्षात्, प्लक्षात्। सकारः, जस् (४.१.२)–ब्राह्मणाः। तस्, थस् (३.४.७८), –पचतः, पचथः। मकारः–अपचताम्, अपचतम् (३.४.१०१)।

विभक्ताविति किम्? 'अचो यत्' (३.१.९७), 'ऊर्णाया युस्' (५.२.१२३), 'रुधादिभ्यः श्नम्' (३.१.७८)।

न्यासः

न विभक्तौ तुस्माः ॥ वृक्षादित्यत्र तकारस्येत्संज्ञायां सत्याम् 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वं स्यात्। **अपचताम्, अपचतमिति।** पचेर्लङ्, 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' इति तान्तमादेशौ भवतः। 'किमोऽत्' इत्यत्राच्छब्दस्य 'प्राग् दिशो विभक्तिः' इति विभक्तिसंज्ञा, 'इटोऽत्' इत्यत्रापि स्थानिवद्भावेन; ततश्चेत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति, स कस्मान्न भवतीत्याह—**अनित्यत्वादित्यादि।** अनित्यत्वमस्य विधेः 'इदमस्थमुः'

पदमञ्जरी

न विभक्तौ तुस्माः ॥ वृक्षादिति तकारस्येत्संज्ञायाम् 'तित्स्वरितम्' स्यात्। ननु चादेशोत्तरकालं स्थानिवद्भावेनास्य विभक्तिसंज्ञा, उपदेशानन्तरमेवेत्संज्ञा प्राप्नोति? सत्यम्; प्रतिषेधसामर्थ्यात्तु भाविन्यपि विभक्तित्वे प्रतिषेधो भविष्यति। वर्गग्रहणं किम्? वृक्षानित्यत्रापि यथा स्यात्। क्व पुनरुपदेशे नकारोऽयमन्त्यः, न तावत्तस्य क्वचिदुपदेशः? 'शसो न' इत्यत्र त्वकारो नकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थ इति शक्यं वक्तुम्। इह तर्हि 'ज्ञस्य रन्' पचेरन्निति। **ब्राह्मणा इति।** रूपोदाहरणमेतत्। कार्योदाहरणं तु 'भवतः' इति। अत्र 'सिति च' इति पदत्वे जश्त्वं स्यात्। **पचतः पचथ** इत्यत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्यं वक्तुम्। **अपचतामित्यादि।** तामादयस्तसादीनामन्त्यादचः परे स्युः। 'किमोऽत्' इत्यस्य 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति विभक्तित्वम्। 'इटोऽत्' इत्यस्यापि स्थानिवद्भावेनेति तयोरपि प्रतिषेधः प्राप्नोति, तत्राह—**किमोऽदित्यादि।** अनित्यत्वं तु 'इदमस्थमुः' इति थमोरुकारोऽनुबन्धाद्विज्ञायते। क्वचित्तु वृत्तावेव 'इदमस्थमुः' इत्युकारानुबन्धनिर्देशाद-

भावबोधिनी

(पा० सू० १.१.७१) से हल् प्रत्याहार की सिद्धि हो जाने पर दूसरे हल् का 'उपदेश में अन्त्य हल् की इत्संज्ञा होती है' इस प्रकार अर्थ करके हल् प्रत्याहार से बोध्य वर्णों की इत्संज्ञा सिद्ध की जाती है। इसलिये 'न विभक्तौ तुस्माः' (पा० सू० १.३.४) यह इत्संज्ञानिषेधक सूत्र चरितार्थ होता है। अन्यथा इन वर्णों की इत्संज्ञा की प्राप्ति न रहने पर इस निषेध की व्यर्थता अपरिहार्य होती ॥ ३ ॥

पूर्व सूत्र से इत्संज्ञा के प्राप्त रहने पर विभक्ति में वर्तमान तवर्ग, सकार तथा मकार की इत्संज्ञा का प्रतिषेध कहा जा रहा है। तवर्ग—'टाङसिङसामिनात्स्याः' (पा० सू० ७.१.१२) (से विहित् आत् में त् की इत्संज्ञा नहीं)—वृक्षात्, प्लक्षात्। सकार, जस्—ब्राह्मणाः तस्, थस्, पचतः, पचथः। [स् की इत्संज्ञा नहीं होती है।] मकार—अपचताम्, अपचतम्। [मकार की इत्संज्ञा नहीं होती है।]

विभक्तौ [विभक्ति = सुप् तथा तिङ् रहने पर]—यह किस लिये है? 'अचो यत्' (पा० सू० ३.१.९७) (से विहित् यत् के त् की) 'ऊर्णाया युस्' (पा० सू० ५.२.१२३) (से विहित् स् की), 'रुधादिभ्यः श्नम्' (पा० सू० ३.१.७८) (से विहित श्नम् के म् की) इत्संज्ञा हो जाती है क्योंकि ये विभक्तियाँ नहीं हैं।] [किम् से सप्तमी विभक्ति में 'किमोऽत्' (पा० सू० ५.३.१२) से अत् प्रत्यय होता है और 'क्वाति' (पा० सू० ७.२.१०५) से किम् का क्व आदेश होने पर 'क्व' बनता है। 'आत्मनेपद' ङित् लकार में 'इटोऽत्' (पा० सू० ३.४.१०६) इट् प्रत्यय [उत्तमपुरुष एकवचन का अत् आदेश

'किमोऽत्' (५.३.१२), **'इटोऽत्'** (३.४.१०६) **इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति; अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य। 'इदमस्थमुः'** (५.३.२४) **इत्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यते ॥**

१५३. आदिर्ञिटुडवः ॥ ५ ॥ (२२८९)

'इत्' इति वर्तते। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। 'ञि, टु, डु' इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति। 'ञिमिदा (धा० पा० ७४३)**–मिन्नः** (३.२.१८)। **'ञिधृषा'** (धा० पा० १२७०)**–धृष्टः। 'ञिक्ष्विदा'** (धा० पा० ७४०)**–क्ष्विण्णः। 'ञिइन्धी'** (धा० पा० १४४९)**- इद्धः। 'टुवेपृ'** (धा० पा० ३६७)**–वेपथुः** (३.३.८९)। **'टुओश्वि'** (धा० पा० १०१०)**–श्वयथुः। 'डुपचष्'** (धा० पा० ९९६)**–पक्त्रिमम्** (३.३.८८)। **'डुवप्** (धा० पा० १००३)**–उप्त्रिमम्। 'डुकृञ्** (धा० पा० १४७३)**–कृत्रिमम्।**

न्यासः

इत्यस्य मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुकारानुबन्धाद् विज्ञायते। नित्यत्वे हि सत्येतस्मादेव प्रतिषेधान्मकारस्येत्संज्ञा न भविष्यतीत्युकारानुबन्धग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ ४ ॥

आदिर्ञिटुडवः ॥ अत्र टुग्रहणेन 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति टवर्गस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? उकारस्यानुनासिकत्वाप्रतिज्ञानात्, 'चुटू' इत्यत्र टुग्रहणाच्च। यद्यत्र टवर्गस्य ग्रहणं स्यात्, तदानेनैव प्रत्ययादेरपि सिद्धत्वाट् टुग्रहणमनर्थकं स्यात्। **मिन्न इति।** 'ञीतः क्तः', 'आदितश्च' इतीट्प्रतिषेधः। **वेपथुरिति।** 'ट्वितोऽथुच्'। **पक्त्रिममिति।** 'ड्वितः क्त्रिः'। पाकेन निर्वृत्तम्, 'क्त्रेर्मम् नित्यम्' इति मप्। **उप्त्रिममिति।** वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्।

पदमञ्जरी

नित्यत्वमुपलक्ष्यते इति पठ्यते। **इदानीं तदानीमिति**—दानीमस्तु प्रतिषेधो भवत्येव। अनित्यत्वं हि ज्ञापितम्, न पुनः प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥

आदिर्ञिटुडवः ॥ आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते, तेनैकवचनमुपपद्यते इति भावः। अत्र 'टु' इति न टवर्गस्य ग्रहणम्; उकारस्याननुनासिकत्वेनानुदित्त्वात्, 'चुटू' इत्युत्तरत्र वर्गग्रहणाद्, ञिडुभ्यां साहचर्याच्च। **मिन्न इति।** 'आदितश्च' 'रदाभ्यां निष्ठातो नः'। **वेपथुरिति।** 'ट्वितोऽथुच्'। **उप्त्रिममिति।** 'ड्वितः क्त्रिः' 'क्त्रेर्मम् नित्यम्' यजादित्वात्संप्रसारणम्।

भावबोधिनी

होता है। ये दोनों विभक्ति ही हैं अतः इनके 'त्' के लोप का निषेध क्यों नहीं होता ?] 'किमोऽत्' (पा० सू० ५.३.१२) तथा 'इटोऽत्' (पा० सू० ३.४.१०६) इनमें प्रतिषेध नहीं होता है क्योंकि प्रस्तुत प्रतिषेध अनित्य है। [कहीं-कहीं नहीं भी लागू होता है] 'इदमस्थमुः' (पा० सू० ५.३.२४) से विहित थमु प्रत्यय का उकार अनुबन्ध इसकी अनित्यता उपलक्षित कराता है। [यदि विभक्तिस्थ मकार की इत्संज्ञा नहीं होती तो थम् के म् की भी नहीं होती। उसे वारण करने के लिये उकार (थमु) अनुबन्ध लगाना व्यर्थ है। यह वैयर्थ्य ही इस निषेध की अनित्यता ज्ञापित करता है।] ॥ ४ ॥

इत् इसकी अनुवृत्ति होती है 'आदि' शब्द सभी के साथ सम्बद्ध है। समुदाय के आदि में वर्तमान ञि, टु, डु—इनकी इत्संज्ञा का विधान किया जाता है। उदाहरण—ञिमिदा—मिन्नः। ञिधृषा—धृष्टः। ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः। ञि इन्धी—इद्धः। [ञि की इत्संज्ञा के फलस्वरूप 'ञीतः क्तः' (पा० सू० ३.२.१८७) से वर्तमान काल में 'क्त' प्रत्यय होता है और 'आ' की इत्संज्ञा के कारण 'आदितश्च' (पा० सू० ७.२.१६) से इट् का निषेध होता है।]

आदिरिति किम् ? पटूयति, (५.१.१२२) **कण्डूयति** (३.१.२७)। **उपदेशे इत्येव-ञिकारीयति ॥**

१५४. षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥ (४६४)

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । 'शिल्पिनि ष्वुन्' (३.१.१४५)-**नर्त्तकी, रजकी ।**

न्यासः

पटूयतीति । 'सुप आत्मनः क्यच्', 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । **कण्डूयतीति ।** 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' । कथं पुनरत्रेत्संज्ञाप्राप्तिः, यावता सूत्रे टुडुशब्दौ ह्रस्वान्तावुपात्तौ, दीर्घान्ताविमौ ? नैतत्; यद्यपि दीर्घत्वे कृते दीर्घान्तावेतौ भवतस्तथाप्युपदेशे ह्रस्वान्तावेव, उपदेश इति चेहानुवर्तते । तत्र पटुशब्दस्य पृथ्वादिपाठाद् टुशब्दस्योपदेशे ह्रस्वान्तता सिद्धा । कण्डुशब्दस्य 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इत्यत्र पाठाड् डुशब्दस्यापि । द्विविधा हि कण्ड्वादयः—धातवः, प्रातिपदिकानि च । तत्र धातुः कण्डुशब्दो ह्रस्वान्तः । प्रातिपदिकं तु कण्डूशब्दो दीर्घान्तः ।

अथ वा—यद्यप्युपदेश इति नानुवर्तते, तथापि दीर्घत्वे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादस्त्येव प्राप्तिः । **ञिकारीयतीति ।** पूर्ववत् क्यच् । ञिकारशब्दो न क्वचित् पठ्यत इति तेनात्रेत्संज्ञा न भवति । । यदि स्यात्, लोपे कृते रूपं न सिद्ध्येत् ॥ ५ ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ रजकीति । षित्त्वात् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । अथ केनात्रानुनासिकलोपः ? 'अनिदिताम्' इति चेत् ? न; तत्र क्ङितीत्युच्यते, न चात्र क्ङित्प्रत्ययोऽस्ति, नैष दोषः' 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञाकरणं रञ्जेर्ज्ञापकम्—अक्ङित्यपि तस्यानुनासिकलोपो भवति, अन्यथा णौ रञ्जेरकारस्यानुपधात्वाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्या न भवितव्यमिति मित्संज्ञाकरणमनर्थकं स्यादित्येके ।

पदमञ्जरी

पटूयतीति । पृथ्वादिषु टुशब्दस्योपदेशः, अत्रेत्संज्ञायां सत्यामवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकमिति समुदायादथुच्प्रसङ्गः । केवलस्यानुदाहरणत्वम्; इत्कार्याभावात् । **कण्डूयतीति ।** ननु चायं दीर्घान्तः कण्ड्वादिषूपदिश्यते, एवं तर्हि कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात् क्विपि कण्डु ब्राह्मणकुलं तदिच्छतीति पुनः क्यचि द्रष्टव्यम्, तत्रेत्संज्ञायामन्तरङ्गत्वादकृत एव दीर्घे भवत्ययं डुशब्दः, गणपठितश्च कण्डूशब्द एकदेशविकृत इति स्यात् प्रसङ्गः । **ञिकारीयतीति ।** नायं समुदायः क्वचिदुपदिष्टः ॥ ५ ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ रजकीति । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । कथं पुनरत्रोपधालोपः, यावता 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इत्युच्यते ? ज्ञापयति—रञ्जेरक्ङित्यपि क्वचिदुपधालोपो भवतीति ।

भावबोधिनी

टुवेपृ—वेपथुः । टु ओश्वि—श्वयथुः । [टु की इत्संज्ञा के फलस्वरूप 'ट्वितोऽथुच्' (पा० सू० ३.३.८९) से अथुच् प्रत्यय होता है । डुपचष्—पक्त्रिमम् । डुवप्—उप्त्रिमम् । डुकृञ्—कृत्रिमम् । [डु की इत्संज्ञा के कारण 'ड्वितः क्त्रिः' (पा० सू० ३.३.८८) से 'क्त्रि' प्रत्यय और उसके बाद मप् प्रत्यय होता है ।

आदिः—इसका क्या फल है ? पटूयति, कण्डूयति । [आदि न होने से टु, डु का लोप नहीं होता है ।]

उपदेशे—इतना ही लेना चाहिये—ञिकारीयति । [ञिकारसमुदाय कहीं भी उपदिष्ट नहीं है ।] ॥ ५ ॥

प्रत्यय के आदिवाला ष इत्संज्ञक होता है । 'शिल्पिनि ष्वुन्' (पा० सू० ३.१.१४५) नर्त्तकी, रजकी । [नृत् और रञ्ज से ष्वुन् = वु = अक और षित् होने से ङीष् होता है ।]

प्रत्ययस्येति किम् ? षोडः । षण्डः । षडिकः । आदिरित्येव–'**अविमह्योष्टिषच्** (उणादि० १.४५)–**अविषः, महिषः ॥**

न्यासः

'घञि च भावकरणयोः' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादघिञत्यपि क्वचिद् रञ्जेरनुनासिकलोपो भवतीत्यपरे ।

षोड इति । षड् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः, 'वयसि दन्तस्य दतृ' इति दत्रादेशः, ऋकार उगित्कार्यार्थं, षष उत्वम्, 'दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च' पृषोदरादिपाठात् षषोऽन्त्यस्योत्वम्, 'आद्गुणः', उत्तरपदादिष्टुत्वमिति दकारस्य डकारः । षोडत् इति स्थिते षोडन्तमाचष्ट इति 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, 'णाविष्ठवत् कार्यम् प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः—षोडयतीति, ततः पचाद्यच्, णिलोपः ।

षण्ड इति । 'षणु दाने' । 'ञमन्ताड्डः', 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनाद् 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वं न भवति । अथ वा—'षण्ड' इत्येतदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ।

षडिक इति । षडङ्गुलिदत्तशब्दाद् अनुकम्पायाम् 'बह्वचोऽमनुष्यनाम्नष्ठज्वा' इति ठच् । 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' इति ङ्गुलिदत्तस्य लोपः, 'ठस्येकः' इतीकादेशः । षडशब्दस्य 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, तस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानात् षट्शब्दस्य 'यचि भम्' इति भसंज्ञा न भवति । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्=षकारस्य डकारः । यद्येषां षकारस्येत्संज्ञा स्यात्, स्त्रीविवक्षायाम् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् स्यात् । षण्डशब्दोऽयं यद्यपि बलीवर्दे वर्त्तते, तथापि स्त्रीगवीष्वपि षण्डधर्मयोगाद् वृत्तिरस्य सम्भवत्येव । यद्यप्येते षोडादयो लाक्षणिकाः, तथाप्युपदेशग्रहणेन षकारो विशिष्यत इति भवन्त्येतानि प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्युदाहरणानि । भवति ह्यात्राप्युपदेशे षकारः ।

अविषः, महिष इति । 'अव रक्षणे', 'मह पूजायाम्' 'अविमह्योष्टिषच्' । ननु च 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात् प्रत्ययसंज्ञैवात्र न भवति, सत्यामपि तस्यामित्संज्ञा न भविष्यति, बहुलवचनात्, तत् कस्मादादिग्रहणमेतदनुवर्त्तते ? एवं मन्यते—उत्तरार्थमवश्यमादिग्रहणमनुवर्तनीयम् । उत्तरार्थमनुवर्त्तमानमिहापि स्पष्टार्थं भविष्यति ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

षोड इति । षड् दन्ता अस्य 'वयसि दन्तस्य दतृ', षष उत्वम्, 'दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वम्' । षषोऽन्त्यस्योत्वम्, उत्तरपदादेर्डकारः, षोडन्तमाचष्टे इति णिचि टिलोपे पचाद्यचि णिलोपः । **षण्ड इति ।** 'षणु दाने' 'ञमन्ताड्डः', 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात् इत्संज्ञासत्वयोरभावः । **षडिक इति ।** अनुकम्पितः षडङ्गुलिः 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा', 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' इति ङ्गुलिशब्दस्य लोपः, यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावात् षकारान्तेऽवधौ भसंज्ञाया अभावादन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वम् । अत्रेत्संज्ञायां स्त्रीविवक्षायां ङीष्प्रसङ्गः । यद्यप्येते समुदाया न क्वाप्युपदिश्यन्ते, षकारस्तु षष उत्वम्, 'षणु दाने' इत्युपदेशस्थो भवति । **अविषः महिष इति । अविमह्योष्टिषच् ।** नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति; ईकारस्य टित्त्वादेव सिद्धेः । न च पक्षे ङीषर्थः षकारः, ङीपोऽपि चितः परस्योदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वात्, सत्यम्; अन्यतरस्यैव श्रवणार्थ उपदेशः स्यादिति टकारस्यापि शङ्क्येत ॥ ६ ॥

भावबोधिनी

प्रत्ययस्य–इसका क्या फल है ? षोडः । [षड् दन्ता अस्य इस अर्थ में बनता है ।] षण्डः । षडिकः [इनमें प्रकृति के ष् की इत्संज्ञा और लोप नहीं होता है ।] आदि की ही इत्संज्ञा होती है–'अविमह्योष्टिषच्' (उणादि सू० १.४५) अविषः महिषः । [अव् रक्षणे और मह पूजायाम् से टिषच् होता है । यहाँ 'ष' मध्य में है अतः इत्संज्ञा नहीं होती है ।] ॥ ६ ॥

१५५. चुटू ॥ ७ ॥ (१८६)

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' (४.१.९८)-कौञ्जायन्यः। छस्य ईयादेशं वक्ष्यति (७.१.२)। जस्-ब्राह्मणाः (४.१.२)। झस्यान्तादेशं वक्ष्यति (७.१.३)। 'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः' (४.३.९२)-शाण्डिक्यः। टवर्गः, 'चरेष्टः' (३.२.१६)-कुरुचरी, मद्रचरी। ठस्य इकादेशं वक्ष्यति (७.३.५०)। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३.२.९७)-उपसरजः, मन्दुरजः। ढस्य एयादेशं वक्ष्यति (७ १.२)। 'अन्नाण्णः' (४.४.८५)-आन्नः।

पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्। 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' (५.२.२६)-केशचुञ्चुः, केशचणः। 'अवात्कुटारच्च' (५.२.३०)। 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः' (५.२ ३१)-अवटीटः। आदिरित्येव-'कर्मणि घटोऽठच्' (५.२ ३५)-कर्मठः॥

न्यासः

चुटू॥ कौञ्जायन्य इति। च्फञन्ताद् 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति स्वार्थे ञ्यः। **छस्येयादेशं वक्ष्यतीति।** इत्संज्ञापवादम्। **शाण्डिक्य इति।** 'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः' इति शण्डिकोऽभिजनोऽस्येत्यर्थे ञ्यः, तत्र हि 'सोऽस्याभिजनः' इति वर्त्तते। **मन्दुरज इति।** 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति मन्दुराशब्दस्य ह्रस्वत्वम्। **'अन्नाण्णः' आन्न इति।** 'अन्नं लब्धा' इत्यर्थे णः। तत्र हि 'धनगणं लब्धा' इत्यतो लब्धेत्यनुवर्त्तते। अथ किमर्थं पृथग्योगः क्रियते, 'चुटुषाः प्रत्ययस्य' इत्येक एव योगः क्रियतामित्यत आह—**पृथग्योगकरणमित्यादि।** 'तेन वित्तः' इत्यादिनाऽस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति॥ ७॥

पदमञ्जरी

चुटू॥ आदी इविति। प्रारम्भे वर्त्तमानावित्यर्थः। **कौञ्जायन्य इति।** च्फञन्तात् 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति स्वार्थे ञ्यः। **शण्डिकादिभ्यो ञ्य इति।** 'सोऽस्याभिजनः' इति तत्र वर्त्तते। **मन्दुरज इति।** 'ङ्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोः' इति ह्रस्वः। **अन्नाण्ण इति।** 'धनगणं लब्धा' इत्यतो लब्धेति तत्रानुवर्त्तते। किमर्थो योगविभागः, 'चुटुषाः प्रत्ययस्य' इत्येक एव योगः क्रियतामत आह—**पृथगित्यादि। केशचुञ्चुः, केशचण इति।** अत्र चकारस्येत्संज्ञायाम् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, पित्करणन्तु पर्यायार्थं स्यात्। **अवात् कुटारच्चेति।** अनेन 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इत्यत्र अवादित्यस्यानुवृत्तिर्दर्शिता॥ ७॥

भावबोधिनी

प्रत्यय के आदि में रहने वाले चवर्ग और टवर्ग की इत्संज्ञा होती है। [क्रमशः उदा०] 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् (पा० सू० ४.१.८८) कौञ्जायन्यः [कुञ्ज शब्द से च्फञ् प्रत्यय होता है, इसके च् की इत्संज्ञालोप होता है। फ का आयन होता है। ञित् होने से आदि वृद्धि होती है। यहाँ च्फञन्त कौञ्जायन से स्वार्थ में 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' (पा० सू०५. ३.११३) से ञ्य प्रत्यय होने पर कौञ्जायन्यः बनता है। बहुवचन में इसका लुक् होता है। स्वार्थिक ञ्य प्रत्यय न करने पर 'कौञ्जायनः' रहता है। अतएव कुछ संस्करणों में यह भी पाठ है।] छ का ईय आदेश आदेश कहा जायगा। जस्—ब्राह्मणाः। झ का अन्त आदेश ['झोऽन्तः' (पा० सू० ७.१.३) से] कहा जायगा। 'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः' (पा० सू० ४.३.९२) शाडिक्यः [शण्डिक स्थान जिसका है।] टवर्ग—'चरेष्टः' (पा० सू० ३.२.१६) कुरुचरी, मद्रचरी। [टित् होने से ङीप् होता है।] ठ का इक् आदेश (ठस्येकः पा० सू० ७.३.५०) से कहा जायगा।] 'सप्तम्यां जनेर्डः' (पा० सू० ३.२.९७) उपसरजः, मन्दुरजः [उपसर = प्रथमगर्भग्रहण, उसमें पैदा होने वाला, उपसर+जन्+ड, डित् होने से टिलोप]। ढ का एय आदेश (आगे 'आयनेयीनीयियः फढखछघाम्' (पा० सू० ७.१.२) कहा जायगा। 'अन्नाण्णः' (पा० सू० ४.४.८५) आन्नः [अन्नं लब्धा, अन्न प्राप्त करने वाला, णित्वात् आदिवृद्धि]।

१५६. लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥ (१६५)

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति। लकारः, 'ल्युट् च' (३.३.११५)-चयनम्, जयनम्,। शकारः, 'कर्त्तरि शप्' (३.१.६८)-भवति, पचति। कवर्गः, 'क्तक्तवतू निष्ठा' (१.१.२६)-भुक्तः, भुक्तवान्। 'प्रियवशे वदः खच्' (३.२.३८)-प्रियंवदः, वशंवदः। 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (३.२.१३९)-ग्लास्नुः, जिष्णुः, भूष्णुः। 'भञ्जभासमिदो घुरच्' (३.२.१६१)-भङ्गुरम्। 'टाङसिङसामिनात्स्याः' (५.२.९६)-वृक्षात्। वृक्षस्य।

अतद्धित इति किम्? चूडालः (५.२.९६)। **लोमशः** (५.२.१००)। **कर्णिका** (४.३.६५)॥

न्यासः

लशक्वतद्धिते॥ प्रियंवद इति। 'प्रियवशे वदः खच्', 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम्। **जिष्णुरिति।** 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' इति। ये क्स्नुप्रत्ययं गितमिच्छन्ति तन्मतेनेदं गकारस्योदाहरणम्। ये तु कितमिच्छन्ति तन्मतेनेदमपि ककारस्योदाहरणं भवति।

चूडाल इति। मत्वर्थे 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लच् प्रत्ययः। ननु च प्रयोजनाभावाद-त्रेत्संज्ञा न भविष्यति, लित्प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं प्रयोजनमिति चेत्, न; चित्स्वरस्य हि सर्वस्वरस्यापवादत्वात् ह्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे चित्करणस्यैतत् प्रयोजनम्—चित्स्वर एव यथा स्यात्, योऽन्यः स्वरः प्राप्नोति स मा भूदिति। इदं तु प्रत्युदाहरणम्—लोमान्यस्य सन्तीति 'लोमादिपामादि' इत्यादिना शः, लोमशः? एतदपि

पदमञ्जरी

लशक्वतद्धिते॥ प्रियंवद इति। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'। **जिष्णुरिति।** स्नुप्रत्ययस्य गित्वपक्षे गकारस्येदमुदाहरणम्। **चूडाल इति।** मत्वर्थे 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लच्। अत्र लित्स्वर-चित्स्वरयोः पर्यायः स्यात्। **लोमश इति।** अत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्यं वक्तुम्। **कर्णिकेति।** 'कर्णललाटात् कनलङ्कारे' इति भवार्थे कन्। अत्र 'किति च' इति वृद्धिः स्यात्, रूपञ्च न सिध्येत्। अथ तुर्दिछिदिर्प्रभृतिषु इरित्यस्य समुदायस्य केनेत्संज्ञा? मा भूत्समुदायस्य, रेफस्य 'हलन्त्यम्' इति भविष्यति, इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति। 'इरितो वा' इत्यत्रापि—इश्च रश्चेरौ ताविता यस्येति विग्रहः, न तु इरित्ययं समुदायः स इद्यस्येति। अवश्यं च इकारस्य पृथगित्संज्ञैषितव्या, स्वरितेत इत्यात्मनेपदं यथा

भावबोधिनी

इस सूत्र को अलग बनाना अर्थात् 'चुटूषाः' ऐसा न करके दो सूत्र बनाना इस सूत्र की अनित्यता ज्ञापित करने के लिये है। 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' (पा० सू० ५.२.२६) केशचुञ्चुः केशचणः' [केश से वित्त = प्रतीत होने वाला। यहाँ चकार की इत्संज्ञा नहीं होती है।] 'अवात् कुटारच्च' (पा० सू० ५.२.३०) [अव से कुटारच् प्रत्यय होता है।] 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटजः। (पा० सू० ५.२.३१) नाक झुकी रहने पर संज्ञा अर्थ में 'अव' शब्द से ही टीटच्, नाटच् और भ्रटच् प्रत्यय होते हैं। यहाँ नतम् नासिकायाः इस अर्थ में 'अव' से टीटच् प्रत्यय होता है— अवटीटम्, इससे सम्बन्ध होने के कारण पुरुष 'अवटीटः'—झुकी नाकवाला पुरुष होता है। 'ट' की इत्संज्ञा नहीं होती है।]

'आदि' ही चवर्ग, टवर्ग इत् होते हैं 'कर्मणि घटोऽठच्' (पा० सू० ५.२.३५) कर्मठः [यहाँ मध्य में टवर्ग = ठकार की इत्संज्ञा नहीं होती है।] ॥ ७॥

तद्धित को छोड़कर प्रत्यय के आदि में रहने वाले लकार, शकार और कवर्ग इत्संज्ञक होते हैं। उदाहरण लकार—'ल्युट् च' (पा० सू० ३.३.११५) (ल् की इत्संज्ञालोप और यु = अन करने पर) चयनम्, जयनम्। शकार—'कर्तरि शप्' (पा० सू० ३.१.६८) भवति, पचति। कवर्ग की इत्संज्ञा के उदाहरण—'क्तक्तवतू निष्ठा' (पा० सू० १.१.२६)। भुक्तः, भुक्तवान्। (यहाँ क की इत्संज्ञा है) 'प्रियवशे वदः खच्' (पा० सू० ३.२.३८)। [खच् में

१५७. तस्य लोपः ॥ ९ ॥ (६२)

तस्य इत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । 'तस्य' ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । 'अलोऽन्त्यस्य' (१.१.५२) मा भूत्–'आदिर्ञिटुडवः' (१.३.५) इति ॥

न्यासः

नास्ति, अत्रापि प्रयोजनाभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यति । इदं तर्हि प्रत्युदाहरणम्—'कर्णललाटात् कनलङ्कारे' इति भवार्थे कन्, कर्णिका, यद्यत्रेत्संज्ञा स्यात् 'किति च' इत्यादिवृद्धिः स्यात्, ततश्च रूपमेव न सिद्ध्येत् ? यद्येवम्, इदमेवोपन्यसनीयम्, नेतरे ? एवं मन्यते—एतदर्थम् 'अतद्धिते' इति क्रियमाणमिहापि मन्दधियां प्रतिपत्तिगौरवं परिहर्तुं चूडालः, लोमश इत्येवमर्थमपि भवितुमर्हतीति ॥ ८ ॥

तस्य लोपः ॥ अथ किमर्थम् 'तस्य' इत्युच्यते, यावतेत्संज्ञायाः प्रकृतत्वाद् यस्येत्संज्ञा विहिता सामर्थ्यात् तस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह—**तस्य ग्रहणमित्यादि ।** कः पुनरित्संज्ञको योऽलोऽन्त्यस्य निवृत्त्यर्थं तस्य ग्रहणं प्रयोजयतीत्याह—**आदिर्ञिटुडव इति ।** असति तस्य ग्रहणे, एषामपि ञिप्रभृतीनाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनादन्त्यस्य लोपः स्यात् । तस्य ग्रहणेन तु प्रकृत इत्संज्ञके सन्निधापिते सर्वस्य लोपो भवति, नान्त्यस्य; अन्यथा हि तस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात् । यदि तु 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इत्येषा परिभाषाऽऽश्रीयते, तदा तस्य ग्रहणमकर्तुं शक्यते । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥ ९ ॥

पदमञ्जरी

स्यादिति । यद्येवम्, 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् प्राप्नोति, कुम्भीधान्यन्यायेन न भविष्यति । तद्यथा—कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते, यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं भवति; यस्य पुनः कुम्भ्यां वान्यत्र वा, नासौ कुम्भीधान्यः । नायं न्यायो नुम्विधौ शक्य आश्रयितुम् । इह हि न स्यात्—'टुनदि' नन्दथुरिति । ज्ञापकात् सिद्धम्, यदयम् 'न दृशः' इति क्सस्य प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—नेदितां नुम्भवति; अन्यथा दृशेरिदित्वान्नुमि सति अनिगुपधात्वात् क्सस्य प्राप्तिरेव नास्ति, किं तन्निषेधेन ! परिहारान्तरमप्यत्र नुम्विधौ वक्ष्यते ॥ ८ ॥

तस्य लोपः ॥ तस्य ग्रहणं किमर्थम्, यावताऽभावो लोपः, स च कस्यचिदेव भवति, तत्र प्रकरणादिसंज्ञकस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह—**तस्य ग्रहणमित्यादि । आदिर्ञिटुडव इति ।** असति तस्य ग्रहणे येऽनेकाल इत्संज्ञका ञिप्रभृतयस्तेष्वलोऽन्त्यस्य लोपः स्यात्, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्तु सर्वस्य भविष्यति । एतच्च 'नानर्थकेऽलोन्त्यस्य विधिः' इत्यनाश्रित्योक्तम् ॥ ९ ॥

भावबोधिनी

ख् की इत्संज्ञा होने से खित् होता है । अतः खित्वात् मुम् होता है] प्रियम्वदः, वशम्वदः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (पा० सू० ३.२.१३७) ग्लास्नुः [ग्स्नु के ग् की इत्संज्ञा है । इसी प्रकार] जिष्णुः [चकार के बल से भू से भी ग्स्नु होता है]—भूष्णुः । भञ्ज-भास-मिदो घुरच् (पा० सू० ३.२.१६१) । भङ्गुरम् [घ की इत्संज्ञालोप होता है ।] 'टाङसिङसामिनात्स्याः' (पा० सू० ५.२.९६) वृक्षात् । रामस्य [ङसि और ङस् के ङ् की इत्संज्ञालोप होता है ।]

अतद्धिते—(तद्धित को छोड़कर) इसका क्या फल है ? चूडालः । लोमशः । कर्णिका । [चूडा+लच्, लोम+श, कर्ण+कन् में तद्धित प्रत्यय होने से इनकी इत्संज्ञालोप नहीं होता है ।] ॥ ८ ॥

उस [पूर्वोक्त] इत्संज्ञक का लोप हो जाता है । जैसा कि पहले उदाहरण दिया जा चुका है । 'तस्य' [उसका] यह उल्लेख सम्पूर्ण इत्संज्ञक के लोप के लिये है । 'अलोऽन्त्यस्य' (पा० सू० १.१.५२) अन्त्य अल् के स्थान पर हो—यह लागू न हो सके अतः 'आदिर्ञिटुडवः' (पा० सू० ३.१.५) [यहाँ आदि का ग्रहण है ।] ॥ ९ ॥

१५८. यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥ (१२८)

संख्याशब्देनात्र क्रमोलक्ष्यते । यथासंख्यं = यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यत इत्यनुदेशः = पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । समानाम् = समसंख्यानां समं परिपठितानामुद्देशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते । 'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः' (४.३.९४) **। प्रथमात् प्रथमः, द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ।**

न्यासः

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ संख्याशब्देनात्र क्रमो लक्ष्यत इति । यत्रानेके उद्देशिनोऽनुदेशिनश्च, तत्रानियमेन सम्बन्धे प्राप्ते नियमार्थमिदमारभ्यते । यत्रोद्देशिनोऽनुदेशिनोऽनेकसंख्याः; तत्रावश्यं संख्याभेदेन भवितव्यम् । यत्र च संख्याभेदः, तत्र नियतभावी क्रमः; संख्याभेदवतां युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वात् । अतः साहचर्यात् संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । अर्थधर्मत्वं तु शब्दे समारोप्य संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यथाक्रमग्रहणं कथं न कृतम् ? वैचित्र्यार्थम् ।

यथासंख्यमिति । 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः । **अनुदिश्यत इत्यनुदेश इति ।** 'अकर्त्तरि

पदमञ्जरी

यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ॥ सङ्ख्याशब्देनात्र क्रमो लक्ष्यत इति । कथम् ? अव्यभिचारात् । यत्रैक एवोद्देश्यनुद्देशी च, यथा 'मुद्गादण्' इति, न तत्र नियमप्रसङ्ग इत्यनेकत्वसङ्ख्याया एवेह ग्रहणम् । सा च क्रमं न व्यभिचरति; युगपदनेकस्य शब्दस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् । मुख्ये त्वर्थेऽयमर्थः स्यात्—समानां समसङ्ख्यानामुद्देशिनां या सङ्ख्या चतुरादिलक्षणा तया उद्देश्यः सम्बध्यते = तत्सङ्ख्याको भूत्वा सम्बध्यते इति, ततश्चानर्थकमेव स्यात्; समत्वादेवास्यार्थस्य सिद्धत्वाद् । अतः क्रमपर एव सङ्ख्याशब्द इति । यथाक्रमग्रहणं तु न कृतम्, सङ्ख्याद्वारकं साम्यं यथा विज्ञायेत; अन्यथा स्थानप्रयत्नादिकृतमपि समत्वं प्रतीयेत । ननु च क्रियमाणमपि सङ्ख्याग्रहणं क्रमपरमिति कथमतः संख्यासाम्यप्रतिपत्तिः ? सत्यम्; क्रमे शब्दः पर्यवस्यति, मुख्योऽप्यर्थः प्रतीयते । स हि प्रतीतो लाक्षणिकं गमयति; तस्मात् संख्याग्रहणसामर्थ्यात् तद्द्वारकमेव साम्यं गृह्यते । **यथासंख्यमिति ।** 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः । **अनुदेशो भवतीति ।** सम्बन्धी भवतीति द्रष्टव्यम् । तथा च वक्ष्यति—**अनुदेशिनः सम्बध्यन्ते इति । अनुदिश्यत इत्यनुदेश इति ।** 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यसंज्ञायामपि कर्मणि घञ् । अनुशब्दः पश्चादर्थे, दृशिरुच्चारणक्रिय इत्याह—**पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थ इति ।** यदुक्तं संख्याद्वारकं साम्यं गृह्यते इति तद्दर्शयति—**समानां समसंख्यानाम् ।** अस्यैव विवरणम्—**समं पठितानामिति । उद्देशिनामिति ।** कञ्चिद्धर्मं विधातुं प्रसिद्धिवच्छब्दपरामर्शयोग्येन रूपेण उपादानमुद्देशः, तद्वन्त उद्देशिनः; विधेयतया पश्चादुच्चारणमनुदेशः, तद्वन्तोऽनुदेशिनः । यद्यपि सूत्रे उद्देशिनो न श्रुतास्तथाप्यनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् समसंख्यत्वस्य च प्रतियोग्यपेक्षत्वात् त एव गम्यन्ते । उद्देशिनामनुदेशिनां चेति यथाक्रममित्येतदपेक्षया षष्ठी । **यथाक्रममिति ।** पूर्ववदव्ययीभावस्तृतीयान्तं चैतत् ।

तदयमत्रार्थः—समसंख्यानामुद्देशिनामनुदेशिनां च यो यः क्रमः = प्रथमचरमभावस्तेन तेनानुदेशिनः

भावबोधिनी

संख्या शब्द से इसमें क्रम लक्षित होता है । यथासंख्य = यथाक्रम (क्रमानुसार) अनुदेश होता है । अनु = पश्चात्, दिश्यते = उच्चार्यते । बाद में उच्चारित होता है, यह अर्थ है । सम = बराबर संख्यावाले, बराबर संख्या में पढ़े गये उद्देशियों और अनुदेशियों का क्रमानुसार उद्देशियों के साथ अनुदेशियों का सम्बन्ध होता है । अर्थात् जिस क्रम से उद्देशी = उद्देश्यभूत हैं और जिस क्रम से अनुदेशी = विधेयभूत हैं

समानामिति किम् ? '**लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः**' (१.४.९०)। **लक्षणादयश्चत्वारोऽर्थाः, प्रत्यादयस्त्रयः, सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।**

न्यासः

च कारके संज्ञायाम्' इति घञ्। **पश्चादुच्चार्यत इति**। अनुशब्दस्य पश्चादर्थवृत्तित्वाद्दिशेश्चोच्चारणक्रियत्वात्। **समसंख्यानामिति**। समसंख्यतया समानत्वं दर्शयति। **समगणनपरिपठितानामिति**। तमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्तीकरोति। **उद्देशिनामनुदेशिनाञ्चेति**। यथाक्रममित्येतदपेक्षया षष्ठी। उद्देशिनो यद्यपि सूत्रे न श्रूयन्ते, तथापि सम्बन्धित्वात् पश्चाद्भावस्यानुदेशग्रहणाल्लभ्यन्ते। **यथाक्रममिति**। पूर्ववद् वीप्सायामव्ययीभावः, तृतीयान्तश्चैतत्; तदयमत्रार्थः—उद्देशिनामनुदेशिनाञ्च योऽयं क्रमस्तेन क्रमेणानुदेशिनः सम्बध्यन्त उद्देशिभिः सहेति। यद्यप्युद्देशिनामिति षष्ठ्यन्तं प्रकृतम्, तथाप्यर्थाद्विभक्तेर्विपरिणामो भविष्यतीति तृतीयान्तं सम्पद्यते। **प्रथमात् प्रथम** इत्यादिना यथाक्रमसम्बन्धं दर्शयति। आदिशब्दस्तृतीयात् तृतीयः, चतुर्थाच्चतुर्थ इत्यादि परिग्रहाय। तौदेय इत्यादौ 'सोऽस्याभिजनः' इत्यत्रार्थे तद्धितः।

पदमञ्जरी

सम्बध्यन्ते, उद्देशिभिः सहेत्यर्थाद् गम्यते। क्वचित् उद्देशिभिरिति पठ्यते। तत्र सहयोगे तृतीया। **प्रथमाद् प्रथम** इत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे योजयति। वहन्ति, वर्षन्ति, नदन्तीत्यादौ लोक एव यथासंख्यसम्बन्धस्य दृष्टत्वान्नार्थ एतेन ? उच्यते; व्युत्क्रमेणापि सम्बन्धो लोके दृश्यते—कन्याब्रह्मचारिणौ, दण्डकन्दुकहस्ताविति। योग्यतावशादत्र सम्बन्ध इति चेत्; क्रमेणापि सम्बन्धः, तद्वशादेव योग्या हि नद्यो वहने, घनाश्च वर्षणे। अत एवैकस्य धर्मिणि विहितेषु विधानक्रमेणान्यथा वा योग्यतानुरूप एव सम्बन्धो भवति—अमुमुद्वर्त्तय, स्नापय, भोजय; भोजय, स्नापय उद्वर्त्तयेति! स्यादेतत्—'स्वतः प्राप्तिरियं यदुक्तक्रमेण सम्बन्धः। तथा हि, योग्यताविशेषानवधारणे प्रथमप्रतीतयोः सम्बन्धः, बाधकाभावात्। तावता हि द्वयोरपि चरितार्थत्वम्, द्वितीयस्य धर्मिणो धर्मस्य वा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रथमश्रुतस्य चरितार्थत्वाद्, अचरितार्थेन द्वितीयेन प्रतियोगिनां सम्बन्धः। एवं सर्वत्र तस्मात् स्वतः प्राप्त्या क्रमसम्बन्धः सिद्धः' इति। यद्येवम्, 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इत्यादौ वैषम्येऽप्येवमेव स्याद्, यावतां साम्यं तावतामादितः क्रमेण सम्बन्धः, परिशिष्टस्य तु सर्वैरनन्तरेण वेत्यतः समानामिति वक्ष्यामीत्यारम्भः।

स्वरितेनेति विशेषं वक्ष्यामीति। क्वचिद्धि साम्येऽपि नेष्यते। अथारभ्यमाणेऽप्यस्मिन् 'परस्मैपदानां णलादयः', 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः', 'एचोऽयवायावः' इत्यत्र कथमस्य प्रवृत्तिः, यावता परस्मैपदादिसंज्ञया युगपदेव संज्ञिनां प्रतीतिः, न क्रमेण ? सत्यम्; तिबादिसूत्रे, अक्षरसमाम्नाये च तिबादयः क्रमेण प्रतीताः, स एव क्रमो नियामको भविष्यति। एवं द्वन्द्वेऽपि। पाघ्रेत्यादौ युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वेऽपि क्रमस्य प्रतीतेः

भावबोधिनी

उनका क्रम मान कर ही विधान होता है।] उदाहरण 'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः' (पा० सू० ३.४.९४) इसके द्वारा प्रथम [तूदी] से प्रथम (ढक्), द्वितीय (शलातुर) से द्वितीय (छण्), आदि होते हैं—तौदेयः, शालातुरीयः, [वर्मती से ढञ् = एय होने पर] वार्मतेयः, [कूचवार से यक् होने पर] कौचवार्यः।

समानाम् = बराबर संख्या वाले—यह किस लिये है ? 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' (पा० सू० १.४.९०) यहाँ लक्षण आदि चार हैं प्रति आदि तीन ही हैं [अतः यथासंख्य नहीं होता है]। सभी की सभी (चार अर्थों) में कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है।

इह कस्मान्न भवति-'वेशोयशआदेर्भगाद्यल्' (४.४ १३१) **'ख च'** (४.४ १३२) **इति ? स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यम्। यत्र नेष्यते, तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते। 'स्वरितेनाधिकारः'** (१.३.११) **इति स्वरितग्रहणं पूर्वेणापि संबध्यते ॥**

न्यासः

इहेत्यादि। 'वेशोयश आदेर्भगात्' इति द्वे प्रकृती, 'यल्खौ' इति प्रत्ययावपि द्वावेव; अतो यथासंख्येन भवितव्यमित्यभिप्रायः। इह केनचिदाचार्येण शिष्याः प्रतिग्राहिताः—'वेशो यश आदेर्भगाद्यल् ख च' इत्येको योगः। अन्ये तु द्वावेतौ योगाविति—'वेशोयश आदेर्भगात्' इत्येको योगः, 'यल् ख च' इति द्वितीयः। तत्र य एक एवायं योग इत्येवं शिष्या ग्राहितास्तान् प्रत्ययं प्रश्नः। **वृत्तिकारेणापि** तन्मतमेवाश्रित्य 'स्वरितेन' इत्यादिना परीहार उक्तः। ये तु द्वावेतौ योगावित्येवं ग्राहितास्तान् प्रत्येष प्रश्नो नास्ति; योगविभागेनैव यथासंख्यस्य निरस्तत्वात्। तथा च तत्र वक्ष्यति-'योगविभागो यथासंख्यस्य निरासार्थः' (४.४.३२)। यदि योगविभागे सति यथासंख्यं स्याद्, योगविभागकरणमनर्थकं स्यादित्यभिप्रायः। कथं पुनः स्वरितेन लिङ्गेन यथासख्यं लभ्यते, यावता नेह स्वरितग्रहणमस्तीत्याह—**स्वरितेनाधिकार** इत्यादि। 'स्वरितेनाधिकारः' इति योगं विभज्य 'स्वरितेन' इत्येको योगः, 'अधिकारः' इति द्वितीयः। तत्र प्रथमो योगः पूर्वेणापि 'यथासंख्यम्' इत्यादिना सम्बध्यते। अपिशब्दात् परेणापि 'अधिकारः' इत्यनेन। यदि तर्हि स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यम् भवति, एवं हि सति सन्देहः स्यात्। तथा हि—यथासंख्यमिति स्वरितेनाधिकारोऽपि, तत्र न ज्ञायते—किमधिकारार्थः स्वरितानुषङ्गः ? अथ वा यथासंख्यार्थ इति ? सन्देहमात्रमेतत्। सर्वसन्देहेष्विदमुच्यते—'भवति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति ॥ १० ॥

पदमञ्जरी

स एव नियामकः। ननु च तिपो णल्, तसोऽतुस्, पः पिबः, घ्रो जिघ्रः—इत्येवं भिन्नवाक्यतयोपदेशोऽस्तु, एवं हीदं न वक्तव्यं भवति ? सत्यम्; एवं तु गौरवं स्यात्, तस्य रूपेणानिर्देशात्, तत्र विभक्तेर्भेदेनोच्चारणाच्च। तथा 'विदो लटो वा' इत्यत्रानन्तर्यान्मिसो मेत्येव सम्बध्येत, तदाह—'संज्ञासमासनिर्देशात् सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य। तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम्, संज्ञासमासनिर्देशश्च पृथग्विभक्तिसंश्रयनुच्चारणार्थः, प्रकरणे च सर्वसम्प्रत्ययार्थः' इति। तौदेय इत्यादौ 'सोऽस्याभिजनः' इत्यत्रार्थे प्रत्ययः।

इहेत्यादि। एकयोगत्वपक्षे चोद्यम्, भिन्नयोगपक्षे तु योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थ इति वक्ष्यति। केचित्तु विभज्य योगं पठन्ति, अन्ये त्वेकमेव। **स्वरितेनेत्यादि** परिहारः। कथं पुनरयं विशेषो लभ्यत इत्याह—**स्वरितेनाधिकार** इत्यादि। यद्येवम्, स्वरिते दृष्टे सन्देहः स्यात्, न ज्ञायते—किमयं यथासंख्यार्थः ? आहोस्विदधिकारार्थः ? इति। सन्देहमात्रमेतद् भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति। तत्र व्याख्यानान्निर्णयो भविष्यति ॥ १० ॥

भावबोधिनी

'यहाँ क्यों नहीं होता है—वेशो-यश-आदेर्भगाद्यल् ख च' (पा० सू० ४.४.१३१) ? [क्योंकि यहाँ दो प्रकृति और प्रत्यय हैं।] स्वरित चिह्न से ही यथासंख्य होता है। जहाँ इष्ट नहीं है, वहाँ स्वरितत्व-प्रतिज्ञा नहीं रहती है। 'स्वरितेनाधिकारः' (पा० सू० १.३.११) इसका स्वरितग्रहण पूर्वसूत्र [यथासंख्यम्० पा० सू० १.३.१०] से भी सम्बद्ध होता है ॥ १० ॥

१५६. स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥ (४६)

'स्वरितेन' इति 'इत्थम्भूतलक्षणे' (२.३.२१) तृतीया। **स्वरितो नाम स्वरविशेषो[1] वर्णधर्मः, तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः। अधिकारः = विनियोगः। स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते।**

न्यासः

स्वरितेनाधिकारः ॥ इत्थम्भूतलक्षणे तृतीयेति। स्वरितेन चिह्नेनाधिकारस्योपलक्षणीयत्वात्। यदि पारिभाषिकस्येह स्वरितस्य ग्रहणं स्याद्, 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इत्यत्र णकाराणकारस्याधिकारता न स्यात्; पारिभाषिकस्याज्धर्मत्वात्। णकारस्यानच्कत्वादिति मत्वा सर्वेणां वर्णानामचां हलाञ्च स्वरिताख्यो यो वर्णधर्मो गुणस्तस्येदं ग्रहणम्, न परिभाषिकस्येति दर्शयन्नाह-**स्वरितो नाम स्वरदोषो वर्णधर्म इति।** वर्णधर्मस्य तु ग्रहणमधिकारावगमाय। स इह हल्यपि स्वरितासञ्जनाद् विज्ञायते। **अधिकारो विनियोग इति।** व्यापारकरणम्। **अधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठत इति।** यथा पुरुषो यत्राधिकृतो नगरादौ तत्रैवोपतिष्ठते, तथा स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपं नियुक्तं सूत्रकारेण तत्र तत्रोपतिष्ठते। 'उत्तरत्र' इति वचनमुपलक्षणार्थम्। क्वचित् पूर्वत्राप्युपतिष्ठत एव।

क्व पुनरस्य सद्भावो भवति? क्व च वा न भवति? इत्याह—**प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीया इति।** प्रतिज्ञया स्वरितो येषां ते तथोक्ताः। तदेतदुक्तं भवति—यत्रैव त आचार्याः स्वरितत्वं प्रतिजानते तत्रैवास्य सद्भावो भवति, नान्यत्रेति। तदपि प्रतिज्ञानं नानियमेन भवति, किं तर्हि? यत्राचार्याः स्मरन्ति तत्रैव भवति। स चायं धर्मः कलाद्युपम इति वेदितव्यः। कार्यार्थमुपादीयते, कृतकार्यस्तु निवर्तते; न तु प्रयोगसमवायी भवति। 'प्रत्ययः' इत्यादिना येऽधिकाराः स्वरितेनावच्छिद्यन्ते तेषामुदाहरणानि दर्शयति। अथ किमर्थोऽयमधिकारः क्रियते? प्रतियोगं तस्य ग्रहणं मा कार्षीदित्येवमर्थमिति चेत्, न; यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां कम्बलश्चेत्युक्ते न च पुनरुच्यते देवदत्तायेति, अथ च प्रस्तुतत्वाद् देवदत्तस्य कम्बलश्चेत्यस्य साकाङ्क्षत्वात्

पदमञ्जरी

स्वरितेनाधिकारः ॥ अत्र पारिभाषिकस्य स्वरितस्य ग्रहणे 'रषाभ्यान्नो णः' इत्यादौ नकारादेर्व्यञ्जनस्याधिकारोपलक्षणं नोक्तं स्याद्, पारिभाषिकस्याज्धर्मत्वादिति मत्वाह—**स्वरितो नाम वर्णधर्म इति।** वर्णमात्रधर्म इत्यर्थः। स चायं धर्मः कलाध्मातादितुल्यः केवलं सूत्रेष्वेव भवति, न प्रयोगे। क्वचित्तु **स्वरितो नाम स्वरदोषो वर्णधर्म** इति पाठः। तत्र स्वरदोषः = उच्चारणदोषः, अधिकारशब्दो भावसाधनः। **विनियोग इति।** व्यापारणम्। अथ शब्दस्य विनियुक्तस्य को व्यापार इत्याह-**अधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठत इति।** उपस्थानमप्येतदेव यदुतास्य तत्रबुद्धिस्थता। उत्तरत्रेत्युपलक्षणम्, क्वचित् पूर्वत्राप्युपतिष्ठते; सूत्रकारेण पठितस्यास्य स्वरितत्वस्य संकीर्णत्वात् पाठस्य विषयविभागो दुर्ज्ञेय इत्याह—**प्रतिज्ञास्वरिता इति। प्रत्यय** इत्याद्युदाहरणानि।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता निर्दिश्यमानं लोकेऽधिक्रियते, यथा—देवदत्ताय गौर्दीयतां कम्बलश्चेति देवदत्तायेति गम्यते, तथा 'सृ स्थिरे' इत्यादीनां साकाङ्क्षत्वादनुवृत्तैर्घञादिभिरेव सम्बन्धो भविष्यति? अन्यनिर्देशस्तन्निवर्त्तकः, तद्यथा-देवदत्ताय गौर्दीयताम्, विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो गोर्निवर्त्तको भवति, तथेहापि 'अभिविधौ भावे' इतीनुण् घञो निवर्त्तकः स्यात्, ततश्च 'आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः' इत्यादिष्वनन्तर इनुणेव

भावबोधिनी

स्वरितेन—यह इत्थम्भूतलक्षण में तृतीया है। [क्योंकि स्वरित चिह्न से अधिकार उपलक्षित होता है।] स्वरित स्वरविशेष वर्णधर्म है [अर्थात् वर्ण में रहने वाला एक प्रकार का वैशिष्ट्य है। इस चिह्न से अधिकार समझना चाहिये। अधिकार = विनियोग [व्यापार करना]। स्वरितगुणयुक्त शब्दरूप, अधिकृत होने के कारण, उत्तर सूत्र में उपस्थित होता है। [उपस्थित होना ही शब्द का व्यापार = विनियोग है।]

---

१. स्वरदोषः इति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः।

'प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः' (व्या० प०१२२)—'प्रत्ययः' (३.१.१), 'धातोः' (३.१.९१), 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४.१.१), 'अङ्गस्य' (६.४.१), भस्य' (६.४.१२९), 'पदस्य' (८.१.१६) ॥

न्यासः

तेनैव सम्बन्धो भवति; तथा च 'सृ स्थिरे' 'भावे' इत्येवमादीनामपि वाक्यानां साकाङ्क्षत्वाद् घञादीनाञ्च प्रस्तुत्वात् तैरेव सम्बन्धो भविष्यति, तत् किमधिकारेण ? सत्यमेतत्; यत्रान्यनिर्देशो नास्ति तत्रोपतिष्ठते, यत्र त्वन्यनिर्देशस्तत्रासौ प्रकृतस्य निवर्तक एव स्यात् । तथा हि- गौदर्ष्यीयतां यज्ञदत्ताय कम्बलो विष्णुमित्रायेत्युक्तेऽन्यनिर्देशेन प्रस्तुतो देवदत्तो निवर्तते । एवञ्चान्यनिर्देशेनास्य निवर्तकत्वे सति 'अभिविधौ भाव इनुण्' इत्यस्येनुणो निर्देशेन प्रस्तुतस्य घञो निर्वतितत्वाद् 'आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः' इत्यत्रानन्तरेणेनुना सम्बन्धः स्यात्, न पुनर्व्यवहितेन घञा, घञ् त्विष्यते । ननु च दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञेवानुवर्तिष्यते, तेनैवाभिसम्बन्धो भविष्यति, तथा च तत्र वक्ष्यति—'दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यात् तत्र घञेवानुवर्तते, नानन्तर इनुण्' इति ? नैतदस्ति; यदि दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञ एवानुवृत्तिः स्यात्, तदा 'ऋदोरप्' इत्यत्रोत्तरेष्वपि योगेषु घञेवानुवर्त्तेत, नाप्प्रत्ययः । यत् पुनर्वक्ष्यति—'दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यात्' इति, तत्र दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यशब्देन स्वरितत्वमेवोक्तम् । दृष्टमनुवृत्तौ सामर्थ्यम्—अधिकृतस्य शब्दरूपस्य यस्मादिति बहुव्रीहिं कृत्वा । तस्मात् स्वरितत्वादित्ययमत्रार्थः । यद्येषोऽर्थः सूत्रकाराभिमतः स्यात्, स्वरितत्वादिति कस्मान्नोक्तमिति चेत् ? न; स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः, अर्थस्तु परीक्षणीय इत्यचोद्यमेतत् । तदेवं यतोऽन्यनिर्देशः प्रस्तुतस्य निवर्त्तको भवति तस्मादधिकारः कर्त्तव्यः । तस्मिंश्च क्रियमाणे तदवगमोपायदर्शनाय 'स्वरितेनाधिकारः' इत्येतदपि कर्त्तव्यः ॥ ११ ॥

पदमञ्जरी

स्यात्, तस्मात्परिभाषा । अधिकारपरिमाणज्ञानं तु न ज्ञायते—कियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्त्तेत इति ? यथा—प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः ? उतासप्तमपरिसमाप्तेः ?, धातोरिति प्राक् लादेशेभ्यः ? उताध्यायस्य परिसमाप्तेः ? एवं तर्ह्युभयार्थमिदम्—अधिकारार्थं च निवृत्त्यर्थं च । कथम् ? स्वरितेनाधिकारः स्वरिते दृष्टेऽधिकारो न भवतीत्यर्थः, तेन 'विंशतिकात् खः' इत्यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञेयं तद्दर्शनाच्च द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरवसीयते । एवमपि स्वरिते दृष्टे संदेहः स्यात्—किमयमधिकारार्थः ? आहोस्वित् प्रकृतस्य निवृत्त्यर्थ इति ? एवं तर्हि यस्य यावत्सु योगेष्वनुवृत्तिरिष्यते तत्र तावतिथोऽलनुबन्धनीयः, यथा—'द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्' इत्यत्रेकारः । तेन द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भविष्यति । एवमन्यत्रापि यत्र तावतिथोऽल् नास्ति तत्र प्राग्वचनं कर्तव्यम्, यथा—'अङ्गस्य प्राक् टेः' इति तद् गुरु भवति । स्यादेतत्, व्याख्यानात् परिमाणं ज्ञास्यते इति ? अधिकारोऽपि तर्हि व्याख्यानात् ज्ञायताम् । इनुणघञिति संदेहे घञिति व्याख्यास्यामः, इनुण आनन्तर्यम्, घञोऽप्यनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टमित्यस्त्येव संदेहः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यादिषु त्वनन्तरस्याप एवाधिकारः, न दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यस्यापि घञः; सिद्धत्वाद्, व्याख्यानाद्वा । यदप्युत्प्रेक्षितम्—आकांक्षारहितेऽपि वाक्ये प्रकृतस्य सम्बन्धार्थं शास्त्रीयोऽधिकारः—यथा 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इत्यत्र पञ्चम्यधिकार इति । तत्रापि व्याख्यानमेव शरणमिति तदेव सर्वत्रास्तु नार्थ एतेन ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—अन्यत्र दृष्टस्याधिकारस्य स्वरितेनोपलक्षणं यथा स्याद्, यथा—'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यत्र स्त्रीग्रहणस्य, न ह्येतल्लौकिकेनाधिकारेण सिद्धम्, आनुषङ्गिकं वास्य प्रयोजनं यत् साकांक्षेषु व्यवहितस्य चानुवृत्तिः ॥ ११ ॥

भावबोधिनी

पाणिनीय [पाणिनि-प्रोक्त धात्वादि] प्रतिज्ञा से स्वरित होते हैं [अर्थात् आचार्य ने जहाँ स्वरितत्व संकेतित कर दिया है वहाँ समझना चाहिये]—प्रत्ययः (पा० सू० ३.१.१), धातोः (पा० सू० ३.१.९१) 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (पा० सू० ४.१.१), 'अङ्गस्य' (पा० सू० ६.४.१), 'भस्य' (पा० सू० ६.४.१२९), 'पदस्य' (पा० सू० ८.१.१६)

१६०. अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥ (२१५७)

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते, तत्रायं नियमः क्रियते-अनुदात्तेतो ये धातवो

न्यासः

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ तत्रायं नियमः क्रियत इति । विधीयमानत्वात् प्रधानस्य प्रत्ययस्य न तु प्रकृतेरिति विज्ञायते। अत एवाह--**अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च इति ।** यदि पुनरयं प्रकृतिनियमः स्यात्, तदा किं स्यात् ? अनुदात्तङिद्भ्यः प्रत्ययान्तरं न स्यात् । कामं वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययान्तरमपि भविष्यतीत्येष दोषः शक्यते परिहर्त्तुम् । यस्तु वचनसामर्थ्यद्वारेणाभीष्टेऽर्थे प्रतीयमाने प्रतिपत्तिगौरवदोषः स्यात् सोऽपरिहार्य

पदमञ्जरी

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ अविशेषेणेत्यादि । लस्य तिबादयः, 'लटः शतृशानचौ' 'लिटः कानज्वा' 'क्वसुश्च' 'लृटः सद्वा' इत्यात्मनेपदपरस्मैपदयोर्विहितत्वादापादपरिसमाप्तेर्नियमार्थं प्रकरणमित्यर्थः । एकवाक्यतया विधावितरेतराश्रयणप्रसङ्गः । स्यादेतत् --"यथा 'बहुषु बहुवचनम्' 'कर्मणि द्वितीया', 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्येतैरेकवाक्यभूतैः स्वादीनां विशिष्टविधिः; एवमनेन प्रकारेण लस्य तिबादय इत्यादिभिश्च तिङामपि विशिष्टविधिरस्तु" इति, यद्येवम्; आत्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञाभ्यां तिबादीनां विधिः, विहितानां च संज्ञाभ्यां भाव्यमितीतरेतराश्रयं प्राप्नोति । स्वरूपेण विशिष्टविधौ शत्रादिष्वतिप्रसङ्गः । स्यान्मतम्--लस्य 'तिप्तस्झिसिप्थस्थमिप्वस्मस्' लस्य तिबादयो भवन्ति, ततः 'अनुपराभ्यां कृञः'--कर्त्तर्यनुपूर्वात् करोतेः परस्य लस्य तिबादयो भवन्ति । किमर्थमिदम् ? 'गन्धनावक्षेपणस्वरितञितः' इति वक्ष्यति तद्बाधनार्थं कर्तृग्रहणम्; भावकर्मणोः इति वक्ष्यमाणस्य तङो बाधो मा भूदिति । एवम् 'अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः' इत्यादि 'लुटि च क्लृपः' इत्येवमन्तं कृत्वा ततः 'अनुदात्तङितस्तातांझथासाथान्ध्वमिड्वहिमहिङ्', अनुदात्तङितः परस्य लस्य तादयो भवन्ति, तिबादीनामपवादः, ततो 'भावकर्मणोः' इत्यादि, 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इत्येवमन्तं करिष्यते, तत्रायमप्यर्थः—आत्मनेपदग्रहणं शेषग्रहणं परस्मैपदग्रहणं च न कर्तव्यं भवति । एवमपि प्रकरणान्तरावस्थितानां शत्रादीनां नियमो न स्याद्, अतो न स्वरूपेण विशिष्टविधिर्युक्तः । संज्ञाश्रयणे तु यत्रैतत्संज्ञकयोर्विधानं तत्र सर्वत्रोपस्थानान्नायं दोषः, किं त्वितरेतराश्रयः प्राप्नोति । यदि त्वस्य सूत्रस्य शाटकं वयेतिवद् भाविनी संज्ञा विज्ञायेत, ततो नेतरेतराश्रयं लाघवं प्रति न कश्चिद्विशेष इति किं मुधा भाविसंज्ञाश्रयणखेदेनेति भिन्नवाक्यतया नियमपक्ष एवाश्रितो **वृत्तिकारेण ।**

यद्येवम्, विकरणव्यवधाने नियमाप्रसङ्गः; लिङ्लिट्श्नम्श्लुलुक्षु वचनानुबन्धयोरर्थत्त्वाद् । इह हि विकरणानामवकाशः-अलादेशाश्चानशादयः; नियमस्यावकाशः, यत्र विकरणा न सन्ति-स्पर्द्धिषीष्ट, पस्पर्द्धे, आस्ते, शेते, अर्रति, जुहोति, भिनत्ति, भूयादित्यादि; एधते, स्पर्द्धते, कुरुते, निविशते इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणेषु कृतेषु तैर्व्यवधानान्नियमो न स्याद् । असति नियमे, यदि तावत् प्रकृतिनियमोऽनुदात्तङिदादिभ्य आत्मनेपदमेव, शेषाद्धातोः परस्मैपदमेवेति, ततोऽस्मिन् विषये उभयप्रसङ्गः; प्रत्ययनियमेऽपि तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति धातोरनन्तरस्य लस्य यद्यात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः, अनुदात्तङिच्छेषानन्तरमेवेत्येवं नियमो विज्ञायमानो धात्वन्तरादेव व्यावर्तयेदिति विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तावुभयप्रसङ्ग

भावबोधिनी

[इन सभी में स्वरितत्व प्रतिज्ञा है। अतः इनका अधिकार चलता है, अगले सूत्रों में इन शब्दों की उपस्थिति होती है।] ॥ ११ ॥

धातु से आत्मनेपद का और परस्मैपद का सामान्यरूप से विधान किया जायगा [अर्थात् धातुमात्र से दोनों प्रकार के प्रत्यय विहित हैं।] उसमें यह नियम कहता है—"अनुदात्तेत् [अनुदात्त स्वर है इत् जिसमें] और

ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति, नान्येभ्यः। अनुदात्तेद्भ्यः-'आस्' (धा० पा० १०२२) **आस्ते। 'वस्'** (धा० पा० १०२४) **वस्ते। ङिद्भ्यः खल्वपि-'षूङ्'** (धा० पा० १०३२) **सूते। 'शीङ्'** (धा० पा० १०३३) **शेते।**

न्यासः

एव। यदि तर्हि प्रत्ययनियमोऽयम्, तदा प्रकृतीनामनियतत्वात् ताभ्यः परस्मैपदमपि स्यात्? न भविष्यति; शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' इति द्वितीयनियमविधानाच् शेषादेव परस्मैपदम्, नान्यस्मादिति। **आस्त इत्यादि।** 'आस उपवेशने', 'वस आच्छादने', 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने', 'शीङ् स्वप्ने', अदादित्वाच्छपो लुक्। **शेते इति।** 'शीङः सार्वधातुके गुणः'॥ १२॥

पदमञ्जरी

एव। एकवाक्यतया विधाने तु नायं दोषः, विहितेषु लादेशेषु सार्वधातुकापेक्षैर्विकरणैर्भाव्यम्, विधानं चानेन प्रकरणेन सहेति नेतः प्राग्विकरणसम्भवः। स्यादयो लावस्थायां विधीयमाना अपि लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा इति लमात्रापेक्षेष्वन्तरङ्गेष्वादेशेषु कृतेष्वेव भविष्यतीति न तत्रापि दोषः। ज्ञापकात् सिद्धम्, यदयं 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति स्ये विकल्पं शास्ति, तज्ज्ञापयति—विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति। एतेनैतदपि निरस्तम्-चङङ्भ्यामात्मनेपदप्रसङ्ग इति; कथम्? पूर्वनियमे प्रवृत्ते पश्चात् चङङौ भवत इति।

प्रत्येकमिच्छब्दस्यान्वय इत्याह—**अनुदात्तेत इति। ये धातवो ङितश्चेति।** समुदायबन्धे तु चक्षिङ एव स्यात्; स ह्यनुदात्तेत् पठ्यते, विचक्षण इत्यत्र युज् यथा स्याद्। अकारस्त्वनुदात्तत्वनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः, तेन 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्', 'न सहामि साहसमसाहसिकि' इत्यादि सिद्धम्।

धातव इत्येतत् कुतो लभ्यते? केचिदाहुः—'भूवादयो धातवः' इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते, तच्च 'अनुदात्तङितः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् पञ्चम्या विपरिणम्यते, अत एव चङङ्भ्यामात्मनेपदं न भवतीति। यङन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति बेभिद्यत इति, यङेवं ह्यत्र ङिद्, न तदन्तो धातुः; अवयवे चाचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति, तस्मादिह धातोरिति नानुवर्त्यम्। प्रायोवृत्त्या तु वृत्तौ धातव इत्युक्तम्। चङङोस्तु परिहार उक्त एव। यद्ययं प्रकृतिनियमः स्याद्-अनुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति, तृजादयो न स्युः? वचनाद् भविष्यन्ति। अस्ति वचनस्यावकाशः—परस्मैपदिनः, तत्रापि नियमः-शेषात् परस्मैपदमेवेति, तेन वचनाद् भविष्यन्ति। तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, कश्च तुल्यजातीयः? आत्मनेपदस्य परस्मैपदम्, तस्य च तत्। एवमपि 'शेषात् कर्तरि' इति शेषग्रहणं न कर्तव्यं प्रकृतिनियमपक्षे, कथम्? प्रकृतयो नियताः, आत्मनेपदं परस्मैपदं चानियतम्, ततो वक्ष्यामि—परस्मैपदमिति, तन्नियमार्थं भविष्यति-यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेवेति। प्रत्ययनियमस्तु नान्तरेण शेषग्रहणं शक्यो विज्ञातुमिति शेषग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य स एवाभिप्रेत इत्याह-**तेभ्य आत्मनेपदं भवति, नान्येभ्य इति।** यदि प्रत्ययनियमोऽयम्? 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' इत्यत्र यदि तावदेवं नियमः-कर्तरि यदि भवति शेषादेवेति, ततोऽशेषात् कर्तरि मा भूद्, भावकर्मणोस्तु शेषाच्च परस्मैपदं प्राप्नोति। अथ शेषाद्यदि भवति कर्तर्येवेति? ततः शेषाद् भावकर्मणोर्मा भूद्, अशेषात्तु भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति। न चैकस्मिन्वाक्ये नियमद्वयं शक्यं विज्ञातुम्—शेषादेव भवति, तत्रापि कर्त्तर्येवेति। एवं तर्हि योगविभागेन नियमद्वयं तत्रैव साधयिष्यामः। **आस्त इत्यादि।** 'आस उपवेशने', 'वस आच्छादने', षूङ् 'प्राणिप्रसवे', शीङ् स्वप्ने—अदादयः। 'शीङः सार्वधातुके गुणः'॥ १२॥

भावबोधिनी

ङित् [ङ् है इत् जिसमें] जो धातुयें हैं उनसे ही आत्मनेपद (प्रत्यय) होते हैं, दूसरों से नहीं। अनुदात्तेत् से—आस् = आस्ते। (१) वस् [आच्छादने] = वस्ते। (२) ङित् से भी—षूङ् = सूते। शीङ् = शेते॥ १२॥

१६१. भावकर्मणोः ॥ १३ ॥ (२६७६)

'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (३.४.६९) इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते-भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति। भावे-ग्लायते भवता, सुप्यते भवता, आस्यते भवता।

न्यासः

भावकर्मणोः॥ भाव इति धात्वर्थः क्रियात्मक उच्यते, कर्म तु पारिभाषिकमेव। **तत्रेदमुच्यते** नियमार्थं इति विशेषः। अयमपि पूर्ववत् प्रत्ययनियमः—भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवति, नार्थनियमः। अर्थनियमे सति 'को भवता दायो दत्तः', 'को भवता लाभो लब्धः' इति कर्मणि घञादिदुर्लभः स्यात्। **सुप्यत इति।** 'ञिष्वप् शये', वच्यादिना संप्रसारणम्। **क्रियत इति।** 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः। **लूयते केदारः स्वयमेवेति।** 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यत्र व्यपदेशातिदेशशास्त्रातिदेशपक्षयोः कर्मकर्त्तरि परस्मैपदेन

पदमञ्जरी

भावकर्मणोः॥ भाव्यत इति भावः, ण्यन्ताद् भवतेः कर्मणि घञ्। धात्वर्थः क्रियात्मक उच्यते, कर्म तु पारिभाषिकम्। घञादिविधौ तु 'भाव' इति शुद्धाद् भवतेर्भावे घञ्। भाव = सत्ता, धात्वर्थस्य सिद्धतावस्थोच्यते। अयमपि नियम इति दर्शयितुमन्यतः सिद्धिमाह—**लः कर्मणि चेत्यादि।** कथं पुनरयं नियमः, यावता 'अनुदात्तङित एवात्मनेपदम्' इति पूर्वेण नियमेन यथा शेषात् कर्त्तर्यात्मनेपदं व्यावर्त्तितम्, एवं भावकर्मणोरपीति तद्विषये विध्यर्थमिदं युक्तम्? सत्यम्; यदि पूर्वसूत्रे प्रवृत्तेऽस्य प्रवृत्तिः, विपर्ययोऽपि शक्यते वक्तुम्—भावकर्मणोरेवात्मनेपदमिति, अस्मिन्नियमे प्रवृत्ते 'अनुदात्तङितः' कर्त्तर्यात्मनेपदमप्राप्तमिति पूर्वसूत्रमपि विध्यर्थमिति। तेन द्वयोरपि लस्य तिबादय इत्येतदपेक्षया नियमार्थत्वम्, परस्परापेक्षया तु विध्यर्थत्वमेवमापादपरिसमाप्तेर्द्रष्टव्यम्। अत एवास्यान्यथासिद्धं दर्शयताप्येव शब्दो न प्रयुक्तः। तिबादिसूत्रेण धातुसामान्यविहितं च लकारमाश्रित्य तिबादयो विहितास्तत्रैभ्य एव धातुभ्य इति पूर्वो नियमः, अयं त्वेतयोरेवार्थयोरिति। ननु चात्रार्थनियम एव ग्रन्थे प्रतीयते, अयं त्वत्रार्थः—'लः कर्मणि च' इति भावकर्मणोर्यो विहितो लकारस्तस्य सामान्येन तिबादयः सर्वे वक्ष्यन्ते, न त्वात्मनेपदमेव, अतस्तदेव यथा स्यादित्यमारम्भ इति। प्रत्ययनियमे तु भावकर्मकर्तृष्वपि विहितस्य लस्य सामान्येन तङ् वक्ष्यत इति वाच्यं स्यात्, सत्यम्; अयं त्वत्रार्थः—'भावकर्मणोः' इत्युपलक्षणम्, भावकर्मकर्तृष्वित्यर्थः, तिबादय इति सूत्रे तिपः प्रथमनिर्देशादेवमुक्तम्। तिबादिष्वन्तर्भूतास्तङ इत्यर्थः, तङानाविति यावत्। किं पुनः स्याद् यद्ययमर्थनियमः स्याद्? इह को भवता लाभो लब्धः, को भवता दायो दत्त इति कर्मणि घञ् न स्याद्। 'अकर्त्तरि च' इत्यस्य त्वपादानादिरवकाशः, यद्यपि तुल्यजातीयस्य परस्मैपदस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति परिहारोऽस्ति; तथापि पूर्वसूत्रे तावत् प्रत्ययनियम इतीहापि स एवाश्रितः। **ग्लायत इति।** 'ग्लै म्लै हर्षक्षये'। **सुप्यत इति।** 'ञिष्वप् शये', 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम्। **क्रियत इति।** 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' यदा 'कर्मवत्कर्मणा' इत्ययं शास्त्रातिदेशो व्यपदेशातिदेशो वा,

भावबोधिनी

'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (पा० सू० ३.४.६९) इस सूत्र से भाव तथा कर्म अर्थ में विहित लकार के स्थान पर सामान्यरूप से तिप् आदि कहे जायेंगे; उसमें यह कहा जा रहा है—भाव और कर्म [अर्थों] में आत्मनेपद [प्रत्यय] होते हैं। भाव में—ग्लायते भवता, [आप ग्लान हो रहे हैं] 'सुप्यते भवता' [आप सो रहे हैं, [आस्यते भवता [आप बैठ रहे हैं।] कर्म में—क्रियते कटः [चटाई बनाई जाती है।] ह्रियते भारः [बोझा ढोया जाता है।] कर्मकर्ता में—लूयते केदारः स्वयमेव [क्यारी स्वयं कट रही है।] इसमें परस्मैपद नहीं होता है। क्योंकि परस्मैपद के विधान में एक दूसरे कर्तृग्रहण की अनुवृत्ति [कर्तरि कर्मव्यतिहारे पा० सू० १.३.१४ से] होती है,

कर्मणि–क्रियते कटः, ह्रियते भारः। कर्मकर्त्तरि–लूयते केदारः स्वयमेवेति, परस्मैपदं न भवति। तस्य (१.३.७८) विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते, (१.३.१४) तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति॥

१६२. कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे॥ १४॥ (२६८०)

कर्मशब्दः क्रियावाची, व्यतीहारो=विनिमयः। यत्रान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीं चेतरः, स कर्मव्यतीहारः। तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदं भवति। व्यतिलुनते, व्यतिपुनते।

न्यासः

परत्वाद् भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्त्तुमाह—**कर्मकर्त्तरीत्यादि। द्वितीयं कर्त्तरिग्रहणमुपतिष्ठत इति।** 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यतः। तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता शुद्धः केवलः कर्मवद्भावरहितः, तत्र परस्मैपदं भवति; यत्र कर्मवद्भावस्तत्रात्मनेपदं भवति। कार्यातिदेशपक्षे 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यनेनैवात्मनेपदं भवति॥ १३॥

कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे॥ कर्मशब्दः क्रियावाची। एतेन लौकिकमिह कर्म क्रियात्मकं गृह्यते, न पारिभाषिकमिति दर्शयति। कुत एतल्लभ्यते? प्रत्यासत्तेः। किया हि धातोः प्रत्यासन्ना, तत्र साक्षाद्वृत्तेः। साक्षाद्वृत्तिस्तु धातुवाच्यत्वात् क्रियायाः। पारिभाषिके तु साधनात्मके कर्मणि धातुः साक्षान्न वर्त्तते; तस्याधातुवाच्यात्। तस्माद् धातुं प्रति न तस्य प्रत्यासत्तिरिति न गृह्यते, तेन साधनकर्मव्यतीहारे न भवत्यात्मने-

पदमञ्जरी

तदा शास्त्रव्यपदेशयोरतिदिष्टयोः स्वेन स्वेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यं भवति तत्र कर्मण्यात्मनेपदमित्यस्यावकाशः शुद्धं कर्म, कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्य शुद्धः कर्ता, कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति, अत आह— **कर्मकर्तरीत्यादि। द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तत इति।** 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यतः कार्यातिदेशपक्षे त्वात्मनेपदमेव। **परमिति।** नायं परिहारो वाच्यः॥ १३॥

कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे॥ अत्र लौकिकं कर्म गृह्यते, न पारिभाषिकमित्याह—**कर्मशब्दः क्रियावाचीति।** ननु कृत्रिमत्वात्पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं युक्तं ततो देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीत्यत्रैव स्यात्, एवं मन्यते—इह 'कर्त्तरि व्यतीहारे' इतीयता सिद्धम्, करणादिव्यतीहारे कस्मान्न भवति, उच्यते; क्रियायाः साध्यत्वात् प्राधान्यं क्रिययाप्तुमिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात् कर्मणोऽपि प्राधान्यमित्युभयव्यतीहारे लब्धे कर्मग्रहणं क्रियते; तद्यदि साधनं कर्म गृह्येत, तदा क्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् कृत्रिमकर्मत्वमिति पुनरुभयोरपि ग्रहणात् कर्मग्रहणमनर्थकं स्यात्। किं चात्मनेपदेनाक्षिप्तोऽनुवृत्तो वा धातुः कर्मव्यतिहारेण विशेष्यते—तत्र वर्त्तमानाद्धातोरिति, न च साधनकर्मणि धातोर्वृत्तिः सम्भवति, तस्य क्रियावाचित्वादिति। विनिमयो व्यत्यास इत्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति—**यत्रेति।** योग्यतावशादस्येदं साधनम्, अस्येयं

भावबोधिनी

उससे कर्ता ही जो कर्ता रहता है, उसी में परस्मैपद होता है [अर्थात् केवल कर्ता अर्थ में परस्मैपद होता है, अतिदेश से जो कर्ता बनता है, उसमें नहीं होता है।]

विमर्श—कभी-कभी सौकर्य के लिये कर्म भी कर्ता मान लिया जाता है। जैसे 'तण्डुलः पच्यते।' यहाँ 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० सू० ३.१.८७) से कर्मवद्भाव होने पर यक् आदि प्रत्यय होते हैं। यहाँ तण्डुल शुद्ध कर्ता नहीं है अतिदिष्ट कर्ता है। अतः इसमें परस्मैपद नहीं होता है॥ १३॥

कर्म शब्द क्रिया का वाचक है, व्यतीहार = विनमय = अदला-बदली। जहाँ एक की क्रिया को दूसरा (पहला) करता है और दूसरे (पहले) की क्रिया को दूसरा करता है, वह कर्मव्यतीहार होता है। कर्मव्यतीहार-विशिष्ट

कर्मव्यतीहारे इति किम् ? लुनन्ति ।

कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्-'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) इति ।

न्यासः

पदम्—देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति । लुनातिरुपसंग्रहार्थे लवने वर्त्तते । देवदत्तेन यद् धान्यं संगृहीतं पुरस्ताल्लवनेनोपसंगृह्णन्तीत्यर्थः । ततश्चान्यसम्बन्धिनो धान्यस्यान्येन संग्रहणाद् भवति साधनकर्मव्यतीहारः । **अन्यसम्बन्धिनीमिति** । अन्यस्य कर्तुरभीष्टा या क्रियेमां क्रियां करिष्यामीति सेहान्यसम्बन्धिन्यभिप्रेता, अन्यथा यद्यन्येन निष्पादिता या क्रिया सेहान्यसम्बन्धिन्यभिप्रेता स्यात् तदा व्यतीहारो नोपपद्येत, न अन्येन निष्पादितायाः पुनर्निष्पादनमुपपद्यते । **व्यतिलुनत इति** । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यादादेशः, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः ।

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? भावकर्मनिवृत्त्यर्थमिति चेत्, न; अभीष्टत्वाद् भावकर्मणोरात्मनेपदम्—व्यतिभूयते सेनया, व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः, व्यतिहन्यते दस्यव इति । 'भावकर्मणोः' इत्यनेनैव यथा स्यात्, अनेन मा भूदित्येवमर्थमिति चेत्, न; विशेषाभावात् । न हि तेनात्मनेपदे सत्यनेन वा कश्चिद् विशेषोऽस्ति । यद्यनेन स्यात् तदा 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति प्रतिषेधः स्यात्, तेन चात्मनेपदे विधीयमाने न भवत्येष दोष इति चेत्, सत्यम्; एषोऽस्तु विशेषः, तथापि न कर्तृग्रहणं कर्त्तव्यम्; यस्मात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्यनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते, न पूर्वा । तेन भावकर्मणोरात्मनेपदं भविष्यति । अत आह—**कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति** । कः पुनरसावुत्तरो योगो यत्रास्य प्रयोजनमित्याह—**शेषादित्यादि** ॥ १४ ॥

पदमञ्जरी

क्रिया साध्येति निर्ज्ञातयोर्विपर्यासः साध्यसाधनभावस्य स व्यतीहार इति विवक्षितम् । यत्रेत्युपक्रमात्तु स व्यतीहारस्य विषयो विवक्षित इत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतीहार उच्यते—संप्रहरन्ते राजानः, व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्निति । **व्यतिलुनत इति** । 'लूञ् छेदने' 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः, 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याकारलोपः, 'प्वादीनां ह्रस्वः' । अन्योन्ययोग्यमन्योन्यविषये वा लवनं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं रूपश्चार्थोऽनेककर्तृकत्वे सति प्रतीयत इत्येकवचनं न भवतीति केचिदाहुः । व्यत्यसे, व्यतिहे इत्येकवचनमपि तत्र तत्रोदाहरिष्यते ।

'अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः' इति **भट्टिप्रयोगः** (२.३५) ।

कर्मव्यतीहार इति किमिति । कर्तृग्रहणमेव व्यतिलुनत इत्यादौ प्रापकत्वेनोपयोक्ष्यत इति भावः ।

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? भावकर्मनिवृत्त्यर्थं न वा पूर्वेण भावाद् । भावकर्मणोर्हि पूर्वेणात्मनेपदं भवत्येव—व्यतिलूयते व्यतिपूयत इति, तेन यथा स्याद्, अनेन मा भूत्, कः पुनरत्र विशेषः ? तेन वा स्यादनेन वा ? अयमस्ति विशेषः—अनेन सति 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति—व्यतिगम्यते ग्रामः, व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधाद् व्यतिहन्यत इत्यत्र द्वे प्राप्ती—'भावकर्मणोः' इति च, 'कर्मव्यतीहारे' इति च । तथा 'अनन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वा' इति अनन्तरा कर्मव्यतीहारलक्षणा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते, पूर्वा तु भविष्यति, नार्थ एतेन कर्तृग्रहणेनेत्यत आह—**कर्तृग्रहणमिति** । 'शेषात्कर्तरि' इति प्रदर्शनमेतद् । 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्यादावप्यस्योपयोगं वक्ष्यामः ॥ १४ ॥

भावबोधिनी

क्रिया-वाचक धातु से आत्मनेपद होता है । उदाहरण—व्यतिलुनते, व्यतिपुनते [पहले वालों की कटाई दूसरे और दूसरों की कटाई पहले वाले करते हैं, इसी प्रकार सफाई भी अदल-बदल कर करते हैं ।]

कर्मव्यतीहारे—इसका क्या फल है ? लुनन्ति [काटते हैं । यहाँ क्रियाविनिमय न होने से आत्मनेपद नहीं होता है ।]

कर्तरि—इसका ग्रहण 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १.३.७८) इसमें अनुवृत्ति के लिये हैं । [इसकी अनुवृत्ति के कारण ही केवल कर्ता अर्थ में परस्मैपद होता है, कर्मकर्ता में नहीं यह ऊपर स्पष्ट किया जा चुका है ।] ॥१४॥

१६३. न गतिहिंसार्थेभ्यः ।। १५ ।। (२६८१)

पूर्वेणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतीहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्थेभ्यः—व्यतिहिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति ।

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानाम् (म० भा० १.३.१५ वा० १) । **व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिपठन्ति ।**

हरतेरप्रतिषेधः (म० भा १.३.१५ वा० २) । **सम्प्रहरन्ते राजानः । [संविवहन्ते गर्गैरिति[1]] ।**

न्यासः

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ व्यतिगच्छन्तीति । 'इषुगमियमां छः' इति छत्वम्, 'छे च' इति तुक् । **व्यतिसर्पन्तीति ।** 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' लघूपधगुणः । **व्यतिहिंसन्तीति ।** 'तृहि हिसि हिंसायाम्' । **व्यतिघ्नन्तीति ।** 'हन हिंसागत्योः', 'गमहन' इत्युपधालोपः, 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम् ।

प्रतिषेध इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । उपसंख्यानशब्दोऽत्रानेकार्थत्वाद्धातूनां प्रतिपादने वर्त्तते । तच्च प्रतिपादनं प्रकृतत्वात् प्रतिषेधस्येति गम्यते । तदयमर्थः—प्रतिषेधे कर्त्तव्ये हसादीनामप्यात्मनेपदप्रतिषेधस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यमिति । तत्रेदं प्रतिपादनम्—नेति योगविभागः क्रियते, तेन हसादीनामपि भविष्यतीति । ततः 'गतिहिंसार्थेभ्यः' इति द्वितीयो योगः, तत्र 'न' इति वर्त्तते । किमर्थं पुनरयम् ? पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थम्, तेन 'न' इति योगविभागेन हसादीनामेव प्रतिषेधो भविष्यति, नान्येषामिति ॥ १५ ॥

पदमञ्जरी

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ व्यतिगच्छन्तीत्यादि । 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' 'तृहि हिसि हिंसायाम्' 'हन हिंसागत्योः', गमेः 'इषुगमियमां छः', 'छे च' इति तुक् सृपेर्लघूपधगुणः, हन्तेर्गमहनेत्युपधालोपः, 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । **हसादीनामिति ।** हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः ।

उपसंख्यानमिति । संख्यायते = संक्षिप्य प्रतिपाद्यतेऽनेनार्थ इति संख्यानम् = सूत्रम्, तस्योपोच्चारितमुपसंख्यानं सूत्रम्, समीप इदमपि सूत्रं पठितव्यमित्यर्थः । **हरतेरप्रतिषेध इति ।** अर्थग्रहणसामर्थ्याद्ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त इह गृह्यन्त इति उपसर्गवशेन हिंसार्थत्वाद्धरतेरप्रतिषेध इत्याहुः । इह तु—

'ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ' इति ।

योत्स्यमानाविति विवक्षितम्, न व्यतीहारः । इह च संव्यवहरन्ते गर्गैरिति वहेरगत्यर्थत्वादप्रतिषेधः, देशान्तरप्रापणं हि वहेरर्थः—भारं वहतीति; नान्तरीयकस्तु गतिप्रत्ययः कन्याप्रापणमुखेन गर्गैः सम्बध्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

भावबोधिनी

पहले वाले सूत्र से प्राप्त आत्मनेपद का प्रतिषेध किया जा रहा है । गत्यर्थक और हिंसार्थक धातुओं से कर्मव्यतीहार [क्रिया-विनिमय] में आत्मनेपद नहीं होता है । उदाहरण—व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्थक से—व्यतिहिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति । [एक दूसरे के बदले में जाते हैं, मारते हैं ।] *'प्रतिषेध में हस् आदि का भी उपसंख्यान कर देना चाहिये' *उदाहरण—व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिपठन्ति । [इनमें आत्मनेपद नहीं होता है ।] *'हर का प्रतिषेध नहीं करना चाहिये' *उदाहरण—सम्प्रहरन्ते राजानः [एक दूसरे के बदले लड़ते हैं ।] ॥ १५ ॥

---

१. बन्धनीचिह्नाङ्कितो मूलस्थः एव पाठः भाष्ये दृश्यते ।

१६४. इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥ (२६८२)

इतरेतरः, अन्योऽन्यः—इत्येवमुपपदाद्धातोः कर्मव्यतीहारे आत्मनेपदं न भवति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योऽन्यस्य व्यतिलुनन्ति ।

***परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्** (म० भा० १.३.१६ वा० १)* **। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥**

१६५. नेर्विशः ॥ १७ ॥ (२६८३)

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) **इति परस्मैपदे प्राप्ते, निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं विधीयते । नेः परस्माद्विश आत्मनेपदं भवति । निविशते, निविशन्ते ।**

न्यासः

इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ उपोच्चारितं पदमुपदम् । इतरेतरान्योऽन्यशब्दावुपपदे यस्य स तथोक्तः । अथोपपदग्रहणं किमर्थम्, 'नेतरेतरान्योऽन्याभ्याम्' इत्युच्यताम् ? अशक्यमेवं वक्तुम्; एवं ह्युच्यमाने पञ्चमीनिर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्युत्तरस्यैव स्यात्—इतरेतरस्य व्यतिलुनन्तीति, इह तु न स्याद्—व्यतिलुनन्तीतरेतरस्येति ।

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यमिति । परस्परशब्द उपपदं यस्य तस्मात् प्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन परस्परोपपदादपि प्रतिषेधो भविष्यतीति ॥ १६ ॥

नेर्विशः ॥ निविशत इति । 'विश प्रवेशने', तुदादित्वाच्छः ।

पदमञ्जरी

इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ उपोच्चारितं पदमुपदम्, न पारिभाषिकम्; असम्भवाद् । असत्युपपदग्रहणे पञ्चमीनिर्देशे परस्यैवानन्तरस्य स्यात्; 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति वचनात् । सप्तमीनिर्देशे तु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति पूर्वस्यैवानन्तरस्य स्यात् । तत्र यद्यपि लकारोऽनन्तरः परो न सम्भवति, धातुस्तु सम्भवति; पूर्वस्तु धातुरनन्तरो न सम्भवति, लकारस्तु संभवति । तृतीयानिर्देशस्तु पञ्चमीसाधारणत्वादनध्यवसान इत्युपपदग्रहणं क्रियते । **इतरेतरस्येत्यादि ।** लौकिके तु शब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादराद् इतरेतरादिशब्दास्तङ् उपसर्गाश्च कर्मव्यतीहारद्योतनाय समुच्चीयन्ते । कर्मव्यतीहारे 'सर्वनाम्नो द्वे भवतस्समासवच्च बहुलम्' यदा न समासवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्येति षष्ठ्येकवचनान्तस्येतरशब्दस्य द्विर्वचने समासवद्भावेन सुब्लुकि समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वात् पुनः षष्ठ्येकवचनम् । अन्यशब्दस्य तु बहुलग्रहणादसमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य षष्ठ्येकवचनस्य प्रथमैकवचनम् । एवं परस्परस्येत्यत्रापि कस्कादिषु दर्शनाद्विसर्जनीयस्य सत्वम् । पदस्य द्विर्वचनविधानादन्योऽन्यपरस्परेति सूत्रवाक्ययोः प्रकृतिभागमात्रस्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

नेर्विशः ॥ शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते इति । अनारम्भस्यापि शेषपक्षे निक्षेपात् । **आत्मनेपदं**

भावबोधिनी

इतरेतर तथा अन्योन्य—ये उपपद जिसके हैं ऐसी धातु से कर्मव्यतीहार में आत्मनेपद नहीं होता है । उदाहरण—इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योऽन्यस्य व्यतिलुनन्ति [एक दूसरे के बदले में काटते हैं ।]

*'परस्पर उपपद धातु से भी नहीं होता है—यह कहना चाहिये' *परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥ १६ ॥

'शेषात् कर्तरि०' (पा० सू० १.३.७८) इससे परस्मैपद प्राप्त रहने पर निपूर्वक विश् धातु से आत्मनेपद का विधान किया जाता है । नि से परे विश् से आत्मनेपद होता है । उदाहरण—निविशते, निविशन्ते ।

नेरिति किम्? प्रविशति। 'यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' (प० ११), **तेनाटा नास्ति व्यवधानम्। न्यविशत। नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्-'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्'** (व्या० प० १) **इति, तस्मादिह न भवति-मधुनि विशन्ति भ्रमराः॥**

१६६. परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ १८॥ (२६८४)

'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' (धा० पा० १४७४) **ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम्। अकर्त्र-**

न्यासः

न्यविशतेति। अडागमेन व्यवधानमित्यात्मनेपदेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् अतस्तान्निराकर्तुमाह—**अडागम इत्यादि। मधुनि विशन्तीति।** अत्र नेः परस्य विशतेरात्मनेपदं प्राप्नोति, तत् कस्मान्न भवतीत्याह—**नेरुपसर्गस्येत्यादि।** मधुशब्दस्य सप्तम्येकवचने 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमि कृते मधुनीति रूपं भवति, तस्य चावयवो निशब्दोऽनर्थकः॥ १७॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ परिक्रीणीते इति। 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम्। **पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्त इति।** कथम्? क्रिय इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी, न पञ्चमी—क्रियो ये सम्बन्धिनः पर्यादय इति। अर्थद्वारकश्च तेषां

पदमञ्जरी

विधीयत इति। यद्यपि तिङादिसूत्रापेक्षया सर्वस्यैव प्रकरणस्य नियमार्थत्वम्, 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' 'भावकर्मणोः' इति सूत्रद्वयापेक्षया तु विध्यर्थत्वमपि सम्भवतीति मत्वैवमुक्तम्। एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम्।

न्यविशतेत्यत्र लङि निविश् ल् इति स्थिते लादेशो लकारमात्रापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गः, अडागमस्तु लुङादिविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति पूर्वं लादेशे विकरणश्च प्राप्नोति अडागमश्च, नित्यत्वाद्विकरणः। अडागमो हि विकरणे कृते तदन्तमेव लङि परतोऽङ्गम् तदादिग्रहणस्य स्यादिनुमर्थत्वादिति तस्यैव प्राप्नोति, अकृते विकरण धातुमात्रस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः; ततश्च विकरणान्तस्य विधीयमानोऽडागमो धातुमात्रं प्रत्यभक्त इति नेश्च धातोश्च व्यवधायक इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोतीत्यत आह—**यदागमा इत्यादि।** एवं मन्यते—बाह्योपसर्ग-सम्बन्धापेक्षत्वादयं विधिर्बहिरङ्गः, अस्मिंश्चाप्रवृत्ते लादेशोऽप्यप्रवृत्त एव, अपवादविषयपरिहारेण हि तेन प्रवर्तितव्यम्। अनिर्वृत्तश्च लादेशो विकरणोत्पत्तौ न निमित्तम्, तेन लावस्थायामेवाड् भवन् धातुमात्रस्यैव भवति, ततश्च, तदवयवत्वान्न तस्यैव व्यवधायक इति। कथं तर्ह्युक्तम्—व्यवधानेऽपि भवतीति? श्रुतिमात्रा-पेक्षया। क्वचित्तु—**अटा नास्ति व्यवधानमित्येव** पाठः। **मधुनि विशन्तीति** अङ्गभक्तो नुम् ङेरनवयव इति निशब्दस्यानर्थक्यम्। क्वचित्तु **मधूनि निविशन्ति भ्रमरा** इति शसन्तं पठ्यते॥ १७॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्त इति कथं 'क्रियः' इति षष्ठी, उपसर्गैरेव पर्यादिभिरर्थ-द्वारको विशेषणविशेष्यभावलक्षणसम्बन्धः, न च क्रियो ये उपसर्गास्तेभ्यः परं धात्वन्तरं सम्भवतीति क्रीणा-

भावबोधिनी

नेः [नि से परे]—यह किस लिये है? प्रविशति। [यहाँ नहीं होता है।] 'जिसका आगम होता है, उसी के ग्रहण से आगम का भी ग्रहण होता है' अतः अट् से व्यवधान नहीं होता है—'न्यविशत'। 'नि' उपसर्ग का ही ग्रहण है, क्योंकि 'अर्थवान् के ग्रहण में अनर्थक का ग्रहण नहीं होता है।' इस कारण यहाँ [आत्मनेपद] नहीं होता है—मधुनि विशन्ति भ्रमराः [मधु में भौंरे प्रवेश कर रहे हैं। यह 'नि' प्रत्ययावयव है उपसर्ग नहीं।]॥ १७॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमय (खरीदना) अर्थ में है, ञित् होने से कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद सिद्ध है। क्रियाफल के कर्तृगामी न रहने पर आत्मनेपद करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है। परि, वि, अव—इनके

भिप्रायार्थोऽयमारम्भः। परिव्यवेभ्य उत्तरस्मात् क्रीणातेरात्मनेपदं भवति। परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते।
पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति–बहुवि क्रीणाति वनम् ॥

१६७. विपराभ्यां जेः ॥ १६ ॥ (२६८५)

'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) **इत्यस्यापवादः। विपरापूर्वाज्जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति। विजयते, पराजयते। विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते; साहचर्यात्। तेनेह न भवति–बहुवि जयति वनम्। परा जयति सेनेति** (म० भा० १.३.१९)**॥**

न्यासः

सम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावलक्षणः। स चोपसर्गैरेव पर्यादिभिः सम्भवति, नान्यैरिति सामर्थ्यादुपसर्गग्रहणं भवति। **बहुवि क्रीणातीति।** बहवो वयो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। विशब्दोऽत्र पक्षिणि वर्त्तते ॥ १८ ॥

विपराभ्यां जेः ॥ साहचर्यादिति। उपसर्गग्रहणे हेतुः 'नेर्विशः' इत्यत्र नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्। अनन्तरसूत्रेऽपि पर्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणम्। अतः प्रकरणसाहचर्याद् विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते—इत्येके।

अपरे तु वर्णयन्ति—साहचर्यं प्रत्यासत्त्युपलक्षणम्। येषां साहचर्यं तेषां नियोगतः प्रत्यासत्त्या भवितव्यमिति। अतः साहचर्यस्य प्रत्यासत्त्याऽविनाभावित्वात् तेन प्रत्यासत्तिर्लभ्यते। तदेतदुक्तं भवति—प्रत्यासत्तेर्विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते इति। प्रत्यासत्तिश्च जयतेर्विपराशब्दाभ्यामुपसर्गाभ्यामेव, नानुपसर्गाभ्याम्। तथा हि—ताभ्यामेव जयत्यर्थो विशिष्यते, नेतराभ्यामिति ॥ १९ ॥

पदमञ्जरी

तेरेवात्मनेपदं भवतीति। यद्वा—पर्यादिविशेषणाय षष्ठीमनुभूयात्मनेपदसम्बन्धे 'क्रियः' इति पञ्चमी सम्पद्यते, तदाह—**इत्येतेभ्य उतरस्मात् क्रीणातेरिति।**

बहुवीति। बहवो वयः पक्षिणोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, कर्मपदं चैतत्, पक्षिवाचिनो विशब्दस्य नपुंसकत्वाभावाद् विभक्त्यास्य व्यवधानात्केवलो नोदाहृतः। ननु बहुव्रीहावपि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेरानर्थक्यम्, अजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वमिति न भविष्यति ? एवं तर्ह्युदाहरणदिगियं दर्शिता। इदं तत्रोदाहरणम्—वे क्रीणासि, अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गः; वी क्रीणीतः—अत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्प्रसङ्गः ॥ १८ ॥

विपराभ्यां जेः ॥ साहचर्यादिति। द्वयोर्दृष्टापचारत्वेऽपि परस्परसाहचर्यादित्यर्थः। 'नेर्विशः' इत्यादिप्रकरणसाहचर्याद्वा। **बहुवीति।** अत्रापि वे जयसि, वी जयत इत्युदाहार्यम्। **परा** उत्कृष्टा। अथ कथं जेरेति निर्देशः, यावता प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनेयङादेशेन भवितव्यम्, न च दीर्घेषु सावकाशमियङं परत्वाद् 'घेर्ङिति' इति गुणो बाधत इति युक्तम्; ह्रस्वेष्वपि पूर्वविप्रतिषेधेन इयङ इष्टत्वात्, तथा च 'क्षियः' इति निर्देशः ? उच्यते; धातुत्वं तावदर्थाश्रयम्—क्रियावचनो धातुरिति, इह वा विवक्षितार्थं रूपमात्रमनुकृतमिति। अनुकार्यस्यापि धातुत्वं नास्ति, प्रागेवानुकरणस्य ॥ १९ ॥

भावबोधिनी

बाद आने वाली √क्री धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—परिक्रीणीते [खरीदता है], विक्रीणीते [बेचता है], अवक्रीणीते [सस्ता खरीदता है]।

परि आदि उपसर्ग ही लिये जाते हैं। अतः यहाँ आत्मनेपद नहीं होता है–बहुवि क्रीणाति वनम्। [बहवः वयः= पक्षिणः यस्मिन् तत्, यहाँ 'बहुवि' यह वनम् का विशेषण है। उपसर्ग 'वि' नहीं है। अतः आत्मनेपद नहीं होता है] ॥१८॥

'शेषात् कर्तरि' (पा० सू० १.३.७८) का अपवाद यह है। 'वि और परा' उपसर्गों से युक्त जि धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—विजयते, पराजयते [जीतता है। हारता है।] साहचर्य के कारण वि और परा ये दोनों

१६८. आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥ (२६८६)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। आङ्पूर्वाद्ददातेरनास्यविहरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति। विद्यामादत्ते।

अनास्यविहरण इति किम्? आस्यं व्याददाति।

***आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः** (म० भा० १.३.२०)* **। विपादिकां व्याददाति। कूलं व्याददाति** (म० भा० १.३.२०)**।**

न्यासः

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ ददातेरेवास्यविहरणे वृत्तिः सम्भवति, नान्येषां दारूपाणां धातूनामिति। अतस्तत्प्रतिषेधेन तस्यैव ग्रहणं विज्ञायत इत्यत आह—**आङ्पूर्वाद्दाञ इति। आदत्ते इति।** पूर्ववदाकारलोपः, 'खरि च' इति चर्त्वम्।

'आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युसंख्यानव्याजेनास्यविहरणविषयं दर्शयति। कथम्? विहरणग्रहणं न कर्त्तव्यम्, इहा 'आङो दोऽनास्ये' इत्येतद्वक्तव्यम्, तत्रास्ये दाञो वृत्तिर्न सम्भवतीति सामर्थ्यादास्यसमवायिन्यां क्रियायां वृत्तिर्विज्ञास्यते, तत्रैव प्रतिषेधः, तत् किं विहरणग्रहणेन? ननु च 'आङो दोऽनास्ये' इत्येतावत्युच्यमाने, स्वं मुखमादत्ते देवदत्त इत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, नैष दोषः; या ह्यास्यविषयैव क्रिया तस्यां वर्त्तमानो ददातिरास्यवृत्तिर्भवति, विहरणमेवास्यविषयम्, ग्रहणं त्वास्यविषयं ग्रहीतृविषयञ्च। तदेवं विहरणमन्तरेणापि सिद्धे यद्विहरणग्रहणं क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम्—आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधोऽयं यथा स्यादित्येवमित्येके। 'इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च' इत्यतश्चकारोऽनुर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेनास्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो भवतीत्यपरे।

पदमञ्जरी

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ यथैवावत्सा धेनुरानीयतामित्युक्ते सम्भवद्वत्ससम्बन्धा गोधेनुरेवानीयते, न महिष्यादिधेनुः; तथेहापि सम्भवदास्यविहरणस्य 'डुदाञ् दाने' इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति सर्वेषां दारूपाणामित्याह—**आङ्पूर्वाद्दाञ इति ॥ आदत्त इति। श्लौ** द्विर्वचनम्, पूर्ववद्दाकारलोपः, दकारस्य चर्त्वम्। क्वचिद्—**आङो ङिद्विशिष्टस्य ग्रहणं किम्? भिक्षामाददातीति** पठ्यते, तत्र स्मृतावाकारः।

आस्यविहरणसमानक्रियादपीति। कथमिह 'आङो दोऽनास्ये' इतीयता सिद्धं द्रव्ये धातोर्वृत्त्यसम्भवादास्यसमवायिन्यां क्रियायां वर्तमानस्य समुदायस्य निषेधो विज्ञायते, नचैवं स्वं मुखमादत्त इत्यत्रापि मुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः, ग्राह्यास्य एव समवेता क्रिया, तस्यां वर्तमानो ददातिरास्ये वृत्तिर्भवति, ग्रहणन्तु ग्राह्यग्राहिणोरुभयोरपि समवेतम्। अनास्य इति पर्युदासः, आस्यानास्यसमुदायश्चास्यादन्य इति विधिरेव भविष्यति। एवं सिद्धे विहरणग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षार्थम्, तेनासत्यप्यास्ये तादृशे विहरणे भविष्यति यादृशमास्यविहरणम् आस्यव्यादानम्। **विपादिकेति।** पादस्फोटः = विपादिका।

भावबोधिनी

उपसर्ग ही लिये जाते हैं। इसलिये 'बहुवि जयति वनम्' [बहुत पक्षियों वाले वन की जय होती है।] परा जयति सेना [परा = उत्कृष्ट सेना जीतती है]—यहाँ नहीं होता है ॥ १९ ॥

अकर्तृगामी क्रियाफल के विषय में आत्मनेपद की सिद्धि के लिये यह सूत्र बनाया जा रहा है। अनास्यविहरण [मुख का न खोलना] अर्थ में विद्यमान आङ् पूर्वक दा धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—विद्याम् आदत्ते [विद्या ग्रहण करता है।]

अनास्यविहरणे—इसका क्या फल है—आस्यं व्याददाति। [मुख खोलता है। यहाँ आत्मनेपद न हो।]

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति (म० भा० १,३,२० वा० २) । इह मा भूत्–व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् (म० भा० १.३.२०) ॥

१६६. क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥ (२६८७)

'क्रीड़ विहारे' (धा० पा० ३५०)–एतस्माद् अनु, सम्, परि–इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्च आत्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते । आङः खल्वपि–आक्रीडते ।

समासाहचर्यादन्वादिरुपसर्गो गृह्यते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति–माणवकमनु कीडत (म० भा० १.३.२१) ।

समोऽकूजने इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० २) । इह मा भूत[1]–संक्रीडन्ति शकटानि ।

न्यासः

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । वक्तव्यमिति शेषः । न चात्राद्रवमूर्त्तिमल्लक्षणं पारिभाषिकं स्वाङ्गं विवक्षितम्, किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति । तत् कर्म यस्य स स्वाङ्गकर्मकः, तस्मात् स्वाङ्गकर्मकात् प्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थरूपं वक्तव्यमित्यर्थः । तेन परसम्बन्धिना मुखेन यदा सकर्मको भवति तदा भवत्येवात्मनेपदम्—**व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखमिति** । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—कर्त्तरीति वर्त्तते, आस्यमिति च सम्बन्धिशब्दः, तत्रैवं विज्ञायते—'यस्मिन् कर्त्तर्येवात्मनेपदं भवति तस्य चेदास्यम्, इति । 'आङः' इति योगविभागः क्रियते—आगमयस्व तावन्माणवकम्, आनुते श्रृगालः, आपृच्छते गुरूनित्येवमर्थः तेन 'आगमेः क्षमायाम्' इति 'आङि नुप्रच्छयोः' इति च नोपसंख्येयं भवति ॥ २० ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ समा साहचर्यादिति । यद्यप्यन्वादिरुपसर्गत्वं व्यभिचरति, सम्शब्दस्तु न व्यभिचरति, अतस्तत्साहचर्यादन्वादिरुपसर्ग एव गृह्यते । **माणवकमनुक्रीडतीति** । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । 'तृतीयार्थ' इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।

पदमञ्जरी

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । स्वमङ्गं स्वाङ्गम्, न तु पारिभाषिकमद्रवादिलक्षणम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवोक्तम्, कथम् ? कर्तरीति वर्तते, आस्यशब्दश्चायं सम्बन्धिशब्दः, कस्यास्यमित्यपेक्षायां यस्मिन् कर्तर्यात्मनेपदं तस्य चेत्तदास्यमिति विज्ञाते तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति ॥ २० ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ माणवकमनुक्रोडतीति । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । 'तृतीयार्थ' इत्यनुः कर्मप्रवचनीसंज्ञकः । **आगमेरिति** ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । **आगमयस्व तावदिति** । सहस्व कञ्चित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ।

भावबोधिनी

*'मुख फैलाना के समान क्रियावाचक से भी आत्मनेपद का प्रतिषेध कहना चाहिये' *उदाहरण—विपादिकां व्याददाति [पैर की बिबाई को खोलता है ।] कूलं व्याददाति [किनारे को काटता है ।]

*'अपना अङ्ग कर्म हो ऐसी आङ् पूर्वक दा धातु से होता है—यह कहना चाहिये ।' *उदाहरण—व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् [चींटी पतंगे का मुख खोलती हैं]—यहाँ पर न हो ॥ २० ॥

√क्रीड़ विहारे-खेलना अर्थवाली क्रीड धातु से पहले—अनु, सम् और परि तथा आङ् उपसर्ग रहने पर उससे आत्मनेपद होता है । उदाहरण—अनुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते । आङ् पूर्वक से भी होता है—आक्रीडते [खेलता है ।]

सम् इसके साहचर्य के कारण अनु तथा परि उपसर्ग ही लिये जाते हैं अतः 'माणवकम् अनु क्रीडति [माणवक के साथ खेलता है]—यहाँ कर्मप्रवचनीय के योग में आत्मनेपद नहीं होता है ।

---

१. सम्पादकैरनवधानतया परित्यक्तोऽयमंशः । अर्थसंगतेः भाष्ये दर्शनाच्च संयोजित ।

आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० ३) । क्षमा=उपेक्षा, कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् ।

शिक्षेर्जिज्ञासायाम् (म० भा० १.३.२१ वा०४) । विद्यासु शिक्षते (म० भा० १.३.२१) ।

आशिषि नाथः (म० भा० १.३.२१ वा० ७) । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते (म० भा० १.३.२१) । आशिषीति किम् ? माणवकमनु नाथति ।

न्यासः

आगमेरिति । आङ्पूर्वस्य गमेर्ण्यन्तस्य ग्रहणम् । **क्षमा उपेक्षा कालहरणमिति** । कालप्रतिपालनं प्रतीक्षणमित्यर्थः । **आगमयस्वेति** । 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञायाम्, 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्, 'थासः से', 'सवाभ्यां वामौ' इति वादेशः ।

शिक्षेरिति । शकिः सन्नन्तो गृह्यते । **विद्यासु शिक्षत इति** । विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः । शकेः सन्, 'सनि मीमाघुरभलभ' इत्यादिनेस्भावः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य लोपः । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारलोपः, शिक्ष इति स्थिते लट् । वस्तु 'शिक्ष विद्योपादाने' इति पठ्यते, ततोऽनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं सिद्धमेव ।

आशिषि नाथ इति । 'नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' इत्यनुदात्तेत् पठ्यते । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे सिद्धे 'आशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं भवति, याच्ञादिषु मा भूत्' इति नियमार्थमेतत् । **सर्पिष इति** । 'आशिषि नाथः' इति कर्मणि षष्ठी ।

पदमञ्जरी

शिक्षेरिति । 'शिक्ष विद्योपादने' इत्यस्यानुदात्तेत्त्वादेव सिद्धमिति शकेः सन्नन्तस्य ग्रहणम् । **शिक्षत इति** । 'सनि मीमाघु' इत्यच इस्, स्कोः 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपः, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । क्रियाविषयो हि शकेः प्रयोगः—भोक्तुं शक्नोति, गन्तुं शक्नोतीति । तदिह ज्ञानं विषयः, आत्मनेपदेनैव ज्ञानविषयत्वस्य गमितत्वाज्ज्ञानमिति न प्रयुज्यते ।

आशिषि नाथ इति । 'नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' अनुदात्तेत्[1] । नियमार्थं तु वचनम्—आशिष्येव यथा स्याद् याच्ञादिषु मा भूदिति । अनुदात्तेत्त्वं युजर्थम् । **सर्पिषो नाथ इति** । 'आशिषि नाथः' इति कर्मणि षष्ठी, सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः । **हरतेरिति** । गतिः प्रकारः । **पैतृकमिति** । पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः । 'ऋतष्ठञ्', 'इसुसुक्तान्तात्कः' । प्रत्युदाहरणे सादृश्यमात्रं विक्षितम्, न प्रकारताच्छील्यम् ।

भावबोधिनी

*'कूजन से भिन्न अर्थ में सम् उपसर्ग के साथ क्रीड से आत्मनेपद होता है' । *यहाँ न हो–प्रत्युदाहरण—संक्रीडन्ति शकटानि । गाड़ियाँ आवाज करती हैं । *'क्षमा अर्थ में आङ् पूर्वक गमि धातु से आत्मनेपद होता है' । *क्षमा = उपेक्षा, समय बिताना । उदाहरण–आगमयस्व तावन्माणवकम् [कुछ देर तक छात्र की प्रतीक्षा कर लीजिये] । *शिक्ष से जिज्ञासा अर्थ में आत्मनेपद होता है' *विद्यासु शिक्षते । [यहाँ शक् धातु का सन्नन्त रूप है क्योंकि शिक्ष तो स्वतः आत्मनेपदी है । विद्या जानने के लिये समर्थ होना चाहता है ।] *'आशीर्वाद अर्थ में नाथ से आत्मनेपद होता है' । *'सर्पिषो नाथते' मधुनो नाथते । [घृत हो–इसका आशीर्वाद देता है, मधु हो—इसका आशीर्वाद देता है 'आशिषि नाथः' वार्त्तिक से कर्म में षष्ठी है ।] 'आशिषि' इसका क्या फल है ? माणवकम् अनुनाथति [माणवक को माँगता है । यहाँ नहीं होता है ।]

हरतेर्गतताच्छील्ये[1] (म० भा० १.३.२१ वा० ६) । **पैतृकमश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्ते** (म० भा० १.३.२१ वा० ६) । **गतताच्छील्य इति किम् ? मातुरनुहरति । [पितुरनुहरति ।]**

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० ५) । **अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम्-अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे-अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी** (म० भा० १.३.२१ वा० ५) । **हर्षादिष्विति किम् ? अपकिरति कुसुमम् ।**

आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम् (म० भा० १.३.२१ वा० ८) । **आनुते शृगालः, आपृच्छते गुरुम् ।**

शप उपलम्भन इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० ९) । **वाचा शरीरस्पर्शनम् = उपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते** (म० भा० १.३.२१) । **उपलम्भने इति किम् ? शपति ॥**

न्यासः

हरतेर्गतिताच्छील्य इति । गतेस्ताच्छील्यं गतिताच्छील्यम्, ताच्छील्यम् = तत्स्वभावता । **पैतृकमश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्त इति ।** पितृवन् मातृवद् गमनमेषां स्वभाव इत्यर्थः । **मातुरनुहरति, पितुरनुहरतीति ।** मातुराकारं पितुराकारमनुकरोतीत्यर्थः । मातृसदृशः, पितृसदृश इत्यर्थः । पैतृकमिति पितुरागतमिति 'ऋतष्ठञ्', 'इसुसुक्तान्तात् कः' । मातुरनुहरतीत्यत्र गतिताच्छील्यं न विवक्षितम् ।

किरतेरित्यादि । 'कॄ विक्षेपे' अस्य विक्षेप एवार्थः । हर्षादयस्तस्य विषयभूताः । अत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम्, जीविकाकुलायकरणञ्च तत्फलम् । एतेष्वेवार्थेषु किरतेरात्मनेपदं भवति । **अपस्किरत इति ।** 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने' सुट् ।

आनुते इति । 'णु स्तुतौ', अदादिः । अयञ्चात्रोत्कण्ठापूर्वकशब्दने वर्तते । **आपृच्छत इति ।** 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तौदादिकः, ग्रह्यादिना संप्रसारणम् ।

वाचा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनमिति । शपथविशेषः । तथा हि—देवदत्तस्य शरीरं स्पृशामीति शपथं कुर्वाणो देवदत्ताय शपत इति प्रयुज्यते । 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञायाम्, देवदत्तायेति सम्प्रदाने चतुर्थी । शपतीत्याक्रोशतीत्यर्थः । 'समोऽकूजने' इत्यादिग्रन्थस्य शप उपलम्भनपर्यन्तस्य योऽर्थः स इह चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेनोपात्तः, तस्यैवार्थस्य चकारोपात्तस्य स्पष्टीकरणायास्य ग्रन्थस्योपन्यासः कृतः ॥ २१ ॥

पदमञ्जरी

किरतेरिति । विक्षेपार्थः किरतिः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । जीविकाकुलायकरणे तु फलम् । एतेष्वर्थेषु अपाच्चतुष्पात्' इति सुड्विधीयते । **आनुत इति ।** उत्कण्ठापूर्वं शब्दं करोतीत्यर्थः । 'णु स्तुतौ' अदादिः । **आपृच्छत इति ।** 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तुदादिः, ग्रहीत्यादिना सम्प्रसारणम् । **वाचा शरीरस्पर्शनमिति ।** 'त्वत्पादौ स्पृशामि, नैतन्मया कृतम्' इत्येवंरूपः शपथविशेषः । **देवदत्तायेति ।** 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इति सम्प्रदानसंज्ञा ॥ २१ ॥

भावबोधिनी

'गतताच्छील्य = गमन आदि स्वभाव वाला होना अर्थ होने पर हृ धातु से आत्मनेपद होता है । उदाहरण— पैतृकम् अश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावः अनुहरन्ते [घोड़े पिता की चाल आदि स्वभाव का और बैल या गाय माता आदि के स्वभाव=चाल का अनुहरण करते हैं ।]

'गतताच्छील्ये' [गमनादिस्वभावता] यह किसलिये है ? मातुः अनुहरति, [पितुः अनुहरति] माता के आकार का और पिता के आकार का अनुकरण करता है, उनके समान है ।]

---

१. गति—इति न्यासपदमञ्जरीसम्मतः पाठः, मूलस्थः भाष्यसम्मतः ।

१७०. समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥ (२६८६)

सम्, अव, प्र, वि-इत्येवं पूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते ॥

***आङः स्थः प्रतिज्ञाने इति वक्तव्यम्** (म० भा० १.३.२२ वा० १)* **। अस्ति सकारमात्रमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते** (म० भा०) ॥

न्यासः

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ सन्तिष्ठते इति । पाघ्रादिसूत्रेण तिष्ठादेशः ।

अस्ति सकारमातिष्ठत इति । सकारमात्रमस्ति धातुम् **आपिशलिराचार्यः** प्रतिजानीते । तथा हि—न तस्य **पाणिनेरिव** 'अस भुवि' इति गणपाठः, किं तर्हि ? 'स भुवि' इति स पठति । **आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठत इति ।** स त्वागमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । एवं हि स[1] प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

पदमञ्जरी

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ सन्तिष्ठत इति । पाघ्रादिसूत्रेण तिष्ठादेशः । अत्राप्युपसर्गग्रहणादिह न भवति—वे तिष्ठसि, वी तिष्ठत इति ।

अस्ति सकारमिति । "स्तः सन्तीत्यादौ सकारमात्रस्य दर्शनात् 'स भुवि' इत्येव धातुः पाठ्यः, अस्तीत्यादौ पिति सार्वधातुके अडागमो विधेयः, आस्ताम् आसन्नित्यादौ आडागमः स्यात्" इति **आपिशला** मन्यन्ते । **आगमौ गुणवृद्धी इति ।** वैयाकरणः, सौवश्व इत्यादौ वृद्धेरागमत्वमित्याहुः । गुणस्य त्वागमत्वे उदाहरणं मृग्यम् ॥ २२ ॥

भावबोधिनी

हर्ष, जीविका और कुलायकरण [घोसला बनाना] इन अर्थों में कृ धातु से आत्मनेपद होता है । उदाहरण—अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविका अर्थ में—अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरण में—अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी ।

हर्ष आदि अर्थों में—इसका क्या फल है ? अपकिरति कुसुमम् [फूल को बिखेरता है] ।

'आङ् उपसर्ग साथ में रहने पर √'नु' और √पृच्छ धातुओं से आतमनेपद कहना चाहिये ।' उदाहरण—आनुते शृगालः, आपृच्छते शृगालः ।

'शप से उपलम्भन=उलाहना अर्थ में आत्मनेपद कहना चाहिये ।' वाणी के साथ शरीर को छूना उपलम्भन है । उदाहरण—देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । 'उपलम्भन में हो इसका क्या फल है ? शपति ॥ २१ ॥

सम्, अव, प्र और वि—इन उपसर्गों के साथ √स्था धातु से आत्मनेपद होता है । उदाहरण—सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते ।

'प्रतिज्ञान अर्थ में आङ् पूर्वक स्था धातु से आत्मनेपद होता है ।' उदा० अस् धातु को [आपिशलि आचार्य] केवल 'स्' ही प्रतिज्ञात [स्वीकार] करते हैं । गुण और वृद्धि को आगम की प्रतिज्ञा करते हैं, स्वीकार करते हैं ॥ २२ ॥

---

१. स इति आपिशलिराचार्य इत्यर्थः । आपिशलिमते-सकारमात्रस्यासधातोः स्तः स्थः सन्तीत्यादीन्युदाहरणानि । अस्ति, आसीदित्यादिसिद्धये तु सोऽडाटावागमौ प्रतिजानीते । तावडाटावेव पाणिनीयशास्त्रेऽकाराकारस्वरूपत्वाद् गुणवृद्धी इति; अतः स गुणवृद्धी आगमौ प्रतिजानीत इति न्यासकारस्याभिप्राय इति बोध्यम् ।

१७१. प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥ (२६९०)

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनम्। स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या। तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेयः, विवादपदनिर्णेता लोके स्थेय इति प्रसिद्धः, तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम्। प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति। प्रकाशने तावत्–तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः। तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः। प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः। स्थेयाख्यायाम्–त्वयि तिष्ठते, मयि तिष्ठते 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' (कि० ३.१४) ॥

१७२. उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ (२६९१)

न्यासः

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेय इति। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरण 'अचो यत्'। 'ईद् यति' इतीत्त्वम्। गुणः। **विवाद इति।** सन्देहविषये। **निर्णेतेति।** निश्चेता, प्रमाणभूत इत्यर्थः। कथं पुनः स्थेयशब्दात् तस्य प्रतीतिर्भवति, यावता स्थेयशब्दो भावसाधनोऽप्यस्ति गतिनिवृत्तिवचन इत्याह— **तस्येत्यादि।** यस्य 'स्थेय' इत्याख्या, लोके तस्य प्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थमाख्याग्रहणम्। तेनाख्याग्रहणेन तस्य प्रतीतिर्भवतीति दर्शयितुमाख्याग्रहणं कृतम्। **तिष्ठते कन्या छात्रेभ्य इति।** पूर्ववत् संप्रदानसंज्ञायां सत्यां छात्रेभ्य इति चतुर्थी। **प्रकाशयत्यात्मनमित्यर्थ इति।** अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरत्र प्रकाशने वर्त्तते। **संशय्येति।**

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः।
असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ (किरात० ३.१४)

इत्यस्य श्लोकस्यायमेकदेश इहोपन्यस्तः। संशय्येति विवादपदभूते वस्तुनि संशयितो भूत्वा कर्णादिषु तिष्ठत इति। कर्णशकुनिप्रभृतिषु निर्णेतृत्वेनाभिमतेषु सत्सु पक्षान्तरं परित्यज्य तिष्ठते; तदुपदर्शितस्यैव पक्षस्याश्रयणात् ॥ २३ ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ अनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादित्युक्ते, यश्चोदयति—'ननु च तिष्ठतेरकर्मकक्रियावचन-

पदमञ्जरी

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ स्वाभिप्रायकथनमिति। कथनमाविष्करणमात्रं न तु शब्देनैव, तेनाभाषमाणायामपि कन्यकायां भवति। **तिष्ठत्यस्मिन्निति।** प्रकरणादिनात्र विवादपदनिर्णेतुः प्रतीतिः, न तु शाब्दीति विग्रहवाक्ये आत्मनेपदं न कृतम्। **संशय्य कर्णादिष्वति।** संशयस्थानेषु कर्णादीन् निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्म्मणि ॥ कर्मशब्दः क्रियावाचीति। साधनकर्मणि धातोर्वृत्त्यसम्भवादिति भावः।

भावबोधिनी

अपना अभिप्राय कहना = प्रकाशन है। स्थेय की आख्या = कथन—स्थेयाख्या है। 'तिष्ठन्ति यस्मिन्' जिस पर लोग निर्भर करें; विवादों का निर्णय करने वाला व्यक्ति लोक में 'स्थेय' इस रूप में प्रसिद्ध है। इसकी प्रतीति कराने के लिये आख्या का ग्रहण है। प्रकाशन में और स्थेयाख्या अर्थ में विद्यमान स्था धातु से आत्मनेपद होता है। प्रकाशन अर्थ में उदाहरण—तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः। तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः। अपने को प्रकाशित करती है—यह अर्थ है। स्थेयाख्या = निर्णायकत्व कथन में—त्वयि तिष्ठते, मयि तिष्ठते, संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः [तुझ पर निर्णय छोड़ता है, मुझ पर निर्णय छोड़ता है, जो सन्देह स्थलों पर कर्ण को निर्णायक रूप से मानता है] ॥ २३ ॥

अनूर्ध्वकर्म [ऊपर उठना अर्थ न] होने पर उत् से परे 'स्था' धातु से आत्मनेपद होता है। कर्मशब्द क्रियावाची है। अनूर्ध्वकर्मविशिष्ट क्रियावाचक स्था धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—गेहे उत्तिष्ठते,

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्तमानादात्मनेपदं भवति। कर्मशब्दः क्रियावाची। अनूर्ध्वकर्मविशिष्टात् क्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति। गेहे उत्तिष्ठते। कुटुम्बे उत्तिष्ठते। तदर्थं यतते इत्यर्थः।

उद ईहायामिति वक्तव्यम्** (म० भा० १.३.२४ वा० १)। इह मा भूत्–अस्माद् ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति। शतमुत्पद्यते इत्यर्थः। ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणम्, नापवादः।**

अनूर्ध्वकर्मणीति किम्? आसनादुत्तिष्ठति॥

१७३. उपान्मन्त्रकरणे॥ २५॥ (२६९२)

न्यासः

त्वान्न कर्मणि वृत्तिरुपपद्यते। तत् किमुच्यते—'अनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानात्' इति, तं प्रत्याह—**क्रियावाचीति।** यदुक्तम्—अनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादिति, तस्यार्थं विस्पष्टीकर्त्तुमाह—**अनूर्ध्वकर्मविशिष्टात् क्रियावचनादिति।**

उद ईहायामिति वक्तव्यमिति। उत्पूर्वात् तिष्ठतेरीहायां परिस्पन्दने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—अन्तरेणापि कर्मग्रहणं क्रियामात्रवृत्तित्वे तिष्ठतेः सिद्धे यत् कर्मग्रहणं तल्लोके या क्रिया कर्मत्वेन प्रसिद्धा तस्याः प्रतिपत्त्यर्थं कृतम्, सा तु परिस्पन्दनात्मिकैव घटनभ्रमणादिका, तथा हि—तां कुर्वाणः 'सक्रियः' इत्युच्यते। स्थानासनादिकां तत्परिस्पन्दनात्मिकां कुर्वाणोऽपि 'निष्क्रियः' इति। तस्मादात्मनेपदमिदं कर्मग्रहणादीहायामेव वर्त्तमानाद् भविष्यति। उद ईहायामित्युक्ते, ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्मणोऽपवाद इति कस्यचित् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्तुमाह—**ईहाग्रहणमित्यादि।** विशेषणं व्यक्तीकरणमिहाभिप्रेतम्। एतदुक्तम् भवति—यदिदमुक्तम् 'उद ईहायामिति वक्तव्यम्' इति, तत्र यदीहाग्रहणं तदनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणं सूत्रोपात्तस्य व्यक्तीकरणार्थम्। ईहात्मकमिहानूर्ध्वं कर्म विवक्षितमिति प्रतिपादनार्थमित्यर्थः॥ २४॥

उपान्मन्त्रकरणे॥ मन्त्रकरण इति। मन्त्रः करणं = साधकतमं यस्य धात्वर्थस्य स तथोक्तः। **उपादित्यादि।** अत्र वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तरसूत्रे चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः; तेन उपपूर्वात्तिष्ठतेर्देवपूजादिष्वर्थेष्वप्यात्मनेपदं भवति।

पदमञ्जरी

उद ईहायामिति। ईहा = परिस्पन्दः। **ईहाग्रहणमित्यादि।** ईहात्मकं यदनूर्ध्वकर्म इत्येवमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणमीहाग्रहणम्, न पुनरनूर्ध्वकर्मग्रहणमपनीय ईहाग्रहणं कर्त्तव्यमित्युच्यते इत्यर्थः। तथा हि सत्यासनादुत्तिष्ठतीत्यत्रापि स्यात्, परिस्पन्दरूपत्वादुत्थानस्येति भावः। उद ईहायामित्येतत्कर्मग्रहणात् सिद्धमित्याहुः। कथम्? 'ईहाऽनूर्ध्व' इत्येतावताऽनूर्ध्वताविशिष्टं क्रियावाचित्वं सिद्धम्, धातोः क्रियावाचित्वात्। एवं सिद्धे कर्मग्रहणाल्लोकप्रसिद्धं परिस्पन्दात्मकं कर्म गृह्यत इति॥ २४॥

उपान्मन्त्रकरणे॥ पारिभाषिकमत्र करणं गृह्यते, मन्त्रः करणं यस्यार्थस्य तस्मिन्वर्त्तमानादित्यर्थः।

भावबोधिनी

कुटुम्बे उत्तिष्ठते, [घर में उन्नति करता है] कुटुम्ब के लिये यत्न करता है। 'उत् से परे स्था धातु से ईहा अर्थ में आत्मनेपद कहना चाहिये'। यहाँ न हो—अस्मात् ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति। इस गाँव से सौ रुपये उत्पन्न होते हैं। ईहाग्रहण अनूर्ध्वकर्म का ही विशेषण है, अपवाद नहीं।

अनूर्ध्वकर्मणि = [ऊपर उठना कर्म न हो] इसका क्या फल है? आसनात् उत्तिष्ठति। [आसन से उठता है। यहाँ नहीं होता है]॥ २४॥

मन्त्रकरण [मन्त्र द्वारा अनुष्ठानादि] अर्थ में वर्तमान, उपपूर्वक स्था धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते [इन्द्रदेवता-सम्बन्धी ऋचा से गार्हपत्य अग्नि का उपस्थान = समीप

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते। आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते।

मन्त्रकरण इति किम्? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन।

उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्** (म० भा० १.३.२५ वा० १)। देवपूजायाम्—आदित्यमुपतिष्ठते। सङ्गतिकरणे–रथिकानुपतिष्ठते। मित्रकरणे–महामात्रानुपतिष्ठते। मित्रकरणसंगतिकरणयोः को विशेषः? संगतिकरणमुपश्लेषः, तद्यथा–गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते; मित्रकरणं तु विनाप्युपश्लेषेण मैत्रीसम्बन्धः। पथि–अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते।**

वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्** (म० भा० १.३.२५ वा० २)। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा** (म० भा० १.३.२५)**॥**

१७४. अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥ (२६६३)

न्यासः

वा लिप्सायामिति। लब्धुमिच्छा = लिप्सा। लिप्सायां गम्यमानायामित्येषोऽर्थो वेदितव्यः, न तु तत्र वर्त्तमानात् तिष्ठतेरिति न लिप्सा तिष्ठतेरर्थः। तथा हि—**भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते** इत्यत्र तिष्ठतिरुपसंक्रमणे वर्त्तते। लिप्सा तूपसंक्रमणस्य हेतुभूता गम्यते। लिप्सायां हेतुभूतायां ब्राह्मणकुलमुपसंक्रामतीत्यर्थः॥ २५॥

अकर्मकाच्च॥ अकर्मकादिति। नास्य कर्मास्तीति बहुव्रीहिः। 'डुकृञ् करणे', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्, धातोर्गुणः, 'शेषाद् विभाषा' इति कप्। ननु धातोः क्रियावचनादकर्मकत्वं न सम्भवतीति तस्माद-

पदमञ्जरी

उपादित्यादि। अमन्त्रकरणार्थमिदम्। **सङ्गतकरणमुपश्लेष इति।** विनापि मैत्रीसम्बन्धात्। **स्रुघ्नमुपतिष्ठते इति।** प्राप्नोतीत्यर्थः।

भिक्षुक इति। लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः॥ २५॥

अकर्मकाच्च॥ अत्रासम्भवात् क्रिया कर्म न गृह्यते, न ह्यस्ति सम्भवः = धातुश्च भवत्यक्रियावचनश्चेति। ननु च साधनकर्मणाप्यकर्मत्वमव्यभिचारादविशेषणम्, न हि शब्दात्मकस्य धातोः कर्मणा योग-

भावबोधिनी

गमन करता है।] आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते। [अग्नि देवता-सम्बन्धी ऋचा के द्वारा आग्नीध्र का उपस्थान = समीप गमन करता है।]

मन्त्रकरणे—इसका क्या फल है? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन। [यहाँ नहीं होता है।]

'देवपूजा, संगतिकरण, मित्रकरण और मार्ग-अर्थों में उप से परे स्था धातु से आत्मनेपद होता है। देवपूजा अर्थ में—आदित्यमुपतिष्ठते। संगतिकरण में—रथिकानुपतिष्ठते [रथिकों से मिल जाता है]। मित्रकरण अर्थ में—महामात्रान् उपतिष्ठते [महामात्रों को मित्र बनाता है।] मित्रकरण और संगतिकरण में क्या भेद है? संगतिकरण = उपश्लेष = परस्पर मिल जाना, जैसे—गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते [गङ्गा यमुना से मिलती है।] मित्रकरण तो उपश्लेष [परस्पर मिलना] के बिना भी मैत्री सम्बन्ध है। पन्था अर्थ में—अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। 'यह रास्ता' स्रुघ्न को प्राप्त करता है]।

'लिप्सा अर्थ में विकल्प होता है।' भिक्षुकः ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा॥ २५॥

'उपात्' इसकी अनुवृत्ति होती है। अकर्मक क्रियावाचक, उपपूर्वक स्था धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—यावद्भुक्तम् उपतिष्ठते। [भोजन के समय आ जाता है] प्रत्येक भोजन में समीप आ

'उपात्' इति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकात् = अकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तम् इति भावे क्त प्रत्ययः । भोजने भोजने सन्निधीयत इत्यर्थः ।

अकर्मकादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ॥

१७५. उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ (२६६४)

'अकर्मकात्' इति वर्त्तते । उत्, वि-इत्येवं पूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपते, वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव । [इह मा भूत्] उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता ।

न्यासः

युक्तमकर्मकादिति विशेषणम्, व्यच्छेद्याभावादित्यत आह—**अकर्मकक्रियावचनादिति**। अकर्मिका चासौ क्रिया चेत्यकर्मकक्रिया, तस्या वचनो यः, तां वक्ति सोऽकर्मकक्रियावचनः। एतेनार्थद्वारकं विशेषणमिदं दर्शयति—अकर्मको यो धात्वर्थस्तत्साहचर्यादभिधेयधर्मस्याभिधान उपचारात् धातुरकर्मक इति। अर्थस्य च युक्तमेतद् विशेषणम्, तस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वसम्भवात्। **यावद्भुक्तमिति**। यावच्छब्दो निपातोऽव्ययम्, तस्य यथार्थे वीप्सायामव्ययीभावः, सप्तम्यन्तश्चैतद्। अत एवाह—**भोजने भोजने सन्निधीयत इति। भावे क्त इति**। 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यनेन ॥ २६ ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यमिति। स्वाङ्गं कर्म यस्य तस्मात् तपतेरात्मनेपदं भवतीत्येदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते, तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्

पदमञ्जरी

वियोगौ सम्भवतः, साधनयोगस्य क्रियाधर्मत्वादत आह—**अकर्मकक्रियावचनादिति**। एतेनार्थद्वारकमेतद् धातोर्विशेषणमिति दर्शयति। **यावद्भुक्तमिति**। यथार्थे यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः। सप्तम्यन्तं चैतत्। **संनिधीयत इत्यर्थ इति**। भावे लकारः। अर्थतो व्याख्यानं चैतत्—यो ह्युपतिष्ठते स संनिधत्ते यश्च संनिधत्ते तेन संनिधीयते।

अकर्मकादिति किमिति। पूर्वसूत्रे 'उपात्' इति योगविभागादिष्टस्य सिद्धं पश्यति। न चैवमतिप्रसङ्गः, 'मन्त्रकरणे' इत्यस्य नियमार्थत्वात्—सकर्मकाद्यदि भवति मन्त्रकरण एवेति। **राजानमुपतिष्ठतीति**। विपरीतोऽपि नियमः स्यात्—करणे यदि भवति मन्त्रकरण एवेति, ततश्चात्र स्यादेवेति भावः ॥ २६ ॥

उद्विभ्यां तपः। उत्तपति सुवर्णमित्यत्र सन्तापने विलापने वा तपिर्वर्तत इति सकर्मकत्वम्।

स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति। यस्मिन्कर्तर्यात्मनेपदं तस्य चेत् स्वमङ्गमित्यर्थः। यद्यन्वर्थग्रहणम् ? ततोऽप्राणिन्यपि कर्त्तरि यस्य यदङ्गं तत्कर्मकादपि प्रसङ्गः। पारिभाषिके त्वेष दोषो न भवति; तस्य

भावबोधिनी

जाता है। यावदोदनमुपतिष्ठते। जब तक चावल है, समीप में आता है। भुक्तम्—में भाव में क्त है। हर भोजन में समीप रहता है, यह अर्थ है। [अव्ययीभाव समास है और यह सप्तम्यन्त है।] अकर्मक से—इसका क्या फल है ? राजानमुपतिष्ठति ॥ २६ ॥

'अकर्मकात्' इसकी अनुवृत्ति होती है। अकर्मक क्रियावाचक, उप और वि उपसर्ग-पूर्वक तप धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—उत्तपते, वितपते। दीप्त होता है—यह अर्थ है। अकर्मक से ही अतः यहाँ नहीं हुआ—उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। [सुनार सोने को खूब तपाता = गरम करता है।] वितपति पृष्ठं सविता। [सूर्य पीठ को तपाता है।]

***स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्** (म० भा० १.३.२७ वा० १)* **। उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्ठम्; वितपते पाणिम्, वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते-'अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गम्' इति; किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति-देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति ।**

उद्विभ्यामिति किम् ? निष्टपति ॥

१७६. आङो यमहनः ॥ २८ ॥ (२६९५)

'अकर्मकात्' इति वर्तते । 'यम उपरमे' (धा० पा० ९८४), **'हन हिंसागत्योः'** (धा० पा० १०९२) **इति परस्मैपदिनौ । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते, आयच्छेते, आयच्छन्ते । हनः खल्वपि-आहते, आघ्नाते, आघ्नते । अकर्मकादित्येव-आयच्छति कूपाद् रज्जुम्, आहन्ति वृषलं पादेन** (म० भा० १.३.२८ वा० १) **।**

***स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्**(म० भा० १.३.२८ वा० २)* **। आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः** (म० भा० १.३.२८) **। स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गम्, तेनेह न भवति—आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥**

न्यासः

स्वाङ्गकर्मकादपि भविष्यति । स्वाङ्गञ्चेह न पारिभाषिकम्, किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति । आत्मीयमङ्गमित्यर्थः । **निष्टपतीति** । 'निसस्तपतावनासेवने' इति मूर्धन्यः ॥ २७ ॥

अङो यमहनः ॥ आहते इति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । **आघ्नते इति** । 'गमहन' इत्युपधालोपः, 'हो हन्तेः' इत्यादिना कुत्वम् ।

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यमिति । अस्य पूर्ववदर्थः । व्याख्यानमपि पूर्ववदेव ॥ २८ ॥

पदमञ्जरी

प्राणिस्थत्वात् । अन्वर्थेऽपि न दोषः, तपेः प्राणिकर्तृकत्वात् । पारिभाषिकस्य त्वसम्बन्धिशब्दत्वात् कर्तुश्चेत्स्वमङ्गमित्येवं न प्रतीयेतेति भावः ॥ २७ ॥

आङो यमहनः ॥ आहतेति । 'अनुदात्तोपदेश'इत्यनुनासिकलोपः । **आघ्नत इति** । पूर्ववदादेशोपधालोपौ कुत्वं च । **आहन्ति शिरः परकीयमिति** । 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्यत्र तु गाण्डावी विषमविलोचनस्य वक्ष एत्य स्वं वक्षो हतवानित्यर्थः । मल्लोऽप्युत्साहवर्धनाय स्वं वक्ष आस्फालयति ॥ २८ ॥

भावबोधिनी

'स्वाङ्गकर्मक से ही होता है—ऐसा कहना चाहिये' । उदाहरण—उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पाणिम्, वितपते पृष्ठम् [हाथ को तपाता है, पीठ को तपाता है ।] यहाँ पारिभाषिक स्वाङ्ग—'द्रवभिन्न, मूर्तिमान्, अविकारज और प्राणिस्थ—' नहीं लिया जाता है । तो क्या ? स्व = अपना, अङ्ग—स्वांग । इसलिये यहाँ नहीं होता है—देवदत्त यज्ञदत्त की पीठ तपाता है । [यहाँ पराङ्ग है ।]

उत् और वि से परे—यह किस लिये है ? निष्टपति । [यहाँ निस् उपसर्ग के स् का मूर्धन्य और ष्टुत्व होता है । आत्मनेपद नहीं होता है ।] ॥ २७ ॥

'अकर्मकात्' इसकी अनुवृत्ति होती है । √यम उपरम अर्थ में तथा √हन हिंसा और गमन अर्थ में परस्मैपदी है । अकर्मक क्रियावाचक, आङ् उपसर्गपूर्वक इन दोनों धातुओं से आत्मनेपद होता है । उदाहरण—आयच्छते, आयच्छेते, आयच्छन्ते । ['इषुगमियमां छः' (पा० सू० ७।३।७७) से यम् के म् का छ् होता है] हन् से भी—आहते, आघ्नाते, आघ्नते । [अनुनासिकलोप, उपधालोप, कुत्वादि करते हैं ।] अकर्मक से ही—आयच्छति कूपाद्

१७७. समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥ (२६९९)

'अकर्मकात्' इति वर्त्तते। 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) इति प्राप्ते। संपूर्वेभ्यो गमि-ऋच्छि-प्रच्छि-स्वरति-अर्ति-श्रु-विदि-इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति। संगच्छते। समृच्छते। संपृच्छते। संस्वरते। संकल्पा अस्य समरन्त।

अर्तेर्लुङि च्लेः 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' (३.१.५६) इत्यङादेशः। तत्र 'परस्मैपदेषु'(३.१.५५) इत्येतन्नाश्रीयते, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६.४.७५) इत्याट् प्रतिषिध्यते। 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७.४.१६) इति गुणः। समरन्त। संश्रृणुते। संवित्ते।

न्यासः

समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः ॥ संस्वरते इति। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। **समरन्त इति।** अर्त्तेः 'सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च' इत्यत्र पुषादिसूत्रात् परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरात्मनेपदेष्वङादेशेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्तुमाह—**तत्र हीत्यादि। संश्रृणुत इति।** 'श्रु श्रवणे', 'श्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्ययः, शृभावश्च।

ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणमिति। 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु' इत्यस्य। **समृच्छिष्यते इति।** लृट, स्यप्रत्ययः। यद्यादेशस्य ग्रहणं स्यात् तदेतन्न सिध्येत्, पाघ्रादिसूत्रेणार्त्तेर्ऋच्छादेशस्य शितीत्येवं विधानात्। अथार्त्यादेशस्यापि ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह—**अर्त्यादेशस्य त्वर्त्तीत्येवमित्यादि।**

पदमञ्जरी

समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्येतावत्सूत्रम्। प्रच्छ्यादयस्तु वार्त्तिकदृष्टाः सूत्ररूपेण पठिताः, सूत्रकारवद्वार्तिककारोऽपि शास्त्रस्य कर्ता, न व्याख्यातेति दर्शयितुम्। **तत्र हीति।** उत्तरार्थमनुवर्तमानमपि योगविभागसामर्थ्यात् तत्र न सम्बध्यत इत्यर्थः।

न लाभार्थस्येति। सत्ताविचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदेन भाव्यमेवेति भावः। **दृशेश्चेत्यादि।** इदं वक्तव्यरूपेणैव पठितम्। विचित्रा हि वृत्तेः कृतिः वृत्तिकारेण। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे ये सकर्मकाः हनिगमिप्रभृतयः, तेषां कथमकर्मकत्वम्? उच्यते—

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ (वा० प० ३.७.८८)

भावबोधिनी

रज्जुम् [कुआँ से रस्सी खींचता है।] आहन्ति वृषलं पादेन [शूद्र को पैर से मार डालता है।]* 'स्वाङ्गकर्मक से होता है—यह कहना चाहिये'* उदाहरण—आयच्छते पाणिम्, आहते शिरः। यहाँ भी स्वाङ्ग पारिभाषिक नहीं लिया जाता है; तो क्या? स्व = अपना अङ्ग—स्वाङ्ग; इसलिये यहाँ नहीं होता है—आहन्ति शिरः परकीयम् [दूसरे का सिर पीटता है]॥ २८॥

'अकर्मकात्' इस की अनुवृत्ति होती है। 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १।३।७८) से परस्मैपद प्राप्त रहने पर सम्पूर्वक गम्, ऋच्छ, प्रच्छ, स्वर्, शृ, श्रु तथा विद्—इन अकर्मक धातुओं से आत्मनेपद होता है। संगच्छते (एक साथ चलता है।) सम्पृच्छते (सम्यक् पूछता है।) संस्वरते [स्वर करता है]। संकल्पा अस्य समरन्त [इसके संकल्प एक साथ हुये।], ऋ धातु से लुङ्, लकार में 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' (पा० सू० ३।१।५६) से च्लि का अङ् आदेश होता है। उसमें 'परस्मैपदेषु' इसका आश्रयण नहीं होता है। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इस सूत्र से आट् का प्रतिषेध होता है। 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० सू० ७।४।१६) से ऋ का गुण रपर होता है—समरन्त। संश्रृणुते [अच्छी प्रकार सुनता है।] संवित्ते [अच्छी प्रकार जानता है।]

ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणम्—समृच्छिष्यते। अत्यदेशस्य त्वर्त्तीत्येवं सिद्धमात्मनेपदम्। अर्तिरुभयत्र पठ्यते—'ऋ गतिप्रापणयोः' (धा० पा० ९३६) **इति भ्वादौ, 'ऋ सृ गतौ'** (धा० पा० १०९८-१०९९) **इति जुहोत्यादौ; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम्।**

विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणम्, (धा० पा० १०६५) **परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्यान्न लाभार्थस्य। स्वरितेत्त्वादुभयतोभाषस्य** (धा० पा० १४३३)।

दृशेश्चेति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२९ वा० २)**। संपश्यते। अकर्मकादित्येव-ग्रामं संपश्यति।**

१७८. निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३० ॥ (२७०३)

न्यासः

अथ वा—यद्यनादेशस्य ग्रहणं स्यात्, आदेशस्यात्मनेपदं न सिध्यतीत्यत आह—**अत्यदेशस्य त्वर्तीत्येवमित्यादि**। स्थानिवद्भावेनेत्यभिप्रायः।

न लाभार्थस्येति। 'विद्लृ लाभे' इत्यस्य। अथ 'न तु सत्तार्थस्य, नापि विचारणार्थस्य' इत्येवमपि कस्मान्नोक्तम्? एवं मन्यते—नित्यात्मनेपदित्वादनयोरात्मनेपदार्थं ग्रहणं नाशङ्क्यतैवेति।

दृशेश्चेति वक्तव्यमिति। 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मात् संपूर्वादात्मनेपदं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानन्तु पूर्ववदेव। **संपश्यते इति**। पाघ्रादिना पश्यादेशः ॥ २९ ॥

निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ह्व इति 'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दने च' इत्यस्य कृतात्त्वस्य 'आतो धातोः' इत्याकारलोपं कृत्वा निर्देशः। **निह्वयत इति**। ननु च कृतात्त्वस्य निर्देशादत्रात्मनेपदेन न भवितव्यम्, न हि विकृतिः

पदमञ्जरी

वहति भारमिति—प्रापणे सकर्मको वहिः। स्यन्दने त्वकर्मकः—वहन्ति नद्य इति। प्राणविशिष्टं धारणं जीवतिराह, तत्र प्राणानां धातुनैवोपात्तत्वान्न तेन कर्मणा सकर्मकत्वम्, न च प्राणकर्मके धारणेऽन्यस्य कर्मत्वमिति जीवतिरकर्मकः। प्रसिद्धेर्यथा—वर्षतीत्यनुपात्ते कर्मान्तरे नियमेन जलं प्रतीयत इति न तेन सकर्मकत्वम्, तेन 'वृष्टे देवे' इति कर्तरि क्तो भवति। व्यभिचारिणा तु रुधिरादिना सकर्मक एव—रुधिरं वर्षति, शरान्वर्षतीति। कर्मणोऽविवक्षयाप्यकर्मकत्वम्, यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते इत्यत्र कर्मविवक्षायां तत्कर्मिकैव क्रिया प्रतिषिद्धा स्याद्, न पाकमात्रमित्यविवक्षा कर्मणः ॥ २९।

निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ निह्वयते इति। कथं पुनरत्रात्मनेपदम्, यावता 'ह्वा' इत्याकारान्तादियं पञ्चमी, एकारान्तश्चायम्, न च विकृतिः प्रकृतिं संगृह्णाति? सत्यम्; आकारान्तात्पञ्चमी, न त्विदं प्रयोग-

भावबोधिनी

ऋच्छ यह मूल धातु ली जाती है, ऋ की आदेशभूत नहीं। क्योंकि 'ऋ' का स्वतः उल्लेख होने से आत्मनेपद सिद्ध है। ऋ धातु दो स्थलों पर पढ़ी गयी है—ऋ गति-प्रापणयोः यह भ्वादि में तथा 'ऋ सृ गतौ' यह जुहोत्यादि में; कोई विशेष उल्लेख न होने से यहाँ दोनों ली जाती हैं।

परस्मैपदी गम् आदि के साहचर्य के कारण ज्ञानार्थक [अदादिगणी] विद का ही ग्रहण है न कि लाभार्थक उभयपदी [विदलृ लाभे इस तुदादिगणी] का। * 'दृश् से भी आत्मनेपद कहना चाहिये*—सम्पश्यते। अकर्मकात्—यही लेना है—ग्रामं संपश्यति।

विमर्श—भाष्यादिग्रन्थों में केवल 'समो गमृच्छिभ्याम्' (पा० सू० १।३।२९) इतना ही सूत्र उपलब्ध होता है। परन्तु काशिकाकार ने वार्तिकों को भी मिला कर लम्बा सूत्र लिख दिया है। फिर भी 'दृशेश्च' यह वार्तिक अलग से लिखा है। इनके इस लेखन का औचित्य समझना कठिन है वास्तव में यह प्रमाद है ॥ २९ ॥

'अकर्मकात्' इति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम् । नि, सम्, उप, वि-इत्येवम्पूर्वाद् ह्वयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति । निह्वयते, संह्वयते, उपह्वयते, विह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अन्यत्र हि ञित्वात् सिद्धमेवात्मनेपदम् ॥

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम् (मा० भा० १.३.२९ वा० ३) । **निरस्यति, निरस्यते । समूहति । समूहते ॥**

१७९. स्पर्द्धायामाङः ॥ ३१ ॥ (२७०४)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । स्पर्द्धायां विषये आङ्पूर्वाद् ह्वयतेरात्मनेपदं भवति । स्पर्द्धा=

न्यासः

प्रकृतिं गृह्णाति; अन्यत्वात्, नैष दोषः; क्वचिद्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णात्येव । कथं ज्ञायते ? यदयं 'न व्यो लिटि' इति कृतात्वस्य व्येञो निर्देशेनात्वप्रतिषेधं शास्ति, ततो ज्ञायते—विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णातीति; अन्यथा 'व्यः' इति निर्देशेन व्येञा ग्रहणाभावात् कस्यायं प्रतिषेधः स्यात् !

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमिति । वक्तव्यमित्यर्थः । 'असु क्षेपणे', 'ऊह वितर्के' । अस्यतीति श्यना निर्देशाद्दैवादिकस्य ग्रहणम्, न त्वादादिकस्य—'अस भुवि' इत्यस्य ॥ ३० ॥

स्पर्धायामाङः ॥ स्पर्धायां विषय इति । स्पर्धेह धात्वर्थस्य विषयोऽभिमतः, न धातोः । अत एवाह—**स्पर्धा=संघर्षः । पराभिभवेच्छेति** । स्पर्धायाः स्वरूपं दर्शयित्वा धात्वर्थस्य विषयं दर्शयितुमाह—**स विषयो धात्वर्थस्येति** । कः पुनर्धातोरर्थो नाम यस्यैवं विषयः ? इत्याह—**धातुस्तु शब्दक्रिय इत्यादि** । शब्दनं शब्दः । सा क्रिया यस्य स तथोक्तः । शब्दनक्रियावाचीति यावत् । यद्यपि ह्वयतिः स्पर्द्धायामपि पठ्यते, तथाप्याङ्पूर्वस्तत्र न वर्त्तते, यथा—तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ पठ्यते, अथ च प्रपूर्वो गतावेव वर्त्तते, न गतिनिवृत्तौ; तथा हि

पदमञ्जरी

स्थस्याकारान्तस्यानुकरणम्, किं तर्हि ? धातुपाठेऽवस्थितैकारान्तस्य, तस्यैव लक्षणवशादात्वम् । न चानुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गः; शास्त्रवासनया तस्यैव प्रतीतेः, यथा—'यस्येति च' इतीकाराकारयोः ॥ ३० ॥

स्पर्द्धायामाङः ॥ सविषय इति । हेतुभावेन च विषयत्वम्, अत एव हेतौ शानच् प्रयुक्तः । **स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानमिति । शब्दक्रिय एवेति** । यद्यपि स्पर्द्धायां पठ्यते, तथाप्याङ्पूर्वस्तत्र न वर्तते, किं तर्हि ? शब्दनक्रियावाचीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भावबोधिनी

'अकर्मकात्' इसकी निवृत्ति हो जाती है । इसके बाद सामान्य रूप से आत्मनेपद का विधान समझना चाहिये । नि, सम्, उप, वि—ये जिसके पूर्व में हैं ऐसी ह्वेञ् धातु से आत्मनेपद होता है । उदा०—निह्वयते (निश्चितरूपेण बुलाता है), संह्वयते (अच्छी प्रकार बुलाता है), उपह्वयते (समीप बुलाता है), विह्वयते (विशेषरूप से बुलाता है)। अकर्तृगामी क्रियाफलवाली धातु के लिये यह सूत्र बनाया गया है । अन्य अर्थ में तो ञित् होने (उभयपदी होने) के कारण आत्मनेपद सिद्ध है ।

'उपसर्ग से परे अस् और ऊह धातु से विकल्प से आत्मनेपद होता है' निरस्यति, निरस्यते । समूहति, समूहते । [असु क्षेपणे—ली जाती है ।] ॥ ३० ॥

अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है । स्पर्द्धा-विषय में आङ् पूर्वक ह्वेञ् धातु से आत्मनेपद होता है । स्पर्द्धा = सङ्घर्ष, पराभिभव की इच्छा, यह धात्वर्थ का विषय रहता है । धातु तो शब्दक्रिया (= बोलना)

संघर्षः, पराभिभवेच्छा, स विषयो धात्वर्थस्य। धातुस्तु शब्दक्रिय एव। मल्लो मल्लमाह्वयते, छात्रश्छात्रमाह्वयते। स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः।

स्पर्द्धायामिति किम्? गामाह्वयति गोपालः॥

१८०. गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥३२॥ (२७०५)

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात्करोतेरात्मनेपदं भवति। गन्धनम्=अपकारप्रयुक्तं हिंसात्मकं सूचनम्। तथा हि–'वस्त गन्ध अर्द्दने' (धा० पा० १६८४-१६८५) **'अर्द्द हिंसायाम्'** (धा० पा० १८२९), **इति चुरादौ पठ्यते। अवक्षेपणम्=भर्त्सनम्। सेवनम्=अनुवृत्तिः। साहसिक्यम्=साहसिकं कर्म। प्रतियत्नः=सतो गुणान्तराधानम्। प्रकथनम्=प्रकर्षेण कथनम्। उपयोगः=धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः।**

न्यासः

प्रतिष्ठित इत्युक्ते गच्छतीत्यर्थः। तस्मादाङ्पूर्वस्य ह्वयतेः स्पर्द्धायां वृत्त्यभावात् स्पर्द्धा धात्वर्थस्य विषयः। धात्वर्थविषयत्वं तु तद्धेतुभावेन वेदितव्यम्॥ ३१॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः। अपकारप्रयुक्तमिति। तृतीयासमासोऽयम्। अपकारमुद्दिश्य यत् प्रवर्त्तते तदपकारप्रयुक्तं वेदितव्यम्। **हिंसात्मकमिति।** हिनस्तीति हिंसः, पचाद्यच्, हिंस आत्मा यस्य तत् तथोक्तम्। पीडाकरणमित्यर्थः। **सूचनमिति।** दोषाविष्करणम्। कथमेतद् विज्ञायत एवंविधं सूचनं गन्धनमित्याह—**तथा हीत्यादि। वस्तेत्यादिना** गन्धयतिधातुरर्दयतेरर्थे वर्त्तत इति दर्शयति। **अर्द हिंसायामित्यादिना** अर्दयतेर्हिंसात्मकत्वम्। एवञ्च हिंसार्थेनार्दयतिना गन्धयतेः समानार्थतां दर्शयता गन्धनशब्दवाच्यस्यार्थस्य हिंसात्मकत्वं दर्शितं भवति। **भर्त्सनं**=तिरस्करणम्। **अनुवृत्तिः**=परचित्तावधारणम्।

पदमञ्जरी

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः॥ अपकारप्रयुक्तमिति। अपकारेण प्रयुक्तमनेन मेऽपकृतमित्येतया बुद्धया कृतमित्यर्थः। अथ वा—कथं मयाऽपकृतं स्यादिति बुद्धया प्रवर्तितमित्यर्थः। **हिंसात्मकमिति।** सूचितस्य वधबन्धनादिका हिंसा, इह तु तत्करणत्वात्सूचनमेव हिंसा-स्वभावमित्युक्तम्। कथं पुनर्ज्ञायते गन्धनं हिंसात्मकमित्यत आह—**तथा हीति। चुरादाविति।** स्वभावानुवादः। **साहसिक्यमिति।**

भावबोधिनी

अर्थ वाली ही है। मल्लः मल्लम् आह्वयते। (एक पहलवान दूसरे पहलवान को बुलाता है।) छात्रश्छात्रमाह्वयते (छात्र छात्र को बुलाता है।) स्पर्द्धा करता हुआ उसका आह्वान करता है—यह अर्थ है।

स्पर्द्धायाम्—इसका क्या फल है? गोपाल गाय को बुलाता है। (यहाँ नहीं होता है।) ॥ ३१॥

जहाँ क्रियाफल कर्तृगामी (कर्ता को मिलने वाला) रहता है वहाँ तो आत्मनेपद सिद्ध ही है (क्योंकि ञित् होने से उभयपदी है) अतः अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है। गन्धनादि सात अर्थों में वर्तमान कृञ् धातु से आत्मनेपद होता है। गन्धन = अपकारप्रयुक्त, हिंसात्मक सूचन। (चुगली करना) क्योंकि 'बस्त गन्ध अर्दने' और 'अर्द हिंसायाम्' यह चुरादिगण में पठित है। [इस प्रकार गन्ध = अर्द = हिंसा] अवक्षेपण = भर्त्सन (डरवाना)। सेवन = सेवा करना। साहसिक्य = बलात् करना, जबरदस्ती करना। प्रतियत्न = अन्य गुण को अन्य गुण में बदलना। प्रकथन = बढ़ा चढ़ा कर कहना। उपयोग = धर्म आदि के लिये लगाना।

गन्धने तावत्—उत्कुरुते। उदाकुरुते। सूचयतीत्यर्थः। अवक्षेपणे—श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते। भर्त्सयतीत्यर्थः। सेवने-गणकानुपकुरुते, महामात्रानुपकुरुते। सेवते इत्यर्थः। साहसिक्ये-परदारान् प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तते इत्यर्थः। प्रतियत्ने-एधो दकस्योपस्कुरुते। काण्डं गुडस्योपस्कुरुते। तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः।

षष्ठीसुटौ करोतेः प्रतियत्न एव विधीयते (२-३.५३; ६.१.१३९)। प्रकथने-गाथाः प्रकुरुते। जनापवादान् प्रकुरुते। प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः। उपयोगे-शतं प्रकुरुते, सहस्रं प्रकुरुते। धर्मार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः।

एतेष्विति किम्? कटं करोति॥

१८१. अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥ (२७०६)

न्यासः

साहसिक्यं=साहसं कर्म इति। 'ओजः सहोऽम्भसा वर्त्तते' इति ठक्, साहसिकः। तस्य कर्मेति तस्माद् गुणवचनब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, साहसिक्यम्। **उपयोगो धर्मादिप्रयोजनो विनियोग इति।** धर्मादिषु प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः। आदिशब्दः कामादिपरिग्रहाय। **एधो दकस्योपस्कुरुत इति।** 'उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु' इति सुट्। 'कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी॥ ३२॥

अधेः प्रसहने॥ तमधिचक्र इति। कृञो लिट्, तस्य चैशादेशः। 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावाद्

पदमञ्जरी

सहसा वर्तते साहसिकः 'ओजःसहोम्भसा वर्तते' इति ठक, तस्य कर्मणि ष्यञ्। **वर्तिका**=शकुनिविशेषः। **एधोदकस्येति।** समाहारद्वन्द्वः। 'कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी। **उपस्कुरुत इति।** 'उपात्प्रतियत्न' इत्यादिना सुट्॥३२॥

अधेः प्रसहने॥ प्रसहनमभिभव इति। 'सासाह यो युधा नृभिः' (ऋ० ५.२५.६) 'तमग्ने पृतनाषाहं' (ऋ० ५.२३.२) इत्यादौ दर्शनात्। केचित्तु 'षह मर्षणेऽभिभवे छन्दसि' इति पठन्ति, तत्र 'छन्दसि' इति प्रायिकं द्रष्टव्यम्। **अपराजयो वेति।** पराजेतुं समर्थस्यैव क्षमया यस्तदभावः स इत्यर्थः। तथा च **भारविः**–'भवादृशाश्चे-

भावबोधिनी

(१) गन्धन में—उत्कुरुते। उदाकुरुते। सूचित करता है। (२) अवक्षेपण—बाज पक्षी बत्तख को डरवाता है, धमकाता है। (३) सेवन में—गणकों की सेवा करता है, महामात्रों (प्रधान मन्त्रियों) की सेवा करता है। उपकुरुते=सेवा करता है। (४) साहसिक्य में—दूसरे की स्त्री पर बलात्कार करता है। उसमें विना विचार के प्रवृत्त होने लगता है। (५) प्रतियत्न—लकड़ी पानी के गुण को बदल देती है। काण्ड = सूखा भिण्डी का पौधा गुण को बदल देता है। उसके विद्यमान गुण को बदल देता है यह अर्थ है।

कृञ् धातु से प्रतियत्न में ही षष्ठी विभक्ति और सुट् का आगम होता है। [अतः अन्यत्र यथाप्राप्त द्वितीयादि ही होती है।] (६) प्रकथन में गाथाः प्रकुरुते। कथायें बढ़ा-चढ़ा कर कहता है। जनापवादान् प्रकुरुते। लोगों की बुराई को बढ़ा-चढ़ा कर कहता है। (७) उपयोग में–सौ लगाता है हजार लगाता है। [धर्म के उद्देश्य से सौ और हजार लगाता है—यह अर्थ हैइ सका है] इनमें ही होता है—इसका क्या फल है? कटं करोति। [चटाई बनाता है।] ॥३२॥

अकर्तृगामी क्रियाफल के लिए यह सूत्र बनाया गया है। प्रसहन अर्थ में वर्तमान, अधिपूर्वक कृ धातु से आत्मनेपद होता है। प्रसहन = अभिभव = दबाना, अथवा अपराजय [जो दबाने में समर्थ होता है उसीकी पराजय नहीं होती है।] उदा०—तम् अधिचक्रे, उसे दबाया, अभिभूत किया, या पराजित नहीं हुआ।

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। प्रसहनम्= अभिभवः, अपराजयो वा। तमधिचक्रे। तमभिबभूव, न तेन पराजित इति वा।

प्रसहन इति किम्? अर्थमधिकरोति। पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम्॥

१८२. वेः शब्दकर्मणः॥ ३४॥ (२७०७)

'कृञः' इत्यनुवर्तते। विपूर्वात्करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण आत्मनेपदं भवति। कर्मशब्द इह कारकाभिधायी, न क्रियावचनः। 'क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्। ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान्।'

शब्दकर्मण इति किम्? विकरोति पयः॥

न्यासः

द्विर्वचनम्, 'उरत्' इत्यत्त्वम्, रपरत्वञ्च, 'हलादिः शेषः', 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्॥ ३३॥

वेः शब्दकर्मणः॥ 'कर्त्तरि कर्म' इत्येवमादौ क्वचित् कर्मशब्दस्य क्रियावाचिता दृष्टा। इहापि तस्य क्रियावाचिता मा विज्ञायीत्याह—**कर्मशब्द इह कारकाभिधायीति।** अथ क्रियाभिधायी कस्मान्न भवति? विपूर्वस्य करोतेः शब्दनक्रियायां वृत्त्यसम्भवात्। **शब्दकर्मण इति।** धातोरर्थद्वारकं चेदं विशेषणम्—शब्दः कर्मास्येति; शब्दकर्मा धात्वर्थः। तदर्थस्य शब्दकर्मत्वाद् तद्द्वारेण धातुरपि शब्दकर्मेति; अन्यथा हि क्रियावाचित्वाद्धातोः कथं शब्दः कर्मास्येति सम्बन्ध उपपद्यते॥ ३४॥

पदमञ्जरी

दधिकुर्वते परान्' (कि-१.४३) इति भवादृशाश्चेत्परानधिकुर्वते=क्षमया न पराजयन्ते, क्षमन्त इत्यर्थः, तदाह—**न वा तेन पराजित इत्यर्थ इति।** तेनात्मनेपदवाच्येन कर्त्रा तमित्येतद्वाच्यः कर्मभूतो न पराजित इत्यर्थः। **पृथग्योगकरणमित्यादि।** प्रकथनोपयोगप्रसहनेषु 'अधेः' इत्युच्यमाने गन्धनादिष्वपि अधिपूर्वादेव स्यात्। अथ तत्राधिग्रहणं न क्रियेत, प्रसहनेऽप्यध्यभावेऽपि प्रसङ्गः, अत उत्सर्गेण प्रसहनं विशेषयिस्यामीति प्रसहने **वा** उत्सर्गं विशेषयिष्यामीति योगविभाग इत्यर्थः॥ ३३॥

वेः शब्दकर्मणः॥ 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यादिवत् कर्मशब्दः क्रियावाची मा विज्ञायीत्याह—**कर्मशब्द इत्यादि।** विपूर्वस्य करोतेः शब्दक्रियायां वृत्त्यसम्भवात्, कृत्रिमसम्भवे लौकिकस्य ग्रहणायोगाच्च। किंच 'वेः शब्दः' इत्येवं वक्तव्यम्, कर्मग्रहणमनर्थकम्, **विकरोति पय इति** सकर्मकत्वाद् उत्तरेणापि न भवति॥ ३४॥

भावबोधिनी

प्रसहने—यह किस लिये है? अर्थम् अधिकरोति। [अर्थ = धन को अधिकार में लेता है।] अधि इस उपसर्ग से विशेषित करने के लिये यह सूत्र अलग से बनाया गया। [अन्यथा पूर्ववर्त्ती सूत्र में ही प्रसहन जोड़ा जा सकता था।]॥ ३३॥

कृञ्—इसकी अनुवृत्ति होती है। अकर्तृगामी क्रियाफल रहने पर शब्दकर्मक, वि पूर्वक कृ धातु से आत्मनेपद होता है। कर्म शब्द यहाँ कारक का वाची है। क्रियावाची नहीं है। [अतः जब शब्द को कर्म माना जाय तभी इसकी प्रवृत्ति होती है।] उदा०—सियार आवाज को बिगाड़ कर बोलता है। कौवा आवाज को बिगाड़ कर बोलता है। शब्दकर्मणः [शब्द ही कर्म है जिसका उससे] यह किसलिये है? विकरोति पयः [दूध विकृत हो जाता है।]॥ ३४॥

१८३. अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥ (२७०८)

'वेः कृञः' इत्यनुवर्त्तते। विपूर्वात् करोतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। विकुर्वते सैन्धवाः। साधुदान्ताः शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः। ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते। निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः॥

१८४. सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥३६॥ (२७०९)

'णीञ् प्रापणे' (धा० पा० ९०१)—अस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। 'णीञ् प्रापणे'—इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु।

सम्माननम्=पूजनम्। नयते चार्वी लोकायते। चार्वी=बुद्धिः, तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वी, स लोकायते शास्त्रे पदार्थान् नयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः सम्मानिताः पूजिता भवन्ति।

न्यासः

अकर्मकाच्च ॥ ओदनस्य परिपूर्णा इति। सुहितार्थयोगे षष्ठी। 'पूरणगुणसुहितार्थ' इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधेन ज्ञापितमेतत्—सुहितार्थयोगे षष्ठी भवतीति। सुहितार्थाः=तृप्त्यर्थाः। पूर्णास्तृप्ता इत्यर्थः ॥३५॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ सम्माननादिषु विशेषणेष्विति। किंस्विदत्र विशिष्यते नयत्यर्थोऽनेनेति विशेषणम्? किंस्विन्नयत्यर्थ एव विशेषणम्? विशिष्यते व्यावर्त्यतेऽर्थान्तरादिति कृत्वा। तत्र सम्माननमाचार्यकरणं भृतिश्चेति पूर्वेणैवार्थेनैतानि, विशेषणानि परिशिष्टानि तु नयत्यर्थस्वभावानि

पदमञ्जरी

अकर्मकाच्च ॥ ओदनस्य पूर्णा इति। सुहितार्थयोगे षष्ठी भवति, ज्ञापनात्, यदयं पूरणगुणसुहितार्थेति सुहितार्थयोगे या षष्ठी सा न समस्यत इत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवति सुहितार्थयोगे षष्ठीति। **अकर्मकादिति किमिति**[1]। पूर्वसूत्रे वेरिति योगविभागेनेष्टसिद्धिं मन्यते, न चैवमतिप्रसङ्गः, शब्दकर्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात्—कर्मणि यदि भवति शब्द एवेति, कटं विकरोतीति। विपरीतोऽपि नियमः सम्भाव्येत—शब्दे यदि भवति कर्मण्येवेति, ततश्चात्रापि स्यादिति भावः ॥ ३५ ॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्स्विति। युक्तं सम्माननाचार्यकरणवेतनानां विशेषणत्वम्, तत्र हि प्रापणमेव धात्वर्थः, सम्माननादीनि तु तमेव

भावबोधिनी

'वेः कृञः' इनकी अनुवृत्ति होती है। अकर्मक क्रियावाचक विपूर्वक कृ धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—विकुर्वते सैन्धवाः, अच्छी प्रकार से सिखाये गये घोड़े चौकड़ी भरते हैं। ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते—खूब चावल खाये हुये छात्र बेकार कूद फांद करते हैं, निष्फल चेष्टा करते हैं, यह अर्थ है ॥ ३५ ॥

णीञ् प्रापणे (पहुँचना)—इस धातु से कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद सिद्ध ही है। अकर्तृगामी क्रियाफल के विषय में यह सूत्र आरम्भ किया जा रहा है। 'णीञ् प्रापणे' इस धातु से, सम्मानन आदि सात विशेषण रहने पर, आत्मनेपद होता है।

(१) सम्मानन=पूजन। उदा०—नयते चार्वी लोकायते। चार्वी = बुद्धि, इसके सम्बन्ध के कारण आचार्य भी 'चार्वी' हो जाता है वह आचार्य लोकायत = बौद्ध शास्त्र में पदार्थों को प्रतिष्ठित करता है = उपपत्तियों से सिद्ध करके शिष्यों को समझाता है। वे शिष्य युक्तियों द्वारा स्थापित होते हुये सम्मानित = पूजित होते हैं।

---

१. एतत्पाठपर्यालोचनयानुमीयते—वृत्तावयं पाठो भ्रष्ट इति। यद्वा स्पष्टतार्थं पदमंजरीकारेणैव योजितः।

उत्सञ्जनम्=उत्क्षेपणम् । माणवकमुपनयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः ।

आचार्यकरणम्=आचार्यक्रिया । माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति, यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यीकुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ।

ज्ञानम्=प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्वी लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः ।

भृतिः=वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः ।

विगणनम्=ऋणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः ।

व्ययः=धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते, सहस्रं विनयते । धर्माद्यर्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ।

एतेष्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ॥

न्यासः

द्वितीयेन विशेषणानि । **नयते चार्वी लोकायत इति ।** अत्र नयतेः प्रापणमर्थो विशेष्यः, शिष्यसम्माननन्तु तस्य फलभावेन विशेषणम् । तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वीत्युच्यत इति । यथा कुन्तान् प्रवेशयेत्युक्ते कुन्तशब्दः कुन्तसम्बन्धात् पुरुषेष्वपि वर्त्तते, तथेहापि चार्वीशब्दश्चार्वीसम्बन्धादाचार्येऽपि । **स्थिरीकृत्येति ।** निश्चलीकृत्येत्यर्थः । निश्चलत्वन्तु तेषामनन्यार्थभावः । **स्थाप्यमाना इति ।** लोकायते शास्त्रे पदार्थानां सम्यगवबोधः । **पूजिता भवन्तीति ।** अभिलषितार्थसम्पादनमेव तेषां पूजा । अभिलषितोऽर्थस्तु लोकायते शास्त्रे पदार्थानां सम्यगवबोधः । **उत्क्षिपतीत्यर्थ इति ।** एतेनोत्सञ्जनं नयतेरर्थः, न तु तस्य विशेषणमिति दर्शयति । **एवं निश्चिनोतीत्यर्थ** इत्यादिभिरपि ज्ञानादीनां यथासम्भवं नयत्यर्थतां दर्शयतीति वेदितव्यम् । **ईदृशेनेति ।** यादृशः

पदमञ्जरी

विषयतया व्यवच्छिन्दन्ति । उत्सञ्जनादीनां त्वयुक्तम्, तेषामेव धात्वर्थत्वात्, तद्व्यतिरिक्तस्य विशेष्यस्यासम्भवात्, उच्यते; सम्माननादेरुत्सञ्जनादेश्च विशेषणत्वं समानं पूर्वोक्तं धात्वर्थविशेषणम्, उत्तरस्तु धातुविशेषणमिति विशेष्यमात्रं भिद्यते, अतः सुष्ठूक्तम्—**सम्माननादिषु विशेषणेष्विति । चार्वी बुद्धिरिति ।** चारुशब्दात् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । **आचार्योऽपि चार्वीति ।** यथा यष्टीः प्रवेशयेति पुरुषेष्वजहत्स्वलिङ्ग एव यष्टिशब्दः, तद्वच्चार्वीशब्दः । **ते युक्तिभिरित्यादि ।** पूर्वस्मिन् वाक्ये गुणभावेनापि प्रकृताः शिष्याः तच्छब्देन परामृश्यन्ते । **स्थाप्यमानेति ।** तिष्ठतिः प्रतिपादनेऽत्र वर्त्तते । ते शिष्याः युक्तिभिः प्रतिपाद्यमानाः=निष्पाद्यमान इत्यर्थः । **पूजिता भवन्तीति ।** अभिलषितार्थसंपादनमेवैतेषां पूजा । पदार्था युक्तिभिः स्थाप्यमाना इति तु व्याख्याने पदार्थानामचेतनत्वात् न मुख्यं सम्माननम् ।

उत्क्षिपतीत्यर्थ इति । तेनोत्सञ्जनं नयतेरर्थ इति दर्शयति ।

आचार्यकरणमाचार्यक्रियेति । सूत्रे च कारणावस्थाया विवक्षितत्वात् च्विः प्राप्तोऽपि विकल्पाधिकारान्न कृतः । तथा वृत्तौ चाचार्यीकुर्वन्निति च्विः प्रयुक्तः । ननूपनयनं माणवकस्य संस्कारः, येनासावध्ययने योग्यो

भावबोधिनी

(२) उत्सञ्जन = उत्क्षेपण (उछालना) । उदा०—माणवकमुपनयते—माणवक को उछालता है ।

(३) आचार्यकरण=आचार्यक्रिया । माणवक को ऐसी विधि से अपने पास लाता है जिससे वह उपनेता स्वयम् आचार्य बन जाता है । माणवकम् उपनयते । बच्चे का उपनयन करता है । अपने को आचार्य बनाता हुआ बच्चे को अपने पास पहुँचा लेता है—यह अर्थ है ।

(४) ज्ञान = प्रमेय का निश्चय । नयते चार्वी लोकायते । बुद्धि लोकायत शास्त्र में प्रमेय = तत्त्व का निश्चय करती है, यह अर्थ है ।

(५) भृति = वेतन । कर्मकरान् उपनयते । नौकरों को वेतन देकर अपने पास कर लेता है ।

१८५. कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥ (२७१०)

नयतेः कर्ता देवदत्तादिर्लकारवाच्यः। कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति। शरीरम्=प्राणिकायः, तदेकदेशोऽपि शरीरम्। क्रोधं विनयते, मन्युं विनयते।

कर्तृस्थ इति किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति। अशरीर इति किम्? गडुं विनयति। घाटां विनयति। कर्मणीति किम्? बुद्ध्या विनयति। प्रज्ञया विनयति।

न्यासः

शास्त्रोक्तो विधिः, तादृशेनेत्यर्थः। अत्राप्याचार्यकरणं नयत्यर्थस्य फलभावेनैव विशेषणम्। **कर्मकरानुपनयते इति**। अत्र हि भृतिर्हेतुभावेन नयत्यर्थस्य समीपकरणस्य विशेषणम्। **ऋणादेरिति**। आदिशब्देन करशुल्कदण्डादीनां ग्रहणम्। **करो** नाम राजग्राह्यो भागः कर्षकैः रक्षार्थं परिकल्पितः। **धर्मादिष्विति**। आदिशब्देन कामादिष्वपि॥ ३६ ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ नयतेः कर्त्तेति। अर्थद्वारकः सम्बन्धो वेदितव्यः। **तदेकदेशोऽपि शरीरमिति**। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः क्वचिदवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति भावः। कथं पुनर्मुख्ये सति गौणस्यापि ग्रहणं लभ्यते? शरीरग्रहणात्। इह लघुत्वात् कायग्रहणे कर्त्तव्ये यच्छरीरग्रहणं करोति तच्छरीरैकदेशोऽपि शरीरश्रुत्या नाम गृह्येतेत्येवमर्थम्। **क्रोधं विनयते इति**। अत्र नयतेर्यः कर्त्ता स हि बुद्धीन्द्रियदेहसमुदायस्वभावो

पदमञ्जरी

भवति, न त्वनेनाचार्ये कश्चिदतिशयो जन्यते; आचार्यशब्दस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तमुपनीयाध्यापनं नाम क्रियाविशेषः, यथोपाध्यायशब्दस्यैकदेशाध्यापनं तत्कथमाचार्यकरण आत्मनेपदं विधीयते इत्यत आह—**माणवकमीदृशेनेत्यादि**। एवं मन्यते—उपनीयाध्यापनेनादृष्टरूपः कश्चिदतिशय आचार्ये जन्यते, तदेव प्रवृत्तिमित्तमाचार्यशब्दस्येति तदाह—**स्वयमाचार्यः सम्पद्यते इति**। 'आत्मानमाचार्यीकुर्वन्' इति च हेतुलक्षणे लटः शत्रादेशः। **ईदृशेनेति**। यादृशः शास्त्रोक्तो विधिस्तादृशेनेत्यर्थः। ननु यद्याचार्यकरणमुपनयनस्य प्रयोजनं तत्कर्त्रभिप्रायमिति नार्थ आचार्यकरण आत्मनेपदविधानेन? उच्यते; नोपनयनेनाचार्यत्वं जन्यते, किं तर्हि? तत्पूर्वकेणाध्यापनेन। उपनयनक्रियायास्तु माणवकसंस्कारः साक्षात् फलम्। एवं संस्कृतस्य माणवकस्य यदध्यापनं तेनाचार्यत्वं जन्यते इति न तदुपनयनायाः क्रियायाः फलम्। यच्च तस्याः फलं, तन्माणवकगामि, न कर्तृगामि।

निश्चिनोतीत्यर्थ इति। अनेन ज्ञानं नयतेरर्थ इत्याह। **कारं विनयते इति**। कर एव कारः, प्रज्ञादिः, राजग्राह्यो भागः कर्षकैः कल्पितः॥ ३६ ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ नयतेरात्मनेपदविधानात्तत्सम्बन्ध्येव कर्त्ता लकारवाच्यः प्रत्यासन्नो गृह्यत इत्याह—**नयतेः कर्त्तेति**। **तदेकदेशोऽपि शरीरमिति**। अपिशब्दोऽवधारणे। इह शरीरस्यैव चैतन्यविशिष्टस्य कर्तृत्वं लौकिकाः प्रतियन्ति, न तद्व्यतिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेतनस्य। न च शरीरमेव शरीरस्थं भवति, अतस्तदेकदेश एव तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्यर्थः। अत्र क्रोधाद्यपनयनफलं कर्त्रभिप्रायमिति 'स्वरितञितः' इत्येव

भावबोधिनी

(६) विगणन—ऋण आदि देना। मद्राः करं विनयन्ते। मद्रदेशवासी राजा को कर देते हैं।

(७) व्यय—धर्मादि कार्यों में लगाना। शतं विनयते, सहस्रं विनयते। धर्मादि कार्य के लिये सौ और हजार रुपये लगाता है। इनमें ही हो—यह किसलिये है? अजां नयति ग्रामम् [बकरी को गाँव ले जाता है।]॥ ३६ ॥

नी धात्वर्थ का कर्ता देवदत्त आदि लकार का वाच्य होता है। कर्ता में स्थित, शरीर-भिन्न कर्म करने पर 'नी' धातु से आत्मनेपद होता है। शरीर=प्राणी का शरीर, इसका एक अवयव भी शरीर होता है। [अंतः अवयव भी कर्म नहीं होना चाहिये।] उदा०—क्रोधं विनयते, मन्युं विनयते। [क्रोध दूर करता है, मन्यु=क्रोध दूर करता है।]

१८६. वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥ (२७११)

'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे' (१.२.७८) प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति। वृत्तिः = अप्रतिबन्धः। सर्गः = उत्साहः। तायनम् = स्फीतता। वृत्तौ तावत्–ऋक्ष्वस्य क्रमते बुद्धिः। न प्रतिहन्यत इत्यर्थः। ऋजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः। सर्गे—व्याकरणाध्ययनाय क्रमते। उत्सहते इत्यर्थः। तायने-अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते। स्फीतीभवन्तीत्यर्थः।

एतेष्विति किम् ? अपक्रामति ॥

१८७. उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥ (२७१२)

न्यासः

देवदत्तादिः। तत्रैव कर्म क्रोधो वर्त्तत इति कर्तृस्थं कर्माशरीरं भवति। एवं गड्डु **विनयतीत्यादौ** गडवादेः शरीरैकदेशस्य कर्मणः कर्तृस्थाभावो वेदितव्यः। अत्र च क्रोधाद्यपगमः क्रियाफलं कर्त्रभिप्राय एवेति 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये' इत्यनेनेव सिद्धे नियमार्थमेतद् वचनं वेदितव्यम्—कर्तृस्थे कर्मण्यशरीर एव, नान्यत्रेति ॥ ३७ ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ शेषलक्षणेन क्रमेः परस्मैपदे प्राप्त आत्मनेपदं विधीयते। वृत्त्यादयोऽर्था अप्रतिबन्धोत्साहस्फीततासु प्रसिद्धाः ॥ ३८ ॥

उपपराभ्याम् ॥ संक्रामतीति। 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घः ॥ ३९ ॥

पदमञ्जरी

सिद्धे नियमार्थमिदम्—कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरस्थ एवेति। अथ कथम् **'विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः'** इति ?

केचिदाहुः—अपगमे वर्तमानादिदमात्मनेपदविधानं भवति. अत्र तु करोत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वा वर्तते, अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति ॥ ३७ ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ सर्ग उत्साह इति। 'सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे', 'येनेन्द्रलोकापजयाय सृष्टः' इत्यादौ दर्शनात्सृजिरुत्सहार्थः। वृत्त्यादिष्विति किम् ? अपक्रामति ॥ ३८ ॥

भावबोधिनी

कर्तृस्थे—इसका क्या फल है ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति [देवदत्त यज्ञदत्त के क्रोध को दूर करता है। कर्ता से भिन्न में क्रोध स्थित है] 'अशरीरे' [शरीर अथवा अवयव न हो]—इसका क्या फल है ? गडुं विनयति, घाटां विनयति [गलगंड को झुकाता है। घांटी को झुकाता है] कर्मणि—इसका क्या फल है ? बुद्ध्या विनयति, प्रज्ञया विनयति [बुद्धि से विनम्र होता है, प्रज्ञा से विनम्र होता है।] ॥ ३७ ॥

'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १।३।३) से परस्मैपद प्राप्त रहने पर वृत्ति आदि तीन अर्थों में क्रम धातु से आत्मनेपद होता है। वृत्ति = प्रतिबन्ध न होना। सर्ग = उत्साह। तायन = स्फीतता, विस्तार। (१) वृत्ति अर्थ में—ऋक्षु अस्य क्रमते बुद्धिः [ऋचाओं में इसकी बुद्धि विना रोक टोक के चलती है।] प्रतिबद्ध नहीं होती है। यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः [यजुर्वेद-मन्त्रों में इसकी बुद्धि खूब चलती है। (२) सर्ग = व्याकरणाध्ययनाय क्रमते [व्याकरण पढ़ने में उत्साहित होता है।] उत्साहित होता है—यह अर्थ है। (३) तायन में—अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते [इसमें शास्त्र समृद्ध = विस्तृत होते हैं] विस्तृत होते हैं—यह अर्थ है।

इनमें ही हो—इसका क्या फल है ? अपक्रामति [पीछे हटता है।] ॥ ३८ ॥

वृत्ति-सर्ग-तायनेषु—इसकी अनुवृत्ति होती है। वृत्ति आदि उपर्युक्त अर्थों में वर्तमान, उप तथा परा पूर्वक क्रम धातु से आत्मनेपद होता है। तो यह किसलिये बनाया गया है ? उपसर्ग का नियम करने के लिये—यदि उपसर्ग-

'वृत्तिसर्गतायनेषु' इति वर्त्तते। उपपरापूर्वात्क्रमतेर्वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। किमर्थं तर्हीदमुच्यते ? उपसर्गनियमार्थम्—सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव, नान्यपूर्वादिति। उपक्रमते, पराक्रमते।

उपपराभ्यामिति किम् ? संक्रामति। वृत्त्यादिष्वित्येव—उपक्रामति, पराक्रामति॥

१८८. आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ (२७१३)

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। आक्रमते आदित्यः। आक्रमते चन्द्रमाः। आक्रमन्ते ज्योतींषि।

उद्गमन इति किम् ? आक्रामति माणवकः कुतुपम्।

ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.४०, वा० १)। **इह मा भूत्—आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्** (म० भा० १.३.४०)॥

न्यासः

आङ उद्गमने ॥ आक्रामति माणवकः कुतपमिति। अवष्टभ्नातीत्यर्थः। **ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यमिति।** ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनामुद्गमन एवात्मनेपदं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'अनुपसर्गाद्वा' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते सिंहावलोकितन्यायेन, मा च व्यवस्थितविभाषा; तेन ज्योतिरुद्गमन एव भविष्यति, नान्यत्रेति। यदि तर्हि 'वा' ग्रहणमनुवर्त्तते, उत्तरयोरपि यागयोरनुवर्त्तेत ? मण्डूकप्लुतिन्यायेन नानुवर्तिष्यत इत्यदोषः॥ ४०॥

पदमञ्जरी

उपपराभ्याम् ॥ उपपराभ्यामिति किमिति। उपसर्गनियमः किमर्थः इत्यर्थः। **संक्रामतीति।** "क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घः॥ ३९॥

आङ उद्गमने ॥ आक्रामति माणवकः कुतुपमिति। अवष्टभ्नातीत्यर्थः। ह्रस्वा कुतूः कुतुपः, 'कुत्वा डुपच्'। **कुतुपमिति** पाठे कुतुपो दर्भसंस्तरः। **आक्रामति धूमो हर्म्यतलमिति।** उद्गमने क्रमिरकर्मकः, तस्माद्धर्म्यतलादिति पञ्चम्यन्तं पठितव्यम्। यद्वा—उद्गमनपूर्विकायां व्याप्तावत्र क्रमिर्द्रष्टव्यः। इह तु **'नभः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमात्'** इति क्रमिर्व्याप्तौ वर्तन्ते; नोद्गमने॥ ४०॥

भावबोधिनी

पूर्वक क्रम से आत्मनेपद हो तो 'उप और परा पूर्वक से ही हो, अन्य पूर्वक से न हो।' उपक्रमते, पराक्रमते। [उपक्रम= प्रारम्भ करता है, पराक्रम करता है।]

उपपराभ्याम्—[उप और परा से परवर्त्ती] इसका क्या फल है ? संक्रामति। [यहाँ नहीं होता है।] वृत्ति आदि अर्थों में ही हो—इसका क्या फल है ? उपक्रामति, पराक्रामति—[यहाँ नहीं होता है]॥ ३९॥

उद्गमन [उदय अर्थ में वर्तमान, आङ्पूर्वक क्रम धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—आक्रमते आदित्यः, आक्रमते चन्द्रमाः, आक्रमन्ते ज्योतींषि। [सूर्य उदित होता है। चन्द्रमा उदित होता है। तारागण उदित होते हैं।]

उद्गमने—इसका क्या फल है ? आक्रामति माणवकः कुतुपम् [बच्चा कुप्पी या कुशासन को बन्द करता है।] *ज्योति के उद्गमन में—यह कहना चाहिये।* यहाँ पर न हो—आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्—[महल से धुवाँ व्यास करता है]॥ ४०॥

पादविहरण = पैर उठाना अर्थ में वर्तमान, विपूर्वक क्रम धातु से आत्मनेपद होता है। विहरण = पैर उठाना, चलना। उदा० सुष्ठु विक्रमते, साधु विक्रमते [घोड़ा पैर अच्छी तरह उठाता है, चलता है।] घोड़ा आदि की चालविशेष को विक्रमण कहा जाता है। यद्यपि क्रम धातु पादविहरण [पैर उठाना = चलना] अर्थ में ही पढ़ी गयी है तथापि 'धातुयें अनेकार्थक होती हैं' इस नियम के अनुसार यहाँ कहा गया है।

१८९. वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥ (२७१४)

विपूर्वात् क्रमतेः पादविहरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणम् = विक्षेपः । सुष्ठु विक्रमते, साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरण एव पठ्यते—'क्रमु पादविक्षेपे' (धा० पा० ४७३) इति, तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामेवमुक्तम् ।

पादविहरणे इति किम् ? विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

१९०. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥ (२७१५)

'प्र उप' इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ = तुल्यार्थौ भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता ? आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते भोक्तुम् ।

समर्थाभ्यामिति किम् ? पूर्वेद्युः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्युरुपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अथ 'उपपराभ्याम्' (१. ३. ३९) इत्यनेनात्मनेपदमत्र कस्मान्न भवति ? वृत्त्यादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तते ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

१९१. अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥ (२७१६)

न्यासः

वेः पादविहरणे ॥ विक्रामत्यजिनसन्धिरिति । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ प्रक्रमते, उपक्रमते इति । आरभत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ अप्राप्तविभाषेयमिति । वृत्त्यादीनां निवृत्तत्वात् ॥ ४३ ॥

पदमञ्जरी

वेः पादविहरणे ॥ विक्रामत्यजिनसन्धिरिति । द्विधा भवति, स्फुटतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ अन्योऽन्यसाहचर्यात्प्रोपयोरुपसर्गयोर्ग्रहणम्, न प्रातिपदिकान्तरकर्मप्रवचनीययोः, नापि क्रियान्तरसम्बन्धिनोः, नाप्यनर्थकयोरित्याह—**प्र उप इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यामिति** । **तुल्यार्थाविति** । एतेन समोऽर्थो ययोरिति समर्थौ, शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्, संशब्दस्यैव वाऽनेकार्थत्वात्तुल्यार्थत्वमिति दर्शयति । ननु 'समर्थः पदविधिः' इत्यादौ सम्बन्धार्थत्वं प्रसिद्धम्, सत्यम्; इह तु धात्वर्थं प्रति पारतन्त्र्यान्न परस्परेण सम्बन्धार्थत्वम् । धातुना चोपसर्गयोः सम्बन्धोऽव्यभिचारी, तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थः । **प्रक्रमते इति** । आरभत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ अप्राप्तविभाषेयमिति । 'उपपराभ्याम्' इत्यस्य नियमार्थत्वाद् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्ग-

भावबोधिनी

पादविहरणे—इसका क्या फल है ? विक्रामति अजिनसन्धिः [चमड़े का जोड़ टूटता है ।] ॥ ४१ ॥

प्र तथा उप—इन उपसर्गों से परे क्रम धातु से आत्मनेपद होता है यदि ये दोनों उपसर्ग समर्थ = तुल्यार्थक हों तो । इन दोनों की तुल्यार्थता कहाँ है ? आदिकर्म में । [किसी क्रिया की प्रारम्भिक स्थिति को आदि कर्म कहते हैं ।] उदा०—प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते भोक्तुम् । [भोजन करना आरम्भ करता है ।]

समर्थाभ्याम् [= तुल्य अर्थवालों से परे] यह किस लिये है ? पूर्वेद्युः प्रक्रामति [पहले दिन] जाता है—यह अर्थ है । अपरेद्युः उपक्रामति [दूसरे दिन] आ जाता है—यह अर्थ है ।

'उप पराभ्याम्—' इसी सूत्र से इनमें आत्मनेपद क्यों नहीं होता ? उस सूत्र में 'वृत्ति-सर्गतायनेषु' की अनुवृत्ति होती है । इन अर्थों से भिन्न स्थलों पर यह प्रत्युदाहरण है ॥ ४२ ॥

'क्रमः' इसकी अनुवृत्ति होती है । यह अप्राप्त-विभाषा है । [क्योंकि किसी से प्राप्ति न रहने पर यह विकल्प किया गया है ।] उपसर्ग से रहित क्रम धातु से आत्मनेपद विकल्प से होता है । क्रमते, क्रामति ।

'क्रम' इति वर्त्तते। अप्राप्तविभाषेयम्। उपसर्गवियुक्तात्क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति। क्रमते। क्रमति।

अनुपसर्गादिति किम्? संक्रामति॥

१६२. अपह्नवे ज्ञः॥ ४४॥ (२७१७)

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१. ३. ७८) प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं भवति। अपह्नवः = अपह्नुतिः, अपलापः। सोपसर्गश्चायमपह्नवे वर्त्तते, न केवलः। शतमपजानीते, सहस्रमपजानीते अपलपतीत्यर्थः।

अपह्नव इति किम्? न त्वं किञ्चिदपि जानासि॥

१६३. अकर्मकाच्च॥ ४५॥ (२७१८)

न्यासः

अपह्नवे ज्ञः॥ शतमपजानीते इति। 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः, श्ना, पूर्ववद् 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम्॥ ४४॥

अकर्मकाच्च॥ कथञ्चायमकर्मक इति। एवं मन्यते—सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं कर्म, अतस्तेन

पदमञ्जरी

विषयमेवेति न तत्रायं विकल्प इति भावः॥ ४३॥

अपह्नवे ज्ञः॥ शेषादित्यादि। असत्यस्मिन् सूत्रे अयमविशेष एव भवतीति भावः। **सोपसर्गश्चेति।** तेन 'अनुपसर्गाज् ज्ञः' इत्यनेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले न सिद्ध्यतीति भावः। **अपजानीते इति।** 'ज्ञाजनोर्जा'॥ ४४॥

अकर्मकाच्च॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदमिति। अथ कर्त्रभिप्राये कथम्, तत्राह—**कर्त्रभिप्राये हीति।** ननु

भावबोधिनी

अनुपसर्गात् [उपसर्ग से रहित से]—यह किस लिये है? संक्रामति [संक्रमण करता है।]॥ ४३॥

'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् (पा० सू० १।२।३) इससे परस्मैपद प्राप्त रहने पर अपह्नव अर्थ में वर्तमान ज्ञा धातु से आत्मनेपद होता है। अपह्नव = छिपाना, अपलाप। यह उपसर्गयुक्त ही अपह्नव अर्थ में प्रयुक्त होता है, अकेला नहीं। उदा०—शतम् अपजानीते [सौ रुपयों के लिये झूठ बोलता है।] सहस्रम् अपजानीते [हजार रुपयों के लिये झूठ बोलता है।]

अपलाप करता है = झूठ बोलता है, यह अर्थ है।

अपह्नवे—इसका क्या फल है? न त्वं किञ्चिदपि जानासि। [तुम कुछ भी नहीं जानते हो।]॥ ४४॥

अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है; क्योंकि कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर अकर्मक = अकर्मकक्रियावाचक से आत्मनेपद का विधान 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' [पा० सू० १।३।७६] से होता है। उदा०—सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते [घी समझ कर प्रवृत्त होता है, शहद समझ कर प्रवृत्त होता है।] यह अकर्मक किस प्रकार है? यहाँ सर्पिः (घी) ज्ञेयत्व [ज्ञानविषयत्व] रूप से विवक्षित नहीं है; तो क्या? ज्ञानपूर्वक प्रवृत्ति में करणत्व रूप से विवक्षित है। जैसा की 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (पा० सू० १।२।३) अज्ञानार्थक ज्ञा धातु के करण में शेषत्वेन विवक्षा में षष्ठी होती है) इससे षष्ठी की जाती है। उदा०—सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। घी रूपी उपाय के द्वारा प्रवृत्त होता है, यह अर्थ है।

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्, कर्त्रभिप्राये हि 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' (१. ३. ७६) इति जानातेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। कथं चायमकर्मकः ? नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितम्, किं तर्हि ? ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन। तथा च—'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (२. ३. ५१) इति षष्ठी विधीयते। सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः।

अकर्मकादिति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति॥

१६४. संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥ (२७१६)

'ज्ञः' इति वर्त्तते। सकर्मकार्थमिदम्। 'सं प्रति' इत्येवं पूर्वात् जानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। आध्यानम्=उत्कण्ठास्मरणम्। शतं संजानीते। सहस्रं संजानीते। शतं प्रतिजानीते, सहस्रं प्रतिजानीते।

न्यासः

कर्मणा सकर्मक एवायमित्यभिप्रायः। **कथमिति**। न कथञ्चिदित्यर्थः। **तथा चेत्यादिना** 'नात्र सर्पिरादि कर्मत्वेन, अपि तु करणत्वेन विवक्षितम्' इत्यत्र युक्तिमाह—**सर्पिषोपायेनेत्यादि**। यस्य सर्पिःप्रभृतिभिरङ्गो विना तेन भुजिक्रियायामभिलाषो न भवति तस्य भोजने प्रवृत्तिं प्रति सर्पिरुपायभावं प्रतिपद्यत इति तेनोपायेन स प्रवर्त्तत इति।

अकर्मकादिति किमिति। 'नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितम्। किं तर्हि ?....करणत्वेन' इति ब्रुवता वृत्तिकृता साक्षाच्छब्दोपात्तेन करणेन सकरणादात्मनेपदं भवतीत्युक्तं भवति। एवञ्च सकरणादित्येवं वाच्यम्, किमकर्मकग्रहणेनेति भावः। एवमुच्यमाने करणयुक्तात् सकर्मकादपि स्यादिति दर्शयितुमाह—**स्वरेण पुत्रं जानातीति** ॥ ४५॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने॥ उत्कण्ठास्मरणमिति। उत्कण्ठापूर्वकस्मरणमिति। **मातुरिति**। 'अधीगर्थद-

पदमञ्जरी

सोपसर्गात्कर्त्रभिप्रायेऽप्यनेनैवात्मनेपदमेषितव्यम्—औषधस्यानुजानीते, औषधस्यानुजिज्ञासत इति; तस्मात्सर्पिषो जानीते इत्युदाहरणाभिप्रायमेतद्वेदितव्यम्। **कथं चायमकर्मक इति**। 'सर्पिषः' इति कर्मणि शेषत्वेन षष्ठी, न माषाणामश्नीयादितिवत्। तेन सर्पिरादिना ज्ञेयेन सकर्मक इति मत्वा प्रश्नः।

अकर्मकादिति किमिति। यदि सर्पिरादि करणत्वेन विविक्षितम्, तर्हि करणादिति वक्तव्यमित्यभिप्रायः। एवमुच्यमाने सकर्मकादपि स्यादेवेति दर्शयति—**स्वरेणेति** ॥ ४५ ॥

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने॥ उत्कण्ठास्मरणं उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्। **मातुरिति**। 'अधीगर्थदयेशाम्' इति षष्ठी। ननु 'शेष' तत्रानुवर्तते, तेन कर्म शेषत्वेन विवक्षितव्यमिति अकर्मकत्वात्पूर्वेणात्रात्मनेपदप्रसङ्गः।

भावबोधिनी

अकर्मकात्—यह किसलिये है ? स्वरेण पुत्रं जानाति [आवाज से पुत्र को जान लेता है।] ॥ ४५ ॥

'ज्ञः' इसकी अनुवृत्ति होती है। सकर्मक के लिये यह सूत्र है। सम् और प्रति पूर्वक, अनाध्यान अर्थ में वर्तमान, ज्ञा धातु से आत्मनेपद होता है। आध्यान = उत्कण्ठापूर्वक स्मरण। उदा०—शतं संजानीते, सहस्रं सञ्जानीते [सौ की प्रतिज्ञा करता है, हजार के लिये प्रतिज्ञा करता है।] शतं प्रतिजानीते, सहस्रं प्रतिजानीते [सौ के लिये और हजार के लिये प्रतिज्ञा करता है। रुपये अर्थतः प्रतीत हो जाते हैं।]

अनाध्याने इति किम्? मातुः संजानाति, पितुः संजानाति। उत्कण्ठते इत्यर्थः (२. ३. ५२)।

१९५. भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥ (२७२०)

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे [१. ३. ७८) **प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं भवति। भासनम् = दीप्तिः। वदते चार्वी लोकायते। भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः। उपसंभाषा = उपसान्त्वनम्। कर्मकरानुपवदते। उपसान्त्वयतीत्यर्थः। ज्ञानम् = सम्यगवबोधः। वदते चार्वी**

न्यासः

येशां कर्मणि' इति षष्ठी ॥ ४६ ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ भासनादिष्वर्थेषु विशेषणेष्विति। अत्रापि किंस्विद्विशिष्यते वदत्यर्थोऽनेनेति विशेषणम्? किंस्विद्वदत्यर्थं एव, विशेषणं ह्यर्थान्तराद् विशिष्यते = व्यवच्छिद्यत इति कृत्वा? तत्रोपसम्भाषोपसान्त्वनमुपमन्त्रणञ्च द्वितीयेनार्थेन वदत्यर्थं एव विशेषणम्। परिशिष्टानि तु भासनादीनि प्रथमेनार्थेन विशेषणानि। **भासमानेत्यादिना** भासनं वदत्यर्थस्य लक्षणभावेन हेतुभावेन वा विशेषणमिति दर्शयति। तथा ह्यत्र भासमान इति 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यनेन शानजादेशो विहितः। **जानातीत्यादिना** ज्ञानं वदत्यर्थस्य विषयिभावेन विशेषणमिति दर्शयति। ज्ञानेन ह्यसौ वदितुं जानाति। अत्र येन ज्ञानेन वदनं

पदमञ्जरी

'अनाध्याने' इत्यस्य तु मातरं संजानातीति व्यावर्त्यं स्याद्यत्र कर्मतैव विवक्षिता, नैष दोषः; 'अनाध्याने' इति विभज्यते, तेन पूर्वयोगस्यापि शेषो भविष्यति ॥ ४६ ॥

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ भासनादिष्विति। अत्रापि किञ्चिद्धातोर्विशेषणम्, किञ्चिद्धात्वर्थस्य। उपसान्त्वनम् = उपच्छन्दनम्, धातोः, भासनादि धात्वर्थस्य। **भासमान इति।** हेतौ लटः शानजादेशप्रयोगेण भासनं हेतुत्वेन विशेषणमित्याह। शिष्यैः स्तूयमानो भासते। तथा चोपर्युपरि शास्त्रार्थस्य प्रतिभासनात् सुष्ठु वदनं भवति, तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुम्। **जानाति वदितुमिति।** 'शकधृष'

भावबोधिनी

अनाध्याने [उत्कण्ठापूर्वक स्मरण न होने पर] इसका क्या फल है? मातुः संजानाति, पितुः संजानाति। [माता के लिये, पिता के लिये] उत्कण्ठित होता है—यह अर्थ है। अर्थात् माता का और पिता का उत्कण्ठापूर्वक स्मरण करता है ॥ ४६ ॥

'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' से परस्मैपद प्राप्त रहने पर, भासन आदि छह विशेषण रहने पर वद धातु से आत्मनेपद होता है। भासन=दीप्ति=प्रकाश। उदा०—(१) वदते चार्वी लोकायते [आचार्य लोकायत शास्त्र में प्रकाशित होता है।] भासमान=दीप्त होता हुआ उस शास्त्र में पदार्थों को व्यक्त करता है, यह अर्थ है। (२) उपसंभाषा=सान्त्वना देना। कर्मकरान् उपवदते। नौकरों को सान्त्वना देता है। यह अर्थ है। (३) ज्ञान = अच्छी प्रकार से समझना। वदते चार्वी लोकायते। आचार्य लोकायत शास्त्र में बोलना जानता है—यह अर्थ है। [चार्वी = बुद्धि, उसके सम्बन्ध से आचार्य भी चार्वी कहा जाता है।] (४) यत्न = उत्साह। क्षेत्रे वदते, गेहे वदते। खेतविषयक और घरविषयक उत्साह को प्रकट करता है, यह अर्थ है। (५) विमति = नाना प्रकार की बुद्धि। गेहे विवदन्ते, क्षेत्रे विवदन्ते [घर के विषय में या खेत के विषय में विवाद करते हैं।] विमति में फँसे हुये विचित्र बातें करते हैं—यह अर्थ है। (६) उपमन्त्रण = एकान्त में बात करना। परदारानुपवदते। [दूसरे की स्त्री से एकान्त में बात करता है] उपच्छन्दयति (= प्रिये! मुझे चाहो, मैं तुम्हें यह दूँगा, वह दूँगा आदि कहकर अपने उद्देश्य में खींचना चाहता है—) यह अर्थ है।

लोकायते। जानाति वदितुमित्यर्थः। यत्नः = उत्साहः। क्षेत्रे वदते, गेहे वदते। तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः। विमतिः = नानामतिः। क्षेत्रे विवदन्ते, गेहे विवदन्ते। विमतिपतिता विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः। उपमन्त्रणम् = रहस्युपच्छन्दनम्। कुलभार्यामुपवदते। परदारानुवदते। उपच्छन्दयतीत्यर्थः।

एतेष्विति किम् ? यत्किञ्चिद्वदति॥

१६६. व्यक्तवाचां समुच्चारणे॥ ४८॥ (२७२१)

'वदः' इति वर्त्तते। व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणम्, तत्र वर्त्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति। ननु 'वद व्यक्तायां वाचि' (धा० पा० १००९) इत्येव पठ्यते, तत्र किं व्यक्तवाचामिति विशेषणेन ? प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेतत्। व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः, तेषां समुच्चारणे यथा स्यात्। संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः। संप्रवदन्ते क्षत्रियाः।

न्यासः

वदत्यर्थं जानाति, तत्र तेनैव विषयेण परिच्छेद्येन विषयीभवति। **तद्विषयमित्यादिना** यत्र आविष्करणस्य वदत्यर्थस्य हेतुभावेन विशेषणमित्याचष्टे। उत्साहो ह्याविष्क्रियमाण आविष्करणक्रियायाः कर्माख्यं साधनं भवति, साधनञ्च हेतुः; कारकाणां क्रियानिमित्तत्वात्। **विमतिपतिता इत्यादिना** विमतिर्भाषणस्य वदत्यर्थस्य हेतुभावेन विशेषणमिति दर्शयति। सत्यां विमतौ विचित्रं नानाप्रकारं भाषन्ते। यदि ह्यभिन्ना मतिः स्यादभिन्नमेव भाषेरन्। **उपच्छन्दयतीति।** 'भद्रे भजस्व मामिदं ते दास्यामि' इत्येवमादिभिरभीष्टेऽर्थे प्रवर्त्तयतीत्यर्थः॥ ४७॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमिति। यदि तदर्थं व्यक्तवाचामिति नोच्येत, 'वरतनु

पदमञ्जरी

इत्यादिना तुमुन्, अत्र वदत्यर्थो ज्ञानस्य विषयः, ज्ञानं विषयि। **तद्विषयमित्यादि।** अत्र यत्नोऽस्याविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य कर्म। **विमतिपतिता इति** हेतुगर्भविशेषणं प्रयुञ्जानो विमतिर्हेतुत्वेन विशेषणमित्याह। विमतौ हि सत्यां विचित्रभाषणरूपो वदत्यर्थो निवर्तते। **उपच्छन्दयतीति।** 'भद्रे भजस्व माम्, इदं ते दास्यामि' इति, स्वाभिलषिते प्रवर्तयतीत्यर्थः॥ ४७॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे॥ मनुष्याः प्रसिद्धा इति। यद्यपि कुक्कुटादिरुतमपि स्वरूपेण व्यक्तम्—अस्येदं रुतमस्येदमिति। मनुष्यवाक्तु व्यक्ततरा भवति, वर्णात्मकत्वाद्, अर्थावगतिहेतुत्वाच्च, अतस्त एव गृह्यन्ते। शुकशारिकादीनां तु पुरुषप्रयत्नवशेन क्वाचित्कं व्यक्तवाक्त्वम्, न स्वाभाविकमिति न तेषां ग्रहणम्।

भावबोधिनी

इनमें ही हो—इसका क्या फल है ? यत्किञ्चित् वदति। [जो कुछ बोलता है।]॥ ४७॥

'वदः' इसकी अनुवृत्ति होती है। व्यक्तवाणी वालों का समुच्चारण = सहोच्चारण, इस अर्थ में वर्तमान वद धातु से आत्मनेपद होता है।

प्रश्न—'वद व्यक्तायां वाचि' वद धातु व्यक्त वाणी अर्थ में ही पठित है तब यहाँ 'व्यक्त-वाचाम्' इस विशेषण का क्या लाभ ? प्रसिद्धि के उपसंग्रह के लिये—यह है। क्योंकि व्यक्तवाक् [स्पष्ट बोलने वाले] मनुष्य ही प्रसिद्ध हैं, उनके सामूहिक उच्चारण में ही हो। [कुक्कुट आदि पशु या पक्षियों के उच्चारण में न हो] उदाहरण—सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः, सम्प्रवदन्ते क्षत्रियाः [ब्राह्मण एक साथ मिलकर बोलते हैं, क्षत्रिय एक साथ मिलकर बोलते हैं।]

व्यक्तवाचाम् [व्यक्त वाणीवालों का]—यह किसलिये है ? सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः [मुर्गे बोलते हैं।] समुच्चारणे—इसका क्या फल है ? ब्राह्मणः वदति, क्षत्रियः वदति [ब्राह्मण बोलता है, क्षत्रिय बोलता है।] यहाँ अकेले का

व्यक्तवाचामिति किम् ? (वरतनु) संप्रवदन्ति कुक्कुटाः (म० भा० १.३.४८) **समुच्चारणे इति किम् ? ब्राह्मणो वदति । क्षत्रियो वदति ॥**

१६७. अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥ (२७२२)

'वदः' इति 'व्यक्तवाचाम्' इति च वर्त्तते । अनुपूर्वाद् वदतेरकर्मकाद् व्यक्तवाग्विषयादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौद्गः पैप्पलादस्य । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः ।

अकर्मकादिति किम् ? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव-अनुवदति वीणा ॥

न्यासः

सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः[1] इत्यत्रापि स्यात्; कुक्कुटा अपि व्यक्तवाच एव । तथा हि—कुक्कुटेनापि लपिते विशेषपरिच्छेदादुच्यते—कुक्कुटा लपन्तीति । वरतन्विति तनूशब्दस्य 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' ह्रस्वः । ह्रस्ववचनसामर्थ्याद् 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणो न भवति । नॄणामिति न कृतं वैचित्र्यार्थम् ॥ ४८ ॥

अनोरकर्मकात् । अनुवदतीति । अनुशब्दः पुनरित्यस्यार्थे वर्त्तते । पुनर्वदतीत्यर्थः । यजुषात्र कर्मणा सकर्मकत्वम् ॥ ४९ ॥

पदमञ्जरी

वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः इति ।

अपनय पादसरोजमङ्कतः, शिथिलय बाहुलतां गलादृताम् ।
क्व च वदनेऽशुकमाकुलीकृतम्, वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

क्वचिन्नु कृत्स्न एव श्लोकः पठ्यते, तत्र वरतनुरिति बहुव्रीहौ यदि ह्रस्वान्तस्तनुशब्दः, ततः 'संबुद्धौ च' इति गुणप्रसङ्गः, दीर्घान्ते तु नदीलक्षणः कप् प्राप्नोति । केचिदाहुः—तनुशब्दः स्त्रीजातौ कविभिः प्रयुज्यते, तस्माद् 'ऊङुतः' इति ऊङि कृते कर्मधारयोऽयमिति ॥ ४८ ॥

अनोरकर्मकात् ॥ व्यक्तवाचामिति वर्त्तत इति । न तु समुच्चारण इति सर्वानुवृत्तौ वचनमिदमनर्थकं स्यादिति भावः । तद्व्यक्तवाक्सम्बन्धिनो वदेरिति सूत्रार्थमाह—**व्यक्तवाग्विषयादिति । अनुः सादृश्ये इति ।** तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठीति भावः । **यथेत्यादि ।** वदनमात्रसादृश्ये तात्पर्यमिति कर्म न विवक्षितमिति भावः । **अनुवदति ।** पुनर्वदतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

भावबोधिनी

उच्चारण होने से आत्मनेपद नहीं होता है ।] ॥ ४८ ॥

'वदः' और 'व्यक्तवाचाम्' उन दो की अनुवृत्ति होती है । अकर्मक, व्यक्तवाग्विषयक, अनुपूर्वक वद धातु से आत्मनेपद होता है । उदा०—अनुवदते कठः कपालस्य । अनुवदते मौदगः पैप्पलादस्य । अनु सादृश्य अर्थ में है । कपाल पढ़ता हुआ जैसे बोलता है उसी प्रकार कठ बोलता है, यह अर्थ है ।

'अकर्मकात्' यह किसलिये है ? पहले ही कहे हुए यजुर्मन्त्र का अनुवाद करता है, पुनः बोलता है । [यहाँ सकर्मक है ।] व्यक्तवाचाम् [स्पष्ट बोलने वालों का]—यह किसलिये है । अनुवदति वीणा । [वीणा व्यक्तवाक् नहीं है ।] ॥ ४९ ॥

---

१. अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥ इत्येवं कृत्स्नश्लोकः औचित्यविचारचर्चायां दृश्यते ।

१६८. विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥ (२७२३)

'वद' इति वर्त्तते, 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इति च । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः, विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः, विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः ।

विप्रलाप इति किम् ? संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव—विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारण इत्येव-क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

१६९. अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥ (२७२४)

'गॄ निगरणे' (धा० पा० १४१०) **इति तुदादौ पठ्यते, तस्येदं ग्रहणम्; न तु 'गॄ शब्दे'** (धा० पा० १४९८) **इति क्र्यादिपठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति** (म० भा० १.३.५१) **। 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे** (१.३.७८) **प्राप्ते; अवपूर्वाद् गिरतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते, अवगिरेते, अवगिरन्ते । अवादिति किम् ? गिरति ॥**

न्यासः

विभाषा विप्रलापे ॥ विप्रलापात्मके इति । परस्परप्रतिबन्धेन विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः, स यस्यात्मा=स्वभावः स तथोक्तः । **प्राप्तविभाषेयमिति ।** 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इत्यस्यानुवृत्तेः ॥ ५० ॥

अवाद् ग्रः ॥ अवगिरत इति । 'ऋृत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, रपरत्वञ्च ॥ ५१ ॥

पदमञ्जरी

विभाषा विप्रलापे ॥ संवत्सरान् वदन्तीति सांवत्सराः = ज्यौतिषिकाः । एवं मौहूर्तिकाः ॥ ५० ॥

अवाद् ग्रः ॥ 'गिरः' इति पाठे धात्वनुकरणत्वाद् विभक्तावित्वम् । 'ग्रः' इति तु पाठे रूपमात्रानुकरणं द्रष्टव्यम् । **तस्य ह्यवपूर्वस्येति ।** नियतविषयाण्यपि क्रियाविशेषणानि भवन्ति, यथा—उर्यादयः कृभ्वस्तिभ्योऽन्यविषया न भवन्तीति भावः ॥ ५१ ॥

भावबोधिनी

'वदः' इसकी और 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इसकी अनुवृत्ति होती है । व्यक्त वाणी वालों के विप्रलापात्मक [परस्पर विरोधी कथन], समुच्चारण अर्थ में वर्तमान वद धातु से आत्मनेपद होता है । यह प्राप्त-विभाषा है । उदा०—विप्रवदन्ते सांवत्सराः, विप्रवदन्ति सांवत्सराः । [ज्योतिषी लोग परस्पर विरुद्ध बोल रहे हैं ।] विप्रवदन्ते मौहूर्ताः [ज्योतिषी लोग एक दूसरे के विपरीत बोलते हैं ।] एक साथ आपस में प्रतिषेध के द्वारा विरुद्ध बोलते हैं ।

विप्रलापे [परस्पर रोकते हुए विरुद्ध बोलने में]—यह किस लिये है ? सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । [ब्राह्मण एक साथ बोलते हैं । यहाँ विरोधी कथन नहीं है ।] व्यक्त वाणी वालों का ही—[ग्रहण है—] विप्रवदन्ति शकुनयः । [पक्षी व्यक्तवाक् नहीं होते ।] समुच्चारण (एक साथ बोलने) में—यही लिया जाता है—ज्योतिषी लोग क्रम से एक दूसरे ज्योतिषी के विरुद्ध बोलते हैं । [यहाँ नहीं होता है ।] ॥ ५० ॥

तुदादि गण में पठित 'गॄ निगरणे' इसी धातु का ग्रहण है, न कि क्र्यादिगण में पठित 'गॄ शब्दे' इसका । क्योंकि इसका तो अवपूर्वक प्रयोग ही नहीं होता । 'शेषात् कर्तरि०' से परस्मैपद प्राप्त रहने पर, अव पूर्वक गॄ धातु से आत्मनेपद होता है । उदा०—'अवगिरते, अवगिरेते, अवगिरन्ते' [निगलता है यह अर्थ है ।] 'अव' से परे—यह किसलिये है ? गिरति [केवल में आत्मनेपद नहीं होता है ।] ॥ ५१ ॥

२००. समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥ (२७२५)

'ग्रः' इति वर्त्तते। सम्पूर्वाद् गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। प्रतिज्ञानम् = अभ्युपगमः। शतं संगिरते, नित्यं शब्दं संगिरते।

प्रतिज्ञाने इति किम् ? संगिरति ग्रासम् ॥

२०१. उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥ (२७२६)

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदे' (१.३.७८) प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। गेहमुच्चरते, कुटुम्बमुच्चरते, गुरुवचनमुच्चरते। उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः।

सकर्मकादिति किम् ? वाष्पमुच्चरति ॥

२०२. समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ (२७२७)

सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति। 'तृतीया' इति तृतीयाविभक्तिर्गृह्यते, तथा चरतेरर्थद्वारको योगः। अश्वेन संचरते ॥

न्यासः

समः प्रतिज्ञाने ॥५२॥ **उदश्चरः सकर्मकात्** ॥ **गेहमुच्चरत इति**। चरिर्गत्यर्थः। **गुरुवचनमुच्चरते इति**। अत्रोत्क्रमणात्मिकायां गतौ वर्त्तमानश्चरतिर्गुरुवचनेन कर्मणा सकर्मकः। **वाष्पमुच्चरतीति**। उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः। नात्र किञ्चित् कर्म विवक्षितमित्यकर्मकत्वम् ॥ ५३ ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ यद्यत्र तृतीयेति तृतीयार्थो गृह्यते, तदेहापि स्यात्—उभौ लोकौ सञ्चरसि

पदमञ्जरी

समः प्रतिज्ञाने ॥ **प्रतिज्ञानमभ्युपगम इति**। **केचिदाहुः**—"परोपदेशनिरपेक्षमात्मनैव विप्रतिपन्नस्य पक्षस्य परिग्रहोऽभ्युपगमः, परेण प्रार्थितस्यार्थस्य नियमवचनम् 'एतावद्दास्यामि' इति, 'अस्मिन्काले दास्यामि' इत्येवंरूपः प्रतिश्रवः। परेण युक्त्या साधितस्यार्थस्य सम्माननम्—समीचीनमुक्तमत्र भवता-इत्येवं रूपमङ्गीकरणमिति, प्रतिज्ञासामान्यावान्तरभेदा एते, न तु पर्यायाः" इति। **वृत्तिकारस्तु** परस्परविषयेऽङ्गीकरणादिव्यवहारदर्शनात् पर्यायत्वमेव मन्यते ॥ ५२ ॥

उदश्चरः सकर्मकात् ॥ **उत्क्रम्येति** उल्लङ्घ्येत्यर्थः। **उच्चरतीति**। उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ **विभक्तिर्गृह्यते इति**। तत्रैव तृतीयाशब्दस्य मुख्यत्वात्। यद्येवम्, तया सह

भावबोधिनी

'ग्रः' इसकी अनुवृत्ति होती है। प्रतिज्ञान [स्वीकार करना] अर्थ में वर्तमान, सम्पूर्वक गॄ धातु से आत्मनेपद होता है। प्रतिज्ञान = स्वीकारोक्ति]। उदा०—शतं संगिरते [सौ रुपये स्वीकार करता है।] शब्द नित्यं संगिरन्ते। [वैयाकरण शब्द को नित्य कहते हैं।]

प्रतिज्ञाने [स्वीकार में]—इसका क्या फल है ? संगिरति ग्रासम् [ग्रास निगलता है यहाँ नहीं होता है।] ॥५२॥

'शेषात् कर्तरि' (पा० सू० १।३।७८) से परस्मैपद प्राप्त रहने पर, सकर्मक क्रियावाचक, उत्पूर्वक चर धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—गेहमुच्चरते [घर की बात का उल्लंघन करके चला जाता है।] कुटुम्बमुच्चरते। गुरुवचनमुच्चरते। [इनमें] उल्लंघन करके चला जाता है—यह अर्थ है। सकर्मकात्—यह किस लिये है ? वाष्पमुच्चरति। [वाष्प = भाप ऊपर जाता है। यहाँ कर्म अविवक्षित होने से अकर्मकत्व है]॥ ५३ ॥

तृतीयान्त पद से युक्त, सम्पूर्वक चर् धातु से आत्मनेपद होता है। 'तृतीया' यहाँ तृतीया विभक्ति ली

तृतीयायुक्तादिति किम् ? 'उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल ।' (म० भा० १.३.५४) **यद्यप्यत्र तदर्थयोगः संभवति, तृतीया तु न श्रूयत इति प्रत्युदाहरणं भवति ॥**

२०३. दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५॥ (२७२८)

'दाण् दाने' (धा० पा० ९३०) **परस्मैपदी । ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति, सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति ।**

कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ? **वक्तव्यमेवैतत्-* अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् * । दास्या [मालां] संप्रयच्छते । वृषल्या संप्रयच्छते ।** (म० भा० १.३.५५ वा० १) **कामुकः सन् दास्यै ददातीत्यर्थः ।**

न्यासः

इमञ्चामुञ्च देवलेति[1] । अत्रापि तृतीयार्थो गम्यत एव । स तपसा श्रुतेन वा विद्यत एवेत्येतच्चेतसि कृत्वाह— **तृतीयेति । तृतीयाविभक्तिर्गृह्यत इति ।** यद्येवं तया सह धातोः सम्बन्धो नोपपद्यते । न हि तृतीया धातुवाच्येत्याह— **तयेत्यादि ।** अर्थो द्वारं = मुखमुपायो यस्य स तथोक्तः । तृतीयार्थेन धात्वर्थस्य युक्तत्वादौपचारिको धातोस्तृतीयार्थेन योग इति दर्शयति । **यद्यप्यत्र तदर्थेन योगः सम्भवतीति ।** विना करणेन क्रियानिष्पत्तेरभावात्, तथापि न भवति । **तृतीया त्वित्यादि ।** तृतीयायुक्तग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते—श्रूयमाणतृतीयायुक्ताद् यथा स्यादिति, अन्यथा सम इत्येवं वक्तव्यं स्याद् ? अनुक्तेऽपि सिद्धत्वात् तृतीयाप्रयोगस्य । न हि तेन विना क्रियानिष्पत्तिरुपपद्यते । तस्माद् यत्र तृतीया श्रूयते तन्मूलोदाहरणम्, यत्र तु न श्रूयते तत् प्रत्युदाहरणम् ॥ ५४ ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यादिति ? न कथञ्चिदित्यर्थः । तद्विधायिनः शास्त्रस्याभावादिति भावः । **वक्तव्यमेवैतदिति ।** व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—तदेव संप्रदानं यदा

पदमञ्जरी

धातोः सम्बन्धो न भवति; न हि तृतीया धातुवाच्या, नापि धातुस्तृतीयान्त इत्यत आह—**तयेत्यादि ।** तृतीयार्थेन धात्वर्थस्य योगादौपचारिको धातोस्तृतीयायोग इत्यर्थः । **यद्यप्यत्रेति ।** न हि चेष्टारूपसञ्चरणमन्तरेण करणं सम्भवति, अतोऽश्रुतेऽपि करणपदे तपसा श्रुतेन वेति गम्यमानत्वात्तदर्थयोगस्य सम्भवः । **तृतीया त्विति ।** एतदर्थमेव हि पूर्वमुक्तम्—विभक्तिर्गृह्यत इति । तृतीयायुक्तादिति वाऽनर्थकं स्यात् । यदि तदर्थयोगः स्यात्, सर्वत्रैवं तदर्थभावादिति भावः ॥ ५४ ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥वक्तव्यमेवैतदिति । सूत्रे चेच्छब्दश्चशब्दश्चार्थे, अनेकार्थत्वान्निपातामिति । केचिद्—दाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति, सा च तृतीया चतुर्थ्यर्थे वेदितव्येति व्याचक्षते; एवमपि 'अशिष्ट-

भावबोधिनी

जाती है । उसके साथ चर् का अर्थ के माध्यम से योग होता है । [अर्थात् चर् धात्वर्थ का योग तृतीयाविभक्त्यन्तपदबोध्य पदार्थ के साथ रहना चाहिये ।] उदा०—अश्वेन सञ्चरते [घोड़े से चलता है ।]

तृतीयायुक्तात् [तृतीयान्त पदार्थ से युक्त]—यह किस लिये है ? 'उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल ।' [हे देवल ! इस लोक और परलोक दोनों में सञ्चरण करते हो ।] यहाँ यद्यपि तृतीयार्थ का योग सम्भव है [क्योंकि करण के विना सञ्चरण सम्भव नहीं है ।] किन्तु तृतीया नहीं सुनाई देती है, अतः यह प्रत्युदाहरण बन सकता है ॥५४॥

'दाण् दाने' परस्मैपदी है । सम्पूर्वक, तृतीयायुक्त उस दाण् से आत्मनेपद होता है, यदि वह तृतीया चतुर्थी के अर्थ में हो ।

---

१. देवलेतीत्यस्य स्थाने नारदेतीति पाठोऽपि क्वचित् ।

चतुर्थ्यर्थे इति किम् ? पाणिना संप्रयच्छति। समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति ? 'समः' इति विशेषणे षष्ठी, न पञ्चमी ॥

२०४. उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ (२७२९)

न्यासः

साधकतमत्वेन विवक्ष्यते तदा चतुर्थ्यर्थेऽपि तृतीया भवति, विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति कृत्वा; न तु स्वभावतः। सा च विवक्षा लौकिकी समाश्रीयते, न तु प्रायोगिकीति। लोके चाशिष्टव्यवहारे एव सा सम्भवति, नान्यत्र। लौकिकविवक्षात्र समाश्रीयत इति अस्यैवार्थस्य द्योतनाय चेच्छब्दः प्रयुक्तः। **दास्या मालां संप्रयच्छत इति**। यो हि धर्मशास्त्रविरुद्धां दासीं कामयितुं तस्यै मालां ददाति तस्यासावशिष्टव्यवहारो भवतीत्यस्त्यत्राशिष्टव्यवहारः। संप्रयच्छत इति पाघ्रादिसूत्रेण दाणो यच्छादेशः। **कथमात्मनेपदं भवतीति**। न कथञ्चिदित्यर्थः। 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादिति। एवं मन्यते—**सम इति विशेषणे षष्ठीत्यादि**। यदि 'समः' इति पञ्चमी स्यान्न षष्ठी, तदा प्रशब्देन व्यवधानादात्मनेपदं न स्यात्; तस्मान्नेयं पञ्चमी, किं तर्हि ? षष्ठी—समो विशेषणस्य सम्बन्धी यो विशेष्यो दाणिति। ततश्च व्यवहितोऽपि विशेषणविशेष्यभावो भवतीति तेन व्यवधानेऽपि भवत्यात्मनेपदम् ॥ ५५ ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ यदि स्वकरणमात्र आत्मनेपदं भवति शाटकादिस्वीकारेऽपि स्यादिति चोद्यमपाकर्तुमाह—**पाणिग्रहणमित्यादि**। एवं मन्यते—प्रतिनियतविषया हि शब्दशक्तयो भवन्ति, यस्मादुपपूर्वो यमि-

पदमञ्जरी

व्यवहारे' इति वक्तव्यमेव, अशिष्टानां = सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहारः = आचारः तस्मिन्नित्यर्थः। **दास्या सम्प्रयच्छत इति**। यो दास्या सह भुञ्जानस्तया दत्तं स्वयं भुङ्क्ते, स्वयं च तस्यै ददाति तद्विषयोऽयं प्रयोग इत्याहुः। **कथमात्मनेपदमिति**। न कथञ्चित्, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादिति भावः। **विशेषणषष्ठीति**। एवं च पूर्वसूत्रेऽप्यश्वेन समुदाचरत इत्यादावपि भवितव्यम् ॥ ५५ ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ इह स्वस्य सतो रूपान्तरेण यत्करणं तत्स्वकरणमिति न गृह्यते, किं तर्हि ? यदाऽस्वं स्वं करोति तदा भवितव्यम्, च्विप्रत्ययस्तु विकल्पितत्वान्न भवति। **पाणिग्रहणविशिष्टमिति**। पाणि-

भावबोधिनी

चतुर्थी के अर्थ में तृतीया कैसे होती है ? यह कहना ही होगा—'अशिष्टव्यवहार में चतुर्थी के अर्थ में तृतीया होती है, यह कहना चाहिये।' उदा०—दास्या मालां संप्रच्छते। कामुक होता हुआ दासी को माला [आदि सामग्री] देता है। [पत्नी को धनादि देकर लुभाना शास्त्रसम्मत है। परन्तु नौकरानी को कामुक द्वारा दिया जाना शास्त्रवर्जित है। अतः अशिष्ट व्यवहार होने से चतुर्थी के अर्थ में तृतीया होती है। तभी आत्मनेपद होता है।]

चतुर्थी के अर्थ में तृतीया—यह किसलिये है ? पाणिना सम्प्रयच्छति। [हाथ से देता है।] 'सम्' का 'प्र' शब्द से व्यवधान होने पर आत्मनेपद कैसे होता है ? 'समः' यह विशेषण में षष्ठी है [सम् विशेषण का सम्बन्धी विशेष्य जो दाण्—यह स्थिति यहाँ भी है], न कि पञ्चमी विभक्ति है। [अतः अव्यवधान की शंका नहीं करनी चाहिये] ॥५५॥

'शेषात् कर्तरि' (पा० सू० १।३।७८) से परस्मैपद प्राप्त रहने पर, स्वकरण अर्थ में वर्तमान, उपपूर्वक यम् धातु से आत्मनेपद होता। यहाँ पाणिग्रहणविशिष्ट = पाणिग्रहणात्मक स्वकरण लिया जाता है, न कि केवल स्वकरण अपना बनाना। उदा०—भार्यामुपयच्छते। [पत्नी से विवाह करता है।]

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१.३.७८) प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति। पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम्। भार्यामुपयच्छते।

स्वकरण इति किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति॥

२०५. ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः॥ ५७॥ (२७३१)

ज्ञा, श्रु, स्मृ, दृश्–इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं भवति। तत्र जानातेः 'अपह्नवे ज्ञः' (१.३.४४) इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितम्, श्रुदृशोरपि 'समो गम्यृच्छि' (१.३.२९) इत्यत्र विहितम्; तस्मिन्विषये 'पूर्ववत्सनः' (१.३.६२) इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते। स्मरतेः पुनरप्राप्त एव विधानम्। धर्मं जिज्ञासते। गुरुं शुश्रूषते। नष्टं सुस्मूर्षते। नृपं दिदृक्षते।

'सनः' इति किम्? जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यति।

न्यासः

रात्मनेपदान्त एवंविध एव स्वीकारे वर्त्तते, न तु सर्वस्मिन्। तस्मात् पाणिग्रहणात्मकमेव स्वीकरणंगृह्यते। उपयच्छत इति पूर्ववद् यच्छादेशः॥ ५६॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः॥ त्रिभिः सूत्रैरिति। 'अपह्नवे ज्ञः' इत्यादिभिः। **धर्मं जिज्ञासत इति।** 'ज्ञा अवबोधने', सन्, द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य ह्रस्वत्वम्, 'सन्यतः' इतीत्वम्। **शुश्रूषत इति।** 'श्रु श्रवणे', 'इको झल्' इति सनः कित्त्वम्, 'श्रयुकः किति' इतीट्प्रतिषेधः, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः। **सुस्मूर्षत इति।** 'स्मृ आध्याने'; पूर्ववत् कित्त्वाद् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम्, रपरत्वम्। **दिदृक्षत इति।** 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वम्, ततश्च व्रश्चादिना षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्॥ ५७॥

पदमञ्जरी

ग्रहणं नाम कश्चित्कन्यासंस्कारस्तद्विशिष्टमित्यर्थः **भाष्ये** तु—अस्वस्य सतः स्वत्वापादनमेव स्वकरणमित्युक्तम्। **भट्टिकाव्येऽपि** तदनुगुणः प्रयोगः–उपायंस्त महास्त्राणि (१५.२१), मामुपायंस्त रामेति (४.२८), नोपायंस्त दशानन (७.१०१) इति। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति, यज्ञदत्तसम्बन्धिनीं भार्यां दास्यादिरूपेण स्वीकरोतीत्यर्थः। पाणिग्रहणाभावाद् **वृत्तिकारमते** युक्तं प्रत्युदाहरणम्, **भाष्यकारमते** त्वत्रापि भवितव्यम्॥ ५६॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः॥ श्रुदृशोरपीति। श्रुवः सूत्र एव निर्देशाद्, दृश उपसंख्यानात्॥ ५७॥

भावबोधिनी

स्वकरणे—[अपना बनाना]—यह किसलिये है? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्याम् उपयच्छति [देवदत्त यज्ञदत्त की भार्या को दास्यादिरूप में स्वीकार करता है यहाँ अपनी भार्या नहीं बनाता है।]॥ ५६॥

ज्ञा, श्रु, स्मृ और दृश्—इन सन्नन्त धातुओं से आत्मनेपद होता है। यहाँ 'ज्ञा' धातु से 'अपह्नवे ज्ञः' (पा० सू० १।३।४४) आदि पूर्वोक्त तीन सूत्रों से आत्मनेपद कहा गया है, श्रु तथा दृश् से भी "समो गमृ०" (पा० सू० १।२।३) में कहा गया है, इनके विषय में 'पूर्ववत्सनः' (पा० सू० १।३।६२) से आत्मनेपद सिद्ध ही है, इससे भिन्न में यह सूत्र आत्मनेपद का विधान करता है। किन्तु स्मृ का तो अप्राप्त का ही विधान किया जा रहा है। उदा०—धर्मं जिज्ञासते [धर्म जानना चाहता है]; गुरुं शुश्रूषते [गुरुवचन सुनना चाहता।]; नष्टं सुस्मूर्षते [नष्ट हुये को, भूले हुये को याद करना चाहता है]; नृपं दिदृक्षते [राजा को देखना चाहता है।]

सनः [सन्नन्त का—] यह किसलिये है? जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यति। [यहाँ मूल धातु में नहीं होता है।]॥ ५७॥

२०६. नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ (२७३२)

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते। अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति। तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते। पुत्रमनुजिज्ञासति।

अनोरिति किम्? धर्मं जिज्ञासते ॥

२०७. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥ (२७३३)

'प्रति, आङ्' इत्येवम्पूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति। प्रतिशुश्रूषति। आशुश्रूषति। उपसर्गग्रहणं चेदम्, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति–देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

न्यासः

नानोर्ज्ञः ॥ पूर्वेणेति। अनन्तरसूत्रप्राप्तं यत् तत् प्रतिषिध्यते—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति कृत्वा। **तथा चेत्यादि।** यस्मादनन्तरसूत्रेणात्मनेपदं यत् प्राप्नोति, तस्यायं प्रतिषेधः सम्पद्यते। एवं सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः; अनन्तरसूत्रेण सकर्मकादात्मनेपदविधानात्। अकर्मकाद्धि 'अकर्मकाच्च' इत्यनेन प्रागेवात्मनेपदं विहितमित्यनन्तरातीतो योगः सकर्मकार्थो विज्ञायते; **यतश्चैवम्,** तेनाकर्मकात् 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदं भवत्येव—औषधस्यानुजिज्ञासत इति ॥ ५८ ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः। उपसर्गग्रहणञ्चेदमिति। कथं श्रुव इति? विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धे षष्ठी। तेनायं सम्बन्धो भवति—शृणोतेर्यौ विशेषणभूतौ प्रत्याङौ तत्पूर्वाच्छ्रुवः सम्बन्धात् सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति। उपसर्गादिवार्थद्वारेण शृणोतेर्विशेषणभूताविति सामर्थ्यादुपसर्गयोर्ग्रहणम्। **देवदत्तं प्रति शुश्रूषत इति।** प्रतिशब्दस्य 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इत्यादिना लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तेन प्रतिना देवदत्त एव सम्बध्यते; न धात्वर्थ इति ॥ ५९ ॥

पदमञ्जरी

नानोर्ज्ञः ॥ पूर्वेणेति। अनन्तरसूत्रेण यत्प्राप्तं तत्प्रतिषिध्यते, कुत एतत्? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति। **तथा चेति।** अनन्तरस्य प्रतिषेध इत्युक्तम्, एवं सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः सम्पद्यते, अनन्तरयोगस्य सकर्मकविषयत्वाद्, अकर्मकाविषयत्वाद् 'अकर्मकाच्च' इति प्रागेव विहितत्वात्। तेनाकर्मकात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं भवत्येव—औषधस्यानुजिज्ञासत इति। औषधेन प्रवर्तितु-मिच्छतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ उपसर्गग्रहणं चेदमिति। परस्परसाहचर्यात्। **देवदत्तं प्रतीति।** 'लक्षणेत्थंभूत' इत्यादिना प्रति कर्मप्रवचनीयः, नोपसर्गः ॥ ५९ ॥

भावबोधिनी

पूर्व सूत्र से प्राप्त आत्मनेपद का प्रतिषेध होता है। अनुपूर्वक, सन्नन्त ज्ञा धातु से आत्मनेपद नहीं होता है और इस प्रकार सकर्मक का ही यह प्रतिषेध हो जाता है। उदा०—पुत्रम् अनुजिज्ञासति [पुत्र को अनुमति देना चाहता है।]

अनोः [अनु से परे ज्ञा का]—यह किसलिये है? धर्मं जिज्ञासते [धर्म जानने की इच्छा करता है। पूर्व सूत्र से आत्मनेपद होता है] ॥ ५८ ॥

प्रति एवम् आङ् पूर्वक, सन्नन्त श्रु धातु से आत्मनेपद नहीं होता है। उदा०—प्रतिशुश्रूषति। आशुश्रूषति। [बदले में सुनना चाहता है। अच्छी प्रकार सुनना चाहता है।] यहाँ प्रति उपसर्ग का ग्रहण है; अतः इस [कर्मप्रवचनीय के योग] में 'निषेध नहीं' होता है—देवदत्तं प्रति शुश्रूषते। [यहाँ "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः" (पा० सू० १।२।३) से प्रति की कर्मप्रवचनीयता उपसर्गत्व नहीं है।] ॥ ५९ ॥

२०८. शदेः शितः ॥ ६० ॥ (२३६२)

'शद्लृ शातने' (धा० पा० १८५५) **परस्मैपदी, तस्मादात्मनेपदं विधीयते। शदिर्यः शित्, शिद्भावी शितो वा सम्बन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति। शीयते, शीयेते, शीयन्ते।**

शित इति किम्? अशत्स्यत्। शत्स्यति। शिशत्सति॥

२०९. म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥ (२५३८)

न्यासः

शदेः शितः॥ यदि 'शदेः शितः' इति व्यधिकरणे एते पञ्चम्यावित्यभ्युपगम्यैवं व्याख्यायते—शदेः परो यः शित् तस्मादात्मनेपदं भवतीति, तदा सार्वधातुकाश्रयत्वाच्छितः प्रागेव तदुत्पत्तेर्धातोः शेषत्वादस्य लावस्थायां परस्मैपदं स्यात्, ततस्तन्निमित्तकः शिद्विकरणः। तथा च विहितमिदानीं परस्मैपदमशक्यं निवर्त्तयितुमित्यात्मनेपदाभावः स्यादित्यालोच्यान्यथा व्याचिख्यासुराह—**शदिर्यः शिदिति।** एतेन 'शदेः शितः' इति समानाधिकरणे एते पञ्चम्याविति दर्शयति। कथं पुनः शदिः शिद्भवति, यावता विकरणस्य शकार इत्संज्ञक इत्संज्ञासम्बन्धी, न तु शदेः? इत्यत आह—**शिद्भावीति।** भाविशब्दोऽयम् 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालविषयः। शिद्भावीति यतः शिद्भविष्यति स शिद्भावी। एतदुक्तं भवति—शिन्निमित्तत्वादुपचारेण शदिः शिदित्युक्तमिति। भवति हि कारणे कार्योपचारात् तथा व्यपदेशः, यथा—नड्वलोदकं पादरोग इति। **शितो वा सम्बन्धीति।** एतेन 'शितः' इत्यस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति। कः शदेः शित्सम्बन्धी? यस्तस्य प्रकृतिः। प्रागपि शितः शदेस्तत्प्रकृतित्वमस्त्येवेति शित्प्रकृतेः शदेरात्मनेपदं भवति। **शीयते इति।** पाघ्रादिसूत्रेण शीयादेशः॥ ६०॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ नियमार्थमिदं वचनमिति—म्रियतेर्लुङ्लिङोः शित एव यथा स्यात्। यद्येवम्,

पदमञ्जरी

शदेः शितः॥ यद्यत्र शदेः परो यः शित्, तत आत्मनेपदं भवतीत्येवं व्यधिकरणे पञ्चम्यावाश्रित्य व्याख्यायेत, ततोऽपि विकरणे सत्यनेन विधिना भवितव्यम्। सार्वधातुके च परतो विकरणो विधीयते, ततश्च प्रागेवास्माद्विधेः सार्वधातुकं भवच्छेषत्वात्परस्मैपदं स्यात्, तस्मिंश्च सति तन्निमित्ते शिति विकरणे कृते परस्मैपदस्य निवृत्तिर्न सिद्ध्येत्। न हि निर्वृत्तस्य निर्वृत्तिर्वचनशतेनापि शक्यते कर्तुमिति–इमं व्यधिकरणपक्षे दोषं दृष्ट्वा समानाधिकरण्ये पञ्चम्याविति दर्शयन्नाह—**शदिर्यः शिदिति।** कथं पुनः शदिः शिद्भवति, विकरणे हि शकार इद् भवति, तत्राह—**शिद्भावीति।** शिद्भावी यस्मात् स तथोक्तः। शिद्भावित्वाद् उपचारेण शदिरेव शिदित्युक्तमित्यर्थः। **शितो वा सम्बन्धीति।** 'शितः' इत्यस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति। कश्च शदिः शितः सम्बन्धी? यस्तस्य प्रकृतिः। प्रागेव च शिदुत्पत्तियोग्यतया तत्प्रकृतित्वमस्त्येव। **शीयत इति।** पाघ्रादिसूत्रेण शीयादेशः॥ ६०॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ 'लुङ्लिङोः' इति स्थानषष्ठ्ययम्, विषयसप्तमी वा। **नियमार्थमिति।** यदि

भावबोधिनी

'शद्लृ शातने' परस्मैपदी है। उससे आत्मनेपद का विधान होता है। शित् जो शद्, शित् होने वाला या शित् का सम्बन्धी जो शद् धातु उससे आत्मनेपद होता है। उदा०—शीयते, शीयेते, शीयन्ते। [शद् से जहाँ शप् होता है वहाँ शित् होने से यह आत्मनेपद और "पाघ्राध्मा०" (पा० सू० ७।३।७८) से शीय आदेश होता है।]

शितः [शकारेत्संज्ञक]—यह किसलिये है? अशत्स्यत्, शत्स्यति, शिशत्सति। [इनमें शप् सम्भव न होने से शित् नहीं है। अतः आत्मनेपद नहीं होता है।] ॥ ६०॥

'मृङ्' प्राणत्यागे' (मरना अर्थ में मृङ् धातु है) ङित् होने से ['अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (पा० सू०

'मृङ् प्राणत्यागे', (धा० पा० १४०४) **ङित्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम्—म्रियतेर्लुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति, अन्यत्र न भवति। अमृत। मृषीष्ट। शितः खल्वपि–म्रियते, म्रियेते, म्रियन्ते।**

नियमः किमर्थः? मरिष्यति। अमरिष्यत्॥

२१०. पूर्ववत् सनः॥ ६२॥ (२७३४)

सनः पूर्वो यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति। येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) **आस्ते, शेते। सन्नन्तादपि तदेव**

न्यासः

ङिद्ग्रहणं किमर्थम्? यावतान्यत्रात्मनेपदेन न भवितव्यमिति? उच्यते; स्वरार्थमुपदिश्यते—मा हि मृतेति लुङि 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकस्य' अनुदात्तत्वे कृते धातोरन्तोदात्तत्वं भवति। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातोऽत्र 'हि च' इति प्रतिषिध्यते, अडागमोऽपि 'न माङ्योगे' इति। **अमृतेति।** 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। **मृषीष्टेति।** आशिषि लिङ्, तस्य 'लिङाशिषि' इत्यार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाभावः, 'सुट् तिथोः' इति सुट्, वलि यलोपः। **म्रियत इति।** तुदादित्वाच्छः, 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः, 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनेयङ्। **मरिष्यतीति।** 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट्॥ ६१॥

पूर्ववत् सनः॥ पूर्वादिति। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिः। पूर्वशब्दः सम्बन्धिशब्दत्वाद-वधिमपेक्षते। स चावधिः श्रुतत्वात् सन्नेव विज्ञायत इत्याह—**सनः पूर्वो यो धातुरिति।** यद्येवम्, अवधिभावो-पगम एव सन्ग्रहणस्योपयुक्तत्वात् सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति, न तत्रैतल्लभ्यते; कुतस्तर्हि स्यात्? धातुमात्रात्, नैतदस्ति; एवं ह्यात्मनेपदं परस्मैपदानुक्रमणमनर्थकं स्यात्। अथ प्रत्ययान्तात् स्यात्? एवमपि सन्ग्रहण-मनर्थकं स्यात्, पूर्ववत् प्रत्ययादिति वाच्यं स्यात्। तस्मात् प्रत्यासन्नं सनं त्यक्त्वा न युक्तान्यस्याश्रुतस्य परिकल्पनेति सन्नन्तादेव भवतीति विज्ञायते। **येनेत्यादिना** वत्यर्थमाचष्टे। **तदेव निमित्तमिति।** अनुदात्तेत्त्वं

पदमञ्जरी

नियमः क्रियते, ङित्करणं किमर्थम्, यावताऽप्राप्ते विधिरेवास्तु? इह मा हि मृतेति लुङि 'तास्यनुदात्तेत्' इति ङिल्लक्षणः सार्वधातुकनिघातो यथा स्यात्। तिङ्निघातोऽत्र 'हि च' इति प्रतिषिद्धः॥ ६१॥

पूर्ववत्सनः॥ पूर्ववदिति। 'तेन तुल्यम्' इत्यादिना तृतीयान्ताद्वतिः, न पञ्चम्यन्तात्; लक्षणा-भावात्। यथा च ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इत्युक्ते ब्राह्मणादिवद् वैश्यादधीते इति पञ्चम्यर्थो गम्यते, तथेहापि पूर्वस्मादिव सनन्तादप्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यते। 'तुल्यार्थैः' इति हि तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भा-वयति। **यदि सनः पूर्वो यो धातुरिति।** एतेन 'सनः' इति पूर्वस्यावधिनिर्देशः, न त्वात्मनेपदापेक्षया परपञ्चमीति दर्शयति।

भावबोधिनी

१।२।३) से आत्मनेपद सिद्ध ही है इसलिये यह सूत्र नियम करने के लिये है—लुङ्, लिङ्, तथा शित् विषय में ही मृङ् धातु से आत्मनेपद होता है, अन्यत्र नहीं होता है।' उदा०—अमृत [लुङ्] मृषीष्ट [आशीर्लिङ्] शित् से भी म्रियते, म्रियेते, म्रियन्ते।

नियम किसलिये है? मरिष्यति। अमरिष्यत्। [यहाँ नहीं होता है।]॥ ६१॥

सन् से पहले जो धातु आत्मनेपदी रहती है उसी प्रकार सन्नन्त से आत्मनेपद होता है। जिस निमित्त को मानकर पहले धातु से आत्मनेपद का विधान किया जाता है, उसी निमित्त को मानकर सन्नन्त से भी होता है। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (पा० सू० १।२।३)—आस्ते (अनुदात्तेत्), शेते (ङित्)। सन्नन्त से भी वही

निमित्तम्—आसिसिषते, शिशयिषते (म० भा० १.३ ६२)। **'नेर्विशः'**(१.३.१७)।**–निविशते, निविविक्षते। 'आङ उद्गमने'** (१.३.४०)**—आक्रमते, आचिक्रंसते।**

इह न भवति—शिशत्सति। मुमूर्षति। न हि शदिम्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तम्। किं तर्हि? शिदाद्यपि, तच्चेह नास्ति।

न्यासः

ङित्वञ्च धात्वन्तरावस्थायामपि सन्नन्ताद् वचनसामर्थ्यान्निमित्तं भवति। **आसिसिषत इति।** इटि कृते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सिशब्दस्य द्विर्वचनम्। **निविविक्षत इति।** 'विश प्रवेशने', पूर्ववत् कित्त्वषत्वकत्वानि। **आचिक्रंसत इति।** आत्मनेपदनिमित्तत्वात् 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इतीण् न भवति।

शिशत्सति, मुमूर्षतीति। अत्र सनो यः पूर्वो भागः, तस्यात्मनेपदनिमित्तत्वमस्ति; शीयते, म्रियत इत्यात्मनेपददर्शनात्। तत आत्मनेपदेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—**इह न भवतीत्यादि।** किं कारणमित्याह—**न हीत्यादि।** किं तर्हि? **शिदाद्यपीति।** शिच्छब्देनात्र शिद्भाविवत्वं शित्सम्बन्धित्वञ्चोक्तम्। आदिशब्देन लुङ्लिङोर्ग्रहणम्, तच्चेह नास्तीति न ह्यत्र सनः पूर्वभागस्य शिद्भाविवत्वं शित्सम्बन्धित्वं वास्ति; शित्प्रत्ययस्यास्मिन् विषयेऽत्यन्तासम्भवात्, नापि म्रियतेः परौ लुङ्लिङौ स्तः; तस्मान्नेह शदिम्रियत्योरात्मनेपदनिमित्तत्वमस्तीति न भवत्यात्मनेपदम्।

इह तर्हि कस्मान्न भवति—अनुचिकीर्षति, पराचिकीर्षतीति? करोतेर्हि गन्धनादिष्वर्थेष्वात्मनेपदं विहितम्, अतस्तद्विवक्षायां सन्नन्तादपि तेन भवितव्यमित्याह—**यस्य चेत्यादि।** गन्धनादिष्वर्थेषु पूर्वत्रासनन्तावस्थायाम् 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यनेन परस्मैपदविधानात् करोतेरात्मनेपदाभावः क्रियते। तस्मादाभ्यां सनन्तादप्यात्मनेपदनिमित्ताभावान्न भवति।

पदमञ्जरी

यद्येवम्, सनन्तादात्मनेपदमिति न लभ्येत, 'सनः' इत्यस्य सकृच्छ्रुतस्यावधिनिर्देशेनोपक्षीणत्वाद्, अत आह—**तद्वत्सनन्तादपीति।** अवधित्वेनापि तावत्सनः श्रुतत्वात् प्रत्यासत्त्या तदन्तादेव विधिर्विज्ञायत इति भावः। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते सनन्तादात्मनेपदं भवति, पूर्ववदिति श्रौतोऽन्वयः, तत्र कुतः पूर्ववदित्यपेक्षायां सन्निहितत्वात्सन एव पूर्ववदिति विज्ञास्यत इति? एवं मन्यते—एवं विज्ञायमानेऽयमेव योगः पूर्वस्यावधिः सम्भाव्येत, यथा—पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र तत एव योगात् पूर्वत्रेति। ततश्चायमर्थः स्याद्—'अनुदात्तङितः' इत्यारभ्येतः पूर्वं ये धातवो निर्दिष्टास्तेभ्यः सनन्तेभ्यस्तद्वदेवात्मनेपदं भवतीति, ततश्चोत्तरो विधिः सनन्तान्न स्यात्—'भुजोऽनवने', बुभुक्षत इति, तस्मात् सनः पूर्ववदित्येव श्रौतोऽन्वय एष्टव्य इति। यद्ययं कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशो वा विज्ञायेत, तदा सन्प्रकृतौ प्रयोगान्तरे दृष्टमित्येव निमित्तनिरपेक्षं कार्यं शास्त्रं वातिदिश्यमानमिहाप्यतिदिश्येत–शिशत्सति, मुमूर्षति; शीयते, म्रियते इत्यत्र दृष्टत्वादिति मतेऽनयोः पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा निमित्तातिदेशमाश्रित्याह—**येन निमित्तेनेति।** निमित्तस्य तुल्यत्वात्तद्द्वारकं यदात्मनेपदविधेस्तुल्यत्वं तदाश्रीयते इत्यर्थः।

भावबोधिनी

(अनुदात्तेत्त्व और ङित्त्व) निमित्त होता है—(१) आसिसिषते, (२) शिशयिषते। 'नेर्विशः' (पा० सू० १।३।३) निविशते, (३) निविविक्षते। आङ् उद्गमने। आक्रमते, (४) आचिक्रंसते। [(१) बैठना चाहता है। (२) सोना चाहता है, (३) प्रवेश करना चाहता है। (४) आक्रमण करना चाहता है।]

यहाँ [आत्मनेपद] नहीं होता है—शिशत्सति, मुमूर्षति। क्योंकि शद या म्रि धातु ही आत्मनेपद की निमित्त नहीं है; तो फिर क्या [निमित्त] है? शित् आदि ['शदेः शितः' (पा० सू० १।३।६०) तथा 'म्रियते र्लुङ्लिङोश्च' (पा० सू० १।३।६१) सूत्र से प्रतिपादित भी निमित्त है, और वह यहाँ नहीं है।

यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते, तत्सन्नन्तेऽप्यनिमित्तम्—अनुचिकीर्षति। पराचिकीर्षति।

न्यासः

अथ जुगुप्सते, मीमांसत इत्यत्र कथमात्मनेपदम्, यावता 'पूर्ववत्सनः' इत्युच्यते, न च गुपादिषु सनः प्रागेवात्मनेपदं भवतीति; अतः पूर्ववदित्यतिदेशाभावान्न भवितव्यमात्मनेपदेनेत्यत आह—**इहेत्यादि।** **जुगुप्सत इति।** 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति सन्। **मीमांसत इति।** 'मानवध' इत्यादिना सन्, अभ्यासस्य 'सन्यतः' इतीत्त्वे दीर्घः। कथं पुनरिह 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्', यावता गुपादाववयवेऽनुदात्तेत्त्वं लिङ्गम्, न जुगुप्सादौ समुदाय इत्यत आह—**अवयवे कृतमित्यादि।** यथा गोः कर्णादाववयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषक भवति, तथा गुपादाववयवे कृतमनुदात्तत्वं समुदायस्य जुगुप्स इत्येवमादेर्विशेषकं भवति। यद्येवम्, गोपायति, तेजयति सङ्केतयतीत्येवमादावपि प्राप्नोति, सत्यम्; स्यादेतत्—अवयवे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य गोर्विशेषकं भवति, यं समुदायं सोऽवयवो न व्यभिचरति; सनन्तं पुनर्न व्यभिचरति; णिजन्तन्तु व्यभिचरतीत्यतोऽत्रात्मनेपदेन न भवितव्यम्; वार्त्तमेतत् सन्नन्तमपि व्यभिचरतीति विनापि तेन गोपयतीत्यादौ सम्भवात्।

पदमञ्जरी

पूर्वमिति। सनुत्पत्तेः प्राक् प्रयोगान्तर इत्यर्थः। **पूर्वस्मादिति** युक्तः पाठः, तथा च सनन्तादपीति सङ्गच्छते। यद्यपि प्रकृतिगतं ङित्त्वादिकं सनन्ते धातौ वचनशतेनापि प्रापयितुमशक्यम्—शिशयिषति; तथापि प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधानेऽपि तदन्तादात्मनेपदस्य निमित्तं भवतीत्यतिदेशार्थः, तावता च निमित्तातिदेशवाचोयुक्तिः। **आसिसिषत इति।** इटि कृते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सिशब्दस्य द्विर्वचनम्। **निविविक्षत इति।** 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वम्, व्रश्चादिषत्वम्, 'षढोः कः सि'। **आचिक्रंसत इति।** आङ आत्मनेपदनिमित्तत्वात् 'स्नुक्रमोः' इतीड् नैव भवति।

निमित्तातिदेशाश्रयणस्य फलमाह—**इहेति।** कारणमाह—**न हीति।** **शिदाद्यपीति।** शिद्भावित्वादिकमित्यर्थः। आदिशब्देन लुङ्लिङोर्ग्रहणम्, तच्चेह नास्ति। कृते सनि तदन्तमेवं शिद्भावि, न शदिम्रियतिभ्याम्। शिशयिषत इत्यादौ तु कृतेऽपि सनि तदानीमपि ङित्त्वादिकं प्रकृतिगतं विद्यत इति भावः।

यदि तर्हि निमित्तातिदेशः, अनुचिकीर्षतीत्यत्रापि प्रसङ्गः; गन्धनादेरर्थस्य ङित्त्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्य सन्यपि परस्मैपदे निमित्तत्वात्। कार्यातिदेशे तु न दोषः 'अनुपराभ्यां कृञः' इति परस्मैपदेनापवादेनात्मनेपदस्य बाधितत्वादत आह—**यस्य चेति।** न योग्यतामात्रेण निमित्तत्वम्, किं तर्हि? कुर्वद्रूपस्येति स्नुक्रमोरित्यत्र वक्ष्यत इति भावः। यदि कुर्वद्रूपं निमित्तम्, जुगुप्सत इत्यादौ कथम्, नह्यत्र प्रकृतिगतमनुदात्तेत्त्वं तत्रात्मनेपदं कदाचिदपि करोति नित्यसन्नन्तत्वाद्[1] गुपादीनामत आह—**इहेत्यादि।** न चात्रानेनात्मनेपदम्, किं तर्हि? 'अनुदात्तङितः' इत्यनेनेत्यर्थः। कथं पुनः समुदायस्य जुगुप्सादेरनुदात्तेत्त्वमत आह—**अवयव इति।** अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकं भवति। यद्येवम्, गोपायति तेजयतीत्यादावपि प्रसङ्गः। अथ यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति, तत्र कृतं लिङ्गं तस्य विशेषकं भवति; णिजन्तं च व्यभिचरति, विनापि तेन जुगुप्सत इति गुपेः प्रयोगादित्युच्येत। यद्येवम्, सनन्तादपि न स्याद्, विनापि तेन गोपायतीत्यत्र गुपेः प्रयोगात्। वक्तव्यो वा विशेषः, अयमुच्यते—'गुप गोपने' इत्यस्य सन्विधौ ग्रहणम्, तस्माच्च

भावबोधिनी

और जिसका पहले ही निमित्तभाव प्रतिषिद्ध हो जाता है, सन्नन्त में भी वह निमित्त नहीं रहता है; जैसे—अनुचिकीर्षति, पराचिकीर्षति। ['अनुपराभ्यां कृञः' (पा० सू० १।२।३) से आत्मनेपद का प्रतिषेध होकर केवल परस्मैपद का विधान होता है। अतः सन्नन्त से भी आत्मनेपद निषिद्ध हो जाता है।]

---

१. यत्तु—नित्यसन्नन्तत्वादिति श्रीवत्साङ्काचार्योत्प्रेक्षितं तु गौरवग्रस्तमिति, तन्न, गुपादीनां प्रकृतित्वेन नित्यसन्प्रत्ययान्ततया तदन्तोल्लेखनस्यैवौचित्यात्, प्रत्ययान्तस्यैवात्मनेपदविधाने निमित्तत्वाच्च, तदन्तविधिकल्पनायां गौरवस्य तुल्यत्वाच्च।

इह जुगुप्सते, मीमांसते इति ? 'अनुदात्तेतः' (१.३.१२) **इत्येव सिद्धमात्मनेपदम् अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति** (म० भा० १.३.६२,पृ० १७५) **इति ॥**

२११. आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥ (२२४०)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। आम् प्रत्ययो यस्मात् सोऽयमाम्प्रत्ययः। आम्प्रत्ययस्येव धातोः कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति। ईक्षाञ्चक्रे, ईहाञ्चक्रे [उहाञ्चक्रे]। यदि विध्यर्थमेतत्, तर्हि उदुब्जाञ्चकार,

न्यासः

तस्मात् समुदायं यं गुपादिर्न व्यभिचरति, तस्यासम्भवात् सर्वस्य गुपादाववयवे कृतमनुदात्तेत्वं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भविष्यति। ततश्च गोपायतिप्रभृतिभ्योऽप्यात्मनेपदं प्राप्नोतीत्येव। एवं तर्हि 'निगरण-चलनार्थेभ्यश्च' इत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते। तेन गुपादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमात्मनेपदापवादो भविष्यति ॥ ६२ ॥

आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ आम्प्रत्ययवदिति 'तत्र तस्येव' इति षष्ठीसमर्थाद् वतिः। **'कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति** समानाधिकरणे षष्ठ्यौ। **ईक्षाञ्चक्रे इत्यादि**। 'ईक्ष दर्शने', 'ईह चेष्टायाम्', 'ऊह वितर्के, लिट्, 'इजादेः' इत्यादिनाम्, 'आमः' इति लेर्लुक्, प्रातिपदिकत्वात् सुप् प्राप्तः, सुः, स्वरादित्वादव्ययत्वात् सुब्लुक्, 'कृञ्च' इत्यादिना कृञो लिट्परस्यानुप्रयोगः। **अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ** इति ब्रुवता विध्यर्थमेतदित्युक्तं भवति। तत्रास्मिन् विध्यर्थे यो दोषस्तमुद्भावयितुमाह—**यदीत्यादि। उदुब्जाञ्चकारेति**। 'उब्ज आर्जवे', उत्पूर्वाल् लिट्, पूर्ववदाम्। 'परस्मैपदानाम्' इत्यादिना तिपो णल्। **उदुम्भाञ्चकारेति**। 'उभ उन्भ पूरणे।

पदमञ्जरी

नित्यं सनेव भवति, नापरः प्रत्ययः। गोपयतीत्यादिकस्तु प्रयोगः 'गुपू रक्षणे' इत्यस्य, स चान्य एव। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम्–अन्य एव सन्प्रकृतिः, तस्माच्च सनेव भवतीति; अन्यथा निन्दाया अन्यत्र यथा णिज् भवति तथा लङादिरपि स्यात्। एवं तिजिप्रभृतयोऽपि, क्षमाद्यर्थे यत्र सन्निष्यते तत्रानुदात्तेतो नित्यसनन्ताश्च; क्षमादिभ्योऽन्यत्र तु यत्र णिजिष्यते तत्राननुबन्धका एव चुरादौ पठितव्याः ॥ ६२ ॥

आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ नन्वामन्तस्याधातुत्वाददृष्टमात्मनेपदम्, तत्कथं कृञोऽतिदिश्यते ? स्यादियमनुपपत्तिः; यदि प्रत्ययग्रहणं न क्रियते, कृतेऽपि वा तस्मिन् प्रत्ययग्रहणे कर्मधारयस्तद्गुणसंविज्ञानो वा बहुव्रीहिराश्रीयेत; इह त्वतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, धातुरन्यपदार्थस्तदाह—**आम्प्रत्ययो यस्मादिति।**

भावबोधिनी

यहाँ 'जुगुप्सते मीमांसते' में कैसे ? यहाँ तो 'अनुदात्तङित०' (पा० सू० १।२।३) इसी से आत्मनेपद सिद्ध है क्योंकि अवयव (गुप आदि) में किया गया अनुदात्तेत्व चिह्न समुदाय जुगुप्स को भी विशेषित करता है, उसे भी अनुदात्तेत् सूचित करता है। [अतः सामान्य सूत्र से ही आत्मनेपद होता है। अतिदेश की आवश्यकता नहीं है। 'गुप गोपने, मान पूजायाम्' इस धातुपाठ में ये अनुदात्तेत् पठित हैं। इनसे 'गुप्-तिज्-किद्भ्यः सन्', (पा० सू० १।२।३) तथा 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' (पा० सू० १।२।३) से सन् प्रत्यय आदि होता है। यह इच्छार्थक सन् से भिन्न है] ॥ ६२ ॥

कर्ता से भिन्न में क्रियाफल रहने के लिये आत्मनेपद का विधान करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है। आम् प्रत्यय होता है जिस धातु से वह आम्प्रत्यय है। आम्प्रत्यय वाली-धातु के समान ही [अर्थात् प्रकृतिभूत धातु के समान ही] अनुप्रयोग = बाद में प्रयुक्त होने वाली कृञ् धातु से (भी) आत्मनेपद होता है। [जिससे आम् प्रत्यय किया जाता है उस मूल धातु से जिस प्रकार आत्मनेपद होता है उसी प्रकार आम्प्रत्ययान्त के बाद प्रयुक्त होने वाली कृ धातु से भी आत्मनेपद होता है] उदा०—ईक्षाञ्चक्रे, ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे। [ईक्ष दर्शने, ईह चेष्टायाम् ऊह वितर्के, धातुएँ आत्मनेपदी हैं। अतः लिट् लकार में कृञ् का अनुप्रयोग होने पर उससे भी आत्मनेपद ही होता है]

उदुम्भाञ्चकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति ? नैष दोषः; उभयमनेन क्रियते—विधिः, नियमश्च । कथम् ? पूर्ववदिति वर्तते । स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति ।

कृञ इति किम् ? ईक्षामास, ईक्षाम्बभूव । कथं पुनरस्यानुप्रयोगः, यावता 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि'

न्यासः

उभयमित्यादिना—परिहारः । **कथमिति ?** एकेन प्रयत्नेनाशक्यमेतदुभयं कर्तुमित्यत आह—**पूर्ववदित्यादि ।** नैवात्रैको यत्नः, किं तर्हि ? द्वौ—'आम्प्रत्ययवत्' इत्येको यत्नः, पूर्ववद्ग्रहणमनुवर्तमानं द्वितीयः । तत्र पूर्वेण यत्नेन विधिः क्रियते, इतरेण नियमः । यद्यनुप्रयोगस्य कृञ आत्मनेपदं भवति, पूर्ववदेव; नान्यथा । तेनोदुब्जाञ्चकारेत्येवमादौ न भवति । न ह्युब्जादीनामात्मनेपदं सम्भवति, परस्मैपदित्वात् ।

ईक्षामासेति । आम्, अस्तेरनुप्रयोगः । **ईक्षाम्बभूवेति ।** 'भवतेरः' । 'कृञ्च' इत्यत्र करोतेरेव ग्रहणमित्यभिप्रायेणाह—**कथं पुनरित्यादि । कृञिति प्रत्याहारग्रहणमित्यादि ।** तत्र प्रत्याहारेऽस्तिभवत्योरपि सन्निवेशः । अतस्तयोरप्यनुप्रयोगो भवतीति भावः । यद्येवम्, सम्पदोऽप्यनुप्रयोगः प्राप्नोति, तस्यापि तत्र सन्निवेशाऽस्त्येव; 'अभिविधौ सम्पदा च' इति वचनात् । सत्यपि सन्निवेशे नासौ प्रत्याहारग्रहणेन गृह्यत इत्यदोषः । यथा तस्याग्रहणं तथोत्तरत्र प्रस्तावान्तरे प्रतिपादयिष्यामः । अथाम्प्रत्ययवदिति किम् ? असति हि तस्मिन्ननु-

पदमञ्जरी

तद्गुणसंविज्ञानेऽवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थ इति, आम् प्रत्ययो यस्येति विग्रहः स्यात्; प्रतियोगिनि षष्ठीनिर्देशात्, 'तत्र तस्य' इति षष्ठ्यान्ताद्वतिरित्याह—**आम्प्रत्ययस्येवेति । कृञोऽनुप्रयोगस्येति ।** समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । अनुप्रयोगशब्दः कर्मसाधनः । **ईक्षाञ्चक्रे इति ।** 'ईक्ष दर्शने' 'ईह चेष्टायाम्' लिट् 'इजादेश्च' इत्याम्, 'आमः' इति लेर्लुक् । 'अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः' इति ब्रुवता विध्यर्थमेवैतदित्युक्तम् । तत्र दोषमुद्भावयितुमाह—**यदीति ।** किं पुनः कारणं विध्यर्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्भाव्यते, न पुनर्नियमार्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्भाव्येत ? सत्यम्; अकर्त्रभिप्राये पाचयाञ्चक्रे, उब्जाञ्चकारेति प्राप्ते आम्प्रत्ययवदेव, तत्र विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्, तस्मादेवमुच्यते—'उब्ज आर्जवे', 'उम्भ पूरणे' । **उभयमित्यादि** परिहारः । **कथमिति ।** नैकेनैव यत्नेनोभयं लभ्यमिति भावः ।

ईक्षाम्बभूवेति । 'भवतेरः', 'भुवो वुग् लुङ्लिटोः' । **कथं पुनरिति ।** 'कृञः' इत्यत्र स्वरूपग्रहणं मन्यमानस्य प्रश्नः । **प्रत्याहारग्रहणमिति ।** यदि तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद्, इह कृञ्ग्रहणमनर्थकं स्याद्; अन्यस्यानुप्रयोगस्याभावादिति भावः । अत एव विपर्ययोऽपि न भवति—तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद्, इह प्रत्याहारग्रहणमिति, इह

भावबोधिनी

यदि यह विध्यर्थ है; तब तो उदुब्जाञ्चकार उदुम्भाञ्चकार—इनमें कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद प्राप्त होता है ? यह दोष नहीं है; क्योंकि यह सूत्र विधि और नियम दोनों करता है । कैसे ? ['पूर्ववत् सनः' (पा० सू० १।३।६२ से) 'पूर्ववत्' ग्रहण की अनुवृत्ति होती है । यह द्वितीय यत्न नियमार्थ हो जायगा ।

विमर्श—यह सूत्र विधि मानने पर सर्वत्र प्राप्ति प्रसक्त होती है । अतः इसे विधि और नियम दोनों माना जाता है । इसके लिये दो सूत्रों की कल्पना करते हैं (१) 'आम्प्रत्ययवत्' [आम्प्रत्यय जिससे होता है उसके समान ही कृञ् से भी होता है] दूसरे में पूर्ववर्ती सूत्र से 'पूर्ववत्' की अनुवृत्ति करके 'आम्प्रत्ययवत् पूर्ववच्च' यह बनाते हैं । दूसरा वाक्य नियम करता है—यदि अनुप्रयुक्त कृञ् से आत्मनेपद हो तो पूर्ववत् [मूलधातु के समान] ही हो अन्यथा नहीं होता है । अतः उदुब्जाञ्चकार आदि में आत्मनेपद वारित हो जाता है ।

(अनु०) 'कृञः' इसका ग्रहण किसलिये है ? ईक्षामास, ईक्षाम्बभूव । [यहाँ अस् और भू के अनुप्रयोग में नहीं होता है ।] 'भू' तथा 'अस्' का अनुप्रयोग कैसे होगा क्योंकि 'कृञ् च' इतना ही कहा गया है ? उस [अनुप्रयोग-

(३.१.४०) इत्युच्यते ? **'कृञ्' इति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः' (५.४.५०) इति कृशब्दादारभ्य यावत् 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ' (५.४.५८) इति ञकारम् ॥**

२१२. प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥ (७२५३)

'युजिर् योगे' (धा० पा० १४४५) **स्वरितेत्। तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। प्र, उप–इत्येवं पूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति। प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते।**

न्यासः

प्रयोगमात्रस्यात्मनेपदं स्यात्—देवदत्तः करोतीति ? अत्रापि पूर्ववदित्यनुवर्त्तते। तथापीह स्यात्—ईहते, करोतीति ? 'आम्प्रत्ययवत्' इत्युच्यमाने प्रत्यासत्तेराम एवानुप्रयोगस्येति गम्यते, नानुप्रयोगमात्रे, तेनातिप्रसङ्गो न भवति ॥६३॥

प्रोपाभ्यां युजेरज्ञपात्रेषु ॥ 'युज समाधौ' इत्यस्यानुदात्तेत्त्वात् सिद्धमात्मनेपदमित्यतस्तस्येह ग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**युजिर् योगे इति। प्रयुङ्क्त इति।** रुधादित्वात् 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः। 'चोः कुः' इति कुत्वम्=जकारस्य गकारः, 'खरि च' इति चर्त्वम्=ककारः, 'नश्च' इत्यादिनाऽनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति ङकारः।

स्वराद्यन्तोपसृष्टाविति वक्तव्यमिति। स्वरोऽज् आदिरन्तो वा यस्य स स्वराद्यन्तः, तदुपसृष्टात्=तत्सम्बन्धाद् युजेरात्मनेपदं भवति—इत्येतदर्थरूपं व्याख्येमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—इह सूत्रे प्रशब्दाऽजन्तो-

पदमञ्जरी

हि प्रत्याहारग्रहणे भ्वस्त्योरप्यात्मनेपदविधिः प्रयोजनम्। यदि चानुप्रयोगविधिना कृञ एवानुप्रयुक्तः स्यात्, तदा भ्वस्त्योरनुप्रयोगाभावादात्मनेपदविधिरनुपपन्नः स्यात्। तस्मादिह स्वरूपग्रहणम्, आमनुप्रयोगविधौ प्रत्याहारस्येति सिद्धम्। 'अभिविधौ सम्पदा च' इति सम्पदोऽपि तत्रान्तर्भावादनुप्रयोगः प्राप्तः 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यतो धात्वधिकाराद्धातूपसर्गसमुदायस्य न भवति। योऽत्र धातुस्तस्यापि न भवति; अर्थविप्रतिषेधादिति तत्रैव वक्ष्यामः ॥ ६३ ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ युजिर्योगे इति। 'युज समाधौ' इत्यस्य, न दैवादिकस्य, अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धम्, युजरिति च विवक्षित इकारः, न त्वागन्तुकः। यज्ञपात्रविषयता चास्यैव सम्भवतीति भावः। **प्रयुङ्क्त इति।** 'रुधादिभ्यः श्नम्' 'श्नसोरल्लोपः' कुत्वचर्त्वे, अनुस्वारपरसवर्णौ।

भावबोधिनी

विधायक सूत्र] में 'कृञ्' यह प्रत्याहारग्रहण समझा जाता है। कहाँ सन्निविष्टों [एक साथ प्रयुक्तों] का प्रत्याहार है ? 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः' (पा० सू० ५।४।५०) यहाँ के 'कृ' शब्द से लेकर 'कृञो' द्वितीय-तृतीय०' (पा० सू० १।२।३) के ञकार तक [कृञ् प्रत्याहार है इसके अन्तर्गत अस् और भू भी हैं।] ॥ ६३ ॥

युजिर् योगे यह स्वरितेत् है। इसका कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद सिद्ध ही है; अकर्तृगामी क्रियाफल के विषय में आत्मनेपद के लिये सूत्र है। अयज्ञपात्र-विषयक, प्रपूर्वक तथा उपपूर्वक युज धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—प्रयुङ्क्ते उपयुङ्क्ते। [प्रयोग में लाता है, उपयोग में लाता है।] अयज्ञपात्रेषु [यज्ञसम्बन्धी पात्र विषय न रहने पर] इसका क्या फल है ? 'द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति।' [यहाँ आत्मने पद नहीं होता है।]

अयज्ञपात्रेष्विति किम् ? 'द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति।' (देवसंयुक्तानि) (आ० गृ० १.१.१६)
*** स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् *। उद्युङ्क्ते, नियुङ्क्ते।**
स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? संयुनक्ति ॥

२१३. समः क्ष्णुवः ॥ ६५ ॥ (२७३६)

'क्ष्णु तेजने' (धा० पा० १०३७) **परस्मैपदी। ततः सम्पूर्वादात्मनेपदं भवति। 'समो गम्यृच्छि'** (१.३.२९) **इत्यत्रैव कस्मान्न पठितः ? अकर्मकादिति तत्र वर्तते। संक्ष्णुते शस्त्रम्, संक्ष्णुवाते, संक्ष्णुवते।**

२१४. भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥ (२७३७)

न्यासः

पसर्गलक्षणार्थः, उपशब्दोऽजाद्युपलक्षणार्थः, तेन सर्वेणाजान्तेनाजादिना चोपसर्गेण च युक्ताद् युजेरात्मनेपदं भवतीति। स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? निर्युनक्ति ॥६४॥

समः क्ष्णुवः ॥ अकर्मकादिति तत्रानुवर्त्तत इति। सकर्मकादपि क्ष्णुव आत्मनेपदमित्यत इति मन्यते। अत एव सकर्मकस्योदाहरणमुपन्यस्तम्। **संक्ष्णुते शस्त्रमिति।** अदादित्वाच्छपो लुक्। **संक्ष्णुवाते इति।** 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङ्। **संक्ष्णुवत इति।** पूर्ववददादेशः ॥६५॥

भुजोऽनवने ॥ अवनप्रतिषेधेनेत्यादि। अवनं = पालनम् तत्प्रतिषेधेन रौधादिकस्य भुजेर्ग्रहणं विज्ञायते, न तौदादिकस्य—'भुज कौटिल्ये' इत्यस्य। यथैव हि सवत्साधे नुरानीयतामित्युक्ते यस्या हि वत्सेन सह सम्बन्धः

पदमञ्जरी

स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति। स्वरः=अ इ, आदिरन्तो वा यस्य स स्वराद्यन्तः। तेनोपसर्गेण सम्बन्धः, स्वराद्यन्तोपसृष्टः—सम् निस् दुस् इत्येतान् वर्जयित्वा सर्व एवोपसर्गास्संगृहीताः ॥ ६४ ॥

समः क्ष्णुवः ॥ इह 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्यावकाशो यत्र कुप्वोरसम्भवः–पुरुषः त्सरुकः; 'कुप्वोः ≍क ≍पौ च' इत्यस्य यत्र शर्परौ कुपू न सम्भवतः–पुरुषः करोतीति; शर्परयोरुभयोः प्रसङ्गे पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति 'शर्परे विसर्जनीयः' इति नित्यं विसर्जनीय एव भवति। तेन 'समः क्ष्णुवः' इति सूत्रे विसर्जनीयस्यैव पाठः 'समो सम्यृच्छि' इत्यत्रोवेति। एवं हि द्विः समो ग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः। **संक्ष्णुवत इति।** अदादित्वाच्छपो लुक्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्यादादेशः, 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङ् ॥६५॥

भुजोऽनवने ॥ अनवनप्रतिषेधेनेत्यादि। संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि विशेषस्मृतिहेतुः। **यथा दोग्ध्रीपर्यायो**

भावबोधिनी

'स्वराद्यन्त = स्वर जिसमें आदि अथवा अन्त में हो, उससे उपसृष्ट = सम्बद्ध युज धातु से आत्मनेपद होता है।' उदा० उदयुङ्क्ते, नियुङ्क्ते [यहाँ उद में आदिस्वर है और नि में अन्त में स्वर है। अतः वार्तिक से आत्मनेपद होता है।]

स्वर जिसके आदि या अन्त में हो ऐसे उपसर्ग से सम्बद्ध—('स्वराद्यन्तोपसृष्टात्') इसका क्या फल है ? संयुनक्ति। [यहाँ नहीं होता है क्योंकि 'सम' में आदि और अन्त में स्वर नहीं है।] ॥ ६४ ॥

'क्ष्णु तेजने' [धार रखना] परस्मैपदी होती है। सम्पूर्वक क्ष्णु धातु से आत्मनेपद होता है। 'समो गम्यृच्छि०' (पा० सू० १।२।३) इसमें ही इसको भी क्यों नहीं पढ़ा गया ? उसमें 'अकर्मकात्' इसकी अनुवृत्ति होती है। [यह सकर्मक में प्रवृत्त होता है] उदा०—संक्ष्णुते शस्त्रम, संक्ष्णुवाते, संक्ष्णुवते। [शस्त्र पर धार रखता है] ॥ ६५ ॥

'भुज पालनाभ्यवहारयोः' [पालन और भोजन अर्थ में भुज् धातु] यह धातु रुधादि गण में पठित है। अपालन अर्थ में वर्तमान उस [भुज्] धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—भुङ्क्ते, भुञ्जाते भुञ्जते। [भोजन करता है।]

'भुज पालनाभ्यवहारयो' (धा० पा० १४५५) **इति रुधादौ पठ्यते। तस्मादनवने = अपालने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुञ्जते।**

अनवने इति किम् ? भुनक्त्येनमग्निराहितः। अनवन इति प्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते, न तौदादिकस्य—'भुजो कौटिल्ये' (धा० पा० १४१८) **इत्यस्य। तेनेह न भवति—विभुजति पाणिम्॥**

२१५. णेरणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाध्याने॥ ६७॥ (२७३८)

'णिचश्च' (१.३.७४) **इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः।**

न्यासः

सम्भवति सैव गोधेनुरानीयते, न महिष्यादिधेनुः; तथेहाप्यवनप्रतिषेधेन यस्य भुजोऽनवने वृत्तिः सम्भवति, स एव रौधादिकः प्रतीयते; तस्मात् तस्यैव ग्रहणं विज्ञायते। तेन निर्भुजति, विभुजतीति तौदादिकस्यात्मनेपदं न भवति॥६६॥

णेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाध्याने॥ आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति। अणौ कर्मप्रदर्शनार्थमेतदुक्तम्। इदं त्वत्रोदाहरणम्—**आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति।** आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्राङ्पूर्वस्य तु 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे' इत्यस्य द्वे क्रिये वाच्ये—न्यग्भवनम्, न्यग्भावनञ्च। तत्र न्यग्भवनस्य हस्ती कर्त्ता, न्यग्भावनस्य हस्तिपका इति। न्यग्भवन्तं हस्तिनं न्यग्भावयन्तीत्यर्थः। स यदा तु सुशिक्षितत्वात् सुविधेयत्वाच्च न्यग्भावनक्रियायामत्यन्तमानुकूल्यं प्रतिपद्यते हस्ती स्वयमेव, तदासौ हस्ती हस्तिपकान् प्रति

पदमञ्जरी

संसर्गिभिः विशेषेऽवस्थाप्यते—सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सवर्करेति 'तथाऽवत्साऽकिशोराऽवर्करेति। यस्या आनयने दृष्टः संसर्गः सैव तत्र गृहीता आनीयते; तद्वदिहापीत्यर्थः॥६६॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने॥ अत्र 'णेः' इति यद्यपि सामान्यनिर्देशः, तथापि पुच्छभाण्डादिणिङ् न गृह्यते; अणौ कर्मणो णावसम्भवात्, कमेर्णिङस्तु 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इति वचनादण्यन्तावस्था सम्भवति। कर्मणश्च कर्तृत्वम्—कमिष्यते योषितं देवदत्तः कामयिष्यते योषित्स्वयमेवेति, तथापि ङित्त्वादेव सिद्धे सोऽपि न गृह्यत इति णिच एव ग्रहणमित्याह—**णिचश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदमिति। अकर्त्रभिप्रायार्थं इति।** उपलक्षणमेतत्, कर्त्रभिप्राये पदान्तरेण द्योतिते 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति विकल्पं बाधित्वा नित्यो विधिर्यथा स्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। अत्रैकवाक्यतायामयमर्थो भवति—ण्यन्तादात्मनेपदं भवत्यण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्त्ता भवति आध्यानादन्यत्रेति। तत्र कर्मान्तरनिवृत्तिर्न कृता स्यात्, ततश्चेहापि प्रसज्येत—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयति हस्तीति। किं च उक्तेऽर्थे

भावबोधिनी

अनवन = पालनभिन्न अर्थ में—इसके ग्रहण का क्या फल है? भुनक्ति एनम् अग्निराहितः [यहाँ पालन अर्थ है।] अनवन = अपालन में प्रतिषेध होने के कारण रुधादिगणीय भुज का ही ग्रहण विज्ञापित होता है, न कि तुदादिगणीय 'भुज कौटिल्ये' [कुटिल = वक्र होना] का। अतः यहाँ आत्मनेपद नहीं होता है—विभुजति पाणिम् [हाथ टेढ़ा करता है]॥ ६६॥

'कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर 'णिचश्च' (पा० सू० १.२.३) से आत्मनेपद सिद्ध ही है। अकर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद के विधानार्थ यह सूत्र बनाया गया है। णिजन्त धातु से आत्मनेपद होता है; किस प्रकार? अणिजन्त अवस्था में जो कर्म णिजन्त में भी वही कर्म है, यदि वही कर्ता बन जाता है, [उत्कण्ठापूर्वक स्मरण] नहीं होना चाहिये; उसे छोड़कर। उदा०—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। [महावत हाथियों पर चढ़ते हैं] 'आरोहयते हस्ती स्वयमेव। [हाथी उन्हें स्वयं चढ़ाता है] उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः [महावत हाथियों को पानी से नहलाते हैं।]

ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्? अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति, अनाध्याने = आध्यानं वर्जयित्वा। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः (म० भा० १.३.६७)**। आरोहयते हस्ती स्वयमेव। उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। उपसेचयते हस्ती स्वयमेव। पश्यन्ति भृत्या राजानम्** (म० भा० १.३.६७)**। दर्शयते राजा स्वयमेव।**

न्यासः

प्रयोजकत्वेन विवक्ष्यते, हस्तिपकास्तु प्रयोज्यत्वेन। हस्ती हस्तिपकान् प्रयुङ्क्ते—मामारोहतेति, ततश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावे विवक्षिते हेतुमण्णिच्। एवमुत्तरत्रापि कर्मणः कर्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रयोजकभावविवक्षायां णिज् विधेयः। ततस्तस्मिन्नुत्पन्ने यदा निर्ज्ञातस्वरूपत्वाच्चरितार्थत्वात् प्रयोज्या न विवक्ष्यन्ते, तदा निवृत्तत्वात् प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य न्यग्भवनमात्रे रुहिर्वर्तते। अत्रेदमुदाहरणम्—आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति। तदा हि, यदेवाण्यन्ते कर्मासीत् स एव ण्यन्ते हस्ती कर्त्ता भवति। न च प्रयोज्यप्रयोजकभावे निवृत्तेऽपि णिचो निवृत्तिर्भवति, निवृत्तिकारणाभावात्। यथैव हि देवदत्तस्य व्यापारे निवृत्तेऽपि पचिः पाकान्न निवर्तते—पच्यत ओदनः स्वयमेवेति, तथेहापि निवृत्ते प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारे णिचो निवृत्तिर्न भवतीति वेदितव्यम्।

पदमञ्जरी

'णेरणौ कर्मणि' इत्येतावदेव वाच्यम्; कर्त्तरीत्येव ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, 'अणौ कर्मणि कर्तरि' इत्युक्ते को नाम विवक्षितोऽर्थो न सिद्ध्यति! 'सः' इत्येतच्चानर्थकम्; यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेवाध्याहारतः सिद्धेः। तस्माद्यथाश्रुतमात्रं न विवक्षितमिति मत्वा पृच्छति—**कथमिति।**

इतरोऽपि वाक्यभेदाश्रयणेन परिहरति—**अणौ यत्कर्मेत्यादि।** णेरात्मनेपदं भवति आध्यानादन्यत्रेत्येकं वाक्यम्, ततोऽणौ यत्कर्मेति द्वितीयम्। अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते। कर्मान्तरस्य चानिर्देशाद् उद्देश्यतयापि श्रुतं कर्मत्वमेव विधीयते। तच्च विधीयमानं सामर्थ्याण्णेरिति सन्निहितत्वाण्ण्यन्तावस्थायामेव। विधीयते। किं तत्सामर्थ्यम्? अणौ यत्कर्मेत्यनुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यासम्भवः। तदेवमणौ यत्कर्मेत्येतावत एवाणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेत्यर्थो भवति। अनेन च कर्मान्तरनिवृत्तिः क्रियते, न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मभावः प्रतिपाद्यते। स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् एकस्य युगपदेकस्यां क्रियायां कर्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोरसम्भवात्। ततो णौ चेदिति तृतीयं वाक्यम्—अणौ यदित्येव, अणौ यत्प्रतिपाद्यं वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमित्यर्थः। ततः स कर्तेति चतुर्थम्। अत्राणौ यत्कर्म णौ चेदिति सर्वमनुवर्त्तते। 'अनाध्याने' इत्येतदपि प्रसज्यप्रतिषेधे पञ्चमं वाक्यम्।

भावबोधिनी

उपसेचयते हस्ती स्वयमेव। [हाथी अपने आप पानी फेंक कर नहाता है।] पश्यन्ति भृत्या राजानम् [नौकर राजा को देखते हैं।] दर्शयते राजा स्वयमेव [राजा स्वयं अपने को दिखा रहा है।]

विमर्श—शुद्ध वाक्य में जिसे कर्म बनाया गया है वही यदि णिजन्त वाक्य में भी कर्म रहता है। ऐसा कर्म जब कर्ता रूप से विवक्षित होता है तब इस सूत्र से आत्मनेपद होता है। उदा०—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः = महावत हाथी पर चढ़ते हैं। यहाँ हस्ती = हाथी कर्म है। जब सिखाने के बाद शिक्षित होकर हाथी अपने आप महावत को चढ़ा लेता है तब कर्म = हाथी कर्ता बन जाता है—आरोहयते हस्ती स्वयमेवं [हाथी स्वयं झुक कर महावत को चढ़ा लेता है।] यहाँ आत्मनेपद-विधान के लिये यह सूत्र है। जहाँ क्रियाकृत कोई विशेष [प्रभाव] कर्म में नहीं दिखाई देता है वहाँ कर्तृस्थभावकत्व माना जाता है। वहीं पर यह सूत्र आत्मनेपद करता है। जहाँ क्रियाकृत विशेष कर्म में दिखाई देता है वहाँ तो 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० सू० ३।१।८७) से कर्मवद्भाव होकर आत्मनेपद सिद्ध हो जाता है।

णेरिति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति ।

अणाविति किम् ? गणयति गोगणं गोपालकः, गणयति गोगणः स्वयमेव (म० भा० १.३.६७ वा० ६) । **कर्मग्रहणं किम् ? लुनाति दात्रेण, लावयति दात्रं स्वयमेव ।**

न्यासः

सिञ्चन्तीत्यादि । अत्रापि सिच्यमानो हस्ती कर्म यदा सुशिक्षितत्वात् सुविधेयत्वाच्च सेचनक्रियां प्रति प्रकृष्टमानुकूल्यं भजते, तदा तस्य प्रयोजकत्वे विवक्षिते हस्तिपकानाञ्च प्रयोज्यत्वे णिच् । तत्र कृते पूर्ववत् प्रयोज्येष्वविवक्षितेषु यदेवाण्यन्ते कर्म स एव ण्यन्ते कर्त्ता भवति । **पश्यन्तीत्यादि ।** अत्रापि दृश्यमानस्य राज्ञः दर्शनक्रियायामतिशयेनानुकूल्यभावोपगमनात् प्रयोजकत्वे विवक्षिते भृत्यानाञ्च प्रयोज्यत्वे णिच् । तत्र विहिते पूर्ववत् प्रयोज्याविवक्षायां यदेव दृशेरण्यन्ते कर्म राजा स एव ण्यन्ते कर्त्ता । क्रियापि च सर्वेष्वेतेषूदाहरणेषु यैवाण्यन्तावस्थायाम्, सैव ण्यन्तेऽपि । सत्यपि च णिचि प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य निर्वर्तितत्वात् क्रियान्तरस्य चानुत्पत्तेः ।

गणयतीत्यादि । 'गण संख्याने' चुरादावदन्तः पठ्यते । ततो णिच्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः । तस्य पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न भवति । **गणयति गोगणं गोपालकः ।**

पदमञ्जरी

तत्र वृत्तिकारेण त्रीणि वाक्यानि स्ववाचा दर्शितानि—(१) ण्यन्तादात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम्, (२) अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेति द्वितीयम्, (३) स एव कर्त्ता भवतीति तृतीयम् । 'णौ चेद्' ग्रहणं समानक्रियार्थमिति तु वक्ष्यति, अतस्तदपि वाक्यमभ्युपगतमेव ।

आरोहन्तीत्यादि । अणौ कर्मप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम्, इदं तत्रोदाहरणम्—आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति । आङ्पूर्वो रुहिः न्यग्भवनोपसर्जने न्यग्भावने वर्तते, न्यग्भवन्तं हस्तिनं न्यग्भावयतीत्यर्थः । यदा तु हस्तिनः सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय हस्तिपकव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा न्यग्भावमात्रे रुहिर्वर्तते, तत्र च हस्तिनः कर्तृत्वम् । उक्तं च—

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्तमाने कर्मत्वे स्व[1]कर्तृत्वेऽवतिष्ठते ॥ (वा० प० ३-७-५६) इति ।

अस्य च कर्तुः कर्मस्थक्रियेषु कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते—'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति, तद्यथा—लूयते केदारः स्वयमेवेति । लुनातिर्हि द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वृत्तः कर्तृव्यापाराविवक्षायां द्विधा भवनमात्रे वर्तते । रुहिस्तु कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्मकार्याणि न लभत इत्येतावत् ततो न्यग्भवनवृत्तेः रुहेर्हस्तिपकव्यापारे णिजुत्पद्यते, तदा च य एवार्थ आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, स एवार्थ आरोहन्ति हस्तिपका इति । पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते हस्तिपकव्यापारे न्यग्भवनमात्रे रोहिर्वर्तते—आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति । सुष्ठु न्यग्भवतीत्यर्थः । उक्तं च—

भावबोधिनी

(अनु०) णेः—णिजन्तात्—इसका क्या फल है? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः [महावत हाथी पर चढ़ते हैं ।] 'आरोहयमाणः हस्ती साधु आरोहति । [आरोहति = न्यग्भवति = झुकता है, यहाँ णिजन्त न होने से आत्मनेपद नहीं होता है ।]

अणौ—[अण्यन्तावस्था में] इसका क्या फल है? गणयति गोगणं गोपालकः [गोपाल गायों के समुदाय को गिनता है ।] गणयति गोगणः स्वयमेव [गायों का समुदाय स्वयं गिनती करा देता है । यहाँ णिजन्त का ही कर्म गण था न कि अणिजन्त का । क्योंकि गण धातु के चुरादिगणीय होने से प्रारम्भ में ही णिच् हो जाता है ।]

---

१. 'स्वे कर्तृत्वे' इति पाठः वाक्यपदीये ।

'णौ चेद्' ग्रहणं समानक्रियार्थम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण।

न्यासः

गणयति गोगणः स्वयमेवेति। अत्र स गण्यमानो यदा गणनं प्रत्यानुकूल्यं भजमानः प्रयोजकत्वेन विवक्ष्यते, गोपालकस्तु प्रयोज्यत्वेन: तदा हेतुमण्णिच्। तस्मिन् कृते पूर्ववत् प्रयोज्याविवक्षायां यदेव कर्म स एव कर्त्ता भवति। तथाप्यणाविति वचनादात्मनेपदं न भवति, न हि गणः प्रागणौ कर्मासीत्, किं तर्हि? ण्यन्त एव। ननु च "'अणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकात्' इत्यत्र 'अणौ' इति किम्? चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति" इत्युक्त्वा **वृत्तिकारो** वक्ष्यति, तदयुक्तम्, 'हेतुमण्णिचो विधिः। प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्त्या तस्यैव न्याय्यः' इति, तच्चेत्, सत्यम्; गणयति गोगणं गोपालकः, गणयति गोगणः स्वयमेवेत्येतदपि प्रत्युदाहरणमयुक्तमेव स्यात्, नैतदस्ति; भेदस्याविवक्षितत्वात्। यदि हि भेदो विवक्ष्यते, तदा हेतुमण्णिचो विधिरिति प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव स्यात्, न हि विप्रकृष्टस्य चुरादिणिचः। न चेह भेदो विवक्षितः, 'णेः' इति जातिनिर्देशात्। तस्माण्णिज्मात्राद्विधिः, अतः प्रतिषेधोऽपि णिज्मात्रस्यैव स्यादिति युक्तमेतत् प्रत्युदाहरणम्। 'अणावकर्मकात्' इत्यादौ सूत्रेऽणाविति हेतुमण्णिच एव ग्रहणम्। अत एव हेतुमण्णिच एव विधिरिति प्रत्यासत्तेस्तस्यैव प्रतिषेधो युक्तः। यथा तत्र हेतुमण्णिचो ग्रहणं तथा तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः। न

पदमञ्जरी

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते।
न्यग्भावनं न्यग्भवनं ण्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते॥
अवस्थां पञ्चमीमाहुर्ण्यन्तानां[1] कर्मकर्तरि।
निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते॥ (वा० प० ३-७-५९-६०) इति।

एवं सिञ्चतेरप्यार्दीभवनोपसर्जनमार्द्रीभावनमर्थः। ततो निवृत्तप्रेषणमित्यादि पूर्ववत्। सेचयते हस्ती स्वयमेव, सेचनेऽत्यन्तमनुकूलो भवतीत्यर्थः। एवं दृशिरपि कर्मव्यापारमात्रवृत्तिः, णिजुत्पन्ने पुनस्तत्रापरोऽपि, तदुदाहरणम्—दर्शयते राजा स्वयमेव, दर्शनेनानुकूलो भवतीत्यर्थः। सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्ष उच्यते।

अपरः प्रकारः—अरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तान् सौकर्यातिशयाद्धस्ती प्रयुङ्क्ते इति; हस्तिव्यापारे णिजुत्पद्यते—आरोहयति हस्ती हस्तिपकानिति। तत्र सौकर्यातिशयप्रतिपादने तात्पर्यमिति कर्म न विवक्ष्यते, ततोऽकर्मको भवति; यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते इति पाकमात्रप्रतिषेधे तात्पर्यमिति कर्माविवक्षायां भावे लो भवति—आरोहयते हस्ती स्वयमेव, सुष्ठु न्यग्भवतीत्यर्थः। एष एव हि हस्तिनः प्रयोजकव्यापारः। एवमितरयोरपि द्रष्टव्यम्। सोऽयमध्यारोपितप्रेषणपक्ष इति गीयते।

तदेवमुभयोरपि पक्षयोः सैव क्रिया, याऽण्यन्तावस्थायाम्। न च कर्मान्तरमस्ति, कर्तापि स एवेत्युदाहरणोपपत्तिः। स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासार्थम्।

भावबोधिनी

कर्मग्रहण का क्या फल है? लुनाति दात्रेण (हसिया से काटता है)। लावयति दात्रं स्वयमेव। (हसिया स्वयं ही कटवाता है। यहाँ कर्म न होकर करण है। आत्मनेपद नहीं होता है।)

णौ चेत्—णिजन्तावस्था में यदि—इसका ग्रहण समान = एक क्रिया के लिये है। [अर्थात् प्रयोज्य प्रयोजक किसी भी अवस्था में क्रिया बदलनी नहीं चाहिये। वही रहनी चाहिये] आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, (महावत हाथी पर चढ़ते हैं), आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति सूत्रेण [चढ़ा जाता हुआ हाथी भयभीत लोगों को मूत्र से गीलाकर देता है। यहाँ पहले आरुह—है और बाद में सिञ्चन—है। क्रियाभेद के कारण सेचयति में आत्मनेपद नहीं होता है]।

१. 'ण्यन्ते ताम् इति' पाठः वाक्यपदीये।

यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान्।

न्यासः

चात्र तथाविधं किञ्चिन्निबन्धनमस्ति, यतो णेरिति हेतुमण्णिच एव ग्रहणमवसीयते, चौरादिकानामप्यनित्यण्यन्तत्वात्, विभाषितणिचां च केषाञ्चिद् विद्यमानत्वात् येषामण्यन्तानामेव यत् कर्म, तेषामेव चुरादिणिजन्तानां तस्यैव कर्तृत्वसम्भवात्। तस्मादिह णेरिति णिज्मात्रस्य ग्रहणं **सूत्रकारस्या**भिमतमिति लक्ष्यते।

अथ गणयतिः गोगणः स्वयमेवेत्यत्र 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यतिदेशात् कस्मादात्मनेपदं न भवति ? कर्तृस्थभावकत्वात्। अत्र हि गणयतिरयं संख्यानिमित्ते परिच्छेदे ज्ञानविशेषे वर्त्तते, यस्य हि संख्यानमित्याख्या। स च ज्ञानविशेषः कर्त्तरि वर्त्तते; तत्र तस्य समवेतत्वात्, न कर्मणि। तस्मात् कर्तृस्थभावकत्वादिहात्मनेपदं न भवति। कर्मस्थक्रियाणां कर्मस्थभावकानाञ्च कर्मवद्भावातिदेशेनात्मनेपदमिष्यते, नेतरेषाम्।

लुनाति दात्रेणेत्यादि। दात्रस्य तीक्ष्णतया करणस्यापि सतो विशिष्टव्यापारभूतत्वाल्लावकपुरुषान् प्रति प्रयोजकत्वविवक्षायां णिच्।

णौ चेद् ग्रहणमित्यादि। इह णौ चेदिति न वक्तव्यम्। णेरणौ यत् कर्म स कर्त्तेत्येतावत्युच्यमानेऽणौ यत् कर्म तस्य सामर्थ्याण्णावेव कर्तृत्वं विज्ञायत इति किं णौ चेदित्यनेन ? तदेतण्णौ चेद्ग्रहणं क्रियमाणं समानक्रियार्थं विज्ञायते—यदि यैव कर्मावस्थायां क्रिया, सैव कर्त्रवस्थायां भवतीति। एतदुक्तं भवति—यस्यैव

पदमञ्जरी

णेरिति किमिति। अणौ कर्मत्वानुवादेन णौ कर्तृत्वविधानात् प्राधान्याण्ण्यन्तादेव भविष्यतीति प्रश्नः। **साध्वारोहतीति**। साधु न्यग्भवतीत्यर्थः। अत्र कर्मव्यापारमात्रे रुहिर्वर्तते, कर्तृस्थक्रियत्वात्तु कर्मवद्भावाभावाद्यगात्मनेपदे न भवतः, शप्परस्मैपदे भवतः, अणौ यत्कर्मेत्यण्यन्तावस्थायामपि श्रुतत्वात्ततोऽपि स्यादिति भावः। ननु प्राधान्याण्ण्यन्तादेव भविष्यतीत्युक्तम्, किमर्थमणो यत्कर्म णौ चेत्स कर्तेति ? अयमुपाधिर्यस्मिन्नेव प्रयोगे संभवति; तत्रैवात्मनेपदं युक्तम्, साध्वारोहतीत्यत्र च नायं प्रकारः सम्भवति। आरोहयते हस्तीत्यत्र तु णिचः प्रकृतिभूते रुहावण्यन्ते यत्कर्म ण्यन्ते स एव कर्त्तेति तत्रैव भविष्यति, सत्यम्; तदेवमुत्तरार्थमवश्यं णेरिति वक्तव्यमिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते।

अणाविति किमिति। कर्मत्वकर्तृत्वयोर्यौगपद्यासम्भवात् णौ च कर्तृत्वस्य श्रुतत्वादवस्थान्तरे णावेव कर्मत्वं विज्ञास्यत इति प्रश्नः। **गणयतीति**। 'गण संख्याने' चुरादावदन्तः पठ्यते, अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् उपधावृद्ध्यभावः। गण्यमानो गणो यदा गणनक्रियायामानुकूल्यं प्रतिपद्यते, तदा तद्व्यापारमात्रवृत्तेर्हेतुमण्णिचि पुनः कर्मव्यापारमात्रे आरोपितस्यैवायं प्रयोगः। **गणयति गोगणः स्वयमेवेति**। अत्र णावेव गणः कर्म, णावेव कर्ता इत्यात्मनेपदं न भवति। कर्मवद्भावेनापि न भवति; कर्तृस्थक्रियत्वात्। गणनं हि संख्यानिमित्तः परिच्छेदो ज्ञानविवेषः। **भाष्ये** तु भागशोऽवस्थापने गणिर्वर्तते। भागशोऽवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयतीत्यर्थमङ्गीकृत्य तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वमिति कर्मवद्भावादात्मनेपदमुदाहृहम्। ननु चाणावकर्मकादित्यत्र वक्ष्यति—'हेतुमण्णिचो विधिः' इति, प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति, तच्चेत्, सत्यम्; इदमपि प्रत्युदाहरणमयुक्तमेव, उच्यते—युक्तं तत्र हेतुमण्णिचो

भावबोधिनी

'यत् सः'—(अण्यन्तावस्था में जो कर्म ण्यन्तावस्था में भी वही कर्म कर्ता बनता है, दूसरा कर्म कर्ता नहीं बनता है) इसका ग्रहण—दूसरा कर्म न हो—इसके लिये है। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः; आरोहयमाणो हस्ती स्थलम् आरोहयति मनुष्यान्' [यहाँ हस्ती कर्म है, बाद वाले वाक्य में मनुष्यान् यह भी कर्म है। अतः इससे आत्मनेपद नहीं होता है।]

कर्त्तेति किम्? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति महामात्रः। अनाध्याने इति किम्? स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः, स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव (म० भा० १.३.६७ वा० ७)।

न्यासः

धात्वर्थस्य यत् कर्म तस्यैव यदि तत् कर्तृत्वेन विवक्ष्यत एवमात्मनेपदं भवति, नान्यथेति। तेन **आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेणेत्यत्र** सेचयतेरात्मनेपदं न भवति; भिन्नत्वात् क्रियायाः। तथा हि, न्यग्भावनक्रियायां प्राक् हस्ती कर्मत्वेन विवक्षितः, सेचनक्रियायां तूत्तरकालं कर्तृत्वेन। **यत्तग्रहणमनन्यकर्मार्थमिति।** अण्यन्ते यत् कर्म ण्यन्तेऽपि यदि तदेव कर्म कर्त्ता भवति न कर्मान्तरम्, एवमात्मनेपदं भवति; नान्यथा। ननु विप्रतिषिद्धमेतत्—एकस्यैवैकदा कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च? नैतद् विप्रतिषिद्धम्; एको हि वस्तुधर्मः, अपरश्च विवक्षाधर्मः, स्वातन्त्र्याविवक्षायां कर्तृत्वस्य विवक्षाधर्मत्वात् वस्तुधर्मत्वाच्चारुह्यमाणतया कर्मत्वम्। **स्थलमारोहयति मनुष्यानिति।** अत्र कर्मान्तरमप्यस्ति। मनुष्यानिति न केवलं हस्त्येवेति न भवत्यात्मनेपदम्। यद्येवम्, भीतान् सेचयति मूत्रेणेत्यत्र कर्मान्तरसद्भावादात्मनेपदं न भविष्यति, अस्ति ह्यत्रापि कर्मान्तरम्—भीतानिति, अतो न वक्तव्यम्—समानक्रियार्थं णौ चेदित्येतत्? नैतदस्ति, न हि

पदमञ्जरी

विधिरिति; तत्र बुधादिसूत्रे 'णेः' इति वर्तते, बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिजेव सम्भवति। इह तु सामान्येन ग्रहणं विशेषहेत्वभावात्। ननु चाणौ यत्कर्मेत्युच्यते चुरादीनां च नित्यण्यन्तत्वात्केवलानां प्रयोगाभवाद् अणौ कर्मणोऽसम्भवाद् अत्रापि हेतुमण्णिच एव विधिः, नेत्याह; 'आ धृषाद्वा' इति विभाषितणिचामपि केषाञ्चित्सम्भवात्। भाष्ये तु हेतुमण्णिचो विधिरिति स्थितम्। **लावयति दात्रं स्वयमेवेति।** करणस्य दात्रस्यापि तैक्ष्ण्यातिशयेन लवने यदानुकूल्यं तत्प्रतिपादनाय लावकान्प्रति प्रयोजकत्वविवक्षायां णिच्।

इह ण्यन्तादात्मनेपदं भवत्यणौ यत्कर्म स चेत्कर्तेत्युक्ते गम्यत एतद्—यस्माद् ण्यन्ताद्विधिः तत्रैवाण्यन्ते यत्कर्म स चेत्कर्त्तेति, अतो णौ चेद्ग्रहणमनर्थकम्, तत्राह—**णौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति।** प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेऽपि क्रियाभेदे मा भूत्, णिच्प्रकृत्यर्थभूतायामेव क्रियायां यथा स्यादित्यर्थः। यथा पुनरयं शब्दार्थस्तथोक्तं पुरस्तात्। **आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेणेति।** येन प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेऽपि क्रियाभेदे आत्मनेपदं वार्यत एवानेन धातुभेदादत्यन्तभेद इति मत्वैतत्प्रत्युदाहृतम्, भीताश्चात्रारोहयतेः कर्म। **आरोहयमाण इति।** 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं शानच् भीता ह्यारोह्यमाणा भीत्या मूत्रयन्ति, तेन हस्ती सिच्यते। कर्माविवक्षायां तु सेचयतेरकर्मकत्वम्।

उद्देशप्रतिनिर्देशात् लब्धे यत्तग्रहे पुनस्तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये इत्याह—**यत्तग्रहणमनन्यकर्मार्थमिति।** स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र कर्मान्तरमप्यस्ति मनुष्याः, रुहेर्गत्यर्थत्वान्मनुष्याणां कर्मसंज्ञा। कथं पुनरत्राणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वम्, यावता स्थलमणौ कर्म हस्ती तु णौ कर्त्ता? स्यादेतत्—आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्वम्, स एव च स्थलमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तेति। एवमपि प्रत्यासत्तेरेवात्र न भविष्यति, तथा हि ण्यन्तादात्मनेपदं भवति। अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्त्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद् गम्यते—येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तेनैव णिचाऽण्यन्ते तत्प्रकृतिभूते धातौ यत्कर्म स एव चेत्कर्ता तस्मिन्नेव ण्यन्त इति। अत्र च यत्रायमुपाधिः, कृतमेव तत्रात्मनेपदम्—आरोहयमाण इति।

भावबोधिनी

कर्ता—[कर्ता में ही आत्मनेपद होता है। भाव या कर्म में नहीं] इसका क्या फल है? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति महामात्रः। [यहाँ कर्म हाथी कर्ता नहीं है अपितु महामात्र है जो कर्म नहीं था।]

अनाध्यान (= उत्कण्ठापूर्वक स्मरण न होने में)—यह किसलिये है? स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः, स्मरयति एनं वनगुल्मः स्वयमेव। [कोयल वनगुल्म = वनवृक्ष को याद करती है, वनगुल्म इसे स्वयम् याद कराता है।]

ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि, तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदम्, किमर्थमिदमुच्यते ? कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते। कर्तृस्थार्थोऽयमारम्भः।

न्यासः

भीतानिति सेचयतेः कर्म, किं तर्हि ? आरोहयतेः, भीतानारोहयमाणः सन् मूत्रेणात्मानं सेचयतीत्यर्थः, अयुक्तमेतत्, एवं ह्यारोहयमाण इत्यत्रात्मनेपदं शानच्च न स्यात्, कर्मान्तरसद्भावात्। नैवं तर्हि शानजेत्रात्र विहितः, किं तर्हि ? 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु' चानश्प्रत्ययः। तत्र यदि समानक्रियार्थं णौचेद्ग्रहणं न क्रियेत, तदा यदेवारोहयतेरण्यन्ते कर्म, स एव हस्ती सेचयतेर्ण्यन्ते कर्त्ता भवतीति तदेव कर्म , स एव कर्त्तेति स्यादेवात्मनेपदम्। तस्माण्णौ चेद् ग्रहणं समानक्रियार्थं कर्त्तव्यम्।

कर्त्तेति किमिति ? कर्त्तर्येवात्मनेपदमनेन विधीयते; भावकर्मणोस्तु 'भावकर्मणोः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। तस्माद् सामर्थ्यलब्धः कर्त्तेत्यभिप्रायः। कर्तृग्रहणं यदेवाण्यन्ते कर्म तस्मिन्नेव कर्तृत्वेन विवक्षिते सत्येवात्मनेपदं भवति, नान्यथेत्येवमर्थं क्रियत इति दर्शयितुमाह—**आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति**

पदमञ्जरी

यत्र तु न कृतम्—स्थलमारोहयतीति, न तत्रायमुपाधिरिति नैवात्मनेपदप्रसङ्गः। इह तर्हि—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयति हस्तीति ? किं पुनरत्र नेष्यते ? **वृत्तिकृता** नेष्यते, **भागवृत्तिकारेण** त्विष्यते। तथा **माघः** प्रयुङ्क्ते—'करेणुरारोहयते निषादिनम्' इति।

कर्त्तेति किमिति। भावकर्मणोः सिद्धत्वात् कर्त्तर्येव भविष्यतीति मन्यते। अणौ यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्त्तरि यथा स्यात्, कर्त्रन्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तृग्रहणमिति दर्शयन्नाह—**तानारोहयति महामात्र इति।** **गत्यर्थत्वाच्च** रुहेः हस्तिपकानां कर्मसंज्ञा। यद्येवम्, कर्मान्तरसम्भवादेवात्र न भविष्यति ? नैतदेवम् ? अस्तीत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिनो णावपि कर्मत्वेनान्वयः। न वा सति कर्तृत्वविधौ कर्मान्तरव्यावृत्तिर्लभ्यते। यद्वा—प्रयोजकव्यापारमात्रे तात्पर्याद्यदा हस्तिपकाः कर्मत्वेनाविवक्षिताः, तदेदं प्रत्युदाहृणं द्रष्टव्यम्। **वनगुल्मस्येति।** कर्मोपलक्षणमेतत्, न त्वत्र वनगुल्मस्य कर्मत्वमस्ति; शेषत्वेन विवक्षितत्वात्। तस्माद्वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम्। **स्मरयत्येनमिति।** 'स्मृ आध्याने' घटादिः, वनगुल्मस्य रमणीयत्वप्रतिपादनाय प्रयोजकत्वे विवक्षिते णिच्। **एनमिति।** बुद्ध्यर्थत्वात्कोकिलस्य कर्मसंज्ञा। एतदप्युपलक्षणम्, अत्र हि कर्मान्तरसद्भावादेव प्राप्तिर्नास्ति कर्माविवक्षायां प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम्।

ननु चात्र कर्मकर्तरि मूलोदाहरणानीति। ननु चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे आरोहयतो हस्तिनः कर्मत्वाभावात्कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनं स्वयमेवेतिवत्कर्मवद्भावो न प्राप्नोति, सत्यम्; आरब्ध एवास्मिन् सूत्रे सोऽपि पक्षः सम्भवात् प्रदर्शितः, अनारब्धे तु निवृत्तप्रेषणपक्षप्रक्रियैवाश्रयिष्यते। ननु तत्रापि व्यापारद्वयाभिधायिषु रुहादिषु भवत्येवम्, ये तु केवलकर्तृव्यापारवाचिनो दृश्यादयः तेषु कथम्, न हि दृशिः कर्मव्यापारं कञ्चिदाचष्टे ? स्यादेतत्—विषयभावापत्तिः कर्मव्यापारस्तदापादनं कर्तृव्यापार इति। यद्येवम्, इच्छापि दृश्यर्थः स्यात्। नन्वत्रापि विषयभावापत्तिः, तदापादनं च विद्यते, अथ दर्शनविषयभावापादनं दृश्यर्थः, ननु तदेव निरूप्यते किं नाम तद्दर्शनम् इति, अत्रोच्यते; मा नामाख्यातकर्मव्यापारः, अस्ति तावत्कर्मणोऽपि व्यापारः, कारकत्वात्, तत्र णिजुत्पत्तिदशायां तावत्येव वर्तिष्यते, उदाहरण-

भावबोधिनी

इसमें कर्मकर्ता अर्थ में ही प्रमुख उदाहरण मिलते हैं, और उस (कर्मकर्ता) में तो कर्मवद्भाव के द्वारा [अतिदेश से ही] आत्मनेपद सिद्ध होता है, तो यह किसलिये कहा जा रहा है ? कर्मस्थभाव वाले और कर्मस्थक्रिया वाले का कर्मवद्भाव अतिदिष्ट होता है यह ज्ञात होता है। यह सूत्र कर्तृस्थभाव वाले के लिये है और इसीलिये

तथा च रुहिः कर्तृस्थक्रियः, दृशिः कर्तृस्थभावकः उदाहृतः ।

न्यासः

महामात्र इति । अत्र यदेवाण्यन्ते हस्ती कर्म न तदेव ण्यन्ते कर्तृत्वेन विवक्षितम्, किं तर्हि ? महामात्रः, तेनात्मनेपदं न भवति । एतच्च कर्तृग्रहणाल्लभ्यते; तस्यानन्यार्थत्वात् । ननु च यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थमित्युक्तम्, इह च कर्मान्तरं हस्तिपकाख्यमस्ति, अतो यत्सग्रहणादेव न भविष्यति, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन कर्तृग्रहणेन ? नैतदस्ति; एवं सति हि कर्तृग्रहणेऽणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्त्ता तदेव कर्म कर्त्ता भवतीत्यस्यार्थस्य च प्रतिपादनाय क्रियमाणं यत्सग्रहणमर्थवद् भवतीति । असति तु कर्तृग्रहणे तन्न कर्त्तव्यमेव स्यादिति कुतः समानकर्मता प्रतीयते ?

स्मरति वनगुल्मस्येति । अणौ कर्मप्रदर्शनार्थमेतत् । कर्मविषयेण शेषत्वेन विषयिणा विषयं दर्शयितुमुक्तम्। नन्वत्र न कर्मास्ति; तस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात् । तथा हि 'शेष' इत्यनुवर्तमाने 'अधीगर्थ' इत्यादिना कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीयं विहिता । तस्मादेवं दर्शयितव्यम्,—स्मरति वनगुल्ममिति । अथ वा—यद्यपि तच्छेषत्वेन विवक्षितम्, तथापि स्मर्यमाणत्वात् तस्य कर्मत्वं वस्तुतोऽस्त्येवेति । **स्मरयतीति ।** 'स्मृ आध्याने',

पदमञ्जरी

दशायां ण्यन्तोऽपीति मन्यते । तथा च रुहिः कर्तृयुक् कर्मणाभिधेय इति युक्तं केवलकर्तृव्यापारवाचिनां गमिदृशिप्रभृतीनां कर्तृस्थक्रियत्वम्; कथं तु विक्लित्युपसर्जनविक्लेदवचनः पचिः, द्विधाभवनोपसर्जनद्विधाभावनवचनश्च लुनातिः कर्मस्थक्रियः, न्यग्भवनोपसर्जनन्यग्भावनवचनस्तु रुहिः कर्तृस्थक्रियः ? उच्यते; रुहिरपि गत्यर्थः, तथा च 'यद्धितुपरं छन्दसि' इत्यत्र **भाष्यकारो** वक्ष्यति—हस्तिनमारोहतीत्यत्र हि उपरिगमनलक्षण एव रुहेरर्थः, तत्पुनर्न्यग्भवनहेतुत्वाद् न्यग्भावनमित्युच्यते, उपरिगमनरहितं तु न्यग्भावनमात्रं रुहेरर्थो न भवति, यदा खलु क्वचिद् भूमावेव तिष्ठन् वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयति, तदा नासावारोहतीत्युच्यते । तस्माद् गतिविशेष एव रुहेरर्थः । कस्तर्हि क्रियाणां कर्मकर्तृस्थतायां हेतुः ? उक्तमत्र—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता[१] ॥ इति । (वा० प० ३.७.६६)

विशेषदर्शनेन शब्दानुसारेण वा क्रियायास्तात्स्थ्यं कथ्यते । एतच्च कारणगतमारोहस्य कर्तृस्थत्वं प्रतिपादयति, न तु कर्मस्थताम् । न हि हस्तिनमारोहति, वृक्षमारोहति, पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेऽप्यारोहणे रूपभेदः प्रतीयते, यथा—घृतमांसतण्डुलादिषु पाकः । न च हस्ती न्यग्भवत्वित्येवं कारकव्यापारः किं तर्हि ? हस्तिपका उपर्यासीरन्निति । पाके तु तण्डुलादिगतो विक्लित्यादिरूपो विशेषो यथा स्यादित्येव कारकव्यापारः । तस्मात्कर्मभेदे रूपभेदादुद्देशस्य च कर्मगतत्वात् पचिः कर्मस्थक्रियः, विपर्ययाद्रुहिः कर्तृस्थक्रिय इति सिद्धम् । एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्याः । **दृशिकर्तृस्थभावक इति ।** अथ सिचिः कस्मादुपेक्षितः ? कर्मस्थक्रियत्वाद् । आर्द्रीभवनं ह्यत्र प्रधानम्, तदर्थत्वात्कारकव्यापारस्य । किमर्थं तर्ह्युदाहृतः ? विशेषाभावात् । न ह्यत्रानेन 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यनेन वा आत्मनेपदे सति कश्चिद्विशेषः, तेनापि सति यक्चिणौ न भवतः, 'णिश्रन्थिग्रन्थि' इति प्रतिषेधात् । भाष्येऽपि कर्मवद्भावस्य सिद्धिमाशङ्क्या-

भावबोधिनी

'कर्तृस्थक्रियक' रुह धातु तथा कर्तस्थभावक दृश् धातु को ही उदाहरणरूप में प्रस्तुत किया है ।

विमर्श—पहले यह बताया जा चुका है कि जहाँ क्रियाफल से कर्म में कोई परिवर्तन आदि लक्षित होता है वहाँ कर्मस्थाक्रिया मानी जाती है । जैसे—तण्डुलं पचति आदि । परन्तु जहाँ ऐसा वैलक्षण्य दृष्टिगोचर नहीं होता है वहाँ कर्तृस्था क्रिया मानी जाती है । कुछ वैयाकरणों ने यह व्यवस्था शब्दों के आधार ,पर की है इसमें भर्तृहरि की कारिका प्रमाण है—

---

१. 'प्रकाश्यते'—इति वा पाठः ।

२१६. भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥ (२५९४)

न्यासः

वनगुल्मस्य प्रयोजकत्वे विवक्षिते णिच्, घटादित्वान् मित्संज्ञा, 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्। **एनमिति।** 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ' इत्यादिना कर्मसंज्ञायां सत्याम् 'द्वितीया टौस्स्वेनः' इत्येनादेशः। ननु च यत्सग्रहण-मनन्यकर्मार्थम्, इह च कर्मान्तरमस्ति कोकिलः, ततश्च कर्मान्तरसद्भावादात्मनेपदं न भविष्यतीति किमेतन्नि-वृत्त्यर्थेनानाध्यानग्रहणेन ? नैतदस्ति; आध्यानमात्रं विवक्षित्वेदं प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्। एनमिति तु वचनं वनगुल्मः कर्त्ता न कोकिलः इत्यर्थोपदर्शनपरं वेदितव्यम्। अथ वनमित्यनेन स एव वनगुल्मः परामृश्यते। यदेव कर्म स एव कर्त्तेत्यर्थस्य प्रदर्शनार्थमेनमित्युक्तम्। एवं वनगुल्मं वनगुल्मो स्मरयति। आत्मानमात्मना स्मरयतीत्यर्थः। णिच्युत्पन्ने कोकिलस्य प्रयोज्यस्य विवक्षितत्वान्निवृत्ते प्रयोज्यप्रयोजकभावे स्मरयतेर्ण्यन्तस्य प्रकृत एवार्थो भवति। ननु च स्मरणं चेतनावतां धर्मः, वनगुल्मश्चाचेतनः, तत् कथमसौ स्मरेत् ? नैतदस्ति; अचेतनेष्वपि चेतनावद्धर्मोपचारः—यथा नदीकूलं पिपतिषतीति। **रुहिः कर्तृस्थक्रिय** इति। तदर्थस्य न्यग्भाव-नात्मनो हस्तिपकेषु समवेतत्वात्। **दृशिश्च कर्तृस्थभावक इति।** तदर्थस्य दर्शनस्य कर्तृषु=भृत्येषु व्यवस्थितत्वात् ॥ ६७ ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ हेतुभय इति। हेतोर्भयं हेतुभयमिति। 'पञ्चमी भयेन' इति समासः। भीतिर्भयम् =

पदमञ्जरी

ध्यानप्रतिषेधार्थमित्युक्त्वा स्मरतेः कर्तृस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्तीत्यभिधायोक्तम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदाध्यानप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवत्येवञ्जातीयकानामात्मनेपदमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? पश्यन्ति भृत्या राजानम्; दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेव—अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवतीति। एवञ्जातीयकानामिति कर्तृस्थक्रियाणामित्यर्थः। एवं च ब्रुवता विध्यर्थमेतदित्युक्तं भवति, विशेषप्रतिषेधेन सामान्यविधेरनुमानात्। अत्र दर्शयते भृत्यान् राजेत्येतदेकमुदाहरणमनुपपन्नम्; कर्मान्तरसद्भावात्। तत्र **वृत्तिकारः** 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायाद् उदाहरणमेतद्गमयितव्यं मन्यते। अस्मिन्नुदाहरणे कर्मव्यापार-मात्रे विवक्षिते सिद्धं भवतीत्यर्थः।

अन्ये त्वाहुः—अस्मादेवोदाहरणादणौ ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भाव एवात्मनेपदं न भवति, यथा—स्थलमारोहयति मनुष्यानिति, इह त्वणौ कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति। एवं स्मारयत्येन-मिति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणमुपपन्नम्, 'करेणुरारोहयते निषादिनम्' [माघः] इति प्रयोगश्चोपपन्न इति तेषां सूत्राक्षराण्येव तावदधिकानि, भाष्यं च सर्वमुदाहरणवर्जमनुपपन्नम् ॥

प्रयोगाणां तु निर्वाहो णिचश्चेत्यात्मनेपदात्।
जयादित्यस्य हृदयं गूढमेतत्प्रकाशितम् ॥ ६७ ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ भयमनिष्टापातशङ्कासाधनमात्रं लौकिको हेतुः, न चान्तरेण साधनं क्रिया सम्भव-

भावबोधिनी

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ [वा० प० ३।७।६६]

'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० सू० १।२।३) वहीं कर्मवद्भाव का अतिदेश करता है जहाँ कर्मस्था क्रिया रहती है। अतः देखना, जाना, चढ़ना आदि कर्तृस्थक्रियाओं के विषय में आत्मनेपद—विधानार्थ यह सूत्र बनाया गया है ॥ ६७ ॥

'णेः' (णिजन्त से) इसकी अनुवृत्ति होती है। अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है।

'णेः' इति वर्त्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। बिभेतेः स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये। हेतुः = प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यः, ततश्चेद्भयं भवति। भयग्रहणमुपलक्षणार्थम्, विस्मयोऽपि तत एव। जटिलो भीषयते। मुण्डो भीषयते। जटिलो विस्मापयते।

हेतुभय इति किम्? कुञ्चिकयैनं भाययति। रूपेण विस्माययति। अत्र कुञ्चिका भयस्य करणम्, न हेतुः॥

न्यासः

त्रासः, अनिष्टापाताशङ्का। **ततश्चेद् भयं भवति**। यदि ततो हेतुसंज्ञकात् प्रयोजकाद् भयं भवत्येवमात्मनेपदं भवति, नान्यथेति। यद्येवम्, स्मयत्यर्थो न विशेषितः स्यात्; यस्माद् भयं बिभेतेरेवार्थो न स्मयतेः, ततश्च रूपेण विस्माययतीत्येवमादावप्यात्मनेपदं स्यात्। मुण्डो विस्मापयत इत्यादौ न स्यादित्यत आह—**भयग्रहणमित्यादि**। भयग्रहणं हि धात्वर्थोपलक्षणार्थम्। धात्वर्थश्चेत् प्रयोजकाद्भवतीत्यमर्थो विवक्षितः। तेन विस्मयोऽपि यदि तत एव हेतोर्भवति यद्येषोऽर्थो लभ्यत इति स्मयत्यर्थोऽपि विशेषित एव। विस्मयः = आश्चर्यम्। **मुण्ड इति**। मुण्डगुणोपेतत्वान् मुण्डः। **भीषयते इति**। 'ञिभी भये', 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तेः 'बिभेतेर्हेतुभये' इति पक्ष आत्वम्। 'भियो हेतुभये षुक्' इति षुक्। **विस्मापयत इति**। 'स्मिङ् ईषद्धसने'। 'नित्यं स्मयतेः' इत्यात्वम्, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्।

कुञ्चिकयैनं भाययतीति। करणादत्र भयम्, न हेतोः प्रयोजकात्। तेनात्मनेपदं न भवति। षुगप्यत्र न भवति, स हीकारान्तस्यैवेष्यते, 'भियो हेतुभयो षुक्' इत्यत्र भी ई—इतीकारप्रश्लेषनिर्देशात्। **रूपेण विस्माययतीति**। अत्र करणादेव विस्मयः; न हेतोः॥ ६८॥

पदमञ्जरी

तीति विशेषणसामर्थ्यात् कृत्रिमत्वाच्च पारिभाषिकस्य हेतोर्ग्रहणमित्याह—**हेतुः प्रयोजक इत्यादि**। **ततश्चेद्भयं भवतीति**। यद्येवम्, स्मयत्यर्थो न विशेषितः स्यात्, न हि स्मयतेर्भयमर्थः, अत आह—**भयग्रहणमिति**। चित्तविकारस्योपलक्षणमित्यर्थः। **विस्मयोऽपि तत एवेति**। अत्र चेद्भवतीत्यनुषङ्गः। **भीषयत इति**। 'भियो हेतुभये षुक्'। **भाययत इति**। 'बिभेतेर्हेतुभये' इति वैकल्पिकमात्वम्। एवं च अत्र षुक् न भवति; तद्विधावाकारप्रश्लेषात्। **विस्मापयत इति**। 'नित्यं स्मयतेः' इत्यात्वम्। 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्। **कुञ्चिकयेति**। कारणादत्र भयम्, न हेतोः। यद्यपि तद्व्यापारे णिज्विधानात् प्रयोजकसाध्यमेव भयम्, तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्यादिदं विज्ञायते—अन्यनिरपेक्षाद्धेतोरेव यद्भयमिति। एवं च मौण्ड्येनं भाययतीत्यत्रापि गुणगुणिनोर्भेदविवक्षायां न भवति। उदाहरणे तु तादात्म्यस्य विवक्षितत्वाद्धेतोरेव भयम्॥ ६८॥

भावबोधिनी

णिजन्त 'भी' तथा 'स्मि' धातुओं से, हेतुभय [हेतु से भय] रहने पर आत्मनेपद होता है। यहाँ हेतु = प्रयोजक कर्ता लकार का वाच्य (लिया जाता है), यदि उससे भय होता है, तभी आत्मनेपद होता है। भयग्रहण [चित्तविकार का] उपलक्षण है, विस्मय भी उसी (हेतु = प्रयोजककर्ता से) होना चाहिये। उदा०—जटिलो भीषयते। मुण्डो भीषयते (जटाधारी डरवाता है, मुंड़े हुये शिर वाला डरवाता है।) जटिलो विस्मापयते, मुण्डो विस्मापयते। (जटाधारी विचित्र हँसकर डरवाता है, मुण्ड भी डरवाता है।)

हेतुभये = [हेतु = प्रयोजक कर्ता से भय रहने पर)—यह किसलिये है? कुञ्चिकया एनं भाययति, रूपेण विस्माययति। यहाँ कुञ्चिका = कूची भय का करण = साधन है, प्रयोजक कर्ता = हेतु नहीं है। [अतः आत्मनेपद नहीं होता है। इसलिये षुक् आगम और आत्व भी नहीं होता है]॥ ६८॥

२१७. गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥ (२७३९)

'णेः' इति वर्त्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (धा० पा०-१२४७) 'वञ्चु गतौ' (धा० पा० १८९) इत्येतयोर्ण्यन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति। प्रलम्भनम् = विसंवादनम्, मिथ्याफलाख्यानम्। माणवकं गर्धयते। माणवकं वञ्चयते।

प्रलम्भन इति किम्? श्वानं गर्धयति। गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः। अहिं वञ्चयति। परिहरतीत्यर्थः॥

२१८. लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥ (२५९२)

'णेः' इति वर्त्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। 'लीङ् श्लेषणे' (धा० पा० ११३९) इति दिवादौ पठ्यते, 'ली श्लेषणे' (धा० पा० १५०१) इति च क्र्यादौ; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम्। लियो ण्यन्ता-

न्यासः

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने॥ लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च॥ विशेषाभावादिति। कथं पुनर्विशेषाभावः, यावता निरनुबन्धकत्वं सानुबन्धकत्वञ्चानयोर्विशेषोऽस्त्येव, ततश्च 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इत्यनया परिभाषया न लीङो ग्रहणेन भवितव्यम्, तदयुक्तमुक्तं विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणमिति? नैष दोषः, उत्सृष्टानुबन्धको हि लीङ् ण्यन्तो भवति। उत्सृष्टे चानुबन्धे द्वयमेवाभेदकं भवति—अर्थः, शब्दान्तरत्वञ्च। तत्रार्थस्तावदनयोरेक एव. शब्दान्तरत्वमपि नास्ति। शब्दान्तरत्वञ्च प्रकृतिभेदविकरणभेदाभ्यां भवति। न चानयोर्ण्यन्तयोः प्रकृतिभेदः, नापि विकरणभेदोऽस्ति; शब्विकरणत्वात्। यदपि 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वं तदप्युभयोर्भवति। तथा च वक्ष्यति—'किमिदं लीयतेरिति? लीनातिलीयत्योरागन्तुकेन यका निर्देशः' इति। **न्यग्भावनमिति।** अभिभवनमित्यर्थः। **जटाभिरिति।** हेतौ तृतीया। जटा हि पूजाद्यधिगमहेतुभूताः। तथा हि—यस्य जटाः सन्ति लोके महानयं तपस्वीत्युपजातसंप्रत्ययैः पूज्यते॥ ६९॥

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे॥ मिथ्योपपदादिति। उपोच्चरितं पदमुपपदम्, मिथ्याशब्द उपपदं यस्य स तथोक्तः। **पदं मिथ्या कारयत इति।** अत्रात्मनेपदेनाभ्यासस्य द्योतितत्वात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनं न

पदमञ्जरी

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने। परिहरतीत्यर्थ इति। वर्जयतीति यावत्॥ ६९॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च॥ विशेषाभावादिति। निरनुबन्धकपरिभाषा तु 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' इत्यत्र ज्ञापिता प्रत्ययग्रहणविषयैवेति मन्यते। **संमानने शालीनीकरणे च वर्तमानादिति।** संमाननं विषयः, न धात्वर्थः। यदाह—**पूजामधिगच्छतीत्यर्थ इति।** धात्वर्थे तु पूजयतीति वाच्यं स्यात्, यथा न्यक्करो-

भावबोधिनी

'णेः' (णिजन्त से) इसकी अनुवृत्ति होती है। अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह आरम्भ किया गया है। प्रलम्भन अर्थ में विद्यमान 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' और 'वञ्चु गतौ' इनसे आत्मनेपद होता है। प्रलम्भन = विसम्वाद, मिथ्याफलकथन। (ठगना अर्थ)। उदा०—माणवकं गर्धयते (बच्चे को प्रलोभन देता है); माणवकं वञ्चयते [बच्चे को ठगता है।]

'प्रलम्भने' (ठगना) इसका क्या फल है? श्वानं गर्धयति। इस (कुत्ते) की इच्छा उत्पन्न कराता है, यह अर्थ है। अहिं वञ्चयति। साँप को दूर करता है—यह अर्थ है॥ ६९॥

'णेः' की अनुवृत्ति होती है। अकर्तृगामी क्रियाफल के विषय में यह सूत्र बनाया गया है। 'लीङ् श्लेषणे' यह दिवादि गण में पढ़ा गया है और 'ली श्लेषणे' यह क्र्यादि में। कोई विशेष कारण न होने से इन दोनों का ग्रहण होता है। सम्मानन, शालीनीकरण और प्रलम्भन—इन अर्थों में वर्तमान, णिजन्त 'ली' धातु से आत्मनेपद होता है। सम्मानन = पूजन। शालीनीकरण = न्यग्भावन = दबाना। उदा०—जटाभिरालापयते। जटाओं के कारण पूजा प्राप्त

स्सम्मानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति, 'च' शब्दात् प्रलम्भने च। सम्माननम् = पूजनम्। शालीनीकरणम् = न्यग्भावनम्। जटाभिरालापयते। पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते। न्यक्करोतीत्यर्थः। प्रलम्भने—कस्त्वामुल्लापयते। विसंवादयतीत्यर्थः। 'विभाषा लीयतेः' (६.१.५१) इति वाऽऽत्वं विधीयते। तदस्मिन् विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः। व्यवस्थितविभाषा हि सा।

सम्माननादिष्विति किम्? बालकमुल्लापयति॥

२१९. मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे॥ ७१॥ (२७४०)

'णेः' इति वर्त्तते। **अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। ण्यन्तात्करोतेर्मिथ्योपपदादात्मनेपदं भवति अभ्यासे। अभ्यासः = पुनः पुनः करणम्, आवृत्तिः। पदं मिथ्या कारयते। सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः।**

न्यासः

भवति। **सापचारमिति**। सदोषम्। अनेन मिथ्याशब्दस्यार्थमाचष्टे। **स्वरादिदुष्टमिति**। पूर्वस्यैवार्थं व्यक्तीकरोति। आदिशब्देन रूपस्य परिग्रहः। **असकृदिति**। अभ्यासशब्दार्थमुदाहरणेन दर्शयति॥ ७०॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ कर्त्रभिप्राय इति। कर्त्तारमभिप्रैतीति 'कर्मण्यण्'। यदि सामान्येन यत्र क्रियाफलं कर्त्तारमभिप्रैति तत्रात्मनेपदम्, तदेहापि स्यात्—पचन्ति पाचकाः, यजन्ति याजका इति। तथा ह्यत्र क्रियाफलं दक्षिणा याजकान् कर्तॄनभिप्रैति, भृतिश्च पाचकानित्यत आह—**क्रियायाः फलमित्यादि**। प्रधानभूतं यत् फलं क्रियायास्तदिह गृह्यते। न च दक्षिणादिकं क्रियाफलं प्रधानभूतम्, ततो न भवत्यतिप्रसङ्गः। किं पुनस्तत्प्रधानभूतमित्यत आह—**यदर्थमित्यादि**। एतेन यदुद्दिश्यासौ यागादिक्रियारभ्यते तत् प्रधानभूतमिति दर्शयति। तत् पुनः स्वर्गादि, न तु दक्षिणादि। तथा हि—स्वर्गाद्यर्थं यागादिक्रियारभ्यते, न तु दक्षिणाद्यर्थम्। **यदर्थमिति**। क्रियाविशेषणमेतत्। यच्छब्देन क्रियायाः प्रधानभूतं फलं निर्दिश्यते। यदर्थः

पदमञ्जरी

तीत्यर्थ इति। अकर्मकश्चायमस्मिन् प्रयोगे पूजाख्यस्य कर्मण आत्मनेपदसहितेन धातुनैवोपात्तत्वात् पुत्रीयतीतिवदित्याहुः। **जटाभिरिति**। हेतौ तृतीया, यस्य हि जटाः सन्ति लोके स पूज्यते॥ ७०॥

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे॥ उपोच्चारितं पदमुपपदम्, मिथ्याशब्द उपपदं यस्य स तथोक्तः। **मिथ्या कारयते इति** आत्मनेपदेनेवाभ्यासस्य द्योतितत्वात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनं न भवति। **सदोषमिति**। एतेन मिथ्याशब्दस्यार्थमाचष्टे। अस्यैव विवरणम्—**स्वरादिदुष्टमिति**। आदिशब्देन रूपं गृह्यते।

भावबोधिनी

करता है, यह अर्थ है। श्येनो वार्त्तिकामुल्लापयते। बाज बतख को दबाता है, यह अर्थ है। प्रलम्भन में—कः त्वाम् उल्लापयते—कौन तुमको ठगता है यह अर्थ है। 'विभाषा लीयतेः' (पा० सू० ६।१।५१) विकल्प से आत्व का विधान करता है। वह आत्व इस सूत्र के विषय में नित्य होता है, अन्यत्र विकल्प है। क्योंकि वह व्यवस्थित विभाषा है।

सम्माननादि में—इसका क्या फल है? बालकम् उल्लापयति। (बालक को प्यार करता है, यहाँ नहीं होता है।)॥ ७०॥

'णेः' इसकी अनुवृत्ति होती है। अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है। मिथ्या जिसके उपपद है ऐसी णिजन्त कृञ् धातु से अभ्यास अर्थ में आत्मनेपद होता है। अभ्यास = बार-बार करना, आवृत्ति। उदा०—पदं मिथ्या कारयते। सापचार = स्वरादिदोष से दुष्ट पद का अनेक बार उच्चारण कराता है, यह अर्थ है।

मिथ्या उपपद हो—इसका क्या फल है? पदं सुष्ठु कारयति। पद का शुद्ध उच्चारण कराता है। [यहाँ आत्मनेपद नहीं होता है।]

मिथ्योपपदादिति किम् ? पदं सुष्ठु कारयति। कृञ इति किम् ? पदं मिथ्या वाचयति। अभ्यास इति किम् ? पदं मिथ्या कारयति। सकृदुच्चारयति॥

२२०. स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ (२५५१)

'णेः' इति निवृत्तम्। शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१.३.७८) **प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो ञितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति, कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति। क्रियायाः फलं=क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत् कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति। यजते। पचते। ञितः खल्वपि—सुनुते। कुरुते। स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रैति।**

न्यासः

प्रयोजनं यस्य क्रियारम्भस्य तत् तथोक्तम्। कथं पुनः सामान्योक्तौ प्रधानस्य क्रियाफलस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् ? फलग्रहणात्। यदीह फलमात्रस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्, तदा फलग्रहणमनर्थकं स्यात्; व्यवच्छेद्याभावात्। नास्त्येव हि स विषयो यत्र क्रियाफलं कर्त्तारं नाभिप्रैति; ततश्च कर्त्रभिप्राये क्रियाया इत्येवं ब्रूयात्। एवमप्युक्ते षष्ठ्या क्रियाया सम्बन्धिनि कर्त्रभिप्राये प्रत्यायिते सामर्थ्यात् फलमेव क्रियायाः कर्त्रभिप्रायं गम्यते। न हि फलादन्यत् क्रियासम्बन्धि कर्त्तारमभिप्रैति। तस्मात् फलग्रहणसामर्थ्यात् प्रधानं फलं गृह्यते। अथ वा—प्रधानत्वादेव प्रधानं फलं गृह्यते। तथा चोक्तम्—'प्रधाने कार्यसंप्रत्यय.त् सिद्धमिति'। अस्मिन् व्याख्याने फलग्रहणं स्पष्टार्थम्, कर्तर्यात्मनेपदविधानात्। प्रत्यासत्तेर्यस्तस्य वाच्यः कर्त्ता यदि तस्यैव तत् फलं भवतीति विज्ञायत इत्याह—**तच्चेत्यादि**। गतार्थम्। **स्वर्गादीति**। आदिशब्देनौदनादिकमपि गृह्यते ॥७१ ॥

तथापित्यादिना दक्षिणादेः फलस्याप्राधान्यं दर्शयति। यदर्थं सा क्रियारभ्यते तत्प्रधानमिहोपात्त

पदमञ्जरी

असकृदिति अभ्यासं दर्शयति। **उच्चारयतीत्यर्थ इति** ण्यन्तस्य करोतेरुच्चारणे वृत्तिरनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। एवं च प्रकृतिभूतः करोतिरुच्चारणे वर्त्तते, अकर्मकश्च ॥ ७१ ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ कर्तारमभिप्रैतीति कर्त्रभिप्रायम्, 'कर्मण्यण्', क्रियाफलं चेह कर्मैवेति नास्ति नियमः तेनाकर्मकेभ्योऽपि यजिप्रभृतिभ्यः स्वर्गादिके फले कर्तृगामिन्ययं विधिर्भवत्येव। **कर्तारं चेदिति।** क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वद्योतनायात्मनेपदं भवतीत्यर्थः। यदि यच्च यावच्च क्रियानन्तरभावि फलं तत्र कर्तृगामिन्ययं विधिर्भवति, इहापि स्याद्—यजन्ति याजकाः, पचन्ति पाचका इति; दक्षिणादेः कर्तृगामित्वादित्यत्र आह—**प्रधानभूतमिति।** किं पुनस्तदित्यत आह—**यदर्थमिति।** यदुद्दिश्येत्यर्थः। **क्रिया आरभत इति।** सामग्रीसमवधानात्मिका आद्या प्रवृत्तिः=आरम्भः, यामन्तरेण याजकादीनामप्रवृत्तिः, स्वर्गादिकं हि फलं प्रेक्षुः सामग्रीं समवधाप्य प्रवर्तयति, सा प्रवर्तिता यथायथं प्रवर्त्तते। कथं पुनरेतल्लभ्यते—प्रधाने फले कर्त्रभिप्राय इति ? प्रधानत्वादेव। किञ्च—यत् किंचन फलं सर्वत्र कर्त्रभिप्रायं भवति। ननु यत्र क्रियाभ्यासमात्रे

भावबोधिनी

कृञः—इसका क्या फल है ? पदं मिथ्या वाचयति। पद को अशुद्ध कहलवाता है।

अभ्यासे—इसका क्या फल है ? पदं मिथ्या कारयति। पद का एक बार अशुद्ध उच्चारण कराता है ॥७१॥

'णे' इसकी निवृत्ति होती है। 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १।३।७८) इससे परस्मैपद प्राप्त रहने पर स्वरितेत् और ञित् जो धातुयें हैं उनसे आत्मनेपद होता है यदि क्रिया का फल कर्ता से सम्बद्ध होता है, करने वाले को ही प्राप्त होता है। क्रिया का फल = क्रियाफल प्रधानभूत, जिसके लिये वह क्रिया आरम्भ की जाती है, वह यदि लकारवाच्य कर्ता का ही होता है। [क्रियाफल कर्तृगामी रहने पर ही आत्मनेपद होता है।] उदा०—यजते (अपने लिये याग करता है।) पचते (अपने लिये पकाता है, इन दोनों में स्वरित स्वर इत् है।) ञित् से भी आत्मनेपद होता है—सुनुते। कुरुते। यहाँ यागादि का प्रधान फल कर्ता को ही प्राप्त होता है। [षुञ्, कृञ्—ञित् हैं।]

'कर्त्रभिप्राये' इति किम् ? यजन्ति याजकाः। पचन्ति पाचकाः। कुर्वन्ति कर्मकराः। यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति, तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः॥

२२१. अपाद् वदः ॥ ७३ ॥ (२७४१)

'कर्त्रभिप्राये' इति वर्त्तते। अपपूर्वाद्वदतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति। धनकामो न्यायमपवदते। 'न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि' इति मन्यते।

न्यासः

फलम्। स्वर्गाद्यर्थञ्च यागादिक्रियारभ्यते, न दक्षिणाद्यर्थम्। अतोऽप्रयोजकत्वात् तदप्रधानम्। तेन यद्यपि तत् कर्त्तारमभिप्रैति तथाप्यात्मनेपदं न भवति।

अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् ? विप्रकृष्टेऽपि फले यथा स्यात्। द्विविधं हि क्रियाफलम्—आसन्नम्, विप्रकृष्टञ्च। **तत्रासन्नम्**—यस्य व्यापारानन्तरमेव निष्पत्तिः। **विप्रकृष्टन्तु**—उपरतेषु व्यापारेषु यन्निमित्तान्तरमपेक्ष्य कालविप्रकर्षकृतं संस्कारपरिपाकाच्चिराद् भवति। तत्राद्यमासन्नत्वाद् दृष्टत्वादुत्पत्ति प्रत्यव्यभिचाराच्च प्रधानम्। इतरत् पुनर्विप्रकृष्टत्वादनुमेयत्वात् सम्भवव्यभिचाराच्चाप्रधानम्। सम्भवति हि विप्रकृष्टस्य कालान्तरसम्बन्धिनः फलस्य सहकारिवैकल्याद् विरुद्धप्रत्ययोपनिपाताच्चोत्पत्तिं प्रति व्यभिचारः। यद्यपि तदुद्दिश्य क्रियारम्भात् तदपि प्रधानम्, तथाप्यविप्रकृष्टफलापेक्षया तस्याप्राधान्यमस्त्येव। तत्र यद्यभिप्रग्रहणं न क्रियेत, तदा लुनीत पुनीत इत्यादावेव स्याद्—यत्राविप्रकृष्टं क्रियाफलम्। यजते इत्यादौ तु न स्याद्—यत्र विप्रकृष्टं स्वर्गादिकं क्रियाफलम्, प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्। अभिप्रग्रहणे तु न दोषः; यस्मादभिराभिमुख्ये वर्त्तते,

पदमञ्जरी

तात्पर्यम्, तत्र न किञ्चित्फलं कर्तृगामि ? तत्रापि किञ्चित्फलं कर्तृगामि; किं कौशलम् ? पुनः पुनरभ्यासे हि क्रियासु कौशलं भवति, तस्मात्प्रधाने फले कर्त्रभिप्राय इति सिद्धम्। **यजत इति**। केचिदाहुः—'देवतायै इदं न मम' इत्येवंविधो मानसः सङ्कल्पो याग इति, तेषां यजन्ति याजका इति ऋत्विग्व्यापारे प्रयोगो नोपपद्यते। अन्ये त्वाहुः—'होमादिष्वभिष्टादिर्ऋत्विग्व्यापारो यागः' इति, तेषां यजतिव्यापारप्रयोगो नोपपद्यते। एवं तर्ह्युभयं यजेरर्थः—ऋत्विग्व्यापारश्च, यजमानव्यापारश्च। तदुक्तम्—यजादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वादिति।

न तदर्थः क्रियारम्भ इति। ननु ऋत्विजामारम्भस्तदर्थ एव, नैतदेवम्; 'आद्या प्रवृत्तिरारम्भः' इत्युक्तम्, सा च यजमानस्य—स्वर्गमहं लभेयेति, न पुनरिमे दक्षिणां लभेरन्निति। **यथा**—अवघाते क्रियमाणे स्वेदश्च भवति वैतुष्यं च भवति, भृतिश्च लभ्यते, अथ च वैतुष्यार्थ एवावघातः; तद्वदत्रापि। तदुक्तं हरिणा—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥ (वा० प० ३·१२·१८) इति।

भावबोधिनी

कर्त्रभिप्राये—[कर्ता को प्राप्त होने वाला होने पर] यह किसलिये है ? यजन्ति याजकाः पचन्ति पाचकाः। कुर्वन्ति कर्मकराः [याजक यज्ञ करते हैं, रसोइये भोजन पकाते हैं, नौकर काम करते हैं।] यद्यपि इनमें दक्षिणा और वेतन फल कर्ता लोगों को मिलता है तथापि यह प्रधान फल नहीं है, इन फलों के लिए क्रियायें नहीं की जाती हैं। [इसीलिए भर्तृहरि का कहना है कि जिस फल को लक्ष्य मान कर कोई क्रिया की जाती है वही उसका प्रधान फल है, वही कर्ता को मिलने पर आत्मनेपद होता है।] ॥७२॥

'कर्त्रभिप्राये' [कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर] इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल प्रतीत होने पर 'अप' पूर्वक वद धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—धनकामो न्यायमपवदते (धन का लोभी व्यक्ति न्याय छोड़कर बोलता है।) न्याय छोड़ कर धन पैदा करूँगा—ऐसा मानता है।

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्येव—अपवदति ॥

२२२. णिचश्च ॥ ७४ ॥ (२५६४)

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति वर्त्तते। णिजन्तादात्मनेपदं भवति, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। कटं कारयते। ओदनं पाचयते।

कर्त्रभिप्राय इत्येव—कटं कारयति परस्य ॥

२२३. समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥ (२७४२)

न्यासः

प्रशब्दस्त्वारम्भे। तेन प्रारम्भमात्रस्याभिमुख्ये फलनिष्पत्तौ बुद्धावाश्रीयमाणायां सर्वत्र सिद्धं भवति। ननु चासत्यभिप्रग्रहणे प्रकृतीनां यजिप्रभृतीनामनुबन्धविशेषासञ्जनादेव विप्रकृष्टेऽपि फले भविष्यति; अन्यथा हि तस्य वैयर्थ्यं स्यात्, न; अभिचारादौ यत्राविप्रकृष्टं फलं दृष्टमस्ति तत्र तस्य सार्थकत्वात्। तस्माद् विप्रकृष्टेऽप्यप्रधाने फले यथा स्यादित्येवमर्थमभिप्रग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ ७२ ॥

अपाद्वदः ॥ **न्यायापवादेनेत्यादिना** येनाभिप्रायेण धनकामो न्यायमपवदते तं दर्शयति ॥ ७३ ॥

णिचश्च ॥७४॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ उद्यच्छतीति। चिकित्सां वैद्य इति। चिकित्साशास्त्रमधि-

पदमञ्जरी

इह स्वामिदासौ पचत इति। क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदं भवति। स्वामिगते तु धर्मे दास आरोपिते स्वामिदासौ पचेते इत्यात्मनेपदं भवति।

अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्? विप्रकृष्टेऽपि फले यथा स्याद्। द्विविधं क्रियाफलम्, दृष्टम्—अन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम्, अदृष्टं च स्वर्गादि। तत्र पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यम्भावीति प्रधानम्, इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपाते सति व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानम्। संभवति ह्यविकलमनुष्ठातुं यागस्यापि मध्ये वैराग्योत्पत्तौ मोक्षार्थप्रवृत्तौ सत्यामनुत्पत्तिः स्वर्गस्य। ततश्चेह तस्य ग्रहणं न स्याद्। अभिप्रग्रहणे तु सति अभिराभिमुख्ये वर्तते, प्रशब्दस्त्वारम्भ इति कर्त्तारं प्रत्याभिमुख्येन क्रियाफलं चेत्तत्प्रैति एतुम्=आरभते एवमात्मनेदं भवतीत्यर्थो भवति। तथा च यद्यपि स्वर्गादिकं स्वरूपेणान्नादिवत् तदानीं नैति तस्य त्वङ्कुरावस्था कर्त्तारमेतीति तद्द्वारेण फलमेवैतुमारभत इति सर्वत्र सिद्ध्यति। फलस्यैव ह्यङ्कुरावस्था पूर्वशब्दवाच्या ॥ ७२ ॥

अपाद्वदः ॥७३॥ णिचश्च ॥ अत्र कश्चिदाह—इदमात्मनेपदं चुरादिणिचो न भवति, कुतः? ज्ञापकात्। किं ज्ञापकम्? लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमिति। नात्राप्तभाषितमस्ति। **पारायणेऽपि** चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहृतम्—एष विधिश्चुरादिणिजन्तात्स्यादिति। कश्चन निश्चुनुते स्म—अप्राप्तवचनेऽत्र न किंचन दृष्टम्, लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षम् ॥ ७४ ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ उद्यच्छति चिकित्सामित्यत्र अधिगमपूर्वके उद्यमे यमिर्वर्त्तते, चिकित्सा-

भावबोधिनी

कर्त्रभिप्राये (कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर)—इतना ही देखना चाहिए-अपवदति (झूठ बोलता है।) ॥७३॥

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर णिजन्त धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—कटं कारयते। चटाई बनवाता है। ओदनं पाचयते। चावल पकवाता है। [यहाँ बनवाने वाले को ही चटाई और भात मिलता है।] कर्त्रभिप्राये—इतना ही; कटं कारयति परस्य (दूसरे की चटाई बनवाता है। आत्मनेपद नहीं होता है।) ॥७४॥

'कर्त्रभिप्राये' इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर, सम्, उद्, आङ्, ये जिसके पूर्व में हैं ऐसी यम् धातु से आत्मनेपद होता है, अगर ग्रन्थविषय का प्रयोग न हो। उदा०—व्रीहीन् संयच्छते। चावल इकट्ठे

'कर्त्रभिप्राये' इति वर्त्तते। सम्, उद्, आङ्—इत्येवम्पूर्वाद् यमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति, ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति। व्रीहान् संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। आङ्पूर्वाद-कर्मकाद् 'आङो यमहनः' (१.३.२८) **इ**ति **सिद्धमेवात्मनेपदम्। सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणम्।**

अग्रन्थ इति किम्? उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः।

कर्त्रभिप्राय इत्येव—संयच्छति, उद्यच्छति, आयच्छति॥

२२४. अनुपसर्गाज् ज्ञः॥ ७६॥ (२७४३)

'कर्त्रभिप्राय' इति वर्त्तते। अनुपसर्गाज्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति। गां जानीते, अश्वं जानीते।

अनुपसर्गादिति किम्? स्वर्गलोकं न प्रजानाति मूढः।

'कर्त्रभिप्राय' इत्येव—देवदत्तस्य गां जानाति॥

२२५. विभाषोपपदेन प्रतीयमाने॥ ७७॥ (२७४४)

न्यासः

गन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः॥ ७५॥

अनुपसर्गाज् ज्ञः॥ नास्योपसर्गाः सन्तीति बहुव्रीहिः। सकर्मकार्थञ्चेदम्। अन्यत्र 'अकर्मकाच्च' इत्येवं सिद्धत्वात्॥ ७६॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने॥ तत्र 'स्वरितञितः' इत्यादीनि पञ्च सूत्राण्यनुवर्त्तन्ते। **कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योत्य इति।** केन द्योत्ये? प्रकृतत्वादात्मनेपदेनेति विज्ञेयम्। **तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति।**

पदमञ्जरी

शास्त्रमधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः॥ ७५॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः॥ सकर्मकार्थमिदम्, अन्यत्र 'अकर्मकाच्च' इति सिद्धत्वात्। **गां जानीत इति। स्वर्गं-लोकं न प्रतिजानातीति।** 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यनेनापि न भवति; आध्यानविषयत्वात्। **प्रजानातीति** वा पाठः॥ ७६॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने॥ अप्राप्तविभाषेयमित्याह—**तदुपपदेनेति।** अत्र च 'स्वरितञितः' इत्या-

भावबोधिनी

करता है। भारम् उद्यच्छते। बोझा उठाता है। वस्त्रम् आयच्छते। वस्त्र फैलाता है। 'आङ्' उपसर्गयुक्त अकर्मक यम् से 'आङो यमहनः' (पा० सू० १।३।२८) से ही आत्मनेपद सिद्ध है, सकर्मक के लिए यह सूत्र पुनः बनाया गया है।

'अग्रन्थे' इसका क्या फल है? उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः। [वैद्य चिकित्साशास्त्र पढ़ने का उद्योग करता है।]

कर्त्रभिप्राये—इतना ही होना चाहिए—संयच्छति, उदयच्छति, आयच्छति। (यहाँ क्रियाफल दूसरे को मिलने के कारण परस्मैपद होता है) ॥७५॥

'कर्त्रभिप्राये' इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर उपसर्गरहित ज्ञा धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—गां जानीते (अपनी गाय को जानता है); अश्वं जानीते (अपने घोड़े को पहचानता है)।

अनुपसर्गात्—इसका क्या फल है? स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः। मूर्ख पुरुष स्वर्ग को नहीं जानता है।

कर्त्रभिप्राये—इतना ही—देवदत्तस्य गां जानाति (देवदत्त की गाय जानता है, यहाँ कर्तृगामी फल नहीं है। अतः आत्मनेपद नहीं होता है।) ॥७६॥

'स्वरितञितः' (पा० सू० १।२।३) आदि पाँच सूत्रों से वहाँ आत्मनेपद किया गया है जहाँ कर्तृगामी क्रिया फल द्योतित रहता है, किन्तु उपपद द्वारा द्योतित रहने पर आत्मनेपद नहीं प्राप्त होता है, अतः यह सूत्र आरम्भ किया

'स्वरितञितः' (१.३.७२) इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योतिते विहितम्, तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरम् = उपपदम्, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपदं भवति। स्वं यज्ञं यजति, स्वं यज्ञं यजते। स्वं कटं करोति, स्वं कटं कुरुते। स्वं पुत्रमपवदति, स्वं पुत्रमपवदते। एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

२२६. शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ॥७८॥ (२१५९)

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः, न परस्मैपदनियमः, तत् सर्वतः प्राप्नोति, तदर्थमिदमुच्यते। येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः। शेषात्कर्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात्। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) उक्तम्—आस्ते, शेते। ततोऽन्यत्र परस्मैपदं भवति—याति, वाति। 'नेर्विशः' (१.३.१७) आत्मनेपदमुक्तम्–निविशते। ततोऽन्यत्र परस्मैपदम्–आविशति, प्रविशति।

न्यासः

उक्तार्थानामप्रयोगात्। एतेनाप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति। ननु च स्वं यज्ञं यजते इत्यत्र स्वशब्दस्योपपदत्वन्नोपपद्यते ? यतः 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति द्वितीयधात्वधिकारे यत् सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति, न च स्वशब्द एवंविध इत्याह—**समीपे श्रूयमाणमित्यादि**। एतेनोपोच्चारितं पदमुपपदमित्यन्वर्थस्योपपदस्य ग्रहणम्, न पारिभाषिकस्येति दर्शयति। एतच्च पारिभाषिकस्यासम्भवाल्लभ्यते। **स्वं यज्ञमित्यादिना** पञ्चसूत्र्यां यदाद्यं सूत्रं तत्रोदाहरति। **स्वं पुत्रमित्यादिना** यद् द्वितीयं तत्र। **एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यमिति**। अन्यत्रापीति शेषः। पञ्चसूत्र्यन्तर्गते सूत्रे यदुदाहृतं ततोऽन्यत्राप्युदाहार्यमित्यर्थः। स्वं कटं कारयते, कारयति वा। स्वं व्रीहिं संयच्छते, संयच्छति वा। स्वं भारमुद्यच्छते, उद्यच्छति वा। स्वं वस्त्रमायच्छते, आयच्छति वा। स्वां गां जानीते, जानाति वेति। एतानि 'णिचश्च' इत्यादिषु सूत्रेषु यथायोगमुदाहरणानि ॥ ७७ ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्॥ पूर्वेणेति। 'अनुदात्तङित' इत्यादिना। **सर्वत्र प्राप्नोतीति**। अशेषेभ्योऽपि। **तदर्थमिदमुच्यत इति**। सर्वत्र परस्मैपदे प्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थम्; अर्थशब्दस्य निवृत्तिवचनत्वात्, यथा—मशकार्थो धूम इति। तदेतेनैतत् नियमार्थमित्युक्तं भवति। **येभ्यो धातुभ्य** इत्यादिना शेषत्वं दर्शयति। **येन विशेषणेनेति**। अनुबन्धादिना। **याति, वातीत्यनुबन्धशेषस्योदाहरणम्। आविशति, प्रविशतीत्युपसर्गशेषस्यार्थ-**

पदमञ्जरी

रभ्य पञ्च सूत्राण्यनुवर्तन्ते। **समीपे श्रूयमाणमिति**। न तु पारिभाषिकम्; असंभवात्। **एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यमिति**। न केवलमुदाहृतयोर्द्वयोः; अपि तु पञ्चस्वपि सूत्रेष्वित्यर्थः। स्वं यत्नं कारयते कारयति वा। स्वं व्रीहिं संयच्छते संयच्छतीति वा। स्वां गां जानीते जानातीति वा। ७७॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्। आत्मनेपदनियमः कृत इति। प्रकृत्याश्रयोऽर्थाश्रयश्च, अनुदात्तङितोरेवात्मनेपदं भावकर्मणोरेवेति। **सर्वत इति**। सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वेषु चार्थेष्वित्यर्थः। **तदर्थमिति**। सर्वतः प्राप्तिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। **येन विशेषणेनेति**। अनुबन्धादिना। याति वातीत्यनुबन्धशेषः, आविशति प्रविशतीत्युप-

भावबोधिनी

जा रहा है, समीप में सुनाई देने वाला दूसरा शब्द उपपद होता है, उसके द्वारा कर्तृगामी क्रियाफल प्रतीत कराये जाने पर विकल्प से आत्मनेपद होता है। उदा०—स्वं यज्ञं यजति, स्वं यज्ञं यजते। अपना यज्ञ करता है। स्वं कटं करोति, स्वं कटं कुरुते। अपनी चटाई बनाता है। स्वं पुत्रमपवदति, स्वं पुत्रमपवदते। अपने पुत्र को झूठ सच कहता है। इस प्रकार पाँच सूत्रों के और उदाहरण देने चाहिये ।।७७।।

पूर्वोक्त प्रकरण द्वारा आत्मनेपद का नियम किया गया है, परस्मैपद का नहीं। वह परस्मैपद सभी से प्राप्त होता है, उसका नियम करने के लिए यह कहा जा रहा है। जिन धातुओं से जिस विशेषण के साथ आत्मनेपद कहा गया है, उससे भिन्न जो है, वह शेष है। शेष से कर्ता अर्थ में परस्मैपद होता है—शेष से ही होता है, अन्य से नहीं।

कर्तरीति किम् ? पच्यतें, गम्यतें ।

कर्मकर्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति—पच्यतें ओदनः स्वयमेव ? 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे (१.३.१४) **इति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्ततें; तेंन कर्त्तेव यः कर्त्ता** (म० भा० १.३.३८), **तत्र परस्मैपदं भवति, कर्मकर्त्तरि न भवति ॥**

२२७. अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥ (२७४५)

न्यासः

शेषस्यापि । एवं गन्धनादिभ्योऽन्यत्र करोतीत्येवमादिकमुदाहरणं वेदितव्यम् । ननु शेषादित्यनेन पञ्चम्यन्तेन धातुसमानाधिकरणेन धातुरेव विशिष्यते, नार्थः, ततश्चाशेषेषु गन्धनादिष्वर्थेषु परस्मैपदं प्राप्नोति, नैतदस्ति; गन्धनादयो हि प्रकृतेरेवार्थाः, तत्रासौ शेषग्रहणान्निवर्त्तमानस्तानपि निवर्त्तय ति

पच्यते, गम्यते इति । ननु च यद्यत्र परस्मैपदं स्यात्, तदा 'भावकर्मणोः' इति वचनमनर्थकं स्यात्; अनवकाशत्वात्, नैतदस्ति; अस्ति हि तस्यावकाशः । कः पुनरसौ ? यो न शेषः—आस्यते, शय्यते, क्रियत इति । अनुदात्तत्त्वं ङित्त्वञ्चाशेषः । 'शेषात् कर्तरि' इत्यत्र कर्तृग्रहणं सामान्यमुपात्तमिति यो देशयेत् तं प्रत्याह—**कर्मकर्त्तरीत्यादि ।** 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यादिना परिहरति । **कर्त्तेव यः कर्तेति ।** शुद्धो यः कर्त्ता, कर्तृवद्भावरहितो यः कर्तेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अनुपराभ्यांकृञः ॥ ७९ ॥

पदमञ्जरी

सर्गशेषः, गन्धनादेरन्यत्र करोतीत्यादिरर्थशेषः । गन्धनादिविशिष्टो हि कृञादिः शेषग्रहणेन पञ्चम्यन्तेन निवर्त्यमानो नागृहीतविशेषणन्यायेन विशेषणं गन्धनाद्यपि व्यावर्त्तयति । **शेषादेव नान्यस्मादिति ।** उपलक्षणमेतत्, कर्तर्येव नान्यत्रेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

पच्यते, गम्यत इति । ननु क्रियमाणेऽपि कर्तरिग्रहणे यदि तावदेवं नियमः—कर्तरि यदि भवति शेषादेवेति; ततोऽशेषात्कर्तरि मा भूत्, शेषात्तु भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः—शेषाद्यदि भवति कर्तर्येवेति, ततः शेषाद्भावकर्मणोर्मा भूद्, अशेषात्तु त्रिष्वपि प्राप्नोति । उक्तोऽत्र परिहारः—'योगविभागोऽत्राभिप्रेतः' इति । तत्र प्रथमे योगे शेषादेवेति नियमः, द्वितीये तु कर्तर्येवेति । कर्मकर्तरीत्यपि भावकर्मणोरित्यत्रोक्त एवार्थो विस्मरणशीलाननुग्रहीतुं पुनरपि स्मारितः ॥ ७८ ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ अत्रापि द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेव ॥ ७९ ॥

भावबोधिनी

'अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (पा० सू० १।३।१२) यह कहा गया है—आस्ते, शेते । इससे भिन्न स्थल पर परस्मैपद होता है—याति, वाति । 'नेर्विशः' (पा० सू० १।२।३) इससे आत्मनेपद कहा है—निविशते । इससे भिन्न में आत्मनेपद नहीं होता है परस्मैपद होता है—आविशति, प्रविशति ।

कर्तरि [कर्ता अर्थ में]—इसका क्या फल है ? पच्यते, गम्यते । [यहाँ कर्म अर्थ में नहीं होता है] कर्मकर्ता में परस्मैपद क्यों नहीं होता है—पच्यते ओदनः स्वयमेव ? 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (पा० सू० १।३।१४) इससे दूसरे 'कर्तरि' की अनुवृत्ति होती है । इसके कारण—कर्ता ही जो कर्ता होता है वहीं परस्मैपद होता है, कर्मकर्ता में परस्मैपद नहीं होता है ॥७८॥

कर्तृगामी क्रियाफल में और गन्धन [सूचन] आदि अर्थों में 'कृ' धातु से आत्मनेपद का विधान किया गया है, उसका अपवाद परस्मैपद किया जा रहा है । अनु तथा परा—इन दो उपसर्गों के साथ 'कृ' धातु से परस्मैपद ही होता है । उदा० अनुकरोति (अनुकरण करता है), पराकरोति (दूर करता है) ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितम्, तदपवादः परस्मैपदं विधीयते। अनु, परा—इत्येवम्पूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति। अनुकरोति, पराकरोति॥

२२८. अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ ८०॥ (२७४६)

'क्षिप प्रेरणे' (धा० पा० १२८६) स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। अभि, प्रति, अति—इत्येवं पूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति। अभिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति।

अभिप्रत्यतिभ्य इति किम्? आक्षिपते।

द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते, तेनेह न भवति—अभिक्षिप्यते स्वयमेव॥

२२९. प्राद्वहः॥ ८१॥ (२७४७)

'वह प्रापणे' (धा० पा० १००४) स्वरितेत्, तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। प्रपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति। प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति।

प्रादिति किम्? आवहते॥

२३०. परेर्मृषः॥ ८२॥ (२७४८)

'मृष तितिक्षायाम्' (धा० पा० ११६५) स्वरितेत्, ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति। परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति।

न्यासः

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ अभिक्षिपतीति। तुदादित्वाच्छः॥ ८०॥

प्राद्वहः परेर्मृषः॥ परिमृष्यतीति। दिवादित्वाच्छ्यन्॥ ८१॥

भावबोधिनी

'क्षिप् प्रेरणे' यह स्वरितेत् है, इससे कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद प्राप्त रहने पर परस्मैपद का विधान किया जाता है। अभि, प्रति, अति—ये जिसके पूर्व में हैं ऐसी क्षिप् धातु से परस्मैपद होता है। उदा०—अभिक्षिपति (इधर उधर फेंकता है), प्रतिक्षिपति (बदले में फेंकता है), अतिक्षिपति (बहुत अधिक फेंकता है।) अभि-प्रति-अतिभ्यः—[इनसे परे] इसका क्या फल है? आक्षिपते। [यहाँ आङ् के योग में आत्मनेपद हो जाता है।]

यहाँ भी द्वितीय कर्तृग्रहण की अनुवृत्ति होती है, [अतः कर्ता ही जो कर्ता है, कर्मकर्ता नहीं है वहीं होता है] अतः यहाँ नहीं होता है—अभिक्षिप्यते स्वयमेव [बाण आदि स्वयं फिक जाता है। यह कर्मकर्तृ प्रयोग है।] ॥८०॥

'वह प्रापणे' (प्रापण = पहुँचाना) स्वरितेत् है। इसमें कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद प्राप्त रहने पर परस्मैपद का विधान किया जाता है। 'प्र' पूर्वक वह धातु से परस्मैपद होता है। उदा०—प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति। [बहता है।]

'प्रात्' [प्र से परे] इसका क्या फल है? आवहते [यहाँ आङ् के योग में परस्मैपद न होकर आत्मनेपद होता है।] ॥ ८१ ॥

'मृष तितिक्षायाम्' (तितिक्षा = क्षमा = सहन करना अर्थ में मृष) स्वरितेत् है, इससे कर्तृगामी क्रियाफल में आत्मनेपद प्राप्त रहने पर परस्मैपद का विधान किया जाता है। परिपूर्वक मृष् धातु से परस्मैपद होता है। उदा०—

परेरिति किम् ? आमृष्यते ।

वहतिमपि केचिदत्रानुवर्त्तयन्ति—परिवहति ॥

२३१. व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥ (२७४९)

'रमु क्रीडायाम्' (धा० पा० ८५४), **अनुदात्तेत्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि, आङ्, परि—इत्येवंपूर्वात् रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति, आरमति, परिरमति ।**

एतेभ्य इति किम् ? अभिरमते ॥

२३२. उपाच्च ॥ ८४ ॥ (२७५०)

न्यासः

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥ उपाच्च ॥ उपाच्चेति चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । **उपरमति देवदत्तमिति ।** ननु चोपपूर्वो रमिरकर्मक एव भवति । तथा ह्युपपूर्वस्यास्य विनाशोऽर्थो भवति, यथा—उपरतानि, नष्टानीति गम्यते । निवृत्तिर्वा भवति, स्वाध्यायादुपरमति, निवर्तत इति गम्यते । न चास्मिन्नर्थे वर्तमानस्य सकर्मकत्वमुपपद्यते, तत् कथं सकर्मकस्योदाहरणं युज्यत इत्याह—**उपरमयतीति यावदिति ।** एतेन ण्यर्थवृत्तितामुपरमतेर्दर्शयन् सकर्मकतामुपपादयतीति । अकर्मको हि धातुर्ण्यर्थे वर्त्तमानः सकर्मको भवति, अथ पुनरण्यन्तस्य ण्यर्थवृत्तितोपपद्यते कथम् ? अत आह—**अन्तर्भावितण्यर्थो रमिरित्यादि ।** अन्तर्भावितो बुद्ध्यानुवेशितो ण्यर्थः प्रयोज्यप्रयोजकभावो यस्य स तथोक्तः । एवंविधस्य तस्य प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वमुपपद्यत एव ।

अथ किमर्थं पृथग् योगः क्रियते, 'न व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः' इत्येक एव योगः क्रियतामित्याह—**पृथग्योगकरणमित्यादि ।** गतार्थम् ॥ ८४ ॥

पदमञ्जरी

उपाच्च ॥ उपपूर्वो रमिर्निवृत्तिविनाशयोर्वर्तते, उपरतोऽध्ययनाद्, उपरतो निधनादिति । न चानयोरुभयोरप्यर्थयोः सकर्मकत्वमुपपद्यते, तत्कथं सकर्मकस्योदाहरणम् ? अत आह—**उपरमयति यावदिति ।** कथं पुनरण्यन्तो ण्यर्थे वर्तते ? अत आह—**अन्तर्भावितण्यर्थ इति** ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

भावबोधिनी

परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति । [सब प्रकार से सहन करता है ।]

परेः—[परि के बाद] यह किसलिये है ? आमृष्यते [यहाँ आङ् के योग में आत्मनेपद होता है ।]

कुछ आचार्य इसमें वह धातु की भी अनुवृत्ति करते हैं—परिवहति ॥ ८२ ॥

'रमु क्रीडायाम्' यह अनुदात्तेत् है अतः आत्मनेपद प्राप्त रहने पर परस्मैपद का विधान किया जा रहा है । वि, आङ्, परि—इन उपसर्गों से परे रम् धातु से परस्मैपद होता है । उदा०—विरमति [रुकता है], आरमति [खेलता है;] परिरमति [चारों ओर खेलता है] ।

इन उपसर्गों से परे ही क्यों ? अभिरमते । [यहाँ अभि के योग में परस्मैपद नहीं होता है ।] ॥ ८३ ॥

रम् से ही, उपपूर्वक रम् धातु से परस्मैपद होता है । उदा०—देवदत्तमुपरमति, यज्ञदत्तमुपरमयति । देवदत्त को हटाता है, यज्ञदत्त को हटाता है । यहाँ [प्रेरणा] अन्तर्भूत है ।

यह अलग सूत्र बनाना आगे वाले सूत्र में अनुवृत्ति के लिये है जिससे अकर्मक धातु से विकल्प कहा जायगा, वह केवल उपपूर्वक धातु से हो ॥ ८४ ॥

'रमः' इत्येव उपपूर्वात् रमतेः परस्मैपदं भवति। देवदत्तमुपरमति। यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीति यावत्। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र रमिः।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्। अकर्मकाद् विभाषां वक्ष्यति, सा उपपूर्वादेव यथा स्यात्॥

२३३. विभाषाऽकर्मकात्॥ ८५॥ (२७५१)

'रम' 'उपात्' इति च वर्त्तते। पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते। उपपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति। यावद्भुक्तमुपरमति, यावद्भुक्तमुपरमते। निवर्तत इत्यर्थः॥

२३४. बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्योणेः॥ ८६॥ (२७५२)

न्यासः

विभाषाऽकर्मकात्॥ यावद्भुक्तमिति। 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः। **भुक्तमिति।** 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्ययः। यावन्ति भोजनानि तावद्भ्यो निवर्त्तत इत्यर्थः। अथ वा यावद्भुक्तमिति यथार्थे वीप्सायामव्ययीभावः। भोजनाद् भोजनाद् निवर्त्तत इत्यर्थः॥ ८५॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ 'बुध अवगमने', 'युध संप्रहारे', 'णश अदर्शने', 'जनी प्रादुर्भावे' 'इङ् अध्ययने', च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् झ्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ', 'दु द्रु गतौ', 'सु स्रु गतौ', जनयतीति। 'जनीजॄष्' इत्यादिना मित्संज्ञा। मितां ह्रस्वत्वम्। **अध्यापयतीति। एतद्विषयाण्युदाहरणानीति।** प्राप्तिविलयनस्यन्दनविषयाण्येतानि। प्रावयतीत्याद्युदाहरणानि यथाक्रममित्यर्थः। स्यन्दनं चलनमिति लोके प्रसिद्धम्। ततोऽन्यत्र स्यन्दयतीति बोद्धव्यम्। प्रावयति = प्रापयति। द्रावयति = विलापयति। स्रावयति = स्यन्दयतीत्यर्थः॥ ८६॥

पदमञ्जरी

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ प्राप्नोतीति। गम्यत इति वचनं तु प्राप्तिहेतुर्व्यापारः।

कुण्डिका स्रवतीति। कुण्डिकायामुदकं कुण्डिकोदकव्यापारो वा कुण्डिकायां छिद्रवत्यामुपचर्यते। ननु स्यन्दनमपि द्रवद्रव्यकर्तृकं चलनमेव; तथा प्रसिद्ध्यभावात्॥ ८६॥

भावबोधिनी

'रम' तथा 'उपात्' इनकी अनुवृत्ति होती है। पूर्व सूत्र द्वारा नित्य परस्मैपद प्राप्त रहने पर यह विकल्प आरम्भ किया जा रहा है। अकर्मक, उपपूर्वक रम धातु से विकल्प से परस्मैपद होता है। उदा०—यावत् भुक्तम् उपरमति, यावद् भुक्तम् उपरमते। (यहाँ यावत् = वीप्सा अर्थ में हैं।) भोजन भोजन से हटता है। उपरमते = निवृत्त होता है।॥ ८५॥

कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में 'णिचश्च' (पा० सू० १।३।७४) से आत्मनेपद प्राप्त रहने पर इससे परस्मैपद का विधान किया जाता है। बुध, युध, नश, जन, इङ्, प्रु, द्रु और स्रु—इन णिजन्त धातुओं से परस्मैपद होता है। उदा०—बोधयति, (बोध कराता है), योधयति (लड़ाता है), नाशयति (नाश करता है), जनयति (उत्पन्न करता है।), अध्यापयति (पढ़ाता है), प्रावयति (प्राप्त कराता है।) द्रावयति (पिघलाता है), स्रावयति (टपकाता है)।

इस सूत्र में जो धातुयें अकर्मक हैं उनका तो 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्'—(पा० सू० १।२।३) इसीसे परस्मैपद सिद्ध रहने पर यह सूत्र अचित्तवान कर्ता वाली धातुओं के लिये है। बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। [यहाँ सभी कर्ता चित्तरहित जड़ पदार्थ हैं। अतः इसीसे परस्मैपद होगा।]

इसमें जो धातुयें चलना अर्थवाली हैं उनको तो 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (पा० सू० १।२।३) इससे सिद्ध रहने पर जब चलना अर्थ नहीं है उसके लिये यह सूत्र है। उदा०—प्रवते-प्राप्त करता है—यह अर्थ प्रतीत होता है। अयो द्रवति। विलीन होता है। कुण्डिका स्रवति-स्यन्दित होती है, यह अर्थ है। इनको विषय बनाने वाले उदाहरण हैं [प्रावयति = प्रापयति, द्रावयति = विलापयति, स्रावयति = स्पन्दयति—इनमें परस्मैपद के लिये है।]॥ ८६॥

'णिचश्च' (१.३.७४) इति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। बुध, युध, नश, जन, इङ्, प्रु, द्रु, स्रु—इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति। बोधयति। योधयति। नाशयति। जनयति। अध्यापयति। प्रावयति। द्रावयति। स्रावयति।

येऽत्राकर्मकास्तेषाम् 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' (१.३.८८) इत्येवं सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम्। बोधयति पद्मम्। योधयन्ति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्।

येऽत्र चलनार्था अपि तेषां 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (१.३.८७) इति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम्—प्रवते। प्राप्नोतीति गम्यते। अयो द्रवति। विलीयत इत्यर्थः। कुण्डिका स्रवति। स्यन्दत इत्यर्थः। तद्विषयाण्युदाहरणानि [प्रावयति, द्रावयति, स्रावयति]।

२३५. निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥ (२७५३)

'णेः' इति वर्त्तते। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते। निगरणम्=अभ्यवहारः। चलनम्=कम्पनम्। निगरणार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति। निगारयति। आशयति। भोजयति। चलनार्थेभ्यः-चलयति, चोपयति, कम्पयति।

अयमपि योगः सकर्मकार्थः, अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च।

न्यासः

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ चलयतीति। 'चल कम्पने' घटादिः। **आदयते देवदत्तेनेति।** 'गतिबुद्धि' इत्यादिनाऽणौ कर्तुः कर्मसंज्ञा प्राप्ता, 'अत्तिखाद्योः प्रतिषेधः' इति वचनान्न भवति ॥ ८७॥

पदमञ्जरी

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ निगारयतीति। 'गॄ निगरणे'। **आशयतीति।** 'अश भोजने'। **भोजयतीति।** 'भुज पालनाभ्यवहारयोः'। **चलयतीति।** 'चल कम्पने'। घटादित्वान्मित्त्वम्, पूर्ववद्ध्रस्वः। **चोपयतीति।** 'चुप मन्दायां गतौ'। **कम्पयतीति।** 'कपि चलने'। अयमपि योगः सकर्मकार्थः, अचित्तवत्कर्तृकार्थश्चेति। तद्विपरीतेभ्यः 'अणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकात्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। तत्र येषामुदाहरणान्युपन्यस्तानि, तेषु चलिकम्पी अकर्मकौ द्वौ; तयोरचित्तवत्कर्तृकार्थोऽयं योगः। शेषाणान्तु सकर्मकार्थः।

वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'विभाषाऽकर्मकात्' इत्यतो विभाषाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेनादेरन्येभ्यो नित्यं परस्मैपदम्, अदेस्तु न भवत्येव। **आदयते देवदत्तेनेति।** अत्र 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मसंज्ञा न भवति; 'आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः' इति वचनात् ॥ ८७ ॥

भावबोधिनी

'णेः' इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद का अपवाद यह परस्मैपद किया जा रहा है। निगरण=भक्षण। चलन=काँपना। णिजन्त निगरण=निगलना अर्थवाली धातुओं से परस्मैपद होता है। उदा०—निगारयति (निगलवाता है।) आशयति (खिलाता है), भोजयति (भोजन कराता है।) चलनार्थक से—चलयति (चलाता है), चोपयति (धीरे धीरे चलाता है), कम्पयति (कँपाता है)। [चलयति यहाँ मित् होने के कारण 'मितां ह्रस्वः' (पा० सू० ६।४।९२) से उपधा का ह्रस्व हुआ है।]

यह सूत्र भी सकर्मक के लिये और अचित्तवत्कर्तृक [चित्तरहित कर्तावाली] धातुओं के लिये है।

'अद् का प्रतिषेध कहना चाहिये।' उदा०—अत्ति देवदत्तः। आदयते देवदत्तेन [देवदत्त खाता है। देवदत्त खिलाता है। यहाँ परस्मैपद का निषेध हो जाने पर आत्मनेपद होता है।] ॥ ८७ ॥

अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः[1] । अत्ति देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

२३६. अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥ (२७५४)

'णेः' इति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । **अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् ।**

न्यासः

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ चेतयमानमिति । 'चिती संज्ञाने', चौरादिकः । अयञ्चाकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च । **हेतुमण्णिचो विधिरिति ।** बुधादेः सूत्रादिह णिज्ग्रहणमनुवर्तते, स च हेतुमण्णिजेव; बुधादिभ्योऽन्यस्य णिचोऽसम्भवात् । यतश्च हेतुमण्णिचो विधिः, प्रत्यासत्तेस्तस्यैव प्रतिषेधो युक्तः । यथाभूत एव विधिभाक्, तथाभूतेनैव प्रतिषेधभाजा भवितव्यम्; प्रत्यासत्तेः । तथा हि—ब्राह्मणाः प्रवेश्यन्तामन्यत्रानधीयानेभ्य इत्युक्ते यथाजातीयकानां प्रवेशो विहितस्तथाजातीयकानामेव प्रत्यासत्तेः पर्युदासो विज्ञायते । **आरोहयमाण इति ।** णेरणावादिसूत्रेणात्मनेपदम् । यद्यप्यत्र हस्तिपकान् प्रति हस्तिनः प्रयोजकत्वे विवक्षिते णिज् विहितः; तथापि ण्यन्तावस्थायां हस्तिपकाः प्रयोज्यत्वेन न विवक्ष्यन्ते; अन्यथा ह्यणौ यत् कर्म तदेव णौ कर्त्ता न स्यात् । तत्र प्रयोज्यत्वाविवक्षायामारोहयमाण इत्यस्य स्वयमेवारोहयतीत्येषोऽर्थो भवति । तमारोहयमाणं यदान्यः

पदमञ्जरी

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ अणाविति किमिति । ण्यन्तस्य प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वमवश्यम्भावीति मन्यमानस्य प्रश्नः । **चेतयमानमिति ।** 'चिती संज्ञाने' चुरादिः । **हेतुमण्णिचो विधिरिति ।** बुधादिसूत्रादिह णिज्ग्रहणमनुवर्तते, बुधादिभ्यश्च हेतुमत्येव णिच् सम्भवति, तस्मादिहापि तस्यैव ग्रहणमिति भावः । तत्र यथा—'ब्राह्मणा आनीयन्तामन्यत्रानधीयानेभ्यः' इत्युक्ते प्रत्यासत्तेर्यदध्ययनं ब्राह्मणानां सम्भवति तदधीयानेभ्य इति गम्यते, न त्वध्येतव्यमात्रमधीयानेभ्य इति, तद्वदिहापि प्रतिषेधोऽपि तस्यैव गम्यते यज्जातीयस्य विधौ ग्रहणमिति ।

भावबोधिनी

'णेः' इसकी अनुवृत्ति होती है । कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद का अपवाद परस्मैपद किया जा रहा है । अणिजन्त जो धातु अकर्मक तथा चित्तवत्कर्तृक (चेतनकर्तावाली) हो, उस णिजन्त से परस्मैपद का विधान होता है । उदा०—आस्ते देवदत्तः, देवदत्तम् आसयति (देवदत्त को बैठाता है), शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् (देवदत्त को सुलाता है) ।

अणौ (अणिजन्त में)—इसका ग्रहण किसलिये है ? चेतयमानं प्रयोजयति इति चेतयते (यहाँ नहीं होता है) —ऐसा प्रत्युदाहरण कुछ लोग देते हैं, परन्तु यह ठीक नहीं है क्योंकि प्रयोजककर्ता=हेतुमान् अर्थ वाली धातु से णिच् होता है, अतः प्रत्यासत्त्या (उपस्थित होने के कारण) प्रतिषेध भी हेतुमान् अर्थ में होने वाले णिच् का ही होना चाहिये (न कि चौरादिक स्वार्थिक णिच् का) । इसलिये यहाँ 'चेतयति' यह प्रत्युदाहरण है—आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते, आरोहयते (स्वयं बैठाते हुये हाथी को प्रयुक्त करता है) ।

अकर्मकात्—इसका क्या फल है ? कटं कुर्वाणं प्रयोजयति, कारयते । चटाई बनाते हुये को प्रेरित करता है । (यहाँ कृ धातु सकर्मक है ।)

---

१. आकरे नोपलब्धः ।

अणाविति किम् ? चेतयमानं प्रयोजयति = चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति, तदयुक्तम्; हेतुमण्णिचो विधिः, प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः। तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैवभवितव्यम्। इदं तु प्रत्युदाहरणम्—आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते, आरोहयते।

अकर्मकादिति किम् ? कटं कुर्वाणं प्रयोजयति, [प्रयुङ्क्ते] कारयते। चित्तवत्कर्तृकादिति किम् ? शुष्यन्ति व्रीहयः, शोषयते व्रीहीनातपः॥

२३७. न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥ ८९॥ (२७५५)

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितम्, तस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते। यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते। पा, दमि, आङ्यम, आङ्यस,

न्यासः

प्रयुङ्क्ते, तदा द्वितीयो हेतुमण्णिच्। तदन्तात् 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं भवति। तेनारोहयत इति युक्तमेव प्रत्युदाहरणम्॥ ८८॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः। 'पा' इति 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इत्यनेन 'पा पाने' इत्यस्यैव ग्रहणम्, न 'पा रक्षणे' इत्येतस्य। 'दमु उपशमे', 'यम उपरमे' 'यसु प्रयत्ने' आङ्पूर्वावितौ। 'मुह वैचित्त्ये', परिपूर्वः, 'रुच दीप्तौ', 'नृती गात्रविक्षेपे' 'वद व्यक्तायां वाचि', 'वस निवासे', आच्छादनार्थस्य वसेर्ग्रहणं पूर्वोक्तादेव हेतोर्न भवति। **पूर्वेण योगद्वयेनेति।** अनन्तरेणेत्यर्थः। **नृतिश्चलनार्थोऽपीति।** अपिशब्दाच्चित्तवत्कर्तृकार्थश्च। **पाययत इति।** 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' । पातेस्त्वकर्मकत्वविवक्षायां परस्मैपदं भवति। **पालयतीति।** 'पातेर्लुग् वक्तव्यः' इत्युपसंख्यानाल्लुगागमः। **दमयत इति।** पूर्ववत् 'मितां ह्रस्वः' **आयामयत इति।** ननु चात्रापि मित्त्वे सति ह्रस्वेन भवितव्यमित्यत आह—**यमोऽपरिवेषण इति।** तत्र हि 'न कम्यमिचमाम्' इत्यतो नेत्यनुवर्तते। **आङिति।** ङिद्विशिष्टस्याकारस्योपादानमुपसर्गप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनोपसर्गप्रतिरूपको य आकारस्तस्य ग्रहणं न भवति।

पदमञ्जरी

आरोहयमाणमिति। 'णेरणौ' इत्यात्मनेपदं शानच् तत्रैवास्याकर्मकत्वमुपपादितम्। **प्रयुङ्क्त इति** पाठः। **प्रयोजयतीति** पाठे णेरर्थो मृग्यः॥ ८८॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति पिबतिवसत्योर्ग्रहणम्, न पातिवस्त्योः; तेनाणावकर्मकत्वविवक्षायां परस्मैपदं भवत्येव। **पाययते इति।** 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्'।

भावबोधिनी

चित्तवत्कर्तृकात् (चित्तवाला = चेतन प्राणी कर्ता हो—) इसका क्या फल है? शुष्यन्ति व्रीहयः (धान सूखते हैं), शोषयते व्रीहीन् आतपः। आतप = धूप धान को सुखाते हैं। [यहाँ आतप चित्तवान् नहीं हैं। अतः निषेध नहीं होता है।]॥ ८८॥

पूर्ववर्ती दो सूत्रों द्वारा, कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद का अपवाद परस्मैपद किया गया है, उसका यह प्रतिषेध कहा गया है। कर्तृगामी क्रियाफलविषयक जो आत्मनेपद है, वह अवस्थित है, प्रतिषिद्ध नहीं होता है। पा, दम, आङ्यम, आङ्यस्, परिमुह, रुच्, नृत्, वद और वस्—इतनी णिजन्त धातुओं से परस्मैपद नहीं होता है। 'णिचश्च' (पा० सू० १।३।७४) इससे आत्मनेपद हो जाता है। इनमें पा = पीने अर्थ वाली, दम् आदि चित्तवान् कर्तावाली है, नृति-चलनार्थक भी है। इनका परस्मैपद नहीं होता है। उदा०—पाययते (पिलाता है), दमयते,

परिमुह, रुचि, नृति, वद, वस—इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति। 'णिचश्च' (१.३.७४) इत्यात्मनेपदं भवति। तत्र विर्बाततिनिगरणार्थः। दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः। नृतिश्चलनार्थोऽपि। एषां परस्मैपदं न भवति। पा—पाययते। दमि—दमयते। आङ्यम—आयामयते। 'यमोऽपरिवेषणे' (ग० सू० १९३) इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते। आङ्यस—आयासयते। परिमुह—परिमोहयते। रुचि—रोचयते। नृति—नर्त्तयते। वद—वादयते। वस—वासयते।

***पादिषु धेट उपसंख्यानम्** (म० भा० १.३.८९ वा० १)*। **धापये॑ते॒ शिशु॒मे॑कं॒ समी॒ची** (ऋ० १.१९६.५)॥

२३८. वा क्यषः ॥९० ॥ (२६६८)

'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' (३.१.१३) **इति वक्ष्यति, तदन्ताद्धातोर्वा परस्मैपदं भवति। लोहितायति, लोहितायते। पटपटायति, पटपटायते।**

न्यासः

पादिषु धेट उपसंख्यानमिति। पादिष्विति विषयसप्तमी। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। धेटः पादिविषयस्य परस्मैपदप्रतिषेधस्य प्रतिपादनं कर्तव्यम्। योऽयं पादिविषयः परस्मैपदप्रतिषेधः, स धेटोऽपि भवतीत्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—नेति योगविभागः क्रियते, तेन धेटोऽपि प्रतिषेधो भविष्यति। **यद्येवम्,** नेत्यनेनैव सिद्धत्वात् पादीनां ग्रहणमनर्थकम्? नानर्थकम्; पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थत्वात्। **धापयेते इति।** 'धेट् पाने'। 'आदेचः' इत्यादिनात्त्वम्, पूर्ववत् पुक्। **शिशुमिति।** 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मसंज्ञायां द्वितीया॥ ८९॥

वा क्यषः॥ लोहितायतीति। अलोहितो लोहितो भवतीत्यत्रार्थे 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष्। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। **पटपटायतीति।** पटच्छब्दस्य डाचि विषयभूते 'डाचि बहुलं द्वे'

पदमञ्जरी

पादिष्विति। धेडप्यस्मिन् सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः। **समीची इति।** प्रथमाद्विवचने 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ ८९॥

वा क्यषः॥ लोहितायते इति। अलोहितो लोहितो भवतीत्यत्रार्थे क्यष्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। **पटपटायतीति।** पटच्छब्दस्य डाज्विषये द्विर्वचनम्, 'अव्यक्तानुकरणात्' इति डाच्, टिलोपः, 'नित्यमाम्रेडिते डाचि'। **कथमिति।** न कथञ्चिदित्यर्थः। किं कारणमित्याह—**यावतेति।** न नियमेन व्यावर्त्तितमात्मनेपदमनेन शक्यं प्रापयितुम्, ह्यशक्यार्थे वचनस्य व्यापारः, वावचनं तु केवलस्य लस्य प्रयोगार्थं स्यादिति भावः। **एवं तर्हीत्यादि**—परिहारः। विकल्पितं विभाषितम्, पाक्षिकमित्यर्थः। कथं पुनः परस्मैपदप्रकरणेन विच्छिन्नमात्मनेपदं शक्यं विधातुम्, अत आह—**तच्चेति।** ननु शाब्दः सन्निधिः सम्बन्धकारणम्, प्रतिषेधेन

भावबोधिनी

(दबाता है), आयामयते (फिकवाता है), 'यमोऽपरिवेषणे' इससे मित् संज्ञा का निषेध होता है (अतः ह्रस्व नहीं होता।) आङ्यस्—आयासयते (फिकवाता है)। परिमुह—परिमोहयते (अच्छी तरह मोह कराता है)। रुच्—रोचयते (पसन्द कराता है)। नृत् = नर्तयते (नचाता है)। वद = वादयते (कहलाता है)। वस् = वासयते (बसाता है)।

'पादि में धेट् को भी कहना चाहिये। उदा० धापयते शिशुमेकं समीची। (ऋ० १।१९६।५) एक शिशु को पिलवाती है॥ ८९॥

'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' (पा० सू० ३।१।१३) यह आगे कहा जायगा, क्यषन्त धातु से विकल्प से परस्मैपद होता है। उदा०—लोहितायति, लोहितायते। लाल होता है। पटपटायति, पटपटायते [पट पट शब्द करता है।]

अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लक्ष्यते, यावता 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) इत्येवमादिना प्रकरणेन तन्नियतम् ? एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपद-प्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते। तेन मुक्ते, शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं (१.३.७८) भवति ॥

२३९. द्युद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥ (२३४५)

न्यासः

इत्युपसंख्यानाद् द्विर्वचनम्, 'अव्यक्तानुकरणाद्' इत्यादिना डाच्, 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पटच्छब्दस्य योऽन्त्यस्तकारः, यश्च तस्मात् परः पकारः—तयोः पररूपत्वमेकादेशः ।

कथमिति। न कथञ्चिदित्यर्थः। किं कारणं न लभ्यत इत्यत आह—**यावतेत्यादि**। आत्मनेपदं हि 'अनुदात्तङितः' इत्यादि नियतम्, अतो न शक्यते क्यषन्ताद् विज्ञातुमिति। **एवं तर्हीत्यादिना** परिहरति। **विकल्पितमिति** विभाषितम्, पाक्षिकमित्यर्थः। ननु चात्मनेपदं परस्मैपदेन व्यवच्छिन्नम्, अतोऽसन्निहितत्वान्न शक्यते विज्ञातुमित्याह—**तच्चेत्यादि**। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विवक्षित आत्मनेपदे प्राप्ते तदपवादेन 'अणावकर्म-कात्' इत्यादिना योगद्वयेन परस्मैपदं विहितम्। तस्यापवादस्यानन्तरसूत्रेण यः प्रतिषेधो विहितः, तेनापवादेन परस्मैपदमपनयतात्मनेपदं सन्निधापितम्। अपवादे ह्यपनीते नियोगत एवोत्सर्गेण भवितव्यम्। तदेवं प्रतिषेधेन सन्निधापितमिहात्मनेपदं सम्बध्यते। यदि तर्ह्यनेन कर्तर्यात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते, पक्षे परस्मैपदं कथं लभ्यत इत्याह—**तेनेत्यादि** ॥ ९० ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ ननु च द्युतेरेकत्वाद् बहुवचननिर्देशो नोपपद्यत इत्याह—**तत्साहचर्यादित्यादि**।

पदमञ्जरी

चापवादभूतस्य भावमात्रं प्रतिपाद्यते, आत्मनेपदं तु स्वेन शास्त्रेण भवति, न भावेन तस्य सन्निधिर्भवति, उच्यते; तात्पर्यतोऽपि सन्निधिः, सन्निधिरेवापवादापनयनस्य चोत्सर्गप्रवृत्तौ तात्पर्यम्, तेन परस्मैपदं भवतीत्यस्यात्मनेपदं भवतीति तात्पर्यार्थः। यद्वा—इहापि प्रतिषेध एव विधेयः स च पूर्वसूत्रवदिहात्मनेपदं प्रवर्त्तयिष्यति। किं तर्हि उच्यते—अनन्तरं सन्निधापितमिति, नन्वेवमिहैव सन्निधापितं भवति ? स्यादेवम्, यदि परस्मैपदेन क्यषन्ता-दात्मनेपदं बाधितं स्याद्, नियमेन तद्व्यावृत्तिः, तत्र स्वविषये परस्मैपदप्रतिषेधो विकल्प्यमानः किं कारण-मात्मनेपदं प्रवर्त्तयेत् ? पूर्वत्र त्वपवादमपनयता प्रतिषेधेनात्मनेपदं प्रवर्त्यते, तस्मादिहापि तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् यादृशः प्रतिषेध आत्मनेपदप्रवृत्त्यविनाभवी प्रकृतः, तादृश एव विधीयत इति मत्वोक्तम्—'अनन्तरं **सन्निधा-पितम्**' इति। यद्यात्मनेपदं विधीयते, केनेदानीं परस्मैपदं पक्षे भवतीत्यत आह—**तेन मुक्त इति**। इह 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' 'अनुपसर्गाद्वा' इत्यनन्तरं 'क्यषः' इति सूत्रं कर्त्तव्यम्—क्यषन्तादात्मनेपदं भवतीति, नेदं दुःख-मनुभवितव्यं भवति, 'वा' ग्रहणञ्च न कर्तव्यं भवति, उत्तरमपि योगद्वयं तत्रैव कार्यम् ? तथा तु न कृतमित्येव ॥ ९० ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ द्युतेरेकत्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—**तत्साहचर्यादिति**। छत्त्रिन्यायेनेति

भावबोधिनी

यहाँ परस्मैपद से मुक्त होने पर आत्मनेपद कैसे लक्षित होता है क्योंकि 'अनुदात्तङित' (पा० सू० १।२।३) आदि प्रकरण द्वारा आत्मनेपद को नियमित कर दिया गया है ? यदि ऐसी बात है तो यहाँ आत्मनेपद का ही विकल्प किया जाता है। और वह परस्मैपद के प्रतिषेध से उपस्थापित कराया जाता हुआ यहाँ सम्बद्ध हो जाता है। उस आत्मनेपद से मुक्त होने पर 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १।३।७८) से परस्मैपद होता है ॥ ९० ॥

'वा' इसकी ही अनुवृत्ति होती है। द्युत दीप्ति अर्थ में है, इसके साहचर्य से लुठ से लेकर कृपू तक धातुयें भी द्युतादि कही जाती हैं। (द्युद्भ्यः इस) बहुवचन के निर्देश से 'आदि' अर्थ लिया जाता है। अनुदात्तेत् होने के

वेत्येव। 'द्युत दीप्तौ' (धा० पा० ७४१), तत्साहचर्याद् लुठादयोऽपि 'कृपू' (धा० पा० ७६२)-पर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते। बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो भवति। अनुदात्तेत्त्वान्नित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति।

व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट। अलुठत्, अलोठिष्ट।

लुङीति किम्? द्योतते॥

२४०. वृद्भ्यः स्यसनोः॥ ९२॥ (२३४७)

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते। 'वृतु वर्तने' (धा० पा० ७५८) 'वृधु वृद्धौ' (धा० पा० ७५९), 'शृधु शब्दकुत्सायाम्' (धा० पा० ७६०), 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (धा० पा ७६१), 'कृपू सामर्थ्ये' (धा० पा० ७६२)—**एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति। वृत्—वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति; वर्तिष्यते, अवर्तिष्यत्, विवर्तिषते। वृध्—वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति; वर्द्धिष्यते, अवर्द्धिष्यत, विवर्द्धिषते।**

न्यासः

यथैकेन छत्रिणा साहचर्यादन्येऽपि तत्सहचारिणश्छत्रिण इत्युच्यन्ते—छत्रिणो गच्छन्तीति, तथेहापि द्युतिना साहचर्यात् श्वितादयोऽपि 'द्युत' इति व्यपदिश्यन्ते। कथं पुनरेकस्य व्यपदेशे सत्ययमभिप्रेतोऽर्थः सम्पद्यत इत्याह— **बहुवचननिर्देशादित्यादि।** एवं हि विनाप्यादिशब्देन तदर्थो लभ्यत इत्येषोऽर्थः सम्पद्यत इति दर्शयति। **कृपूपर्यन्ता इति।** अनेन कृपेः परे ये पठ्यन्ते ते द्युतादयो न भवन्तीत्याचष्टे। एतच्च तदनन्तरं वृत्करणाद् गणपरिसमाप्तेर्लिङ्गाद् विज्ञायते। **व्यद्युतदिति।** पुषादित्वादङ्। यद्येवम्, तत एवाङ्विधानात् परस्मैपदं तेभ्यो भविष्यति, किमनेन योगेन? नैतदस्ति; ज्ञापकाद्धि नित्यं लुङि परस्मैपदं विज्ञायते। किञ्च—लुङोऽन्यत्रात्मनेपदं न भवतीति सम्भाव्येत। ननु चानुदात्तेत्करणसामर्थ्यादन्यत्र न भविष्यति, नैतत् अनुदात्तेत्करणम् 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युजर्थं स्यात्। तस्मात् कर्तव्योऽयं योगः। **अलुठत्।** 'रुठ लुठ प्रतीघाते'॥ ९१॥

वृद्भ्यः स्यसनोः॥ स्यसनोरिति सतो सप्तमीयम्। वर्त्स्यतीत्यादौ 'सेऽसिचि' इत्यादेः सूत्रादसिचि स इत्यनुवर्त्तमाने 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यतः परस्मैपदे च 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इतीट्प्रतिषेधः। आत्मनेपदे

पदमञ्जरी

भावः। **लुठादयोऽपीति।** प्रत्यासन्नानामेव साहचर्यात् प्रतीतिः स्यादित्याशङ्कामपनेतुं दूरवर्तिनामुपादानम्। क्वचित् श्वित्यादय इत्यनन्तराणामेव पाठः। **कृपूपर्यन्ता इति।** तदनन्तरं वृत्करणाद् एतदुक्तं भवतीत्याह—**बहुवचननिर्देशादिति। व्यद्युतदिति।** 'पुष्पादि' इति सूत्रेणाङ्। न च तत एवाङ्विधानात् परस्मैपदं शक्यं विज्ञातुम्; नित्यत्वप्रसङ्गात्, लुङोऽन्यत्रापि प्रसङ्गाच्च। अनुदात्तेत्त्वं तु युजर्थं स्यात्॥ ९१॥

वृद्भ्यः स्यसनोः॥ 'स्यसनोः' इति सत्सप्तमी। **द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्त इति। यद्येवमियं** प्राप्तिर्वृद्भ्यः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत, ततश्च अवृतत्, अवर्त्तिष्टेति लुङि विकल्पो न स्यात्, तथा चोत्तरत चकारः

भावबोधिनी

कारण नित्य ही आत्मनेपद प्राप्त रहने पर लुङ् परे रहते द्युतादि धातुओं से विकल्प से परस्मैपद होता है। उदा०—व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट। (परस्मैपद में 'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु' (पा० सू० ३।१।५५) से च्लि का अङ् होता है और आत्मनेपद में च्लि का सिच् होता है।)

'लुङि' इसका क्या फल है? द्योतते [लट् में विकल्प नहीं होता है]॥ ९१॥

द्युतादि के अन्तर्गत ही वृतादि पठित हैं। वृतु वर्तने एध वृद्धौ, शृधु शब्दकुत्सायाम्, स्यन्दू प्रस्रवणे, कृपू सामर्थे—इतनी धातुओं के बाद स्य और सन् प्रत्यय रहने पर विकल्प से परस्मैपद होता है। वृत् = वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति, [परस्मैपद के कारण इट् का प्रतिषेध हो जाता है।] वर्तिष्यते, अवर्तिष्यत, विवर्तिषते। वृध् का भी (ध् का चर्त्व होने के कारण) वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति [इट् नहीं होता है।] वर्द्धिष्यते, अवर्द्धिष्यत, विवर्द्धिषते।

स्यसनोरिति किम् ? वर्तते ॥

२४१. लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥ (२३५१)

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः, लुटि विधीयते । चकारस्तर्हि स्यसनोरनुकर्षणार्थो न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत, तस्माच्चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा भवति । कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तारः । कल्प्स्यति, अकल्प्स्यत्, चिक्लृप्सति । कल्पिता, कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत, चिकल्पिषते ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

———०———

न्यासः

त्विड् भवत्येव । **विवृत्सतीति** । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वाद् गुणाभावः ॥ ९२ ॥

लुटि च क्लृपः ॥ चकारस्तर्हीत्यादि । स्यसनोर्वृतादित्वादेव सिद्धे विकल्प इत्यभिप्रायः । **एवं तर्हीत्यादिना** विशेषविधानं सामान्यविधानस्य बाधकं भवतीति विज्ञायते । ननु च यदीयं प्राप्तिः क्लृपेः पूर्वां प्राप्तिं बाधते, द्युतादिषु पाठस्य तस्यानर्थक्यं प्रसज्येत ? नैतदस्ति; अङर्थत्वात् । ननु च स्यसनोरिति स्वरितत्वमिष्यते, तेन तस्य बाधा न भविष्यतीति, सत्यमेतत् सूत्रकारस्तु चकारं वैचित्र्यार्थं चकार, न स्वरितत्वार्थम् । **कल्प्तेति** । पूर्ववदधिकारद्वयानुवृत्तौ सत्याम् 'तासि च क्लृपः' इतीट्प्रतिषेधः । 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति डादेशः । 'कृपो रो लः' इति लत्वम् । **चिक्लृप्सतीति** । पूर्ववत् कित्वाद् गुणाभावः ॥ ९३ ॥

॥ इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्चिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

———०———

पदमञ्जरी

क्रियते—इमां प्राप्तिं पक्षे इतरा प्राप्तिर्न बाधेतेति, द्युतादिपाठसा[म]र्थ्यात्तसोऽपि भविष्यति । यद्वा—लुङीत्यत्र स्वरयिष्यते, वर्त्स्यतीत्यादौ 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति इट्-प्रतिषेधः ॥ ९२ ॥

लुटि च क्लृपः ॥ एवं तर्हीति । सामान्यस्य विशेषो बाधक इति भावः । कल्प्तेत्यादौ 'तासि च क्लृपः' इतीट्प्रतिषेधः ॥ ९३ ॥

॥ इति श्रीहरदत्तविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

———०———

भावबोधिनी

स्यसनोः—(स्य और सन् में) इसका क्या फल है ? वर्तते । [लट् में विकल्प नहीं होता] ॥ ९२ ॥

वृतादि के अन्तर्गत होने के कारण स्य तथा सन् में विकल्प सिद्ध है, लुट् में विकल्प का विधान किया जा रहा है । तब तो स्य तथा सन् के अनुकर्षण के लिये चकार लिखने की आवश्यकता नहीं है । यदि ऐसी बात है तो यह प्राप्ति पहले वाली प्राप्ति को बाध लेगी; अतः स्य और सन् के अनुकर्षण = अनुवृत्ति कराने के लिये चकार का उल्लेख आवश्यक है । लुट् परे रहते तथा स्य और सन् में क्लृप् का परस्मैपद विकल्प से होता है । उदा०—कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तारः । कल्प्स्यति, अकल्प्स्यत्, चिक्लृप्सति । [परस्मैपद में इट् का निषेध हो जाता है ।] कल्पिता, कल्पितारौ, कल्पितारः अकल्पिष्यत, चिकल्पिषते ॥ ९३ ॥

॥ इस प्रकार जयादित्य-विरचित काशिकावृत्ति में अष्टाध्यायी-प्रथमाध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ॥

॥ जयशङ्करलालत्रिपाठि-विरचित भावबोधिनी हिन्दी-व्याख्या में काशिकावृत्ति के प्रथमाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ॥

———०———

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

२४२. आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ (२३२)

'कडाराः कर्मधारये' (२.२.३८) इति वक्ष्यति। आ एतस्मात्सूत्रावधेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम्। का पुनरसौ? या पराऽनवकाशा च। अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं—

न्यासः

आ कडारादेका संज्ञा॥ या परेति। यत्र विप्रतिषेधस्तत्र 'विप्रतिषेधे परम्' इति वचनात् परा भवति। **अनवकाशा च येति।** यस्याः संज्ञायाः क्वचिदवकाशो नास्ति, साप्यपवादभूतत्वात् संज्ञान्तरं बाधित्वा प्रवर्त्तते। यद्येवम्, अत एव संज्ञासमावेशो न भविष्यति, तत् किमेकसंज्ञाधिकारेण? नैतदस्ति, विरोधे हि सत्यपवादभूतत्वं भवति। विप्रतिषेधस्तु विरोध एव, स च विरोध एकसंज्ञाधिकारे सति भवति, नासति; तथा हि यत्रैकसंज्ञाधिकारो नास्ति, तत्र विप्रतिषेधो नास्त्येव, यथा—प्रत्ययादीनां संज्ञानाम्; तस्मादस्मिन्नधिकारे सति विरोधो भवति। तस्मिंश्च सति 'विरोधे परम्' इति वचनात् परा भवति, अपवादभूतत्वादनवकाशा च। तस्मात् कर्त्तव्योऽयमधिकारः।

यद्येवम्, अङ्गसंज्ञायां भपदसंज्ञयोः समावेशो वक्तव्यः—बाभ्रव्यः, धानुष्क इति। बभ्रुशब्दात् 'मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः' इति यञ्। तत्र भत्वाद् 'ओर्गुणः' अङ्गत्वादादिवृद्धिः, तत्र 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः; धनुःशब्दाच्च धनुः प्रहरणमस्य 'तदस्य प्रहरणम्' इति ठक्, 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कादेशः, अत्र

पदमञ्जरी

आ कडारादेका संज्ञा॥ 'आङ्मर्यादाभिविध्योरिति' समासस्य विकल्पितत्वाद् 'आकडारात्' इति निर्देशः, समासे त्वाकडारमिति स्यात्। इह द्वौ कडारशब्दौ भवतः—'प्राक्कडारात् समासः', 'कडाराः कर्मधारये' इति च, तत्र कोऽवधिरित्यत आह—**'कडाराः कर्मधारये' इति वक्ष्यतीति।** कुतः पुनरेतत्? स्वातन्त्र्यात्। स्वतन्त्रो ह्यसौ प्रथमानिर्देशेन स्वयं कार्ययोगित्वात्। प्राक्कडारादित्ययं तु परतन्त्रोऽवधित्वेन स्वयं कार्ययोगित्वाभावाद्, व्याप्तेश्च न्यायाद्। एवं हि भूयसामनुग्रहो भवति। लिङ्गाच्च, यदयं 'तत्पुरुषः' 'द्विगुश्च' इति द्विगोस्तत्पुरुषसंज्ञां शास्ति, तज् ज्ञापयति—अनुवर्त्तते द्वितीयेऽप्येकसंज्ञाधिकार इति; अन्यथा 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' इत्यत्र तत्पुरुषाधिकारादेव समावेशसिद्धेस्तदर्थो यत्नोऽपार्थकः स्यात्। किमर्थं पुनरियानवधिरुपादीयते, न आ द्वन्द्वात् इत्येवोच्येत, न हि 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यतः परत्रास्योपयोगः? उच्यते; 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' इत्ययमप्यवधिः सम्भाव्यते, ततश्च सम्बुद्धिसंज्ञामन्त्रितसंज्ञयोः समावेशो न स्यात्।

का पुनरसाविति। एका संज्ञा भवतीत्येतावत् सूत्रव्यापारः, तत्र विशेषादर्शनात् प्रश्नः। 'या परानवकाशा च' इति वचनाद् न्यायाच्च व्यवस्थेति भावः। ननु यद्यारब्धेऽप्यस्मिन् परत्वानवकाशत्वाभ्यामेव व्यवस्था वाच्या, अनारब्धेऽप्यस्मिन् आभ्यामेव व्यवस्था भविष्यति, नार्थ एतेन? तत्राह—**अन्यत्रेति।** अयम्भावः—यत्र प्रयोजनमेकं भवति, सहानवस्थानलक्षणो वा विरोधः, तत्रैवानवकाशः सावकाशं बाधते,

भावबोधिनी

'कडाराः कर्मधारये' (पा० सू० २।२।३८) यह कहा जायगा। इस सूत्र तक यहाँ से जो आगे कहेंगे उसमें एकही संज्ञा होती है, ऐसा समझना चाहिये। वह कौन सी होगी? जो परवर्त्ती और अनवकाश हो (जिसकी कहीं प्रवृत्ति न हो पा रही हो)। अन्यत्र (लोक तथा शास्त्र में) (एक से अधिक) संज्ञाओं के समावेश हो जाने के कारण यह सूत्र नियम के लिये है—एक ही संज्ञा होती हैं। आगे कहा जायगा 'ह्रस्वं लघु' (पा० सू० १।४।१०) भिद छिद्— (पुंगतलघूपधस्य च' पा० सू० ७।३।८६ गुण होकर) भेत्ता, छेत्ता। 'संयोगे गुरु' (पा० सू० १।४।११) संयोग परे

वचनमेकैव संज्ञा भवतीति । वक्ष्यति—'ह्रस्वं लघु', (१.४.१०) **भिदि, छिदि—भेत्ता, छेत्ता** (७.३.८६)। **'संयोगे गुरु'**, (१.४.११) **शिक्षा, भिक्षा** (३.३.१०३)। **संयोगे परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति, गुरुसंज्ञा**

न्यासः

पदत्वात् 'इणः षः' इति षत्वम् । अङ्गत्वादादिवृद्धिर्न वक्तव्या । 'वा क्यषः' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन क्वचित् संज्ञासमावेशो भविष्यतीति । **अन्यत्रेति ।** लोके च, शास्त्रे च । लोके तावत्—इन्द्रः, शक्रः, पुरन्दर इति संज्ञायाः समावेशो दृष्टः । शास्त्रेऽपि प्रत्ययः, कृत्, कृत्यप्रत्ययः । एवमन्यत्र संज्ञासमावेशादिहापि स्यात्, अत एवैका संज्ञा यथा स्यादिति नियमार्थमेतत् । **भिदिच्छिदिरिति ।** लघुसंज्ञाया अवकाशः । प्रयोजनं तु—**भेत्ता, छेत्तेति ।** 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणः । **शिक्षिभिक्षिरिति ।** गुरुसंज्ञाया अवकाशः । प्रयोजनं तु—**शिक्षा, भिक्षेति ।** 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । लघुसंज्ञा त्वत्र प्रयोजनाभावान्न भवति । इहोभयं प्राप्नोति—**अततक्षत्, अररक्षदिति ।** परत्वाद् गुरुसंज्ञैव भवति । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे', 'रक्ष पालने', हेतुमणिच्, लुङ्, च्लेश्चङ्, णिलोपः, 'चङि' इति द्विर्वचनम् । यद्यत्र लघुसंज्ञा स्यात्, 'सन्वल्लघुनि' इत्यादिना सन्वद्भावादित्वं स्यात् । तदभावान्न भवतीत्याह—**सन्वल्लघुनीत्यादि । एष विधिरिति ।** सन्वद्भावविधिः ।

पदमञ्जरी

यथा—नैवारश्चरुर्नखावपूतानामिति, नखावपनेन वैतुष्यफलकेन तत्फलकोऽवघातो बाध्यते । अष्टाश्रियूपः कर्त्तव्यः, वाजपेयस्य तु चतुरश्र इति, अष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोर्विरोधात् बाध्यबाधकभावः । विप्रतिषेधोऽपि विरोधात्मकत्वात्तत्रैव भवति । न चासत्यस्मिन् सूत्रे संज्ञानानेतदुभयं भवति, अत एवान्यत्र समावेशो भवति, तद्यथा—कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानां तद्धिततद्राजप्रत्ययसंज्ञानां च । सति त्वस्मिन् सूत्रे एकस्यैकैवेति नियमाद्विरोधो जायते, विरोधे च सति परत्वानवकाशत्वाभ्यां व्यवस्था शक्यते वक्तुमिति, तत्रानवकाशाया उदाहरणमाह—**वक्ष्यतीति । शिक्षा, भिक्षेति ।** 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । यद्यप्यत्र समावेशेऽपि न कश्चिद्दोषः, तथापि वस्तुतः समावेशो नास्तीत्येतावता इदमुदाहरणम् । सम्प्रति यत्र समावेशे सति दोषः, तद्दर्शयति—**अततक्षदिति ।** परस्यास्तूदाहरणम्—धनुषा विध्यतीति, शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतमत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञापादानसञ्ज्ञां बाधते, तथा 'कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते' इत्यधिकरणसंज्ञा, धनुर्विध्यतीति कर्तृसंज्ञा । उक्तं च—अपादानमुत्तराणीति । इह 'गार्ग्यो धानुष्क' इति अनवकाशाभ्यां भपदसंज्ञाभ्यामङ्गसंज्ञाया धातुप्रत्ययेषु सावकाशाया बाधः प्राप्नोतिः ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'सुपि च', 'बहुवचने झल्येत्', 'तद्धितेष्वचामादेः' इति स्वादिषु तद्धितेषु चाङ्गस्य सतः कार्यं शास्ति, तज् ज्ञापयति—समाविशत्यङ्गसंज्ञा भपदसंज्ञाभ्यामिति । द्वये हि स्वादयः—यजादयो हलादयश्च; तत्र यजादिषु भसंज्ञा, हलादिषु पदसंज्ञेति अङ्गस्य यतः कार्यविधानमनुपपन्नं स्यात् । गुरुलघुसंज्ञे वर्णमात्रस्य विधीयेते, नदीघिसंज्ञे तु तदन्तस्येति ताभ्यां समाविशतः, तद्यथा—वात्सीबन्धुरिति । 'नदी बन्धुनि' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं वात्सीबन्धो इति 'गुरोरनृतः' इति प्लुतश्च भवति । विश्च ना च विनरौ, 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातः, विनरोर्भावो वैनरम् 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्, विनरावचष्टे इति विनयति, प्रविनय्य गतः 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशो भवति ।

भाष्ये त्विष्टविषये समावेशो न्यासान्तरेण साधितः—प्राक्कडारात् परं कार्यमिति । तत्रायमर्थः—प्राक्कडारात् संज्ञाख्यं कार्यं परं भवतीति संज्ञाप्रकरणात् संज्ञैवात्र कार्यमित्युच्यते, परा संज्ञेत्येव तु नोक्तम्, 'विप्रतिषेधे वा' इति वक्ष्यति, तत्र परं कार्यमित्यनुवृत्तिर्यथा स्यादिति तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः

भावबोधिनी

रहने पर गुरु हो जाता है)—शिक्षा, भिक्षा । संयोग परे रहते ह्रस्व की लघुसंज्ञा प्राप्त होती है और गुरुसंज्ञा भी; 'एक ही संज्ञा हो' इस वचन से केवल गुरुसंज्ञा ही होती है—अततक्षत्, अररक्षत् । (यहाँ लघुसंज्ञा न रहने के कारण) 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' (पा० सू० ७।४।९३) से सन्वद्भाव (और इत्व) नहीं होता है ॥ १ ॥

च। 'एका संज्ञा' इति वचनाद् गुरुसंज्ञैव भवति—अततक्षत्, अररक्षत्। 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' (१.४.९३)। इत्येष विधिर्न भवति ॥

२४३. विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥ (१७५)

न्यासः

परस्या इदमुदाहरणमुक्तम्। अनवकाशायास्तूच्यते—अयन्ते योनिर्ऋत्विय इति। ऋतुः प्राप्तोऽस्येति 'ऋतोरण्' 'छन्दसि घस्' इति घस्, तस्येयादेशे कृते 'सिति च' इति पदसंज्ञा प्राप्नोति, 'यचि भम्' इति भसंज्ञा च, अनवकाशत्वात् पदसंज्ञैव भवति। यदि भसंज्ञा स्यात् तदा 'ओर्गुणः' इति गुणः स्यात्। भसंज्ञायास्त्वौपगवादिष्ववकाशः। **आ कडारादिती**यतोऽवधेर्ग्रहणं वैचित्र्यार्थम्; अन्यथा हि 'आ द्वन्द्वात्' इत्येवं ब्रूयात्। न हि द्वन्द्वसंशब्दनात् परेणाकडारादेकसंज्ञाविधानस्य प्रयोजनमस्ति; यत एतावतोऽवधेर्ग्रहणमर्थवद् भवति ॥ १ ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ विरोधो विप्रतिषेध इति। विप्रतिषेधशब्दस्य लोके विरोधवाचित्वेन प्रसिद्धत्वात्। तथा हि—विरुद्धेऽभिहिते वक्तारो वदन्ति—'विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते' इति, विरुद्धमिति गम्यते। तस्य विप्रतिषेधस्य विषयं दर्शयितुमाह—**यत्रेत्यादि**। प्रसज्येते विधीयेते इति प्रसङ्गौ = विधी। **अन्यार्थाविति।** अन्यत्र विषयेऽर्थः = प्रयोजनं ययोस्तौ तथोक्तौ। अन्यत्र विषयान्तरे कृतार्थावित्यर्थः। **एकस्मिन्निति** अभिन्ने।

पदमञ्जरी

पूर्वयाऽनवकाशया बाधः प्राप्तः, सा परा भवतीति विधिरूपेणास्य प्रवृत्तिः। नन्वनवकाशयापि पूर्वया नैव परस्या बाधः प्राप्नोति; विरोधाभावात्, फलैक्याभावाच्च, संज्ञानामन्यत्र समावेशस्य दृष्टत्वात्, सत्यम्; एतदेव ज्ञापयति—भवत्यत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभाव इति। तेन परयानवकाशया पूर्वा बाध्यते, द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परमिति परैव भवतीति। नियमफलस्यापि सिद्धिरस्ति न्यासेऽङ्गसंज्ञा परा कार्या, पूर्वे न भपदसंज्ञे। एवं सर्वत्र यत्र समावेश इष्टोऽस्मिन्पक्षे—'ऋतोरण्', 'छन्दसि घस्', ऋत्विय इति, अत्र 'सिति च' इति—पदसंज्ञाविषये परं कार्यमिति वचनाद् भसंज्ञापि स्यात्। ततश्च 'ओर्गुणः' प्राप्नोति, सित्करणं पदत्वे सति अवग्रहार्थं स्यात्। 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यत्र च शेषग्रहणं कर्त्तव्यम्, अन्यथा 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' इति अव्ययीभावविषये परं कार्यमिति वचनाद् बहुव्रीहिसंज्ञापि स्याद्। एकसंज्ञाधिकारे त्वव्ययीभावसंज्ञैव बाधिकेति शेषग्रहणमनर्थकम्। तदेवं शेषग्रहणमेव प्रमाणम्—न्यासान्तरमपि सूत्रकारस्यैवाभिमतमिति ॥ १ ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ विप्रतिषेध इति। 'षिधु शास्त्रे', 'षिधु गत्याम्' इति भौवादिकयोरन्यतरस्य रूपम्, तस्य हि 'सेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्' इति षत्वमिति। उपसर्गवशाच्च विरोधार्थत्वम्। धातूनां ह्युपसर्गवशादन्यश्चार्थं उपजायते, तद्यथा—प्रहारः, उपहारः, अनुहारः, संहार इति। 'षिधू संराद्धौ' इत्यस्य तु दैवादिकस्य षत्वं नास्ति, 'सेधषिच' इति शपा निर्देशात्। 'आदेशप्रत्यययोः' इति विहितस्य तु 'सात्पदाद्योः' इति निषेधः। ननु 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति वचनान्नायं सकारः

भावबोधिनी

(समान बलवानों का) विरोध = विप्रतिषेध है। जहाँ दो प्रसंग अन्य विषय में प्रवृत्त होने वाले एक ही विषय में एक साथ प्राप्त होते हैं वह तुल्यबलविरोध = विप्रतिषेध (कहा जाता है) उस विप्रतिषेध में परवर्त्ती कार्य होता है।

उत्सर्ग, अपवाद, नित्य, अनित्य, अन्तरङ्ग, बहिरंग—इनमें तुल्यबलता नहीं है अतः इनमें इस सूत्र का विषय नहीं है, इनमें जो बलवान् है, वही प्रवृत्त होता है। प्रवृत्ति न रहने पर अथवा पर्याय से प्रवृत्ति प्राप्त होने पर यह वचन सूत्र (आरम्भ) किया जा रहा हैं। 'अतो दीर्घो यञि' (पा० सू० १।२।३) 'सुपि च' (पा० सू० १।२।३) इसका अवकाश (प्रवृत्ति)—वृक्षाभ्याम्, प्लक्षाभ्याम् में है; 'बहुवचने झल्येत्' (बहुवचन में झलादि सुप् परे रहते 'अ' का 'ए' होता है)—इसका अवकाश = प्रवृत्ति—वृक्षेषु तथा प्लक्षेषु में है; परन्तु—वृक्षेभ्यः, प्लक्षेभ्यः इनमें दोनों (दीर्घत्व तथा एत्व) की प्राप्ति होती है। विप्रतिषेध के कारण परकार्य = एत्व ही होता है।

तुल्यबलविरोधः=विप्रतिषेधः। यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् युगपत् प्राप्नुतः, स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः (म० भा० १.४.२ वा १)। **तस्मिन् विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति।**

न्यासः

युगपद्=एककालम्। स इत्यस्य विप्रतिषेध इत्यनेन सम्बन्धः। स विप्रतिषेधो विप्रतिषिद्धः, विप्रतिषेधस्य विषय इत्यर्थः। विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधविषयो ह्यत्र विप्रतिषेधशब्देनोक्तो विषयिणा विषयं दर्शयितुम्। यस्मान्न प्रसङ्गो विप्रतिषेध उपपद्यते, नापि तदाधारः। **तुल्यबलविरोध इति**। तुल्यबलयोर्विरोधोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः। इदं जातिपक्षमाश्रित्य विवरणं कृतम्। द्रव्यपदार्थपक्षे त्वयं विशेषः—अन्यः=भिन्नोऽर्थः=प्रयोजनं ययोस्तावन्यार्थाविति। शेषं समानम्। 'विप्रतिषेधे' इति च सती सप्तमीयम्।

उत्सर्गापवाद इत्यादि। विप्रतिषेधो यत्रास्ति, सोऽस्य योगस्यावकाशः। विप्रतिषेधश्च तुल्यबलयोरेव भवतीति नातुल्यबलयोः। एतत् तु 'यत्र हि प्रसङ्गावन्यार्थौ' इत्यादिग्रन्थेन तस्य विषयं दर्शयता व्याख्यातम्। न चोत्सर्गापवादादिषु तुल्यबलतास्तीति, ततो नासावुत्सर्गापवादादिरस्य योगस्य विषयः। तेन बलवानेव तत्र भवति; तत्र सामान्येनोत्सर्गः प्रवर्त्तते, यथा—'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इति वलादिसामान्यस्येड्विधानात्। विशेषोऽपवादः, यथा—'नेड् वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधस्य वलादिविशेषे कृति विधानात्। यस्य च विशेषे विधिः, स बलवान् भवति; तथा हि—ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्यायेति विशेषविहितं तक्रदानं सामान्यविहितस्य दधिदानस्यैव बाधकं भविष्यति। तस्माद् वशादौ कृति परेऽपीडागमो न भवति, प्रतिषेध एव भवति—'स्थेशभासपिसकसो वरच्', ईश्वर इति।

पदमञ्जरी

पदादिः। षत्वविषये परिभाषेयं न भवति, यदि स्याद्, गोष्ठः, भूमिष्ठ इत्यादौ सकारस्यापदादित्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येव षत्वसिद्धेरम्बादौ गवादिग्रहणमनर्थकं स्यात्।

परशब्दोऽयं त्रिलिङ्गः—परो देशः, परा सेना, परं कार्यमिति। अतोऽयमव्युत्पन्नः, पचाद्यजन्तो वा, न तु 'ऋदोरप्' इत्यबन्तः, तथा हि सति त्रिलिङ्गता न स्यात्।

क्तल्युटौ नपुंसके भावे स्त्रियां क्तिन्नादयो यतः।
अतो घञाद्याः पुंस्येव यथा पाकश्चयो लवः॥

वासरूपविधिर्नास्ति, क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति वचनात्। स्त्रियामपि नास्ति, 'अस्त्रियाम्' इति प्रतिषेधात्। अतो भावघञादयः पुंस्येव। कर्तृवर्जिते तु कारके पुंनपुंसकयोः, न कथञ्चित् स्त्रियाम्[1]। **परं कार्यमिति**। परं यत्कार्यमेत्त्वादि तद्भवतीत्यर्थः, अथ वा—यत्परं तत्कार्यं भवति, कर्तव्यं भवतीत्यर्थः।

अन्ये त्वाहुः—न क्रियापदत्वेन कार्यशब्दस्यान्वयः, नापि परं कार्यं भवति, न तु शास्त्रमित्येवं शास्त्रादिव्यावृत्तये कार्यशब्दः, किं तर्हि ? यत्कार्यं=कृत्यर्हं परं तद्भवतीति वचनव्यक्तिः। अर्हे कृत्यप्रत्ययः, किं सिद्धं भवति ? तुल्यबलविरोध इति सिद्धं भवति। न ह्यपवादादीनां सन्निधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वम्, तैर्बाधितत्वादिति। **विरोधो विप्रतिषेध इति**। तद्वाचित्वेनैव लोके प्रसिद्धत्वाद् विप्रतिषिद्धमित्युक्ते विरुद्धमिति गम्यते, तस्य विषयं दर्शयति—**यत्रेत्यादि**। यत्र विषये, वृक्षेभ्य इत्यादौ। **अन्यार्थौ**। जातिपदार्थपक्षे—अन्यत्र वृक्षाभ्याम्,

भावबोधिनी

विमर्श—जो दो शास्त्र अलग-अलग अपने लक्ष्य में चरितार्थ हो चुके हैं, अपना कार्य कर चुके हैं, वे दोनों यदि किसी एक ही स्थल पर लक्ष्य में एक साथ प्रसक्त हो रहे हैं तो वहाँ का नियम बनाने के लिये यह सूत्र है—तुल्यबलों के विरोध में परवर्त्ती शास्त्र का ही कार्य होता है, पूर्ववर्त्ती का नहीं

१. भावे घञाद्याः पुंस्येव कर्तृभिन्ने तु कारके।
पुंनपुंसकयोरेव न कथञ्चित् स्त्रियां क्वचित्॥ इति।

उत्सर्गापवादनित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य योगस्य विषयः, बलवतैव तत्र भवितव्यम्। अप्रवृत्तौ, पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते। 'अतो दीर्घो यञि' (७.३.१०१)। 'सुपि

न्यासः

नित्यानित्ययोर्नित्यं बलवत्, यथा—भिस एसित्यैस्त्वम्। तद्धि 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वे कृते प्राप्नोति, अकृतेऽपि—भूतपूर्वगत्याश्रयणादकारान्तादङ्गाद्भिस एस् विहित इति कृत्वा। यश्च कृताकृतप्रसङ्गी विधिः, स नित्य इति। तथा च तत्र वक्ष्यति—

एत्त्वं भिसि परत्वाच्चेदत एस् क्व भविष्यति।
कृतेऽप्येत्त्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति॥ [म० भा०, काशिका ७।१।९]

इति स नित्यः। ऐस्त्वे कृत एत्त्वं प्राप्नोति; निमित्तस्य झलादेर्विहतत्वात्। वृक्षेष्वित्यादावेत्त्वस्यावकाशः, अस्मिंश्च सति भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वात्। तस्मात् तदनित्यम्। यच्च नित्यं तत् परस्य भावाभावमपेक्षत इति दुर्बलम्। विपर्ययात् तु नित्यं बलवत्। तेन वृक्षैरिति परमप्येत्त्वं भवति, ऐस्भाव एव तु भवति।

अन्तरङ्गबहिरङ्गं बलवदिति लोकत एव दृष्टत्वात्। लोको हि प्रातरुत्थायान्तरङ्गाणि—मुखप्रक्षालनादीनि कार्याणि करोति, पश्चाद्बहिरङ्गाणि—राजगृहगमनादीनि कार्याणि कर्तुमारभते। शास्त्रेऽप्येवं वेदितव्यम्। दिवि कामोऽस्य द्युकामः, तस्यापत्यम् 'अत इञ्' द्यौकामिः। यद्यपि द्युकामशब्दादिञ् विहितः, तथापि 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्तीति प्रविभज्यान्वाख्याने दिव् काम इञिति स्थिते 'दिव उत्' इत्युत्त्वे कृते यणादेशः प्राप्नोति, 'तद्धितेष्वचामादेः' इति परत्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति? अन्तरङ्ग-

पदमञ्जरी

वृक्षेष्वित्यादौ चरितार्थावित्यर्थः। व्यक्तिपक्षे तु तद्विषययोः=विध्योरन्यत्र चरितार्थत्वासम्भवाद् अन्योऽर्थः प्रयोजनमनयोस्तावन्यार्थौ। **द्वौ प्रसङ्गौ** = द्वे कार्ये दीर्घत्वेत्त्वादिके **युगपत्प्राप्नुतः। स विप्रतिषेधः**, विप्रतिषेधस्य विषय इत्यर्थः, तुल्यबलयोर्विरोधो यस्मिन् स तथोक्तः। **परं कार्यं भवतीति**। यत्कार्यं कृत्यर्हं परं तद्भवतीत्यर्थः।

तुल्यबलविरोध इत्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति—**उत्सर्गापवादेत्यादि**। तत्र 'श्याद्व्यध' इत्याकारान्तलक्षणो णप्रत्यय उत्सर्गः, तं परमप्यनुपसर्गे सावकाशं बाधित्वाऽनवकाशत्वात् 'आतश्चोपसर्गे' इति क एव भवति—सुग्लः, सुम्लः। रधेर्णिचि 'रधिजभोरचि' इति नुम् कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यः, 'अत उपधायाः' इति वृद्धिरनित्या, नुमि कृतेऽकारस्यानुपधात्वादप्राप्तेः। तत्र पूर्वोऽपि नुमेव भवति—रन्धयतीति। अशिश्रियद्, अदुद्रुवद् इत्यात्रान्तर्भूतचङपेक्षत्वाद् इयङुवङावन्तरङ्गौ बहिरङ्गं लघूपधगुणं परमपि बाधेते, अपवादादीनां तु परस्परसंप्रधारणायां नित्यादप्यन्तरङ्गम्, तस्मादपवादः। उक्तं च—

परं विदुः पूर्वपरोपपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव।
नित्यान्तरङ्गोपगमेऽन्तरङ्गं तस्माद्विधिः प्रातिपदो बलीयान्॥ इति।

द्वयोरेकत्रोपनिपातः = उपपत्तिः, परस्य नित्यस्य चेति। अत्र उप-समस्तमप्युपपत्तावित्येतदनुषज्यते। **प्रतिपदं भवः प्रातिपदः** = अपवादः, अप्रवृत्तावित्याद्याकृतौ पदार्थे द्वयोरप्यन्यत्र कृतार्थत्वाद्विप्रतिषेधे सति परस्परप्रतिबन्धादप्रवृत्तिरेव प्राप्नोति, तद्यथा—यो हि द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः **पर्यायेण**

भावबोधिनी

चूँकि तुल्यबल वालों का ही विप्रतिषेध माना जाता अतः न्यूनाधिक बल वालों का विप्रतिषेध न होने के कारण (१) उत्सर्ग और अपवाद, (२) नित्य और अनित्य, (३) अन्तरंग और बहिरङ्ग—इनके विषय में यह नियम नहीं लागू होता है। 'सुपि च' (पा० सू० ७।३।१०२) वृक्षाभ्याम् आदि में और बहुवचने झल्येत्' (पा० सू० ७।१।१०३)

च' (७.३.१०२) इत्यस्यावकाशः—वृक्षाभ्याम्, प्लक्षाभ्याम्; 'बहुवचने झल्येत्' (७.३.१०३) इत्यस्यावकाशः—वृक्षेषु, प्लक्षेषु; इहोभयं प्राप्नोति—वृक्षेभ्यः, प्लक्षेभ्यः इति। परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

२४४. यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥ (२६६)

ई च ऊ च=यू। अविभक्तिको निर्देशः। स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ। मूलविभुजादिदर्शनात् (३.२.५ वा०) **कप्रत्ययः। ईकारान्तमूकारान्तं च स्त्र्याख्यं शब्दरूपं नदीसंज्ञं भवति। ईकारान्तम्—कुमारी, गौरी, लक्ष्मीः, शार्ङ्गरवी। ऊकारान्तम्—ब्रह्मबन्धूः, यवागूः।**

न्यासः

त्वाद् यणादेशः पूर्वो विधिः क्रियते, पश्चाद् वृद्धिरुकारस्य। अन्तरङ्गत्वन्तु यणादेशस्य, वर्णाश्रयत्वात्। वृद्धेस्तु बाह्यतद्धिताश्रयाद् बहिरङ्गत्वम्। 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्येतदिह न प्रवर्तते, व्याश्रयत्वात्।

अप्रवृत्तावित्यादि। यदा 'आकृतिः पदार्थः' इत्येष पक्षः, तदान्यत्र कृतार्थत्वाच्छास्त्रयोर्विप्रतिषेधे सति परस्परप्रतिबन्धादप्रवृत्तिरेव प्राप्नोति, यथा—यदिह द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति, तौ च युगपत् प्रेषयतः, नाना दिक्षु च तयोः कार्ये भवतः, ततो यद्यसावविरोधार्थी भवति तदोभयोरपि कार्ये न प्रवर्त्तते। द्रव्ये पदार्थे तु प्रतिव्यक्ति लक्षणं प्रवर्त्तत इत्यकृतार्थत्वाल्लक्षणयोः पर्यायेण प्रवृत्तिः प्राप्नोति, यथा—ब्राह्मणक्षत्रियादीनामसहभुजामेकस्मिन् भाजने भुजक्रियायां पर्यायः स्यात्। तत्र जातौ पदार्थे कृतार्थत्वाद् वृत्तौ प्राप्तायां विध्यर्थमिदमारभ्यते—विप्रतिषेधे सति परं कार्यं भवतीति। तत्र कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति, तदपि भवत्येव तत्रेदमुच्यते-पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति। व्यक्तौ तु पदार्थेऽकृतार्थत्वात् शास्त्रयोः पर्यायेण प्रवृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थमिदम्—विप्रतिषेधे परमेव भवति, न पूर्वमिति। तत्रेदमुच्यते—सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति ॥ २ ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ ई च ऊ च यू इति। ननु च 'दीर्घाज्जसि च' इति प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्रतिषिद्धे यणादेशे सति य्वाविति भवितव्यम्, तत् कथं 'यू' इति निर्देश इत्यत आह—**अविभक्तिकोऽयं निर्देश**

पदमञ्जरी

कार्यं करोति; यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नाना दिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति, तत्र विध्यर्थमिदं परं भवतीति तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदपि भवत्येव। यथा—भिन्धकीति, भिन्द् हि इति स्थिते परत्वाद्धिभावे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकज् भवति। व्यक्तौ तु पदार्थे सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवृत्तेस्तद्विषयोपनिपातिनोऽन्यत्र चरितार्थत्वाभावात्पर्यायेण प्रवृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थमिदम्—विप्रतिषेधे परमेव भवति, न पूर्वमिति। एतत्सूत्रारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते, तदुच्यते—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति। तद्यथा—जुहुतात् त्वमिति परत्वात्तातङादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्राप्तं धित्वं न भवति। लक्ष्यानुरोधेन व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः ॥ २ ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ अत्र ह्रस्वयोरिदुतोर्ग्रहणे यद्यपि सवर्णग्रहणाद्दीर्घयोरपि संज्ञा लभ्यते, ह्रस्वयोरपि तु स्यात्; ततश्च हे शकटे, हे धेनो अत्रापि प्राप्नोति; इह च शकटिबन्धुः—'नदी बन्धुनि' इति पूर्व-

भावबोधिनी

वृक्षेषु आदि में क्रमशः दीर्घ और एत्व करके चरितार्थ है। वृक्षेभ्यः में दोनों की प्राप्ति होने पर विप्रतिषेध के कारण परवर्ती 'एत्व' ही होता है ॥ २ ॥

ई च ऊ च = यू (ईकार और ऊकार)। यह बिना विभक्ति का निर्देश है। (अन्यथा द्वन्द्व में 'य्वौ' ऐसा होता)। स्त्रियम् आचक्षाते—(स्त्रीलिङ्ग को कहने वाले) स्त्र्याख्यौ। 'मूलविभुजादिभ्यः उपसंख्यानम्' से 'क' प्रत्यय

यू इति किम् ? मात्रे, दुहित्रे । स्त्र्याख्याविति किम् ? ग्रामणीः, सेनानीः, खलपूः । आख्याग्रहणं

न्यासः

इति । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुप्तत्वात् । नास्माद्विभक्तिर्विद्यत इत्यविभक्तिकः । **स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति ।** ननु च 'कर्मण्यण्' इत्यणि कृते 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युकि च स्त्र्याख्यायाविति भवितव्यम्, तत् कथं स्त्र्याख्याविति ? 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये कृत एतद्रूपमिति चेत्, न; चक्षिङोऽत्र सोपसर्गत्वादित्यत आह— **मूलविभुजादिदर्शनादिति ।** मूलविभुजादिष्वपि कप्रत्यय इष्यते । तथा च वक्ष्यति तृतीयेऽध्याये कप्रकरणे-'मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' इति । तेन 'स्त्र्याख्यौ' इति शब्दस्य मूलविभुजादिषु दर्शनात् कप्रत्ययः ।

इहेदूतोरेवेयं संज्ञा विधीयते ? तदन्तयोर्वा ? तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत, कृत्स्त्रियां न स्यात्—हे लक्ष्मि, हे यवाग्विति; समुदायौ ह्यत्र स्त्र्याख्यौ, न त्वीदूताविति । इममाद्ये पक्षे दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह्-**ईकारान्तमूकारान्तमित्यादि ।** ननु [न[1]] 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यत्रान्तग्रहणादन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे

पदमञ्जरी

पदान्तोदात्तत्वं प्रसज्यते; इह च बहुशकटिः बहुधेनुरिति—'नद्यृतश्च' इति नित्यः कप्स्यात्, नैष दोषः, 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—ङित्येव ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतः, नान्यत्रेति । कैमर्थ्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयम्, किम् ? नित्या नदीसंज्ञा प्राप्नोति, सा विभाषा विधेया, अतो ह्रस्वयोरपि स्यादेवेति दोषं दृष्ट्वा दीर्घयोर्ग्रहणमिति दर्शयति—**ई च ऊ च यू इति ।** समासविधौ सुबधिकारान्नैतद् द्वन्द्वस्य विग्रहवाक्यम्, किं तर्हि ? अर्थप्रदर्शनम् । अत्र चानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षाया विभक्तिर्न कृता । क्वचित्तु विभक्त्यन्तमेव पठ्यते । ननु दीर्घयोर्ग्रहणे 'यू' इति निर्देशो नोपपद्यते, 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णप्रतिषेधाद्, अत आह—**अविभक्तिकोऽयं निर्देश इति ।** 'सुपां सुलुक्' लुप्तत्वाद् 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णेनापहृतत्वाद्वा नास्मिन् विभक्तिः श्रूयते इत्यविभक्तिकः ।

अन्ये तु नैवायं द्वन्द्वः, किन्तु पृथक् पदे इत्युक्तमित्याहुः । अविभक्तिकत्वं चानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया । **स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति ।** ननु स्त्र्याख्या इति प्राप्नोति, 'अनुपसर्गे' इति को विधीयते, यस्तु 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, अयमकर्मोपपदे चरितार्थः, कर्मणि त्वणा बाध्यते, यथा वक्ष्यति—अकारादनुपपदात् कर्मोपपदे विप्रतिषेधेनेति तत्राह– **मूलविभुजादिषु दर्शनादिति ।** एवं च कृत्वा इदमपि सिद्धं भवति—

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥ इति ।

(म० भा० १.४.३, पृ० २१९)

इह ईदूतोरेवेयं संज्ञा विधीयेत ? तदन्तस्य वा ? आद्ये पक्षे कृत् स्त्रियां न स्याद्—आध्यै, ब्राह्मण्यै, हे लक्ष्मि, हे यवाग्विति; समुदायो ह्यत्र स्त्र्याख्यः, न त्वीदून्मात्रम्; ङ्यूङोरेव तु स्यात्, स्त्रियां विधानादन्वय-

भावबोधिनी

होता है । (अतः 'कर्मण्यण्' (पा० सू० ३।२।३) आदि से अण् नहीं होता है ।) ईकारान्त और ऊकारान्त जो शब्दरूप स्त्रीलिङ्ग को कहने वाला है, उसकी नदीसंज्ञा होती है । उदा०—ईकारान्त—कुमारी, गौरी, लक्ष्मीः, शार्ङ्गरवी । ऊकारान्त—ब्रह्मबन्धूः, यवागूः । नदीसंज्ञा होने के कारण आट् नुट् आदि होते हैं ।)

'यू' (ईकारान्त और ऊकारान्त)—यह किसलिये है ? मात्रे दुहित्रे । (मातृ दुहितृ शब्द ईकारान्त या ऊकारान्त नहीं है । अतः नदीसंज्ञा न होने से इसे मान कर होने वाले आट् आदि नहीं होते हैं ।)

---

१. अधिकोऽयं पाठः ।

किम् ? शब्दार्थे स्त्रीत्व एव यथा स्यात्, पदान्तराख्ये मा भूत्—ग्रामण्ये स्त्रियै (म० भा० १. ३१३) **खलप्वे**

न्यासः

तदन्तविधिर्न लभ्यते, नैष दोषः; यदयम् 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—भवतीह प्रकरणे तदन्तविधिरिति; अन्यथा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। न हीकारोकारमात्रं स्त्र्याख्यमियङुवङ्स्थानमस्ति, किं तर्हि ? तदन्तम्। **कुमारीति**। 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्। **गौरीति**। 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। **शार्ङ्गरवीति**। 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्'। **लक्ष्मीरिति**। 'लक्ष दर्शनाङ्कयोः', 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इत्यनुवर्त्तमाने 'लक्षेर्मुट् च', चकारादीकारश्च। **ब्रह्मबन्धूरिति**। 'ऊङुतः' इत्यूङ्प्रत्ययः। ङकारः 'नोङ्धात्वोः' इति विशेषणार्थः। **यवागूरिति**। 'यू मिश्रणे', 'सृयूवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुच्' इत्यागूच् प्रत्ययः। रूपोदाहरणान्येतानि। कार्यं तु 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इत्येवमादिः।

मात्रे, दुहित्रे इत्यत्र नदीसंज्ञाया अभावाद् 'आण् नद्याः' इत्याण् न भवति। **ग्रामणीः खलपूरिति**। पुंस्येतौ वर्त्तेते। तेन नदीसंज्ञाया अभावाद् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वो न भवति। ग्रामं नयतीति

पदमञ्जरी

व्यतिरेकाभ्यां च स्त्र्याख्यत्वादिति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—**ईकारान्तमित्यादि**। वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरिति तदन्तविधिलाभः, 'सुप्तिङन्तम्' इत्यत्र सुप्तिङो; प्रत्ययत्वादन्यत्रापि प्रत्ययग्रहणेषु तदन्तविधिर्निवारितः। कथं पुनर्ज्ञायते वर्णयोरेवेदं ग्रहणं न प्रत्यययोरिति, इयङुवङ्स्थानप्रतिषेधात्। यदि तदन्तस्य संज्ञा, कथं वक्ष्यति—शीनद्योः परतः नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य' इति ? समुदायस्य नदीत्वात्तदवयवभूतावीदूतावपि तथोक्तौ।

अन्ये त्वाहुः—वर्णयोरेव संज्ञा, समुदायधर्मस्य स्त्रीत्वस्यावयव आरोपात्। कृत् स्त्रियामपि भवति, अत्र च लिङ्गम्—इयङुवङ्स्थानप्रतिषेध इति; तेषां गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशो न स्याद्, एकविषयत्वात्।

यू इति किमिति। 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इत्यत्र पृथगाब्ग्रहणाद् आपो न भविष्यतीति मन्यते। **मात्रे दुहित्रे इति**। 'नद्यृतश्च' इति ऋकारग्रहणमस्त्यर्थं स्याद् बहुपितृक इत्यत्रेत्यज्ञापकम् ऋकारान्तानां संज्ञाभावस्य। **ग्रामणीः खलपूरिति**। रूपोदाहरणमेतत्सम्बुद्ध्यन्तं वा द्रष्टव्यम्। अथाख्यग्रहणं किमर्थम्, यावता यू स्त्रियामित्येतावता स्त्र्यर्थवृत्तित्वं लभ्यते, तत्राह—**आख्याग्रहणमिति**। आङ्पूर्वस्य 'ख्या' इत्यस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थः। क्वचित्तु आख्यग्रहणं किमिति प्रश्नः। **शब्दार्थस्त्रीत्व इति**। आख्याग्रहणसामर्थ्यात् पदान्तरमनपेक्ष्य यौ स्वयमेव स्त्रियमाचक्षाते इत्याश्रीयते। इष्वशनिप्रभृतीनां तूभयलिङ्गानां शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसंज्ञा भवत्येव। एवं पटुप्रभृतीनां गुणशब्दानामपि शब्दार्थ एव स्त्रीत्वम्। तथा च पटुरानीयतामित्युक्ते स्त्रियमप्यानीय कृती भवति।

अन्ये त्वाहुः—आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते—स्त्रियमेव यावाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तम् इति। ग्रामणीखलपूशब्दयोस्तु क्रियाशब्दत्वेन त्रिलिङ्गत्वान्न भवति। इष्वशनिप्रभृतिनां तु स्त्रीविषयत्वाभावेऽपि 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र केवलस्य स्त्रीशब्दस्यैवानुवृत्तिर्नाख्याग्रहणस्येति भवतीति तेषामाङ्पूर्वस्य ध्यायतेः क्विपि सम्प्रसारणे—आध्यै ब्राह्मण्यै इत्यत्रापि न स्यात्। तस्मात्पूर्व एव प्रकार आश्रयणीयः।

कथं तर्हि प्रत्युदाहरणम्-ग्रामण्यै स्त्रियै इति, खलप्वै स्त्रियै इति ? उच्यते; क्रियाशब्दत्वेप्येतयोः पुंसि मुख्या वृत्तिः; पुंसामेव ह्ययमुचितो धर्मो यदुत ग्रामनयनं नाम। एवं खलपवनमपि। आध्यानं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति विशेषः।

भावबोधिनी

स्त्र्याख्यौ—(स्त्रीलिङ्ग को कहने वाले)—यह किसलिये है ? ग्रामणीः, सेनानी, खलपूः (ये शब्द ईकारान्त ऊकारान्त तो हैं परन्तु स्त्रीलिङ्ग को नहीं कहते हैं। अतः नदीसंज्ञा नहीं होती है।)

स्त्रियै । नदीप्रदेशाः—'आण्नद्याः' (७.३.११२) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । 'अग्रग्रामाभ्याञ्च' इति णत्वम् । खलं पुनातीति 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । **ग्रामण्ये स्त्रियै इति** । 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति यणादेशः । **खलप्वे स्त्रियै** । अत्रापि 'ओः सुपि' इति । अत्र स्त्रीशब्देन पदान्तरेण स्त्रीत्वं द्योत्यत इति नदीसंज्ञा न भवति, तेनाण्न भवति । इष्वशनिप्रभृतीनां तूभयलिङ्गानां शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति भवत्येव नदीसंज्ञा—इष्वै, अशन्या इति । यदि पदान्तरद्योत्ये स्त्रीत्वे नदीसंज्ञा न भवति, इह पट्वै स्त्रिया इति पटुशब्दस्य पुरुषेऽपि दृष्टत्वात् पदान्तरद्योत्यमत्र स्त्रीत्वमिति नदीसंज्ञा न स्यात्, नैतदस्ति; पदान्तरं हि द्विविधम्—क्वचित् सामान्येन प्रवृत्तिमाशङ्कमानस्य शब्दस्य सामान्यस्याभिधेयान्तरं व्यवच्छिनत्ति, यथा—गोशब्दस्य गवादिषु गौर्वागिति; क्वचित् प्रवृत्तिमेव करोति यथा—वाहीकादौ गौर्वाहीक इति । अत्र यत् सामान्यस्य शब्दस्य पट्वादेः पदान्तरसम्बन्धेन विशेषेऽवस्थानं तत् पदेऽन्तर्भूतमेवेत्याख्याग्रहणेन नापनीयते । ग्रामणीशब्दस्य तु स्त्रीत्वप्रवृत्तिः पदान्तरेण क्रियते न तु व्यच्छिद्यते । तेनासावाख्याग्रहणेनापसार्यते । एतयोस्तु क्रियाशब्दत्वेन रुढा पुंसि मुख्या वृत्तिः । पटुशब्दस्य पाटवोपादायिनः परत्र मुख्येऽपीत्यस्ति भेदः ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

'प्रथमलिङ्गग्रहणं च 'प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः,' (म० भा० १.४.२ वा० २,३) यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यमभिधाय पश्चाद्येन केनचित्प्रकारान्तरेण लिङ्गान्तरसंयुक्तं द्रव्यान्तरमाह, तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता संज्ञा विधीयते । क्विप्—कुमारीमिच्छति कुमारीयति, कुमारीयतेः क्विप् कुमारी ब्राह्मणः, तस्मै कुमार्यै ब्राह्मणाय । लुप्,—'लुम्मनुष्ये' इति लुप् खरकुट्यै ब्राह्मणाय (म० भा०) । यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमप्यस्ति, तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवृत्तेर्नाऽयं स्त्रियामेव वर्त्तत इत्याख्याग्रहणादप्राप्तिः । समासः—अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय (म० भा०) । 'अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम्', (म० भा० १.४.२ वा० ४) समासे तावदवयवस्तन्त्रीशब्दः स्त्रियामेव वर्तत इति तदानीमेव संज्ञा, ततश्च वर्णसंज्ञापक्षे समुदायस्य नद्यन्तत्वात् कार्यसिद्धिः; तदन्तपक्षे तु 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' (म० भा० १.४.१ वा० ७) इति वचनाद् अतितन्त्रीबन्धुरित्यत्रापि 'नदी बन्धुनि' इति स्वरः सिद्धः; नद्या पूर्वपदस्य विशेषणात्, क्विब्लुपोरपि पूर्वं स्त्रियामेव वर्तित्वात्, पश्चादपि तदपरित्यागेनार्थान्तरे वृत्तिः । तत्रार्थान्तरसंसर्गात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्ता संज्ञा सत्यपि पश्चाल्लिङ्गान्तरयोगे तस्य च बहिरङ्गत्वान्न निवर्तिष्यते । यद्येवम्, इयङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गः; अवयवयोरियङुवङ्स्थानत्वाद' (म० भा०, वा० ५) । यथा ह्यवयवस्य स्त्रीविषयत्वात् समुदायस्य संज्ञा भवति, तथावयवस्येयुवस्थानत्वात् समुदायस्य यण्स्थानस्यापि प्रतिषेधप्रसङ्गः, यथा—धियौ, आध्याविति ? 'सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्, यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात्' (म० भा० वा० ६) अङ्गस्येयङुवङ्विधानसामर्थ्यादङ्गस्याक्षेपः, तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निवर्त्तेते तस्य नदीसंज्ञा-निषेधः । आध्यै इत्यत्र त्ववयवस्याङ्गत्वं नास्ति, अङ्गस्य 'एरनेकाचः' इति यण्विधानाद् इयङुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव तत्र स्थानग्रहणम्—इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद्, यदा त्वपवादेन बाधः, तदा मा भूदिति । एवं 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्राप्यङ्गस्याक्षेपात् सोऽपि विधिरङ्गस्यैव स्त्रीत्वे भवति, नावयवस्य—शकट्यै, अतिशकटये ब्राह्मणाय; श्रियै, अतिश्रिये ब्राह्मणाय ॥ ३ ॥

भावबोधिनी

आख्या (आङ्पूर्वक ख्या धातु = कहने वाले)—इसका ग्रहण किसलिये है ? शब्दार्थ ही जब स्त्रीलिङ्ग हो तभी हो, अन्य पद स्त्री को कह रहा हो तब न हो । जैसे—ग्रामण्ये स्त्रियै, खलप्वे स्त्रियै । (यहाँ ग्रामणी तथा खलपू शब्द पुल्लिङ्ग हैं किन्तु 'स्त्री' शब्द के कारण स्त्री अर्थ को कह रहे हैं । अतः इनकी नदीसंज्ञा न होने से आट् आदि नहीं होता है ।)

नदीसंज्ञा के प्रयोगस्थल 'आण्नद्याः' (पा० सू० ७।३।११२) आदि हैं ? ॥ ३ ॥

२४५. नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥ (३०३)

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते। स्थितिः = स्थानम्। इयङुवङोः स्थानमनयोरितीयङुवङ्-स्थानौ यौ यू, तौ नदीसंज्ञौ न भवतः, स्त्रीशब्दं (६.४.७९) वर्जयित्वा। हे श्रीः। हे भ्रूः (६.४.७७)।

अस्त्रीति किम्? हे स्त्रि (७.३.१०७)।

न्यासः

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ इत्यङुवङ्स्थानौ यौ यू तयौ नदीसंज्ञकौ न भवति इति। यूद्वारेण य्वन्त-स्यायं प्रतिषेधो विज्ञायते, न केवलयोः; अप्राप्त्यभावात्। न हि यू केवलावियङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ विद्येते। **हे श्रीः। हे भ्रूरिति।** अत्र नदीसंज्ञाया अभावात् तन्निबन्धनः 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वो न भवति। 'श्रिञ् सेवायाम्', 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणञ्च' इति क्विपि दीर्घत्वे कृते श्रीरिति भवति। 'भ्रमु अनवस्थाने' इत्यस्माद् 'भ्रमेर्डूः' इति डूप्रत्यये टिलोपे भ्रूरिति भवति। उभयोः 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनेयङुवङोर्विधानादियङुवङ्स्थानौ यू भवतः।

हे स्त्रि इति। 'ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' 'आदे च उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम्, 'स्त्यायतेर्ड्रट्' 'टेः' इति टिभागलोपः, 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारस्य लोपः, 'टिड्ढा' इत्यादिना ङीप् अत्र नदीसंज्ञायाः प्रतिषेधा-भावाद् ह्रस्वत्वं भवत्येव। स्त्रीशब्दस्य 'स्त्रियाः' इतीयङ्विधानादियङ्स्थान ईकारः।

अथ स्थानग्रहणं किमर्थम्? इयङुवङ्स्थानयोः प्रतिषेधो यथा स्यादिति चेत्? न; यदिएतत् प्रयो-जनमभिमतं स्यात् 'इयङुवङोः' इत्येवं वाच्यम्। एवमप्ययमेवार्थः—इयङुवङोः सम्बन्धिनौ यौ यू तयोर्नदी-संज्ञा न भवतीति। कौ च तयोः सम्बन्धिनौ यू? यौ तयोः प्रकृतिभूतावियङुवङ्स्थानाविति, अन्तरेणापि स्थानग्रहणमियङुवङ्स्थानयोः प्रतिषेधो विज्ञास्यते। इदं तर्हि स्थानग्रहणस्य प्रयोजनम्—यत्रेयङुवङोः स्थिति-रभिनिवृत्तिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात्। यत्र त्वपवादेन तयोर्बाधस्तत्र मा भूदिति—आध्यै, वर्षाभ्वै इति। 'ध्यै चिन्तायाम्' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्, सम्प्रसारणञ्च। सम्प्रसारणन्तु दृशिग्रहणाल्लभ्यते। तथा हि तत्रैव दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्। क्वचिद्दीर्घः, क्वचिद् द्विर्वचनमित्युक्त्वा 'ध्यायतेः संप्रसारणञ्च' इति वक्ष्यति। कृतसम्प्रसारणस्यैव चतुर्थ्येकवचने 'एरनेकाचः' इत्यादिना यणादेशः। वर्षाभूशब्दस्यापि 'वर्षाभ्वश्च' इति ॥ ४ ॥

पदमञ्जरी

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ इयङुवङोः स्थानमनयोरिति। वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः। अन्ये त्वधिकरणे ल्युटं विधाय कर्तरि षष्ठ्याः समासं कुर्वन्ति। अथ कथम् 'विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे' इति? प्रमाद एवायम्। अन्ये त्वाहुः—अनित्योऽयं प्रतिषेधः, सकृद्बद्धत्वात्। तथा च परिभाषा—'सकृद्बद्धमनित्यं द्विर्बद्धञ्च सुबद्धम्' इति। अत्र च ज्ञापकं तदो दावचनमित्याहुः ॥ ४ ॥

भावबोधिनी

पूर्ववर्त्ती सूत्र से अतिप्रसक्त होने वाली नदीसंज्ञा का प्रतिषेध किया जा रहा है। स्थिति = स्थानम्। इयङ् उवङ् है स्थान जिनका वे इयङुवङ्स्थान हैं, ऐसे जो ईकार और ऊकार (ईकारान्त और ऊकारान्त) शब्द वे नदी संज्ञावाले नहीं होते हैं, स्त्री शब्द को छोड़कर। उदा०—हे श्रीः। हे भ्रूः (नदीसंज्ञा न होने से ह्रस्व नहीं होता है।)

'अस्त्री' (स्त्री को छोड़कर)—यह किसलिये? हे स्त्रि! (इसकी नदीसंज्ञा होने से ह्रस्व हो जाता है।)

विमर्श—इयङुवङोः स्थानम् अनयोः यह व्यधिकरण बहुव्रीहि इसी सूत्र के प्रमाण से है। यहाँ स्थान में अधिकरण में ल्युट् मान कर इयङ्वङोः स्थानम्—यह षष्ठी करना उचित है। इस प्रकार इयङ् और उवङ् जिन ईकार और ऊकार में रहें उनकी नदीसंज्ञा नहीं होती है। अतः जहाँ इयङ् और उवङ् सम्भव हो वहाँ केवल 'स्त्री' शब्द को छोड़ कर नदीसंज्ञा का निषेध हो जाता है ॥ ४ ॥

२४६. वाऽऽमि ॥ ५ ॥ (३०४)

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयङुवङ्स्थानौ यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम्, (६.४.७७) श्रीणाम् (७.१.५४) । भ्रुवाम्, भ्रूणाम् । अस्त्रीत्येव—स्त्रीणाम् ॥

२४७. ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥ (२९६)

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता, ह्रस्वस्य न प्राप्नोति, इयङुवङ्स्थानयोश्च प्रतिषिद्धा । तस्माङ्ङिति वा विधीयते । ङिति परतो ह्रस्वश्च य्वोः सम्बन्धी यः स्त्र्याख्यः, स्त्र्याख्यौ इयङुवङ्स्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ

न्यासः

वाऽऽमि ॥ संहितासाम्येऽपि षष्ठीबहुवचनस्यामो ग्रहणम्, न तु द्वितीयैकवचनस्य; तत्र नदीसंज्ञा-कार्याभावात् । नापि सप्तम्यादेशस्यामो ग्रहणम्; तस्य नदीसंज्ञोत्तरकालं 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इत्याम्विधानात् । **श्रीणामिति ।** नदीसंज्ञापक्षे 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुट् । इह स्त्र्याख्याविति वर्त्तते, विभक्तिसम्बन्धेन चेयं नदीसंज्ञा विधीयत इति विभक्तिसम्बन्धिन एव शब्दरूपस्य स्त्र्याख्यस्य नदीसंज्ञा युक्ता, तेन यत्रावयवस्त्र्याख्यः, तत्र नदीसंज्ञा न भवति—अतिश्रियां ब्राह्मणानाम्, अतिभ्रुवां ब्राह्मणानामिति ॥ ५ ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ यद्यत्र ह्रस्वविशेषणार्थं 'यू' इति नानुवर्त्तते, तदेहापि स्यात्—मात्रे, दुहित्रे इति; तस्मात् तदिहानुवर्त्तते । अनुवर्त्तमानपि यदि प्रथमान्तमनुवर्त्तते, तदा प्रथमान्तयोर्ह्रस्वत्वं प्रति विशेषणविशेष्य-भावो नोपपद्यते । तस्मात् तदिहार्थात् षष्ठ्यन्तमुपजायत इत्यत आह—**ह्रस्वश्च य्वोः सम्बन्धीति ।** कः पुन-स्तयोः सम्बन्धी ह्रस्वः ? यस्तयोर्ह्रस्वः सवर्णः; तेन सामर्थ्यादिकारोकारयोर्ग्रहणम्, न हि ताभ्यामन्यो ह्रस्व

पदमञ्जरी

वाऽऽमि ॥ संहितासाम्येऽपि षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम्, न तु द्वितीयैकवचनस्य; नदीकार्याभावात् । नापि सप्तम्येकवचनस्य; तस्य नदीसंज्ञोत्तरकालम् 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति विधानात् । न च 'आमि' इति विषयसप्तमी युज्यते; 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति वचनात्, तदाह—**आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवत इति । श्रीणामिति ।** नदीसञ्ज्ञापक्षे 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' ॥ ५ ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ यद्यत्र ह्रस्वविशेषणार्थम् 'यू' इति नानुवर्त्येत, तदेहापि स्याद्—मात्रे दुहित्रे इति, तस्मात्तदिहानुवर्त्तते । नन्वेवमपि विशेषणं न प्रकल्पते—यू ह्रस्वाविति; यदि यू, न ह्रस्वौ; अथ ह्रस्वौ, न यू; यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम्; आहायं यू ह्रस्वाविति, तत एवं विज्ञास्यामः—य्वोः ह्रस्वाविति, कौ च य्वोः ह्रस्वौ सवर्णौ ? तदाह—**ह्रस्वश्च य्वोः सम्बन्धी यः स्त्र्याख्य इति ।** अत्रापि समुदायधर्मस्यावयव आरोपाद् ह्रस्वयोः स्त्र्याख्यत्वम्, तदन्तविशेषणं वा । **इयङुवङ्स्थानौ च यू इति ।** नन्वेकं 'यू' ग्रहणमनुवर्तते, तच्च

भावबोधिनी

पूर्ववर्ती सूत्र से नित्य प्रतिषेध प्राप्त रहने पर आम् प्रत्यय में विकल्प किया जा रहा है । जिनमें इयङ्, उवङ् होने वाला है ऐसे ई ऊ (ईकारान्त और ऊकारान्त) शब्द आम् परे रहते विकल्प से नदीसंज्ञक होते हैं । उदा०—श्रियाम्, श्रीणाम्, भ्रुवाम्, भ्रूणाम् । (नदीसंज्ञा पक्ष में 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' (पा० सू० ७।१।५४) से नुट् होता है । नदी संज्ञा न होने पर इयङ् तथा उवङ् होता है ।)

अस्त्री—[स्त्रीभिन्न] इतना ही लेना है-स्त्रीणाम् । [यहाँ नित्य नदीसंज्ञा होने से एक ही रूप बनता है] ॥५॥

दीर्घ (ईकारान्त ऊकारान्त) की नदीसंज्ञा की गई है, ह्रस्व की नहीं प्राप्त होती है और इयङुवङ्स्थान [जिनका इयङ् उवङ् आदेश होता है, उन] का प्रतिषेध किया गया है । अतः ङित् परे रहते विकल्प से नदी संज्ञा की जा रही है । ह्रस्व इकारान्त और उकारान्त स्त्रीलिङ्ग को कहने वाला जो शब्द तथा इयङ् उवङ् स्थानी स्त्रीवाचक जो शब्द, वे ङित् प्रत्यय परे रहते विकल्प से नदी संज्ञा वाले होते हैं । उदा०—कृत्यै कृतये । धेन्वै, धेनवे । श्रियै, श्रिये । भ्रुवै, भ्रुवे । [नदी संज्ञापक्ष में आट् होता है ।]

भवतः । कृत्यै (७.३.११२), कृतये । धेन्वै, धेनवे । श्रियै, श्रिये । भ्रुवै, भ्रुवे ।

अस्त्रीत्येव—स्त्रियै । स्त्र्याख्यावित्येव—अग्नये, वायवे, भावने ॥

२४८. शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥ (२४३)

'ह्रस्वः' इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति, सखिशब्दं वर्जयित्वा । कश्च शेषः ? ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यन्न स्त्र्याख्यम्, स्त्र्याख्यं च यन्न नदीसंज्ञकम्, स नदीसंज्ञकम्, स शेषः । अग्नये, (७.३.१११) वायवे, कृतये, धेनवे ।

न्यासः

ईदूतोः सवर्णः सम्भवति । **कृत्यै, कृतय इति** । यदा नदीसंज्ञा तदा पूर्ववदाट्, अन्यदा तु 'शेषो घ्यसखि' इति घिसंज्ञकत्वाद् 'घेर्ङिति' गुणः । अत्रापि यत्र विभक्तिसम्बन्धिनः शब्दरूपस्यावयवः स्त्र्याख्यस्तत्र पूर्वोक्तय रीत्या नदीसंज्ञा न प्राप्नोति—अतिकृतये ब्राह्मणाय, अतिश्रिये ब्राह्मणायेति ॥ ६ ॥

शेषो घ्यसखि ॥ सख्येति । घिसंज्ञाया अभावाद् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभावो न भवति । **सख्ये, सख्युरित्य**त्रापि 'घेर्ङिति' न गुणः । **सख्यावित्यत्र** 'अच्च घेः' इत्यत्त्वं न भवति । 'इदुद्भ्याम्' 'औत्' इत्यौत्त्वं भवति । सख्युरित्यत्रापि 'ख्यत्यात् परस्य' इत्युत्त्वम् । इह शोभनः सखाऽस्येति सुसखिरिति, सुसखे-

पदमञ्जरी

ह्रस्वविशेषण एवोपक्षीणम्, तत्कथं पुनः 'यू' इति लभ्यते ? उच्यते; चकारोऽत्र क्रियते, स संज्ञिनः समुच्चयार्थः, इयङुवङ्स्थानाविति प्रकृतं य्वोरेव च तत्स्थानत्वमित्यर्थाद् 'यू' इति लभ्यते । स्वरितत्वादनुवृत्तं तु 'यू' इत्येतद् ह्रस्वविशेषणमिति न कश्चिद् दोषः ॥ ६ ॥

शेषो घ्यसखि ॥ 'आ धृषाद्वा' इत्यस्मिन्नधिकारे 'शिष असर्वोपयोगे, विपूर्वोऽतिशये' इति पठ्यते, तत्र णिच्पक्षे कर्मणि 'एरच्', अन्यथा घञ् । **ह्रस्व इति वर्त्तत इति** । अन्यथा ग्रामण्यादेरपि स्याद् अस्त्र्याख्यत्वेन शेषत्वाद्, यस्य नदीसंज्ञा न विहिता तस्य शेषत्वे मात्रे इत्यत्रापि स्यादिति मत्वा पृच्छति—**कश्चेति** । इतरस्तु ह्रस्वविशेषणार्थं 'यू' इत्यस्यानुवृत्तिमाश्रित्याह—**ह्रस्वमिति** । ह्रस्वान्तमित्यर्थः । यदाह—**इवर्णोवर्णान्तादिति** । क्वचित्तु **ह्रस्वेवर्णोवर्णान्तमिति** पाठः, ह्रस्वात्मको य इवर्ण उवर्णश्च तदन्तमित्यर्थः । ह्रस्वेन शेषस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधिः । एवं च 'असखि' इति सखिशब्दस्य प्रतिषेधो न तत्सम्बन्धिन इकारस्य, किं सिद्धं भवति ? इह शोभनस्सखा अस्य सुसखिः, सुसखेरागच्छतीति घिसंज्ञा सिद्धा भवति । न ह्ययं समुदायः सखिशब्दः, तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, ह्रस्वमात्रस्य तु संज्ञाविधौ सखिशब्दसम्बन्धिनः प्रतिषेधादिहापि न स्यात् । यदि तदन्ते निषेधो न भवति 'यस्येति च' इत्यत्र इवर्णस्य ई इति यदुदाहरणं सखिशब्दात् 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति ङीपि सखि ई इति स्थिते इकारस्य लोपः । असति तु लोपे

भावबोधिनी

'अस्त्री' [स्त्री को छोड़कर]—स्त्रियै । स्त्रीलिङ्ग को कहने वाले—इतना ही—अग्नये, भानवे, वायवे । [इनमें नहीं होती है ।]

विमर्श—(१) ह्रस्व इकारान्त और उकारान्त स्त्रीवाचक शब्दों की नदीसंज्ञा किसी सूत्र से प्राप्त नहीं है, ङित् विभक्ति में उनकी विकल्प से नदी संज्ञा करता है । (२) इयङ् उवङ् जिनके स्थान पर होने वाले हैं—इयङुवङ्स्थान उनकी नदी संज्ञा का नित्य प्रतिषेध किया गया है, उनका भी विकल्प ङित् विभक्ति में कर दिया गया है । इस प्रकार ङित् विभक्ति में एक नदी संज्ञा का रूप होता है । ह्रस्व में नदी संज्ञा का एक रूप और घिसंज्ञा का दूसरा रूप होता है ॥६॥

'ह्रस्व' इसकी अनुवृत्ति होती है । शेष यहाँ घिसंज्ञक होता है, सखि शब्द को छोड़ कर । शेष कौन है ? ह्रस्व इवर्णान्त और उवर्णान्त जो स्त्रीवाचक नहीं है, और स्त्रीवाचक जो नदीसंज्ञक नहीं है । वेही यहाँ शेष है । **उदा०**—

असखीति किम् ? सख्या । सख्ये । सख्युः । सख्यौ ।
घिप्रदेशाः–'द्वन्द्वे घि' (२.२.३२) **इत्येवमादयः ॥**

२४९. पतिः समास एव ॥ ८ ॥ (२५७)

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते—पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये ।

न्यासः

रागच्छतीत्यत्र तदन्तविधिना प्रतिषेधः प्राप्नोति, स च 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति प्रतिषेधान्न भवति । इह द्विविधा घिसंज्ञा—अवयवाश्रया, समुदायाश्रया च । तत्र याऽवयवाश्रया सा प्रतिषिध्यते, या पुनः समुदायाश्रया सा च भवत्येव; तस्या अप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

पतिः समास एव ॥ पतिशब्दस्य सिद्धायां घिसंज्ञायामिति ॥ अनन्तरसूत्रेणैवेति शेषः । **प्रजापतिनेति** षष्ठीसमासः ।

यदि सिद्धायां घिसंज्ञायामिदमारभ्यते तदा 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति विनाप्येवकारेण लभ्यत एव नियमः, तत् किमर्थमेवकारकरणमित्यत आह—**एवकारकरणमित्यादि** । विना ह्येवकारेण विपरीत-

पदमञ्जरी

सवर्णदीर्घस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः, अतिसखेरागच्छतीत्यत्रासखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यादिति तन्नोपपद्यते । सत्यप्यन्तवद्भावेन सखिग्रहणेन ग्रहणे समुदायस्य सखिशब्दादन्यत्वात् । यदा खलु पुंल्लिङ्गेप्यतिसखिरिति भवति, तदा कः प्रसङ्गो यदन्तवद्भावेन स्यात् ? एवं तर्हि तत्र सूत्रे इकारलोपस्य तद्धित एवोदाहरणम्, न त्वीति परतः । यत्तु तत्रोदाहरिष्यते सोऽनास्थावादो द्रष्टव्यः । शेषग्रहणं चिन्त्य-प्रयोजनम् । एकसंज्ञाधिकारादेव हि स्त्र्याख्यस्य ङिति नदीसंज्ञापक्षे घिसंज्ञा न भविष्यति ॥ ७ ॥

पतिः समास एव ॥ सिद्धायामिति । प्राप्तायामित्यर्थः, न पुनर्निष्पन्नायाम्, न हि निष्पन्नायां नियमेन निवृत्तिः शक्या वक्तुम् । **पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञो भवतीति ।** किं पुनरिदं समासावयवस्य पतिशब्दस्य संज्ञा विधीयते ? आहोस्वित्तदन्तसमासस्य ?, यदि समासस्य ? पतिश्च गृहं च पतिगृहे—अत्र 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातो न प्राप्नोति; अथ पतिशब्दस्य ? प्रजापतिनेत्यादिकस्य घिसंज्ञाकार्यं न प्राप्नोति । अथ वा 'पतिः समास एव' इति नियमेन किं व्यावर्त्यते ? पतिशब्दसम्बन्धी य ईकारस्तदाश्रया सा घिसञ्ज्ञा भवति, यदि समास एवेत्यर्थो विवक्षितः ! तेन समासे पतिशब्दस्यानन्त्यस्यापि भवति—पतिश्च गृहञ्च पतिगृहे, 'द्वन्द्वे घिः' इति पूर्वनिपातः । पतिशब्दान्तस्य समासस्यापि भवति—प्रजापतिनेति, अत एव **वृत्तिकृता** पति-शब्दानुरूपसूत्रार्थो दर्शितः । उदाहरणस्तु तदन्तानुरूपं दर्शितम् । अथ कथम्—

भावबोधिनी

अग्नये, वायवे, कृतये, धेनवे [कृति और धेनु शब्द की ङित् प्रत्य में जब नदी संज्ञा नहीं होती है, तब शेष हैं, तभी घि संज्ञा होती है । जिसके फलस्वरूप गुण आदि होते हैं ।]

असखि—(सखि को छोड़कर) यह किसलिये है ? सख्या, सख्ये, सख्युः, सख्यौ । [इसमें घि संज्ञा-प्रयुक्त कोई कार्य नहीं होता है ।] घि संज्ञा के स्थल—'द्वन्द्वे घि' (पा० सू० २।२।३२) आदि हैं ॥ ७ ॥

पति शब्द की घिसंज्ञा (पूर्वसूत्र से) सिद्ध रहने पर यह नियम किया जा रहा है—पति शब्द समास में ही घिसंज्ञक होता है । उदा०—प्रजापतिना, प्रजापतये ।

समासे—[समास में] इसका क्या फल है ? पत्या, पत्ये । [असमास में घि संज्ञा नहीं होती है ।]

एवकार का प्रयोग इष्ट के अवधारण करने के लिये है । दृढमुष्टिना, दृढमुष्टये ।

समास इति किम्? पत्या। पत्ये।

एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः। दृढमुष्टिना। दृढमुष्टये॥

२५०. षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा॥ ९॥ (३३८९)

'पतिः' इति वर्तते। पूर्वेण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। षष्ठ्यन्तेन शब्देन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति। कुलु_ञ्चानां पतये नमः (तै० सं० ४.५.३७), **कुलुञ्चानां पत्ये नमः** (वाज० सं० १६)।

षष्ठीग्रहणं किम्? 'मया पत्या जरदष्टिर्यथासः' (ऋ० १०.८६.३६)। **छन्दसीति किम्? ग्रामस्य पत्ये॥**

न्यासः

मप्याशङ्क्येत—पतिरेव समास इति। ततश्च दृढमुष्टिनेत्यादौ न स्यात्, एवकारे तु सति भवतीति। तथा ह्यत्र समासशब्दादनन्तरं प्रयुज्यमानं यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति पतिशब्द एव नियम्यते, न समासः॥ ८॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा॥ अत्र यदि पतिशब्दः षष्ठीविभक्त्यन्तो घिसंज्ञो भवतीत्येषोऽर्थोऽभिमतः स्यात्, तदा युक्तग्रहणमनर्थकं स्यात्; षष्ठीत्येवं ब्रूयात्। तस्माद् युक्तग्रहणे सति षष्ठ्यन्तशब्दान्तरेण युक्त इत्येषोऽर्थो विज्ञायत इत्यत आह—**षष्ठ्यन्तेनेत्यादि**। यदि पुनः पतिशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य घिसंज्ञा स्यात्, तदा किं स्यात्? पत्युरित्यत्रैव स्यात्, इह तु न स्यात्—कुलुञ्चानाम्पतये नम इति।

मया पत्येति। तृतीयायुक्तोऽत्र पतिशब्दः। अस्मदः 'मपर्यन्तस्य' 'त्वमावेकवचने' इति मादेशः। 'योऽचि' इति यकारः॥ ९॥

पदमञ्जरी

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबेऽथ पतिते पतौ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते॥ इति?

छन्दोवद्दूषयः कुर्वन्ति। अथ पूर्वत्रैव 'असखिपती' इति कस्मान्नोक्तम्? उत्तरत्र पत्युरेव विकल्पो यथा स्यात्। किञ्च 'असखिपती' इत्युच्यमाने पतिशब्दस्य समासेऽपि न स्यात्—पतिगृहे इति। तथा च सखिशब्दस्य समासावयवस्यापि घिसञ्ज्ञाया अभावात्—सखिगृहे, गृहसखायाविति चानियमः पूर्वनिपातस्य॥ ८॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा॥ षष्ठ्यन्तेन शब्देनेति। षष्ठ्या विभक्त्या युक्त इति तु न भवति। तथा हि—षष्ठ्यामित्येव ब्रूयाद्, युक्तग्रहणमनर्थकं स्यात्। **षष्ठीग्रहणं किमिति**। अत्र केचिद् योगस्यावर्जनीयत्वाद्युक्त इत्येव विशिष्टो योगः प्रत्येष्यत इति मन्यन्ते, वचनमन्तरेण विशेषो दुर्ज्ञान इत्युत्तरम्। अयमत्र योगविभागः कर्त्तव्यः—'षष्ठीयुक्तः छन्दसि', षष्ठीयुक्तः पतिशब्दः छन्दसि घिसञ्ज्ञो भवति; ततो 'वा', छन्दसीत्येव, यच्च यावच्च शास्त्रे कार्यं तत्सर्वं छन्दसि विकल्पेन भवति। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यर्थः। उभयत्रविभाषा चेयम्, 'बहुलं छन्दसि' इत्यादिकस्त्वस्या एव प्रपञ्चः॥ ९॥

भावबोधिनी

विमर्श—'सिद्धे सति आरभ्यमाणो निर्धिनियमाय कल्पते' इसके अनुसार 'एव' के प्रयोग के बिना भी नियम फलित हो जाता है परन्तु एव के प्रयोग के कारण इष्ट का ही अवधारण हो रहा है—'समासे एव' अर्थात् समास में ही पति की घिसंज्ञा होती है। 'एव' के अभाव में उल्टा नियम भी हो सकता था—पति एव समासे॥ ८॥

'पतिः' इसकी अनुवृत्ति होती है। पूर्वसूत्र द्वारा नियम करने से असमास में घिसंज्ञा नहीं प्राप्त होती है इसलिये यह वचन (सूत्र) आरम्भ किया जा रहा है। षष्ठ्यन्त से युक्त पति शब्द वेद के विषय में विकल्प से घिसंज्ञक होता है। उदा०—कुलुञ्चानां पतये नमः, कुलुञ्चानां पत्ये नमः। [घि संज्ञा में गुणादि होते हैं।]

२५१. ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥ (३१)

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता (१.२.२७), **तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते। ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति। भेत्ता, छेत्ता** (७.३.८६), **अचीकरत्, अजीहरत्** (७.४.१, ९३)।

लघुप्रदेशाः—**'पुगन्तलघूपधस्य च'** (७.३.८६) **इत्येवमादयः॥**

२५२. संयोगे गुरु ॥ ११ ॥ (३२)

'ह्रस्वम्' इति वर्तते। पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते। संयोगे परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति। कुण्डा। हुण्डा। शिक्षा। भिक्षा (३.३.१०३)। **गुरुप्रदेशाः—'गुरोश्च हलः'** (३.३.१०३) **इत्येवमादयः॥**

२५३. दीर्घं च ॥ १२ ॥ (३३)

'संयोगे' इति नानुवर्त्तते। सामान्येन संज्ञाविधानम्। दीर्घं चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति। ईहाञ्चक्रे। ईक्षाञ्चक्रे (३.१.३६)॥

न्यासः

ह्रस्वं लघु॥ भेत्तेति। 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणः। **अचीकरदिति।** कृञो णिच्, लुङ्, अडागमः, च्लेश्चङ्, णिलोपः, 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वः। 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति वचनं ज्ञापकम्—णौ कृतं स्थानिवद् भवतीति। 'चङि' इति कृशब्दो द्विरुच्यते। 'उरत्' इत्यत्त्वम्, रपरत्वम्, 'सन्वल्लघुनि' इति लघुसंज्ञायां सत्यां सन्वद्भावादित्त्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घत्वम्॥ १०॥

संयोगे गुरु॥ कुण्डा, हुण्डा। 'कुडि दाहे', 'हुडि सङ्घाते', नुम्विधावुपदेशिवद्वचनादुपदेशावस्थायामेव नुम्। **शिक्षा, भिक्षेति।** 'शिक्ष विद्योपादाने', 'भिक्ष याच्ञायाम्', तयोर्गुरुसंज्ञायां सत्याम् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः, 'अजाद्यतष्टाप्'॥ ११॥

दीर्घञ्च॥ ईहाञ्चक्रे, ऊहाञ्चक्र इति। 'आम्प्रत्ययवद्' इत्यादौ सूत्र एते व्युत्पादिते। गुरुसंज्ञायां त्वत्र कार्यम्—'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययः॥ १२॥

पदमञ्जरी

ह्रस्वं लघु॥ इह सर्पिष्ट्वमित्यत्र 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वार्थं ह्रस्वसंज्ञया गुरुसंज्ञाया समावेश इष्यते। अततक्षदित्यत्र तु सन्वद्भावनिवृत्त्यर्थं लघुसंज्ञाया गुरुसंज्ञया बाध इष्यते। अतो ह्रस्वप्रदेशेषु संयोगपरस्यापि मात्रिकस्य ग्रहणं यथा स्यात्, लघुप्रदेशेषु मा भूदिति यथाप्रदेशं संज्ञाद्वयं कर्त्तव्यम्॥ १०॥ ११-१२॥

भावबोधिनी

षष्ठीग्रहण का क्या फल है? मया पत्या जरदष्टिर्यथासः। [यहाँ तृतीया होने से घिसंज्ञा नहीं होती है।] छन्दसि—(वेदविषय में) यह किसलिये है? ग्रामस्य पत्ये [यहाँ लौकिक प्रयोग में नहीं होता है।]॥ ९॥

एक मात्रा वाले की ह्रस्व संज्ञा की गई है, उस ह्रस्व की इस सूत्र से लघुसंज्ञा की जाती है। ह्रस्व अक्षर लघुसंज्ञक होता है। उदा०—भेत्ता, छेत्ता, अचीकरत्, अजीहरत्। [पहले दो में लघु उपधा मानकर 'पुगन्तलघूपधस्य' (पा० सू० ७।३।८६) से उपधा का गुण होता है। बाद वाले दो में 'सन्वल्लघुनि' (पा० सू० ७।४।९३) से सन्वद्भाव और इत्व होता है।]

लघु के प्रयोगस्थल—'पुगन्तलघूपधस्य च' (पा० सू० ७।३।८६) आदि हैं॥ १०॥

'ह्रस्वम्' इसकी अनुवृत्ति होती है। पूर्वसूत्र द्वारा लघुसंज्ञा प्राप्त रहने पर गुरुसंज्ञा का विधान किया जा रहा है। संयोग बाद में रहने पर पूर्ववर्ती ह्रस्व अक्षर गुरुसंज्ञक हो जाता है। उदा०—कुण्डा। हुण्डा। शिक्षा। भिक्षा।

गुरु के प्रयोगस्थल 'गुरोश्च हलः' (पा० सू० ३।३।१०३) आदि हैं॥ ११॥

'संयोगे' इसकी अनुवृत्ति नहीं होती है। सामान्यरूप से संज्ञा विधान है। और दीर्घ अक्षर की गुरुसंज्ञा

२५४. यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥ (१९९)

यस्मात् प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति। कर्त्ता, हर्त्ता। करिष्यति, हरिष्यति। अकरिष्यत् (७.३.८४)**। औपगवः, कापटवः** (७.२.१)**। यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थम्, तदादीतिसम्बन्धात्।**

न्यासः

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ कर्तेति लुट्। **करिष्यति, अकरिष्यदिति** लृट्लङौ। अङ्गसंज्ञायाः कार्यमत्र 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणः, 'ऋद्धनोः स्ये' इतीडागमो यथायोगम्। **यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थमिति**। संज्ञिनो निर्देशः संज्ञिनिर्देशः, सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। ननु च तदादीत्यनेनात्र संज्ञी निर्दिष्टः, तत् कथं संज्ञिनिर्देशार्थमिति पर्यनुयोगमाशङ्क्य येन हेतुना यस्मादित्यस्य संज्ञिनिर्देशार्थत्वं भवति, तं दर्शयितुमाह—**तदादिसम्बन्धादिति**। यस्मादित्येतस्मिन् सत्यनेन तदादीत्यस्य सम्बन्धो भवति। यस्मात् प्रत्ययो विधीयते स आदिर्यस्य तत् तदादीति। अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्तदित्यनेन सर्वनाम्ना प्रकृतप्रत्ययवमर्शिना किं सम्बध्येत ? न ह्यत्र किञ्चित् प्रकृतमस्तीत्यसम्बन्धमेव तदादीति। असम्बन्धे कथं शक्यते संज्ञी निर्देष्टुम् ? स्यादेतत्—स प्रत्ययविधिरेव तदादीत्यनेन सम्बध्येतेति, असदेतत्; एवं हि सति प्रत्ययादेः प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञा स्यात्, ततश्च करिष्यावः, करिष्याम इत्यत्र धातोर्गुणो न स्यात्। तस्माद्विशिष्टस्य संज्ञिनो निर्देशार्थं यस्मादिति वक्तव्यम्। अनेन हि सम्बन्धे सति तदादीत्यनेन योऽत्र विशिष्टः

पदमञ्जरी

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ कर्तेति। लुट्। **करिष्यतीति**। लृट्। **अकरिष्यदिति**। लुङ्, 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट्। **यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थमिति**। ननु तदादीत्यनेन संज्ञी निर्दिश्यते, न यस्मादित्यनेन तत्राह—**तदादीतिसम्बन्धादिति**। सति हि यस्मादित्यस्मिन् तदादीत्यनेन संज्ञा निर्देष्टुं शक्यते, नान्यथा। सति हि परामर्शनीये तदित्यनेन परामर्शो भवति, अन्यथा तदादीत्यसम्बद्धमेव स्यात्। **'नेर्विशः' इत्युपसर्गाद्विधिरस्तीति**। यद्यपि निरत्र धातुविशेषणम्—नेः परो यो विशिरिति, धातोस्तङ्विधानाद् नियमविधिरपि धातोरेव नोपसर्गात्, तथाप्युपसर्गस्यापि तत्रान्वयोऽस्तीति मत्वा **एवमुक्तम्**।

विधिग्रहणं किमिति। 'यस्मात्प्रत्यय' इत्युक्ते साकाङ्क्षत्वाद् यस्माद्विधीयत इत्यध्याहरिष्यत इति प्रश्नः। परशब्दस्याप्यध्याहारः स्यादित्युत्तरम्। **स्त्री इयतीति**। इदं परिणामस्याः 'किमिदम्भ्यां वो घः' इयादेशः, 'इदंकिमोरीश्की', 'यस्येति च' इति लोपः, 'उगितश्च' इति ङीप्, स्त्रीशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपः। अत्र इयच्छब्दे परतोऽङ्गसंज्ञा स्याद् भसंज्ञा चेति तन्निमित्तो यस्येति लोपः प्रसज्येत। इशादेशस्य यस्येति लोपः,

भावबोधिनी

होती है। उदा०—ईहाञ्चक्रे। ईक्षाञ्चक्रे। [गुरुसंज्ञा होने के फलस्वरूप, 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (पा० सू० ३।१।३६) से आम् प्रत्यय होता है।] ॥ १२ ॥

जिस धातु अथवा प्रातिपदिक से प्रत्यय का विधान किया जा रहा है, प्रत्यय परे रहते तदादि (तस्य आदिः तदादिः, तदादिर्यस्य तत् तदादि—ऐसा बहुव्रीहि है। उससे पहले वाला जितना भाग है), उसकी अंग संज्ञा होती है। उदा०—कर्त्ता, हर्त्ता, करिष्यति, हरिष्यति, अकरिष्यत् [यहाँ प्रत्यय से पूर्व वाले भाग की अंग संज्ञा होने के कारण अंग का गुण होता है।] औपगवः कापटवः।

यस्मात् [जिससे]—यह संज्ञी के निर्देश के लिये है, क्योंकि 'तदादि' इसके साथ सम्बन्ध होता है। [यस्मात् प्रत्ययो विधीयते स आदिः यस्य तत् तदादि—यह तभी सम्भव हो पाता है।]

प्रत्ययग्रहणं किम्? न्यविशत, व्यक्रीणीत। 'नेर्विशः' (१.३.१७) इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात्।

विधिग्रहणं किम्? प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत्। स्त्री इयती (म० भा० १.४.१३)।

न्यासः

संज्ञी विवक्षितः स शक्यते निर्देष्टुम्; नान्यथा। 'नेर्विशः' इत्युपसर्गाद्विधिरस्तीति नियमस्य, न तु प्रत्ययस्य; तस्य लक्षणान्तरेण विहितत्वात्। 'नेर्विशः' इत्युपलक्षणमात्रम्। 'परिव्यवेभ्यः क्रियः' इत्येतदपीहोपात्त द्रष्टव्यम्। तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात्, ततश्चोपसर्गात् प्रागडागमः स्यादिति भावः।

स्त्री इयतीति। इदं परिमाणमस्या इति 'किमिदम्भ्यां वो घः' इति वतुप्। वस्य च घत्वम्, इयादेशः, 'इदम्किमोरीश्की' इतीदम ईश्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः। 'उगितश्च' इति ङीप्—स्त्रीशब्दात् सुः, तस्य हल्ङ्यादिना लोपः; स्त्री इयती इति स्थिते यदि विधिग्रहणं न क्रियेत, तदेयच्छब्दे प्रत्यये परतः स्त्रीशब्दस्याङ्गसंज्ञा स्यात्, ततश्च 'यस्येति च' इतीकारलोपः प्रसज्येत। ननु च असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वादीकारलोप एवासिद्धः, तत् कुतोऽयं लोपप्रसङ्गः? प्राग् भाधिकारादसिद्धत्वमित्यभिप्रायः, नैषोऽस्त्यभिप्रायः;

पदमञ्जरी

तस्याभीयस्याप्यसिद्धत्वं न भवति, प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषाञ्चिदभ्युपगमाद्। स्थानिवद्भावोऽपि नास्ति, पदान्तरनिरपेक्षे हीयतीशब्दे व्युत्पाद्यमाने स्त्रीशब्दोऽनादिष्टादचः पूर्वः।

ननु क्रियमाणे विधिग्रहणे स्यादेव संज्ञा, अस्त्येव ह्यत्र स्त्रीशब्दाद् विभक्तेः प्रत्ययस्य विधिरियत्प्रत्ययश्च परः, नैष दोषः; सति विधिग्रहणे प्रत्यासत्तेर्यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिनेव प्रत्यये परतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थो भवति। इह च स्त्रीशब्दाद्विहितो लुप्तः, श्रूयमाणश्च न ततो विहितः, तदादिग्रहणमनर्थकम्, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेव यस्मात्प्रत्ययो विधीयते तदङ्गमित्यर्थलाभाद् अत आह—**तदादिवचनमिति।** स्यादयो विकरणाः। आदिशब्देन शबादेर्ग्रहणम्। असति तदादिग्रहणे यच्छब्दवत्तच्छब्दस्याध्याहाराद् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तस्यैव संज्ञा स्याद् न तु तत आरभ्य आ तस्मात्प्रययाद्यः संघातः तस्य। ततश्च करिष्यावः, पचावः, दीव्यावः, तुदाव इत्यादौ 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घो न स्यात्; स्याद्यन्तस्य समुदायस्यानङ्गत्वात्। ततश्च पापाव इत्यादावेव स्यात्, 'पय गतौ' यङ्लुगन्तस्य 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपे रूपम्। **कुण्डानीति।** यदा नुम् परादिः, तदा 'सुपि च' इति दीर्घः सिध्यति। दधीनीत्यादावनकारान्तत्वान्न सिध्यति, पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति। यदा त्वभक्तपक्षः तदैतत्प्रयोजनं तदादिग्रहणस्य, पूर्वान्तपक्षस्तु तत्र स्थित इत्यप्रयोजनमेतत्।

ननु च 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति नुम्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याभक्तो नुमित्यभिप्रायो लक्ष्यते, अन्यथा माषवापाणीत्यत्र प्रातिपदिकान्तत्वाद्विभक्तिनकारत्वाद्वा णत्वसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्? नैतत्सूष्ठूच्यते; तत्र हि समासप्रातिपदिकान्तो न गृह्यते, किं तर्हि? पूर्वपदादित्यनुवृत्तेस्तदाक्षिप्तस्योत्तरपदप्रातिपदिक-

भावबोधिनी

प्रत्ययग्रहण का क्या फल है? न्यविशत, व्यक्रीणीत। 'नेर्विशः' (पा० सू० १।३।१७) यह उपसर्ग (विशिष्ट) से विधि है, तदादि [निविश इतने] की अंग संज्ञा होने लगेगी। [जिसके फलस्वरूप उपसर्ग से पहले अड आगमादि प्रसक्त होंगे। प्रत्यय तो विश् से ही होता है। अतः उसी की अंग संज्ञा होती है।] विधिग्रहण—का क्या फल है? केवल प्रत्यय परे रहते न होने लग जाय। स्त्री इयती। [इयती शब्द केवल प्रत्यय का रूप है। 'इदं परिमाणम् अस्याः' इस अर्थ में इदम् से वतुप् प्रत्यय होता है 'किमिदंभ्यां वो घः' (पा० सू० ५।२।४०) से 'व' का घ, तथा घ का इय् आदेश 'इदं किमोरीश्की' (पा० सू० ६।३।९०) से इदम् के ईश् आदेश और 'यस्येति च' (पा० सू० ६।४।१४८) से उसका लोप करने पर केवल प्रत्यय इयत् शेष है, उससे ङीप् = ई करने पर 'इयती' यह प्रत्यय ही है। इसको मान कर 'स्त्री' की अंग संज्ञा होने लगेगी। अतः 'जिससे विधि' यह रखा गया है। स्त्री से प्रत्यय की विधि नहीं है। अतः 'स्त्री' की अंग संज्ञा नहीं होती है।

तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् (म० भा० १.४.१३ वा० १)*। **करिष्यावः, करिष्यामः** (७.३.१०१)। **कुण्डानि।**

न्यासः

वक्ष्यति हि तत्र **वृत्तिकारः**—'असिद्धवदित्यधिकारोऽयम्, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तदसिद्धवद्भवति' इति, यथा ह्या भादित्यभिविधावाङ्, तेन भाधिकारेऽप्यसिद्धत्वं भवतीति ? एवं तर्हि विधिग्रहणेनैतज्ज्ञाप्यते—भाधिकारीयमसिद्धत्वमनित्यमिति; तेन 'वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वाच्यौ' इत्येतन्न वक्तव्यं भवतीति। वुक्—बभूव, युट्—उपदिदीये इति।

नन्वेवम् 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इतीकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् स्त्रीशब्देकारलोपाप्रसङ्ग एव, नैतदस्ति; यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद् भवतीत्यादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्देकारः प्राक् संस्कृतस्य सत इयतीशब्दस्योत्तरकालं स्त्रीशब्देन सम्बध्यते। अथ क्रियमाणेऽपि विधिग्रहणे कस्मादेवासङ्गसंज्ञा न भवति, यावता स्त्रीशब्दाद् विभक्तेः प्रत्ययस्य विधिरस्त्येव, प्रत्ययोऽपि चास्मात् पर इयच्छब्दो विद्यत एव ? नैष दोषः; विधिग्रहणे सति यस्मात् प्रत्ययो विधीयते प्रत्यासत्तेस्तस्मिन् परतोऽङ्गसंज्ञा विधीयते। इह तु यः स्त्रीशब्दाद्विहितः प्रत्ययो नासौ परः, लुप्तत्वात्; यश्च पर इयच्छब्दो विहितः, नासौ ततो विहितः।

अथ तदादिग्रहणं किमर्थम्, यावता विनापि तेन 'यस्मात् प्रत्ययविधिः प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्येतावत्युच्यमाने यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धाद् यस्मात् प्रत्ययो विधीयते तत्प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञा भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यत

पदमञ्जरी

स्यान्तो गृह्यते, समुदायभक्तश्च नुम् उत्तरपदप्रातिपदिकान्तो न भवति। ततश्च यथा गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं न भवति, तथा नुमोऽपि न स्यात्। न तर्हीदानीमिदं भवति—गर्गभगिणीति ? भवति, यदैतद्वाक्यं भवति—गर्गाणां भगो गर्गभगः सोऽस्या अस्तीति। तदा ह्यनुत्तरपदस्थत्वात् पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामेवेति नियमाभावः, तद्यथा—मातृभोगाय हितो मातृभोगीण इति। एवमपि माषान् वप्तुं शीलमस्याः माषवापिणी—अत्र न प्राप्नोति, ङीबत्रोत्तरपदस्यान्तो न तु नकारः। नकार एवात्रान्तः, कथम् ? गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः, अतः स्याद्यर्थं क्रियमाणं तदादिग्रहणं नुम्यपीष्टं साधयतीति मत्वा नुम्ग्रहणं कृतम्। यदि तदादीत्युच्यते कर्तेत्यादौ न प्राप्नोति, न ह्यत्र तदादि किञ्चिदस्ति, किं तर्हि ? तदेव, व्यपदेशिवद्भावाद्भविष्यति, वाक्यभेदाद्वा, यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गम्, तदादि च। इह 'प्रकृत्यादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इति इयता सिद्धे गुरुनिर्देश एव लिङ्गं वाक्यभेदस्य।

अथ कथं भिनत्ति, संचस्करतुरित्यत्र सनुम्कस्य ससुट्कस्य च समुदायस्याङ्गसंज्ञा ? कथं च न स्याद् ? इह तस्य वा ग्रहणं भवति ? तदादेर्वा ? न चेदं तत्रापि तदादि। इदमपि तदादि, कथम् ? नैवं विज्ञायते—स आदिरस्य तत्तदादीति। कथं तर्हि, तस्यादिस्तदादिस्तदादिरस्येति ? तथापि उष्ट्रमुखवदेकस्यादिशब्दस्य लोपः। एवं हि विज्ञायमाने भिनत्तीत्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिर्भिदेस्तस्य आदिर्भकारः, स आदिः सन्नन्तस्य समुदायस्येति सिध्यति। एवं संचस्करतुरित्यत्रापि 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति चात्रोभयत्र संज्ञासिद्धिः। अथात्र श्नमः पूर्वस्य भिशब्दस्याङ्गसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति ? भवतु, को दोषः ? गुणस्तावत् 'सार्वधातुकमपिद्' इति ङित्त्वादेव न भविष्यति। इह अनक्ति, भनक्ति—'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घः प्राप्नोति, तिङीति तत्र

भावबोधिनी

तदादि—यह कथन 'स्य' आदि विकरणों और नुम् [सहित समुदाय] की अंग संज्ञा के लिये है।' करिष्यावः, करिष्यामः। [यहाँ स्यविशिष्ट समुदाय का तदादि से ग्रहण होने के कारण 'अतो दीर्घो यञि' (पा० सू० ७।३।१०१) इससे अंग का दीर्घ होता है।] कुण्डानि। [यहाँ नुम् करने पर शि प्रत्यय से पूर्व नुमविशिष्ट अंग मानकर उपधा का दीर्घ होता है।]

पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्? लुप्तप्रत्यये मा भूत्। श्र्यर्थम्। भ्र्व्यर्थम् (म० भा० १.४.१३ वा० ५)।

न्यासः

इत्यत आह—**तदादिवचनमित्यादि**। असति तदादीत्येतस्मिन् यस्मादेव प्रत्ययो विधीयते तस्यैवाङ्गत्वं स्यात्, न तु सर्वस्य सहस्यादेः, नापि सनुम्कस्य समुदायस्य; ततः प्रत्ययस्याविहितत्वात्। तदादिग्रहणे सति यस्मात् प्रत्ययो विधीयते स आदिर्यस्य शब्दरूपस्य तत् तदादीति बहुव्रीहिराश्रितो भवति, तेन सर्वस्य सहस्यादेः सनुम्कस्य समुदायस्याङ्गसंज्ञा सिद्ध्यति—इति तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम्। आदिग्रहणेन प्रकृतिप्रत्ययस्य मध्यवर्तिनां प्रत्ययागमानां ग्रहणम्; नुम आगमोपलक्षणत्वात्। **करिष्याव** इत्यत्र यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादेः सहस्यप्रत्ययस्य समुदायस्याङ्गसंज्ञायां सत्याम् 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घत्वं भवति; अन्यथा क्व तर्हि स्यात्? वावावः वावाम इत्यदो। 'अय वय मय पय तय चय णय गतौ' यङ्लुक्, अभ्यासस्य 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घत्वम्; वस्मसोः 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः—इह विना विकरणेन धातोर्दीर्घत्वम्; विकरणस्य शपः 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति लुप्तत्वात्। अदादित्वम् 'चर्करीतञ्च' इत्यदादिषु पाठात्। 'चर्करीतम्' इति यङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा। **कुण्डानीति**। जसि 'जश्शसोः शिः' इति शिभावः। 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्। यदायं नुम् परादिरिति पक्षः, तदा 'सुपि च' इति दीर्घत्वं विनापि सनुम्कस्याङ्गसंज्ञाया सिद्धम्। यदापि पूर्वान्तः, तदाप्यङ्गैकदेशत्वात् 'नोपधायाः' इत्यनुवर्तमाने 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घत्वं सिद्धम्। यदा त्वभक्तः, तदाङ्गस्यानेकदेशत्वान्न सिद्ध्यति। अभक्तश्चायं नुमिति **सूत्रकारस्य** पक्षः। तेन नुमर्थमपि तदादिवचनं कृतम्। **श्र्यर्थम्, भ्र्व्यर्थमिति**। श्रिय इदं भ्रुव इदमिति—'चतुर्थी तदर्थार्थ' इत्यादिना समासः, अस्त्यत्र

पदमञ्जरी

वर्त्तते। अथ वा—'यस्मात्प्रत्ययविधिः' इति वचनाद्यस्मिन् प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्टं तत्र तदेवाङ्गम्, श्नमि च विधीयमाने ये पञ्चम्या निर्दिष्टा रुधिरादयो न ते तत्र परतः, येऽत्र श्नमि परतोतिऽप्रभृतयो न ते पञ्चम्या निर्दिष्टा इति सञ्ज्ञाभावः।

श्र्यर्थमिति। 'चतुर्थी तदर्थ' इति समासः। अस्ति ह्यत्र चतुर्थ्येकवचनस्य विधिरित्यसति पुनः प्रत्ययग्रहणेऽङ्गशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाभावात् वस्तुतोऽङ्गमात्राश्रय इयङ् स्यात्। सति तु सप्तमीनिर्दिष्टप्रत्ययग्रहणेऽङ्गशब्दः सम्बन्धिशब्दो भवति, ततश्चाङ्गस्येयङ् भवति। अचीत्युक्ते यदपेक्षं यदङ्गम्, तत्र तस्याजादाविति विज्ञानादर्थशब्दे परत इयङुवङौ न भविष्यतः।

किं पुनरङ्गसंज्ञायाः प्रयोजनम्? अङ्गस्येत्यधिकारः। नैतदस्ति; यदेतदङ्गस्येत्येतत् प्रत्यय इति वक्ष्यामीति। एवमपि प्राकरोत्, प्रैहिष्ट—सोपसर्गस्याडाटौ प्राप्नुतः, नैष दोषः; प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति। क्व पुनरेषा परिभाषा? नन्वेषाप्यत्रैव योगविभागेन सिद्धा, 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' इत्येतावानेको योगः। प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् तस्य विधिस्तदादि गृह्यत इत्यर्थः, तेन 'ञ्नित्यादिः' इत्यादौ यत्र प्रत्ययः सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेर्ग्रहणम्, तेन देवदत्तो गार्ग्य इति संघातस्य ञ्नित्स्वरो न भवति। 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यत्र तु सुपा कर्मणो विशेषणात्तदन्तविधौ सिद्धे महान्तं पुत्रमित्यादावतिप्रसङ्गे

भावबोधिनी

दूसरी बार प्रत्यय का ग्रहण किसलिये है? लुप्त प्रत्यय में अंग संज्ञा न हो। उदा०—श्र्यर्थम्, भ्र्व्यर्थम्। [श्रियः इदम्, भ्रुवः इदम्—इस विग्रह में 'चतुर्थी तदर्थार्थ०' (पा० सू० २।१।३६) से समास करने पर विभक्ति का लोप हो जाता है। यहाँ अंग संज्ञा न हो, इसके लिये दूसरी बार प्रत्यय का ग्रहण है। यदि अंग संज्ञा हो जाय तो इयङ् उवङ् की अतिप्रसक्ति होने लगेगी।]

अङ्गप्रदेशाः—'अङ्गस्य' (६.४.१) इत्येवमादयः ॥

२५५. सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ (२६)

'सुप्तिङ्' इति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाः पचन्ति ।

न्यासः

चतुर्थ्येकवचनस्य विधिरिति । असति हि पुनः प्रत्ययग्रहणे श्रीभ्रूशब्दयोरर्थशब्दे परतोऽङ्गसंज्ञा स्यात्, ततश्चेयङुवङौ स्याताम् । सप्तमीनिर्दिष्टे तु पुनः प्रत्ययग्रहणे सति न दोष इति । तथा हि—ततो विहिते प्रत्यये परत इत्येवं विज्ञायते । यश्चातो विहितः प्रत्ययः स लुप्तः । यद्यपि लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा लभ्यते, कार्यं तु न लभ्यते; 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ॥ १३ ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ सुप् तिङिति प्रत्याहारग्रहणमिति । युक्तं हि तिङिति प्रत्याहारग्रहणम्, अन्यस्य तिङ्शब्दस्याभावात्; कथं सुबिति प्रत्याहारग्रहणम्, सप्तमीबहुवचनस्य विद्यमानत्वात् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवतीति ? नैष दोषः; 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति प्रतिषेधात् । सप्तमीबहुवचनस्य सुपो ग्रहणे ङिसम्बुद्ध्योः पदत्वाभावान्नलोपस्य प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । **ब्राह्मणा इति ।** पदत्वे च सति 'ससजुषो रुः', 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' । **पठन्तीति ।** अत्र पदत्वे सति 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ।

पदमञ्जरी

तदादिनियमेन व्युदासः । यदि तदादिनियमः क्रियते स्त्रीप्रत्ययेऽपि स्यात्, ततः ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्योच्यमानं संप्रसारणं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र न स्याद्—यत्पूर्वपदं न तत्ष्यङन्तम्, यत्ष्यङन्तं न तत्पूर्वपदम्, नैष दोषः; 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इत्यतः 'अस्त्री' इत्यनुवर्त्तते, तच्च स्वरूपपदार्थकत्वेन प्रकृतमपीहार्थपदार्थकं संपद्यते, तदयमर्थो भवति—प्रत्ययग्रहणे तदादि गृह्यते स्त्री चेन्नाभिधीयते । स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीत्यर्थः । यद्येवम्, अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः—अत्रापि प्राप्नोति, प्रधानं या स्त्री तस्यामेव तदादिनियमप्रतिषेधः, अप्रधानस्त्रियां तु तदादिनियमो भवत्येव । तेन यावानंशः स्त्रियं प्राधान्येन प्रतिपादयति, तावतः स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवति । तद्ग्रहणे तु गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति 'गतिरनन्तरः' इत्यनन्तरग्रहणं ज्ञापयिष्यते ॥ १३ ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणमिति । सुबिति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं न भवति; यदि स्यात्, ङिसंबुद्ध्योः पदत्वाभावादेव नलोपस्याप्रसङ्गात् 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति भावः । सप्तमीबहुवचनस्य च पकारेण प्रत्याहारो न कपः पकारेण; तस्यानन्यार्थत्वात् । **न च स्वरार्थः पकारः,** यदा ह्यत्र कपः पकारेण प्रत्याहारस्तदा स्वरविधावपि तथैवेति सुप्त्वादेव स्वरसिद्धेः पित्त्वमनर्थकमेव स्यात् । यदि च सुब्ग्रहणेषु कपः पकारेण प्रत्याहारोऽभिमतः स्यात् 'सुप्यसर्वनामस्थाने' इत्येव ब्रूयात्, 'स्वादिषु' इति गुरुनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । **ब्राह्मणा इति ।** पदत्वाद्रुत्वविसर्जनीयौ ।

भावबोधिनी

अंग संज्ञा के प्रयोगस्थल 'अङ्गस्य' (पा० सू० ६।४।१) आदि हैं ॥ १३ ॥

सुप् तिङ् यह प्रत्याहारों का ग्रहण है । सुबन्त और तिङन्त शब्दरूप पदसंज्ञक होता है । उदा०—ब्राह्मणाः पचन्ति । [यहाँ ब्राह्मण सुबन्त है और पचन्ति तिङन्त है ।]

यहाँ पदसंज्ञा-विधायक सूत्र में अन्त का ग्रहण यह ज्ञापित करने के लिये है कि इसके अतिरिक्त संज्ञाविधि में तदन्त-विधि नहीं होती है । उदा०—गौरीब्राह्मणितरा ।

पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् (म० भा० १.४.१४ वा० १)। **गौरी ब्राह्मणितरा।**

पदप्रदेशाः—'पदस्य' (८.१.१६), **'पदात्'** (८.१.१७) **इत्येवमादयः॥**

२५६. नः क्ये॥ १५॥ (२६५९)

'क्ये' इति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्यग्रहणम्। नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति। क्यच्—राजीयति। क्यङ्—राजायते। क्यष्—वर्मायति, वर्मायते (८.२.७)**। चर्मायति, चर्मायते।**

न्यासः

ननु च 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य' इत्यनेन 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यनेन वाऽन्तरेणाप्यन्तग्रहणं तदन्तस्यैव संज्ञा भविष्यति, तत् किमर्थमन्तग्रहणमित्यत आह—**पदसंज्ञायामित्यादि।** यदीहान्तग्रहणेनाप्यन्यत्र संज्ञाविधौ तदन्तविधिर्नास्तीत्येषोऽर्थो न ज्ञाप्यते, तदा 'तरप्तमपौ घः' इत्यत्र तरबन्तस्य घसंज्ञा स्यात्, न प्रत्ययमात्रस्य। तस्मादत्रास्मिन्नर्थेऽन्तग्रहणेन ज्ञाप्यते—अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणम्। तेन तरप्तमपोरेव घसंज्ञा भवति, न तु तदन्तस्य। **गौरीब्राह्मणितरेति।** अत्र गौरीशब्दस्य तरबन्ते ब्राह्मणितराशब्दे परतः 'घरूपकल्प' इत्यादिना ह्रस्वो न भवति; तरबन्तस्याघसंज्ञकत्वात्। प्रत्ययमात्रस्य घसंज्ञायां तत्र परतो ब्राह्मणीशब्दस्य ह्रस्वो भवत्येव॥ १४॥

नः क्ये॥ राजीयतीति। आत्मनो राजानमिच्छतीति 'सुप आत्मनः क्यच्' 'क्यचि च' इतीत्वम्। **राजायते इति।** राजेवाचरतीति 'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च इति क्यङ्। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। **वर्मायते इति।** अवर्म वर्म भवतीति 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष्प्रत्ययः। 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदम्। पदसंज्ञायामिह नलोपः कार्यः।

पदमञ्जरी

ननु यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यनुवृत्तस्य सुप्तिङ्भ्यां विशेषणादेव तदन्तस्य ग्रहणं सिद्धम्, नार्थोऽन्तग्रहणेन, तत्राह—**पदसंज्ञायामिति।** इहासत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव संज्ञा स्यात्, ततश्चाग्निष्वित्यादौ 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधः स्यादित्याशङ्क्य क्रियमाणमन्तग्रहणमुक्तस्यार्थस्य ज्ञापकं संपद्यते। **गौरीब्राह्मणितरेति।** तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तत्रोत्तरपदे परतो गौरीशब्दस्य पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद् ह्रस्वत्वं स्यात्। तरपि तु परतो ब्राह्मणीशब्दस्य न स्यात्; ततश्च गौरीब्राह्मणतरेति स्याद्, गौरब्राह्मणितरेति चेष्यते। **वृत्तौ तु** समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम्, न त्वेतत्कार्योदाहरणम्। गौरब्राह्मणितरेति समासे रूपम्॥ १४॥

नः क्ये॥ क्य इति क्यच्क्यष्क्यङामिति। 'संज्ञायां समज' इत्यस्य तु क्यपो ग्रहणं न भवति; प्रयोजनाभावात्। तावन्मन्येत्यत्र नलोपः प्रयोजनम्, सत्यपि पदत्वेऽप्रातिपदिकत्वात्; सुबन्तमित्यनुवृत्तेर्वा क्यपि विध्यर्थमेतन्न भवति।

भावबोधिनी

[येन विधिस्तदन्तस्य' (पा० सू० १।४।१३) के अनुसार तदन्तविधि हो जाने से ही कार्य चल सकता था अतः 'सुप् तिङ्' इतना ही सूत्र अपेक्षित था तो भी 'अन्त' का ग्रहण यह ज्ञापित करता है कि संज्ञाविधि में तदन्तविधि नहीं होती है। इसीलिये गौरी ब्राह्मणितरा में 'घरूपकल्प०' (पा० सू० ६।३।४३) से गौरी शब्द का ह्रस्व नहीं होता है। क्योंकि तरप् तमप् की ही घसंज्ञा होती है, तरबन्त या तमबन्त की नहीं।]

पदसंज्ञा के प्रयोगस्थल 'पदस्य' (पा० सू० ८।१।१६) 'पदात्' (पा० सू० ८।१।१७) आदि हैं॥ १४॥

'क्ये' यह क्यच्, क्यङ्, क्यष् इन सभी का सामान्य रूप से ग्रहण है। 'क्य' परे रहते नान्त शब्दरूप की पदसंज्ञा होती है। क्यच्—राजीयति, [आत्मनः राजानम् इच्छति—इस अर्थ में 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० सू० ३।१।८) से क्यच् होता है और इस सूत्र से पदसंज्ञा के फलस्वरूप 'न्' का लोप होता है।] क्यङ्—राजायते (राजा इव

'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' (का० प० ५९)—**नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति, नान्यत्। वाच्यति। स्रुच्यति** (म० भा० १.४.१५)॥

२५७. सिति च ॥ १६ ॥ (१२५२)

'यचि भम्' (१.४.१८) इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपवादः। सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति। **'भवतष्ठक्छसौ'** (४.२.११५)—**भवदीयः** (८.२.३९)। **'ऊर्णाया युस्'**—(५.२.१२३) **ऊर्णायुः। ऋतोरण्'**, (५.१.१०५) **'छन्दसि घस्'** (५.१.१०६)—**ऋत्वियः**॥

न्यासः

ननु चैते क्यजादयः सुबन्तादेव विधीयन्ते प्रत्ययलक्षणेन, ततश्च 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यनेनैवात्र पदसंज्ञा सिद्धा, तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह—**सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः**। सिद्ध इति सिद्धावित्यर्थः। 'नपुंसके भावे क्तः'। सिद्धत्वन्तु प्रकृतत्वात् पदसंज्ञाया एव विज्ञायते। अथ वा सिद्ध इत्यकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः। सिद्धे = निष्पन्ने पदसंज्ञाकार्य इत्यर्थः। **नान्तमेवेति**। नियमस्य स्वरूपं दर्शयति। नान्तं क्य एव-इत्येष विपरीतनियमो नाशङ्कनीयः; 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति प्रतिषेधात्। विपरीतनियमे हि सति ङिसम्बुद्ध्योः पदसंज्ञाया अभावान्नलोपो न भविष्यतीति किं तत्प्रतिषेधेन? **वाच्यतीति**। 'सुप आत्मनः क्यच्'। क्यचि पदत्वाभावात् 'चोः कुः' इति कुत्वं न भवति॥ १५॥

सिति च॥ भवदीय इत्यादि। 'तत्र जातः' इत्यादौ शैषिकेऽर्थे तद्धितः, पदत्वात् 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्। **ऊर्णायुरिति**। 'ऊर्णाया युस्' इति युसि कृते पदसंज्ञया भसंज्ञायां निरस्तायाम् 'यस्येति च' इत्याकारलोपो न भवति। **ऋत्विय इति**। ऋतुः प्राप्तोऽस्येति 'ऋतोरण्' 'छन्दसि घस्' ऋत्वियः, पदत्वाद् भत्वाभावे तदाश्रयः 'ओर्गुणः' न भवति॥ १६॥

पदमञ्जरी

ननु क्यजादयः सर्वे सुबन्ताद्विधीयन्त इति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं पदत्वम्, नार्थ एतेन, तत्राह—**सिद्धे सतीति। नान्तमेवेति**। क्य एव नान्तमित्येवं तु विपरीतनियमो न भवति; 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधात्। **वाच्यतीति**। अत्र-पदत्वाभावात्कुत्वजश्त्वे न भवतः। ये तु गोसमानाक्षरनान्तादेव क्यज् भवति, नान्येभ्य इत्याहुः, तेषां क्यङ्क्यषोरेव नियमस्य व्यावर्त्त्यं प्रदर्शनीयम्—तपस्यतित्यादौ॥ १५॥

सिति च॥ भवदीय इति। पदत्वाज्जत्वम्। **ऊर्णायुरिति** पदसंज्ञाया निरस्तत्वात् यस्येति लोपाभावः। एवम् **ऋत्विय** इति 'ओर्गुणः' न भवति, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन भुवद्धारयतोर्मतोश्छन्दसि 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञां बाधित्वा पदसंज्ञा भवति, तेन भुवद्वद्भ्यः, धारयद्वद्भ्यः॥ १६॥

भावबोधिनी

आचरति—इस अर्थ में क्यङ् होता है।) क्यष्—वर्मायति, वर्मायते (अवर्म वर्म भवति—इस अर्थ में क्यष् प्रत्यय होता है। पदसंज्ञा के कारण 'न' लोप होता है। कहीं-कहीं चर्मायति-चर्मायते—यह भी पाठ है।)

'सिद्ध रहने पर पुनः जिसका विधान किया जाता है, वह नियमार्थ होता है—[इसके अनुसार] क्य परे रहते नकारान्त ही पदसंज्ञक होता है, दूसरा नहीं। उदा०—वाच्यति। स्रुच्यति।

विमर्श—ये क्यच् आदि प्रत्यय सुबन्त शब्दों से ही होते हैं अतः इनमें 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (पा० सू० १।१।६२) से ही पदत्व सम्भव है। फिर जो यह सूत्र बनाया गया, व्यर्थ है। व्यर्थ होकर नियम करता है—क्य परे रहते केवल नकारान्त ही पदसंज्ञक होता है। अतः वाच्यति आदि में चकारान्त की पदसंज्ञा न होने के कारण कुत्व नहीं होता है॥ १५॥

'यचि भम्' (पा० सू० १।४।१८) यह आगे कहा जायेगा, उसका अपवाद पहले से ही किया गया है। सित् प्रत्यय परे रहते पूर्व की पदसंज्ञा होती है। उदा०-'भवतष्ठक्छसौ' (पा० सू० ४।२।११५)') भवत्+छस्,-छ=ईय,

२५८. स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥ (२३०)

'स्वादिषु' इति सुशब्दादेकवचनात् (४.१.२) **आरभ्य आ कपः** (५.४.१५१) **प्रत्यया गृह्यन्ते। स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति। राजभ्याम्, राजभिः। राजत्वम्,** (६.४.१४२) **राजता। राजतरः, राजतमः।**

असर्वनामस्थाने इति किम्? राजानौ, राजानः॥

न्यासः

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ अत्र यदि सप्तमीबहुवचनादारभ्य आ कपः प्रत्यया गृह्येरन्, तदा 'असर्वनामस्थाने' इति प्रतिषेधं न कुर्यात्; प्राप्त्यभावात्। कृतश्चासावतोऽवसीयते प्रथमैकवचनादारभ्या कपः प्रत्ययाः स्वादयो गृह्यन्त इत्यत आह—**स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य इति। राजत्वम्, राजता इति।** 'तस्य भावस्त्वतलौ'। **राजतर इति।** 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इति तरप्। **राजतम इति।** 'अतिशायने' इत्यादिना तमप्।

राजानौ, राजान इति। अत्र पदसंज्ञाया अभावान्नलोपो न भवति। यद्येवम्, राजेत्यत्रापि न स्यात्, प्रत्ययलक्षणेनासर्वनामस्थान इति पदसंज्ञाया अभावात्, नैष दोषः; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवति सौ परतः पदसंज्ञेति, यदयम् 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति प्रतिषेधं शास्ति। अत्र सम्बुद्धिशब्दोऽनर्थकः स्यात्, तत्र पदत्वाभावादेव नलोपस्याप्राप्तेः। अथ वा—'असर्वनामस्थाने' इति पर्युदासोऽयम्, न प्रसज्यप्रतिषेधः, तेन सर्वनाम-

पदमञ्जरी

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादिति। सप्तमीबहुवचनादारभ्य ग्रहणं न भवति; 'असर्वनामस्थाने' इति निषेधात्, यदि हि राजश्रित इत्यादौ सर्वनामस्थाने 'सुबन्तम्' इति प्राप्तायाः संज्ञायाः निषेधोऽभीष्टः स्यात्, तत्रैव 'असर्वनामस्थाने' इति ब्रूयात्। अथ राजवानित्यादावन्तर्वर्त्तिनिषेध इति चेद्, न; लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्, 'तसौ मत्वर्थे' इति पदसंज्ञाबाधनाय भसंज्ञाविधानाच्च। **आ कप इति।** यदि पुनः सप्तमीबहुवचनपर्यन्ता एकविंशतिः प्रत्यया गृह्येरन्, तदा सुब्ग्रहणमेव कुर्याद्, अनुवर्त्तयेद्वा; 'असर्वनामस्थाने' इत्यनेन सम्बन्धात्सप्तम्या विपरिणामात् सिद्धम्। किमर्थं पुनरा कपः प्रत्यया गृह्यन्ते, यावता सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः समर्थाधिकारात्, स्वार्थिका अपि सुबन्तादेव, 'घकालतनेषु' इति लिङ्गात्, ततश्च राजत्वं राजतेत्यादावन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम्? सत्यम्; भसंज्ञार्थं त्वा कपः प्रत्यया गृहीताः। **राजत्वमित्यादि।** सुबन्तत्वेऽपि परत्वादनेन पदत्वं युक्तमित्येषामुपन्यासः।

राजानौ, राजान इति। अत्रापदत्वान्नलोपाभावः, राजेत्यत्र तु प्रत्ययलक्षणेन निषेधो न भवति 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति लिङ्गान्नैतल्लिङ्गमुपपद्यते। हे वर्मन्निति नपुंसके लुमता लुप्ते सर्वनामस्थाने निषेधाभावादस्त्येव पदत्वमिति तत्रार्थवान् प्रतिषेधः। एवं तर्हि नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—सर्वनामस्थाने नेति, किं तर्हि? नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—सर्वनामस्थाने नेति, किं तर्हि? पर्युदासोऽयम्—यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति। सर्वनामस्थाने न विधिर्न प्रतिषेधः; यदि केनचित्प्राप्नोति, भवत्येव, पूर्वेण प्राप्नोति, अथ वा—अनन्तरा या प्राप्तिः

भावबोधिनी

पदसंज्ञा होने से जश्त्व होकर) भवदीयः। 'उर्णाया युस्' (पा० सू० ५।१।१२३) उर्णायुः (पदसंज्ञा से भ संज्ञा का बाध हो जाता है अतः 'यस्येति च' (पा० सू० ६।४।१४८) से आलोप नहीं होता है) 'ऋतोरण्' (पा० सू० ५।१।१०५) 'छन्दसि घस्' (पा० सू० ५।१।१०६) ऋत्वियः [ऋतुः प्राप्तः अस्य—इस अर्थ में ऋतु+घस् घ=इय, पदसंज्ञा से भसंज्ञा का बाध। अतः 'ओर्गुणः' (पा० सू० ६।४।२४६) से उ का गुण नहीं होता है]॥ १६॥

'स्वादिषु' यहाँ 'सु' इस एकवचन से लेकर कप् प्रत्यय तक लिये जाते हैं। सर्वनामस्थान [सु, औ, जस्, आम्, औट्] को छोड़कर स्वादि प्रत्ययों के परे रहते पूर्व की पदसंज्ञा होती है। उदा०—राजभ्याम्, राजभिः। राजत्वम्,

२५९. यचि भम् ॥ १८ ॥ (२३१)

'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति वर्तते। पूर्वेण पदसंज्ञायां तदपवादो भसंज्ञा विधीयते। यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति। यकारादौ—गार्ग्यः, वात्स्यः। आजादौ—दाक्षिः, प्लाक्षिः (६.४.१४८) ॥

न्यासः

स्थानादन्यत्र पदसंज्ञा विधीयते; न तु सर्वनामस्थानं प्रतिषिध्यते। तेन तत्र पूर्वसूत्रेण सौ परे पदसंज्ञा भविष्यति। अथ वा—प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोषः, यस्माद् 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इत्यनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते, न व्यवहिता। तेन 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यनेन सौ भवत्येव पदसंज्ञेति ॥ १७ ॥

यचि भम् ॥ **यचीति** वर्णग्रहणं सप्तमीनिर्दिष्टम्। अतः 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति तदादिविधिनात्र भवितव्यमित्यत आह—**यकारादावित्यादि**। **गार्ग्य** इत्यादौ भसंज्ञायां सत्याम् 'यस्येति च' इत्यकारलोपः।

पदमञ्जरी

सा प्रतिषिध्यते। कुतः पुनरेतद्? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा'। अथ वा—'सर्वनामस्थाने' इत्यत्र यचीत्यपकृष्य सम्बध्यते, तेन यजादौ पदसंज्ञा निषिध्यते, न हलादाविति राजेत्यादौ स्वादौ स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा भवत्येव। अथ कस्माच्छसादिष्विति नोच्यते, एवं हि 'असर्वनामस्थाने' इति न वक्तव्यं भवति? उत्तरार्थं सुप्यपि नपुंसके भसंज्ञा यथा स्यात्, साम्नी इत्यत्र मा भूद्। भसञ्ज्ञा 'विभाषा ङिश्योः' इति वचनसामर्थ्यादेवाभस्याप्यल्लोपो भविष्यति। तत्रायमप्यर्थो यस्येत्यादौ 'श्यां प्रतिषेधः' इति न वक्तव्यं भवति; अभत्वादेव सिद्धम्। इह तर्हि सुपदी ब्राह्मणकुले इति पद्भावो न स्यादभत्वात्, इह च सामानि पश्येति भत्वादल्लोपः स्यादिति यथान्यासमेवास्तु ॥ १७ ॥

यचि भम् ॥ **यकारादावित्यादि**। 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति तदादिविधिः। **गार्ग्यं इत्यादौ** भत्वाद्यस्येति लोपः। **नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति**। द्वे अप्येते उपसंख्याने छन्दोविषये इत्याहुः। **नभ इवेति**। तृतीयासमर्थाद्वतेर्द्विधानात् तुल्यार्थोपदर्शनमेतत्, नभसा तुल्यं वर्त्तत इति विग्रहः। पदनिबन्धनकार्यनिवृत्त्यर्थमेव चैषां भसञ्ज्ञा विधीयते, न तु भत्वनिमित्तं कार्यं यथा स्यादिति; असम्भवात्।

भावबोधिनी

राजता। राजतरः, राजतमः। [इनमें स्वादि प्रत्यय परे रहते राजन् की पदसंज्ञा होने के कारण 'न्' लोप हो जाता है।]

'असर्वनामस्थाने' (सर्वनामस्थान को छोड़कर) यह किसलिये है? राजानौ, राजानः। [यहाँ सर्वनामसंज्ञक प्रत्यय ही परे हैं। अतः पदसंज्ञा नहीं होती है] ॥ १७ ॥

'स्वादिषु असर्वनामस्थाने' इनकी अनुवृत्ति होती है। पूर्वसूत्र से पदसंज्ञा प्राप्त रहने पर उसकी अपवाद भसंज्ञा का विधान किया जा रहा है। सर्वनामस्थान प्रत्ययों को छोड़कर यकारादि और अजादि स्वादि प्रत्यय परे रहते पूर्व की भसंज्ञा होती है। यकारादि में (भसंज्ञा का उदाहरण)—गार्ग्यः, वात्स्यः। (गर्ग+यञ् वत्स+यञ् भसंज्ञा के कारण अ का लोप होता है।) अजादि में (भसंज्ञा का उदाहरण)—दाक्षिः, प्लाक्षिः। [यहाँ भी भसंज्ञा के कारण 'यस्येति च' (पा० सू० ६।४।१४८) से 'अ' का लोप होता है।]

* **नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्** (म० भा० १.४.१८ वा० ३) (कर्तव्यम्)[1] * । **नभ इव नभस्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । मनुरिव मनुष्वत् ।**

* **वृषण्वस्वश्वयोः** (म० भा० १.४.१८ वा० ४) * । **वृषन्नित्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति छन्दसि विषये । वृषण्वसुः** (ऋ० १.१११.१) । **'वृषणश्वस्य मेनासीत'** (मै० २.५.५) ।

भप्रदेशाः—'भस्य' (६.४.१२९) **इत्येवमादयः ॥**

२६०. तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥ (१८९६)

न्यासः

'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्' इति । भसंज्ञायास्त्वत्र पदसंज्ञाबाधः फलम् । **नभ इवेति** तुल्यार्थतोपदर्शनमेतत्, न तु प्रथमासमर्थाद्वतिः । स तु नभसा तुल्यं वर्त्तत इति 'तेन तुल्यम्' इत्यादिना तृतीयासमर्थाद्वतिः । **नभस्वदिति ।** भसंज्ञया पदसंज्ञायं निरस्तायां तन्निबन्धनं रुत्वं न भवति । **अङ्गिरस्वदिति । पूर्वेण तुल्यम् । मनुष्वदिति ।** 'जनेरुसिः' इत्यत्र बहुलग्रहणानुवृत्तेः 'मन ज्ञाने' इत्येतस्मादुसिप्रत्ययः । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । मनुष इति स्थिते पूर्ववद्वतिः—मनुष्वदिति । यद्यत्र पदसंज्ञा स्यात् तदा षत्वस्यासिद्धत्वादिह रुत्वं स्यात्, ततश्च मनुर्वदित्यनिष्टं रूपं स्यात् । उपसंख्यानशब्दस्य चेह प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'सिति च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन नभोऽङ्गिरोमनुषां वतौ भसंज्ञा भविष्यति ।

वृषण्वस्वश्वयोरिति । अन्तवर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञाया प्राप्तायां भसंज्ञा विधीयते, तस्याश्च विधिश्चकारानुवृत्तेरेव लभ्यते । वृष्णो वसुः **वृषण्वसुः ।** वृष्णोऽश्वः **वृषणश्वः** अत्र भत्वे सति यद्यपि णत्वस्यासिद्धत्वम्, तथापि नलोपः पदनिबन्धनो न भवति, 'पदान्तस्य' इति णत्वप्रतिषेधश्च ॥ १८ ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ तसाविति वर्णग्रहणम् । न च वर्णमात्रान्मत्वर्थीयः सम्भवति, अतः सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह—**तकारान्तमित्यादि । मत्वर्थे प्रत्यय** इति व्यधिकरणे पदे षष्ठीसमासः । मतोरर्थो

पदमञ्जरी

नभस्वद्, अङ्गिरस्वदिति । अत्रापदत्वाद्रुत्वाभावो मनुष्वदित्यत्र पदत्वे रुत्वं स्याद्, न तु षत्वम्; अपदान्तस्येति वचनात् ।

वृषण्वसुः, वृषणश्व इति । पदत्वे सति 'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधाण्णत्वं न स्यात्, न लोपश्च स्याद् । भत्वेऽप्यल्लोपो न भवति; अनङ्गत्वात् ॥ १८ ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ मत्वर्थीयेनाक्षिप्तायाः प्रकृतेस्तकारसकाराभ्यां विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—**तकारसकारान्तमिति । मत्वर्थे प्रत्यये इति ।** व्यधिकरणे सप्तम्यौ, मतोरर्थो मत्वर्थस्तत्र यः प्रत्ययो वर्त्तते

भावबोधिनी

'वत् प्रत्यय परे रहते नभस्, आङ्गिरस् तथा मनुष्—इनकी भसंज्ञा का उपसंख्यान करना चाहिये ।' उदा० नभ इव—नभस्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । मनुरिव मनुष्वत् [इनमें भसंज्ञा से पदसंज्ञा बाधित हो जाती है । अतः रुत्व नहीं होता है ।]

* 'वैदिक विषय में वसु तथा अश्व शब्दों के परे रहते वृषन् इसकी भसंज्ञा होती है ।' * उदा०—वृषण्वसुः । वृषणश्वस्य मेने । [इनमें भसंज्ञा से पदसंज्ञा के बाधित होने के कारण 'पदान्तस्य' (पा० सू० ८।४।३७) से णत्व का निषेध नहीं होता है ।]

भ संज्ञा के प्रयोगस्थल—'भस्य' (पा० सू० ६।४।१२९) आदि हैं ॥ १८ ॥

'भम्' इसकी अनुवृत्ति होती है । मत्वर्थक प्रत्यय परे परे रहते तकारान्त और सकारान्त शब्दरूप की भसंज्ञा होती है । उदा०—उदश्वित्वान् घोषः । विद्युत्वान् बलाहकः [भसंज्ञा से पदसंज्ञा बाधित हो जाती है, अतः जश्त्व

---

१. न्याससम्मतोऽयं पाठः ।

'भम्' इति वर्त्तते। तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति। उदश्वित्वान् घोषः। विद्युत्वान् बलाहकः। सकारान्तम्—पयस्वी, यशस्वी।

तसाविति किम्? तक्षवान् ग्रामः॥

२६१. अयस्मयादीनि च्छन्दसि॥ २०॥ (३३६०)

न्यासः

मत्वर्थ इति, तत्र यो वर्त्तते प्रत्ययस्तस्मिन्नित्यर्थः। अथ वा—समानाधिकरणे पदे, मतुशब्देन साहचर्यान्मतुप्सहचरितार्थ उच्यते—मतुबर्थो यस्य तस्मिन्, न तु मतोरर्थो यस्मिन्निति मत्वर्थे प्रत्यय इति।

अर्थग्रहणं मतुपोऽन्यत्रापि यथा स्यात्; इतरथा हि मतावित्युच्यमाने मतावेव स्यात्; नान्येषु। मत्वर्थग्रहणे क्रियमाणे मतुपि न स्यात्; तस्यार्थविशेषणत्वात्। विशेषणस्य च कार्येण सम्बन्धानुपपत्तेः। न हि चित्रगुरानीयतामित्युक्ते विशेषणभूता गावोऽप्यानीयन्ते, नैष दोषः; विशेषणमपि क्वचित् कार्ये विशिष्यते, यथा हि—देवदत्तशालाया ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तः शालायां विशेषणभूतो यदि ब्राह्मणो भवति तदा सोऽप्यानीयत एव। **उदश्वित्वानिति**। भत्वात् पदसंज्ञाऽभावे जश्त्वं न भवति। 'झयः' इति वत्वम्, 'उगिदचाम्' इति नुम्, 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः। **पयस्वी, यशस्वीति**। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः', भत्वाद्रुत्वं न भवति। 'इन्हन्पूषार्यम्णां सौ' इत्यनुवर्त्तमाने 'सौ च' इत्यनेन दीर्घः॥ १९॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि॥ यद्यत्र भसंज्ञा विधीयेत तदा पदसंज्ञा न स्यात्, अथ यदि पदसंज्ञा विधीयेत तदात्र भसंज्ञा न स्यात्, तदा भपदसंज्ञयोः समावेशो न स्यात्; एकसंज्ञाधिकारात्। साधुत्वविधाने

पदमञ्जरी

तस्मिन्नित्यर्थः। अथ वा समानाधिकरणे मतुशब्देन साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते—मतुरर्थो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः। **उदश्वित्वानिति**। भत्वात् पदत्वाभावे जश्त्वं न भवति, 'झयः' इति वत्वम्। उदकेन श्वयति वर्द्धते उदश्वित्, क्विपि 'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' इति निपातनात् संप्रसारणाभावः, संज्ञायामुद्भावः। **पयस्वीति**। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' भत्वाद्रुत्वाभावः।

अथार्थग्रहणं किमर्थम्, न 'मतौ' इत्युच्यते, स्वादिष्विति वर्तते, व्यधिकरणे सप्तम्यौ, मतौ ये स्वादयः। कथं पुनः शब्दे नाम शब्दो वर्त्ततेऽसम्भवात्, अर्थे वृत्तिर्विज्ञास्यते? यद्येवं लभ्येत, कृतं स्यात्; तत्तु न लभ्यम्, न हि सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्यं शक्यं विज्ञातुम्, ततश्च मतावेव स्यात्—पयस्वान् यशस्वानिति, इह तु न स्यात्—पयस्वी, यशस्वीति, अतोऽर्थग्रहणं कर्तव्यम्। यद्यर्थग्रहणं क्रियते, मतुपि न प्राप्नोति; तस्मार्थविशेषणत्वात्, सत्यम्; अर्थविशेषणं मतुब्, विशेष्याकारोऽपि तत्रास्ति। अस्यास्त्यस्मिन्निति च मतुपोऽर्थः, स च विन्यादीनामिव मतुपोऽप्यविशिष्टः, यथा—देवदत्तशालायामासीना ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते विशेषणभूतोऽपि देवदत्तः सति ब्राह्मण्ये आनीयते। यत्र उपलक्ष्याकारस्यासम्भवः तत्रैवोपलक्षणस्य कार्यायोगः, तद्यथा—चित्रगुरानीयतामिति, न हि चित्रगवीणां (चित्रगुणा सह) चित्रा गावः सन्ति आनीयन्ते)॥ १९॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि॥ यदि संज्ञा विधीयेत आनन्तर्याद्भसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं स्यात्, पदसंज्ञा न स्याद्, भपदसंज्ञयोः समावेशो न स्यात्, तस्मात्साधुत्वमेव युक्तं विधातुमिति मत्वाह—

भावबोधिनी

नहीं होता है।] सकारान्त—पयस्वी यशस्वी। [इनमें भी भसंज्ञा के कारण पदत्वाभावात् 'रु' नहीं होता है।]

'तसौ' तकारान्त और सकारान्त—यह किसलिये हैं? तक्षवान् ग्रामः। [यहाँ तक्षन् यह नकारान्त है। भसंज्ञा न होकर पदसंज्ञा ही होती है। अतः 'न' लोप हो जाता है]॥ १९॥

'अयस्मय' आदि शब्द वेदविषय में साधु होते हैं। अर्थात् लक्ष्यानुसार भसंज्ञा और पदसंज्ञा होती है। भ और पद इन दो संज्ञाओं के अधिकार में विधान होने के कारण उनके द्वारा 'अयस्मय' आदि के साधुत्व का विधान

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वर्म (तै० १.३७.५) **। अयस्मयानि पात्राणि** (कौ० सू० ८१.१८) **। क्वचिदुभयमपि भवति—'स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन'** (ऋ० ४.५०.२) **। पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति।**

छन्दसीति किम् ? अयोमयं वर्म । आकृतिगणोऽयम् ॥

२६२. बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥ (१८७)

ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः, लस्य तिबादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितम्, तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् ।

न्यासः

त्वेष दोषो न भवति, तद्धि केषाञ्चिद्भसंज्ञा विधीयते पदसंज्ञकानाम्, केषाञ्चिदुभयसंज्ञकानाम्; तस्मात् साधुत्वमेव विधातुं युक्तमित्यत आह—**अयस्मयादीनीत्यादि** । कथं पुनरेषां साधुत्वं विधीयत इत्याह—**भपदसंज्ञाधिकार इत्यादि** । द्वारम्, मुखम्, उपाय इत्यनर्थान्तरम् । **अयस्मयमिति** । अयसो विकारः 'मयड्वैतयोर्भाषायाम्' इति मयट् । यद्यपि तत्र भाषाग्रहणमस्ति, तथाप्ययस्मयशब्दस्यास्मादेव साधुत्वविधानाच्छन्दस्यपि मयड् भवतीति भत्वाद्रुत्वं न भवति । **सऋक्वतेति** । ऋचोऽस्य सन्तीति मतुप् । पदत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वम् । भत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वं न भवति । **आकृतिगणोऽयमिति** । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात् ॥ २० ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयत इति । एतेन विध्यर्थतामस्य योगस्य दर्शयति ।

इह केषाञ्चित् 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्माद्यात्मकः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः' इति दर्शनम् । केषाञ्चित् 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गात्मकस्त्रिकः प्रातिपदिकार्थः' इति । तत्र स्वार्थो विशेषणम्, स्वरूपजातिगुणद्रव्याणि । द्रव्यन्तु विशेष्यम्, तत् पुनर्जातिगुणद्रव्याणि । तत्र यदा शब्दस्वरूपेण विशिष्टा जातिरभिधीयते—गौरिति, तदा शब्द-

पदमञ्जरी

अयस्मयादीनित्यादि । साधुत्वे प्रकारविशेषं दर्शयति । **भपदसंज्ञाधिकार इत्यादि** । द्वारम् = उपायः । **अयस्मयमिति** । अयसो विकारः 'द्व्यचश्छन्दसि' इति मयट् ॥ २० ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ बहुवचनं विहितमिति । ततश्च तस्य विधेयविभक्तिनिर्दिष्टस्यापि प्राप्तत्वादनुवाद्यत्वम्, न तु विधेयत्वमिति भावः । बहुत्वसंख्यानुभूतविभक्तिनिर्दिष्टाप्यप्राप्तत्वाद्विधीयत इत्याह—**तस्यानेनेति** । इदं चापरमनेन ग्रन्थेन दर्शितम्–स्वादिविधिवाक्येन हि भिन्नमेतद् वाक्यम् । तत्रापि विध्यर्थं न तु नियमार्थमिति । यदाह—**बहुवचनं विहितमिति** । **बहुत्वसंख्यावाच्यत्वेन विधीयत इति च** । यदि पुनरेकवाक्यतया विशिष्टविधिः स्याद्, इतरेतराश्रयं प्राप्नोति—विहितानां जसादीनां बहुवचनसंज्ञा, संज्ञया च विधानमिति । किं चाव्ययेभ्यो निःसंख्येभ्यः स्वादयो न स्युरतो भिन्नवाक्यत्वमेव युक्तम् तत्रापि विध्यर्थत्वमेव ।

भावबोधिनी

किया जा रहा है । उदा०—अयस्मयं वर्म । अयस्मयानि पात्राणि) [इनमें भसंज्ञा के कारण रुत्व नहीं होता है ।] कहीं पर दोनों संज्ञायें होतीं हैं—स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । [ऋचः अस्य सन्ति—इस अर्थ में मतुप्, म का व्] पदसंज्ञा के कारण 'चोः कुः' (पा० सू० ८।२।३०) से कुत्व होता है और भसंज्ञा के कारण जश्त्व नहीं होता है ।

छन्दसि—(वेद में)—यह किसलिये है—अयोमयं वर्म । [यहाँ पदसंज्ञा और रुत्व उत्व होता है ।) यह आकृतिगण है । अर्थात् ऐसे शब्दों की सिद्धि के लिये उन्हें इसी गण के अन्तर्गत मान लेना चाहिये ।] ॥ २० ॥

ङ्यन्त, आबन्त और प्रातिपदिक से सु आदि होते हैं, लकार के स्थान पर तिप् आदि होते हैं—इस प्रकार सामान्यरूप से बहुवचन का विधान किया गया है, उस बहुवचन की बहुत्वसंख्या वाच्य=अर्थ रूप से निर्धारित की

न्यासः

स्वरूपं विशेषणत्वात् स्वार्थो भवति; जातिस्तु विशेष्यत्वाद् द्रव्यम्। यदा तु जात्या विशिष्टो गुणोऽभिधीयते—पटस्य शुक्लो गुण इति, तदा जातिर्विशेषणत्वात् स्वार्थो भवति; गुणस्तु विशेष्यत्वाद् द्रव्यम्। यदा तु गुणैर्विशिष्टं पटादिकं द्रव्यमुच्यते—शुक्लः पट इति, तदा विशेषणभूतो गुणः स्वार्थो भवति; विशेष्यभूतं पटादिकं द्रव्यमेव। यदा पुनर्द्रव्यमपि द्रव्यान्तरस्य विशेषणभूतं भवति—यष्टीः प्रवेशय, कुन्तान् प्रवेशयेत्यादौ, तदा यष्ट्यादिकं द्रव्यं विशेषणभावापन्नं स्वार्थः; द्रव्यान्तरं विशेष्यभावापन्नं पुरुषादिकं द्रव्यमेव। क्वचित् सम्बन्धोऽपि स्वार्थो भवति—यत्र सम्बन्धनिमित्तकः प्रत्यय उत्पद्यते, यथा—दण्डी, विषाणीति। अत्र दण्ड-पुरुषसम्बन्धो विशेषणम्, दण्डीति द्रव्यम्। क्वचित् क्रियापि स्वार्थो भवति, यत्र क्रियानिमित्तकः प्रत्यय उत्पद्यते, यथा—पाचकः पाठक इति। क्रियाकारकसम्बन्धोऽत्र स्वार्थ इत्यपरे। लिङ्गं स्त्रीत्वादि, संख्यैकत्वादि, कर्मादयो वक्ष्यमाणाः कारकविशेषाः। तत्र पूर्वोक्तयोर्दर्शनयोर्द्वितीयं यद्दर्शनं तदिह वृत्तिकारेणाश्रितम्।

धातोस्तु क्रियैव वाच्येत्यत्राचार्याणामविवाद एव। तत्र प्रातिपदिकस्य पूर्वोक्ते त्रिकेऽर्थे सति धातोश्च क्रियात्मकत्वे यदीदं सूत्रं नोच्येत, ततोऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति प्रातिपदिकाज्जसादिबहुवचनं विधीयमानं त्रिक एवार्थे स्यात्, न बहुत्वसंख्यायाम्। धातोरपि झिप्रभृति बहुवचनं विधीयमानं क्रियायामेव स्यात्, न तु बहुत्वसंख्यायाम्। तस्मादनेनैव तस्य बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयत इति विध्यर्थमेतद् भवति। यथा चानेन योगेन बहुत्वसंख्या बहुवचनस्य वाच्यत्वेन विधायते, तथा 'कर्मणि द्वितीया' इत्येवमादिभिर्योगै-र्द्वितीयादीनां कर्मादि च। 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यनेनापि लकाराणां कर्माद्येव। तस्मादेतेऽपि योगा विध्यर्था एव वेदितव्याः।

येषाञ्च पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति मतम्, तेषां प्रातिपदिकस्यैव पञ्चाप्यर्था वाच्याः। विभक्तयश्च तद्द्योतिका भवन्ति। तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति विनापि वचनेनानेन प्रातिपदिकाद् बहुवचनं जसादि बहुत्वे सिद्धमेव। तत्र त्वनियमेनान्यत्राप्येकत्वादौ प्राप्तमनेन नियम्यत इति नियमार्थमेतद् भवति।

कस्मात् **पुनर्वृत्तिकारेण** त्रिकं प्रातिपदिकार्थ इति दर्शनमाश्रितम्? युक्तत्वात्। तथा हि—वृक्षं पश्येत्यादौ न हि विना विभक्तिभिः संख्याकर्मादयश्चार्थाः प्रतीयन्ते। यद्यपि पयः पयो जरयतीत्यादौ विनापि

पदमञ्जरी

इह केचिन्मन्यन्ते—स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्माद्यात्मकः पञ्चकः प्रतिपदिकार्थ इति। आदितस्त्रिक इत्यन्ये। तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं **स्वार्थः**, स चानेक प्रकारः—स्वरूपं जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं सम्बन्धश्चेति, डित्थो गौः शुक्लः पाचकः यष्टिः पुरुषः दण्डीति। जात्यादिशब्देष्वपि जात्यादिमात्रनिष्ठेषु स्वरूपमेव प्रवृत्तिनि-मित्तम्। अभिधानाभिधेययोरभेदाध्यासात् शब्दरूपानुरक्तोऽर्थोऽभीधीयते। अस्य गौरिति नाम, अयं गौरिति च प्रतीतावेषो भिद्यते। अत्र हेतुर्वैयधिकरण्यम्, सामानाधिकरण्यं च। तत्र जात्यादिवत् स्वरूपमपि शब्दत् एव प्रतिपन्नमप्यर्थस्य विशेषणं मन्यते। उक्तं च—

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ति तेजसो यथा।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥ इति ॥

तेन स्वरूपमपि स्वार्थो युज्यते।

स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदिष्यते[1] ॥

पर्यवसानभूमिरित्यर्थः। तच्चानेकप्रकारम्—जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं स्वरूपमिति; गौः, शुक्लः पाकः डित्थः, 'तुष्णीमि भुवः' इति। **लिङ्गं** स्त्रीत्वादि। **संख्या** एकत्वादि, **कर्मादयो** वक्ष्यमाणाः कारकविशेषाः।

---

१. आकरे नोपलब्धः।

न्यासः

विभक्त्या संख्याकर्मादिरर्थस्य प्रतीतिर्भवतीति, तथापि पयसी पयांसि पयसेत्येवमादौ संख्याकर्मादिप्रतीत्यर्थं नियोगतो विभक्तिरपेक्ष्यत एव। न हि यथा गर्गा इत्यत्र बहुवचनेन यञ्प्रत्ययमन्तरेणापत्यार्थः प्रतीयते, तथा गार्ग्य इत्यत्र प्रकृतिरेवापत्यार्थमभिधत्त इति शक्यते वक्तुम्। अपि च—पयः पयो जरयतीत्येवमादौ विभक्तिविशेषोत्पत्तिसामर्थ्यादेव संख्याकर्माद्यर्थस्य प्रतीतिर्भवति। तथा हि, यतः स विभक्तिविशेष उत्पन्नस्तत एवासावर्थविशेषः प्रतीयते, नान्यस्मादिति त्रिक एव प्रातिपदिकार्थो युक्तः।

यदि तर्हि बहुत्वसंख्या बहुवचनस्य वाच्यत्वेन विधीयते तदा सूत्रे भावप्रत्ययेन बहुत्वनिर्देशः कर्त्तव्यः, अन्यथा बहुत्वसंख्या न प्रतीयेत ? न कर्त्तव्यः; अन्तरेणापि भावप्रत्ययं भावप्रधानो निर्देशो भविष्यतीति, यथा—पटस्य शुक्ल इति। नन्वेवमपि भावस्यैकत्वाद् बहुष्विति बहुवचनं नोपपद्यते, नैष दोषः, यस्माद् बहुत्वसंख्याधारस्य द्रव्यस्य यो भेदस्तं बहुत्वे गुणेऽध्यारोप्य बहुष्विति बहुवचनेन निर्देशः कृतः, संख्यावाच्ययं बहुशब्दो न वैपुल्यवाचीति ज्ञापनार्थश्च। तेन वैपुल्यं बहुवचनस्य वाच्यं न भवतीति बहुरोदनः, बहुः सूप इति वैपुल्यवाचिनो बहुशब्दादेकवचनमेव भवति, न बहुवचनम्।

यदि बहुत्वसंख्या बहुवचनस्य वाच्यत्वेन विधीयते, इह वृक्षं पश्येत्यत्र बहुवचनं प्राप्नोति, द्वे ह्यत्र संख्ये—समुदायसंख्या चैकत्वम्, अवयवसंख्या च फलमूलशाखाद्यवयवसमवेता बहुत्वम्, अस्यापि प्रातिपदिकार्थेनैकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्धोऽस्त्येव। तथा हि—येष्ववयवेषु समवेता बहुत्वसंख्या प्रातिपदिकार्थोऽपि समुदाय-

पदमञ्जरी

तदिह द्वितीयं दर्शनं **वृत्तिकारेणाश्रितम्।** अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि शब्दार्थनिश्चयः, यस्य शब्दस्यान्वये योऽर्थः प्रतीयते, व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते स तस्यार्थः। वृक्षः वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ च तत्तद्वचनान्वये सा सा संख्या प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते सत्यपि प्रकृत्यन्वये, तेन मन्यामहे—वचनार्थः संख्येति। तथा वृक्षं वृक्षेण वृक्षायेत्यादौ तत्तत्त्रिकान्वये स स कर्मादिः प्रतीयते, व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते, तेन मन्यामहे—त्रिकार्थः कर्मादिरिति। यद्यपि पयो दधि मध्वित्यादावन्तरेण वचनमन्तरेण च त्रिकं स सोऽर्थः प्रतीयते, नैतावता विभक्त्यर्थत्वं हीयते, न हि गर्गा इत्यत्रान्तरेणापि यञमपत्यार्थः प्रतीयते इति गार्ग्य इत्यत्रापि प्रकृतेरिवापत्यमर्थ इति युक्तं वक्तुम्, पचति पचतः पचन्तीत्यादौ वचनान्वये संख्यान्वयाद्व्यतिरेके च व्यतिरेकाद् वचनार्थ एव संख्या, न धात्वर्थः। अबिभर्भवानित्यादौ यद्यप्यन्तरेणापि तिङं कर्त्ता संख्या च प्रतीयते, तथापि नैतावता सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्वं युक्तम्। न हि भित्, छिदित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्त्ता प्रतीयते इति भेत्तेत्यादावपि कर्त्ता प्रकृत्यर्थो भवति। तदेवं त्रिक एव प्रातिपदिकार्थः।

धातोश्च क्रियैव वाच्येत्यसत्यस्मिन्न निर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे त्रिक एव जसादिबहुवचनं स्याद्, न बहुत्व इति बहुत्वसंख्यावाच्यत्वेन विधीयते। सूत्रेऽप्यन्तरेणापि भावप्रत्ययं भावप्रधानो निर्देशः, बहुत्व इत्यर्थः। आश्रयगतस्य बहुत्वस्य गुणे आरोपाद् बहुष्विति बहुवचनम्। आरोपस्य प्रयोजनं नानाऽऽधारस्य संख्यारूपस्य बहुत्वस्य ग्रहणं यथा स्यात्। तेनैकाश्रयं वैपुल्यं बहुवचनस्य वाच्यं भवति—बहुरोदन इति।

केचिन्मन्यन्ते—संख्याकर्मादयश्च परस्परमनन्विताः, प्रकृत्यर्थेन चान्विता विभक्तिभिरभिधीयन्ते—वृक्षान्पश्य, कोऽर्थः ? बहवो वृक्षाः कर्मेति, न तु कर्मभूता वृक्षा बहव इति; नापि बहवः कर्मेति। एवमेकवचनेऽपि 'पशुना यजेत' इति पशुरेकः पशुः करणमित्यर्थः, न तु करणभूतः पशुरेक इति, नाप्येकः पशुः

कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्था वाच्याः, तदीये बहुत्वे बहुवचनम्, कर्मादिषु बहुवचनमित्यर्थः ब्राह्मणाः पठन्ति ।

यत्र च संख्या सम्भवति, तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एव ॥

न्यासः

स्तत्रैव समवेतः, ततश्च तस्माद्बहुवचनं प्राप्नोतीत्यत आह—**कर्मादय इत्यादि ।** कर्मादयो ह्येकविभक्तिशब्दवाच्यत्वात् प्रत्यासन्ना बहुत्वसंख्यायाः, ततः प्रत्यासत्तेस्तदीय एव बहुत्वे बहुवचनं भवति । समुदाय एव हि वृक्षं पश्येत्यत्र दृशिक्रियया व्याप्तुमिष्टतम इति स एव कर्मभावमापद्यते, नावयवाः, तत् कुतो बहुवचनस्य प्रसङ्गः ! **कर्मादिष्वित्यादि ।** कर्मादयो बहुवचनस्य वाच्याः । तदीयं बहुत्वं बहुष्वेव कर्मादिषु सम्भवति, अतः सामर्थ्यात् कर्मादिषु बहुष्वित्येषोऽर्थ सम्पद्यते ।

यदि तर्हि विभक्तीनां बहुवचनस्य बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते, तदा निःसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यः स्वादयो न स्युः; ततश्च पदसंज्ञा तेषां न स्यादित्याह—**यत्र चेत्यादि ।** ननु स्वादिविधानसूत्रे संख्याकर्मादयः स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहिताः, तेन सहास्यैकवाक्यतेति वक्ष्यति । तत् कुतः स्वादीनां सामान्यविहितत्वम् ? न हि 'बहुषु बहुवचनम्', 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिना शास्त्रान्तरेण स्वौजसादेः सूत्रस्यैकवाक्यतायां स्वादीनां सामान्यविहितत्वमुपपद्यते । एवं तर्हि ज्ञापकेन अव्ययेभ्यः सामान्येन स्वाद्युत्पत्तेर्ज्ञापितत्वात् सामान्यविहिता इत्युक्तमित्यदोषः, किं पुनस्तज्ज्ञापकम् ? 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यव्ययादुत्पन्नानां सुपां लुग्वचनम्, न ह्यनुत्पन्नानां लुगुपपद्यते ॥ २१ ॥

पदमञ्जरी

करणमिति करणत्वैकत्वयोर्युगपदभिधानादिति तन्निराकरोति—**कर्मादयोऽप्यपर इत्यादि । तदीये बहुत्वे इति ।** कर्मादिगतमेव बहुत्वं बहुवचनस्य वाच्यम्, न तु केवलप्रातिपदिकार्थगतमित्यर्थः । प्रकृत्यर्थगतमेव बहुत्वं वाच्यम्, वृक्षशब्दस्यावयवी वाच्यः, न त्ववयवा इति द्रव्यपदार्थपक्षे तावद् वृक्षं पश्येति मूलस्कन्धफलपलाशादीनां बहुत्वेऽपि तेषामनभिधेयत्वाद्बहुवचनाभावः । आकृतिपक्षेऽपि प्रत्यासत्तेस्तदाधारगतं बहुत्वमाश्रीयते न त्ववयवगतम् । भिन्नवाक्यतया विधिरित्युक्तं तत्प्रयोजनमाह—**यत्र चेत्यादि । भाष्ये तु** पञ्चकपक्षाङ्गीकारेण नियमपक्षः स्थापितः । तत्र ह्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे इति स्वार्थेऽपि जसादि बहुवचनं बहुत्वेऽपि सिद्धम्, तस्यापि स्वार्थत्वात्तत्राप्यर्थनियमाद्—बहुषु बहुवचनमेव, द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने एवेति । एवं 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादावपि कर्मणि द्वितीयैवेत्येवमादिकोऽर्थनियमो वेदितव्यः । एवं हि प्रत्यानामनियतत्वादव्ययेभ्य निःसंख्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्च स्वादयः सिद्ध्यन्ति । अथ वा, प्रत्ययनियमः—बहुष्वेव बहुवचनं द्व्येकयोरेव द्विवचनेकवचने । तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः—बहुष्वेव बहुवचनं द्व्येकयोः, एकस्मिन्नेवैकचनं न संख्यानन्तरे, द्वयोरेव द्विवचनं न संख्यान्तर इति । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादावप्येवम्—कर्मण्येव द्वितीया, न कारकान्तर इति । एवमपि ह्यव्ययेभ्यः स्वादयः सिद्ध्यन्ति ॥ २१ ॥

भावबोधिनी

जा रही है । बहुत अर्थ (वाच्य) रहने पर बहुवचन होता है । बहुत्वसंख्या बहुवचन की वाच्य होती है, यह समझ लेना चाहिये । विभक्तियों के कर्म आदि दूसरे अर्थ भी वाच्य हैं, उनके बहुत होने पर बहुवचन होता है । कर्मादि बहुत रहने पर बहुवचन होता है । उदा०—ब्राह्मणाः पठन्ति । [बहुत ब्राह्मण पढ़ते हैं ।] ।

जहाँ संख्या सम्भव होती है वहीं के लिये यह वचन है । संख्यारहित अव्ययों से तो सामान्यरूपेण विहित सु आदि हैं ही ॥ २१ ॥

२६३. द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥ (१८६)

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः। एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम्। द्वित्वे द्विवचनं भवति, एकत्वे एकवचनं भवति। ब्राह्मणौ पठतः। ब्राह्मणः पठति ॥

२६४. कारके ॥ २३ ॥ (५३४)

'कारके' इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते। 'कारके' इत्यधिकारो वेदितव्यः—यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'कारके' इत्येवं तद् वेदितव्यम्।

न्यासः

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ द्व्येकयोरिति। अयमपि भावप्रधानो निर्देशः, अन्यथा हि बहुत्वात् बहुवचनं स्यात्। भावप्रधाने तु निर्देशे, द्वित्वमेकत्वञ्च द्वावेतार्थाविति युक्तं द्विवचनम्। **एतदपीत्यादिना**ऽस्यापि योगस्य विध्यर्थतां दर्शयति। **अर्थाभिधानमिति।** अर्थो वाच्योऽभिधीयते येन तदर्थाभिधानम् ॥ २२ ॥

कारके ॥ कारक इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमिति। अपादानादयः संज्ञाविषयो यस्य तत् तथोक्तम्। आदिशब्देन सम्प्रदानादीनां ग्रहणम्। अथ वक्ष्यमाणानां ध्रुवादीनामियं संज्ञा कस्मान्न भवति? एवं मन्यते—यदीयं ध्रुवादीनां संज्ञा स्यात् तदा कारकशब्दः प्रथमान्त एव निर्दिश्येत, यथान्ये 'प्रत्ययः' इत्येवमादयः संज्ञाशब्दा निर्दिश्यन्ते; अयं तु सप्तम्या निर्दिष्टः, तस्मान्नेयं ध्रुवादीनां संज्ञेति। 'कारके' इति निर्धारणे सप्तमी, निर्धारणं तु बहूनां सम्भवति, तत् कथमेकवचनेन निर्देशः? सामान्यपेक्षया त्वेकवचनम्। अथ वा—'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति', ततो 'व्यत्ययो बहुलम्' इति बहुवचने प्राप्त एकवचनम्—कारकेषु मध्ये यद् ध्रुवं कारकं तदपादानसंज्ञं भवति। एवमन्यत्रापि वेदितव्यमिति।

पदमञ्जरी

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दः संख्यावाची। अयमपि भावप्रधानो निर्देशः, अत एव 'द्व्येकयोः' इति द्विवचनम् तदाह—**द्वित्वैकत्वयोरिति। एतदपीत्यादि।** अनेनास्यापि विध्यर्थत्वं दर्शयति। कथं तर्हि सामान्यविहितयोरिति, यावता नियमार्थत्वे एतद् घटते? उच्यते; साधारणपर्यायः सामान्यशब्दः ससंख्यनिःसंख्यसाधारण्येन विहितयोरित्यर्थः। **अर्थाभिधानमिति।** अर्थः = वाच्योऽभिधीयते = कथ्यते येन तदर्थाभिधानम्। द्व्येकयोरित्यत्र 'संख्याया अल्पीयस्याः' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातोऽस्मादेव निपातनान्न भवति। संख्येयवचनेष्वेवार्थद्वारकमल्पीयस्त्वमित्यन्ये ॥ २२ ॥

कारके ॥ अधिकारोऽनेकप्रकारः। संज्ञा, विशेषणम्, स्थानी, प्रकृतिः, निमित्तम्, आदेश इति। 'प्रत्ययः', 'शेषे', 'पूर्वपरयोः' 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' 'धातोः' 'आर्द्धधातुके मूर्द्धन्यः' इति, तदिह विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाच्चाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह—**'कारक' इति विशेषण""मधिक्रियत इति।** न तावत्सञ्ज्ञात्वेनाधिकारः; सञ्ज्ञानुरूपः प्रथमानिर्देश एव कस्मान्न कृतः, युक्तं चैतद् कारकसंशब्दनेषु वक्ष्यमाणानामपादानादीनामेव षण्णां ग्रहणस्येष्टत्वाद्; अन्यथा नटस्य शृणोतीति कारकशेषस्यापि प्रसङ्गात्? उच्यते; सञ्ज्ञापक्षे—अपाये यद् ध्रुवं तत् कारकसञ्ज्ञं भवति, अपादानसञ्ज्ञं चेत्ययमर्थो भवति, एवमन्यत्रापि; ततश्च कारकापादानसञ्ज्ञयोर्युगपद्विधानात् परस्परं निमित्तनिमित्तिभावाभावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति। विशेषणाधिकारे तु—कारकेषु मध्ये यदपाये ध्रुवं कारकमित्यर्थो लभ्यते, निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति। अतो विशेषणानुरूप निर्देशः कृतः, न तु सञ्ज्ञानुरूपः।

भावबोधिनी

द्वित्व संख्या में द्विवचन और एकत्वसंख्या अर्थ में एकवचन होता है—यह भी सामान्यरूप से विहित द्विवचन और एकवचन के अर्थों का कथन है द्वित्व में द्विवचन होता है, एकत्व में एकवचन होता है। उदा० ब्राह्मणौ पठतः। ब्राह्मणः पठति। दो ब्राह्मण पढ़ते हैं एक ब्राह्मण पढ़ता है। कहीं कहीं पचति, पचतः यह भी पाठ है।] ॥ २२ ॥

कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः। कारकम्, हेतुरित्यनर्थान्तरम्। कस्य हेतुः ? क्रियायाः। वक्ष्यति—'ध्रुवमपायेऽपादानम्' (१.४.२४), **ग्रामादागच्छति। पर्वतादवरोहति।**

न्यासः

कारकशब्दोऽयमस्त्येव व्युत्पन्नः—ण्वुलन्तः कर्तृपर्य्याय इति, अस्ति च संज्ञाशब्दः—अव्युत्पन्नो निमित्तपर्य्याय इति। तत्रेह यदि पूर्वोक्तस्य ग्रहणं स्यात् तदापादानादिषु कारकशब्दो न वर्तते, यथा—कर्तृशब्दः 'ण्वुल्तृचौ' इति कर्त्तरि व्युत्पादितः, तथा कारकशब्दोऽपि; कर्त्ता च स्वतन्त्रः, अपादानादयश्चास्वतन्त्राः, तत् कथं तेषु कारकव्यपदेशः स्यात्? असति हि कारकव्यपदेशे कारकसंशब्दनेषु तेषां ग्रहणं न स्यात्। अथ तेषामपि कथञ्चित् स्वतन्त्रताभ्युपेयेत, एवञ्च तत्र कर्तृसंज्ञा प्रसज्येत, ततश्च ग्रामादागच्छति, उपाध्यायाय गां ददातीत्यादौ ग्रामादिभ्यस्तृतीया प्रसज्येत, इतरेतराश्रयश्चापि दोषः स्यात्। तथा हि—कर्तृसंज्ञोत्तरकालं कारकशब्दस्य व्युत्पत्तिः, तस्यां सत्यां कारकशब्दोपक्रमेण कर्त्तृसंज्ञा स्यात्, बह्वेवं प्रतिविधेयं स्यात्, प्रतिविधाने च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। निमित्तपर्यायस्य तु कारकशब्दस्य ग्रहणे न दोषः स्यात्, ततः स एव गृह्यत इति मत्वाह—**कारकशब्दोऽयं निमित्तपर्याय इति। ग्रामादागच्छतीति।** ग्रामस्य ध्रुवस्यागमनक्रियां प्रति निमित्तभावोऽस्ति। यदीह ग्रामाऽवधिभावेन नावतिष्ठेत तत आगमनं न निष्पद्येत, तस्माद् ग्रामः कारकम्।

पदमञ्जरी

कारकसञ्ज्ञा त्वन्वर्थत्वाद् व्यापारशून्यस्य न भवति। किं च कारकसंज्ञाया अपादानादिसञ्ज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति, ततश्च 'स्तम्बेरमः' इत्यत्र सप्तम्यां श्रूयमाणायां गतिकारकोपपदादिति स्वरो न स्यात्, 'कारके' इति निर्धारणे सप्तमी, सामान्यापेक्षं चैकवचनम्। कारकशब्दोऽयमस्ति ण्वुलन्तः—करोतीति कारकमिति, अस्त्यव्युत्पन्नः सञ्ज्ञाशब्दो निमित्तपर्यायः; तत्र पूर्वस्य ग्रहणेऽपादानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्त्तेत, यथा कर्तृशब्दः, तेषामस्वतन्त्रत्वात्; स्वातन्त्र्ये वा पक्षे कर्तृसञ्ज्ञा प्रसज्येत, नैष दोषः; सर्वमेव खलु कारकं यथायथमवान्तरव्यापारं निर्वर्तयत् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते, सा च सकलकारकजन्या फलभूता विक्लित्यादिरूपा क्रिया प्रधानक्रिया। यद्वा—सामान्यभूता क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय प्रवर्तन्ते, अतो यद्यत्फलजननारूपं तत्सर्वेष्वेव कारकेष्वविशिष्टम्। किञ्चित्खलु कारकं केनचिदेव रूपेण फलं जनयतीति फलजनना सर्वेषामभिन्नरूपा। अवान्तरभेदविवक्षायां तु करणादिरूपोन्मेषः।

न च वैशेषिकाणामिवास्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता, धात्वर्थो हि क्रिया, न परिस्पन्द एव। धातुना च सकलकारकानुयाय्योदनादिफलावच्छेदेन एकीकृतो व्यापारोऽभिधीयते। तस्यामेकस्यां प्रधानक्रियायामुपयोगो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन, तद्यथा—अपादानस्यावधिभावोपगमनं व्यापारः, सम्प्रदानस्य तु प्रेरणानुमत्यनिराकरणादिः, करणस्य काष्ठादेर्ज्वलनादिः, अधिकरणस्य सम्भवनधारणादिः, कर्मणो निर्वृत्त्यादिः, कर्तुः प्रसिद्ध एव प्रयोजकस्य प्रेषणादिः। न चैवं सति करणादीनामपि कर्तृसञ्ज्ञाप्रसङ्गः, परतन्त्रत्वात्। प्रधाने हि कर्त्रा समवाये करणादीनि परतन्त्राणि, व्यवाये स्वतन्त्राणि; तद्यथा—अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यम्, व्यवाये स्वातन्त्र्यम्। यद्येवम्, कारकव्यपदेशोऽपि करणाद्यवस्थायां न स्यात्?

भावबोधिनी

'कारके' यह विशेषण अपादानादिसंज्ञा-विषयक है, इसका अधिकार चलता है। 'कारके' यह अधिकार समझना चाहिये—इसके बाद जो भी कहा जायगा उसे 'कारके' [कारक] इसप्रकार समझना चाहिये।

कारक शब्द निमित्त का पर्याय है। कारक, हेतु—यह समानार्थक है। किसका हेतु? क्रिया का। आगे कहा जायगा 'अपाये = पार्थक्य में ध्रुव अपादान कहा जाता है।' ग्रामादायाति—'गाँव से आता है। पर्वतादवरोहति—पर्वत से उतरता है। [यहाँ आगमन और अवरोहण में ध्रुव ग्राम को निमित्त माना जाता है। तभी वह अपादान कारक होता है।]

कारक इति किम् ? वृक्षस्य पर्णं पतति । कुडचस्य पिण्डः पतति ।

'अकथितं च' (१.४.५१) **। अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं पन्थानं पृच्छति ।**

कारके इति किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ।

न्यासः

वृक्षस्य पर्णं पततीति । वृक्षः सम्बन्धित्वेनात्र विवक्षितः, न तु निमित्तत्वेन । अपायस्य कारकग्रहणान्निमित्तत्वेनाविवक्षितस्यापादानसंज्ञा न भवति । नैतत् कारकग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं युक्तम्; ध्रुवग्रहणेनैवात्रापादानसंज्ञाया निर्वतितत्वात्, ध्रुवं हि तद् यदवधिभूतमपाये साध्ये । तथा हि **वृत्तिकारो** वक्ष्यति—'अपाये साध्ये यदवधिभूतम्' (पृ० १३२) इति । न चेह वृक्षोऽवधित्वेन विवक्षितः, किं तर्हि ? सम्बन्धित्वेन, नैतदस्ति; विवक्षितावधिभावस्यैव वृक्षस्य सम्बन्धिभावेन विवक्षितत्वात् । अवधिभूतस्य वृक्षस्य सम्बन्धिनः पर्णं पततीत्यर्थः । न हि सम्बन्धित्वेन विवक्षाऽवधिभावविवक्षया विरुध्यते । तस्माद्विवक्षितावधिभावस्यैव वृक्षस्य सम्बन्धित्वमात्रं विवक्षितम्, न तु विद्यमानमप्यपायं प्रति निमित्तत्वमिति कात्रायुक्तता !

माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छतीति । 'अकथितञ्च' इत्यकथितस्य कर्मसंज्ञा विधीयमाना 'कारके' इत्येतस्मिन्नसति माणवकस्यापि स्यात्, कथम् ? अकथितशब्दोऽयमकीर्तितपर्यायः । स च कस्यचिद् विशेषस्याप्रकृतत्वाद् विशेषानुपादाने सति प्रयुज्यमानः सर्वत्राविशेषेणाकीर्तितमात्रे स्यात् । ततश्च 'अकथितम्' इत्युच्यमाने कारकञ्चाकारकञ्च सर्वमकथितमिति गम्यते । यथा पिताऽपादानादिभिर्विशेषकथाभिर्न कथितः, तथा माणवकोऽपि, अतस्तस्यापि कर्मसंज्ञा स्यात् । 'कारके' इत्यस्मिंस्तु सति प्रश्नक्रियानिमित्तस्य पितुरेव भवति, न तु माणवकस्य । न ह्यसौ प्रश्नक्रियां प्रति निमित्तभावेन विवक्षितः, किं तर्हि ? पितुः सम्बन्धित्वेन ।

पदमञ्जरी

करणम् कारकमिति अधिकारसामर्थ्यात् । कारकशब्दोपनीतस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञास्यते । अवस्थान्तरे यत् स्वतन्त्रं तत्साधकतमं करणमिति कर्तुरेव त्वेकस्य सांप्रतिकं स्वातन्त्र्यम्, तच्च कर्तृसञ्ज्ञाङ्गतया चोदितम् । यदि तर्हि व्युत्पत्तिपक्षेऽप्यवस्थान्तरगतमेव स्वातन्त्र्यम्, एवं तर्हि करणाद्यवस्थायां निमित्तभाव एवाभ्युपगतो भवति ? यद्येवम्, किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन ! निमित्तपर्यायस्यैव ग्रहणमस्त्विति मन्यमान आह—**कारकशब्दश्चेति । कस्य हेतुरिति ।** द्रव्यगुणविषयोऽपि हेतुः कारकं प्राप्तमित्यभिप्रायः । कारकशब्दोऽय क्रियाहेतावेव प्रसिद्ध इत्याह—**क्रियाया इति ।** अनाश्रितव्यापारं निमित्तम्, आश्रितव्यापारं कारकम्, उक्तं च—

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । इति । (वा० प० ३.७.२५)

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ।। इति च । (वा० प० ३.७.२४)

कथं तर्हि पूर्वमुक्तम्—अनर्थान्तरमिति, न हि सामान्यविशेषवचनानामनर्थान्तरवाचित्वम् ? सत्यम्; सामान्यशब्दयोरपि अर्थप्रकरणादिना विशेषवृत्तिमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । **वृक्षस्य पर्णं पततीति ।** पर्णविशेषणत्वेनात्र वृक्षो विवक्षितः, न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसंज्ञा न भवति, न वापायस्याविवक्षितत्वात् । सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति, नान्यथा । न चात्र वृक्षोऽवधित्वेन विवक्षितः । तथा हि—वृक्षमजहत्यपि

भावबोधिनी

कारके—[क्रिया का हेतु]—इसका क्या फल है ? वृक्षस्य पर्णं पतति । वृक्ष का पत्ता गिरता है । कुड्यस्य पिण्डः पतति । दीवाल का पिण्ड गिरता है । [इनमें पतन क्रिया के प्रति वृक्ष और कुड्य कारक = हेतु नहीं हैं । अतः कारकविभक्ति न होकर सम्बन्ध अर्थ में षष्ठी होती है ।] 'अकथितं च' (पा० सू० १।४।५१) 'अकथित कारक कर्मसंज्ञक होता है । माणवकं पन्थानं पृच्छति । [बच्चे से रास्ता पूछता है ।]

'कारके' इसका क्या फल है ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । माणवक के पिता से रास्ता पूछता है । [यहाँ माणवक कारक = क्रियाहेतु नहीं है ।]

कारकसंशब्दनेषु चानेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

२६५. ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥ (५८६)

ध्रुवं = यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । सार्थाद्धीनः । रथात् पतितः

न्यासः

यदि विशेषणमिदं ध्रुवादीनाम्; न संज्ञा, ततश्च 'कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि' इत्येवमादिषु प्रदेशेषु यत्र कारकशब्दः संशब्दते तदा तत्रापादानादीनां कारकग्रहणेन ग्रहणं न स्यात् । संज्ञापक्षे तु न दोषः, संज्ञा ह्यावर्त्तमाना संज्ञिनं प्रत्याययतीत्यत आह—**कारकसंशब्दनेत्यादि** । यत्र कारकशब्दस्य संशब्दनं तत्राप्यनेनैव विशेषणेन विवक्षितार्थप्रत्यायनलक्षणो व्यवहारोऽयं विज्ञायते; प्रदेशान्तरेऽपि कारकशब्दस्य निमित्तपर्यायस्यैवोपादानात् । तच्च निमित्तमपादानाद्येव, न हि ततोऽन्यत्क्रियानिमित्तं भवति । तस्मात् कारकग्रहणेनापादानादीनां ग्रहणं भवति । अन्ये त्वाहुः—साहचर्यात् कारकविशेषणसहचरिता अपादानादयः कारकशब्देनोच्यन्त इति तद्ग्रहणेनैव तेषां ग्रहणम् । कारकग्रहणं वा स्वरयितव्यम् । तेन 'स्वरितेनाधिकारः' इत्येव विधिर्भवति । तस्मात् कारकग्रहणेनापादानादीनां ग्रहणं भविष्यति ॥ २३ ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ अपायः = विश्लेषः, विभाग इत्यर्थः । तस्य च द्विष्ठत्वाद् यथा तेन विभागेन योऽपैति सोऽपाययुक्तः, तथा यतोऽपैति सोऽप्यपाययुक्तः; तस्मादुभयत्र पञ्चम्या भवितव्यमित्यत एवाह—**ध्रुवं यदपाययुक्तमिति । अपाये साध्य इति** । विषयसप्तमीयम् । अपायस्य साध्यत्वेन विषयभूत इत्यर्थः ।

पदमञ्जरी

पर्णं वृक्षस्य पर्णं पततीति भवति प्रयोगो यदा वृक्षः छिन्नः पततीति, सत्यम्; अत एवास्मिन्नतृप्तः सन्नाह—**माणवकस्य पितरमिति** । अत्र पितुः सम्बन्धित्वेन माणवको विवक्षितः, न तु प्रश्नक्रियां प्रति निमित्तत्वेनेति कर्मसंज्ञा न भवति; असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् । शेषलक्षणा तु षष्ठी अकथिते दुह्यादिपरिगणनाद्राज्ञः पुरुष इत्यादौ सावकाशा । यदि तर्हि विशेषणमिदम्, ध्रुवादीनां न संज्ञा, 'कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि'—इत्यादौ यत्र कारकशब्दः संशब्द्यते तत्रापादानादीनां लक्ष्यमाणानां षण्णामेव ग्रहणमिष्यते, तन्न सिद्ध्यति । संज्ञापक्षे तु न दोषः, संज्ञा ह्यावर्तमाना संज्ञिनं प्रत्याययति । स्यादेतत्—प्रदेशेष्वपि क्रियानिमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादानम्, तच्च निमित्तमपादानाद्येवेति, तदसत्; नटस्य शृणोतीत्यादौ कारकशेषस्य सम्भवादित्यत आह—**कारकसंशब्दनेषु चेति** । कारकग्रहणं प्रदेशेषु स्वर्यते, स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति भावः ॥ २३ ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ ध्रुवमिति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' इत्यस्मात्कुटादेः पचाद्यचि रूपम् । ये तु ,ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' इति पठन्ति, तेषामिगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । अपायः=विश्लेषः, विभागस्तद्धेतुभूतश्च गतिविशेषोऽ-

भावबोधिनी

जहाँ कारक शब्द का श्रवण होता है वहाँ इसी विशेषण [निमित्त पर्यायवाची] से व्यवहार समझना चाहिये ।

विमर्श—काशिकाकार ने कारक का अर्थ क्रिया का निमित्त किया है । नव्यवैयाकरण दीक्षित आदि क्रियान्वयी = कारक मानते हैं । नागेश भट्ट क्रियाजनक = कारक मानते हैं । इनमें कोई विशेष अन्तर नहीं हैं । जो क्रिया का निष्पादक होता है, वही कारक होता है । यह निष्पादन जिस रूप से होता है, वही कारक विशेष बन जाता है । यह अधिकार सूत्र होने के कारण आगे वाले सूत्रों में अन्वित होता है अतः सभी कारक होते हैं ॥ २३ ॥

ध्रुव = अपाय से युक्त, अपायसाध्य रहने पर जो अवधि बना है, वह कारक अपादानसंज्ञक होता है । उदा०—ग्रामाद् आगच्छति । पर्वताद् अवरोहति । सार्थाद् हीनः । रथात् पतितः । इनमें क्रमशः आगमन के प्रति ग्राम, अवरोहण के प्रति पर्वत, हीनत्व = छूटना के प्रति सार्थ = समूह, और पतन के प्रति रथ ध्रुव = अवधिभूत होने से अपादान होता है ।]

***जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्** (म० भा० १.४.२४ वा० १)* । **अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्विरमति । धर्मात् प्रमाद्यति ।**

न्यासः

यद्यपि ध्रुवशब्दो लोक एकरूपतामाचष्टे—ध्रुवमस्य शीलम्, ध्रुवमस्य रूपमिति; तथाप्यपाये साध्येऽभिहितया तया न कश्चिदर्थः सम्पद्यत इति नात्र ध्रुवताऽपायं प्रत्युपयुज्यते ? सैवोपादीयते, सा चावधिभाव एव । तस्मादपायशब्दस्य सन्निधौ ध्रुवशब्दः सम्बन्धात् संश्लेषलक्षणात् प्रच्यवमानस्यावधिभावमाचष्टे, इत्यत आह—**अवधिभूमिति ।** अत एवापाये साध्येऽवधिभूतं यत् तदिह ध्रुवशब्देनोच्यते । तेन धावतोऽश्वात् पतित इत्येवमादावप्यपादानसंज्ञा अश्वादेः सिद्धा भवति । अस्ति ह्यत्रापि सत्यपि चलत्वेऽश्वादेरप्यपवायेऽवधिभावः ।

अथेह कथमपादानसंज्ञा—अधर्माज्जुगुप्सते, अधर्माद्विरमति, धर्मात् प्रमाद्यतीति, न ह्यत्रापायोऽस्ति ? कथम् ? कायसम्प्राप्तिपूर्वको ह्यपायो भवति, न चेह कायसम्प्राप्तिरस्तीत्यत आह—**जुगुप्सेत्यादि ।** जुगुप्साद्यर्थानां धातूनां प्रयोगेऽपादानसंज्ञाया उपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'अपादानम्' इति महती संज्ञा क्रियते, महाविषयेयं संज्ञेति सूचनार्थम् । एवञ्च महाविषया भवतीयम्—यदि सूत्रोपात्तात् संज्ञिनोऽन्योऽप्यस्या विषया भवति, नान्यथा; तेन जुगुप्सादीनां प्रयोगेऽसत्यप्यपायेऽ-

पदमञ्जरी

वधिसापेक्षः, तत्र विभागस्य द्विष्ठत्वात् न केवलमपयन्नेव तेन युक्तः, किं तर्हि ? यतोऽपैति सोऽपि युक्त एवेत्याह—**ध्रुवं यदपाययुक्तमिति ।** कथं पुनः सप्तमीनिर्देशोऽप्ययाययुक्तमिति प्रतिपद्येमहीत्यत्राह—**अपाये साध्य इति ।** साध्यत्वेन विषयत्वात् सामर्थ्यलभ्यो योग इति भावः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते—ध्रुवमस्य शीलम्, ध्रुवमस्य रूपमिति, इह तदपायेन विशेष्यते—अपाये यद् ध्रुवमिति, न तु सार्वत्रिकम्, तच्चापाये ध्रुवमुच्यते—यदपायेनानाविश्यते उपयुज्यते चापाये, तच्चार्थादवधिभूतमित्याह—**यदवधिभूतमिति ।** एवं च सार्थाद् हीनः, रथात्पतितः, धावतः पतित इत्यादौ सत्यपि क्रियान्तरावेशाच्चलत्वे तत्तद्धावनादिक्रियानावेशात्तन्निमितमपायं प्रत्यौदासीन्यादस्त्येव ध्रुवत्वमिति भवत्येव संज्ञा । उक्तं च—

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते ॥ इति । (आकरे नोपलभ्यते)

'पततः पतितः' इत्यत्रापि परगतपातापेक्षया [पततः] ध्राव्यमेव । तथा हि—

पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ ।
तस्य त्वश्वस्य पतने कुड्यादिर्ध्रुव उच्यते ॥ (आकरे नोपलभ्यते)

इह तु परस्परस्मान्मेषावपसर्पत इति—

मेषान्तरक्रियापेक्षमधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथक् ॥ (वा० प० ३.७.१४१)
गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते ॥ (वा० प० ३.७.१४३)

जुगुप्सेति । प्रश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः, स चात्र नास्ति; बुद्धिपरिकल्पितस्तु गौणः, न च मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तम् । अत एव 'भीत्रार्थानाम्' इत्यादेरारम्भ इति **वाक्यकारस्याभिप्रायः** । अत्र च कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति—नटस्य शृणोतीति यथा । प्रत्याख्यानं तु साधकतममिति तमब्ग्रहण लिङ्गम्,

भावबोधिनी

'जुगुप्सा = अनिष्टसाधनता—ज्ञानरूपी निन्दा, विराम और प्रमाद अर्थवाली धातुओं के प्रयोग में अपादान संज्ञा कहनी चाहिये ।'

उदा०—अधर्मात् जुगुप्सते । अधर्म से घृणा करता है । अधर्मात् विरमति । अधर्म से विरत होता है । धर्मात् प्रमाद्यति । धर्म से प्रमाद करता है ।

अपादानप्रदेशाः—'अपादाने पञ्चमी' (२.३.२८) **इत्येवमादयः ॥**

न्यासः

पादानसंज्ञा भविष्यतीति । अथ वा—अस्त्येवात्रापायः, न हि कायसंप्राप्तिपूर्वक एवापायो भवतीति, किं तर्हि ? चित्तसंप्राप्तिपूर्वकोऽपि भवति । इह तावदधर्माज्जुगुप्सते, अधर्माद्विरमतीति, य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स एवं पश्यति—दुःखहेतुरयमधर्मो नाम, अतो नार्हत्येनं सचेताः कर्तुमिति; एवं विचारयंस्तं बुद्धया प्राप्नोति, प्राप्य च ततो निवर्तते । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्येवमपादानमिति संज्ञा सिद्धा भवति । धर्मात् प्रमाद्यतीत्यत्रापि यो नास्तिकः पुरुषो भवति, स एवं पश्यति—'नास्माद्धर्मात् किञ्चिदिष्टं सम्पद्यते, दुःखमेव केवलं तदारम्भनिमित्तकं भवति', स एवं विचारयंस्तं बुद्धया प्राप्नोति, प्राप्य च ततो निवर्तते । तथा च ध्रुवमपायेऽपादानमित्येवं सिद्धम् । **प्रमाद्यतीति** । 'मदी हर्षे', 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इति दीर्घः । अथेह कथमपादानसंज्ञा—ग्रामान्नागच्छतीति ? कथञ्च न स्यात् ? ग्रामस्यापायेनायुक्तत्वात् । यस्या सत्यामपायो भवति, सा प्रतिषिध्यते[1] चापादानसाधनागमनक्रिया, तदसत्यां तस्यां कुतोऽपायः ? नैष दोषः; अत्र ह्यपादानसंज्ञायां समुपजातायां पश्चात् प्रतिषेधेन सम्बन्धः क्रियते, अन्यथा हि प्रतिषेधस्य विषयो न दर्शितः स्यात् । तथा ह्यपादा-

पदमञ्जरी

कारकप्रकरणे यथासम्भवमेव साधकत्वमिति । तदिह-अधर्माज्जुगुप्सते इत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकायां निवृत्तौ जुगुप्सादीनां वृत्तिरिति स्थिते य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति, स पश्यति—दुःखहेतुधर्मो नैनं करिष्यामीति; स बुद्धया तं प्राप्नोति, प्राप्य च ततो निवर्त्तते । **धर्मात् प्रमाद्यति** धर्मान्मुह्यतीति । य एष नास्तिकः पुरुषः, स पश्यति—नानेन धर्मेण किंचिदाप्यते, नैनं करिष्यामीति स बुद्धया तं प्राप्नोति, प्राप्य च ततो निवर्त्तते, तत्र ध्रुवमपाय इत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते ॥ (वा० प० ३.७.१३६)

यत्र धातुनापायलक्षणः संज्ञाविषयो निर्दिश्यते, यथा—ग्रामादागच्छतीति, तन्निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह, यथा—बलाहकाद् विद्योतते विद्युद् इति, अत्र हि निःसरणाङ्गविद्योतने विद्युतिर्वर्त्तते—बलाहकान्निःसृत्य विद्योतत इत्येव; कुसूलात्पचतीत्यत्राऽऽदानाङ्गे पाके पचिर्वर्त्तते—कुसूलादादाय पचतीति, तदुपात्तविषयम् । अपेक्षितक्रियं तु—यत्र क्रिया न श्रूयते, प्रमाणान्तरेण तु प्रतीयते, यथा—आगच्छन्तं पुरुषं प्रत्यक्षेण पश्यन्नाह—कुतो भवानिति, सोऽपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह—पाटलिपुत्रादिति ।

ध्रुवग्रहणं किम् ? ग्रामादागच्छति शकटेन—अत्र शकटस्य मा भूत् । अथ क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहण इह कस्मान्न भवति—धनुषा विध्यतीति, अत्र हि शराणामपायं प्रति अवधिभावेनैव धनुषः साधकतमत्वम् ?

भावबोधिनी

अपादान के प्रयोगस्थल 'अपादाने पञ्चमी' (पा० सू० २।३।२८) आदि हैं ।

विमर्श—ध्रुव का स्थिर अर्थ प्रसिद्ध है । परन्तु यहाँ पारिभाषिक रूप से अवधिभूत अर्थ लिया जाता है । अन्यथा 'धावतः अश्वात् पतितः' में अश्व की अपादान संज्ञा करना कठिन होगा ।

विभाग होने के पहले संयोग रहना अनिवार्य है । परन्तु जुगुप्सा आदि में ऐसे संयोग की स्थिति नहीं रहती है, तब अपाय = विभाग सम्भव नहीं है । अतः यह वार्तिक बनाया गया । भाष्यकार ने बुद्धिकृत संयोग और विभाग की कल्पना करके वार्तिक का खण्डन कर दिया है । यह अपादान तीन प्रकार का होता है—(१) निर्दिष्ट-विषय, (२) उपात्तविषय, (३) अपेक्षितक्रियक । जहाँ धातु से अपाय प्रतीत हो जाता है, जैसे ग्रामादागच्छति, वहाँ निर्दिष्टविषय; जहाँ एक धातु दूसरी धातु के अर्थ को अपने में मिला कर कहती है वहाँ उपात्तविषय-जैसे—बलाहकाद्

१. 'सा प्रतिषिध्यतेऽत्रापादानसाधनक्रिया'—इत्युचितः पाठः ।

२६६. भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥ (५८८)

बिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। चौरेभ्यो

न्यासः

नसाधनागमनक्रिया प्रतिषेद्धुमिष्टा। तत्र यदि चादावेव निषेधः स्याद्, अपायाभावात् तदसम्बद्धस्य ग्रामस्यापादानसंज्ञा सिद्धा न स्यात्। ततश्च या प्रतिषेध्यापादानसाधनागमनक्रिया प्रतिषेधस्य विषयभूता, सा न शक्यते प्रदर्शयितुम्; न चात्राप्रदर्शितविषये प्रतिषेधः शक्यते वक्तुम्। तस्मात् पूर्वमपादानसंज्ञा भवति, पश्चाद् प्रतिषेधेन योग इत्येष क्रमः ॥ २४ ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ भीतिर्भीः, त्राणं त्राः; सम्पदादित्वात् क्विप्। भीश्च त्राश्च भीत्रौ। भीत्रावर्थौ येषां ते भोत्रार्थाः। **बिभेत्यर्थानामित्यादि।** बिभेति-त्रायतिशब्दाविह साहचर्याद् बिभेतित्रायत्यर्थयोर्वर्त्तेते। बिभेतिरर्थो येषां ते बिभेत्यर्थाः। त्रायतिरर्थो येषां ते त्रायत्यर्थाः। **बिभेतीति।** 'ञिभी भये', जौहोत्यादिकः। **उद्विजते इति।** 'ओविजी भयचलनयोः', तौदादिकोऽनुदात्तेत्। **त्रायत इति।** 'त्रैङ् पालने' भौवादिकः।

अरण्ये बिभेतीति। नात्रारण्याद्भयम्, किं तर्हि? तत्रस्थेभ्यश्चौरादिभ्यः। ननु चात्राधिकरणसंज्ञा परत्वाद् बाधिका भविष्यति। अपि च—ध्रुवमित्यनुवर्तते, 'ध्रुवञ्चावधिभूतम्' इत्युक्तम्, न चारण्यमवधिभावेन

पदमञ्जरी

सत्यम्; उभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भविष्यति। नन्वेवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य नैव भविष्यति, एवं संज्ञान्तरविषये सर्वत्र। वृक्षस्य पत्रं पततीत्यत्र त्वपायस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति। संज्ञिनिर्देशार्थं तु न हि 'कारके' इति सप्तम्यन्तेन शक्यः संज्ञी निर्देष्टुम्, सिद्धं तु निर्द्धार्यमाणस्य संज्ञित्वादपायविषयेषु कारकेषु मध्ये यत्कारकं संज्ञान्तरस्याविषयस्तदपादानमिति, तदेवं ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥ २४ ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ भयं भीः, त्राणं त्राः, सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। भीत्रौ अर्थौ येषां ते भीत्रार्थाः, षष्ठीप्रयोगापेक्षया कारकापेक्षया चेत्याह—**बिभेत्यर्थानामित्यादि।** अत्र बिभेतित्रायतिशब्दौ तदर्थयोर्वर्तेते, तदर्थोऽर्थो येषामित्यर्थः। त्राणं बाधकेभ्यो रक्षणम्, बाधकाश्च भयहेतव इति त्रार्थानामपि भयहेतुः कारकं भवत्येव। **चोरेभ्य इति।** चोरयतेः पचाद्यचि चोरः। क्वचित् **चौरेभ्य** इति पाठः। तत्र स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्। छत्रादिषु वा चुराशब्दः पठ्यते, स चाऽप्रत्ययादित्यस्य 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि बाधके प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये णिलुकि च व्युत्पाद्यते, ततश्चुरा स्तेयं शीलमस्येति णे कृते स एवार्थो भवति। **बिभेतीति।** 'ञिभी भये' जुहोत्यादिः। **उद्विजते इति।** 'ओविजी भयचलनयोः' तौदादिकोऽनुदात्तेत्। **अरण्ये इति।** अत्र तत्स्थेभ्यो वृक्षादिभ्यो भयम्, नारण्यात्। ननु च ध्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते, न चारण्यमवधित्वेन विवक्षितम्, परत्वाच्चाधिकरणसञ्ज्ञैव भविष्यति, सत्यम्; पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः, कथम्? भयादिपूर्विकायां निवृत्तौ भयादयो वर्तन्ते—बिभेतीति कोर्थः? भीत्या निवर्तत इत्यर्थः, त्रायत इति कोऽर्थः? चोरकृताद्वधादेस्त्राणेन

भावबोधिनी

विद्योतते विद्युत्—यहाँ बादल से निकल कर बिजली चमकती है, यह अर्थ है। जहाँ क्रिया की अपेक्षा रहती है, जैसे सामने आते हुये पुरुष को देखकर 'कुतो भवान्?' यह प्रश्न होता है और 'पाटलिपुत्रात्' यह उत्तर होता है। इसमें 'अपेक्षितक्रियक' होता है ॥ २४ ॥

भय अर्थवाली और त्राण अर्थवाली धातुओं के प्रयोग में भय का हेतु जो कारक है, उसकी अपादान संज्ञा होती है। [जिससे भय हो, या जिससे रक्षा की जाय, वह अपादान होता है।] उदा०—चौरेभ्यः बिभेति। चौरेभ्यः उद्विजते [चोर से डरता है, चोर से घबराता = डरता है।] [यहाँ भय के हेतु चौर की अपादान संज्ञा होने से उनमें

बिभेति । चौरेभ्य उद्विजते । त्रायत्यर्थानाम्—चौरेभ्यस्त्रायते । चौरेभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम् ? अरण्ये बिभेति । अरण्ये त्रायते ॥

२६७. पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ (५८९)

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगेऽसोढो—योऽर्थः सोढुं न शक्यते, तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । अध्यय-

न्यासः

विवक्षितम्, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन भयहेतुग्रहणेन ? एवं तर्हि पूर्वस्यायं प्रपञ्चः । न हि कायसम्प्राप्तिपूर्वक एवापायो भवति, किं तर्हि ? बुद्धिसम्प्राप्तिपूर्वकोऽपि । अस्ति चेह बुद्धिसम्प्राप्तिपूर्वकोऽप्यपायः, तथा हि—चौरेभ्यो बिभेतीत्यत्र यस्तावत् पुरुषः प्रेक्षावान् भवति स एवं पश्यति—'यदि मां चौराः पश्येयुर्ध्रुवं मे मृत्युः' इति, विचारयंस्तान् बुद्धया प्राप्नोति, प्राप्य च ततो निवर्तते । तत्र ध्रुवमित्यादिनैव सिद्धम् । तस्मात् पूर्वस्यायं प्रपञ्चः । न च प्रपञ्चे गुरुलाघवं चिन्त्यते । एवमुत्तरेऽपि योगाः पूर्वस्यैव प्रपञ्चा वेदितव्याः; तदुदाहरणानाम् 'अध्ययनात् पराजयते' इत्येवमादीनां पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । यथा च तेषां सिद्धत्वं तथा **भाष्ये** एव प्रतिपादितम् । तस्मात् तत्रापि गुरुलाघवं न चिन्तनीयम् ॥ २५ ॥

पराजेरसोढः ॥ सोढुं न शक्यत इति । अभिभवितुं न शक्यत इत्यर्थः । **अध्ययनात् पराजयते** इत्यध्ययनमभिभवितुं न शक्नोति, न पारयतीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम् ।

शत्रून् पराजयते इति । अभिभवतीत्यर्थः । ननु च परत्वात् कर्मसंज्ञयैवात्र बाधितत्वादपादानसंज्ञा न भविष्यति, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेनासोढग्रहणेन ? सत्यमेतत्; प्रपञ्चे गुरुलाघवं न हि चिन्त्यते, प्रपञ्चश्चायम् ।

पदमञ्जरी

निवर्त्तयतीत्यर्थः । कथं तर्हि चोरमध्यवर्त्तिनि चोरेभ्यो बिभेतीति प्रयोगः, न ह्यत्र निवृत्तिरस्ति ? अत्रापि भीत्या निर्वर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्यः । तदेवं बुद्धिपरिकल्पितोऽपायोऽस्तीत्युपात्तविषयमिदमपादानमिति कृत्स्न एव प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्यनुयोगेन ? ॥ २५ ॥

पराजेरसोढः ॥ अत्र धातुपाठगतस्य जीत्येतावन्मात्रस्यानुकरणम् । ततः परापूर्वो जिः पराजिरित्युत्तरपदलोपी समासो द्रष्टव्यः । ननु 'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' इत्यधातुरिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः प्रतिषेधादसुबन्तत्वात्समासो न प्राप्नोति, न; अप्रतिषेधात्, नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—धातोर्नेति, किं तर्हि ? पर्युदासोऽयम्—यदन्यद् धातोरिति, धातोर्न विधिर्न प्रतिषेधः । एवमपीयङादेशः प्राप्नोति, परत्वाद् घेर्ङितीति गुणो भविष्यतीति समुदायस्य वा, समुदायोऽनुकरणम्, क्वस्थस्य समुदायस्य ? प्रयोगस्य । यद्येवम्, अध्ययनात्पराजयते-अत्र प्राप्नोति, न ह्यत्र पराजीति रूपमस्ति, क्व तर्हि स्याद् ? यत्र पराजीति रूपमस्ति—अध्ययनात्पराजित इनि ।

भावबोधिनी

पञ्चमी होती है ।] त्राण अर्थ वाली के उदाहरण—चौरेभ्यस्त्रायते । चौरेभ्यः रक्षति । [चोरों से रक्षा करता है ।] (यहाँ भयहेतु चोर की अपादान संज्ञा और पञ्चमी होती है ।)

भयहेतुः (भय का कारण)—यह किसलिये है ? अरण्ये बिभेति । जंगल में डरता है । अरण्ये त्रायते । जंगल में रक्षा करता है । [यहाँ अरण्य भय का हेतु नहीं है प्रत्युत उसमें रहने वाले चोर आदि ही भयहेतु हैं । अतः अपादान संज्ञा नहीं होती है ।] ॥ २५ ॥

परा पूर्वक 'जि' धातु के प्रयोग में असोढ जो अर्थ = जिसे सहन करना सम्भव नहीं है, वह कारक अपादान-संज्ञक होता है । उदा०—अध्ययनात् पराजयते । पढ़ाई से भागता है । यहाँ असोढ = असहनीय पदार्थ अध्ययन की अपादान संज्ञा होती है ।

नात्पराजयते । असोढ इति किम् ? शत्रून् पराजयते ॥

२६८. वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥ (५९०)

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्रवृत्तिविघातः = वारणम् । यवेभ्यो गा निवर्त्तयति ।

न्यास

अस्ति ह्यत्राध्ययनाद् बुद्धिसंसर्गपूर्वकोऽपायः । तथा हि—य एव पुरुषोऽलसो भवति, स एव मन्यते—दुःखायैवैतदध्ययनमिति, पश्यन् बुध्यया तत् प्राप्नोति, प्राप्य च ततो निवर्तते; तस्मात् पूर्वेणैव सिद्धम् ॥ २६ ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ वारणमर्थो येषां ते वारणार्थाः । **यवेभ्यो गा वारयतीति** । 'गाः' इति गवामीप्सिततमत्वेन विवक्षितत्वात् कर्मसंज्ञा, गोशब्दाच्छस्, 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वम्, रुत्वे कृते 'भोभगोअघोअपूर्वस्य' यति यत्वम्, 'हलि सर्वेषाम्' इति यलोपः । **वारयतीति** । 'वृञ् आवरणे', चुरादिणिच् । **निवर्तयतीति** । 'वृतु वर्तने', हेतुमण्णिच् ।

पदमञ्जरी

उदाहरणे पराजिर्न्यूनीभावे वर्तते—अध्येतुं ह्रसति ग्लायतीत्यर्थः । अकर्मकश्चायमत्रार्थे, तत्र षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्, प्रत्युदाहरणे त्वभिभवे वर्तते । 'विपराभ्यां जेः' इत्यत्रार्थद्वयेऽपि वर्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि प्रपञ्चो न्यूनीभावपूर्विकायां निवृत्तौ वृत्तेः सिद्धम् । अध्ययनात्पराजयते—कोऽर्थः ? न्यूनीभावेन ग्लान्या ततो निवर्त्तते इत्यर्थः । तेन प्रत्युदाहरणे परत्वात्कर्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति न चोदनीयम् ॥ २६ ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ इप्सितशब्दोऽयमस्त्यभिप्रेतपर्यायः, तस्य ग्रहणे यवानामात्मीयत्वे गवां च परकीयत्व एव स्याद्, न विपर्यये ? न खल्वस्यैतदभिप्रेतं यदुतात्मीया गावः परकीयान्यवान्मा घसन्निति, मा भूवन्यवा वारयितुमीप्सिताः; वार्यमाणानां तु गवामीप्सिताः, न वात्र विशेषः श्रुतः कर्तुरीप्सित इति । इह तर्हि न स्याद्—अग्नेर्माणवकं वारयति कूपादन्धमिति, न ह्यग्निकूपौ वारयितुर्वार्यमाणस्य वाभिप्रेतौ ? क्रियाशब्दस्य तु ग्रहणे वार्यमाणस्यान्धादेर्गमनादिक्रियया कूपादेराप्यमानत्वात् सिद्धयति, अन्धश्चापश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति, अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । **यवेभ्यो गा वारयतीति** । 'वृञ् आवरणे' चुरादिः । अथात्र गवामपादानसंज्ञा कस्मान्न भवति, ईप्सिततमोऽपीप्सितो भवत्येव, यथा—शुक्लतमोऽपि शुक्लः ? परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति । कर्मसंज्ञाया अवकाशः—वारणार्थेभ्योऽन्यत्र, अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम्, इप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसंज्ञा । अयमपि प्रपञ्चः, अस्ति ह्यत्रापि बुद्धिव्यवस्थितोऽपायः,

भावबोधिनी

असोढः [असहनीय]—यह किस लिये है ? शत्रून् पराजयते । शत्रुओं को हराता है । यहाँ अपादान संज्ञा नहीं होती है ॥ २६ ॥

वारण = रोकना अर्थवाली धातुओं के प्रयोग में जो पदार्थ ईप्सित है, वह कारक अपादानसंज्ञक होता है । प्रवृत्तिविघात=वारण है । उदा०—यवेभ्यो गां वारयति । यवेभ्यो गां निवर्तयति । जौ [के खेत] से गायों को हटाता है ।

ईप्सित—यह किसलिये है ? यवेभ्यो गाः वारयति क्षेत्रे । खेत में जौ से गायों को हटाता है । (यहाँ क्षेत्र की अपादान संज्ञा न हो ।)

विमर्श—यहाँ 'ईप्सित' शब्द का अर्थ अभिप्रेत नहीं लेना चाहिये । यहाँ यह क्रियाशब्द है । 'आप्' धातु से सन् प्रत्यय करके सन्नन्त से क्त प्रत्यय होता है । 'आप्' का अर्थ है, सम्बन्ध करना, सन् का अर्थ है—इच्छा, क्त का अर्थ है—आश्रय = कर्म । इस प्रकार सम्बन्ध करने के लिये चाहा गया—ईप्सित—होता है । यही अर्थ मानने पर

ईप्सित इति किम् ? यवेभ्यो गा वारयति क्षेत्रे ॥

२६९. अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥ (५९१)

व्यवधानम्=अन्तर्द्धिः। अन्तर्द्धिनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। उपाध्यायादन्तर्द्धत्ते। उपाध्यायान्निलीयते। मा मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते।

न्यासः

यवेभ्यो गा वारयति क्षेत्रे। अत्र क्षेत्रस्यानीप्सितस्य न भवति संज्ञा; ईप्सितग्रहणात्। ननु चात्र परत्वादधिकरणसंज्ञयैव बाधितत्वादपादानसंज्ञायाः, क्षेत्रस्यापादानसंज्ञा न भविष्यतीत्यतो न कर्तव्यमीप्सितग्रहणमिति, एतन्नाशङ्कनीयम्; उक्तोत्तरत्वात् ॥ २७ ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ अन्तर्द्धाविति निमित्तसप्तमीयम्। 'निमित्तात् कर्मयोगे' इति सप्तमी, यथा—चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति। एतदेव ज्ञापकम्—निमित्तात् कर्मसंयोगेऽस्ति सप्तमीति। अस्ति ह्यत्रादर्शनेन कर्मणा संयोगः। **येनेति**। कर्तरि तृतीया। ननु च 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या भवितव्यमिति ? नैतदस्ति; 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमात् कर्मण्येव, न कर्तरि। कर्म त्वत्रादर्शनस्यात्मा, तस्यान्तरङ्गत्वात् स एव कर्म विज्ञायते। **तत् कारकमिति**। यद्यप्यत्र सूत्रे तच्छब्दो नोपात्तः, तथापि स यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धाल्लभ्यते। **उपाध्यायादन्तर्धत्ते** इत्यत्रोपाध्यायेन कर्ता शिष्य आत्मनः कर्मभूतस्यादर्शनमिच्छति। **अन्तर्द्धिनिमित्तम्**। अन्तर्द्धत्ते इति दधातेर्लट्, 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदम्, शपः श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, 'श्नाभ्यस्तयोरातः'

पदमञ्जरी

कथम् ? 'पश्यत्ययम्—यदि गावः क्षेत्रे गच्छेयुर्ध्रुवं सस्यविनाशः, सस्यविनाशेऽधर्मश्च राजभयं च; स बुद्धया संप्राप्य निवर्तयतीति (म० भा० १.४.२७)। अतो न चोदनीयम्—प्रत्युदाहरणे क्षेत्रस्याधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति ॥ २७ ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ अन्तर्द्धौ इति नेयं 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी, यथा हि–वेतनेन धान्यं लुनातीत्यत्र वेतनस्य धान्येन योगोऽस्ति, तथेहाप्यदर्शनमिच्छतीतीच्छाकर्मणाऽदर्शनेनान्तर्द्धेर्योगो नास्ति। अथादर्शनस्य यत्कर्म आत्माख्यमात्मनोऽदर्शनमिच्छतीति तेनान्तर्द्धेर्योगोऽस्ति ? यस्यैवादर्शनं तस्यैवान्तर्द्धानमित्युच्येत। एवमपि 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति किं निमित्तं गृह्यते, कारणं प्रयोजनं वा ? कारणं चेज्जाड्येन बद्धः—अत्रापि प्राप्नोति, य एव बद्धयते तत्रैव जाड्यमिति; तस्मात् प्रयोजनस्य तत्र ग्रहणम्। यथा—चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति चर्म द्वीपिहननस्य प्रयोजनम्। इह त्वन्तर्द्धानमदर्शनस्य कारणम्, अन्तर्हितः खल्वसौ न दृश्यते। तस्माद्विषयसप्तम्येषा, सत्सप्तमी वा। **येनेति** कर्त्तरि तृतीया। ननु च दर्शनेन योगात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या भाव्यम्। उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति। **कर्म त्वत्रादर्शनस्यात्मा**। नन्वात्मने इति न श्रूयते, मा श्रावि; येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायामात्मन इति गम्यते। **अन्तर्द्धिनिमित्तमिति**। अन्तर्द्धिना कारणेनेत्यर्थः। निमित्तकारणहेतुषु 'सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति प्रथमा। अथ वा—

भावबोधिनी

'अग्नेर्माणवकं वारयति, कूपाद् अन्धं वारयति' यहाँ अग्नि और कूप ईप्सित होने से अपादान हो जाते हैं। ईप्सिततम होने से माणवक और अन्ध की कर्म संज्ञा होती है—कर्तुरीप्सिततमम् (पा० सू० १।४।४९) और द्वितीया होती है ॥२७॥

व्यवधान = अन्तर्धि (बीच में होना)। व्यवधाननिमित्तक (व्यवधान के कारण) जिससे अपना अदर्शन चाहता है, अर्थात् व्यवधान के कारण जिससे छिपना चाहता है, वह कारक अपादानसंज्ञक होता है। उदा०—उपाध्यायाद् अन्तर्धत्ते। उपाध्याय = अध्यापक से छिपता है। उपाध्यायात् निलीयते। उपाध्याय से छिपता है। मुझे उपाध्याय =अध्यापक न देख लें, इस लिये छिपता है।

अन्तर्द्धाविति किम्? चौरान्न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं किम्? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्॥

२७०. आख्यातोपयोगे॥ २९॥ (५९२)

आख्याता = प्रतिपादयिता। उपयोगः = नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम्। उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। उपाध्यायादधीते। उपाध्यायादागमयति।

न्यासः

इत्याकारलोपः, अभ्यासस्य जश्त्वम्, 'दधस्तथोश्च' इति दकारस्य धकारः, परस्य धकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वम् = तकारः। **निलीयत इति**। 'लीङ् श्लेषणे', दैवादिकः।

चौरान्न दिदृक्षत इति। अत्र यश्चौरान् न दिदृक्षत इति स तैरात्मनोऽदर्शनमिच्छति, न त्वन्तर्द्धिनिमित्तम्; किन्तूपघातनिवृत्त्यर्थम्। विस्पष्टार्थश्चान्तर्द्धिग्रहणम्। परत्वात् कर्मसंज्ञयैव बाधितत्वाच्चौराणामिहापादानसंज्ञा न भविष्यति। प्रपञ्चार्थोऽयं योगः, न च प्रपञ्चे गुरुलाघवं चिन्त्यत इत्युक्तम्। दिदृक्षत इति। 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यत्र व्युत्पादितम्। अथ येनेति किमर्थम्? उपाध्यायादन्तर्धत्ते शिष्य इति शिष्यस्यान्तर्द्धातुर्मा भूत्, नैतदस्ति; ध्रुवमित्यनुवर्त्तते, ध्रुवश्चावधिभूतमित्युक्तम्; न चान्तर्द्धातावधिभूतः। एवं तर्ह्यसति येनेत्येतस्मिन् वचने, सत्यामपि ध्रुवमित्यस्यानुवृत्तौ सूत्रस्यावाचकत्वं स्यात्। अतस्तन्मा भूदिति येनेत्युक्तम्॥ २८॥

आख्यातोपयोगे॥ नियमपूर्वकं विद्याग्रहणमिति। विद्याग्रहणार्थं शिष्यप्रवृत्तिः = नियमः। स पूर्वो

पदमञ्जरी

बहुव्रीहिरदर्शनस्य समानाधिकरणं विशेषणम्। सूत्रेऽनुपात्तोऽपि तच्छब्दो यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाल्लभ्यत एवेत्याह—**तत्कारकमिति। अन्तर्द्धत्ते इति**। तिरोभवतीत्यर्थः। **निलीयते इति**। 'लीङ् श्लेषणे' दैवादिकः।

चौरान्न दिदृक्षते इति। आत्मानं ते मा द्राक्षुरित्येवमर्थम्। ननु परत्वात्कर्मसंज्ञा भविष्यति, सत्यम्; अयमपि प्रपञ्चः, कथम्? पश्यत्येवम्—यद्युपाध्यायः पश्येद् ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वा भवेदिति, स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते। येनेत्यस्मिन्नसत्यदर्शनमिच्छतः शिष्यस्यैव स्यात्, ध्रुवमित्यनुवर्तिष्यते। एवं तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत्। असति हि तस्मिन्नन्तर्द्धौ ध्रुवमपादानसंज्ञं भवति तच्चेद् ध्रुवमदर्शनमिच्छतीत्यर्थः स्यात्। न च ध्रुवमिच्छति, यश्चेच्छति न तद् ध्रुवमित्यवाचकं स्यात्॥ २८॥

आख्यातोपयोगे॥ नियमपूर्वकं विद्याग्रहणमिति। तत्रैवोपयोगोशब्दस्य रूढत्वात्। तथा तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधः शय्येति नियमो भिक्षाचरणादिः। **नटस्य शृणोतीति**। किं पुनर्नटः कारकम्? उताहो न?, यदि कारकम्? कर्म संज्ञा प्राप्नोति—'अकथितं च' इति। अथाकारकम्? उपयोगग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्तु कारकम्, न ह्युपाध्यायान्नटस्य व्यापारे कश्चिदन्यो विशेषः; अन्यदतो नियमात्। दुह्यादिपरिगणनात्तु कर्मसंज्ञा न भवति। क्वचित्तु **नटस्य गाथां शृणोति, ग्रन्थिकस्य कथां शृणोतीति** पाठः, तत्रापि

भावबोधिनी

अन्तर्धौ = व्यवधाननिमित्तक—यह किसलिये है? चौरान् न दिदृक्षते। चोरों को नहीं देखना चाहता है। [यहाँ कोई व्यवधान न होने के कारण अपादान संज्ञा नहीं होती है।]

इच्छति (चाहता है)—इसका क्या फल है? अदर्शन की इच्छा रहने पर, दर्शन हो जाने पर भी जिस कारण अपादान संज्ञा हो सके, इसके लिये 'इच्छति' है। अर्थात् छिप सके अथवा नहीं—यह नहीं अपेक्षित है, छिपने की इच्छामात्र ही इसके लिये आवश्यक है॥ २८॥

आख्याता = प्रतिपादन करने वाला, अध्यापक। उपयोग = नियम से विद्याग्रहण करना। उपयोग साध्य रहने पर जो आख्याता है वह कारक अपादान संज्ञा वाला होता है। उदा०—उपाध्यायाद् अधीते। उपाध्यायाद् आगमयति। उपाध्याय से नियमपूर्वक पढ़ता है। [यहाँ आख्याता की अपादानसंज्ञा होती है।]

उपयोग इति किम् ? नटस्य गाथां शृणोति (म० भा० १.४.२९) ॥

२७१. जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥ (५९३)

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता=जायमानः, तस्य या प्रकृतिः=कारणम्, हेतुः, तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छरो जायते । गोमयाद् वृश्चिको जायते (म० भा० १.४.३०) ॥

न्यासः

यस्य तत् तथोक्तम् । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । **नटस्य गाथां शृणोतीति** । सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । नियमपूर्वकमिह विद्याग्रहणं नास्ति ॥ २९ ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जनिशब्दोऽत्र साहचर्याज्जन्यर्थे वर्तते । अत एवाह—**जन्यर्थस्येति** । **जन्मन इति** । एतेन जन्यर्थं दर्शयति । तथा हि—'जनी प्रादुर्भावे' इति पठ्यते । प्रादुर्भावो जन्म एव । कः पुनस्तस्य कर्त्तेत्यत् आह—**जायमान** इति । 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः । अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् ? यावता ध्रुवमित्यनुवर्त्तते, ध्रुवश्चावधिभूतमित्युक्तम्, जनिकर्तुश्चावधिः कारणमेव भवति; तत्रान्तरेणापि प्रकृतिग्रहणं प्रकृतेरेव भविष्यति, नैतदस्ति; पुत्रात् प्रमोदो जायत इत्यादौ पुत्रादेरप्यपादानसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं प्रकृतिग्रहणम् । द्विविधं हि कारणम्—उपादानकारणम्, सहकारिकारणञ्च । तत्र यत् कार्येणाभिन्नदेशं तदुपादानकारणम्, यथा—घटस्य मृत्पिण्डः । सहकारिकारणं यत् कार्येण भिन्नदेशम्, यथा—तस्यैव दण्डचक्रादि । तत्रासति

पदमञ्जरी

नटादिनिमित्तं गाथादेः श्रवणं करोतीत्यर्थः, न तु गाथादिविशेषणं नटादिः; अकारकत्वप्रसङ्गात् । **ग्रन्थिकः**=कथाया वाचयिता । अयमपि प्रपञ्चः, कथम् ? उपाध्यायान्निस्सरन्तं शब्दं गृह्णातीति स्फुट एवात्रापायः । इदं तर्हि प्रयोजनम्—'उपयोग इति वक्ष्यामि, नटस्य मा भूत्' इति ? ननु नटस्य सत्यप्यवधित्वे शेषरूपेण विवक्षणात् षष्ठी भविष्यति, यथा न माषाणामश्नीयादिति वस्तुतः कर्मत्वं माषाणाम्, सत्यम्; स एव विवक्षानियमः सूत्रकारेण प्रदर्श्यते—उपयोगेऽवधित्वं विवक्षितम्, अन्यत्र शेषत्वमिति ॥ २९ ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जनेः कर्ता जनिकर्तेति कर्मणि षष्ठ्याः समासः । अयमेव च निर्देशो ज्ञापयति—'कर्त्तरि च' इति प्रतिषेधोऽनित्य इति । कः पुनरसावित्यत आह—**जन्यर्थस्येति** । एतदुक्तं भवति—जनिशब्दोऽयम् 'इञजादिभ्यः' इति जनेर्भाव इञमुत्पाद्य व्युत्पादितः । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधो जन्यार्थवाची, न तु 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इक्प्रत्ययान्तः, 'गमहन' इत्युपधाया लोपप्रसङ्गात् । नाप्यागन्तुकेनेकारेण धातोर्निर्देशः; शब्दात्मकस्य धातोः कर्त्रा सम्बन्धायोगात् । अथाप्यर्थद्वारको योगः स्याद् ? एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद्, न पर्यायस्य, अङ्गादङ्गात्सम्भवोऽस्तीति । अर्थग्रहणे त्वत्रापि भवतीति । प्रकृतिरित्यस्य विवरणम्—**कारणमिति** । उपादानकारणमित्यर्थः ।

अन्ये तु ध्रुवग्रहणानुवृत्तेरेव प्रकृतिग्रहणं कारणमात्रपरिग्रहार्थं वर्णयन्ति । अत एव वृत्तावुक्तम्—कारणमिति, न पुनरुपादानकारणमिति । तेन च पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावपि भवतीति । किं पुनः सत् जायते ? उतासत् ? न तावत्सत्; जन्मवैयर्थ्यात् । यदि जन्मनः प्रागेव सत्, किं जन्मना ? अथैवमपि

भावबोधिनी

उपयोगे (नियमपूर्वक विद्याग्रहण में)—इसका क्या फल है ? नटस्य गाथां शृणोति । नट की कथन सुनता है । [यहाँ उपयोग नहीं है । अतः नट की अपादान संज्ञा न होकर सम्बन्ध में षष्ठी होती है ।] ॥ २९ ॥

जनि = उत्पन्न होने का कर्ता = जनिकर्ता । जन्यर्थ = जन्म का कर्ता = जायमान = पैदा होने वाला, उसकी जो प्रकृति = करण, हेतु, वह कारक अपादान संज्ञा वाला होता है । उदा०—शृङ्गात् शरः जायते । सींग से शर बनता है । गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोबर से बिच्छू पैदा होता है ।

२७२. भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥ (५९४)

'कर्तुः' इति वर्तते। भवनं भूः। भवत्यस्मादिति प्रभवः। **भूकर्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। हिमवतो गङ्गा प्रभवति** (म० भा० १.४.३१)। **काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति। प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः** ॥

न्यासः

प्रकृतिग्रहणे प्रत्यासत्तेरुपादानकारणस्यैव स्यात्, नेतरस्य। प्रकृतिग्रहणे तु सति सर्वस्यैव कारणमात्रस्य भवति ॥ ३० ॥

भुवः प्रभवः ॥ भवनं भूरिति। सम्पदादित्वात् क्विप्। **प्रभवत्यस्मादिति प्रभव** इत्यपादाने 'ऋदोरप्' इत्यप्। ननु च 'हिमवतो गङ्गा प्रभवति' इत्येतत् पूर्वेणैव सिद्धम्, तथा ह्ययमत्रार्थः—हिमवतो गङ्गा जायत इति, तत् किमर्थमिदमारभ्यत इत्याह—**प्रथमत उपलभ्यत इति**। एष चार्थोऽनेकार्थत्वाद्धातूनां वेदितव्यः। जन्यर्थस्त्वत्र न सम्भवत्येव, न हि हिमवान् गङ्गायाः कारणम्, सा ह्यन्येभ्य एव कारणेभ्य उत्पन्ना। हिमवति तु केवलं प्रथमत उपलभ्यत इति ॥ ३१ ॥

पदमञ्जरी

जन्म, जायस्व जायस्वेत्येव घटो जायते। नाप्यसत्; असतः कर्तृत्वायोगात्, शशविषाणादेरपि जन्मप्रसङ्गाच्च। उक्तमत्र—

पूर्वावस्थामविजहत्[1] संस्पृशन् धर्ममुत्तरम्।
संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥ इति। [वा० प० ३.७.११८]

एतच्च 'आन्महतः' इत्यत्रोपपादयिष्यामः। किञ्चास्माकमनेन दुस्तर्केण, अस्ति तावत् 'शृङ्गाच्छरो जायते' इति प्रयोगः, स उपपादनीय इत्येतावत्! अयमपि प्रपञ्चः। लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते, लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण शब्दप्रयोगः; अर्थतत्त्वं तु तथा भवत्वन्यथा वा ॥ ३० ॥

भुवः प्रभवः ॥ भवनं भूः, सम्पदादित्वात्क्विप्। अत्रापि प्रशब्दो द्रष्टव्यः। न हि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योगः, किं तर्हि? सोपसर्गस्य भुवः। **कर्तेति**। भवत्यर्थस्य कर्तेत्यर्थः, भुवो वा धातोः। कथं पुनर्धातोर्नाम कर्त्ता स्याद्, धातुर्वै शब्दः, शब्देऽसम्भवेऽर्थे कार्यं विज्ञास्यते। 'तसु उपक्षये' भावे क्तः, वि गतौ' तस्ता, वितस्तेति, अशोष्येत्यर्थः। **प्रथमत उपलभ्यते इति**। उपलभतेः कर्मव्यापारे प्रभवतिः, प्रवर्तत इत्यर्थः। प्रकाशत इति यावत्। एतेन जन्यर्थाभावात्पूर्वेणासिद्धं दर्शयति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामस्मिन्नर्थे वृत्तिः। अयमपि प्रपञ्चः। कथम्? भवनपूर्वके निःसरणे प्रभवतिर्वर्त्तते ॥ ३१ ॥

भावबोधिनी

विमर्श—यहाँ कारण से उपादानकारण और उससे भिन्न कारण भी लिये जाते हैं। इसीलिये 'पुत्रात् प्रमोदो जायते' आदि प्रयोग सम्भव हैं ॥ ३० ॥

'कर्त्तुः' इसकी अनुवृत्ति होती है। भवनः—भूः (होना)। प्रभवति अस्मात्—जिससे सर्वप्रथम उपलब्धि होती है, वह— प्रभव है। होने के कर्ता = होने वाले का जो प्रभव [प्रथम प्रकाशस्थान] वह कारक अपादानसंज्ञक होता है। उदा०—हिमवतो गङ्गा प्रभवति। हिमालय से गंगा सर्वप्रथम प्रकाशित होती है, निकलती है। काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति। काश्मीर से. वितस्ता (नदीविशेष) सर्वप्रथम प्रकाशित होती है, सर्वप्रथम उपलब्ध होती है। यह अर्थ है ॥ ३१ ॥

---

१. 'पूर्वामवस्थामजनत्' इति वा पाठः वाक्यपदीये।

२७३. कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३२ ॥ (५६९)

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददाति-कर्मणेति विज्ञायते। उपाध्यायाय गां ददाति (म० भा० १.४.३२) **। माणवकाय भिक्षां ददाति।**

न्यासः

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्॥ कर्मणा करणभूतेनेति। ननु च कथं कर्म करणं भवति? क्रियाभेदसम्बन्धात्। तथा हि—ददातिक्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमत्वात् तस्याः कर्मत्वम्, अभिप्रायणक्रियां प्रति तस्य साधकतमत्वात् करणत्वम्। **अभिप्रैतीति।** अभिसम्बध्नातीत्यर्थः। यदि कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञो भवति, एवमजां नयति ग्राममित्यजादिभिर्नयनक्रियाकर्मभिः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येतेत्यत आह—**अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादित्यादि।** सम्प्रदानमिति महत्याः संज्ञायाः करणस्यैतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—सम्यक् प्रकर्षेण दीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमिति। तेन ददातेः कर्मणा यमभिप्रैति तत् सम्प्रदानमिति तेन ददातेः कर्मणा यमभिप्रैति तत् सम्प्रदानमिति विज्ञायते। नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्रं ददाति, घ्नतः

पदमञ्जरी

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्॥ कर्मणा करणभूतेनेति। कथं पुनरेकमेव वस्तु युगपत्कर्म च करणं च भवति? क्रियाभेदाद्दानक्रियायां कर्माभिप्रायेण क्रियायां करणम्, दीयमानया हि गवा शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति संबध्नाति ईप्सति वा, अभिप्रपूर्वो ह्रीण् ईप्सतिना समानार्थः। अभिप्रेतमित्युक्ते ईप्सितमिति गम्यते। उक्तं च—

> अनिराकरणात्कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्।
> प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम्॥ इति। (वा० प० ३.७.१२९)

त्यागो दानम्, त्यागस्याङ्गं शेषभूतं कर्मणा गवादिनेप्सितमाप्तुमिष्टं संप्रदानतां लभते, अनिराकरणाद्वा, एवमस्त्विति अनुमानाद्वा, १. देवेभ्यः सुमनसो ददाति, २. याचकाय भिक्षां ददाति, ३. उपाध्यायाय गां ददाति; न तु निराकुर्वन् संप्रदानं भवतीति श्लोकार्थः।

अत्र केचिदाहुः—'कुगतिप्रादयः' इत्यत्र वार्त्तिकम्—'उदात्तवता तिङा गतेः समासवचनम्' (म० भा० २.२.१८ वा० ८) इति। 'यो जा॒त ए॒व प्र॑थ॒मो नेम। स्वान् दे॒वो दे॒वान् क्रतु॑ना प॒र्यभू॑षत्, (ऋ० २.१२.१) यो यः शम्बरमन्वविन्दत्, यस्मा॒न्न ऋ॒ते वि॒जय॑न्ते॒ जना॑सो' (ऋ० २.१२.९) यो वै प्रयवयतामप्येनं प्रतिपद्यते—इत्याद्युदाहरणानि। अत्र सर्वत्र 'यद्वृतान्नित्यम्' इति निपातप्रतिषेधात् तिङन्तमुदात्तवत्, ततश्चायभिप्रैतीत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात् विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति।

नेति वयम्; तस्य छन्दोविषयत्वात्। यदि कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्, अजां नयति ग्राममिति [1]अजैर्नयतिक्रियाकर्मभिस्संबध्यमानस्य ग्रामस्य संप्रदानतां प्राप्नोति? न प्राप्नोति, किं कारणम्? कर्मणेति

भावबोधिनी

कर्म जो करण बना हुआ है, उसके द्वारा कर्ता जिसे सम्बद्ध करना चाहता है, वह कारक सम्प्रदानसंज्ञक होता है। [सम्यक् प्रदीयते अस्मै तत् सम्प्रदानम्—ऐसी] अन्वर्थसंज्ञा का ज्ञान होने के कारण—दान क्रिया के कर्म द्वारा—ऐसा ज्ञात होता है। उदा०—उपाध्यायाय गां ददाति। उपाध्याय को गाय देता है। माणवकाय भिक्षां ददाति। बच्चे को भीख देता है।

विमर्श—सूत्र में कर्मणा यम् अभिप्रैति इतना ही लिखा है। अतः अजां ग्रामं नयति आदि में अजा द्वारा ग्राम सम्बद्ध होता है अतः इसकी भी सम्प्रदानसंज्ञा होने लगेगी। इस कारण इसे अन्वर्थ संज्ञा माना जाता है—

---

१. अत्र 'अजाभिरिति पाठस्तर्कसंगतः'।

न्यासः

पृष्ठं ददातीत्यत्र प्राप्नोति, नैतदस्ति; दानं हि नाम पूजानुग्रहकाम्यया स्वकीयद्रव्यपरित्यागः परस्वत्वापत्तिः, तच्चेह नास्ति, अतो न भविष्यति। कर्मणेति किमर्थम्? 'यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इत्युच्यमाने यमभिप्रैति तस्य कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा स्यात्। कर्मसंज्ञायास्तु ददातिकर्मणोऽन्यत्रावकाशः स्यात्—ओदनं पचतीति। 'यं स' ग्रहणं किमर्थम्? 'कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानम्' इत्युच्यमाने योऽभिप्रैति तस्य सम्प्रदानसंज्ञा स्यात्। ततश्च कर्तुः सम्प्रदानसंज्ञा स्यात्, कर्तृसंज्ञायास्तु यत्र कर्मसम्बन्धो नास्ति, सोऽवकाशः स्यात्—आस्ते, शेते इति। अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्? 'कर्मणा यमेति स सम्प्रदानम्' इत्युच्यमाने कालविशेषविवक्षा स्यात्, वर्तमान एव स्यात्। ततश्चोपाध्यायाय गामदात्, उपाध्यायाय गां दास्यतीत्यत्र न स्यात्, अभिप्रग्रहणे तु सति भवति। अभिराभिमुख्ये वर्त्तते तच्चाप्यतीतेऽप्यस्ति। प्रशब्द आदिकर्मणि, प्रारम्भे। नैतदभिप्रग्रहणस्य प्रयोजन-

पदमञ्जरी

करणे तृतीयेत्युक्तम्। न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे गौः करणम्, एवमजा ग्रामसम्बन्धे। ईप्सितिना समानार्थे तु सुतरामप्राप्तिः। तथा हि—'यमभिप्रैति' इत्युक्ते यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वम् कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादेः करणस्य शेषत्वं च प्रतीयते; यथा—'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति कर्तुः शेषत्वम्, न चात्र शेषशेषिभावः प्रतीयते। किं च 'नीवह्योर्हरतेश्च' इति द्विकर्मकेषु नयतिः परिगण्यते, अतोऽपि ग्रामस्य न भविष्यति।

अथ किमर्थं महती संज्ञा क्रियत इत्याह—अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादिति। सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थत्वात्सञ्ज्ञाया ददातिकर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमित्यर्थः। एवमपि रजकस्य वस्त्रं ददाति, धनतः पृष्ठं ददातीत्यत्र कस्मान्न भवति? किं पुनर्दानम्? दानं किञ्चदुद्दिश्यापुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्यागः, यथा—वृक्षाय जलं ददाति, देवेभ्यः सुमनसः, याचकाय भिक्षाम्, उपाध्यायाय गाम्, खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटिकां ददति, न शूद्राय मतिं दद्यादिति। करतलप्रहारः = चपेटिका। रजके तु पुनर्ग्रहणाद्दानाभावः, उपमानात्तु ददातिप्रयोगः, तत्र कारकशेषत्वान्नटस्य शृणोतीतिवत् षष्ठी।

कर्मणेति किम्, यावता उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्य वाभिप्रेयमाणत्वम्, यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते, गवा तूपाध्यायः; तत्र परत्वाद्गौः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्याद् उपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यति? नैतदस्ति; सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाणत्वेऽन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः स्यात्। कर्मसंज्ञा तु ददातिकर्मणोऽन्यत्र सावकाशा, कारकप्रकरणे च प्रकर्षो नाश्रीयते, न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावोऽपि। यंसग्रहणेऽक्रियमाणेऽभिप्रेतुरेव संप्रदानसंज्ञा स्यात्; श्रुतपदार्थसम्बन्धे सति तेनैव निराकाङ्क्षत्वादध्याहारानुपपत्तेः। सत्यपि वाध्याहारे यः स इत्येवाध्याहारात् तत उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयत इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात्। कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रोपलक्षणार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्तृसंज्ञा युज्यत एव। तथा च सार्थाद्दीयत इति कर्मणि लकारोत्पत्तिः।

भावबोधिनी

सम्यक् प्रदीयते अस्मै। तब केवल दा धातु के योग में इसकी प्रवृत्ति होती है। वास्तव में दान का तात्पर्य सदा के लिये दे देना है। इसस्थिति में अनेक व्यवहार अनुपपन्न होने लगते हैं अतः वहाँ षष्ठी करनी चाहिये 'रजकस्य वस्त्रं ददाति' आदि।

परन्तु भाष्यकार का दृष्टिकोण ऐसा संकीर्ण नहीं प्रतीत होता है। उन्होंने 'खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति' ऐसा प्रयोग किया है। इससे यही निष्कर्ष निकलता है कि दा धात्वर्थ में व्यापकता मानकर सर्वत्र सम्प्रदान चतुर्थी कर लेनी चाहिये। इस प्रकार रजकाय वस्त्रं ददाति आदि प्रयोग भी शुद्ध समझने चाहिये।

यह सम्प्रदानता तीन प्रकार से होती है—(१) अनिराकरण=इनकार न करने से, (२) प्रेरणा से, (३) अनुमति से। उदा०—देवेभ्यः पुष्पाणि ददाति। यहाँ देवता निराकरण नहीं करते हैं। याचकाय भिक्षां

* **क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्** (म० भा० १.४.३२ वा० १) *। **क्रिययापि यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्। श्राद्धाय निगर्हते युद्धाय सन्नह्यते। पत्ये शेते** (म० भा० १.४.३२। वा० १)।

सम्प्रदानप्रदेशाः—चतुर्थी 'सम्प्रदाने (२.३.१३)' **इत्येवमादयः॥**

न्यासः

मुपपद्यते। यथैव कर्मणेत्यत्रैकत्वसंख्याया विवक्षा न भवति; यथा च 'यं' 'सः' इत्यत्र लिङ्गसंख्ययोर्विवक्षा न भवति, तथा कालस्यापि न भविष्यति। किं कारणम्? उपलक्षणार्थत्वात्। तथा—'सोऽर्थो योऽनर्थं बाधते' इत्युक्ते योऽपि बाधितवान्, योऽपि बाधिष्यते सोऽप्यर्थ एव। एवं तर्हि ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यं यथा स्यादित्येवमर्थमभिप्रग्रहणम्। एतेन क्रिययापि यमभिप्रैति तस्यापि सम्प्रदानसंज्ञा सिद्धा भवति; अन्यथा हि यद्यपि क्रिया प्रार्थनाध्यवसानाभ्यां व्याप्तुमिष्टतमत्वात् कर्म, तथापि ददातिकर्मसम्बन्धाभावान्न सिद्ध्येत्। कथं पुनरेतदवसितम्—क्रियाया यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्ययमर्थोऽत्र प्रतिपादयितुमिष्टतम इति? अभिप्रग्रहणात्। अस्ति ह्यत्राचार्यस्य कश्चिदर्थोऽधिकोऽभिमतः, यस्यावभासनायाधिकं शब्दान्तरं प्रयुक्तमिति गम्यते, न त्वर्थविशेषः। न हि तत् तस्य वाचकम्। यद्यप्यवाचकं स्यात्, तथापि लक्ष्यदर्शनवशादविच्छिन्नाचार्यपारम्पर्योपदेशाच्च विशेषावगतिर्भविष्यतीत्यद्वेष्यमेतत्।

क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति। क्रियाया ग्रहणं क्रियाग्रहणम्। येन क्रिया गृह्यते, तद्व्याख्यानं कर्तव्यम्। किं पुनस्तद्व्याख्यानम्? तच्चास्माभिरभिग्रहणस्य प्रयोजनं वर्णयद्भिः कृतमेव। का पुनरिह क्रिया, ययाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानसंज्ञेष्यते? सा विवक्षिता। अत आह—**क्रिययापि यमभिप्रैतीत्यादि। निगर्हते**

पदमञ्जरी

अभिप्रग्रहणं किम्, यावता कर्मणा यमेति = गच्छति प्राप्नोति संबध्नातीत्यर्थः, अभिप्रैतीत्युक्ते स एव? अभिप्रग्रहणेऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात्; ततश्च यमेव संप्रत्येति तत्रैव स्यात्, यमगात् यं चैष्यति तत्र न स्यात्; अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अभिराभिमुख्ये वर्तते, प्रशब्दश्चादिकर्मणि, ततश्चोपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालान्तरावच्छिन्ना क्रिया नाश्रीयते। ननु यथा 'तेन दीव्यति' इत्यादौ सङ्ख्याकालयोरविवक्षा, तथेहापि संख्यावत्कालस्याप्यविवक्षा सिद्धा, सत्यम्; अयमेव न्यायसिद्धोऽर्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यते। यदा त्वभिप्रैतीत्यस्य ईप्सतीत्यर्थः, तदाभिप्रग्रहणं कर्तव्यमेव।

क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति वार्त्तिकम्, **एतद्व्याचष्टे—क्रिययेत्यादि।** ननु क्रियामपि लोके कर्मेत्युपचरन्ति - किं कर्म करिष्यसि, कां क्रियामिति, तत्र कर्मणा यमभिप्रैतीत्येव सिद्धम्। एवमपि कर्तव्यम्; 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति' संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्। क्रियापि कृत्रिमं कर्म, तथा हि—य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति, स बुद्ध्या तावत्कञ्चिदर्थं संपश्यति—इदमीदृशमिति, तद् दृष्टं प्रार्थयते—अयि ममेदं स्यादिति, ततस्तदुपायभूतां क्रियां पश्यति—अस्या एतत्फलमिति, ततः प्रार्थयते—कथमियं निष्पद्यतामिति, ततस्तत्साधनानि। समवधार्य कर्तुमध्यवस्यति। प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि कारक-

भावबोधिनी

ददाति। यहाँ देने के लिये याचक बार-बार प्रेरित करता है। उपाध्यायाय गां ददाति। यहाँ उपाध्याय गोदान की अनुमति दे देता है।

काशिकाकर ने इसका पदकृत्य नहीं लिखा है। उसे संस्कृत टीकाओं में देख लेना चाहिये।

(अनु०) * क्रिया का भी ग्रहण करना चाहिये *। कर्ता क्रिया से भी जिसको सम्बद्ध करना चाहता है वह भी सम्प्रदानसंज्ञक होता है। उदा०—श्राद्धाय निगल्हते (निर्गहते) (श्राद्ध की निन्दा करता है)। युद्धाय सन्नह्यते। (युद्ध के लिये निश्चय करता है, तैयार होता है)। पत्ये शेते। (पति के लिये जाकर) सोती है। (इनमें क्रिया द्वारा श्राद्ध युद्ध और पति को सम्बद्ध करना चाहता है अतः इनकी भी सम्प्रदान संज्ञा होती है।

*** कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा *** (म० भा० १.४.३१ वा० २)। **पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः** (म० भा० १.४.३१ वा० २)॥

२७४. रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥ (५७१)

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषः = रुचिः। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो

न्यासः

इति। 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' अनुदात्तेत्। **युद्धाय सन्नह्यत इति।** 'नह बन्धने' दिवादौ स्वरितेत्। स चेह निश्चये वर्त्तते, युद्धे निश्चयं करोतीत्यर्थः। **पत्ये शेते इति।** शीङत्रोपसर्पणपूर्वके शयने वर्त्तते। पतिमुपसृप्य शेत इत्यर्थः। **कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि।** एतत् **पशुना रुद्रं यजते** इत्येतद्विषयमेव वेदितव्यम्। यजिः स्वरितेत्। एतच्च 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सुब्व्यत्ययेन सिद्धमेवेति न वक्तव्यम् ॥ ३२ ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ रुचिना समानार्था रुच्यर्था इति। रुच्यर्थानामित्यस्मादेव निपातनात्—मयूरव्यंसकादित्वान्मध्यपदलोपी समासः। **समानार्था इति।** एकार्था इत्यर्थः। यद्यपि 'रुचिर्दीप्तौ' पठ्यते,

पदमञ्जरी

भावो भवत्येव, **यथा**—प्रविश पिण्डीमित्यत्र भक्षयेति गम्यते। सूत्रकारश्च सूत्रयति—'**क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि** स्थानिनः' इति। एवमपि क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्; ददातिकर्मत्वात्। **निगर्हते इति।** नास्तिक्यान्निन्दतीत्यर्थः। 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' अनुदात्तेत्। **युद्धायेति।** युद्धविषयं संनाहपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः। नह्यतिः स्वरितेत्। **पत्ये शेते इति।** पतिमुपसृत्य शेत इत्यर्थः। यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाणस्यापि भवति कटङ्करोतीत्यादावपि प्राप्नोति, वचनाद्धि कर्मसंप्रदानसंज्ञयोः पर्यायः स्यात्? नैतत्सार्वत्रिकम्, किं तर्हि? प्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयम्।

कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि। एतच्छन्दोविषयम्, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते, इति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति। **भाष्ये** तु ददातिकर्मणेति नाश्रितम्, प्रयोगाश्च बहवः—अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्, देवेभ्यो ब्रह्मौदनमयक्षत्, देवेभ्यो हव्यं वहन्तः, छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूर्धा, यदङ्ग दाशुषे त्वम् (ऋ० १.१.६), शं नः करत्यर्वते (ऋ० १.४३.६) इत्यादयः, तन्मते क्रियाग्रहणं न कर्तव्यम्। कथं यत्र संप्रदानत्वमिष्यते? तत्र संदर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते, ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धं तयाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वम्। यत्र तु नेष्यते तत्र भेदो न विवक्ष्यते, ततश्चौदनाद्येकफलावच्छेदेनैकीकृतया क्रिययाऽऽप्यमानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति—कटं करोति, ओदनं पचतीति। गत्यर्थेषु तूभयं विवक्ष्यते—भेदः, अभेदश्च; तत्र भेदविवक्षायां ग्रामं गच्छतीति प्रयोगो इति 'गत्यर्थकर्मणि' इत्येतदपि न वक्तव्यं भवति ॥ ३२ ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ रुचिना समानार्था इति। वस्तुकथनमेतत्। विग्रहस्तु रुचिरर्थो येषामिति। ते च रुचिना धातुना समानार्था भवन्ति। **प्रीयमाण इति।** 'प्रीञ् तर्पणे' इत्यस्मात् क्रैयादिकात् सकर्म-

भावबोधिनी

सम्प्रदान के प्रयोगस्थल—'चतुर्थी सम्प्रदाने' (पा० सू० २।३।१३) आदि हैं।

'कर्म की करणसंज्ञा और सम्प्रदान की कर्मसंज्ञा कहनी चाहिये।' [यह यज् धातु के विषय में ही लागू होता है। अतएव कहीं कहीं 'यजेः कर्मणा' ऐसा लिखा है।] उदा०—पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददाति यह अर्थ है। रुद्र को पशु देता है। (बलि चढ़ाता है।)।

(वास्तव में यह वैदिक वाक्य होने के कारण 'व्यत्ययो बहुलम्' इसी सूत्र से कार्य सम्भव है। अतः इस वार्तिक की आवश्यकता नहीं है।) ॥ ३२ ॥

रुचिना समानार्थाः—रुचि के समान अर्थवाली धातुयें—रुच्यर्थ हैं। (प्रीयमाण से) भिन्न कर्ता वाली अभिलाषा = इच्छा = रुचि है। रुच्यर्थक = अभिलाषार्थक धातुओं के प्रयोग में प्रीयमाण (प्रीत्याश्रय=प्रसन्न होनेवाला)

योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। देवदत्ताय रोचते मोदकः। यज्ञदत्ताय स्वदतेऽपूपः। देवदत्तस्थस्याभिलाषस्य मोदकः कर्त्ता।

प्रीयमाण इति किम्? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि॥

न्यासः

तथापीहाभिलाषे वर्त्तते, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्; तत्रैव प्रीयमाणार्थस्य सम्भवात्। यस्य ह्यभिलाषः स प्रीयमाणः। यस्त्वभिलषति स प्रीणाति। **प्रीयमाण इति**। तृप्यमाण इत्यर्थः। 'प्रीञ् तर्पणे' इत्येतस्मात् कर्मणि विहितस्य लस्य शानच्। **अन्यकर्तृक** इत्यादिना तमभिलाषविशेषं दर्शयन् रुचिशब्दस्यार्थमाचष्टे। प्रीयमाणापेक्षयाऽन्योऽर्थो वेदितव्यः। प्रीयमाणादन्यः कर्त्ता यस्य सोऽन्यकर्तृकः। **रोचते स्वदते इति**। 'रुच दीप्तौ', 'स्वद आस्वादने', अनुदत्तेतौ। **देवदत्तस्थस्ये**त्यादिनाऽन्यकर्तृकतामभिलाषस्य दर्शयति।

देवदत्ताय रोचते मोदकः पथीति। प्रीयमाणग्रहणादिहाधिकरणस्य पथः सम्प्रदानसंज्ञा न भवति। अथ देवदत्तो मोदकमभिलषतीत्यत्र देवदत्तस्य सम्प्रदानसंज्ञा कस्मान्न भवति? रुच्यर्थाभावात् 'अन्यकर्तृको ह्यभिलाषो रुचिः' इत्युक्तम्। न चेहान्यकर्तृकोऽभिलाषः, किं तर्हि? प्रीयमाणो देवदत्तो यस्तत्रस्थोऽभिलाषस्तत्कर्तृकः॥ ३३॥

पदमञ्जरी

कात्कर्मणि लः। दैवादिकस्तु ङिदकर्मकः, तर्पमाण इत्यर्थः। **अन्यकर्तृक इति**। योऽभिलाषस्याश्रयः प्रीयमाणस्ततोऽन्यकर्तृक इत्यर्थः। कथं पुनरन्याश्रयस्याभिलाषस्यान्यः कर्त्ता भवति, यावता यदाश्रयव्यापारं धातुः प्राधान्येनाचष्टे स कर्त्ता? नेदं कर्तृलक्षणम्, किन्तु स्वातन्त्र्यमेव। तच्च क्वचिद्वास्तवम्, क्वचिद्वैवक्षिकम्। तदत्र माधुर्यातिशयेन स्वविषयं देवदत्ताश्रयमभिलाषं जनयन्मोदकस्तत्र कर्तेति गीयते। न चैवं लषेरपि प्रसङ्गः, देवदत्तो मोदकमभिलष्यतीति? अभिधानशक्तिवैचित्र्यादाश्रयकर्तृकोऽभिलाषो लषेर्वाच्यः, रुचेस्तु विषयकर्तृकः। दृष्टश्चायमभिधानप्रकारनियमोऽन्यत्रापि, तद्यथा—घटः पश्यतीति दृशेराश्रयकर्तृकं ज्ञानं वाच्यम्। घटः प्रकाशते इत्यत्र प्रकाशेर्विषयकर्तृकम्। विषय एव हि स्पष्टालोकमध्यवर्तित्वादिना सौकर्येण देवदत्ताश्रये ज्ञाने कर्तेति व्यपदिश्यते, न तु ज्ञानेन कश्चिदतिशयो विषयो जन्यते।

कोऽयं प्रकाशो नाम, यं प्राकट्यमाचक्षते भाट्टाः, तत्र कारकशेषत्वेन षष्ठीप्रसङ्गे वचनम्। **अन्ये** तु प्रीयमाणं देवदत्तं मोदकः प्रीणयतीति कर्मसंज्ञां प्राप्तां मन्यन्ते। **अपरे** त्वेवमाहुः—देवदत्तो रोचयति मोदकमिति हेतुत्वे प्राप्ते वचनमिति, देवदत्तं हि प्राप्य रोचते मोदको न सर्वान्, नानेच्छा हि प्राणिन इति। एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम्। उक्तं च—

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे चापि कारकम्।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण संप्रदानाख्यमुच्यते॥ इति। (वा० प० ३.७.१३०)

पथीति। हेतुकर्मसंज्ञावदधिकरणसंज्ञा बाध्येतेति भावः। किं च प्रीयमाणग्रहणादेवादित्यो रोचत इति दीप्तिवाचिनामग्रहणम्॥ ३३॥

भावबोधिनी

जो पदार्थ वह कारक सम्प्रदानसंज्ञक होता है। उदा०—देवदत्ताय रोचते मोदकः। देवदत्त को लड्डू अच्छा लगता है। (यहाँ प्रीयमाण है देवदत्त, उससे भिन्न मोदक कर्ता है, ऐसी धातु रुच् का प्रयोग है। अतः प्रीयमाण देवदत्त की सम्प्रदानसंज्ञा होकर चतुर्थी होती है।) यज्ञदत्ताय स्वदते अपूपः। यज्ञदत्त को पुआ अच्छा लगता है। देवदत्त में विद्यमान अभिलाषा का कर्ता मोदक है। (यज्ञदत्त में विद्यमान अभिलाषा का कर्त्ता अपूप है।)

प्रीयमाणः (प्रीति का आश्रय=प्रसन्न होनेवाला)—यह किसलिये है? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि। देवदत्त को रास्ते में लड्डू (खाना) अच्छा लगता है। (यहाँ पन्था प्रीयमाण नहीं है। अतः उसकी सम्प्रदानसंज्ञा नहीं होती है।)॥ ३३॥

२७५. श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥ (५७२)

श्लाघ-ह्नुङ्-स्था-शप—इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। ज्ञीप्स्यमानः= ज्ञपयितुमिष्यमाणः, बोधयितुमभिप्रेतः। देवदत्ताय श्लाघते। देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः। एवं देवदत्ताय ह्नुते। यज्ञदत्ताय ह्नुते। देवदत्ताय तिष्ठते; यज्ञदत्ताय तिष्ठते। देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते।

न्यासः

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः॥ ज्ञीप्स्यमान इति। 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति घटादिषु पठ्यते। तस्मात् निशामने ज्ञाने वर्तमानाद् हेतुमण्णिच्। अथ वा 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादौ पठ्यते। तस्माच्चुरादिणिच्, मित्त्वाद् ह्रस्वत्वम्, सन्, द्विर्वचनम्, 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इतीत्वम्, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः, कर्मणि लकारः, शानच्, यक्, 'अतो लोपः'। **श्लाघते इति।** 'श्लाघृ कत्थने' अनुदात्तेत्। **अपह्नुत इति**

पदमञ्जरी

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः॥ ज्ञीप्स्यमान इति। 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति घटादिषु पठ्यते, तस्मान्निशामनेऽर्थे हेतुमण्णिचि सनि 'आप्ज्ञप्यृधामीत्', 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य', कर्मणि लटः शानजादेशः। निशामनं चेह ज्ञानमात्रमुच्यते, न चक्षुर्विज्ञानमेव, यदाह—**बोधयितुमभिप्रेत इति।** कथं तर्हि प्रयुज्यते—तज्ज्ञापयत्याचार्यः, विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति ? तस्मान्निशानेष्विति पाठः। 'शो तनूकरणे' ल्युडन्तः, संज्ञपितः पशुरित्युदाहरणम्। ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाण इति प्रयोगः 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादिणिजन्तस्य। अन्ये तु—'मितां ह्रस्वः' इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चानिष्टे विषये ह्रस्वाभावमाहुः। **देवदत्तं प्रति श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थ इति।** श्लाघा स्तुतिः, प्रत्यक्षेण देवदत्तं स्तौतीति यावत्। एवं हि तां देवदत्तः शक्यते ज्ञापयितुम्। अन्ये त्वाहुः—देवदत्तायात्मानं परं च श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति। तथा च **भट्टिकाव्यम्—**

श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः॥ इति। (८.७३)

आत्मानं श्लाघ्यं **परस्त्रीभ्यः** कथयन्नित्यर्थः। **एवं देवदत्ताय निह्नुत इति।** 'ह्नुङ् अपनयने' देवदत्तं प्रति निह्नवानस्तां निह्नुतिं तमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः इत्येष एवंशब्दस्यार्थः। निह्नुतिरपलापः, संनिहितमेव देवदत्तं धनिकादेरपलपतीत्यर्थः। अन्ये तु ह्नोतव्यं किञ्चिद्देवदत्तं ज्ञापयतीत्यर्थं इत्याहुः। **देवदत्ताय तिष्ठत इति।** ईदृशोऽहमिति देवदत्तस्य स्थानेन प्रकाशयतीत्यर्थः। **देवदत्ताय शपते इति।** शपथेन किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः। **देवदत्तः श्लाघते इति।** ज्ञीप्स्यमानवचनात् कर्मसंज्ञैव बाध्यते, न कर्तृसंज्ञेत्यर्थः। एवं गार्गिकया श्लाघते सभायामिति करणाधिकरणसंज्ञे न बाध्येते। क्वचित्तु **देवदत्तं श्लाघते** इति पाठः। तत्रायं भावः—

भावबोधिनी

श्लाघ, ह्नुङ्, स्था और शप्—इन धातुओं का ज्ञीप्स्यमान जो अर्थ वह कारक सम्प्रदान संज्ञावाला हो जाता है। ज्ञीप्स्यमान = ज्ञपित कराने के लिये चाहा गया, बोधित कराने के लिये चाहा गया, जिसको बोधित कराना चाहा जाय। उदा०—देवदत्ताय श्लाघते। देवदत्त की प्रशंसा करते हुये उस प्रशंसा को उस (देवदत्त) को ही बोधित कराना चाहता है, यह अर्थ है। इसी प्रकार—देवत्ताय ह्नुते। (देवदत्त को छिपाता हुआ उस छिपाने को देवदत्त को बोधित कराना चाहता है। इसी प्रकार) यज्ञदत्ताय ह्नुते। देवदत्ताय तिष्ठते। यज्ञदत्ताय तिष्ठते। रुकते हुये वह रुकना देवदत्त को बताना चाहता है। देवदत्ताय शपते। यज्ञदत्ताय शपते। शपथ द्वारा देवदत्त को कुछ बोधित कराना चाहता है।

ज्ञीप्स्यमान इति किम् ? देवदत्तः श्लाघते ॥

२७६. धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥ (५७३)

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। उत्तममृणं यस्य स उत्तमर्णः। कस्य चोत्तममृणम् ? यदीयं धनम्। धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः, स सम्प्रदानसंज्ञो भवति। देवदत्ताय शतं धारयति। यज्ञदत्ताय शतं धारयति।

उत्तमर्ण इति किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

न्यासः

'ह्नुङ् अपनयने', आदादिकः। **तिष्ठत इति।** 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति तङ्। **शपत इति।** 'शप उपलम्भने' इत्यनेनोपसंख्यानेन तङ् ॥ ३४ ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ उत्तमर्ण इति। ऋणे उत्तम उत्तमर्णः। अत एव निपातनात् समासः; सप्तमीसमासे ऋणस्य पूर्वनिपातात्। ननु चोत्तमर्णे ऋणशब्देन न भवितव्यम्। 'ऋणमाधमर्ण्ये' इत्याधमर्ण्ये तस्य निपातनात्, नैतदस्ति, कालान्तरे देयनियमोपलक्षणार्थं हि तत्राधमर्ण्यग्रहणम्। अत उत्तमर्णेऽपि भवत्येव। **शतं धारयतीति। 'धृङ् अवस्थाने',** शतं ध्रियते स्वरूपेणावतिष्ठते, स्वभावान्न प्रच्यवते। तदन्यः प्रयुङ्क्त इति 'हेतुमति च' इति णिच्। **ग्राम** इति ग्रामस्याधिकरणस्यानुत्तमर्णस्य न भवति ॥ ३५ ॥

पदमञ्जरी

यस्मायाख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इत्याख्यायमाना द्वितीयैव न्याय्येति। ये त्वाख्यायमानं ज्ञीप्स्यमानं वदन्ति तेषां यस्मायाख्यायते ततः षष्ठी भवति—देवदत्ताय श्लाघते यज्ञदत्तो विष्णुमित्रस्येति ॥ ३४ ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ उत्तममृणं यस्येति। उत्तमम् = उत्कृष्टतमम्, उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमपि द्रव्यप्रकर्षत्वादामभावः। अर्तेः क्तः, ऋणम् 'ऋणमाधमर्ण्ये' इत्यत्र कालान्तरे देयद्रव्यविनिमयोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमित्युत्तमर्णेऽपि नत्वं भवति। अत्र बहुव्रीहौ निष्ठायाः पूर्वनिपाते 'जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' इति सुखादेराकृतिगणत्वादस्मादेव वा निपातनादृणशब्दस्य परनिपातः। **शतं धारयतीति। 'धृङ् अवस्थाने',** ध्रियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं स्वभावादप्रच्यवमानं शतं प्रयुङ्क्त इति णिच्। **ग्राम इति।** नन्वत्र परत्वादधिकरणसंज्ञैव भविष्यति; उत्तमर्णेऽपि र्ताह हेतुसञ्ज्ञा स्यात् ॥ ३५ ॥

भावबोधिनी

ज्ञीप्स्यमान—[बोध कराने के लिये चाहा गया] इसका क्या फल है ? देवदत्तः श्लाघते। [देवदत्त प्रशंसा करता है। यहाँ वह कर्ता है। बोध का उद्देश्य नहीं है।]

विमर्श—श्लाघा, ह्नुति, स्थिति एवं शाप के द्वारा अपना आशय बताने का उद्देश्य देवदत्त है। अतः उसकी सम्प्रदान संज्ञा होती ॥ ३४ ॥

णिजन्त धारि धातु के प्रयोग में उत्तमर्ण जो पदार्थ वह कारक कर्मसंज्ञक होता है। उत्तम ऋण है जिसका वह उत्तमर्ण है। किसका उत्तम ऋण होता है ? जिसका धन होता है। धन का स्वामी [ऋणदाता], प्रयोग करने वाला उत्तमर्ण होता है, वह सम्प्रदानसंज्ञक होता है। उदा०—देवदत्ताय शतं धारयति। यज्ञदत्ताय शतं धारयति। देवदत्त के सौ रुपये कर्ज हैं। यज्ञदत्त के सौ रुपये कर्ज हैं। [प्रथम में देवदत्त और द्वितीय वाक्य में यज्ञदत्त उत्तमर्ण हैं। उनका ऋण किसी पर है। अतः उनकी सम्प्रदान संज्ञा होती है।]

उत्तमर्ण—इसका क्या फल है ? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे। [यहाँ ग्राम अधिकरण है। उत्तमर्ण न होने से सम्प्रदानसंज्ञा नहीं होती है] ॥ ३५ ॥

२७७. स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥ (५७४)

'स्पृह ईप्सायाम्' (धा० पा० १८७२) चुरादावदन्तः पठ्यते । तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । 'ईप्सितः' इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः स्पृहयति ।

ईप्सित इति किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

२७८. क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥ (५७५)

अमर्षः=क्रोधः । अपकारः=द्रोहः । अक्षमा=ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्करणम्=असूया । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन विशेषणम्—'यं प्रति कोप' इति । देवदत्ताय क्रुद्ध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देवदत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति ।

न्यासः

स्पृहेरीप्सितः ॥ स्पृहयतीति । अतो लोपस्य 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावाद् गुणो न भवति । यदा तु पुष्पादीनामीप्सिततमत्वं विवक्ष्यते, तदा परत्वात् कर्मसंज्ञैव भवति—**पुष्पाणि स्पृहयतीति** ॥ ३६ ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ क्रुधद्रुहावकर्मकौ, तत्र षष्ठ्यां प्राप्तायामयमारम्भः, इतरौ सकर्मकौ । तत्र द्वितीयायां प्राप्तायाम् । कथं पुनरेषां भिन्नार्थत्वे सति 'यं प्रति कोपः' इति सामान्येन तद्विशेषणमुपपद्यत इत्याह—**क्रोधस्तावदित्यादि । सुगमम् । क्रुद्ध्यति, द्रुह्यतीति ।** 'क्रुध कोपे', 'द्रुह जिघांसायाम्' दैवादिकौ । **ईर्ष्यतीति ।** 'ईर्क्ष्य सूर्क्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः' । **असूयतीति ।** असूयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः । **भार्यामीर्ष्य-**

पदमञ्जरी

स्पृहेरीप्सितः ॥ चुरादावदन्तः पठ्यत इति । तेन स्पृहयतीत्यत्रातो लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो नेति भावः । **ईप्सित इति ।** 'मतिबुद्धि' इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । इप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञैव भवति—पुष्पाणि स्पृहयतीति । यदा त्वीप्सितमीप्सिततमं वा शेषत्वेन विवक्ष्यते, तदा षष्ठी भवति ॥ ३६ ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ गुणेष्विति । शौचाचारादिषु । दोषाविष्करणमिति । दम्भादिदोषाध्यास इत्यर्थः । तत्र क्रुधद्रुहावकर्मकाविति कारकशेषत्वान्नटस्य शृणोतीतिवत् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्, इतरयोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्नोति । अत्र च चित्तदोषरूपत्वं यद्यपि क्रोधादीनामविशिष्टम्, तथाप्यन्येषामेवञ्जातीयकानां द्वेषादीनामग्रहणार्थमवान्तरभेदविवक्षया पृथगिमे निर्दिष्टाः, न तु चित्तदोषार्था-

भावबोधिनी

चुरादि गण में 'स्पृह ईप्सायाम्' (इच्छा अर्थ में स्पृह धातु है) यह अदन्त पठित है । उस स्पृहधात्वर्थ का ईप्सित जो पदार्थ, वह कारक सम्प्रदानसंज्ञक होता है, ईप्सित—यह अभिप्रेत = चाहा गया—कहा जाता है । उदा०—पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः स्पृहयति । फूलों की ईप्सा = लालसा करता है । फलों की ईप्सा = लालसा करता है ।

ईप्सितः—इसका क्या फल है ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । वन में फूलों की इच्छा करता है । [यहाँ वन ईप्सित न होकर अधिकरण हैं । अतः सम्प्रदान संज्ञा नहीं होती है] ॥ ३६ ॥

अमर्ष = क्रोध । अपकार = द्रोह । अक्षमा (न सहन करना) = ईर्ष्या । गुणों में दोष निकालना = असूया । क्रोध आदि अर्थों वाली धातुओं के प्रयोग में जिसके प्रति कोप है, जो कोप का विषय है, वह कारक सम्प्रदानसंज्ञक होता है । क्रोध तो कोप ही है, तथा द्रोह आदि भी कोप से उत्पन्न होने वाले ही लिये जाते हैं । (अर्थात् इन सभी में किसी न किसी रूप में क्रोध अवश्य रहता है ।) इसलिये सामान्य रूप से विशेषण दिया गया है—यं प्रति कोपः ।

यं प्रति कोप इति किम् ? भार्यामीर्ष्यति—मा एनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

२७९. क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥ (५७६)

पूर्वेण सम्प्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोरुपसर्गसम्बद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। देवदत्तमभिक्रुध्यति। देवदत्तमभिद्रुह्यति।

उपसृष्टयोरिति किम् ? देवदत्ताय क्रुध्यति। यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

२८०. राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥ (५७७)

राधेरीक्षेश्च कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। कीदृशम् ? यस्य विप्रश्नः। विविध प्रश्नः = विप्रश्नः।

न्यासः

तीति। अस्ति भार्यायामीर्ष्या, न तु तां प्रति कोपः। केवलं परैर्दृश्यमानां तां न क्षमते। अथास्मान् द्वेष्टीत्यत्र कथं न भवति सम्प्रदानसंज्ञा ? द्विषेरक्रोधाद्यर्थत्वात्। अप्रीतौ ह्येनं स्मरन्ति, तथा चाचेतनेष्वपि प्रयुज्यते—औषधं द्वेष्टीति। नाभिनन्दतीति गम्यते ॥ ३७ ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ **राध्यतीति**। 'राध साध संसिद्धौ', दैवादिकः। **दैवमिति** शुभाशुभं कर्म।

पदमञ्जरी

नामिति। तेनास्मान् द्वेष्टीत्यत्र न भवति, अनभिनन्दनं ह्यस्यार्थः। तथा चाचेतनेष्वपि प्रयुज्यते—औषधं द्वेष्टीति। कथं पुनरेकेन क्रुधिना सर्वे क्रुधादयः शक्या विशेषयितुमत आह—**क्रोधस्तावदिति**। भार्यामीर्ष्यतीत्यत्र केवलं परैर्दृश्यमानां भार्यां न क्षमते, न तु तां प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ **उपसर्गेण सम्बद्धयोरिति**। 'उपसर्गाः क्रियायोगे' उपसृजन्तीत्युपसर्गाः, पचाद्यचि न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। तेनोपसृष्टयोरित्यस्योपसर्गेण सम्बद्धयोरित्ययमर्थो भवति। स्वनिकाय-प्रसिद्धिर्वा ॥ ३८ ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ **यस्येति** कर्मणि षष्ठी, यद्विविधं पृच्छ्यत इत्यर्थः। **यत्सम्बन्धीत्यादि**। यत्सम्बन्धिनः शुभाशुभस्य विप्रश्न इति। **देवदत्ताय राध्यतीति**। 'राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव' इति दिवादौ, तत्र वृद्धावित्युपलक्षणमकर्मकादिति वचनाद् वृद्धावकर्मकत्वाव्यभिचारात्। एवकारस्तु भिन्नक्रमः—राधोऽकर्मकादेव

भावबोधिनी

जिसके प्रति कोप है। उदा०—देवदत्ताय क्रुध्यति। देवदत्त पर क्रोध करता है। देवदत्ताय द्रुह्यति। देवदत्त से द्रोह करता है। देवदत्ताय इर्ष्यति। देवदत्त से ईर्ष्या करता है। देवदत्ताय असूयति। देवदत्त के गुणों की भी निन्दा करता है।

यं प्रति कोपः (जिसके प्रति कोप है)—इसका ग्रहण किसलिये है ? भार्याम् ईर्ष्यति (भार्या से ईर्ष्या करता है) इसको कोई दूसरा न देखे। [यहाँ कोप का विषय भार्या नहीं है। अपितु दूसरे देखने वाले हैं। अतः भार्या की सम्प्रदान संज्ञा नहीं होती है।] ॥ ३७ ॥

पहले वाले सूत्र से सम्प्रदान संज्ञा प्राप्त रहने पर इस कर्म संज्ञा का विधान किया जाता है। उपसृष्ट = उपसर्गयुक्त क्रुध और द्रुह धातुओं में 'जिसके प्रति कोप हैं' वह कारक कर्मसंज्ञक होता है। उदा०—देवदत्तमभि-क्रुध्यति। देवदत्तमभिद्रुह्यति। (देवदत्त पर क्रोध करता है। देवदत्त से द्रोह करता है।)

उपसृष्ट = उपसर्ग से सम्बद्ध—इसका क्या फल है ? देवदत्ताय क्रुध्यति। यज्ञदत्ताय द्रुह्यति। [यहाँ उपसर्ग सहित प्रयोग न होने से कर्मसंज्ञा न होकर सम्प्रदान संज्ञा ही होती है।] ॥ ३८ ॥

राध और ईक्ष का कारक सम्प्रदानसंज्ञक होता है। कैसा कारक ? जिसका विप्रश्न है। विविध प्रश्न = विप्रश्न। वह विप्रश्न किसका होता है ? जिसका शुभ और अशुभ पूछा जाता है। उदा०—देवदत्ताय राध्यति। देव-

स कस्य भवति ? यस्य शुभाशुभं पृच्छ्यते। देवदत्ताय राध्यति। देवदत्तायेक्षते। नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

२८१. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥ (५७८)

प्रति-आङ्—इत्येवम्पूर्वस्य शृणोतेः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशम् ? पूर्वस्य कर्त्ता। प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे=प्रतिज्ञाने वर्त्तते। स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति। तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति। देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति, देवदत्ताय गामाशृणोति। प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

न्यासः

यस्येति ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। तथा हि—'यं प्रति' इत्यनुवर्त्तते, तत्र यं प्रति विप्रश्न इत्येवमभिसम्बन्धे क्रियमाणे यस्येत्यस्यार्थोऽप्रयुज्यमानस्यापि गम्यत एव ॥ ३९ ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ परेणेत्यादि। अन्येन केनचिदिदं मे क्रियतामिति प्रयुक्तो व्यापारितः सन् प्रतिजानीते। अतः प्रतिज्ञातुरन्येन प्रयुक्तस्याभ्युपगमो भवति। **प्रयोक्तेति** व्यापारयिता। सूत्रे पूर्वस्येत्यर्थापेक्षया पुंल्लिङ्गेन निर्देशः। स त्वर्थो विचार्यमाणः क्रियैव भवति। यस्मात् कर्त्तेति क्रियाया एव भवति नान्यस्यार्थस्येत्याह—**पूर्वस्याः क्रियाया इति।** यश्चासौ पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता भवति, स प्रतिज्ञातुः प्रयोजको भवतीति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायामिदं वचनम्। **देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति।** अत्र पूर्वस्या याचनक्रियाया देवदत्तः कर्त्ता। देवदत्तेन हि मह्यं गां देहीति याचितः स यदा ददामीति प्रतिजानीते, तदैवं प्रयुज्यते—देवदत्ताय गां प्रतिशृणोतीति। पूर्वस्य कर्त्तेति किम् ? विना तेन गवादेरभ्युपेयमानस्य कर्मण एव स्यात्। ननु च परत्वात् कर्मसंज्ञा तस्य बाधिका भविष्यति, नैतदस्ति; नाप्राप्ते हि संज्ञान्तर इदमारभ्यत इति। इहापि च देवदत्ताय गामाशृणोतीति देवदत्तस्य हेतुसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र पूर्वस्य कर्त्तेत्यस्मिन्नसति यथा देवदत्तस्य हेतुसंज्ञां बाधते, तथा कर्मसंज्ञामपि बाधेत। अथ वा—'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते, नोत्तरान्' इति कर्मसंज्ञामेव बाधेत। पूर्वस्य कर्त्तेत्यस्मिस्तु सति हेतुसंज्ञामेव बाधते, न कर्मसंज्ञाम् ॥ ४० ॥

पदमञ्जरी

श्यन् भवति, यथा—वृद्धाविति। तेन सत्यप्येवकारे पर्यालोचनस्य वृत्तिरविरुद्धा। तत्र धात्वर्थेनोपसंग्रहाज्जीवत्यादिवद् राधोऽकर्मत्वमविरुद्धम्। निमित्तं वेद नैमित्तिकः, उञ्छादिषु वसन्तादिषु वा निमित्तशब्दो द्रष्टव्यः। यस्यग्रहणमनर्थकम्, यं प्रतीत्येव, तत्र यं प्रति विप्रश्नः इत्यन्वये किं नाम विवक्षितं न सिध्यति ! ॥३९॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमुपसर्गसम्बन्ध इत्याह—**आङ्पूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेति।** कः पुनरत्र पूर्वो व्यापार इत्यत्राह—**प्रत्याङ्पूर्वश्चेत्यादि। परेण प्रयुक्तस्येति।** इदं मे देहीत्येवं प्रार्थितस्येत्यर्थः। **पूर्वस्याः क्रियाया इति।** सूत्रे तु व्यापाररूपविवक्षया पूर्वस्येति निर्देशः, यत्र हेतुसञ्ज्ञायां प्राप्तायां देवदत्तेन प्रतिशृणोतीति प्रयोगनिवृत्तये वचनमित्याहुः। विवक्षान्तरे च देवदत्तो गां प्रतिश्रावयतीति भवत्येव ॥ ४० ॥

भावबोधिनी

दत्ताय ईक्षते। नैमित्तिक = ज्योतिषी पूछे जाने पर देवदत्त के भाग्य की पर्यालोचना करता है, उसके शुभ और अशुभ को बताता है। ॥ ३९ ॥

'प्रति' और 'आङ्' जिसके पूर्व में हैं ऐसी 'श्रु' धातु का कारक सम्प्रदानसंज्ञक होता है। कैसा कारक ? पूर्व क्रिया का कर्ता। प्रतिपूर्वक तथा आङ्पूर्वक श्रु धातु अभ्युपगम = प्रतिज्ञा करना अर्थ में है और यह प्रतिज्ञा दूसरे के द्वारा प्रयुक्त=प्रेरित होने वाले ही पुरुष की होती है। (मुझे यह दीजिये—इस प्रकार से प्रार्थित व्यक्ति ही याचक को देने की प्रतिज्ञा = अभ्युपगम करता है।) यहाँ प्रयोक्ता = पूर्ववर्ती प्रेरणारूपी क्रिया का कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञक होता है।

२८२. अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥ (५७९)

'पूर्वस्य कर्ता' इति वर्त्तते। अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। होत्रेऽनुगृणाति। होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति। अनुगरः, प्रतिगरः इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तते। होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः॥

२८३. साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥ (५६०)

क्रियासिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति। दात्रेण लुनाति। परशुना छिनत्ति।

न्यासः

अनुप्रतिगृणश्च ॥ अनुप्रतिगृण इति श्नाप्रत्ययेन निर्देशात् क्र्यादिपठितस्य 'गॄ शब्दे' इत्यस्य, न 'गॄ निगरणे' इत्यस्य तौदादिकस्य। **होता प्रथमं शंसतीति**। एतेन स्तुतिक्रियायाः पूर्वस्या होता कर्त्तेति-दर्शयति। प्रोत्साहयतीत्यनेनानुगृणातिप्रतिगृणातिशब्दयोरर्थमाचष्टे। अथं पुनर्ज्ञायते—अनुपूर्वः प्रतिपूर्वश्च शंसितुर्गृणातिः प्रोत्साहने वर्त्तत इत्याह—**अनुगरः प्रतिगर इति**। अनुगीर्यते = होता प्रथमं प्रशस्यते येन शब्देन सोऽयमनुगरः। एवं प्रतिगीर्यते येन स प्रतिगरः। पूर्वस्य कर्त्तेत्येव, होत्रेऽनुगृणाति सदसीत्यधिकरणस्य मा भूत् ॥ ४१ ॥

साधकतमं करणम् ॥ ननु च सामग्र्यधीना हि क्रियासिद्धिरेकस्याप्यभावेन न भवति। तत् कस्यात्र प्रकर्षो यत्परिग्रहाय साधकतमशब्दस्य ग्रहणमिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—**क्रियासिद्धावित्यादि। प्रकृष्टम् =**

पदमञ्जरी

अनुप्रतिगृणश्च ॥ पूर्वेण साहचर्यादत्रापि प्रत्येकमुपसर्गसम्बन्ध इत्याह—**अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेति।** कः पुनरत्र पूर्वो व्यापार इत्यत्राह—**होता प्रथममित्यादि। अन्य इति।** अध्वर्युः। कथं पुनर्ज्ञायते—अनुप्रतिपूर्वो गृणातिः शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तत इत्याह—**अनुगरः प्रतिगर इत्यादि।** अनुगीर्यते प्रोत्साह्यते येन शब्देन सोऽनुगरः। एवं प्रतिगरः, **ओथामो** दैवेत्येवमादिकः शब्दः; तेन हि प्रतिगीर्यते ॥ ४१ ॥

साधकतमं करणम् ॥ 'षिधू संराद्धौ' इत्यस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य 'सिद्ध्यतेरपारलौकिके' इत्यात्वे 'राध साध संसिद्धौ' इत्यस्य वा ण्यन्तस्य साधकशब्दः। क्रियात्मकश्चार्थः। प्रयोज्यः कर्ता, सिध्यतः साध्यवतो

भावबोधिनी

अर्थात् प्रतिज्ञा करने वाले का प्रयोजक ही पूर्व क्रिया का कर्त्ता है, उसी की सम्प्रदान संज्ञा होती है। उदा०—देव-दत्ताय गां प्रतिश्रृणोति। देवदत्ताय गाम् आश्रृणोति। देवदत्त को गाय देने की प्रतिज्ञा करता है, यह अर्थ है ॥ ४० ॥

'पूर्वस्य कर्त्ता' पूर्ववर्त्ती क्रिया का कर्त्ता—इसकी अनुवृत्ति होती है। अनुपूर्वक प्रतिपूर्वक गृ धातु का कारक = पूर्व क्रिया का कर्त्ता, सम्प्रदानसंज्ञक होता है। उदा०—होत्रेऽनुगृणाति। होता पहले मन्त्रादि बोलता है उसे दूसरा अध्वर्यु प्रोत्साहित करता है, क्योंकि अनुगर प्रतिगर शंसिता = पहले बोलने वाले के प्रोत्साहन में हैं। (अध्वर्यु) बोलने वाले होता को प्रोत्साहित करता है।

विमर्श—यज्ञ क्रिया में होता पहले मन्त्रोच्चारण करता है। बाद में अध्वर्यु उसे प्रोत्साहित करता है। यहाँ पूर्व क्रिया शंसन = उच्चारण का कर्ता 'होता' है। अतः उसी की सम्प्रदान संज्ञा होकर होत्रेऽनुगृणाति, होत्रे प्रति-गृणाति। इस अभिप्राय को प्रकट करने वाले शब्द हैं—अनुगरः, प्रतिगरः। अनुगीर्यते = होता प्रथमं प्रशस्यते येन शब्देन सः—अनुगरः। प्रतिगीर्यते = होता प्रथमं प्रशस्यते येन शब्देन सः—प्रतिगरः ॥ ४१ ॥

क्रिया के फल की सिद्धि में जो सबसे अधिक उपकारक विवक्षित रहता है, वह साधकतम कारक करण-संज्ञक होता है, उस साधकतम की करणसंज्ञा होती है। उदा०—दात्रेण लुनाति। दरांती से काटता है। परशुना

तमब्ग्रहणं किम्? गङ्गायां घोषः। कूपे गर्गकुलम् (म० भा० १.४.४२)।

न्यासः

अत्यन्तमुपकारकम्। अथ वा—प्रकर्षः प्रकृष्टम् 'नपुंसके भावे क्तः'। प्रकृष्टेन प्रकर्षेणोपकारकं प्रकृष्टोपकारकम् यत् क्रियासिद्धिविषये प्रकर्षेणोपकारकं विवक्षितं तत् साधकतमम्। विवक्षितग्रहणं यदा प्रकृष्टोपकारकत्वेन विवक्ष्यते, तदा साधकतमव्यवहारो विज्ञायते, नान्यदेति ज्ञापनार्थम्। तथा हि—विवक्षावशाद् यदेव कदाचित् करणम्भवति—धनुषा विध्यतीति, तदेव कदाचित् स्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृत्वमनुभवति—धनुर्विध्यतीति। **लुनातीति**। 'प्वादीनां ह्रस्वः'।

तमब्ग्रहणं किम्? गङ्गायां घोष इति। यदि तमब्ग्रहणं न क्रियेत, ततोऽत्राधिकरणसंज्ञा न स्यात्। इह हि द्विविध आधारः—गौणः, मुख्यश्च। तत्र मुख्यो य आधेयेन व्याप्यते, यथा—तिलेषु तैलमस्ति; अत्र तैलेनाधेयेनाधारभूतास्तिला व्याप्ताः। अव्याप्तो गौणो यथा—गङ्गायां घोष इति। अत्र हि सामीप्याद् गङ्गाया आधारत्वमुपचरितम्, न मुख्यम्; व्याप्त्यभावात्। तत्रासति तमब्ग्रहणे 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति मुख्यस्यैवाधिकरणसंज्ञा स्यात्, नेतरस्य; तमब्ग्रहणात् तस्यापि भवति; तथापीह तमब्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्;

पदमञ्जरी

वा क्रियात्मनोऽर्थस्य प्रयोजकतमं साधकतमम्। ननु सामग्र्यधीना क्रियासिद्धिर्नो खलु कर्त्रादीनामन्यतमापायेऽपि क्रिया निष्पद्यते, तत्किमपेक्षः कारकाणां मध्ये एकस्यातिशययोगः स्यात्? उच्यते; दात्रादेः छेद्यद्रव्यानुप्रवेशो व्यापारः, काष्ठादेः पाके प्रज्वलनजनितोष्णस्पर्शानुप्रवेशः, तदनन्तरमेव क्रियासिद्धिः, नैवं कारकान्तरेष्वनुप्रवेशः तद्व्यापारानन्तरं वा क्रियानिष्पत्तिः समस्ति, अतः—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा[1] स्मृतम्॥ (वा० प० ३.७.९०)

'विवक्ष्यते' इत्यनेनैतद् दर्शयति—देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापारः प्रत्यासीदन् विवक्ष्यते, तदा तस्य करणत्वं भवतीति। यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा, तस्या अपि तनुतरकपालतया प्रकर्षविवक्षायां करणत्वं भवति—स्थाल्या पच्यत इति। उक्तं च—

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥ इति। (वा० प० ३.७.९१)

न चैवं कर्तुरपि करणत्वविवक्षाप्रसङ्गः; भिन्नजातीयत्वात्। सकलसाधनविनियोगकारी खल्वसौ, न च शतधनो निष्कधनेन सह स्पर्द्धते! कथं तर्ह्यश्वेन दीपिकया रथेन सञ्चरते इति बहूनां करणत्वम्, यावता तेष्वपि यदासन्नोपकारकं तदेव करणं युक्तम्? उच्यते; कारकान्तरापेक्षः करणस्यातिशयः, न स्वकक्षायाम्; तेन सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात् सिद्धं करणत्वम्।

तमब्ग्रहणं किमिति। कारकाधिकारात् सिद्धे साधकत्वे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षार्था भविष्यतीति प्रश्नः। **गङ्गायां घोष इति**। असति तमब्ग्रहणे आधारो नाम यत्राधारात्मा व्याप्तो भवत्याधेयेन, तेनेहैव

भावबोधिनी

छिनत्ति। कुल्हाड़ी से काटता है। [यहाँ काटना क्रिया के फल = छेदन की सिद्धि में सर्वाधिक सहायक होने के कारण दात्र और परशु की करण संज्ञा हो जाती है। फलतः तृतीया विभक्ति होती है।]

तमप् ग्रहण का क्या प्रयोजन है? गंगा में घोष = अहीरों की बस्ती। कूपे गर्गकुलम्। कुएँ में गर्गकुल रहता है।

---

१. 'करणत्वं तदा' इति वा पाठः वाक्यपदीये।

करणप्रदेशाः—'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (२.३.१८) इत्येवमादयः ॥

२८४. दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥ (५६२)

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते। दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति, चकारात्करणसंज्ञं च। अक्षान्दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति ॥

न्यासः

कथम्? विनापि तेन प्रकर्षावगतेः। यथैव ह्यनभिरूपाय कन्यादानस्य प्रवृत्तिर्नास्तीत्यभिरूपाय कन्या देयेत्युक्ते विनापि प्रकर्षप्रत्ययेनाभिरूपतमायेति गम्यते; तथेहापि कारकाधिकारादसाधके संज्ञायाः प्रवृत्तिर्नास्तीति 'साधकं करणम्' इत्युक्तेऽन्तरेणापि तमब्ग्रहणं साधकतममिति गम्यते, तत् किं तमब्ग्रहणेन? तदेतत् तमब्ग्रहणं ज्ञापनार्थं कृतम्। एतदनेन ज्ञाप्यते—'इह कारकाधिकारे इतः सूत्रादन्यत्र विना तमब्ग्रहणेन प्रकर्षो नाश्रीयते' इति। तेन 'अधारोऽधिकरणम्' इत्यनेन 'गङ्गायां घोषः' इत्यादावमुख्यस्यापि गङ्गादेराधारस्याधिकरणसंज्ञा सिद्धा भवति ॥ ४२ ॥

दिवः कर्म च ॥ दीव्यतीति। 'हलि च' इति दीर्घः ॥ ४३ ॥

पदमञ्जरी

स्यात्—तिलेषु तैलम्, पयसि सर्पिरिति; गङ्गायां घोष इत्यत्र न स्यात्। तमब्ग्रहणं तु ज्ञापयति—इह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते, तेनेहापि भवति। यदा च देशधर्मो घोषं प्रत्याधारभावः स्रोतस्युपचर्यते, तदेवं तमब्ग्रहणस्य प्रयोजनम्; यदा तु गङ्गाशब्दस्तीरे वर्त्तते तदा न प्रयोजनम्, आधेयेन व्याप्तिसम्भवान्मुख्य एवाधारभाव इति ॥ ४२ ॥

दिवः कर्म च ॥ ननु चाक्षान् दीव्यतीत्यत्र पातयतीत्यर्थस्तत्र कर्मत्वं सिद्धम्; अक्षैर्दीव्यतीति, क्रीडतीत्यर्थः, तत्र करणत्वं सिद्धम्, किमर्थमिदमित्याशङ्क्याह—**पूर्वेण करणसंज्ञायामिति।** अक्षैः क्रीडतीत्यस्यामेव विवक्षायामक्षान् दीव्यतीतीष्यते, अत्र च करणसंज्ञैव प्राप्नोति, अक्षान्पातयतीत्यत्र चार्थेऽक्षैर्दीव्यतीति नेष्यते, अतः साधकतमस्यैव करणसंज्ञायां प्राप्तायामयमारम्भ इत्यर्थः। अथ किमर्थश्चकारः? करण-

भावबोधिनी

करण के प्रयोगस्थल 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (पा० सू० २।३।१८ कर्ता और करण में तृतीया होती है।) आदि हैं।

विमर्श—साधकं करणम्—इतना न कह कर 'साधकतमं करणम्' यहाँ तमप् प्रत्यय का क्या प्रयोजन है? इस प्रश्न का आशय यह है कि 'कारके' (पा० सू० १।४।२३) यह अधिकार सूत्र बताया जा चुका है। उसकी अनुवृत्ति इस सूत्र में भी होगी। अतः साधक और कारक ये दो पर्याय शब्द होंगे। इसलिये प्रकर्ष अर्थ स्वतः निकल आता है। इसे बताने के लिये 'तमप्' प्रत्यय व्यर्थ है? समाधान यह है कि तमप्ग्रहण व्यर्थ होकर यह ज्ञापित करता है कि कारक प्रकरण में शब्दसामर्थ्य से प्रतीत होने वाला प्रकर्ष नहीं लिया जाता है और कारकों में गौण-मुख्य-न्याय नहीं प्रवृत्त होता है। इसीलिये 'गंगायां घोषः' 'कूपे गर्गकुलम्' आदि गौण आधार की भी अधिकरण संज्ञा हो जाती है। अन्यथा जहाँ मुख्य आधार अर्थात् अभिव्यापक आधार रहता वहीं अधिकरण संज्ञा होती; जैसे—तिलेषु तैलम्, दध्नि सर्पिः। क्योंकि तेल तिल को पूर्णतया व्याप्त करते हैं। जब सामर्थ्यगम्य प्रकर्ष और गौण-मुख्य-न्याय की प्रवृत्ति नहीं मानी जाती है, तो सर्वत्र गौण या मुख्य में अधिकरणादि संज्ञा होती है। तमप्ग्रहण का यह फल है।

क्रिया फल की निष्पत्ति में प्रकृष्ट रूप से सहायक जिसे कहना चाहा जाता है, विवक्षित होता है उसी की करणसंज्ञा हो जाती है ॥ ४२ ॥

पूर्व सूत्र से करणसंज्ञा प्राप्त रहने पर कर्मसंज्ञा का विधान किया जा रहा है। दिव् का साधकतम = प्रकृष्ट-

२८५. परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ (५८०)

'साधकतमम्' इति वर्तते। पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां सम्प्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते। परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां सम्प्रदानसंज्ञं भवति। परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणम्, नात्यन्तिकः क्रय एव। शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि। शताय परिक्रीतोऽनुब्रूहि। सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि। सहस्राय परिक्रीतोऽनुब्रूहि।

न्यासः

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ परिक्रीतिः = परिक्रयणम्। **नियतकालमिति**। नात्यन्तिकम्। **वेतनादिनेति**। आदिशब्देन बन्धकादीनां ग्रहणम्। **नात्यन्तिकः क्रय एवेति** नियतकालत्वं स्पष्टीकरोति। परिशब्दोऽत्र प्रत्यासत्तिं द्योतयति। क्रयो हि नामात्यन्तिकः। वेतनादिना केवलं यत्तु नियतकालं तदात्यन्तिकस्य क्रयस्य समीपमिति परिशब्देनाख्यायते ॥ ४४ ॥

पदमञ्जरी

संज्ञापि यथा स्यात्, नैतदस्ति प्रयोजनम्; वक्ष्यमाणमन्यतरस्यांग्रहणमिहैव करिष्यामि, तत्राह—**चकारात्करणसंज्ञं चेति**। युगपत्संज्ञाद्वयं यथा स्यादिति भावः। अन्यतरस्यांग्रहणे तु पर्यायः स्यात्—यदा कर्म न तदा करणम्, यदा करणं न तदा कर्म; चकारात्तु युगपदेव संज्ञाद्वयं भवतीत्यर्थः। यौगपद्यप्रयोजनं मनसा दीव्यतीति कर्मत्वादण् प्रत्ययः, करणत्वाच्च तृतीया 'मनसः संज्ञायाम्' इत्यलुक्–मनसा देवः। इह चाक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति, अक्षैरिति तृतीयाप्रयोगेऽपि धातोः सकर्मकत्वाद् 'गतिबुद्धि' इत्यादिनाऽण्यन्तावस्थायां कर्त्तुर्यज्ञदत्तस्य कर्मसंज्ञा न भवति, 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदं च। यदि तर्हि समावेशः–अक्षान् दीव्यतीति परत्वात् तृतीया प्राप्नोति; पर्याये तु नायं दोषः, कर्मसंज्ञापक्षे करणसंज्ञाया अभावात्। समावेशे तु करणसंज्ञाया अवकाशः—विदेवना अक्षा, 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट्; कर्मसंज्ञाया अवकाशः—दीव्यन्ते भवताक्षाः, 'भावकर्मणोः' इति यगात्मनेपदे; अक्षानित्यत्रत्वुभयसंज्ञाकार्यप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात्, नैष दोषः; कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम्, ततश्च 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र यदस्योपस्थानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति। अयं तर्हि समावेशे दोषः—दीव्यन्तेऽक्षा इति कर्मण्यभिहितेऽपि करणस्याभिहितत्वात्तृतीया स्यात्, तथा देवना अक्षा इति ल्युटा करणस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानेन द्वितीया स्यात्? नैष दोषः; एकैव कारकशक्तिः संज्ञाद्वययोगिनी। ततश्चैकस्मिन् कारकेऽभिहिते कारकान्तरमप्यभिहितमेव भवति; शक्तेरेकत्वात् ॥ ४३ ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ परिक्रयणशब्दे धातुगतमेव रेफमाश्रित्य 'रषाभ्याम्' इत्येव णत्वम्, प्रथमोपनिपतितत्वाद्, यथोपसर्गाभावे क्रयणमिति; न तूपसर्गस्थमाश्रित्य 'कृत्यचः' इत्यनेन तस्य पश्चादुपनिपतितत्वेन बहिरङ्गत्वात्। **वेतनादिनेति**। वेतनं भृतिः, नियतकालत्वमेव स्पष्टयति। **नात्यन्तिकः क्रय एवेति**। परिशब्दः सामीप्यं द्योतयति। क्रयो नामात्यन्तिकं स्वीकरणम्, नियतकालं तु तस्य समीपमेवेति परिशब्दस्यार्थः ॥ ४४ ॥

भावबोधिनी

रूपेण सहायक जो कारक वह कर्मसंज्ञक होता है। चकार के बल से करणसंज्ञक भी होता है। उदा०—अक्षान् दीव्यति अक्षैर्दीव्यति। पांसों से खेलता है ॥ ४३ ॥

'साधकतमम्' इसकी अनुवृत्ति होती है। पूर्ववर्त्ती (साधकतमं करणम्) सूत्र से करणसंज्ञा प्राप्त रहने पर इसके द्वारा पक्ष में सम्प्रदान संज्ञा का विधान किया जा रहा है। परिक्रयण में साधकतम कारक की विकल्प से सम्प्रदान संज्ञा होती है। परिक्रयण = निश्चित समय के लिये वेतनादि के द्वारा अपना बना लेना, न कि सदा के लिये खरीद

२८६. आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥ (६३२)

आध्रियन्तेऽस्मिन्[1] क्रिया इत्याधारः। कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणक्रियां प्रति य

न्यासः

आधारोऽधिकरणम् ॥ आध्रियन्ते क्रियागुणा अस्मिन्नित्याधार इति। 'अध्यायन्यायोद्याव' इत्यादिनाऽऽधारशब्दोऽधिकरणे घञन्तो व्युत्पादितः। क्रियापेक्षत्वात् कारकस्येति क्रियाग्रहणम्। यद्याध्रियन्ते क्रिया यस्मिन् स आधारः इति, एवं हि सति कर्तृकर्मणोरेवाधिकरणसंज्ञा प्रसज्येत, तयोरेव हि क्रिया आध्रियन्ते। तथा हि—कर्तृस्था वा क्रिया भवति, कर्मस्था वा, अनवकाशत्वात् कर्तृकर्मणोः संज्ञा न भविष्यत्येष दोषप्रसङ्ग इति, एतच्चानुत्तरम्; सत्यपि ह्यनवकाशत्वे तयोः पर्यायः स्यात्। एकदाधिकरणसंज्ञा, अन्यदा कर्मसंज्ञा कर्तृसंज्ञेति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह—**कर्तृकर्मणोरित्यादि**। एतेन यादृशस्याधारस्याधिकरणसंज्ञया भवितव्यं तं दर्शयति। प्रतिराभिमुख्ये। **क्रियां प्रति य आधार इति**। क्रियाया अभिमुखो य आधार इत्यर्थः यश्च क्रियां धारयति स क्रियाया अभिमुखो भवति। क्रियायास्तु धारणं साक्षाद्, व्यवधानेन वा; कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रययोर्धारणात्। तत्र पूर्वस्य व्यवच्छेदार्थम् 'कर्तृकर्मणोः' इत्युक्तम्।

तदेतदुक्तं भवति—कर्तृकर्मणोः क्रियाधारभूतयोर्धारणात् क्रियाया अभिमुखो य आधारस्तस्याधिकरणसंज्ञा भवतीति। तदेवं क्रियाधारभूतकर्तृकर्मधारणद्वारेण क्रियाया अभिमुखो य आधारस्तस्याधिकरणसंज्ञा; यतोऽनेन विधीयते ततो न भवति पूर्वस्य दोषस्य प्रसङ्गः। न हि कर्तृकर्मणोरनेन प्रकारेण क्रियां

पदमञ्जरी

आधारोऽधिकरणम् ॥ आध्रियन्तेऽस्मिन् क्रिया इत्याधार इति 'अध्यायन्यायोद्याव' इत्यादिनाऽधिकरणे घञ्। क्रियापेक्षत्वात् कारकभावस्य क्रियाग्रहणम्। यदि क्रियाधारस्याधिकरणसंज्ञा, कर्तृकर्मणोरेव स्यात्। कर्तृस्था हि क्रिया भवति कर्मस्था वा। कर्तृसंज्ञायाः कोऽवकाशः? ये कर्मस्थक्रियाः—पचत्योदनं देवदत्त इति। नन्वत्राप्यधिश्रयणादेराधारः कर्तेति स्यादेव प्रसङ्गः? अयं तर्ह्यवकाशः—**देवदत्ताय रोचते मोदक इत्युक्तम्**, अत्र देवदत्तस्थस्याभिलाषस्य मोदकः कर्तेति। अथाप्यनवकाशा कर्तृसंज्ञा? एवमपि पर्यायः स्यात्। अथ कर्मसंज्ञायाः कोऽवकाशः? ये कर्तृस्थक्रियाः—आदित्यं पश्यतीति। अतः कर्तृकर्मणोरेवाधिकरणसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यत्र आह—**कर्तृकर्मणोरित्यादि**। कथं पुनः साक्षात्क्रियाधारे सम्भवति क्रियाधारभूत-

भावबोधिनी

लेना। उदा०—शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि। तू सौ रुपयों से खरीदा गया है, अब बोल। शताय परिक्रीतोऽनुब्रूहि। तू सौ रुपयों से खरीदा गया है, अब बोल (मेरा कार्य क्यों नहीं करेगा)। सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि। सहस्राय परिक्रीतोऽनुब्रूहि। तू एक हजार रुपयों से खरीदा जा चुका है, अब बोल ॥ ४४ ॥

जिसमें क्रिया आधृत की जाँय वह आधार है। क्रिया के आश्रयभूत कर्ता और कर्म का धारण क्रिया के प्रति जो आधार होता है, उस कारक की अधिकरण संज्ञा होती है।

उदा०—कटे आस्ते। कटे शेते। स्थाल्यां पचति। चटाई पर बैठता है। चटाई पर सोता है। बटलोई में चावलादि पकाता है।

अधिकरण के प्रयोगस्थल—'सप्तम्यधिकरणे च' (पा० सू० २।३।३६) आदि हैं।

विमर्श—क्रिया का आधार अधिकरण होता है। परन्तु आधारता साक्षात् न लेकर क्रिया के आश्रयभूत-कर्ता तथा कर्म के माध्यम से ही ली जाती है। जैसे—देवदत्तः कटे आस्ते। यहाँ बैठना क्रिया का आश्रय देवदत्त कर्ता है। इसी के माध्यम से चटाई उस क्रिया की आधार बनती है। इसी लिये भर्तृहरि ने स्पष्ट लिखा है—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ [वा० प० ३।७।१४८]

---

१. 'क्रियागुणाः' इति न्यायसम्मतः पाठः।

आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति। कटे आस्ते। कटे शेते। स्थाल्यां पचति।

अधिकरणप्रदेशाः—'सप्तम्यधिकरणे च' (२.३.३६) **इत्येवमादयः॥**

न्यासः

प्रत्याधारत्वम्, अपि तु साक्षादेव क्रियाधारणात्। नन्वेवमपि कर्तृकर्मणोर्मुख्यं क्रियाधारत्वम्, साक्षादेव क्रियाधारणात्, कर्तृकर्माधारस्य तु कटादेर्गौणत्वं क्रियाश्रयभूतकर्तृकर्मधारणद्वारेण क्रियाधारणात्। तत्र मुख्य आधारे सति गौणस्याधिकरणसंज्ञा न प्राप्नोतीति स दोषस्तदवस्थ एव? नैतदस्ति; तमब्ग्रहणेन ज्ञापितमेतत्—गौणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञा भवतीति। भवतु गौणस्याधिकरणसंज्ञा, मुख्यस्यापि कर्तुः कर्मणश्च कस्मान्न भवतीति चेत्, न; परत्वादनवकाशत्वाच्च कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाध्यमानत्वात्। अधिकरण-संज्ञा हि पूर्वा गौण आधारे सावकाशा, तद्विपरीते तु कर्तृकर्मसंज्ञे इति ताभ्यां बाध्यमाना नोत्सहते तयोर्विषय-मवगाहितुम्।

कटे आस्त इति। कर्तृस्था क्रिया यत्र पूर्वेण प्रकारेणाध्रियते तस्योदाहरणम्, आसनक्रियायाः कर्तृस्थत्वात्। **स्थाल्यां पचतीति।** कर्मस्था क्रिया यत्राध्रियते तस्योदाहरणम्; विक्लेदनक्रियायाः कर्मस्थत्वात्।

तत् पुनरधिकरणं त्रिप्रकारम्—औपश्लेषिकम्, वैषयिकम्, अभिव्यापकञ्च। तत्राद्ये—**कटे आस्ते,** स्थाल्यां पचतीति कटादेरप्याधारस्य ह्याधेयेन सहोपश्लेषः संयोगलक्षणोऽस्तीत्यौपश्लेषिकं तद् भवति। **वैषयिकम्—गुरौ** वसति, गङ्गायां घोष इति। प्रतिवसतीति विषयो ह्यनन्यत्रभावः, यथा—चक्षुष्प्रभृतीनां रूपादिभ्योऽनन्यत्रभावाच्चक्षुरादीनां रूपादयो विषया इत्युच्यन्ते, एवं शिष्यादीनां गुर्वादिभ्योऽनन्यत्रभावादेषां ते विषया इति। ननु च 'आधारोऽधिकरणम्' इत्युक्तम्, आधारश्च को भवति? य आश्रयः; आश्रयः संयोगतः समवायतो वा भवति, न च शिष्यादीनां गुरुप्रभृतिभिः सह संयोगः समवायो वाऽस्ति, तदयुक्तं तेषाम-धिकरणत्वम्? नैतदस्ति; यदायत्ता हि स्थितिः, स विनापि संयोगसमवायाभ्यां तस्याश्रयो भवति, यथा—राजायत्तस्थितित्वात् पुरुषस्य राजेति, न च राज्ञा सह पुरुषस्य संयोगसमवायौ स्तः। तथा हि—तदधीन-स्थितित्वाद् राजाश्रयः पुरुष इति लोके व्यपदिश्यते, तथा शिष्यादीनां गुर्वाद्यायत्ता स्थितिरिति युक्तस्तान् प्रति गुरुप्रभृतीनामाश्रयभावः। अभिव्यापकं यथा—तिलेषु तैलम्, दध्नि सर्पिरिति। तिलादिकं तैलादिक-माधेयं व्याप्यावतिष्ठत इति तिलादिकमभिव्यापकमधिकरणम्। यद्यप्यत्र तिलादीनां तैलादिभिः सह संयोगोऽस्ति, तथापि देशविभागाभावादत्र संश्लेषव्यवहारो नास्तीत्यौपश्लेषिकात् तत् पृथगेवोपस्थाप्यते॥ ४५॥

पदमञ्जरी

कर्तृकर्मव्यवधानेन क्रियाधारस्य गौणस्य ग्रहणं शक्यं विज्ञातुम्? करणसंज्ञायां तमब्ग्रहणेन ज्ञापितमेतद्—यथाकथञ्चित्क्रियाधारस्यापि अधिकरणसंज्ञा भवतीति। मुख्यस्यापि तु कस्मान्न स्याद्? इत्येतावदपि न, परत्वात् कर्तृकर्मसंज्ञायाम् बाधितत्वादिति गतमेतत्। **आस्त इति** कर्तृस्थायाः क्रियाया उदाहरणम्। **पचतीति** कर्मस्थायाः।

त्रिविधं च तदधिकरणम्—औपश्लेषिकम्, वैषयिकम्, अभिव्यापकं चेति। कटे आस्ते, गुरौ आवसति, तिलेषु तैलमिति॥ ४५॥

भावबोधिनी

आधार तीन प्रकार का है—(१) औपश्लेषिक, (२) वैषयिक, (३) अभिव्यापक। जहाँ सामीप्यादिसम्बन्ध से आंशिक आधार होता है वहाँ औपश्लेषिक है। जैसे—कटे आस्ते, स्थाल्याम् ओदनं पचति। विषय होते हुये जो आधार बनता है वह वैषयिक है; जैसे—मोक्षे इच्छाऽस्ति। जहाँ आधेय अपने आधार को पूर्णरूपेण व्याप्त करके रहता है:वहाँ अभिव्यापक आधार माना जाता है; जैसे—तिलेषु तैलम्, दध्नि सर्पिः। इनमें अभिव्यापक आधार ही मुख्य आधार है अन्य गौण है। परन्तु 'साधकतमं करणम्' (पा० सू० ३।४।४२) सूत्र के तमप् ग्रहण से यह ज्ञापित होता है

२८७. अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥ (५४२)

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते। अधिपूर्वाणां शीङ्-स्था-आस्—इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। ग्राममधिशेते। ग्राममधितिष्ठति। पर्वतमध्यास्ते ॥

२८८. अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥ (५४३)

अभि-निपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। ग्राममभिनिविशते।

कथं कल्याणेऽभिनिवेशः, पापेभिनिवेशः, या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशत इति? 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते, 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्' (१.४.४४) इत्यतः। सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

२८९. उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥ (५४४)

न्यासः

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ अध्यास्त इति। 'आस उपवेशने', अदादिः, अनुदात्तेत् ॥ ४६ ॥

अभिनिविशश्च ॥४७॥ उपान्वध्याङ्वसः ॥ लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषाया 'वस निवासे' इत्यस्य भौवादिकस्य ग्रहणम्, न 'वस आच्छादने' इत्यस्यादादिकस्य ॥

वसेरश्यर्थस्येत्यादि। 'उपोष्य रजनीमेकाम्' इति, त्रिरात्रमुपवसतीत्यत्र च 'कालाध्वनोः' इति

पदमञ्जरी

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥ अभिनिविशश्च ॥ नेरल्पाच्तरस्यापूर्वनिपाताद् 'अभिनि' इति समुदायानुकरणमित्याह—**अभिनिपूर्वस्येति।** अन्यथाऽभिपूर्वस्य निपूर्वस्य चेति ब्रूयात् ॥ ४७ ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ वसरेश्यर्थस्येति। अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः, व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, अश्यर्थस्य यो वाचकस्तस्येत्यर्थः। भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत्। यद्वा—शीङोऽर्थः श्यर्थः न श्यर्थस्तस्य अस्थानार्थ-

भावबोधिनी

कि इस प्रकरण में गौण-मुख्य-न्याय नहीं प्रवृत्त होता है। अतः 'गङ्गायां घोषः' आदि में भी अधिकरणसंज्ञा और सप्तमी हो जाती है ॥ ४५ ॥

पूर्ववर्त्ती सूत्र द्वारा अधिकरण संज्ञा प्राप्त रहने पर इससे कर्मसंज्ञा का विधान किया जा रहा है। अधि जिनके पूर्व में है, ऐसी—शीङ्, स्था और आस्—इनका आधार जो कारक है उसकी कर्मसंज्ञा होती है। उदा०—ग्राममधिशेते, गाँव में सोता है। ग्राममधितिष्ठति, गाँव में रहता है, प्रधान बनकर रहता है। पर्वतमध्यास्ते। पर्वत के ऊपर रहता है। [इनमें अधिकरण संज्ञा का अपवाद कर्मसंज्ञा होती है और 'कर्मणि द्वितीया' (पा० सू० २।३।२) से द्वितीया विभक्ति होती है। परन्तु बोध में अधिकरणत्व की ही प्रतीति होती है] ॥ ४६ ॥

अभि-नि-पूर्वक विश् का आधार जो कारक उसकी कर्मसंज्ञा होती है। उदा०—ग्रामभिनिविशते। गाँव में प्रविष्ट होता है।

यदि आधार की कर्मसंज्ञा होती है तो फिर 'कल्याणेऽभिनिवेशः, पापेऽभिनिवेशः' या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् संज्ञिनि अभिनिविशते' इन प्रयोगों में अधिकरण संज्ञा और सप्तमी कैसे हुई है? 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' (पा० सू० १।४।४४) इस पूर्व सूत्र से (मण्डूकप्लुत्या) 'अन्यतरस्याम्' = विकल्प की अनुवृत्ति होती है और वह व्यवस्थितविभाषा = विकल्प है। [अतः निश्चित लक्ष्यों में ही कर्मसंज्ञा और निश्चित में ही अधिकरण संज्ञा होती है, कहीं भी अतिप्रसङ्ग नहीं आता है।] ॥ ४७ ॥

उप, अनु, अधि, आङ् इनमें से कोई भी जिसके पूर्व में है ऐसी वस् का आधार जो वह कारक कर्मसंज्ञक होता है। उदा०—ग्रामम् उपवसति सेना (गाँव के पास सेना ठहरी है।) पर्वतम् उपवसति। पर्वत के पास ठहरता है। ग्रामम् अनुवसति सेना। गाँव के साथ-साथ सेना ठहरी है। ग्रामम् आवसति। गाँव में सेना रहती है।

उप-अनु-अधि-आङ्—इत्येवम्पूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। ग्राममुपवसति सेना, पर्वतमुपवसति। ग्राममनुवसति सेना, ग्राममधिवसति, ग्राममावसति॥

★वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः★(म० भा० १.४.४८ वा० १)। **ग्रामे उपवसति। भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः॥**

२९०. कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥ (५३५)

कर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। कटं करोति। ग्रामं गच्छति।

न्यास॥

द्वितीया। अथ वा 'कालभावाध्वगन्तव्य' इति कर्मत्वे। अत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचन इति भोजननिवृत्तिवाचिन इत्यर्थः। **वक्तव्यमिति** व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—इहाप्यन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते; तेन वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो भविष्यति ॥ ४८ ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्तुः क्रिययेति। एतेन कर्तुरिति नेप्सिततमापेक्षया 'क्तस्य च वर्तमाने' इत्यनेनेयं षष्ठी, अपि तु क्रियापेक्षया शेषलक्षणैवेति दर्शयति। ननु च नेह क्रियोपात्ता, तत् कथं तदपेक्षया षष्ठी प्रयुज्यते? यद्यपि नोपात्ता, तथापि कर्तुः क्रियापेक्षत्वात् कर्तृशब्दोऽयं सम्बन्धिशब्द इति कर्तृसम्बन्धिनीं क्रियामुपस्थापयतीत्यदोषः। ईप्सितशब्दो ह्यस्ति रुढिशब्दः—ईप्सितोऽभिप्रेत इति, अस्ति च क्रियाशब्दः—आप्तुमिष्ट ईप्सित इति; तत्रेह क्रियाशब्दो गृह्यते, नेतरः; न हि रूढिशब्दस्य क्रियया कर्तृसाध्यया सम्बन्ध उपपद्यते ईप्सित इति। 'आप्लृ व्याप्तौ', सन्, द्विर्वचनम्, 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इतीत्त्वम्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य'

पदमञ्जरी

स्येत्यर्थः। स्थानेऽपि हि शीङ् वर्तते—जलाशयमिति। तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति भवति। अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः? न वक्तव्यः, कथम्? नात्रोपपूर्वस्य वसेः ग्रामोऽधिकरणम्, किं तर्हि? अनुपसर्गस्य—ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति। एतदुक्तं भवति—विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिविशिष्टकालं प्रतिपादयितुमिदं प्रयुज्यते—ग्राम उपवसतीति, तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः। उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनान्तरङ्गः सम्बन्धः, ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्यप्रयुक्तमपि त्रिरात्रादिकं कर्म भवति ॥ ४८ ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्तुः क्रिययेत्यादि। कर्तुर्यदाप्तुमिष्टतममित्यन्वयः, कर्तुरिति चेप्सितापेक्षया 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्त्तरि षष्ठी। **ईप्सित इति** 'मतिबुद्धि' इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः। **क्रिययेति** करणे तृतीया, कर्ता हि नाम यः क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यदिष्टमित्युक्ते तत्क्रियावेशादशौ कर्त्ता भवति तया करणभूतयेति गम्यते, कर्त्रा यदाप्तुमिष्यते आत्मीयया क्रिययेत्यर्थः। ईप्सितशब्दोऽयमस्त्यभिप्रेते रूढः—

भावबोधिनी

* भोजननिवृत्तिवाचक 'वस्' धातु के साथ उप आदि रहने पर अधिकरण में कर्मसंज्ञा का प्रतिषेध कहना चाहिये * उदा०—ग्रामे उपवसति। गाँव में उपवास (व्रत) करता है। भोजन-निवृत्ति करता है। भोजन छोड़ देता है यह अर्थ है। [लोक में इसी आशय से 'उपवास' शब्द का प्रयोग प्रचलित है।] ॥ ४८ ॥

कर्त्ता की क्रिया द्वारा सम्बन्ध करने के लिये जो इष्टतम (सर्वाधिक चाहा हुआ) है उस कारक की कर्मसंज्ञा होती है। उदा०—कटं करोति। चटाई बनाता है। ग्रामं गच्छति। गाँव जाता है।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र में ईप्सिततम के अर्थ के विषय में प्रायः भ्रान्ति हो जाती है। यह रूढ शब्द नहीं है और न अभिप्रेत अर्थ है। यह यौगिक क्रियावाची शब्द है। आप् = व्याप्त करना अर्थ वाली से सन् प्रत्यय करने पर द्वित्व, 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' (पा० सू० ७।४।५५) से ईत्व, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (पा० सू० ७।४।५८) से अभ्यास का लोप

कर्तुरिति किम् ? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषाः, न कर्तुः। तमब्ग्रहणं किम् ? पयसौदनं भुङ्क्ते।

न्यासः

इत्यभ्यासलोपः। ईप्स इति स्थिते, क्तप्रत्यये कृते, इटि च 'अतो लोपः' इत्यकारलोपे चेप्सितशब्दः सम्पद्यते। तेनार्थद्वयमिहोपात्तम्—प्रकृत्यर्थः, प्रत्ययार्थश्च। तत्राप्तुमित्यनेन प्रकृत्यर्थं दर्शयति, इष्टतममित्यनेन प्रत्ययार्थम्।

कर्मण इति। अश्वस्य। तस्य बन्धनक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वात् कर्मत्वम्। स हि भक्षणक्रियया माषानाप्तुमिच्छति। **पयसौदनं भुङ्क्त इति।** असति हि तमब्ग्रहणे पयसोऽपि स्यात्। तदपि कर्तुर्भुजिक्रियया व्याप्तुमिष्टं भवति। तमब्ग्रहणे तु सति न भवत्यतिप्रसङ्गः; प्राधान्यादोदनस्यैवेप्सिततमत्वात् प्राधान्यं त्वोदनस्य संस्कार्यत्वात्, पयसस्त्वप्राधान्यं संस्कारकत्वात्।

पदमञ्जरी

ईप्सितोऽभिप्रेत इति; अस्ति क्रियाशब्दः—'आप्लृ व्याप्तौ' सन्, आप्ज्ञप्यृधामीत्', आप्तुमीष्टमीप्सितमिति; तत्र क्रियाशब्दस्येह ग्रहणमिति दर्शितम्—**आप्तुमिष्टतममिति।**

कर्मण इति। अश्वस्य। स हि भक्षणक्रियया मासानाप्तुमिच्छति। यद्येवम्, यथाश्वस्य वस्तुतो भक्षणे कर्तृत्वे सत्यपि सम्प्रति बन्धनं प्रति कर्मत्वेन विवक्षितत्वादकर्तृत्वाद् माषाणां कर्मसंज्ञया न भवति, तथा सार्थाद्धीयत इत्यत्रापि हीयमानं सार्थो जहातीति वस्तुवृत्तेन त्यागेन कर्तुरपि सार्थस्य संप्रत्ययपादानरूपेण विवक्षितत्वाद् अकर्तृत्वात्कर्मणि यगात्मनेपदे न स्याताम्।

अत्राहुः—कर्मकर्तर्यत्र यगात्मनेपदे, कथम् ? जहातिरयं गमनायां वर्तते—देवदत्तं सार्थो जहाति, अपगमयतीत्यर्थः, एषैव च सार्थस्यापगमना यदुत क्षुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमे तत्समर्थाचरणम्। यदा तु क्षुधादिना स्वयमेवापगच्छति, तदा कर्मकर्तृत्वम्, तदायं प्रयोगः। ततश्च हीयत इति सार्थः स्वयमेवापगच्छतीति, पुनः कुतो हीयते ?-इत्यपेक्षायां सार्थेन सम्बन्ध इति।

तमब्ग्रहणं किमिति। ईप्सिततमस्यापीप्सितत्वसम्भवाद् उदाहरणसिद्धि मन्यते। **पयसौदनं भुङ्क्त इति।** करणसंज्ञा तु दात्रेण लुनातीत्यादौ सावकाशा, न हि दात्रं लवनेप्सितम्। **'तथायुक्तम्'** इत्यनेनापि न भवति, द्वेष्योदासीनप्राप्ययोस्तत्र ग्रहणात्। सत्यप्यत्र पयसो भुजिक्रियायां प्रकृष्टोपकारकत्वे ईप्सायाः प्रकर्षाभावः। यत्र तर्हि पय एवेप्सिततमम्, तत्र प्राप्नोति, तद्यथा कश्चित् कञ्चिदाह—सिद्धं भुज्यतामिति, स आह—प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति, इतर आह—पयो भविष्यतीति, अपरस्त्वरमाण आह—पयसा खलु

भावबोधिनी

करने पर 'ईप्स' यह सन्नन्त होता है। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (पा० सू० ३।२।१८८) से क्त प्रत्यय, इट् आगम, अलोप करने के बाद ईप्सित से प्रकर्ष अर्थ में तमप् प्रत्यय करने पर 'ईप्सिततम' यह बनता है। इस प्रकार—आप् = सबन्ध करना, सन् = इच्छा, क्त = विषय, तमप् = प्रकर्ष—सम्बन्ध करने की इच्छा का प्रकृष्टरूपेण विषय जो होता है, अर्थात् कर्त्ता अपनी क्रिया का सम्बन्ध करने के लिये जिसे प्रकृष्ट रूपेण चाहता है वही कर्म होता है। उक्त उदाहरणों में 'करोति' और 'गमन क्रिया' का सम्बन्ध अर्थात् इन क्रियाओं के फल का आश्रय कट और ग्राम हैं। अतः इनकी कर्मसंज्ञा होकर द्वितीया होती है।

(अनु०) कर्तुः (कर्ता की क्रिया द्वारा)—इसको रखने का क्या प्रयोजन है ? 'माषेषु अश्वं बध्नाति'। उड़द के खेत में घोड़े को बाँधता है। [यहाँ माष की कर्मसंज्ञा रोकने के लिये—कर्तुः है।] क्योंकि कर्मभूत अश्व के लिये माष अभिप्रेत है, अश्व उन्हें खाना चाहता है, न कि देवदत्त आदि कर्त्ता के लिये। [यदि कर्तुः=कर्त्ता की क्रिया द्वारा—ऐसा न रहता तब तो कर्त्ता या कर्म किसी की भी क्रिया द्वारा सम्बन्ध करने के लिये चाहा गया होने के कारण 'माष' की कर्मसंज्ञा रोकना कठिन था।]

कर्म (१.४.४६) इत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् इतरथा आधारस्यैव हि स्यात्—गेहं प्रविशतीति; ओदनं पचति, सक्तून् पिबतीत्यादिषु न स्यात्। पुनः कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति।

न्यासः

कर्मेत्यनुवर्तमान इति। 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यतः। **पुनरित्यादि।** पूर्वं कर्मग्रहणमाधारेण सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्यानुवृत्तिः स्यादत आधारनिवृत्त्यर्थं पुनः कर्मग्रहणं क्रियते। यदि पुनराधारोऽनुवर्तते, ततः किं स्यादित्यत्राह—**आधारस्यैव हि स्यादिति।** 'हि' शब्दो यस्मादर्थे। यस्मादाधारस्यानुवृत्तौ तस्यैव स्यात्। तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनः कर्मग्रहणमिति सम्बन्धः। क्व पुनराधारस्यैव स्यादित्याह—**गेहमित्यादि।** आधारानुवृत्तौ तु यत्र न भवति तद्दर्शयितुमाह—**ओदनं पचतीत्यादि।** आदिशब्देनौदनं भुङ्क्त इत्येवमादेर्ग्रहणम्। अथ नदी कूलं कर्षतीत्यादौ कथं कर्मसंज्ञा ?, कथञ्च न स्यात् ? नद्यादेरचेतनत्वात्, अचेतनानामीप्साया असम्भवात्, नैतदस्ति; अत्र नदीति पदान्तरसम्बन्धादीप्साया अभावोऽचेतनस्यापि भावः प्रतीयते। न च पदसंस्कारे पदान्तरसम्बन्धगम्योऽर्थ उपयुज्यते, तेन कूलं कर्षतीत्यादाविच्छामात्रमाश्रिता व्याप्तिः, कर्म च संस्क्रियते। यद्यपि पश्चान्नद्या सह सम्बन्धादचेतनत्वमिच्छाया अभावश्च प्रतीयते, तथापि च तद्बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंज्ञाकार्यं न शक्नोति निवर्तयितुम्। अनेनैव न्यायेन यत्र व्याप्तिर्नास्ति, इच्छामात्रञ्च केवलम्, तत्रापि कर्मसंज्ञा भवति, यथा—ग्रामं गन्तुमिच्छामि न च मे गमनशक्तिरस्तीति।

पदमञ्जरी

भुञ्जीयेति, अत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पयस एवेप्सिततमत्वं न त्वोदनस्य, अत्राप्योदनमेवेप्सिततमम्; पयसस्तु संस्कारकत्वात्करणत्वम्। न त्वस्य केवले गुणे आदरः, किं तर्हि ? तत्संस्कृते ओदने, न ह्यसौ केवलस्य पयसः पानेन संतुष्यतीति। यदि तमब्ग्रहणं क्रियते, पयसौदनं भुङ्क्त इत्यत्रैव स्यात्, पचत्योदनमित्यादौ न स्यात्, न हीप्सिततमं युक्तम्, असति प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीयं तदेव प्रतियोगितां भजते। कारकं चात्र न किञ्चिदिष्टमीप्सितं पयसस्त्वीप्स्यमानत्वाद् युज्यते प्रतियोगिता, नैष दोषः; अत्रापि क्रियापेक्षः प्रकर्षः, आदौ हि कर्त्ता फलार्थं क्रियामभीप्सति, अतः फलार्थमिष्यमाणत्वादीप्सिता क्रिया। फलं तु स्वरूपेणेष्यमाणमीप्सिततमं क्रियाया अपि कर्मत्वं संदर्शनादिविशेषान्तरस्पर्धया। यत्र तर्हि फलाभावस्तत्र न स्यात्, क्व च फलाभावः ? विकार्ये—काष्ठानि भस्मीकरोतीति, न हि काष्ठानि फलरूपाणि। मा भूवन् तानि स्वरूपेण फलानि, भस्मात्मना तु फलानि ? प्राप्ये तर्हि न स्यात्—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोतीति, न ह्यत्र क्रियया कश्चिदतिशयो जन्यते अत्राप्यतिशयो जन्यते—प्राकट्यं नाम ? यो हि यं पश्यति शृणोति वा तस्यासौ प्रकटो भवति, प्रतिपत्त्रायतिरिक्तपुरुषापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते। यद्वा—तमब्ग्रहणेन यत्रापकृष्टेच्छा तदेव व्यावर्त्यते, तेन पश्यतीत्यादावादित्यादीनामपि प्रतियोगिनोऽसत्त्वेनापकर्षाभावाद् भविष्यति, अत्र च लिङ्गम् 'ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति' इति।

कर्मेत्यनुवर्त्तमान इति। अधिशीङ्स्थासामित्यतः। **आधारनिवृत्त्यर्थमिति।** प्राच्यं कर्मग्रहणमाधारेण संबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति भावः। आधारानुवृत्तौ को दोषस्तत्राह—**आधारस्यैव हि स्यादिति।** क्वेत्याह—**गेहमित्यादि।** यत्र तु न स्यात्तदाह—**ओदनं पचतीत्यादि।**

भावबोधिनी

तमप्—ग्रहण का क्या फल है ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। दूध से भात खाता है।

विमर्श—ईप्सिततम भी तो ईप्सित होता ही है। अतः केवल ईप्सित रखना पर्याप्त था; तमप् प्रत्यय की उपयोगिता क्या है ? समाधान यह है कि कोई भोजनादि कर चुका है। उससे दूसरा व्यक्ति पुनः भोजन करने के लिये कहता है और दूध का प्रलोभन देता है। अर्थात् अब सादे चावल नहीं अपितु दूध से मिले चावल खाने हैं। यहाँ भोजन कराने वाला प्रधानरूपेण चावल ही खिलाना चाहता है। दूध तो प्रलोभन के लिये है। इसलिये ओदन ही ईप्सिततम है,

न्यासः

तच्च कर्म त्रिविधम्—निर्वर्त्यम्, विकार्यम्, प्राप्यञ्च। तत्र निर्वर्त्यं यदसदेवोत्पाद्यते, यस्य जन्म क्रियते, तन्निर्वर्त्यम्, यथा-कटं करोति, कटो ह्यसन्नेव क्रियते। विकार्यं यल्लब्धसत्ताकमवस्थान्तरमापाद्यते, यथा—काष्ठानि भस्मीकरोति। नात्र काष्ठान्यसन्त्येव जन्यन्ते; कारणान्तरेभ्यः प्रागेवोत्पन्नत्वात्; उत्पन्नानि तु केवलं भस्माख्यामवस्थामापाद्यन्ते। प्राप्यं यत्र व्याप्तिव्यतिरेकेण क्रियाकृता विशेषा न विभाव्यन्ते, यथा-आदित्यं पश्यतीति। न हि दृशिक्रियया व्याप्यमानस्य सवितुः प्राप्तेरन्यः क्रियाकृतविशेष उपलभ्यत इति प्राप्यमेतत् कर्म॥ ४९॥

पदमञ्जरी

एतच्चेप्सिततमं कर्म त्रिविधम्—निर्वर्त्यम्, विकार्यम्, प्राप्यमिति। तथायुक्तमपि द्विविधम्—द्वेष्यम्, इतरच्च। 'अकथितं च' इत्यपरम्। संज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यत्—'दिवः कर्म च' इत्यादि। तदेवं सप्तविधं कर्म। उक्तं च—

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम्।
तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम्[1]॥
औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम्।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्॥ (वा प०० ३.७.४५-४६)।

तथा—

यदसत् जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाश्यते।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादि भस्मवत्।
किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्॥
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते॥ (वा० प० ३.७.४९-५१) इति।

तत्र निर्वर्त्यम्-घटं करोतीति, व्यक्त्यभिप्रायेण जन्मसामान्याभिप्रायेण प्रकाशनम्। ननु च यदि घटः ? न कर्त्तव्यः; अथ कर्त्तव्यः ? न घटः; इत्यनुपपन्नं घटं करोतीति ? नैष दोषः; तथाविधं वस्तु करोति यस्य निष्पन्नस्य घट इति संज्ञेति—अयमत्रार्थः। एवमोदनं पचतीत्यादावपि। काष्ठानि भस्म करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति। प्राप्यम्—आदित्यं पश्यतीति। न ह्यत्र प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा क्रियाजन्यः कश्चिदतिशयो गम्यते, यथा—निर्वर्त्यविकार्ययोः रज्जुं सृजति, काष्ठं दहति, देवदत्तं रोषयतीति। कारकत्वं तु प्राप्यस्याभासोपगमादिभिः, आदित्यो ह्याभासमुपगच्छति, यतो दृश्यते अभिव्यक्तिमुपयाति, यतो व्यक्तमुपलभ्यते सहते च दर्शनम्, यतः शक्यते द्रष्टुं तदेवाभासोपगमः व्यक्तिः, सोढत्वमिति कर्मणो विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ विवक्षिताः॥ ४९॥

भावबोधिनी

पयस् तो उसका संस्कारक होने से गौण है। अतः ओदन की ही कर्मसंज्ञा होती है।

इसके अतिरिक्त 'वारणार्थानामीप्सितः' (पा० सू० १।४।२६) ये इसका अन्तर करना भी फल है। अतएव 'अग्नेर्माणवकं वारयति, कूपाद् अन्धं वारयति' आदि में अतिप्रसक्ति नहीं होती है। इप्सित में अपादानत्व और ईप्सिततम में कर्मत्व की उपपत्ति हो जाती है।

(अनु०) ['अधि शीङ्स्थाऽसां कर्म' (पा० सू० १।४।४६) इससे] 'कर्म' की अनुवृत्ति रहने पर भी पुनः इस सूत्र में 'कर्म' का ग्रहण आधार का निवारण करने के लिये है। अन्यथा [सम्बद्ध होने के कारण] आधार [जो ईप्सिततम

१. 'संज्ञितम्' इति वा पाठः।

कर्मप्रदेशाः—'कर्मणि द्वितीया' (२.३.२) इत्येवमादयः ॥

२६१. तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥ (५३८)

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते ।

न्यासः

तथायुक्तञ्चानीप्सितम् ॥ चकारोऽवधारणे । अत एव वृत्तावाह—**तेनैवेति । अनीप्सितमिति ।** यद्यप्यं प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्, तदा ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यादौ वृक्षमूलादीनां कर्मसंज्ञा न स्यात् । तथा हि—प्रसज्यप्रतिषेधे सत्यनेन योगेनानीप्सितस्यैव कर्मसंज्ञा विधीयते; वृक्षमूलानि च न तावदीप्सितानि, पूर्वमनभिसन्धाय प्रवृत्तेः; नाप्यनीप्सितानि, अप्रतिकूलत्वात्; ततश्चानीप्सितस्य कर्मसंज्ञा विधीयमाना तेषामीप्सितादन्यत्वेनानीप्सितान्न स्यात् । पर्युदासे तु सत्यनेन योगेनेप्सितादन्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । भवन्ति च यथोक्तप्रकाराणि वृक्षमूलानीप्सितादन्यानि; अतस्तेषामपि कर्मसंज्ञा सिध्यतीत्येतदालोच्य पर्युदासोऽयमिति

पदमञ्जरी

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ तथेति पृथक् पदम्, नोपसमस्तम्; लक्षणाभावात् । चकारोऽवधारणे, अनेकार्थत्वान्निपातानाम्, यथेत्यस्य चानन्तरे द्रष्टव्य इत्याह—**तेनैवेति । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितमिति ।**

यथा अधर्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं यद्वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेणाभिधीयते, तथेहानीप्सितशब्देनेप्सितप्रतिपक्षभूतं न द्वेष्यमेवाभिधीयते, किं तर्हि ? अश्व-लोष्ट-इत्यादिवदीप्सितव्यतिरिक्तं सर्वमिति सर्वशब्दस्यार्थः । **विषं भक्षयतीति ।** न कस्यापि विषमीप्सिततममिति भावः । ननु य एव मनुष्यो व्याध्यादिना सर्वतः पीडितो मरणमेव ज्यायो मन्यते, तस्य विषमपीप्सिततममेव; यदिष्टं गुडादिभ्रान्त्या विषे प्रवर्तते तस्यापि तदीप्सिततमेव, यदिष्टं गुडादि, तद्बुद्धिरेव तत्र प्रवर्तते; अतोऽत्र पूर्वेणैव सिद्धमितित्युदाहरणान्तरोपन्यासः । **ग्रामं गच्छन्निति ।** नात्र वृक्षमूलानीप्सिततमानि पूर्वमनभिसंहितत्वान्नान्तरीयकं हि तदुपसर्पणम् । न चात्रापि यावद् ग्रामं गच्छन्निति न प्रयुज्यते तावन्नान्तरीयकता न प्रतीयत इति पूर्वेणैव सिद्धम्, यथा—नदी कूलं कषतीत्यत्राचेतनत्वादीप्साभावः, पदान्तरसम्बन्धात्प्रतीयमानो बहिरङ्गत्वात्कर्मसंज्ञा न प्रतिबध्नाति ? भवत्वयं प्रतिपत्तारं प्रति उपपादनप्रकारः, यस्तु प्रयुङ्क्ते स पूर्वमेवेप्साप्रकर्षाभावं जानन् तत्कथं प्रयुक्तमिति पूर्वेणासिद्धिरेव । एवं च नदीकूलमित्यत्रापि अनेनैव कर्मसंज्ञा तथा यत्र क्रियायामेव तात्पर्यं न फले, नान्तरीयका तु फलसिद्धिः, तत्राप्यनेनैव भवति ।

अथ क्रियाफलयोगि कर्मेति कस्माद् नोक्तम् ? यदीप्सिततमं यद् द्वेष्यमितरच्च तत्र सर्वत्रानुगतमेतद्, यदुत क्रियाफलयोगित्वं कर्तुरपि तर्हि कर्मत्वं स्यात्, क्रियाफलस्य संयोगस्य तत्रापि भावात् । अथ परसमवेतक्रियाफलयोगीति लक्षणम् ? एवमप्यात्मा ज्ञातव्य इत्यत्र न स्यात्, संविदश्च स्वयं प्रकाशाभिमतायाः कर्मत्वं स्यात् । घटमहं जानामीत्यत्र हि त्रितयमेव भासते—घटः, ज्ञानम्, आत्मा चेति । तत्र ज्ञानं क्रिया, तत्फलं शब्दप्रयोगादिरूपो व्यवहारः, तेन युज्यमानस्य घटस्य यथा कर्मत्वं तथा ज्ञानस्यापि स्यात् । ज्ञानं हि क्रिया

भावबोधिनी

होता उसी] की ही कर्मसंज्ञा हो पाती—गेहं प्रविशति । ओदनं पचति, सक्तून् पिबति आदि में नहीं हो पाती । (क्योंकि ये ओदन और सक्तु आधार नहीं हैं ।) पुनः कर्म का ग्रहण करने से सभी जगह सिद्ध हो जाता है । [अब तो केवल इष्टतम ही देखा जाता है] ।

कर्म के प्रयोगस्थल 'कर्मणि द्वितीया' (पा० सू० २।३।२) आदि हैं ॥ ४९ ॥

जिस प्रकार से कर्त्ता का ईप्सिततम क्रिया से सम्बद्ध होता है उसी प्रकार से यदि अनीप्सित भी युक्त = सम्बद्ध होता है तो उसकी कर्मसंज्ञा होती है ।

ईप्सितादन्यत् सर्वमनीप्सितम् (म० भा० १.४.५०, पृ० २६३)—**द्वेष्यम्, इतरच्च। विषं भक्षयति। चौरान् पश्यति। ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति॥**

२६२. अकथितं च॥ ५१॥ (५३९)

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति। केनाकथितम्? अपादानादिविशेषकथाभिः।

परिगणनं कर्त्तव्यम्—

न्यासः

दर्शयितुमाह—**ईप्सितादन्यदित्यादि।** किं पुनस्तदित्याह—**द्वेष्यमित्यादि।** द्वेष्यम् = प्रतिकूलम्, यथा—विषचौरादि। इतरदप्रतिकूलम्, यथा—उक्तप्रकाराणि वृक्षमूलानि। **भक्षयतीति।** 'भक्ष अदने', चौरादिकः॥ ५०॥

अकथितञ्च॥ अपादानादिभिर्विशेषकथाभिरिति। कारकसामान्यकथाया व्यवच्छेदार्थमेतत्। यदि हि केनाप्यकथितस्य कर्मसंज्ञा स्यात्, तदा माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छतीत्यत्राकारकस्यापि माणवकस्य कर्मसंज्ञा। **परिगणनमिति।** अन्यधातुव्यवच्छेदार्थमेतत्। तेन 'दुह प्रपूरणे' इत्येवमादीनामेव धातूनां प्रयोगेऽकथितस्य कर्मसंज्ञा विधीयते, नान्येषाम्। **उपयुज्यत इत्युपयोग इति।** कर्मसाधनो घञन्तः।

पदमञ्जरी

भवति व्यवहाररूपस्य फलस्याश्रयभूतम्, तस्यैव ज्ञानस्य यत् स्वरूपं तदपेक्षया यः पर आत्मा तत्र च समवैतीत्यलमियता। **चोरानित्यत्रापि** मर्तुकामो वा मित्रादिरूपेण विपर्यस्यमानो वा चोरानुपसर्पतीति पूर्वेणैव सिद्धम्॥ ५०॥

अकथितं च॥ अकथितशब्दोऽयमस्त्यप्रधाने रूढः, तद्यथा—अकथितोऽहमस्मिन् ग्रामे, अप्रधानभूत इति गम्यते। अस्ति च क्रियाशब्दोऽकीर्तितपर्यायः। 'कथं वाक्यप्रबन्धे', चुरादावदन्तः पठ्यते, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे 'पाणिना कांसपात्र्यां दोग्धि पयः' इत्यत्र पाणिकांसपात्र्योरपि स्यात्। करणाधिकरणसंज्ञयोस्तु पचत्यादिरवकाशः, न हि तत्रास्य प्रसङ्गः; 'दुहियाचि' इति परिगणनात्, अतो द्वितीयस्य ग्रहणम्, तदाह—**केनाकथितम्? अपादानादिभिर्विशेषकथाभिरिति।** किमत्र प्रमाणं तदाह—**केनेति।** करणनिर्देशः। रूढिशब्देषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते; न तत्र करणादि सम्बध्यते, न हि गच्छतीति गौरित्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचनं वा भवति। इह 'कारके' इत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वेऽकथितस्य संज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरित्युक्तम्।

परिगणनं कर्त्तव्यमिति। नटस्य श्रृणोतीत्यादौ धात्वन्तरप्रयोगे मा भूत्। **प्रच्छिभिक्षीत्यत्र 'छे च'** इति तुक् प्राप्तोऽनित्यत्वादागमशासनस्य स न कृतः, 'सनाद्यन्ता धातवः' 'इको यणचि' इतिवत्।

भावबोधिनी

ईप्सित से भिन्न सभी अनीप्सित होता है—द्वेष्य और उदासीन। उदा०—विषं भक्षयति। जहर खाता है। चौरान् पश्यति। चोरों को देखता है। ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलानि उपसर्पति। गाँव जाता हुआ पेड़ों की जड़ें छूता है। [इनमें विष, चोर, वृक्षमूल—इप्सित नहीं है, क्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपेण नहीं चाहे गये हैं, फिर भी ईप्सित के समान ही क्रिया से युक्त हैं। अतः कर्मसंज्ञा और द्वितीया विभक्ति होती है]॥ ५०॥

अकथित जो कारक वह कर्मसंज्ञक होता है। किसके द्वारा अकथित? अपादानादि विशेष कारकों के द्वारा [न कहा गया, कहने के लिये न चाहा गया कारक कर्मसंज्ञक होता है]।

परिगणन कर देना चाहिये—

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥ (म० भा० १.४.५१)

उपयुज्यते इत्युपयोगः = पयःप्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि; तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते। पाणिना कांस्यपात्र्यां गां दोग्धि पयः। पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्मान्न भवति ? नैतदस्ति; विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा, तदर्थमाह—अपूर्वविधाविति।

न्यासः

उपयुज्यत इति। इष्टार्थसिद्धौ व्यापार्यत इत्यर्थः। **पयःप्रभृतीति।** प्रभृतिशब्देन भिक्षादीनां ग्रहणम्। **तस्य निमित्तं गवादीति।** अत्राप्यादिशब्देन पौरवादेर्ग्रहणम्। **तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्येति।** उपयुज्यमानञ्च तत् पयःप्रभृति चेति विशेषणसमासं कृत्वा उपयुज्यमानपयःप्रभृतेर्निमित्तमिति षष्ठीसमासः। **गवादेरिति।** आदिशब्देन पौरवादेर्ग्रहणम्। ननु च पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तमिति, तेन विनोपयोगस्य पयसोऽसंभवात्। आदिशब्देन कांस्यपात्रादेर्ग्रहणम्। **विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञेति।** आदिशब्देनाधिकरण-संज्ञाया ग्रहणम्। **तदर्थमिति।** करणादेः कर्मसंज्ञानि वृत्त्यर्थमित्यर्थः। अर्थशब्दस्य निवृत्तिवचनत्वात्। **अपूर्वविधाविति।** पूर्वग्रहणमत्रान्यविधेरुपलक्षणार्थम्। एतदुक्तं भवति–यस्यान्यो विधिर्नोक्तस्तस्य कर्मसंज्ञेति। तेन यत्रापि वक्ष्यमाणे हेतुकर्तृसंज्ञे इति तत्राप्येषा संज्ञा न भवतीति दोग्धाप्युपयोगस्य निमित्तं तस्य कर्मसंज्ञा न भवति। सूत्रेऽपि 'अकथितम्' इति कथननिवृत्तिपरायां चोदनायां भूतकालो न विवक्ष्यते; उपलक्षणत्वात्। तेन योऽपि कथयिष्यमाणो हेतुकर्तृसंज्ञाभ्याम्, तस्यापि कर्मसंज्ञा न भवतीत्युक्तं भवति।

पदमञ्जरी

उपयुज्यते इत्युपयोग इति। असंज्ञायामपि कर्मणि घञ्। **तस्य निमित्तं गवादिति।** अनेन 'गां दोग्धि पयः' इत्यादौ पयः प्रभृतेरुपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वम्, गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं च दर्शयति। तथा युक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि न सिध्यति। एतदेव दर्शयति—**तस्यैवमित्यादि।** उपयुज्यमानस्य पयःप्रभृतेर्यन्निमित्तं गवादि तस्येत्यर्थः। पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तमिति तेनापि विनोपयोगस्य पयसोऽसम्भवात्। **तदर्थमाहेति।** तस्य करणादेः कर्मसंज्ञानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः, प्रयोजनवचन एव चार्थशब्दो निवर्तमानतया तु प्रयोजनत्वम्, लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमितिवत्। **अपूर्वविधाविति।** यत्रान्यो विधिर्नास्ति तत्रेत्यर्थः। पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणम्, तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोरपि विषये कर्मसंज्ञा न भवति। **सूत्रेण** कथितमिति कथननिवृत्तिपरायां चोदनायां भूतकालो न विवक्ष्यते, यथा 'पराजेरसोढः' इत्यत्रासहिष्यमाण-स्याप्यपादानसंज्ञा भवति—अध्ययनात् पराजेष्यत इति, तद्वदत्रापि साधनमिति। साधनं हि प्रधानभूतां क्रिया-मपेक्ष्य गुणो भवति।

भावबोधिनी

पूर्व की कोई विधि न रहने पर (१) दुह्, (२) याच्, (३) रुध्, (४) प्रच्छ्; (५) भिक्ष् और (६) चि के उपयोगनिमित्त = गो आदि को और (७) ब्रू एवं (८) शास् के प्रधान कर्म से जो सम्बद्ध रहता है, उसे कवि (पाणिनि) ने अकीर्तित = अकथित कहा है।

जिसका उपयोग किया जाता है—वह उपयोग = दूध आदि, उसका निमित्त = गाय आदि; उस उपयुज्य-मान = उपयोग में आने वाले दूध आदि की निमित्तभूत गाय आदि की कर्मसंज्ञा का विधान किया जाता है। उदा०—पाणिना कांस्यपात्र्यां गां दोग्धि पयः। (कांसे के पात्र में हाथ से गाय से दूध दुहता है।) यहाँ पाणि आदि भी उपयोग (पयः) का निमित्त है, तो उस (पाणि) की कर्मसंज्ञा क्यों नहीं होती ? ऐसा नहीं है, उसकी तो करणसंज्ञा की जा चुकी है; अतः उसकी निवृत्ति के लिये कहा गया है—अपूर्वविधि में। [यहाँ 'अर्थ' शब्द निवृत्तिवाची है, तदर्थ = उसकी निवृत्ति के लिये। पाणि साधकतम होने के कारण पहले कारण बनाया जा चुका है। पूर्वविधि हो चुकी है। अतः यह सूत्र लागू नहीं होगा]।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते। ब्रुविशास्योर्गुणः साधनम्, प्रधानं कर्म धर्मादिकम्, तेन तत्सम्बध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना = तदकथितमुक्तं सूत्रकारेण।

दुहि—गां दोग्धि पयः। याचि—पौरवं गां याचते। रुधि—गामवरुणद्धि व्रजम्। प्रच्छि—माणवकं

न्यासः

ब्रुविशासिगुणेनेति। कः पुनर्गुण इत्याह—**साधनमिति।** साधनं हि क्रियाया उपकारकम्। यच्चोपकारकं तदुपकार्यम् प्रधानमपेक्ष्य गुणो भवति। कतरत् पुनः साधनमित्याह—प्रधानं कर्मेति। किं पुनस्तदित्याह—**धर्मादिकमिति।** आदिशब्देन पथ्यादेर्ग्रहणम्। प्रधानत्वन्तु धर्मादेस्तदर्थत्वाच्छिष्यादिप्रवृत्तेः। **सम्बध्यत इति** सचत इत्यस्यार्थकथनम्। तथा हि 'षच समवाये' इति पठ्यते, समवायश्च सम्बन्ध एव। सचते=तेन गुणेन सम्बन्धमुपैति। यच्च येन सम्बन्धमुपैति तत् तेन सम्बध्यते। **उक्तमिति** आचरितमित्यस्य विवरणम्। सूत्रकारेणेत्येतदपि **कविनेत्यस्य।**

गां दोग्धि पय इति। 'दुह प्रपूरणे', आदादिकः। 'दादेर्धातोर्घः', 'झषस्तथो र्धोऽधः', 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम्। ननु चात्र विहिताऽपादानसंज्ञा, अस्ति ह्यत्रापायः—गोः, दुहेः क्षरणार्थत्वात्, क्षरति

पदमञ्जरी

प्रधानं कर्म धर्मादिति। तस्य तु प्राधान्यं तदर्थत्वात् प्रवृत्तेः। **सम्बध्यत इति।** सचत इत्यस्यार्थकथनमेतत्, 'षच समवाये' स्वरितेत्। केचित्तु परस्मैपदिभिः सह धातुमेनं पठन्ति 'षच समवाये' 'रप लप व्यक्तायां वाचि' इति। तत्राहुः—'षच सेवने' इत्यस्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वात्समवाये प्रवृत्तिरिति, सम्बध्नातेश्च कर्मव्यापारे सचिर्वर्तत इति कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथनं नानुपपन्नम्, यथा—राध्यत्योदन इत्यस्य पच्यत इति। **उक्तमिति।** आचरितमित्यस्य विवरणम्। **सूत्रकारेणेति। कविशब्दो** मेधाविमात्रवचनोऽपि प्रकरणात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति। **गां दोग्धि पय इति।** ननु चात्रायमर्थः—गौः पयस्त्यजति, दोग्धा गवा पयस्त्याजयतीति; तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् सिद्धा गोः कर्मसंज्ञा। न च वाच्यम्—'प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादिष्वेवेत्युत्तरसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति, यथा—पचन्तं देवदत्तं प्रयुङ्क्ते, पाचयति देवदत्तेनेत्यत्र' इति; ण्यन्तेष्वेव स नियमः, अयं तु प्रकृत्यन्तः, नैतदस्ति; तथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयुक्तिः प्रतीयते—गमयतीति, नैवमत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहननयनादिषु विनियोगात्। तथा ह्यदुहानापि गौर्दुह्यते, अगच्छन्तो भारादयः शिरसा नीयन्ते, तस्माद्दोग्धीत्येकस्या एव क्रियायाः श्रवणाद् गोपयसोर्भेदेन कर्मत्वं न भवति। णिचि तु सति प्रकृत्यंशस्य प्रत्ययांशस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाच्ये इति कर्मभेदोपपत्तिः। गमयति ग्रामं देवदत्तमिति[1]। यदा तु दुहेः क्षरणमर्थः—क्षरति गोः क्षीरम्, क्षीरं क्षारयति देवदत्त इति, तदा यद्यपि गोरपायेऽवधिभावो विद्यते; तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वमात्रापेक्षायामुदाहरणोपपत्तिः। एवं चावधित्वविवक्षायामपादानसंज्ञायां भवत्येव-गोर्दुह्यते पय इति। यदा तु पयस्येव विशेषणं गोः, तदा षष्ठी-गोः पयो दोग्धीति।

पौरवं गां याचते इति। पुरोरपत्यं पौरवः। ननु विहितात्रापादानसंज्ञा पौरवादसौ गामादत्ते, न याचनादेव तत आदत्ते, याचितोऽसौ यदि ददाति तत आदत्ते, ननु मा नामादिताऽऽदित्सते तावत्, तदपि न; यतः स्वभावपरिच्छिन्नत्सुरनादित्समानोऽपि याचते। **गामवरुणद्धि व्रजमिति।** ननु च गां व्रजं प्रवेशयतीत्य-

भावबोधिनी

ब्रू और शास् का गुण = साधन = प्रधान कर्म धर्म आदि है, उससे जो सम्बद्ध होता है अर्थात् जिसके लिये धर्म आदि कहा जाता है, उसे कवि = सूत्रकार पाणिनि ने अकीर्तित = अकथित, आचरित = कहा है।

(१) दुह—गां दोग्धि पयः। गाय से दूध दुहता है। (२) याच—पौरवं गां याचते। पौरव से गाय मांगता है। (३) रुध्—गाम् अवरुणद्धि व्रजम्। व्रज गोशाला = बाड़ा में गाय को रोकता है। (४) प्रच्छ—माणवकं पन्थानं

---

१. प्रतीकरूपेणोल्लेखनं प्रमादग्रस्तम्। पूर्वस्मिन वाक्ये एव एतदंशस्य योजनायाः औचित्यात्।

पन्थानं पृच्छति। भिक्षि—पौरवं गां भिक्षते। चिञ्—वृक्षमवचिनोति फलानि। ब्रुवि—माणवकं धर्मं ब्रूते। शासि—माणवकं धर्ममनुशास्ति॥

न्यासः

गोः क्षीरम्, तद् गोर्दोग्धा क्षारयति, एवञ्च तत् क्षार्यमाणं ततोऽपाक्रमतीति स्पष्ट एवापायः, ततो **नेदमुदाहरणमुपपद्यते? नैतदेवम्;** सत्यपि ह्यपाये नात्र गोरवधित्वं विवक्षितम्, किं तर्हि? क्षीरं प्रति निमित्तभावमात्रम्। यद्येवम्, गोः कारकत्वं न स्याद्, यथा—वृक्षस्य पर्णं पततीत्यत्र वृक्षस्य न; क्षरणक्रियां प्रति निमित्तभावेनाविवक्षितत्वात्, नैतत्; अवधित्वं ह्यत्र गोर्न विवक्षितम्, क्षरणं प्रति निमित्तभावस्तु विवक्षित एव। वृक्षस्य पर्णं पततीत्यत्र तु पतनं प्रति वृक्षस्य निमित्तभावमात्रमपि न विवक्षितम्, न केवलमवधिभाव इत्यसमानम्। **पौरवं गां याचत इति।** ननु चात्र कथितापादानादिसंज्ञा, अस्ति ह्यसौ पौरवाद् गामादत्त इति अस्त्येवापायः? नैतदस्ति; न हि याचनादेवापायो भवति, किं तर्हि? याचितोऽसौ यदि ददाति तदापायेन युज्यते। **गामवरुणद्धि व्रजमिति।** ननु च कथितात्र व्रजस्य कर्मसंज्ञा, अधिकरणसंज्ञा वा। यदा प्रवेशयतीत्यर्थः, तदा कर्मसंज्ञा विहिता, अथ स्थापयतीत्यर्थस्तदाधिकरणसंज्ञा प्रसज्येत? सत्यमेतद् यदा व्रजस्य कर्मत्वमधिकरणत्वं वा विवक्ष्यते; न चैतदिह विवक्षितम्, किं तर्हि? अवरोधनक्रियां प्रति निमित्तभावमात्रम्। अस्याञ्चावस्थायां कर्माधिकरणसंज्ञे निरवतारे। व्रजेन हेतुना गामवस्थापयत्ययमत्रार्थो वेदितव्यः, न तु क्वावस्थापयतीत्येतदिह चिन्त्यत एव। **माणवकं पन्थानं पृच्छतीति।** 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्', तुदादिः, ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्। ननु च कथितात्रा-

पदमञ्जरी

यमत्रार्थः, ततश्च सिद्धं व्रजस्य कर्मत्वम्? अथ व्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थः, तर्हि कथितात्राधिकरणसंज्ञा; यदा तर्ह्यवरोधनक्रियां प्रति निमित्तत्वमात्रं विवक्ष्यते न कर्मत्वं नाधिकरणत्वं तदेदमुदाहरणम्। व्रजेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थः।

माणवकं पन्थानं पृच्छतीति। 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्', तुदादिः, ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम्। ननु च कथितात्रापादानसंज्ञा, स हि तस्मादुपदेशमादत्ते न प्रश्नमात्रादादत्ते, पृष्टोऽसौ यद्युपदिशति तत आदत्ते। मा नामादिता, आदित्सते तावत् तदपि न, अनादित्समानोऽपि स्वभावपरिज्ञानाय पृच्छति। भिक्षिर्याचिवद्व्याख्येयः। किमर्थं पुनर्याचिभिक्ष्योरुभयोरुपादानम्, न ह्यनयोरर्थे भेदोऽस्ति, अर्थाश्रया चेयं संज्ञा; न दुह्यादिस्वरूपाश्रया। समानार्थेऽपि हि गृह्यते—देवदत्तं शतं प्रार्थयत इति? उच्यते, अनुनयार्थस्य याचतेर्ग्रहणार्थम्। तेनाविनीतं विनयं याचते, क्रुद्धं प्रसादं याचत इत्यत्रापि भवति। सकृदुपात्तस्य चोरभयरूपानुपपत्तेः भिक्षिरपि गृहीतः।

भावबोधिनी

पृच्छति। बच्चे से रास्ता पूछता है। (५) भिक्ष्—पौरवं गां भिक्षते—पौरव से गाय मांगता है। (६) चिञ्—वृक्षमवचिनोति फलानि। पेड़ से फल तोड़ता है। (७) ब्रू—माणवकं धर्मं ब्रूते। बच्चे से धर्म कहता है। (८) शास्—माणवकं धर्मम् अनुशास्ति। बच्चे को धर्म का अनुशासन करता है।

विमर्श—अकथित शब्द का तात्पर्य यह है जहाँ किसी पूर्व कारक की प्राप्ति है उसकी अविवक्षा करने पर अथवा किसी की सर्वथा प्राप्ति न रहने पर अकथित मान कर कर्म संज्ञा की जाती है। जहाँ अन्य अपादानादि सम्भव है किन्तु उनको कहने की इच्छा नहीं रहती है वहाँ इस कर्म का प्रयोग होता है। अतः यह गौण कर्म है। यह सूत्र उसी स्थिति में प्रवृत्त होता है जब एक कर्म पहले से ही है दूसरा इसके द्वारा बनाया जाता है। सर्वत्र यह स्वतन्त्रता न हो जाय, अतः इसके लिए धातुओं का परिगणन कर दिया गया है। यहाँ यद्यपि आठ धातुओं का ही उल्लेख है परन्तु सिद्धान्तकौमुदी आदि में निम्न सोलह धातुओं का उल्लेख है—

दुह्याच्-पच्-दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथमुषाम्।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष् वहाम्॥ [सिद्धान्तकौमुदी कारक]

न्यासः

पादानसंज्ञा, अस्ति ह्यत्रापायः—स हि तस्मादुपदेशमादित्सते, नैतदस्ति; नहि प्रश्नमात्रेणापायो भवति, किं तर्हि ? पृष्टः सन् यदसावाचष्टे तदापायेन युज्यते। सत्यप्यपाये नात्र माणवकोऽवधिभावेन विवक्षितः, किं तर्हि प्रश्नक्रियां प्रति निमित्तभावमात्रेण।

पौरवं गां भिक्षत इति। 'भिक्ष याच्ञायाम्' अनुदात्तेत्। अथ किमर्थं याचिभिक्ष्योर्द्वयोरुपादानम्, यावताऽनयोरर्थभेदो नास्ति ? न चेयं संज्ञा शब्दाश्रया, किं तर्हि ? अर्थाश्रया। तथा हि—याचिना समानार्थस्यान्यस्यापि ग्रहणं भवति—देवदत्तं शतं प्रार्थयते, देवदत्तं शतं मृगयत इति। तस्मात् सत्यपि शब्दभेदे न युक्तं तयोः पृथग्ग्रहणम्। एवं तर्हि याचिरत्रानुनये वर्त्तते—तेन क्रुद्धं याचते, अविनीतं याचत इति, तदर्थं पृथग् ग्रहणं स्यात्।

वृक्षमवचिनोति फलानीति। ननु चात्र विहितपादानसंज्ञा, तथा हि—वृक्षात् फलान्यादत्त इत्यपायोऽत्रार्थः, नैतदस्ति; न ह्यत्र वृक्षोऽवधित्वेन विवक्षितः। किन्तर्हि ? फलावचयनस्य हेतुभावमात्रेण। वृक्षेण हेतुना फलावचयनं करोतीत्यर्थः। तस्य वृक्षस्य हेतुभावः किमवधिभूतस्य ? अधिकरणभूतस्य वा?—इत्येवमादिका चिन्ता न कृता।

एवं माणवकं धर्मं ब्रूते, माणवकं धर्ममनुशास्तीति। 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि', 'शासु अनुशिष्टौ', अदादी। ननु च कथितात्र सम्प्रदानसंज्ञा, अस्ति ह्यत्र सम्प्रदानत्वम्, संप्रदेयेन धर्मेणाभिप्रेयमाणत्वात्, नैतदस्ति; ददातिकर्मणाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानसंज्ञा विहिता, न चात्र धर्मो ददातिकर्म; ब्रुविशास्योरदानार्थत्वात्। अथापि दानार्थता स्याद् ? एवमपि माणवकेन निमित्तेन धर्मं ददातीत्ययमर्थः स्यात्। माणवकस्य सम्प्रदानत्वेनाविवक्षितत्वात्, धर्मदाननिमित्तत्वेन विवक्षितत्वात्।

पदमञ्जरी

वृक्षमवचिनोति फलानीति। यद्यप्यवचिन्वद् वृक्षान् फलमादत्ते इत्यपादानसंज्ञाया अयं विषयः, तथापि यदा वृक्षो नावधित्वेन विवक्ष्यते निमित्तरूपेणैव तु विवक्ष्यते, तदेदमुदाहरणम्।

ब्रूतेऽनुशास्तीति। 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' 'शास अनुशिष्टौ', अदादी, यद्यप्यत्र धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वम्, तथापि ददातिकर्माभावात्संप्रदानसंज्ञाया अप्रसङ्गः। ये तु तत्र ददातिकर्मणेति नाश्रयन्ति, तेषामपि निमित्तत्वमात्रं विवक्षितं नाभिप्रेयमाणत्वमित्युदाहरणोपपत्तिः॥

अथान्येऽपि द्विकर्मकाः—

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः॥ (म० भा० १.४.५१ पृ० २७०)

'गत्यर्थानाम्' इत्युत्तरसूत्रोपलक्षणम्। नी—अजां नयति ग्रामम्। वहि—वहति भारं ग्रामम्। हरति—भारं हरति ग्रामम्। चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्ते—शतं जयति देवदत्तम्, शतं मुष्णाति देवदत्तम्, शतं दण्डयति देवदत्तम्, कर्षति ग्रामं शाखाम्।

भावबोधिनी

और लोकव्यवहार में इन सोलह धातुओं के विषय में यह गौण कर्म संज्ञा प्रचलित है। ब्रू तथा शास् धातुओं में मुख्य कर्म का प्रयोग बाद में होता है, शेष में पहले ही रहता है। जैसे गाय और दूध का सम्बन्ध दुहने से पहले ही है। परन्तु माणवक और धर्म का सम्बन्ध अनुशासन या उपदेश देने के बाद ही होता है। इसलिए द्विकर्मक धातु बनने पर ही यह सूत्र प्रवृत्त होता है। परन्तु एक पहले अपादानादि रहता है। उसकी अपादानादिरूप से अविवक्षा और कर्मरूप से विवक्षा करने पर इस सूत्र की प्रवृत्ति होती है। इसीलिये इससे विहित कर्मसंज्ञा गौण मानी जाती है॥५१॥

न्यासः

ब्रुविशासिगुणेन चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन नयतिप्रभृतीनां प्रयोगेऽप्यकथितस्य कर्मसंज्ञेष्यते। तथा चोक्तम्—

नीवह्योर्हरतेश्चैव गत्यर्थानां तथैव च।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः॥ इति (म० भा० १.४.५१)।

अत्रापि श्लोके चकारो जयतिप्रभृतीनां प्रयोगेऽकथितस्य समुच्चयार्थः। किमुदाहरणम्? अजां नयति ग्रामं देवदत्तः। अजां वहति ग्रामं देवदत्तः। अजां हरति ग्रामं देवदत्तः। शतं जयति देवदत्तं यज्ञदत्तः। शतं गर्गान् दण्डयतीति। ननु चोभयेषामपि 'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेनैव कर्मसंज्ञा सिद्धा। यदि तर्ह्यजादीनामीप्सिततमत्वं विवक्ष्यते, न ग्रामादीनाम्, तदा कथं कर्मसंज्ञा? तथापि 'तथायुक्तम्' इत्यनेन सिद्धा। यदा तर्हि ग्रामादीनामीप्सितत्वं प्रकर्षरहितं विवक्ष्यते, तदा न सिद्ध्यति। अकर्मकाणाञ्च धातूनां कालभावाध्वगन्तव्यदेशानां कर्मसंज्ञेष्यते। तथा चोक्तम्—

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्। (म० भा० १.४.५१ वा० १२)
देशाश्चाकर्मकाणाञ्च कर्मसंज्ञा भवन्ति च॥ इति वक्तव्यम् (म० भा० १.४.५१) इति।

पदमञ्जरी

इदं विचार्यते—द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः किमीप्सिततमे कर्मणि प्रधाने उत्पद्यन्ते? आहोस्विदनेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मणीति? तत्रोक्तम्—

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्। (म० भा० १.४.५१ वा० ७)
अप्रधाने दुहादीनां, ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः॥ इति। (म० भा० १.४.५१ वा० ८–९)

अयमर्थः—ये द्विकर्मका धातवस्तेषां प्रधाने कर्मणीप्सिततमे वाच्ये लादीनाहुः = लादयो भवन्तीत्याहुः। लादयः = लकृत्यक्तखलर्थाः। प्रधानाप्रधानयोर्भिन्नकक्षयोर्युगपदभिधानासम्भवे प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यम्, प्रधानत्वादेवेति भावः। नी—नीयते ग्राममजा, नेया, नीता, सुनया। वहि—उह्यते भारो ग्रामम्, वोढव्यः, ऊढः, सुवहः। हृञ्—ह्रियते भारो ग्रामम्, हर्त्तव्यः, हृतः, सुहरः। कृष्—कृष्यते शाखा ग्रामम्, क्रष्टव्या, कृष्टा, सुकर्षा।

अप्रधाने दुहादीनामिति। अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते, न तु दुहियाचीति श्लोकपठिता एव। एतेषां दुहादीनामप्रधाने कर्मण्याख्येये लादीनाहुः। एतदपि न्यायसिद्धम्; यतः पयोऽर्थी पूर्वं गवि प्रवर्त्तते, अतः शुद्धस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धः, गोदोहेन तु पयस इत्यन्तरङ्गत्वादकथितकर्मणस्तत्रैव लादयो भवन्ति एवं सर्वत्र।

दुहि—गौर्दुह्यते पयः, दोह्या, दुग्धा, सुदोहा। याचि—पौरवो गां याच्यते, याच्यः, याचितः, सुयाचः। रुधि—व्रजोऽवरुध्यते गाम्, अवरोध्यः, अवरुद्धः, स्ववरोधः। प्रच्छि—माणवकः पन्थानं पृच्छ्यते, प्रष्टव्यः, पृष्टः, सुप्रच्छः। भिक्षि—पौरवो गां भिक्ष्यते, भिक्षितव्यः, भिक्षितः, सुभिक्षः। चिञ्—वृक्षोऽवचीयते फलानि, अवचेतव्यः, अवचितः, स्ववचयः। ब्रूञ्—उच्यते माणवको धर्मम्, वक्तव्यः, उक्तः, सुवचः। शासु—अनुशिष्यते माणवको धर्मम्, अनुशासितव्यः, अनुशिष्टः, स्वनुशासः। दण्डि—गर्गाः शतं दण्ड्यते, दण्ड्याः, दण्डिताः, सुदण्डाः। जि—शतं जीयते देवदत्तः, जेतव्यः, जितः, सुजयः। मुषि—मुष्यते देवदत्तः शतम्, मोषितव्यः, मुषितः, सुमोषः।

ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति। अभिधान इति शेषः। अण्यन्तावस्थायां कर्तुर्ण्यन्तावस्थायां कर्मणः सतोऽभिधाने लादीनाहुरित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—ये गत्यर्थादयोऽण्यन्तावस्थायामपि सकर्मका ण्यन्तावस्थायामुत्तरसूत्रेण द्विकर्मका जाताः, तेषु ण्यन्तावस्थायां यदुत्तरसूत्रेणोपजातं कर्म तत्र लादयो भवन्तीत्यर्थः। गमयति

न्यासः

तस्मात् तदर्थोऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः कृतः। कालः—मासमास्ते, मासं स्वपितीति। भावः—गोदोहमास्ते, गोदोहं स्वपितीति। अध्वा गन्तव्यः—क्रोशमास्ते, क्रोशं स्वपितीति। अध्वा चासौ गन्तव्यश्चेति विशेषणसमासः। 'कडाराः कर्मधारये' इति विशेष्यस्य पूर्वनिपातः। देशः—कुरूनास्ते, कुरून् स्वपितीति। सर्व एते काळादयोऽकथिताः; पूर्वविधेः कस्यचिदप्रवृत्तत्वात् ॥ ५१ ॥

पदमञ्जरी

ग्रामं देवदत्तम्, गम्यते ग्रामं देवदत्तः, गमयितव्यः, गमितः; सुगमः। बुध्यर्थः—बोध्यते माणवको धर्मम्, बोधयितव्यः, बोधितः, सुबोधः। प्रत्यवसानार्थः—भोज्यते माणवक ओदनम्, भोजयितव्यः, भोजितः, सुभोजः। शब्दकर्म—पाठ्यते माणवको वेदम्, पाठयितव्यः, पाठितः, सुपाठः। अकर्मकः—आस्यते माणवको मासम्, आसयितव्यः, आसितः, स्वासः।

बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि लादय इति मतान्तरम्। बोध्यते माणवकं धर्मः, भोज्यते माणवकमोदनः, पाठ्यते माणवकं वेद इत्यादि।

तदयमत्र निर्णयः—नीवहिहृकृषिभ्यः प्रधानकर्मणि लादयः; तत्सम्बन्धस्य पूर्वभावित्वात्। दुह्यादिभ्यो जिदण्डमुषिभ्यश्चाप्रधाने; तत्सम्बन्धस्यानन्तरङ्गत्वात्। बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि प्रधाने वा यथेष्टम्; गत्यर्थाकर्मकयोः हृक्रोश्च ण्यन्तयोः प्रयोज्ये कर्मणीति। प्रयोज्यस्य च प्राधान्येनाभिधीयमानाप्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् प्राधान्यम्। गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारप्राधान्यम्, तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य। तत्प्राधान्याच्च तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमित्यन्ये। सर्वथा लादयः प्रयोज्यकर्मणीति स्थितम्।

अकर्मकाणां च धातूनां कालभावाध्वगन्तव्यदेशाः कर्मसंज्ञका इष्यन्ते। उक्तं च—

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्। (म० भा० १.४.५१ वा० १२)
देशश्चाकर्मकाणां तु कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ इति। (म० भा० १.४.५१ वा० १३)

अध्वगन्तव्येति—गन्तव्योऽध्वा, अध्वा गन्तव्यः, कडारादिष्वध्वशब्दो द्रष्टव्यः। गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशादेर्ग्रहणार्थं गन्तव्यग्रहणम्, तेनाध्वानं स्वपितीति न भवति। ननु च 'कालाध्वनोः' इति सिद्धा द्वितीया, किं कर्मसंज्ञया? देशस्य तावद्वक्तव्या। कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यम्। आस्यते मासः, आसितः, आसितव्यः, स्वासः। एवं शय्यते क्रोश इत्यादि। भावः—गोदोहमास्ते। यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्तं कालमास्त इत्यर्थः। गोदोहादीनां मासादिवत् कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्भावस्य पृथग् ग्रहणम्। देशः—कुरून् स्वपिति, कुरवा सुप्यन्त इत्यादि। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति तु सूत्रमक्रियात्यन्तसंयोगार्थम्—मासं गुडधानाः, सर्वरात्रं कल्याणी, क्रोशं कुटिला नदीति। न तर्हि वक्तव्यम्—कालाभावध्वगन्तव्या इति? न वक्तव्यम्, नात्रासिरासनमात्रे वर्त्तते, किं तु तत्पूर्वके व्यापने वर्त्तते—मासमास्ते। कोऽर्थः? मासमासनेन व्याप्नोतीति। एवं सर्वत्र। एवं च कृत्वा—सकर्मकेष्वपि मासादयः कर्म भवन्ति—मासं वेदमधीते, मासं वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थः। अथ 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी द्विकर्मकेषु किं प्रधाने कर्मणि भवति? आहोस्विद्गुणे भवति? आहोस्विदुभयोः? उभयोरिति प्राप्तं द्वितीयावद्भाष्यकारवचनात्तु गुणकर्मणि विकल्पेन षष्ठी। प्रधानकर्मणि नित्या—नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य, स्रुघ्नमिति वा।

इहाकथितं कर्मत्येतावदस्तु, मास्तु पूर्वसूत्रद्वयम्, तद्विषयस्याप्यकथितत्वात्, सत्यम्; नटस्य शृणोतीत्यत्र मा भूदिति दुह्यादिपरिगणनमवश्यं कर्तव्यम्, तस्मिंश्च क्रियमाणे ओदनं पचति, वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यत इति ॥ ५१ ॥

२९३. गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ ॥५२॥ (५४०)

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। गत्यर्थानां बुद्धचर्थानां प्रत्यवसानार्थानां च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणाकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति। गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवकं ग्रामम्। याति माणवको ग्रामम्, यापयति माणवकं ग्रामम्।

गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १.४.५२ वा० ५)। **नयति भारं देवदत्तः। नाययति भारं देवदत्तेन। वहति भारं देवदत्तः, वाहयति भारं देवदत्तेन।**

वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् (म० भा० १.४.५२ वा० ६)। **इह प्रतिषेधो मा भूत्—वहन्ति यवान् बलीवर्दाः, वाहयति यवान् बलीवर्दानिति** (म० भा०, वा० ६)। **बुद्धि—बुध्यते माणवको धर्मम्,**

न्यासः

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ॥ यापयतीति। 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्।

वक्तव्य इति। व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणमुभयोर्योगयोः शेषभूतो विज्ञायते, सा च व्यवस्थितविभाषा; तेन नीवह्योर्न भविष्यति।

पदमञ्जरी

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ॥ गमयति माणवकं ग्राममिति। कथमत्र ग्रामस्य कर्मत्वम्, यावता कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते, न च सम्प्रति माणवकः कर्त्ता; अनेन कर्मसंज्ञकत्वात्। तत्र यथा माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेप्सिततमानामपि माषाणां कर्मसंज्ञा न भवति, तत्कस्य हेतोः? अश्वस्य संप्रत्यकर्तृत्वात्, तद्वदत्रापि न प्राप्नोति; मा भूण्णिच्युत्पन्ने माणवकः कर्ता, प्राकदुत्पत्तेः प्रकृत्यर्थे कर्त्ता भवति, तदानीमेव च ग्रामस्याभिसम्बन्धः ग्रामकर्मण्यसौ गमने प्रेष्यते—ग्रामं गच्छेति। अतो यस्यामवस्थायां ग्रामस्य कर्मत्वं न तस्यां माणवकस्य कर्मत्वम्; यस्यां च ण्यन्तावस्थायां माणवकस्य कर्मत्वं न तस्यां ग्रामस्य कर्मत्वम्; पूर्वप्रवृत्तत्वाद्। माषेष्वश्वमित्यत्र तु नैवं सम्भवति। **यापयतीति।** 'या प्रापणे' इत्यत्र प्राप्त्या गतिर्लक्ष्यत इति यातिर्गत्यर्थः।

नीवह्योरिति। नन्वेतयोर्गतिफलं प्रापणमर्थो न गतिः, 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इत्यत्र च भाष्यम्—न 'वहिर्गत्यर्थः' इति, सत्यम्; गुणभावेनापि गतिः प्रतीयत इति मत्वा प्रतिषेध उक्तः।

भावबोधिनी

अर्थ शब्द (गति, बुद्धि और प्रत्यवसान) प्रत्येक के साथ सम्बद्ध हैं। (१) गति अर्थवाली। (२) ज्ञान अर्थवाली तथा (३) प्रत्यवसान = भक्षण अर्थवाली धातुओं तथा (४) शब्दरूपी कर्मवाली और (५) अकर्मक अणिजन्त धातु (अर्थ) का जो कर्ता वह णिजन्त धातु का कर्मसंज्ञक हो जाता है। उदा०—गच्छति माणवकः ग्रामम् (बच्चा गाँव जाता है), गमयति माणवकं ग्रामम् (बच्चे को गाँव भेजता है।) याति माणवको ग्रामम्, यापयति माणवकं ग्रामम् (बच्चा गाँव जाता है, बच्चे को गाँव भेजता है। इनमें गत्यर्थक अणिजन्त शुद्ध धातु के वाक्य में 'माणवक' कर्ता है, वह णिजन्त में कर्मसंज्ञक हो जाता है। और इसके फलस्वरूप 'माणवकम्' में द्वितीया होती है।) * 'गत्यर्थक धातुओं में √नी' तथा √'वह' का प्रतिषेध कहना चाहिये। * नयति भारं देवदत्तः (देवदत्त बोझा ले जाता है) नाययति भारं देवदत्तेन (देवदत्त से बोझा ढुलवाता है। यहाँ सूत्र से कर्मसंज्ञा प्राप्त है। इस वार्त्तिक से निषेध हो जाता है। अतः कर्तृसंज्ञा ही रहती है और अनुक्त कर्ता मानकर 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (पा० सू० २।३।१८) से तृतीया हो जाती है।) वहति भारं देवदत्तः, वाहयति भारं देवदत्तेन (देवदत्त बोझा ढोता है। देवदत्त से बोझा ढुलवाता है।)

* 'वह धातु अनियन्तृकर्तृक का ही प्रतिषेध कहना चाहिये' अर्थात् नियन्ता कर्ता रहने पर कर्मसंज्ञा होती

बोधयति माणवकं धर्मम्। वेत्ति माणवको धर्मम्, वेदयति माणवको धर्मम्। प्रत्यवसानम् = अभ्यवहारः— भुङ्क्ते माणवक ओदनम्, भोजयति माणवकमोदनम्। अश्नाति माणवक ओदनम्, आशयति माणवक-मोदनम्॥

* **आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः** * (म० भा० १.४५२ वा० ५) **अत्ति माणवक ओदनम्, आदयते माणवकेनौदनम्। खादति माणवकः, खादयति माणवकेन।**

* **भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः** * (भ० भा० १.४.५२ वा० ७) **भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः, भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेनेति।**

न्यासः

वहेरित्यादि। नियच्छति = विशिष्टे विषयेऽवस्थापयतीति नियन्ता सारथिः, अविद्यमानो नियन्ता कर्ता यस्य स तथोक्तः, तस्य। 'नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति योऽनन्तरोक्तः स वहेरनियन्तृकर्तृकस्य भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—तस्यैवान्यतरस्यांग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्नि-यन्तृकर्तृकस्य वहेः कर्मसंज्ञा भविष्यतीति।

आदिखाद्योरित्यादि। अत्रापि वक्तव्यशब्दस्य पूर्ववदेवार्थः। 'व्याख्यानमपि पूर्ववदेव कर्त्तव्यम्। **भक्षयति पिण्डीं देवदत्त इति।** चुरादिणिच्। **भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेनेति** हेतुमण्णिच्। **भक्षयति बलीवर्दान् शस्यमिति।** भक्षिरत्र हिंसार्थः। 'सर्वे सचेतना भावाः' इत्यस्मिन् दर्शने हिंसितं शस्यमिति शस्यस्य भक्षणेन देवदत्तो हिंसितो भवति। यस्य हि तच्छस्यं तस्य हिंसा गम्यते।

पदमञ्जरी

वहेरनियन्तृकस्येति। वक्ष्यामीति चोपक्षेपः। वाहयति बलीवर्दान्यवानित्यत्राणौ बलीवर्दाः कर्त्तारः, ण्यन्ते तु नियन्ता सारथिः कर्त्ता, तत्र प्रतिषेधाद्विधिरेव भवति। बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञानमात्रवाचिनामेव ग्रहणम्, न तु तद्विशेषवाचिनां स्मरत्यादीनामित्याहुः। वृत्तावपि तथैवोदाहृतम्।

आदिखाद्योरिति। अपर आह—सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवति, नावश्यमियमेव कर्मसंज्ञेति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदमपि न भवति, इदमेकमिष्यते—'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः'—इदमेषां जग्धमिति।

भक्षेरिति। गत्यर्थादिषु प्रायेण हेतुमण्णिच एव संभवाद् हेतुमण्णिचो विधिरिति प्रतिषेधोऽपि प्रत्या-

भावबोधिनी

है। * यहाँ प्रतिषेध न हों—उदा०—वहन्ति यवान् बलीवर्दाः (बैल जौं ढोते हैं), वाहयति यवान् बलीवर्दान् सूतः (गाड़ीवान् बैलों से जौं ढुलवाता है। यहाँ नियन्ता कर्ता है। अतः प्रतिषेध न होकर कर्मसंज्ञा ही होती है।)

बुद्धि = ज्ञान—बुध्यते माणवको धर्मम् (बच्चा धर्म जानता है), बोधयति माणवकं धर्मम्। (बच्चे को धर्म का ज्ञान कराता है।) वेत्ति माणवको धर्मम् (बच्चा धर्म का ज्ञान करता है।) वेदयति माणवकं धर्मम् (बच्चे को धर्म का ज्ञान कराता है।) प्रत्यवसान = अभ्यवहार = भक्षण—भुङ्क्ते माणवकः ओदनम् (बच्चा चावल खाता है।) भोजयति माणवकम् ओदनम्। (बच्चे को चावल खिलाता है।) अश्नाति माणवक ओदनम् (बच्चा चावल खाता है) आशयति माणवकम् ओदनम् (बच्चे को चावल खिलाता है। यहाँ सभी में अणिजन्त वाक्य में माणवक कर्त्ता है, वह णिजन्त प्रयोग में कर्म हो जाता है।)

* (आदि और खादि धातुओं का प्रतिषेध कहना चाहिये, अर्थात् इन दो का अणिजन्त का कर्ता णिजन्त में कर्म नहीं होता है।) * उदा०-अत्ति माणवक ओदनम् (बच्चा चावल खाता है) आदयते माणवकेन ओदनम् (बच्चे को चावल खिलाता है।) खादति माणवकः बच्चा खाता है)। खादयति माणवकेन (बच्चे को खिलाता है।) (यहाँ भक्षणार्थक होने पर भी इस वार्तिक से प्रतिषेध हो जाने के क रण कर्मसंज्ञा नहीं होती है। अनुक्त कर्त्ता में तृतीया विभक्ति होती है।)

* अहिंसा अर्थवाली भक्ष का ही प्रतिषेध अर्थात् कर्ता की कर्मसंज्ञा न होना—कहना चाहिये' * उदा०—

अहिंसार्थस्येति किम् ? भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम्, भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् ।

शब्दकर्मणाम्—अधीते माणवको वेदम्, अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम्, पाठयति माणवकं वेदम् ।

न्यासः

शब्दकर्मणामिति । शब्दग्रहणेनेह पारिभाषिकं कर्म गृह्यते, न तु क्रिया । क्रियाग्रहणे हि कर्मग्रहणमनर्थकं स्यात् । कारकाधिकारादेव कारकस्य क्रियापेक्षत्वात् शब्दात्मिकायां क्रियायां वर्त्तमाना धातवो ग्रहीष्यन्त इति, तत् किं कर्मग्रहणेन ? यदि तर्हि पारिभाषिकं कर्म गृह्यते, जल्पति देवदत्तो जल्पयति देवदत्तम्, विलपति देवदत्तो विलापयति देवदत्तम्, आभाषते देवदत्त आभाषयति देवदत्तम्, पश्यति देवदत्तः कार्षापणम्, दर्शयते देवदत्तं कार्षापणमित्यत्र न प्राप्नोति, शब्दादन्यस्य पारिभाषिकस्य कर्मणो विवक्षितत्वात्, नैष दोषः; बुद्ध्यर्थत्वाद् भविष्यति । अत्र हि जल्पतिप्रभृतयस्त्रयस्तावच्छब्दसाधने बोधने वर्त्तन्ते । जल्पति देवदत्त इति ।

पदमञ्जरी

सत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिणिजन्तोऽप्यण्यन्त एवेति भक्षेः प्राप्तिः । **भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति ।** क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा भवति, तस्यामवस्थायां कैश्चिच्चैतन्याभ्युपगमात् । स्वामिनो वा हिंसा द्रष्टव्या ।

इह कर्मशब्देन क्वचित्क्रिया गृह्यते, यथा—'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इति, क्वचित् साधनकर्म—'वेः शब्दकर्मणः' इति, इह शब्दक्रियाणामिति चेत् ? 'ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः'—ह्वयति पुत्रं देवदत्तः, ह्वापयति पुत्रं देवदत्तेन; क्रन्दति पुत्रं देवदत्तः, क्रन्दयति पुत्रं देवदत्तेन; शब्दायते देवदत्तः, शब्दायते देवदत्तेन । अकर्मकत्वादथात्र प्रसङ्गः, शब्दलक्षणकस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च । 'शृणोतेश्चोपसङ्ख्यानम्'—अशब्दक्रियत्वात् शृणोति श्लोकं देवदत्तः, श्रावयति श्लोकं देवदत्तम्; न च बुध्यर्थत्वादत्र सिद्धिः, चेतत्यादयो हि ज्ञानमात्रवचना बुध्यर्थाः । अस्तु तर्हि साधनकर्मणो ग्रहणम्, शब्दकर्मण इति चेत् ? जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्, जल्पति पुत्रं देवदत्तः, जल्पयति पुत्रं देवदत्तम्; विलपति पुत्रं देवदत्तः, विलापयति पुत्रं देवदत्तम्; आभाषते पुत्रं देवदत्तः आभाषयति पुत्रं देवदत्तम् । दृशेः सर्वत्र, यद्यपि क्रियाग्रहणम्, अथापि साधनग्रहणम्, अथाप्युभयग्रहणम्—सर्वथा दृशेरुपसंख्यानम् । पश्यति रूपतर्कं कार्षापणम्, दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । यदा चायं दृशिः चक्षुःसाधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदैतद्वक्तव्यम्; ज्ञानमात्रवचनत्वे तु बुध्यर्थत्वादेव सिद्धम्; तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्दोषान्तं भाष्यं नान्यतरः पक्षो निरणायि ।

वृत्तिकारस्तु ये शब्दक्रियाः शब्दसाधनकर्माणश्च तानविवादसिद्धानुदाहरति—**अधीते इत्यादि । अध्यापयतीति ।** 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वम्, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक् । निर्णयस्तु साधनकर्मणो ग्रहणं कर्मग्रहणाद्, अन्यथा 'गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणाम्' इत्येव सिद्धेः ।

भावबोधिनी

भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः (देवदत्त पिण्डी खाता है), भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन (देवदत्त को पिण्डी खिलाता है) ।

अहिंसार्थक—इसका क्या फल है ? भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् (बैल खेत का हरा धान खाते हैं ।) भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् । बैलों को हरा धान खिलाते हैं । [खेत के हरे पौधे में जीव माना जाता है । उसे खिलाने में हिंसा है । अतः वार्तिक नहीं लगता है ।]

शब्दकर्मवाली—अधीते माणवको वेदम् । (बालक वेद पढ़ता है ।) अध्यापयति माणवकं वेदम् (बालक को वेद पढ़ाता है ।) पठति माणवकः वेदम् (बालक वेद पढ़ता है) । पाठयति माणवकं वेदम् (बालक को वेद पढ़ाता है) । (यहाँ वेद = शब्दरूप है । वह अध्ययन तथा अध्यापन क्रिया का कर्म है । अतः अणिजन्त के कर्त्ता माणवक की णिजन्त में कर्मसंज्ञा होती है ।)

अकर्मकाणाम्—आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् ।

एतेषामिति किम् ? पचत्योदनं देवदत्तः, पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

न्यासः

वचनेन बोधयतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । पश्यति कार्षापणमित्यत्र दृशिश्चक्षुःसाधने ज्ञाने वर्तते । चक्षुषा जानीत इत्यर्थः । तस्माद् बुद्ध्यर्थत्वात् सिद्धम् । **अध्यापयतीति** । 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वम् । 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक् । किमर्थं पुनरिदं सूत्रम्, यावता ण्यन्ते धातौ प्रयोजकव्यापारेण प्रेषणाध्येषणाख्येन व्याप्तुमिष्टतमत्वात् प्रयोज्यस्य 'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेनैव कर्मसंज्ञा सिद्धा ? सत्यम्, नियमार्थं वचनम्—प्रयोजकव्यापारेण व्याप्यमानस्य यदा कर्मसंज्ञा तदा गत्यर्थादीनामेव, नान्येषामिति ॥ ५२ ॥

पदमञ्जरी

जल्पादीनां तूपसंख्यानं कर्तव्यमेव । अन्यस्त्वाह—जल्पति देवदत्त इति । वचनेन बोधयतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । तत्र बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धम् । यद्यप्यन्या बुद्धिरन्या बोधना, उपसर्जनीभूतापि तावद्बुद्धिरस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्त्येव, उपसर्जनीभूतोऽपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते, अन्यथा गमयतीत्यादीनामगत्यर्थत्वादेवाप्रसङ्गादणिग्रहणमनर्थकं स्यादिति, अस्तु चेतनविषये एवमचेतनविषये कथम् ? यः कंचिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति, न ह्यत्र प्रबोधनाप्यस्ति ।

अकर्मकाणामिति । कालभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थोऽत्र ग्राह्यः, अन्यथा मासमास्ते देवदत्तः, मासमासयति देवदत्तम्, गोदोहमासयति, क्रोशमासयति, कुरूनासयतीत्यत्र न स्यात्; कालादिकर्मणा सकर्मकत्वात् । एवं 'लः कर्मणि च' इत्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम्, तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लादयः सिद्धा भवन्ति । उक्तञ्च—सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनादिति (म० भा० १.४.५२ वा० ९) । कालग्रहणमुपलक्षणम् । वत्करणात्स्वाश्रयमपि भवति—मास आस्यते देवदत्तेन—मासकर्मणि लो भवति । स तर्ह्यकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यः ? न वक्तव्यः; अकर्मकाणामित्युच्यते, न च कालादिभिः केचिदकर्मकाः । कालादिभिरप्यकर्मकाः, यदा ते न विवक्ष्यन्ते, तद्यथा—शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति । नाप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मकाः, किं तर्हि ? येऽत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकाः, नार्थाः । यस्य धातोः स्वरूपावधिकमकर्मकत्वम्, न च कालादिकर्मणा स्वरूपावधिकमकर्मकत्वं कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्व्यतिरिक्तेन कर्मणाऽकर्मकत्वं विज्ञायते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता स्वव्यापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमानत्वाद् अन्तरङ्गत्वेन पूर्वप्रवृत्तामपि कर्तृसंज्ञां बाधित्वा कर्मसंज्ञा भविष्यतीति ? एवं तर्हि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्था-

भावबोधिनी

अकर्मक—आस्ते देवदत्तः (देवदत्त बैठता है) । आसयति देवदत्तम् (देवदत्त को बैठाता है ।) शेते देवदत्तः (देवदत्त सोता है), शाययति देवदत्तम् (देवदत्त को सुलाता है । यहाँ बैठना और सोना अकर्मक क्रियाओं के अणिजन्त के कर्त्ता देवदत्त की कर्मसंज्ञा हो जाती है ।)

इन धातुओं के ही कर्त्ता की कर्मसंज्ञा होती है—इसका क्या फल है ? पचति ओदनं देवदत्तः (देवदत्त चावल पकाता है ।) पाचयति ओदनं देवदत्तेन (देवदत्त से चावल पकवाता है । यहाँ सूत्रोक्त पाँच प्रकार की धातुओं में से कोई नहीं है । अतः कर्मसंज्ञा न होकर कर्तृसं ा और तृतीया होती है ।)

अणिजन्त का कर्त्ता—इसका क्या फल है ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम् (देवदत्त यज्ञदत्त को भेजता है ।) उस देवदत्त को दूसरा प्रेरित करता है—गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः (विष्णुमित्र देवदत्त द्वारा यज्ञदत्त को भिजवाता है । यहाँ देवदत्त अणिजन्त का कर्त्ता नहीं है अपि तु णिजन्त का कर्त्ता है । अतः यह सूत्र लागू नहीं होता है । देवदत्त की कर्मसंज्ञा नहीं होती है । अनुक्त कर्त्ता में तृतीया होती है ।) ॥ ५२ ॥

२९४. हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ (५४२)

'अणि कर्त्ता स णौ' इति वर्तते। हरतेः करोतेश्चाण्यन्तयोर्यः कर्त्ता स ण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति। हरति भारं माणवकः, हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा। करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा।

अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् (म० भा० १.४.५३ वा० १)। **अभिवदति गुरुं देवदत्तः,**

न्यासः

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ गत्यर्थादयो निवृत्ताः। तेनोभयत्र विभाषेयम्। यदा हरतिर्गतौ वर्त्तते, अभ्यवहारे वा, करोतिश्चाकर्मकौ भवति तदा प्राप्ते। यदा तु हरतिः स्तेयादौ वर्त्तते, करोतिश्च सकर्मको भवति तदाऽप्राप्ते। **उपसंख्यानमिति**। प्रतिपादनमित्यर्थः। एतच्च प्रकृतत्वात् कर्मसंज्ञायाः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'अकथितञ्च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेनाभिवादिदृशोरप्यात्मनेपदे कर्मसंज्ञा

पदमञ्जरी

दीनामेव, नान्येषामिति। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र पूर्वं प्रवृत्ताया एव कर्तृसंज्ञाया अवस्थानात् कर्तरि तृतीया भवति। उक्तं च—

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः।
नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते॥ (वा० प० ३.७.१२७) इति।

कर्तुः स्वधर्मात्तृतीया। अथ कथम्—

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक। (कुमार० १.५.२) इति ?

स्वतन्त्राः कवयः। यद्वा—सुतां प्रति किञ्चिदुद्वाहविषये ग्राहयितुं बोधयितुं न शशाकेत्येवं व्याख्येयम्; तत्र बुध्यर्थत्वात् सिद्धम्॥ ५२॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ गत्यर्थादयो निवृत्ताः, तेनोभयत्र विभाषेयम्। यदा हरतिर्गतौ वर्तते—हरति भारं देवदत्त इति, अभ्यवहारे वा—अभ्यवहरति माणवकमोदनमिति। करोतिश्चाप्यकर्मकः—ओदनस्य पूर्णाः छात्राः विकुर्वत इति, तदा पूर्वेण प्राप्ते। यदा हरतिः स्तेयादौ वर्तते—हरति सुवर्णं चोर इति, करोतिश्च सकर्मकस्तदाऽप्राप्ते। ननु 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति नियमस्यैव विकल्पो युक्तः, गत्यर्थादिष्वेवेति योऽयं नियमः स 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इति, ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थादन्यत्र पक्षे कर्मत्वं पक्षान्तरे च कर्तृत्वं भवतु, गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। एवं तर्हि **वार्त्तिककारेण** उभयत्रविभाषास्वियं पठिता, तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिरिति नाश्रीयते, अविशेषेण हृक्रोर्विकल्पः प्रवर्तते।

अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा दृशेर्बुध्यर्थत्वात् दृशेः सर्वत्रेति वा प्राप्ते। **अभि-**

भावबोधिनी

'अणिकर्त्ता स णौ' [अणिजन्त में कर्ता है वह णिजन्त में कर्म होता है—] इसकी अनुवृत्ति होती है। हृ और कृ इनकी अणिजन्त अवस्था का जो कर्ता वह णिजन्त अवस्था में विकल्प से कर्मसंज्ञक होता है। उदा०—हरति भारं माणवकः। (बालक बोझा ढोता है) हारयति भारं माणवकं माणवकेन वा। (बालक से बोझा ढुलवाता है।) करोति कटं देवदत्तः (देवदत्त चटाई बनाता है) कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेन वा। (देवदत्त से चटाई बनवाता है) यहाँ जब कर्मसंज्ञा होती है तब द्वितीया होती है। (पक्ष में अनुक्त कर्ता में तृतीया ही होती है।)

* 'अभिवादि और दृश् के आत्मनेपद में अणिजन्त का कर्त्ता विकल्प से कर्म होता है। * अभिवदति गुरुं

अभिवादयते गुरुं देवदत्तम्, देवदत्तेनेति वा। पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजानम्, भृत्यैरिति वा।

आत्मनेपद इति किम्? दर्शयति चैत्रं मैत्रमपरः—प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैव। अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता—अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव॥

२९५. स्वतन्त्रः कर्ता॥ ५४॥ (५५९)

'स्वतन्त्रः' इति प्रधानभूत उच्यते। अगुणभूतो यः क्रियासिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति। देवदत्तः पचति। स्थाली पचति।

न्यासः

भविष्यतीति। **अभिवादयते इति।** 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम्। **दर्शयते** इति अत्रापि 'णेरणौ' इत्यादिना॥ ५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता॥ अस्त्ययं स्वतन्त्रशब्दो बहुव्रीहिः। स्वं तन्त्रं यस्य स स्वतन्त्रः। अस्ति च समासप्रतिरूपको रूढिशब्दः, प्रधानार्थवृत्तिः यथा—स्वतन्त्रोऽयमिह देवदत्त इति, प्रधानभूत इति गम्यते। तत्र यदि पूर्वो गृह्येत तदा तन्तुवायस्यैव स्यात्; विस्तृता हि तन्तवस्तन्त्रम्, तच्च तन्तुवायस्यैवास्ति। देवदत्तः पचतीत्यादौ न स्यात्। इतरस्य तु ग्रहणे सर्वत्र भवति। तस्माद् व्याप्तेर्न्यायात् स एव गृह्यत इति मत्वाह—

पदमञ्जरी

वादयते इति। 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम्। परस्मैपदे तु अभिवादयति गुरुं देवदत्तेनेति कर्तृसंज्ञैव भवति।

दर्शयते इति। कर्मसंज्ञाभावपक्षे कर्मान्तरस्याभावात् 'णेरणौ' इत्यात्मनेपदम्, अन्यत्र तु 'णिचश्च' इति॥ ५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता॥ स्वतन्त्रशब्दोऽयं तन्तुवायवचनोऽप्यस्ति—स्वं तन्त्रमस्य स्वतन्त्रः, विततास्तन्तवस्स्वतन्त्रमित्युच्यते; अस्ति च साधारणद्रव्ये पुरुषे वर्तते साधारणं भवेत्तन्त्रम्, स्वं धनं तन्त्रं साधारणमस्य स्वतन्त्रः; अस्ति च प्रधानवचनः—स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य स्वतन्त्र इति। तत्राद्ययोर्ग्रहणे तयोरपादानादिविषये कर्तृसंज्ञा स्यात्, परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ; इह च न स्यात्—देवदत्तो गच्छतीति, इदमाद्ययोर्ग्रहणे दोषं दृष्ट्वा तृतीयमर्थमाश्रित्याह—**स्वतन्त्र इति। प्रधानभूत उच्यत इति।** स्वतन्त्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धतरत्वादिति भावः। किं च कारकाधिकारात् क्रियाविषयं स्वातन्त्र्यं गृह्यते, न च तन्तुवायस्तन्तुवायतया क्रियायामुपयुज्यते, किं तर्हि? प्रधानतयैवेति तद्वाचिन एव ग्रहणं युक्तम्। यदि प्रधानभूत उच्यते, एवं सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन्यप्रधानानि कारकाणि सन्ति—काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीति अत्रैव स्यात्; न त्वास्ते शेते इत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्यत इति दर्शयति—

भावबोधिनी

देवदत्तः, अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेन वा (देवदत्त से गुरु का अभिवादन कराता है।) पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते राजानं भृत्यान् भृत्यैः वा (नौकर राजा को देखते हैं। नौकरों को राजा का दर्शन कराता है। इनमें कर्मसंज्ञा पक्ष में द्वितीया और कर्तृसंज्ञा पक्ष में तृतीया होती है।)

आत्मनेपद में हो—इसका क्या फल है? दर्शयति चैत्रं मैत्रमपरः (दूसरा व्यक्ति चैत्र द्वारा मैत्र का दर्शन कराता है। यहाँ परस्मैपद में ज्ञानार्थक होने से) प्राप्त विकल्प होने से द्वितीया ही होती है। अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता—(यहाँ) किसी से भी विकल्प प्राप्त न होने के कारण तृतीया ही होती है॥ ५३॥

'स्वतन्त्र' यह प्रधानभूत कहा जाता है। गुणीभूत न होने वाला क्रियासिद्धि में स्वतन्त्र रूप से जो विवक्षित होता है, वह कारक कर्तृसंज्ञक होता है, उसे कर्ता कहा जाता है। उदा०—देवदत्तः पचति (देवदत्त पकाता है)। स्थाली पचति (बटलोई पकाती है।)

कर्तृप्रदेशाः—'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (२.३.१८) **इत्येवमादयः ॥**

२६६. तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ (२५७५)

न्यासः

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत इति। यद्येवमप्रधानमपेक्ष्य प्रधानमुच्यत इति यत्राधिकरणादीन्यपराण्यप्रधानानि कारकाणि सन्ति, देवदत्तः काष्ठैरग्निनौदनं स्थाल्यां पचतीत्यादौ तत्रैव स्यात्। यत्र तु तेषामविवक्षा—आस्ते देवदत्तः, शेते देवदत्त इत्यादौ, तत्र न स्यादिति यो देशयेत् तं प्रत्याह—**अगुणभूत इति।** एवं मन्यते—प्रधानेनागुणभाव उपलक्ष्यते। गुणभावो यत्र नास्ति स कर्त्तेति। कारकान्तराविवक्षायामप्यगुणभावोऽस्त्येवेति सर्वत्र भवति। ननु च सामग्र्यधीना हि क्रियासिद्धिः, एकस्याप्यभावे न सिध्यति, तत् कस्यात्र प्राधान्यं यत्परिग्रहाय स्वतन्त्रग्रहणं क्रियते? इत्याह—**यः क्रियासिद्धावित्यादि।** यद्यपि क्रियासिद्धौ सर्वेषां व्यापारः, तथापि स्वातन्त्र्यं यस्य विवक्ष्यते स एव स्वतन्त्र इत्युच्यते, नान्य इति। देवदत्तः पचतीत्यत्र देवदत्तः कर्तृसंज्ञकत्वात् कर्तृप्रत्ययेनोच्यते लकारेण ॥ ५४ ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तस्य प्रयोजकस्तत्प्रयोजक इति। ननु च 'कर्त्तरि च' इत्यनेन षष्ठीसमास-

पदमञ्जरी

अगुणीभूत इति। तेन यस्य गुणभावो नास्ति, स कर्त्ता। कारकान्तराविवक्षायामपि चागुणभावोऽस्त्येव। कः पुनरत्र कारकाणां गुणगुणिभावः? यदा एकापायेऽपि क्रिया न निर्वर्तते, उक्तमत्र—

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेकेऽपि दर्शनात्।
आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यते ॥ इति। (वा० प० ३.७.१०१–१०२)

काष्ठादीनि कर्त्रा प्रवर्तितानि करणादिशक्तिं प्रतिलभन्ते, कर्ता तु प्रागेव। कर्तृसंनिधौ च करणादीनि न्यग्भवन्ति, तदधीने च तेषां प्रवृत्तिनिवृत्ती। प्रधानकर्तुश्च प्रतिनिधिर्न दृष्टः, करणादीनां तु दृष्टः—व्रीह्यपचारे नीवारैरिज्यते। प्रविवेकः = अभावः। करणाद्यभावेऽप्यास्ते, शेते इत्यादौ केवलः कर्त्ता दृश्यते, न तु कर्तुरभावे करणादीनि दृश्यन्ते।

आरादप्युपकारित्वादिति। यद्यप्यसौ तटस्थः फलसिद्धावुपकरोति, न तु करणादिवदनुप्रविश्य तथापीत्यर्थः। एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति, नाचेतनेषु—रथो यातीत्यादौ, नैष दोषः; उक्तलक्षणे कर्त्तरि द्वयं दृष्टम्—प्राधान्यम्, अगुणभावश्च। तत्रागुणभावः अचेतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति। स चायमगुणभावो न प्रतिनियतविषयः, यस्यैव तु विवक्ष्यते, तस्यैवेत्याह—स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यत इति। विवक्ष्यत इत्यस्योदाहरणम्—स्थाली पचतीति।

अन्ये तु व्याचक्षते—अगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणभूतधातूपात्तव्यापारः कर्तेत्यर्थः। कस्य च व्यापारो धातुनाऽगुणभावेनोपादीयते? यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वत्र सिद्धमिति ॥ ५४ ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तदित्यनेन कर्त्ता सम्बध्यते इति। कर्तृसंज्ञाविशिष्टः स्वतन्त्र इत्यर्थः। ननु

भावबोधिनी

कर्ता के प्रयोगस्थल 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (पा० सू० २।३।१८) आदि हैं।

विमर्श—यद्यपि किसी भी क्रिया के फल की सिद्धि में सभी कारकों का यथासम्भव योग रहता है तथापि जिसे स्वतन्त्र रूप से, अन्य कारक के अधीन न होते हुये, विवक्षित किया जाता है, वही कर्ता कहा जाता है। अतः जिस पदार्थ की स्वातन्त्र्येण विवक्षा होती है वही कर्त्ता बन जाता है, इसके लिये कोई पदार्थ-विशेष नियत नहीं है ॥ ५४ ॥

'तत्' इसके द्वारा अव्यवहित (पूर्व सूत्रोक्त) कर्त्ता का परामर्श होता है। तस्य = कर्ता का प्रयोजक=प्रवर्त्तक

'तत्' इति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते। तस्य प्रयोजकः = तत्प्रयोजकः निपातनात् समासः। स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति, चकारात् कर्तृसंज्ञं च।

संज्ञासमावेशार्थश्चकारः। कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते, कारयति हारयति। हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते।

न्यासः

प्रतिषेधेनात्र भवितव्यमित्याह—**निपातनात् समास इति। प्रयोजक इति।** प्रेरकः = उपदेशकः, व्यापारक इत्यर्थः। न चान्येन प्रयुज्यमानस्य स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं हीयते; अन्यथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात्। प्रयोजकत्वं द्विविधम्—मुख्यम्, इतरच्च। देवदत्तः कटं कारयतीत्यत्र देवदत्तस्य मुख्यम्। भिक्षा वासयतीत्यत्र भिक्षाणां वासहेतुत्वात् प्रयोजकत्वमुपचरितम्, न मुख्यम्। न हि भिक्षा यूयं वसथेत्येवं प्रयुञ्जते। इह च कारकाधिकारे तमब्ग्रहणव्यतिरेकेणातिशयो न विवक्षित इति 'साधकतमं करणम्' इत्यत्र तमब्ग्रहणेन ज्ञापितमेतत्। तेन यस्यापि प्रयोजकत्वमुपचरितम्, न मुख्यम्, तस्यापि हेतुसंज्ञा भवत्येव।

संज्ञासमावेशार्थश्चकार इति। असति तस्मिन्नेकसंज्ञाधिकारादत्र कर्तृसंज्ञा न स्यात्। अतः संज्ञासमावेशार्थश्चकारः क्रियते। **हेतुत्वादित्यादिना** संज्ञाद्वयस्य प्रयोजनं दर्शयति—प्रयोजकव्यापारे हि 'हेतुमति

पदमञ्जरी

च प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यं कर्तृसन्निधाविव करणादीनाम्, तत्कथं स्वतन्त्रः परामृश्यते? कथन्तरां च कर्तृसंज्ञाविशिष्टः? कथन्तमां च पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति? प्रयोज्ये तृतीया भवति, पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्तुः सतः प्रयुक्तिरपि किमर्था? मायं विरंसीदिति प्रयुङ्क्ते इति चेद्, भवत्वेवं प्रवृत्तप्रवर्तने, यत्र तु बलात्कारेण प्रवर्त्यते तत्र कथम्? उच्यते; अप्रवृत्तप्रवर्तनेऽपि यावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्ये न प्रवर्तते तावत्प्रयोजकः पाचयतीति न व्यपदिश्यते; प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु व्यपदिश्यते, तदानीमपि च स्मृत्यारूढा प्रयुक्तिर्विद्यत इति अनुवर्तमाना हि प्रसक्तिः प्रयोज्यस्याफलनिष्पत्तेः प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना। लोडादिवाच्यस्तु प्रैषः प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति। उक्तं च—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड् विधीयते।
प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा[1] स विषयो णिचः॥ (वा० प० ३.७.१२६)

तदेवं णिज्वाच्या प्रयुक्तिः प्रवृत्तप्रवर्तनारूपेण प्रतीयत इति प्रकृत्यर्थे कर्तुः सतः प्रयोजक इत्यविरुद्धम्। इममेव चार्थं दर्शयितुं तच्छब्दोपादानम्; अन्यथा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षायाम्, प्रकृतत्वादेव स्वतन्त्रस्य

भावबोधिनी

तत्प्रयोजक है। यहाँ निपातनात् षष्ठी-समास है। स्वतन्त्र (कर्त्ता) का प्रयोजक जो पदार्थ है, उस कारक की हेतुसंज्ञा होती है और चकार के बल से कर्तृसंज्ञा भी होती है अर्थात् उसे हेतु और कर्त्ता दोनों कहा जाता है। कर्तृसंज्ञा का समावेश करने के लिये चकार है। (क्योंकि एक संज्ञा का अधिकार होने के कारण 'च' के अभाव में दोनों का ग्रहण सम्भव नहीं होता।) उदा०—(कटं करोति) कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते—कारयति। हारयति (करवाता है। चुरवाता है या ढुलवाता है।) हेतु होने से (प्रयोजक) णिच् का निमित्त और कर्ता होने से कर्तृप्रत्यय लकार के द्वारा कहा जाता है। [भाव यह है कि हेतुसंज्ञा के कारण 'हेतुमति च' (पा० सू० ३।१।२६) से णिच् होता है और कर्तृसंज्ञा के कारण 'लः कर्मणि च भावे' (पा० सू० ३।४।६९) से कर्तृप्रत्यय द्वारा अभिधान होता है। जिससे विभक्ति की उपपत्ति होती है।]

---

१. 'सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा'—इति वा पाठः वाक्यपदीये।

हेतुप्रदेशाः—'हेतुमति च' (३.१.२६) इत्येवमादयः ॥

२६७. प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥ (१६)

'अधिरीश्वरे' (१.४.९७) इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादवधेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—'चादयोऽसत्त्वे' (१.४.५७) च, वा, ह, अह ।

प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समाविशति ।

न्यासः

च' इति णिज् विधीयते । तस्य हेतुत्वं प्रयोजकस्य हेतुत्वे सत्युपपद्यते । हेतुत्वात् प्रयोजको णिचो निमित्तं भवति । कर्तृप्रत्ययेन च लकारेणाभिधानं कर्तृसंज्ञायां सत्यां भवतीति कर्तृत्वात् कर्तृप्रत्ययेन लकारेणोच्यत इति ॥ ५५ ॥

प्रागीश्वरान्निपाताः ॥ च वा, ह, अह इत्यत्र निपातसंज्ञायां सत्याम् 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञा भवति । 'निपाता आद्युदात्ता भवन्ति' इत्याद्युदात्तत्वञ्च । अथ किमर्थं प्राग्ग्रहणम् ? यावता पञ्चम्युच्चारणसामर्थ्यादेव प्रागित्यस्य दिक्छब्दस्याध्याहारो भविष्यति । न च 'पराम्' इत्ययमपि दिक्शब्दोऽस्ति । अतो नास्याध्याहर आशङ्कनीयः तदध्याहारे हि 'चादयोऽसत्त्वे' इत्येवमादयो योगा निपातसंज्ञासम्बन्धाभावादसम्बद्धाः स्युः । तस्मात् प्रागित्येतदेवाध्याहरिष्यते । तत् किं प्राग्वचनेन ? इत्याह—**प्राग्वचनमित्यादि ।**

पदमञ्जरी

प्रयोजक इति लाभादनर्थकं स्यात् । **तस्य प्रयोजकस्तत्प्रयोजक इति ।** ननु 'तृजकाभ्यां कर्तरि' 'कर्तरि च' इति प्रतिषेधात् कथमत्र समास इत्यत आह—**निपातनात् समास इति ।** अत्र विचार्यमस्ति समासप्रकरण एव विचारयिष्यामः ।

संज्ञासमावेशार्थश्चकार इति । असति हि तस्मिन् एकसंज्ञाधिकारात् कर्तृसंज्ञा न स्यात् । **कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते इति ।** कुर्वाणदशायां या प्रयुक्तिः स्मृत्यारूढा, सैव णिज्वाच्येत्येवं विग्रहः । **हेतुत्वादित्यादिना** समावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥ ५५ ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ प्राचि काले देशे वा प्राक् । **अधिरीश्वरे इति वक्ष्यतीति ।** ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेण सहानुकरणं द्रष्टव्यम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्तिः **च वा** इत्यत्र निपातत्वे सति 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञा भवति । 'निपाता आद्युदात्ताः' इति तु स्वरो न भवति, उदाहृतानामनुदात्तानां गणे पाठात् । अन्येषां तु तदपि भवति ।

ननु यथा 'प्रत्ययः' इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते, तथायमपि प्रवर्तिष्यते, 'निपाताः' इत्येवास्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेनेत्यत आह—**प्राग्वचनमिति ।** प्राग्वचनद्वारेणावधिनिर्देशस्य

भावबोधिनी

हेतु के प्रयोग-स्थल 'हेतुमति च' (पा० सू० ३।१।२६) आदि हैं ॥ ५५ ॥

आगे 'अधीरीश्वरे' (पा० सू० १।४।९७) यह सूत्र कहा जायगा । यहाँ से लेकर उस अवधि तक जिनको कहा जायगा, उनकी निपातसंज्ञा समझनी चाहिये । कहा जायगा—'चादयोऽसत्त्वे' (पा० सू० १।४।५७) च, वा, ह, अह ।

प्राक्—यह कथन (निपातसंज्ञा और गतिसंज्ञा आदि के) समावेश के लिये है । (अन्यथा एक संज्ञा का अधिकार होने से एक ही संज्ञा हो सकती थी ।) गति, उपसर्ग, कर्मप्रवचीय संज्ञाओं के साथ निपातसंज्ञा का समावेश होता है । रेफ का उच्चारण (रीश्वरात्), 'ईश्वरे तो सुन्कसुनौ' (पा० सू० ३।४।१३) इसे अवधि न मान लिया जाय, इसके लिये किया गया है ।

रेफोच्चारणम् 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' (३.४.१३) इत्ययमवधिर्मा विज्ञायीति ॥

रीश्वराद्वीस्वरान्मा भूत, कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

न्यासः

एका संज्ञेत्यनुवर्त्तते । निपातसंज्ञा चादिषु प्रादिषु वा क्रियायोगे चरितार्था । तत्रासति प्राग्वचने निपातसंज्ञाया उपसर्गादिसंज्ञाभिरनवकाशाभिर्बाध्यमानत्वात् ताभिः सह तस्याः समावेशो न स्यात् । इष्यते चात्र तदर्थं प्राग्वचनम्, तस्मिन् सत्येवं सम्बन्धः क्रियते—रीश्वराद् यावन्त प्राग्व्यवस्थितास्ते सर्वे निपातसंज्ञका भवन्ति, निपाताश्च सन्त उपसर्गादिसंज्ञका इति । तेन निमित्तमेव निपातसंज्ञोपसर्गसंज्ञानां भवति । न च निमित्तिना निमित्तं व्याहन्यते, अन्यथा हि तस्य निमित्तत्वमेव न स्यात् । अध्याहृते तु प्राक्शब्दे रीश्वराद्ये प्राग्व्यवस्थितास्ते सर्वे निपातसंज्ञका भवन्त्येषोऽर्थोऽभिमतः स्यात्, न तु निपाताः सन्त उपसर्गादिसंज्ञका इत्येषोऽप्यर्थो लभ्यते । सूत्रोपात्ते तु प्राक् शब्द एषोऽर्थो लभ्यत एव; अन्यथा तस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।

अथ किमर्थं रेफादिक ईश्वरशब्दो गृह्यते—प्रागीश्वरादिति, न च प्रागीश्वरादित्येवोच्येत, प्रत्यासत्तेरनन्तर एव हीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इत्यत आह—**रीश्वराद्वीश्वरान्माभूदिति ।** रेफसहित ईश्वरो रीश्वरः । शाकपार्थिवादित्वान्मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समासः । रीश्वरादित्युच्यमाने विश्वरान् मा भूत्, 'अधिरीश्वरे' इत्यस्यैवेश्वरशब्दस्य ग्रहणं यथा स्यात् । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इत्यत्र यो वीश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणं मा भूत् । यस्य ग्रहणे बहूनां संज्ञा भवत्यतो व्याप्तेर्न्यायादस्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु च वकारस्तत्र नास्त्येव, तत् किमुच्यते वीश्वरान् मा भूदिति ? एवं मन्यते—यदा सूत्राणि संहितया पठ्यन्ते—'शकि णमुलक्मुलावीश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तदा लौशब्दस्य य औकारस्तस्यावादेशे कृत ईश्वरशब्दो वकारसहितो भवतीति, नैतदस्ति; रेफाधिकस्येश्वरशब्दस्य ग्रहणे न प्रयोजनम् । यद्यपि परस्येश्वरशब्दस्य ग्रहणे तन्निबन्धना व्याप्तिरस्ति, तथाप्यनन्तरस्यैवे-

पदमञ्जरी

प्रयोजनमुक्तम् । अयमर्थः—असत्यवधिनिर्देशे 'निपाताः' इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात्, न तु समावेशः; सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्तः संज्ञिनः सर्वांस्तान्नैकध्यमिहापेक्ष्य सकृत्संज्ञा विधीयते, प्रतिसूत्रमधिकारात्त्वपरावृत्तिः, तस्याश्च समावेशः प्रयोजनमिति ।

अथ वा प्राग्वचनं किमर्थम्, यावता पञ्चम्येव प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहरिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति, 'चादयोऽसत्वे', 'प्रादयः' इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात् ? अत आह— **प्राग्वचनमिति ।** अयं भावः—अध्याहारेण सिद्धे प्राग्ग्रहणसामर्थ्यात्तन्त्रेण द्वौ प्राक्छब्दावुच्चार्येते । तेनायमर्थो भवति— प्राग्रीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राक् निपातसंज्ञा भवन्ति, निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति । तेन निमित्तमेव निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञानामिति समावेशसिद्धिरिति ।

रीश्वरादिति सह रेफेणानुकरणे प्रयोजनमाह—**रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूदिति ।** रीश्वरादित्युच्यते, 'अधिरीश्वरे' इत्ययमीश्वरशब्दोऽवधिर्यथा स्यात्, 'शकिणमुलकमुलौ' 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इत्ययं मा भूद् इत्येव-

भावबोधिनी

रीश्वरात्—इस रेफविशिष्ट का ग्रहण इसलिये किया गया है कि 'ईश्वरे तोसुनकसुनौ' (पा० सू० ३।४।१३) तक अवधि न मान ली जाय । (सूत्रों का पाठ संहिता रूप में होने के कारण 'शकिणमुल्कमुलावीश्वरे तोसुनकसुनौ' ऐसा है । इसीलिये श्लोक में 'वीश्वरात्' लिखा है ।) (यदि यह कहा जाय कि 'कृन्मेजन्तः (पा० सू० १।१।३९) यह मान्त एवम् एजन्त कृत् प्रत्यय की अव्यय संज्ञा करता है, यह भी यही ज्ञापित करता है कि अव्यवहित 'ईश्वर' शब्द ही इसकी अवधि है, न कि व्यवहित (ईश्वरे तोसुनकसुनौ); ऐसा न मानने पर 'सेनूसे' आदि एजन्त और णमुल्कमुल् आदि मान्त शब्दों की निपात होने से ही अव्यय संज्ञा सिद्ध होने पर 'कृन्मेजन्तः' सूत्र से पुनः अव्ययसंज्ञा करना व्यर्थ होता—इस ज्ञापन का खण्डन करते हैं—) 'ईश्वरे तोसुनकसुनौ' के बाद भी 'कृत्यार्थे तवै केन्' आदि एजन्त कृत् और

समासेष्वव्ययीभावो, लौकिकं चातिवर्त्तते ॥ (म० भा० १.४.५६ वा० १-४)

न्यासः

श्वरशब्दस्य ग्रहणं भविष्यति, न परस्य; कथम्? ज्ञापकात्, यदयं 'कृन्मेजन्तः' इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयति—अनन्तरस्येश्वरशब्दस्य ग्रहणम्, नेतरस्येति; अन्यथा हि णमुलादीनां निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञा सिद्धेति 'कृन्मेजन्तः' इति वचनमनर्थकं स्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम्; यस्माद् 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इत्यस्मात् परोऽपि कृदेजन्तो मान्तश्चास्ति। 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्येवमादिः। तत् कथं 'कृन्मेजन्तः' इत्येतज् ज्ञापकं स्यात्? एवं तर्हि यदयमव्ययीभावस्य 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययसंज्ञां शास्ति, तज्ज्ञापयति—अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति। अन्यथा हि 'अव्ययीभावश्च' इत्येतदपार्थकं स्यात्; निपातत्वादेवाव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वात्।

अस्यापि ज्ञापकतामपाकर्त्तुमाह—**समासेष्वव्ययीभाव इति।** सर्वेषां समासानां निपातत्वादव्ययसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'अव्ययीभावश्च' इत्येतद्वचनं नियमार्थं स्यात्—समासेषु तत्पुरुषादिषु मध्येऽव्ययीभाव एवाव्ययसंज्ञो भवति, नान्य इति। एवं तर्हि लौकिकन्यायादनन्तरस्यैवेश्वरशब्दस्य ग्रहणं भविष्यति। लोके हि 'ओदकान्तं प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्' इति य एवानन्तर उदकान्तस्तमेव गत्वा तत एव बान्धवा निवर्त्तन्ते, न व्यवहितात्। तस्मादिहाप्यनेनैव न्यायेनानन्तरादेवेश्वरशब्दान्निपातसंज्ञा निवर्त्तिष्यत इत्यत आह—

पदमञ्जरी

मर्थमित्यर्थः। यदा संहितया सूत्राणि पठ्यन्ते, तदा रीश्वरशब्दोऽस्तीत्यभिप्रेत्य रीश्वरादित्युक्तम्। ज्ञापकात् सिद्धम्, यदयं 'कृन्मेजन्तः' इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य वाऽव्ययसंज्ञां शास्ति, तज्ज्ञापयति—अनन्तर ईश्वरशब्दोऽवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेन्प्रभृतीनां णमुलकमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्? नैतदस्ति ज्ञापकम्, **कृन्मेजन्तः परोऽपि सः,** 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इत्यस्मात्परोऽपि कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति कृत्यार्थे तवैकेनित्याद्येजन्तः, णमुलादिश्च मान्तः, तदर्थमेतत् स्यात्। यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययत्वं शास्ति, तज्ज्ञापयति—अनन्तरस्य ग्रहणमिति; अन्यथा द्वितीये निपातसंज्ञाव्यापाराद् अव्ययीभावस्य निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्, नैतदस्ति; 'समासेष्वव्ययीभावः' तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्यात्, न त्वनन्तरस्य ग्रहणे ज्ञापकमित्यर्थः। एवं तर्हि लौकिकन्यायादेवानन्तरस्य ग्रहणं भविष्यति, लौकिके ह्यौदकान्तात्प्रियं प्रोथमनुव्रजेदिति य एवानन्तर उदकान्त आ ततोऽनुव्रज्य बान्धवा निवर्तन्ते तद्वदत्रापि? तत्राह—**लौकिकं चातिवर्त्तते इति।** लौकिकं न्यायं लोक एवातिवर्त्तते; यतो द्वितीयमप्युदकान्तं स्नेहातिशयादनुव्रज्य निवर्तन्ते तस्माद्रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा भूदिति स्थितम्। ननु च 'न लोकाव्यय' इत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव षष्ठीप्रतिषेधे सिद्धे पुनरुपादानं ज्ञापकं भविष्यति—अनन्तरस्य ग्रहणमिति,

भावबोधिनी

ण्णमु आदि मान्त कृत् प्रत्यय हैं, उनकी अव्यय संज्ञा के लिये 'कृन्मेजन्तः' सूत्रचरितार्थ है। अतः ज्ञापक नहीं बन सकता। [अगला तर्क यह है कि 'अव्ययीभावश्च' (पा० सू० १।१।४१) सूत्र द्वारा अव्ययीभाव की अव्यय संज्ञा करना यह ज्ञापित करता है कि अव्यवहित 'ईश्वर' शब्द का ही ग्रहण होता है, व्यवहित का नहीं—क्योंकि निपात होने के कारण ही अव्ययीभाव का अव्ययत्व सिद्ध है, पुनर्विधान व्यर्थ होकर ज्ञापक बनता है—इसका निराकरण करते हैं—) सभी समासों को निपात होने के कारण अव्ययसंज्ञा प्राप्त होती है उसमें 'अव्ययीभावश्च' सूत्र यह नियम कर देता है कि तत्पुरुषादि समासों के मध्य में केवल अव्ययीभाव की ही अव्ययसंज्ञा होती है, अन्य की नहीं। अतः यह भी ज्ञापक नहीं हो सकता। (अब यह तर्क देते हैं कि लौकिक न्याय से अव्यवहित 'ईश्वर' शब्द का ग्रहण होगा। 'ओदकान्तमनुव्रजेत्' इस कथन के अनुसार लोक में अपने प्रिय व्यक्ति का अनुसरण प्रथम उदक = तालाब आदि तक किया जाता है। उसी प्रकार यहाँ भी पहल अव्यवहित 'ईश्वर' शब्द अवधि बन जायगा—इसका खण्डन करते हैं—)

२९८. चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ (२०)

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति, न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते। प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्। 'सत्त्वम्' इति द्रव्यमुच्यते। च। वा। ह। अह। एव। एवम्। नूनम्। शश्वत्। युगपत्। सूपत्। कूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। कच्चित्। यत्र। नह। हन्त। माकिम्। नकिम्। माङ्। माङो ङकारो विशेषणार्थः—'माङि लुङ्' (३.३.१७५) इति, इह न भवति—मा भवतु, मा भविष्यति। नञ्। यावत्। तावत्। त्वा। त्वै। द्वै। रै।

न्यासः

लौकिकं चातिवर्त्तन्त इति। लौकिकमपि न्यायं लोकोऽतिक्रम्य वर्त्तते, यस्मात् द्वितीयमप्युदकान्तं स्नेहात् कथाप्रसङ्गाद् वा गत्वा निवर्त्तन्ते बान्धवाः। तदेवं रेफाधिक ईश्वरशब्द उच्चार्यते। तेन वीश्वरान् मा भूदिति स्थितमेतत् ॥ ५६ ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ असत्त्व इति। पर्युदासोऽयं वा स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधो वा ? तत्र यद्ययं पर्युदासः स्यात्, तदा सत्त्वादन्यत्र वर्त्तमानाश्चादयो निपातसंज्ञका भवन्तीत्येषः सूत्रार्थः स्यात्। ततश्च पशुशब्दस्य चादिपरिपठितस्य जातिव्यवच्छिन्ने द्रव्ये वर्त्तमानस्य निपातसंज्ञा स्यात्। यो हि जातिविशिष्टे द्रव्ये वर्त्तते, स जातिद्रव्यसमुदायात्मकमर्थमाह। यश्चैवंविधोऽर्थः स द्रव्यात् केवलादन्यो भवति। निपातसंज्ञायां सत्यां पशुरिति सविभक्तिकस्य श्रवणं न स्यात्। प्रसज्यप्रतिषेधे त्वेष दोषो न भवति। तत्र हि यत्र द्रव्यगन्धोऽप्यस्ति तत्र सर्वत्र प्रतिषेधेन भवितव्यम्। अस्ति चेह द्रव्यगन्धः। पशुत्वजात्याश्रितस्य द्रव्यस्यापि पशुशब्देनाभिधानात्।

पदमञ्जरी

नैतदस्ति; अव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत्, निपातसंज्ञा तु स्यादेव; ततश्च चिकीर्ष्वर्थ इत्यादौ निपात एकाजनाङ्' इति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। प्रोथमिति। पर्याप्तमित्यर्थः। 'प्रोथ पर्याप्तौ', पचाद्यचि क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् ॥ ५६ ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ न चेत्सत्त्वे वर्त्तत इति। सत्त्वे चेद् वर्तते तदा संज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह—**प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति।** अथ पर्युदासे को दोषः ? पशुशब्दोऽत्र पठ्यते स जातिविशिष्टे द्रव्ये वर्तते, तस्य निपातत्वं स्यात्, जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थः केवलादन्यो भवति; तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्रः, 'आतश्चोपसर्गे' इति कः। अत्र प्रशब्दः क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते। तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्यत्वान्निपातत्वे सत्यव्ययसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याव्ययसंज्ञा स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यगन्धस्तत्र सर्वत्र प्रतिषेधो भवति। क्व तर्हि वर्तमानः पशुशब्दोऽसत्त्ववचनो भवति ? दृश्यर्थे, लोधं नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मननं विशेष्यते—दर्शनमेतन्मननम्, सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थः। सत्त्वशब्दोऽयं सतो भावः

भावबोधिनी

लोग लौकिक न्याय का अतिक्रमण करते भी देखे जाते हैं। कभी-कभी एक से अधिक जलस्थानों = तालाबों आदि तक प्रिय व्यक्ति का अनुगमन करते हुये देखे जाते हैं। अतः यह भी अव्यवहित 'ईश्वर' के ग्रहण में ज्ञापक नहीं बन सकता। ऐसी स्थिति में अवधि का निर्धारण करने का एक ही उपाय बचता है—रेफविशिष्ट ईश्वर = 'रीश्वर' का ग्रहण। इसलिये आचार्य ने 'ईश्वर' का उल्लेख न करके 'रीश्वरात्' का उल्लेख किया है) ॥ ५६ ॥

यदि सत्त्व = द्रव्य अर्थ में नहीं विद्यमान हैं तो 'च' आदि शब्दों की निपातसंज्ञा होती है। (असत्त्वे—) यह प्रसज्यप्रतिषेध है। सत्त्वे निपातसंज्ञा न भवति—यह अर्थ है।) सत्त्व = द्रव्य को कहते हैं। [सर्वनाम शब्दों से जिसका परामर्श होता है—इदं तत् आदि से कहा जाता है, और लिङ्ग संख्या आदि का अन्वय जिसमें होता है, वही द्रव्य है। उससे भिन्न अद्रव्य = असत्त्व है। तभी निपातसंज्ञा होती है।]

च = और। वा=विकल्प। ह = प्रसिद्धि। एव = निर्धारण, ही। एवम् = ऐसा, पूर्वोक्त का परामर्श। नूनम् = निश्चय। तर्क। शश्वत् = निरन्तर। पुनः पुनः। युगपत् = एक साथ। [भूयस् = पुनः, आवश्यक, गणपाठ में यह शब्द उपलब्ध होता है। परन्तु काशिकावृत्तिकार ने इसे क्यों छोड़ दिया, कहना कठिन है।] कूपत् = प्रश्न, प्रशंसा।

श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । उ । ऋ । लृ । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक् । उञ् । उकञ् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अद्धा । धिक् । हाहा । हे । है । प्याट् । पाट् । थाट् । अहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहो । अथो । ननु । मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । बत ।

न्यासः

तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेध एवायं युक्त इत्यालोच्याह—**प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति** । क्व तर्हि वर्त्तमानः पशुशब्दोऽसत्त्ववचनो भवति ? यत्र वृत्तौ निपातसंज्ञां लभते दृश्यर्थे—यथा, लोधं नयन्ति पशु मन्यमाना इति[1] । अत्र दृश्यर्थेन पशुशब्देन मननं विशिष्यते । दर्शनमेतन्मननम्, सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः । सत्त्वशब्दोऽयमिह सत्तायां वर्त्तत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्त्तुमाह—**सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यत इति** । चशब्दोऽवधारणे । द्रव्यमेव न सत्तेत्यर्थः । यदि ह्यत्र सत्त्वशब्देन सत्तोच्यते, प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ? न हि चादिषु मध्ये शब्दः सत्तावाची कश्चिदस्ति । तस्माद् द्रव्यमेवोच्यते : इदं तर्हि सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यो योऽर्थस्तद् द्रव्यमिति । तथा चोक्तम्—

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥ इति । (वा० प० ३.४.३)

पदमञ्जरी

सत्त्वमिति सत्ताजातिवचनो गृह्यत इति भ्रान्तिमपनयति—सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यते इति । इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमुच्यते । उक्तञ्च—

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥ (वा० प० ३.४.३) इति ।

स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्वार्थेन विशेष्यतया विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थः । उक्तं च—

स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदुच्यते । (आकरे नोपलब्धः) इति ।

भावबोधिनी

[सूपत्—यह आश्चर्य का विषय है कि बड़े-बड़े विद्वान् और प्रौढ़ व्याख्याकार भी इस शब्द के अर्थ को छोड़ बैठे । किसी-किसी ने तो सूची से ही इस शब्द को हटा दिया है । अतः इसके अर्थ का निर्णय आवश्यक है । इसके अर्थ के स्पष्टीकरण के दो उपाय हैं—(१) कूपत् के दो अर्थ लिखे गये हैं—प्रश्न और प्रशंसा । सूपत् शब्द के भी ये अर्थ मान लिये जाँय । अथवा (२) कूपत् का अर्थ प्रश्न और सूपत् का अर्थ प्रशंसा मान लिया जाय, अस्तु ।] कुवित् = अधिक, प्रशंसा । नेत् = शंका, प्रतिषेध विचार संशय । चेत् = यदि । चण = यदि । कच्चित् = इष्ट प्रश्न । यत्र = जहाँ, गर्हा, अमर्ष । नह = निषेधपूर्वक आरम्भ । हन्त = हर्ष, विषाद, अनुकम्पा, वाक्यारम्भ । माकिम् = निषेध । नकिम् = निषेध । माङ् = निषेध । (काशिकावृत्तिकार आदि ने गणपाठ के कुछ शब्दों को छोड़ दिया है । देखें गणपाठ) माङ् इसका ङकार विशेषण बनाने के लिये है—'माङि लुङ्' (पा० सू० ३'३।१७५) । यहाँ नहीं होता है—मा भवतु; मा भविष्यति । [क्योंकि 'मा' का योग है ।] नञ् = नहीं । यावत् = जितना । तावत् = उतना । त्वा = वितर्क । त्वै = वितर्क । रै = दान, अनादर । श्रौषट् = हविर्दान । वौषट् = हविर्दान । स्वाहा = देवताओं के लिये अग्नि में हविष प्रक्षेप । वषट् = हविर्दान । स्वधा = पितरों के लिये पिण्डादि दान । ओम् = स्वीकृति । किल = प्रसिद्धि, निश्चय, सम्भावना । तथा = उस प्रकार । अथ = प्रारम्भ । सु = शोभन । स्म = भूतकाल । अस्मि = मैं । अ = सम्बोधन, अधिक्षेप और निषेध । आ = वाक्यार्थ, स्मरण । इ, उ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ = सम्बोधन । अम् [=शीघ्र, छोटा] ।

---

१. पशु सम्यगित्यर्थः । लोधमनवगतम् । पशु मन्यमानाः सम्यग्ज्ञात्वेत्यर्थः । निरुक्ते तु 'लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः' इति सानुस्वारपाठात् पशुशब्दः सत्त्ववाची ।

इह । आम् । शम् । कम् । अनुकन् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम् । ऋतम्[1] । श्रद्धा [अद्धा] । इद्धा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् । कुतः । कुत्र । अव । अनु । हाहौ । हैहा । ईहा । आहोस्वित् । छम्बट् । खम् । दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषक् । अङ्ग । फट् । ताजक् । अये । अरे । चटु । वाटु । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आईम् । शीम् । सीम् । वै[2] ।

न्यासः

भेद्यत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । अत एवावसीदति यत्र गुणो विशेषणभावेनेति सत्त्वं तद् द्रव्यमुच्यते ।

चणिति पठ्यते । तस्य णकारो विशेषणार्थः 'निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्' इति, स तु चेच्छब्दस्यार्थे वर्त्तते ।

यत्रेति पठ्यते । तस्य 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा सिद्धैव । 'निपातैर्यदिहन्त' इति विशेषणार्थं निपातसंज्ञोच्यते । असति दिपातत्वे 'त्रैङ् पालने' यं त्रायत इति यत्र इत्यस्य 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं स्यात् ।

नञिति पठ्यते, नञो ञकारः 'नलोपो नञः' इति विशेषणार्थः । 'नलोपो नस्य' इत्युच्यमाने पामनपुत्र [वामनपुत्र] इत्यत्रापि स्याद्, यदि तत्र 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदग्रहणसामर्थ्यलब्धं पूर्वपदं नशब्देन विशेष्यते—नान्तस्य पूर्वपदस्येति । अथ तु पूर्वपदेन नशब्दो विशेष्यते—पूर्वपदस्य नस्येत्यतोऽसत्यपि ञकारे न भवति पामनपुत्र [वामनपुत्र] इत्यत्र नलोप इति । न हि तर्हि नशब्दः पूर्वपदम्, किं तर्हि ? पामनशब्दः । अथ क्रियमाणेऽपि

पदमञ्जरी

एवं च कृत्वा—सीदति, निर्विशते यत्र जात्यादिकं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणभावेनेति **सत्त्वं द्रव्यम्** । सदेरौणादिकस्त्वप्रत्ययः 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' इत्यधिकरणसाधनः । **चणिति** पठ्यते, स चेदर्थे वर्तते, णकारश्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तमिति विशेषणार्थः । **नञो** ञकारः 'नलोपो नञः' इति विशेषणार्थः । नलोपो नस्येत्युच्यमाने वामनपुत्रः—अत्रापि प्राप्नोति ? पाक्षिक एष दोषः; 'अलुगुत्तरपदे' इति वर्तते, तत्र यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्वपदं नस्य विशेषणम्, तदा पूर्वपदभूतस्य नस्य लोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति, नशब्देन पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिसद्भावादत्रापि स्यात् । अथास्मिन्पक्षे 'नञः' इत्युच्यमानेऽपि स्त्रैणपुत्र इत्यत्र नञः

भावबोधिनी

तक् [वितर्क] । उत् = वितर्क । उकञ् [वितर्क] । वेलायाम् = समय । मात्रायाम् = परिमाण । यथा = जिस प्रकार । यत् = जो । यम् [= जो] । तत् = वह । किम् = क्या । पुरा = प्राचीनकाल । अद्धा = निश्चय । धिक् = अनादर । हा हा = आश्चर्य । हे = सम्बोधन । है = सम्बोधन । प्याट् = सम्बोधन । पाट् = सम्बोधन । अहो = आश्चर्य । उताहो = विकल्प । हो = आश्चर्य । तुम् = तुङ्कार । तथाहि = जैसा कि । खलु = निश्चय, पादपूरण । आम् = हाँ । आहो = अथवा । अथो = आरम्भ । ननु = वितर्क । मन्ये = सम्भावना करता हूँ । मिथ्या = असत्य । असि = तुम । ब्रूहि = कहो । तु = तो । नु = वितर्क [इति = समाप्ति । इव = सादृश्य । वत् = सादृश्य । चन = यदि । बत = आश्चर्य । इह = यहाँ । आम = स्वीकार । शम् = सुख, शान्ति । कम् = सुख । अनुकम् = वितर्क । नहिकम् = निषेध । हिकम् = निषेध । सुकम् = अतिशय । सत्यम् = सच । ऋतम् = सच । श्रद्धा = श्रद्धा । इद्धा = प्रकाश्य । मुधा = व्यर्थ । नो चेत् = यदि नहीं । न चेत् = यदि नहीं । नहि = नहीं । जातु =

---

१. ऋतमित्येतदुत्तरम् "वाकिर्, नकिर्, आङ्, "अ, मा, नो, ना, प्रतिषेधे", उत, दह", इत्येते क्वचित् पुस्तके दृश्यन्ते ।

२. त्वै, तुवे, नुवै, न्वै, अध, अधस्, स्मि, अच्छ, अदल, दह, हे हे, है है, नौ, मा, आस्, शस्, शुकम, सम, वव, वात, ङिकम, हिनुक्, वशम, शिकम, श्वकम, सनुकम, नुकम, अन्त, द्यौ, सुक्, भाजक्, अले, वट्, वाट्, कीम—एतेऽधिकाः पुस्तकान्तरेषु ।

उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः (ग० सू० १६)। **उपसर्गप्रतिरूपकाः—**

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥

'अच उपसर्गात्तः' (७.४.४७) **इति तत्त्वं न भवति। दुर्नीतम्। दुर्नयः दुर्निर्णयः। 'उपसर्गात्'** (८.४.१४) **इति णत्वं न भवति।**

न्यासः

ञकारेऽनुबन्धे स्त्रैणपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति? ञकारस्य वृद्धौ प्रत्ययसम्बन्धिनश्चरितार्थत्वात्। निपातसम्बन्धिनस्तु न क्वचिच्चरितार्थत्वम्। अतस्तेन प्रत्ययसम्बन्धिना ञकारेण तु तुल्यमाख्यातुं न शक्यत इति न भवति।

तथेति। यः 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति विभक्तिसंज्ञकः थाल्प्रत्ययान्तस्तथा शब्दः, नेह तस्येदं ग्रहणम्, तस्य 'तद्धितश्च' इत्यनेनैवाव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वात्। आद्युदात्तत्वञ्च लित्स्वरेण। कस्य तर्हि ग्रहणम्? तत्सदृशस्याव्युत्पन्नस्य। ननु च तस्यापि विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चेत्यनेनैव सिद्धं निपातत्वम्, सत्यमेतत्; तस्यैवायं प्रपञ्चः।

यथातथाशब्दस्य ग्रहणं तस्यैव प्रपञ्चः।

अथ **वेलायां मात्रायां** यथाऽस्ति कथं कुत इत्येतेषामपि ग्रहणं तस्यैव प्रपञ्चः। विभक्तिप्रतिरूपकत्वात्।

मन्ये ब्रूहीति। आद्युदात्तार्थमुभयोः पाठः। मन्य इति दिवादिः कर्मण्यात्मनेपदम्। अन्तोदान्तः प्राप्तो यक्स्वरेण। ब्रूहीति च प्रत्ययस्वरेण।

विभक्तिप्रतिरूपकाश्च निपाता **उपाजेऽन्वाजे** इत्येवमादयः। स्वरप्रतिरूपका अचो ये न भवन्त्यचसदृशाः। तथा च वक्ष्यति—'ऋतिॠर्वा वचनं कर्तव्यम्। ऌतिॡर्वा वचनम्' इति एवञ्जातीयकानां निपातसंज्ञाद्वारेण सत्त्वमेवाख्यायते।

पदमञ्जरी

कस्मान्न भवति? अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य ञकारो वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थः, निपातस्य त्वचरितार्थः। **तथेति** पठ्यते, सोऽव्युत्पन्नः समुच्चये वर्तते, तस्य तु थालन्तस्य लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं सिद्धम्। अव्ययत्वमपि 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्येव सिद्धम्। नन्वव्युत्पन्नस्यापि विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्धम्, सत्यम्; प्रपञ्चार्थः पाठः। एवं **वेलायाम्, मात्रायामित्यादेरपि**।

स्वरप्रतिरूपका इति। ऋति ॠ वा वचनमित्यादयः, तेषां निपातसंज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते, न पुनरेषां निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति॥ ५७॥

भावबोधिनी

कभी। कथम् = कैसे। कुत्र = कहाँ। अव = रक्षा करो। अनु = पीछे। हा हौ, है हा = आश्चर्य। ईहा = इच्छा। आहोस्वित् = अथवा। छम्बट् = आभिमुख्य। खम् = आकाश। दिष्ट्या = सौभाग्य से। पशु = सम्यक्। वट् = (अस्पष्ट)। सह = साथ। आनुषक् = आनूपूर्व्य। अङ्ग = सम्बोधन। फट् = विदारण। ताजक् = अये = सम्बोधन। अरे = सम्बोधन। चटु = प्रियवाक्य। चाटु = प्रिय बोलना। कुम् = निन्दा। हुम् = भर्त्सन। आईम् = (अस्पष्ट)। शीम् = (अस्पष्ट)। वै = निश्चय।

'उपसर्ग, विभक्ति (सुबन्त और तिङन्त) तथा स्वर—इनके प्रतिरूपक = समान रूपवाले भी शब्द निपात होते हैं।' उपसर्ग के प्रतिरूपक = समान—आदिकर्म अर्थ में क्त प्रत्यय करके 'अवदत्त, विदत्त, प्रदत्त, सुदत्त, अनुदत्त और निदत्त—रूप इष्ट हैं। [इनमें 'अव' आदि उपसर्ग-सदृश हैं अतः निपात होने से अव्यय हो जाते हैं। उपसर्ग नहीं रहते हैं। इस कारण] 'अच उपसर्गात्तः' (पा० सू० ७।४।४७) से तकारादेश नहीं हुआ [अन्यथा अवत्तम् आदि रूप बनते]।

असत्त्वे इति किम्? पशुर्वै पुरुषः। पशुः पुरोडाशः॥

निपातप्रदेशाः—'स्वरादिनिपातमव्ययम्' (१.१.३७) इत्येवमादयः॥

२९९. प्रादयः॥ ५८॥ (२१)

प्रादयोऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति।

प्र। परा। अप। सम्। अनु। अव। निस्। निर्। दुस्। दुर्। वि। आङ्। नि। अधि। अपि। अति। सु। उत्। अभि। प्रति। परि। उप।

पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम्। 'उपसर्गाः क्रियायोगे' (१.४.५९) इति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत्। असत्त्वे इत्येव—परा जयन्ति सेनाः॥

न्यासः

पशुर्वै पुरुषः, पशुः पुरोडाश इति। अत्र पशुशब्दः पुरुषे पुरोडाशे च सत्त्वे वर्तत इति न भवत्येव निपातसंज्ञा॥ ५७॥

प्रादयः॥ अथ किमर्थं पृथग्योगकरणम्? न चादिष्वेव प्रादयः पठ्येरन्नित्याह—**पृथग्योगकरणमित्यादि।** उत्तरसंज्ञोत्तरसूत्रे कृता संज्ञोपसर्गसंज्ञा। तस्या विशेषणं व्यवच्छेदः प्रादिभ्योऽन्यस्माद्व्यावर्तनमुत्तरसंज्ञाविशेषणम्। तदर्थः प्रयोजनं यस्य **तदुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम्।** एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—**चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूदिति।** एकयोगे हि सति यथा प्रादीनामुपसर्गसंज्ञा भवति तथा चादीनामपि स्यात्। अतः प्रादीनामेवोपसर्गसंज्ञा यथा स्याच् चादीनां मा भूदित्येवमर्थं पृथग् योगः क्रियते। **पराः सेना इति।** सेनाया द्रव्यत्वात् तत्र वर्तमानस्य पराशब्दस्येह ग्रहणं न भवति। परा उत्कृष्टाः परदेशस्थिता वा। यत्र त्वेकवचनं पठ्यते—परा सेनेति, तत्र रूपोदाहरणं वेदितव्यम्। द्विवचनबहुवचनयोस्तु निपातत्वादव्ययसंज्ञायां सत्यां

पदमञ्जरी

प्रादयः॥ अयं योग उत्तरस्माद्विभज्यते, पूर्वस्माच्च; यदि पुनः 'प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्युच्यते, नैवं शक्यमित्याह—**पृथग्योगकरणमिति।** उत्तरस्या उपसर्गसंज्ञाया एव 'क्रियायोगे' इति विशेषणं यथा स्यात्, निपातसंज्ञायां मा भूदित्येवमर्थमुत्तरस्माद् योगादस्य विभाग इत्यर्थः। अथ वा—चादिष्वेव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वस्माद्योगात् किमर्थं विभज्यते, तत्राप्याह—**उपसर्गाः क्रियायोग इति। चादीनामिति।** चलोपोऽत्र द्रष्टव्य इति च—चादीनामिति। **परा जयन्ति सेना इति।** परा उत्कृष्टाः परदेशस्थिता वा द्रव्यत्वात्तत्र वर्तमानस्य पराशब्दस्य न भवति, यत्र त्वेकवचनं पठ्यते—परा जयति सेनेति, तत्र रूपोदाहरणं द्रष्टव्यम्; हल्ङ्याब्भिति

भावबोधिनी

दुर्नीतम्। दुर्नयः। दुर्निर्णयः। इनमें 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (पा० सू० ८।४।१४) से 'न' का 'ण' नहीं होता है।

[विभक्तिप्रतिरूपक के उदाहरण—अहंयुः। यहाँ अहम् को निपात मानकर 'युस्' प्रत्यय हुआ है। इसी प्रकार अस्तिक्षीरा—इसमें अस्ति तिङन्तप्रतिरूपक अव्यय है। इसीलिये 'क्षीर' के साथ समास होता है। अ, आ, आदि स्वरप्रतिरूपक होने से अव्यय हैं। अतः इनमें सन्धि नहीं हुई है।] असत्त्व = द्रव्य भिन्न—यह किसलिये है? पशुर्वै पुरुषः, पशुः पुरोडाशः। [इनमें पशु शब्द पुरुष तथा पुरोडाशरूपी द्रव्य का वाचक है। अतः निपात न होने से विभक्ति आती है।]

निपात के प्रयोगस्थल—'स्वरादिनिपातमव्ययम्' (पा० सू० १।१।३७) आदि हैं॥ ५७॥

सत्त्व = द्रव्य अर्थ में नहीं रहनेवाले प्र आदि निपात होते हैं, प्र। परा। अप। सम्। अनु। अव। निस्। निर्। दुस्। दुर्। वि। आङ्। नि। अधि। अपि। अति। सु। उत्। अभि। प्रति। परि। उप—ये बाईस हैं। [इनको चादि में न पढ़ कर] अलग सूत्र बनाने का उद्देश्य है बादवाली संज्ञा का विशेषण बनाना। 'उपसर्गाः क्रियायोगे'

३००. उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥ (२२)

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति, परिणयति । प्रणायकः, परिणायकः ।

क्रियायोग इति किम् ? प्रगतो नायकोऽस्माद्देशात् प्रनायको देशः ।

*** मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम्** (म० भा० १.४.५९ । वा० २) *** । मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः ।**

न्यासः

विभक्तेर्लुक्स्यात् ॥ ५८ ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ प्रणयतीति । प्रशब्दस्योपसर्गत्वाद् 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् ।

प्रनायको देश इति । अत्र नयनक्रियया प्रशब्दस्य योगो नास्तीत्युपसर्गसंज्ञा न भवति । ननु चात्रापि गमिक्रियया योगोऽस्त्येवेति स्यादेव तस्योपसर्गसंज्ञा, नैतदस्ति; क्रियायोगग्रहणं ह्येवमनर्थकं स्यात् । कथम् ? प्रादीनां क्रियायोगाव्यभिचारात्; तस्मात् क्रियायोगग्रहणसामर्थ्याद् यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति, नान्यं प्रति । न चेह नयनक्रियया युक्तः प्रशब्दः, किं तर्हि ? गमिक्रिययेति नयतिं प्रत्युपसर्गसंज्ञको न भवति ।

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमिति । तत्त्वविधाविति शेषः; अन्यथा हि 'निपाता आद्युदात्ताः' 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वमपि स्यात् । अन्तोदात्तश्चेष्यते मरुच्छब्दः । **उपसंख्यानशब्दस्य** प्रतिपादनमर्थः,

पदमञ्जरी

सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ॥ ५८ ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ क्रियायोगे इति सहयोगे तृतीया, निपातनात् समासः, 'कर्तृकरणे कृता' इति बहुलवचनाद्वा । यद्वा—क्रियया करणभूतया प्रादीनां धातुभिर्योगात् करणे तृतीयया एव समासः । **प्रणयतीति ।** 'उपसर्गादसमासेऽपि इति णत्वम् । **प्रनायक इति ।** नन्वत्रापि गमिक्रियायोगोऽस्त्येव, सत्यम्; प्रादयः पुनरेवमात्मकाः, यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिषन्ति, अश्रुतायां तु ससाधनां क्रियामाक्षिपन्ति । तत्र क्रियायोगग्रहणसामर्थ्याद् यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा भवतीत्ययमर्थो भवति । अत्र च यत्क्रियायुक्तः प्रादिः स गमिर्न प्रयुज्यते, यश्च प्रयुज्यते न तत्क्रियायुक्त इति नास्ति णत्वप्रसङ्गः ।

मरुच्छब्दस्येति । उपसर्गसंज्ञैवेष्यते, न निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाताद्युदात्तत्वम् 'तृतीया

भावबोधिनी

(पा० सू० १।४।५९) इससे 'च' आदि की उपसर्ग संज्ञा न हो । [अर्थात् क्रिया योग में 'प्र' आदि की ही उपसर्ग संज्ञा हो । 'च' आदि की न हो, इसके लिए यह सूत्र अलग से बनाया गया है ।

असत्त्व अर्थ रहने पर ही उपसर्गता होती है—परा जयति सेना । यहाँ परा = उत्कृष्टा अर्थ की वाचक है । अतः सत्त्ववाची होने से उपसर्ग संज्ञा नहीं होती है और इसीलिये आत्मनेपद भी नहीं होता है ॥ ५८ ॥

'प्र' आदि (पूर्वोक्त) शब्द क्रियावाची शब्द के योग में उपसर्गसंज्ञक होते हैं । उदा०—प्रणयति, परिणयति । प्रणायकः, परिणायकः । [यहाँ प्र उपसर्ग का योग 'नी' धातु के साथ होने से 'उपसर्गादसमासेऽपि' (पा० सू० ८।४।१४) से णत्व होता है ।]

क्रियावाची के योग में—इसका क्या फल है ? 'प्रगतः नायकः अस्माद् देशात्' प्रनायकः देश [यहाँ 'प्र' का योग गमनक्रिया के साथ है 'नी' के साथ नहीं है । अतः उसके प्रति 'प्र' उपसर्ग नहीं है । इसलिये णत्व नहीं होता है ।]

* मरुत् शब्द का उपसंख्यान करना चाहिये । * उदा०—मरुद्भिर्दत्तः [इस अर्थ में मरुत् + दा + त यहाँ 'अच उपसर्गात् तः' (पा० सू० ७।४।४७) से धातु का 'त्' आदेश करने पर] मरुत्तः [होता है ।] चूँकि मरुत् की

संज्ञाविधानसामर्थ्यादनजन्तत्वेऽपि 'अच उपसर्गात्तः (७.४.४७) **इति तत्वं भवति ।**

* **श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम्** (म० भा० १.४.५९ वा० ३) * । **'आतश्चोपसर्गे'** (३.३.१०६) **इत्यङ् भवति—श्रद्धा ।**

उपसर्गप्रदेशाः—'उपसर्गे घोः किः' (३.३.९३) **इत्येवमादयः ॥**

न्यास

मरुच्छब्दस्योपसर्गसंज्ञायाः प्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'उपसर्गाः' इति योगविभागः क्रियते। अत्र च 'प्रादयः' इति नाभिसम्बध्यते। तेन मरुच्छब्दस्य तत्वविधावुपसर्गसंज्ञा भवतीति। अत एव योगविभागाच् श्रच्छब्दस्याङ्विधावन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा भवतीति वेदितव्यम्। योगविभाग-स्येदं लिङ्गम् 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः', 'तिरोऽन्तर्धौ' इति च निर्देशः। ततः 'क्रियायोगे' इति द्वितीयो योगः। अत्र च 'प्रादयः' इति सम्बध्यते। किमर्थमिदम्? पूर्वेणैव सिद्धमिति पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञाप-नार्थम्' तेन नातिप्रसङ्गः। प्रादीनामक्रियायोग उपसर्गसंज्ञा मा भूदित्येवमर्थञ्च। **मरुत्त इति**। 'अच उप-सर्गात् तः' इति क्तप्रत्यये कृते द्वितकारनिर्देशाद्ददातेः सर्वादेशः। ननु च सत्यामुपसर्गसंज्ञायां मरुच्छब्दस्यान-जन्तत्वात् तत्वेन न भवितव्यमित्यत आह—**संज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यादि**। यथा ह्युपसरज इत्यत्र डित्करणसामर्थ्यादभस्यापि टिलोपो भवति, तथेहाप्यनजन्तादपि तत्वं भविष्यति; अन्यथा हीदं वचनम-पार्थकं स्यात्। मरुच्छब्दस्योपर्गसंज्ञाया अन्यकार्याभावादिति भावः।

श्रच्छब्दस्योपसंख्यानमिति। अत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य स एवार्थः। प्रतिपादनमपि तदेव। ननु च भिदादिपाठादेव हि श्रद्धेति सिद्धम्, तत् कथं तत्सिद्धये श्रच्छब्दस्योपसर्गसंज्ञा क्रियते? एवं मन्यते—अनार्ष-स्तत्र पाठ इति ॥ ५९ ॥

पदमञ्जरी

कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् अन्तोदात्तश्च मरुत्तशब्द इष्यते। ननूपसर्गसंज्ञायामपि 'उपसर्गाश्चाभि-वर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वं स्यादेव, न; नानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते, किं तर्हि? 'निपाताः' इत्येव सिद्धेऽभेः प्रतिषेधार्थमेतत्। किं च निपातसंज्ञायामव्ययसंज्ञा स्यात्। अथ 'उपसर्गे घोः किः' 'आतश्चोपसर्गे' इत्येतौ विधी कस्मान्न भवतः? अनभिधानात्।

मरुत इति। मरुच्छब्दतकारस्य 'अनचि च' इति द्विर्वचने 'झरो झरि' इति मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्य-मानां वा लोपे त्रैरूप्यं भवति, कथं पुनरत्र तत्वम्, यावतायमनजन्त इत्यत आह—**संज्ञाविधानसामर्थ्यादिति**। उक्तः प्रयोजनान्तराभावः। एवं तु मरुन्नयतीति तकारव्यवायेऽपि णत्वं प्राप्नोति तस्मात्तत्वविधावेवेष्यते।

श्रच्छब्दस्येति। अङ्विधावेवेष्यते, किप्रत्ययो हि न भवति, तदाह—**आतश्चोपसर्गे इति**। भिदादि-पाठात् 'प्रज्ञाश्राद्धार्चा' इति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ ५९ ॥

भावबोधिनी

उपसर्ग संज्ञा का विधान किया गया है अतः इसके अजन्त न होने पर भी 'अच उपसर्गात्तः' सूत्र से दा का 'त्' आदेश होता ही है।

* 'श्रत् शब्द की उपसर्गसंज्ञा का उपसंख्यान करना चाहिये' * [इसके कारण] 'आतश्चोपसर्गे' (पा० सू० ३।३।१०६) इससे अङ् प्रत्यय होता है—श्रद्धा। [श्रत्+धा+अङ्+टाप्]

उपसर्ग के प्रयोगस्थल 'उपसर्गे घोः किः' (पा० सू० ३।३।९३) आदि हैं ॥ ५९ ॥

३०१. गतिश्च ॥ ६० ॥ (२३)

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे। प्रकृत्य (२.२.१८)। प्रकृतम् (६.२.४९)। यत्प्रकरोति (८.१.४९)।

योगविभाग उत्तरार्थः। उत्तरत्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा मा भूत्। ऊरीस्यादित्यत्र 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' (८.३.८७) इति षत्वं प्रसज्येत।

चकारः संज्ञासमावेशार्थः। प्रणीतम्। अभिषिक्तम्। 'गतिरनन्तरः' (६.२.४९) इति स्वरः, 'उप-

न्यासः

गतिश्च॥ प्रकृत्येति। गतिसंज्ञायां सत्याम् 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप्। **प्रकृतमिति।** 'क्ते च' इत्यनुवर्तमाने 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः प्रशब्दः। **यत् प्रकरोतीति।** प्रशब्दादनन्तरस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघाते प्राप्ते, 'निपातैर्यद्यदि' इत्यादिना प्रतिषेधे तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। 'सति शिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वमन्यत्र विकरणस्वरेभ्यः' इति विकरणस्वरस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न भवति। करोतेरेव तु भवति—'धातोः' इति। शेषमनुदात्तं भवति। प्रशब्दस्य 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'गतिर्गतौ' इति निघातेऽनुवर्तमाने 'तिङि चौदात्तवति' इति करोतिशब्दे तिङन्त उदात्तवति परतोऽनुदात्तत्वं भवति। तत्र हि 'पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः' इत्यतोऽनुदात्तमिति वर्तते। एतच्च प्रयोजनत्रयमुत्तरत्र गतिसंज्ञाया वेदितव्यम्।

अथ किमर्थो योगविभागः, न गतिग्रहणं पूर्वयोग एव क्रियते? इत्यत आह—**योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरत्रेत्यादिना** योगविभागस्योत्तरार्थतां दर्शयति। यद्युत्तरत्राप्युपसर्गसंज्ञा स्यात्, तदा किं स्यादित्यत आह—**ऊरीस्यादित्यत्रेत्यादि।**

चकारः संज्ञासमावेशार्थ इति। असति चकार एकसंज्ञाधिकारादेकत्र संज्ञाद्वयस्य विधानात् पर्यायः स्यात्, न समावेशः, **प्रणीतमित्यादिना** संज्ञासमावेशस्य फलं दर्शयति। **'गतिरनन्तरः' इति स्वर इति।**

पदमञ्जरी

गतिश्च॥ 'गतिरनन्तरः' इति पुंल्लिङ्गनिर्देशाद् गम्यत इति गतिः, 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच्, निपातनाच्च 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति न भवति। **प्रकृत्येति।** अत्र गतित्वात् कृत्स्वरो भवति, समासस्तु प्रादित्वादेव सिद्धः। प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि प्रयोजनम् **प्रकृतमिति।** 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। **यत् प्रकरोतीति।** तिङ्लक्षणस्य निघातस्य 'निपातैर्यद्यदि' इति निषेधे तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्, विकरणस्य प्रत्ययस्वरो धातोः शेषनिघातः, 'तिङि चोदात्तवति' इति प्रशब्दस्यानुदात्तत्वम्। एतच्च प्रयोजनचतुष्टयं गतिसंज्ञाप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम्।

चकारः संज्ञासमावेशार्थ इति। अन्यथैकसंज्ञाधिकारादेकत्र संज्ञाद्वयविधानाच्च पर्यायः स्यादिति भावः। **कारिकाशब्दस्येति।** कारिका क्रिया मर्यादास्थितिरित्यर्थः। यत्न इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति ण्वुल्।

भावबोधिनी

क्रियावाची के योग में प्र आदि की गतिसंज्ञा (भी) होती है। उदा०—प्रकृत्य, [यहाँ 'कुगतिप्रादयः' (पा० सू० २।२।१८) से समास होने पर 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (पा० सू० ७।१।३७) से ल्यप् हुआ है।] प्रकृतम् [यहाँ 'गतिरनन्तरः' (पा० सू० ६।२।४९) से आदि उदात्त हुआ है।] यत् प्रकरोति ['निपातैर्यद्यदि' (पा० सू० ८।१।३०) से प्रशब्द अनुदात्त नहीं हुआ है।]

योग—विभाग उत्तर सूत्र में अनुवृत्ति के लिये है। उत्तर सूत्र में केवल गतिसंज्ञा ही हो, उपसर्गसंज्ञा न हो। 'ऊरीस्यात्' यहाँ 'उपसर्ग-प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' (पा० सू० ८।३।८७) इससे षत्व होने लगेगा।

चकार का प्रयोग संज्ञासमावेश के लिये है। [अर्थात् उपसर्गसंज्ञा और गतिसंज्ञा दोनों होती हैं।] उदा०—प्रणीतम्। इसमें गतिसंज्ञा मानकर 'गतिरनन्तरः' (पा० सू० ६।२।४९) से स्वर और 'उपसर्गादसमासेऽपि' (पा० सू०

सर्गात्' (८.४.१४; ८.३.६५) **इति णत्वषत्वे च भवतः ।**

* **कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्** (म० भा० १.४ ६० । वा० १) * । **कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति ।**

* **पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्** (म० भा० १.४.६० वा० २) * । **पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्** (मै० १.७.२) । **'गतिर्गतौ'** (८.१.७०) **इति निघातो भवति । (उशिग् दूतः) चनोहितः** (ऋ० ३.११.२) । **'गतिरनन्तरः'** (६.२.४९) **इति स्वरः ।**

गतिप्रदेशाः—'कुगतिप्रादयः' (२.२.१८)**' इत्येवमादयः ।**

न्यासः

उदाहरणद्वयेऽपि **उपसर्गादिति णत्वषत्वे भवत इति । प्रणीतमिति ।** 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् **अभिषिक्तमिति ।** 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना षत्वम् ।

कारिकेत्यादि । धात्वर्थनिर्देश एतदुपसंख्यानं कर्तव्यम् । योऽन्यः कर्त्तरि कारिकाशब्दो ण्वुलन्तः, तस्य कारिकां कृत्वेत्येवं भवति । **उपसंख्यान**शब्दस्य प्रतिपादनमर्थः तत्रेदं प्रतिपादनम्—उत्तरसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कारिकाशब्दस्य गतिसंज्ञा भवतीति ।

पुनश्चसावित्यादि । पुनश्चनःशब्दौ छन्दसि विषये गतिसंज्ञकौ च भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तूत्तरसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थतामाश्रित्य कर्त्तव्यम् । **पुनरुत्स्यूतमिति ।** 'षिवु तन्तुसन्ताने', निष्ठा, उदित्त्वाद् 'उदितो वा' इति विभाषेट्त्वाद् 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति वकारस्योठ्, यणादेशः । **चनोहितमिति ।** 'दधातेर्हिः' इति हिरादेशः, 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । चनःशब्दो हि 'निपाता आद्युदात्ता भवन्ति' इत्याद्युदात्तः ॥ ६० ॥

पदमञ्जरी

यस्तु कर्तरि कारिकाशब्दः कारिका दासीति, यश्च श्लोकवाची—तयोर्ग्रहणं न भवति; क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । **यत्कारिकां करोतीति ।** निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक् ।

पुनरुत्स्यूतमिति । गतित्वात्समासः । **'गतिर्गतौ' इति निघातो भवतीति ।** यद्यप्यत्र 'प्रवृद्धादीनां च' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन शेषनिघातः सिद्धः, तथापि परत्वादयमेव निघातो युक्त इति भावः । **इह च पुनराधेयमिति ।** गतित्वात्समासे कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण 'यतोऽनावः' इति धेयशब्द आद्युदात्तः । **चनोहित इति ।** निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरः ॥ ६० ॥

भावबोधिनी

८।४।१४) से णत्व होता है । अभिषिक्तम् यहाँ भी गति मानकर स्वर और उपसर्ग मानकर 'उपसर्गात् सुनोति०' (पा० सू० ८।३।६५) से षत्व होता है ।

* 'कारिका शब्द की गतिसंज्ञा कहनी चाहिये । * कारिकाकृत्य [गतिसंज्ञा के कारण समास और क्त्वा का ल्यप् होता है ।] कारिकाकृतम् [आद्युदात्त स्वर होता है ।] यत्कारिका करोति [यहाँ कारिका शब्द अनुदात्त नहीं होता है ।]

* 'वेद में पुनस् और चनस् दोनों की गतिसंज्ञा होती है । * ऐसा कहना चाहिये—उदा०—पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् (मै० १।७।२) यहाँ 'गतिर्गतौ' (पा० सू० ८।१।७०) से 'पुनः' का निघात होता है । चनोहितः (ऋ० ३।११।२) 'गतिरनन्तरः' (पा० सू० ६।२।४९) से आद्युदात्त होता है ।

गति के प्रयोगस्थल—'कुगतिप्रादयः' (पा० सू० २।२।१८) आदि हैं ॥ ६० ॥

३०२. ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६१ ॥ (७६२)

ऊर्यादयः शब्दाः च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति। च्विडाचोः कृभ्वस्तियोगे विधानम्, तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा विधीयते।

ऊरीउररीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च (ग० सू० १३६)। **ऊरीकृत्य, ऊरीकृतम्, यदूरीकरोति। उररीकृत्य, उररीकृतम्, यदुररीकरोति।**

पापी। ताली। आताली। वेताली। धूसी। शकला। संशकला। ध्वंसकला। भ्रंशकला। एते शकलादयो हिंसायाम् (ग० सू० १३६)। **शकलाकृत्य। संशकलाकृत्य। ध्वंसकलाकृत्य। भ्रंशकलाकृत्य। गुलुगुधा पीडार्थे** (ग० सू० १३६)। **गुलुगुधाकृत्य। सजूः सहार्थे** (ग० सू० १३७)। **सजूःकृत्य। फलू, फली, विक्ली, आक्ली—इति विकारे** (ग० सू० १३७)। **फलूकृत्य। फलीकृत्य। विक्लीकृत्य। आक्लीकृत्य। आलोष्टी,**

न्यासः

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ च्व्यन्ता डाजन्ताश्चेति। ननु च पदसंज्ञायामन्तग्रहणेन ज्ञापितम्—'अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति' इति, अतश्च्विडाचोरेव गतिसंज्ञया भवितव्यम्, तत् किमुच्यते—च्व्यन्ता डाजन्ताश्चेति? एवं मन्यते—'क्रियायोगे' इति वर्त्तते, न च प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोगः सम्भवति। तस्मात् क्रियायोगानुवृत्तिसामर्थ्यात् तदन्तस्यैव संज्ञा विज्ञायत इति भवत्येव तदन्तस्य संज्ञा। सा तु विशेषानुपादनाद् धातुमात्रेण योगे प्राप्नोतीत्यत आह—**च्विडाचोरित्यादि।** अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे च्विर्विहितः। 'अव्यक्तानुकरणात्' इत्यादावपि सूत्रे कृभ्वस्तियोगस्यानुवृत्तेर्डाजपि तत्रैव विहितः। तेन च्विडाचोस्तावद् धात्वन्तरेण योगासम्भवात् कृभ्वस्तियोगे गतिसंज्ञाविधानम्। अतस्तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे विधीयते। ऊर्यादिभ्यश्च्व्यर्थस्याप्रतीतेर्न शक्यन्ते ते च्व्यन्ता इति विज्ञातुम्। अतस्तेषां पृथग् ग्रहणम्। तामेव च तेभ्यश्च्व्यर्थस्याप्रतीतिमर्थान्तरप्रदर्शनेन प्रतिपादयितुमाह—**उरी, उररीत्यादि।** श्रौषडा-

पदमञ्जरी

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ च्व्यन्ता डाजन्ताश्चेति। यद्यपि पदसंज्ञायामन्तग्रहणेन 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति' इति ज्ञापितम्, तथापि क्रियायोगे' इत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भावः। न हि प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोगः सम्भवति, स्वार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात्, च्वेरश्रावित्वाच्च। **कृभ्वस्तियोग इति।** न केवलम्,

भावबोधिनी

ऊरी आदि शब्द, च्वि-प्रत्ययान्त और डाच्-प्रत्ययान्त शब्द क्रियावाची के योग में गतिसंज्ञक होते हैं। च्वि और डाच् प्रत्ययों का कृ, भू, अस् के योग में विधान है, इनके साहचर्य के कारण ऊरी आदि शब्दों की भी उन्हीं (कृ, भू, अस्) के योग में गतिसंज्ञा की जाती है।

ऊरी तथा उररी—ये दोनों शब्द अङ्गीकार और विस्तार अर्थ में हैं। ऊरीकृत्य, (स्वीकार करके), ऊरीकृतम् (स्वीकार किया), यदूरीकरोति (जो स्वीकार करता है)। उररीकृत्य, उररीकृतम्, यदुररीकरोति। [अर्थ पूर्वोक्त ही है। गतिसंज्ञा के फलस्वरूप, (१) समास और ल्यप्, (२) प्रकृति स्वर आद्युदात्त, (३) अनुदात्त स्वर होते हैं।]

[ऊरी आदि गण—पठित शब्दों को प्रस्तुत करते हैं] पापी। ताली। आताली। वेताली। धूस। शकला। संशकला। ध्वंसकला। भ्रंशकला। इनमें ये शकला आदि शब्द हिंसा अर्थ में हैं। [गतिसंज्ञा के पूर्वोक्त तीन फल हैं। अतः तीन उदाहरण दिये जा रहे हैं—] शकलाकृत्य। संशकलाकृत्य। ध्वंसकलाकृत्य। भ्रंशकलाकृत्य [सभी का अर्थ है—मार कर]।

गुलगुधा शब्द पीड़ा अर्थ में है। गुलगुधाकृत्य (पीड़ित करके)।

सजूष् शब्द 'साथ' अर्थ में है। सजूःकृत्य। फलू, फली, विक्ली, आवली—ये विकार अर्थ में हैं। फलूकृत्य। फलीकृत्य। विक्लीकृत्य। आवलीकृत्य। [सबका अर्थ है—विकृत करके]।

करालो, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा—एते हिंसायाम्। वषट्। वौषट्। श्रौषट्। स्वाहा। स्वधा। बन्धा। प्रादुस्। श्रुत्। आविस्।

च्व्यन्ताः खल्वपि—शुक्लीकृत्य। शुक्लीकृतम्। यच्छुक्लीकरोति।

डाच्—पटपटाकृत्य। पटपटाकृतम्। यत्पटपटाकरोति॥

३०३. अनुकरणं चानितिपरम्॥ ६२॥ (७६३)

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः। अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति। खाट्कृत्य। खाट्कृतम्। यत्खाट्करोति।

अनितिपरमिति किम्? 'खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्॥'

न्यासः

दीनां स्वधापर्यन्तानां चादिषु पाठादक्रियायोगेऽपि निपातसंज्ञा भवति। आविस्शब्दः साक्षात्प्रभृतिषु पठ्यते। तेन तस्य 'विभाषा कृञि' इति करोतियोगे विभाषा गतिसंज्ञा। **शुक्लीकृत्येति।** 'अस्य च्वौ' इतीत्वम्। **पटपटाकृत्येति।** 'वा क्यषः' इत्यत्र पटपटाशब्दो व्युत्पादितः॥ ६१॥

अनुकरणं चानितिपरम्॥ अनितिपरमिति। अत्रेतिपरशब्द इतेः पर इति पञ्चमीति योगविभागात् तत्पुरुषो वा स्याद्? इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिर्वा? तत्र यद्याद्यः पक्षः आश्रीयेत, तदेतिखाट्कृत्येत्यत्र प्रतिषेधः स्यात्; इह तु न स्यात्—खाडिति कृत्वा आगत इति, अनिष्टञ्चैतत्; द्वितीये तु पक्ष एव दोषो न भवति, अतस्तमेवाश्रित्याह–**इतिः परो यस्मादित्यादि। निरष्ठीवदिति।** 'ष्ठिवु निरसने', 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कीतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति प्रतिषेधात् 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वं न भवति। 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इति दीर्घत्वम्॥ ६२॥

पदमञ्जरी

संज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति, न हि भवति उरीसंपद्यते इति, श्रौषडादीनां स्वाहापर्यन्तानां चादिषु पाठाद् अक्रियायोगेऽपि निपातत्वम्। आविःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु कृञो योगे विकल्पः, कृभ्वस्तियोगे त्वनेन नित्यम्। कथं तर्हि 'आविश्चक्षुषोऽभवदसाविव रागः,' 'अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा युगलीढोभयसृक्कधारमाविः' इति? स्वतन्त्रता कवयः। **शुक्लीकृत्येति।** 'अस्य च्वौ' इतीत्वम्। **पटपटाशब्दः** 'वा क्यषः' इत्यत्र व्युत्पादितः॥ ६१॥

अनुकरणं चानितिपरम्॥ इतिः परो यस्मादिति। पञ्चमीसमासस्तु लक्षणाभावान्नाश्रितः। तेनेति खाट्कृत्येत्यत्र इतेः परत्वेऽपि भवति। **खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदिति।** अत्रासति प्रतिषेधे गतिसंज्ञायां समासः स्यात्, धातोश्चानन्तरः प्रयोग इति रूपमेवैतन्न सिध्येत्। 'ष्ठिवु निरसने', ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इति दीर्घः। भूतकालोपन्यासः किमर्थः? कस्यचित्कवेरयं प्रयोग उदाहृतः—

'चुम्बनसक्तः सोऽस्याः च्युतमूलं दशनमात्मनो वदने।
जिह्वामूलस्पृष्टं खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्'॥ ६२॥

भावबोधिनी

आलोष्ठी, कराली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा—ये सभी हिंसा अर्थ में हैं।

बषट्, वौषट्, श्रौषट्, स्वाहा, [देवता के लिये हविर्दानादि में], स्वधा [पितरों के लिये पिण्डादि-दान अर्थ में] बन्धा। प्रादुस्। श्रुत्। आविस्।

च्व्यन्त भी—शुक्लीकृत्य। शुक्लीकृतम्। यच्छुक्लीकरोति।

डाच्-प्रत्ययान्त—पटपटाकृत्य। पटपटाकृतम्। यत्पटपटाकरोति॥ ६१॥

इतिः परः यस्मात्–इति शब्द है बाद में जिसके–ऐसा बहुव्रीहि है। न इतिपरम्–अनितिपरम्। जिसमें 'इति' शब्द बाद में नहीं है ऐसा अनुकरण क्रियायोग में गतिसंज्ञक होता है। उदा०–खाट्कृत्य। खाट्कृतम्। यत्खाट्करोति।

अनितिपर—इसका क्या फल है? खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्। [खाट् ऐसा करके थूँका। यहाँ इति के कारण गतिसंज्ञा नहीं होती है]॥ ६२॥

३०४. आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥ (७६४)

[1]प्रीतिसम्भ्रमः = आदरः। परिभवौदासीन्यम् = अनादरः। आदरानादरयोर्यथाक्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः। सत्कृत्य, सत्कृतम्, यत्सत्करोति। असत्कृत्य, असत्कृतम्, यदसत्करोति।

न्यासः

आदरानादरयोः सदसती ॥ प्रीतिसम्भ्रम आदर इति। प्रीत्या सम्भ्रमः प्रीतसम्भ्रमः, प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानासनादिदानक्रियेत्यर्थः। **परिभवौदासीन्यमिति।** परिभवः = अवज्ञा। तिरस्कारः = औदासीन्यम्। कर्त्तव्यम् = प्रत्युत्थानासनादिदानं प्रत्युपेक्षा। परिभवेणौदासीन्यं परिभवौदासीन्यमिति, 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः। अथ वा—परिभवश्चौदासीन्यञ्च परिभवौदासीन्यम्। अथ किमर्थमनादरग्रहणमसद्ग्रहणञ्च क्रियते? नादरे सदित्येवोच्यते? अथ किमर्थमनादरग्रहणमसद्ग्रहणञ्च क्रियते? नादरे सदित्येवोच्यते? अथ कथमिदानीमनादरेऽसच्छब्दस्याव्ययसंज्ञा स्यात्? कथञ्च समासादि कार्यम्? तदन्तविधिनासच्छब्दस्यापि निपातसंज्ञायां गतिसंज्ञायाञ्च सत्यां सच्छब्दस्य निपातस्याव्ययसंज्ञा विधीयमानाऽव्ययसंज्ञायां तदन्तविधेरुपसंख्यानादसच्छब्दस्याप्यव्ययसंज्ञा भविष्यति। 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्र च सुबन्तस्य प्रकृतत्वाद् गत्यन्तस्य सुबन्तस्य समासो विधीयमानोऽसच्छब्दस्यापि भविष्यति। 'गतिरनन्तरः' इत्यत्रापि पूर्वपदमित्यनुवर्त्तते। 'गतिर्गतौ' इत्यत्रापि पदस्येति। तेन गत्यन्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयमानस्तथा गत्यन्तस्य पदस्यानुदात्तो विधीयमानोऽसच्छब्दस्यापि भविष्यति; तस्यापि गत्यन्तत्वात्। भवतु तदन्तविधिना यथोक्तं कार्यम्, अनादरावगतिस्तु कथं स्याद्? असत्यनादरग्रहणे न सदसदिति नञाऽऽदरप्रतिषेधात्। आदरश्चेत् प्रतिषिद्धः किमन्यदनादरात् स्यात्? नैतद् युक्तमुच्यते; नञ्समासो हि तत्पुरुषः सदृशमेव कार्यं प्रतिपादयति, यथा—अब्राह्मणमानयेति। तत्रेह यद्यनादरग्रहणं न क्रियेत तदा सत्सदृशं यत् तदसद् यत्रादरप्रसङ्गस्तत्रैव स्यात्—गुरुमसत्कृत्य गतः। यत्र त्वप्रसक्त एवादरस्तत्र न स्यात्—भृत्यमसत्कृत्य गतः। अनादरग्रहणे तु सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते—अविद्यमान आदरो यस्मिन्नित्यनादर इति। बहुव्रीहिश्चात्यन्ताभावे प्रसक्त्यभावे च भवतीति

पदमञ्जरी

आदरानादरयोस्सदसती। प्रीतिसंभ्रम इति। प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थः। **परिभवौदासीन्यमिति।** अवज्ञया कर्तव्यं प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षेत्यर्थः। असदनादरग्रहणं किमर्थम्? असत्कृत्येत्यत्रापि यथा स्यात्। मा भूदसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा, सत्कृत्येत्यनेन नञ्समासो भविष्यति? नैवं शक्यम्; सति शिष्टत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्। असत्कृतमित्यत्र तु सत्कृतशब्दे 'गतिरनन्तरः' इति स्वरे प्रवृत्ते पश्चान्नञ्समासेऽपि तस्यैव स्वरः। असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य गतित्वात्प्रकृतिभावेऽपि स एव स्वर इति नास्ति विशेषः। इह च यदासत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निघातो न स्याद्, अव्ययसंज्ञापि तस्य न स्यादित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसंज्ञे एषितव्ये। न चात्र सच्छब्देन तदन्तविधिर्लभ्यते; विशेष्यस्याभावात्।

नन्वत्र सच्छब्दस्यैव संज्ञास्तु, कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, अव्ययसंज्ञायां तावदस्त्येव तदन्तविधिः—परमोच्चैरिति, यथा 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्रापि सुबिति प्रवर्तते, सुपेत्येव निवृत्तम्,

भावबोधिनी

प्रीति का संभ्रम [अतिशय=आदर है, परिभव=अवज्ञा औदासीन्य=आवश्यक कर्त्तव्य=उठना आदि न करना।] [भाव यह है कि ज्येष्ठ व्यक्ति के आने पर शीघ्रता से उठना आदि क्रियायें आदर और इस प्रकार उठना आदि क्रियाओं की उपेक्षा करना अनादर है।] आदर और अनादर अर्थ में क्रमशः सत् और असत् शब्दों की गतिसंज्ञा होती है। उदा०—

---

१. न्यासपदमञ्जर्योरयं पाठः उपलभ्यते।
क्वचित् 'प्रीत्यतिशयः' इति पाठोऽपि दृश्यते॥

आदरानादरयोरिति किम् ? सत्कृत्वा काण्डं गतः। असत्कृत्वा काण्डं गतः॥

३०५. भूषणेऽलम् ॥ ६४ ॥ (७६५)

'अलम्' इति प्रतिषेधे, सामर्थ्ये, पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते। भूषणे योऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति। अलंकृत्य, अलंकृतम्, यदलंकरोति।

भूषण इति किम् ? अलं भुक्त्वा ओदनं गतः॥

न्यासः

सर्वत्र संज्ञा सिध्यति। तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्यसद्ग्रहणमपि कर्तव्यमेव। अन्यथा हि किमनादरग्रहणेन विशिष्येत्—यस्यानादरे वर्त्तमानस्य गतिसंज्ञा विधीयते ! न हि सच्छब्दस्यानादरे वृत्तिः सम्भवति। यद्यपि तस्य न सम्भवति तदन्तस्यासच्छब्दस्य सम्भवतीति चेद्, सत्यम्; सम्भवति, न तु तस्य गतिसंज्ञा लभ्यते, तदन्तविधेरभावात्। प्रकृते न हि तदन्तविधिर्भवति, न चेह किञ्चित् प्रकृतमस्ति; तस्मादसच्छब्दार्थमनादरग्रहणम्। यदि तु यथा 'गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' इत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दो न सम्भवतीत्यगोष्पदशब्दार्थमसेवितग्रहणं विज्ञायते, तथेहापि सच्छब्दोऽनादरे न सम्भवतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणम् विज्ञायेत; तदा शक्यमसच्छब्दस्य ग्रहणमकर्तुम्। असद्ग्रहणं तु क्रियते तदा विस्पष्टार्थम्। सत्कृत्वाऽसत्कृत्येति। शोभनाशोभनार्थाविह सदसच्छब्दौ। विद्यमानाविद्यमानार्थौ वा ॥ ६३ ॥

भूषणेऽलम् ॥ **अलं कृत्वेति**। पर्याप्ताविहालं शब्दो वर्त्तते ॥ ६४ ॥

पदमञ्जरी

तद्गतिना विशेष्यते 'गतिरनन्तरः' इत्यत्र पूर्वपदम् 'गतिर्गतौ' इत्यत्रापि पदस्येति प्रकृतम्। भवतु तदन्तविधिना कार्यम्, अनादरावगतिस्तु कुतः ? असत्यनादरग्रहणे, न सदसदित्यादरनिषेधान्नैव शक्यम्, आदरप्रसङ्ग एव हि स्यात्, गुरुमसत्कृत्येति चाण्डालमसत्कृत्येत्यत्र न स्यात्। यथाऽब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते, न लोष्टादिः, अनादरग्रहणे तु सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते—अविद्यामानादरोऽनादर इति। बहुव्रीहिश्चात्यन्ताभावे, प्रसक्ताभावे; अप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति, तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम्। असद्ग्रहणं तु शक्यमकर्तुम्। आदरानादरयोः सदित्येवास्तु, तत्र यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दो न संभवतीत्यगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम्; एवमनादरेऽपि सच्छब्दो न सम्भवतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणं भविष्यति।

सत्कृत्वा, असत्कृत्वेति। शोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्दः, तद्विपरीतवचनोऽसच्छब्दः ॥ ६३ ॥

भूषणेऽलम् ॥ **अलमिति प्रतिषेध इत्यादि**। तद्यथा अलं—कृत्वा, अलं भोक्तुम्, अलं भुङ्क्ते, अलं करोति कन्यामिति ॥ ६४ ॥

भावबोधिनी

सत्कृत्य, सत्कृतम्, यत्सत्करोति। असत्कृत्य, असत्कृतम्, असत्करोति। [यहाँ भी गतिसंज्ञा के फलस्वरूप तीन कार्य होते हैं (१) समास और ल्यप्, (२) प्रकृति स्वर, (३) स्वर]

आदर और अनादर में—इसका क्या फल है ? सत्कृत्वा काण्डं गतः। असत्कृत्वा काण्डं गतः। [यहाँ सत् का अर्थ शोभन अथवा विद्यमान है।] ॥ ६३ ॥

अलम्—यह शब्द प्रतिषेध, सामर्थ्य, पर्याप्ति, और भूषण—इन अर्थों में प्रयुक्त होता है, इसलिये [अन्यों का व्यवच्छेद करने के लिये 'भूषणे' यह] विशेषण दिया गया है। भूषण=आभूषण, सजाना, अर्थ में जो अलं शब्द है वह गतिसंज्ञक होता है। उदा०—अलङ्कृत्य, अलङ्कृतम्, यदलङ्करोति। [यहाँ भी पूर्वोक्त तीन फल हैं।] भूषण अर्थ में—इसका क्या फल है ? अलं भुक्त्वा ओदनं गतः। पर्याप्त भात खाकर गया। [यहाँ अलं शब्द पर्याप्त = काफी अर्थ में है] ॥ ६४ ॥

३०६. अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥ (७६६)

अन्तःशब्दोऽपरिग्रहेऽर्थे गतिसंज्ञो भवति। परिग्रहः=स्वीकरणम्, तदभावे गतिसंज्ञा विधीयते। अन्तर्हत्य, अन्तर्हतम्, यदन्तर्हन्ति।

अपरिग्रह इति किम् ? अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः। परिगृह्य गत इत्यर्थः।

* अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या (म० भा० १.४.६४ वा० १) *। अङ्—अन्तर्द्धा (३.३.१०६)। किविधिः—अन्तर्द्धिः (३.३.९२)। णत्वम्—अन्तर्णयति (८.४.१४) ॥

३०७. कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥ (७६७)

कणेशब्दो मनस्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः। कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य पयः पिबति। तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः। श्रद्धा प्रतिहता इत्यर्थः।

न्यासः

अन्तरपरिग्रहे ॥ अन्तःशब्दोऽयम् मध्येऽधिकरणभूते वर्त्तते, परिग्रहे च। तत्र परिग्रहप्रतिषेधादितरत्र संज्ञा विधीयते। यस्त्वस्य स्वरादिषु पाठः, स परिग्रहेऽप्यव्ययसंज्ञार्थः। **अन्तर्हत्येति**। मध्ये हत्वेत्यर्थः। 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपः। वक्तव्या इति व्याख्येया इत्यर्थः। व्याख्यानं तु पूर्वमेव कृतम्। **अन्तर्धेति**। 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्। **अन्तर्द्धिरिति**। 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययः। **अन्तर्णयतीति**। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् ॥ ६५ ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ कणेशब्दः सप्तम्यन्तप्रतिरूपको निपातः। स चेहाभिलाषातिशये वर्त्तमानो गृह्यते। तस्य हि श्रद्धाप्रतीघात इत्युपाधिः सम्भवति। मनःशब्दोऽपि तत्साहचर्यादभिलाषवृत्तिरेव विज्ञायते।

पदमञ्जरी

अन्तरपरिग्रहे ॥ अन्तर्हत्वा, मध्ये हत्वेत्यर्थः। **अन्तःशब्दस्येत्यादि**। उपसर्गसंज्ञायामेवैतन्नोक्तम्—अन्तःशब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति। यदा चोपसर्गसंज्ञोच्यते; तदान्तर्णयतीत्यादिवदन्तर्हण्यात्, अन्तर्हणमित्यादावपि 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वं सिद्धम्। अन्तरयणमित्यत्रापि 'कृत्यचः' इत्येव सिद्धमिति 'अन्तरदेशे' 'अयनं च' इति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् ॥ ६५ ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते। मनःशब्दोऽपि साहचर्यादभिलाषावृत्तिरेव विज्ञेयः। **कणेहत्येति**। अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः।

भावबोधिनी

अपरिग्रह—अर्थ में अन्तः शब्द की गतिसंज्ञा होती है। परिग्रह=स्वीकार करना, इसके अभाव में=अस्वीकार करना अर्थ में गतिसंज्ञा का विधान किया जा रहा है। उदा०—अन्तर्हत्य (बीच में मार कर), अन्तर्हतम्, यदन्तर्हन्ति। [यहाँ पूर्वोक्त तीन प्रयोजन हैं।]

अपरिग्रहे—इसका क्या फल है ? अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः। बाज चुहिया को पकड़ कर गया—यह अर्थ है। [पकड़ना=अपना बनाना]।

* 'अङ्, किविधि और णत्व में अन्तः शब्द की उपसर्गसंज्ञा कहनी चाहिये। * उदा०—अन्तर्धा [अन्तर्+धा+अङ् 'आतश्चोपसर्गे' (पा० सू० ३।३।१०६) सूत्र से अङ्]। अन्तर्द्धिः। [अन्तर्+धा+कि=इ, आलोप, 'उपसर्गे घोः किः' (पा० सू० ३।३।९२) से कि=इ प्रत्यय होता है।] अन्तर्णयति [अन्तर्+नयति 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य (पा० सू० ८।४।१४) से णत्व] ॥ ६५ ॥

श्रद्धाप्रतिघात [अत्यधिक अभिलाष] अर्थ में 'कणे' शब्द और 'मनस्' शब्द की गतिसंज्ञा होती है। उदा०—कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य पयः पिबति। जी भरकर दूध पीता है। तब तक दूध पीता है जब तक इसकी अभिलाषा समाप्त नहीं हो जाती। श्रद्धा=अभिलाषातिशय समाप्त हो गई, यह अर्थ है।

श्रद्धाप्रतीघाते इति किम् ? कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥

३०८. पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥ (७६८)

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दोऽव्ययम् । स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरोपचाराः (८.३.४०) प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य, पुरस्कृतम्, यत्पुरस्करोति ।

अव्ययमिति किम् ? पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

न्यासः

कणे हत्वा, मनो हत्वेति । अत्र कणेशब्दः सूक्ष्मे तण्डुलावयवे वर्त्ततेऽधिकरणभूते, मनश्शब्दश्चेतसि ॥ ६६ ॥

पुरोऽव्ययम् ॥ पुरस्कृत्येति । पूर्वस्माद् देशादागत इत्यस्मिन्नर्थे 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययः पूर्वशब्दस्य च पुरादेशः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा विसर्जनीयस्थानिकस्य सकारस्योपचार इत्येषा संज्ञा पूर्वाचार्यप्रणीता । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति सकारः ।

पूः पुरौ, पुरः कृत्वा गत इति । पुरः कृत्वेतीदं प्रत्युदाहरणम् । पूः पुरावित्येतयोस्तूपन्यासस्तत्साहचर्येण पुरः शब्दस्यानव्ययप्रदर्शनार्थः । 'पॄ पालनपूरणयोः', 'भ्राजभ्रास' इत्यादिना 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम्, रपरत्वञ्च । गतिसंज्ञाया अभावादिह समासादि कार्यं न भवति । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति विसर्जनीयस्य सकारोऽपि न भवति । न च यद्यत्र गतिसंज्ञा स्याद् गतिसमासे कृते सुपो निवृत्त्या भवितव्यम्, तदा पुर इति रूपं न स्यात्; असति तस्मिन् संज्ञापि निवर्त्तते, नैतदस्ति; यद्यपि विभक्तौ निवृत्तायां पुर इति रूपं न स्यात्, तथापि नैवं संज्ञा निवर्त्तते; एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ ६७ ॥

पदमञ्जरी

तदाह—तावदिति । श्रद्धा प्रतिहन्यत इत्यर्थः । इति यावदस्येत्यपेक्षते । प्रत्युदाहरणे कणेशब्दः सूक्ष्मतण्डुलावयवोऽधिकरणभूते वर्त्तते । मनःशब्दोऽपि चेतसि ॥ ६६ ॥

पुरोऽव्ययम् । असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दोऽव्ययमिति । 'पूर्वाधरावाराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययः, पूर्वशब्दस्य पुरादेशः, तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इत्यव्ययसंज्ञा, विसर्जनीयस्थानिकः सकार उपचारः । **पुरस्कृत्येति** । पूर्वस्मिन्देशे कृत्वेत्यर्थः । **पूः पुरौ, पुरः कृत्वेति** । एतदत्र प्रत्युदाहरणम् इतरयोस्तूपन्यासस्तत्साहचर्यात्पुर इति शसन्तम्, नाव्ययमिति प्रदर्शनार्थः । अत्र 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति सत्वं न भवति, समासश्च न भवति ॥ ६७ ॥

भावबोधिनी

श्रद्धाप्रतीघाते—इसका क्या फल है ? कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः । कण=चावल के छोटे-छोटे टुकड़े में मार कर गया । मन को मार कर गया । (यहाँ श्रद्धाप्रतीघात=पूर्णतया सन्तुष्टि अर्थ न होने से गतिसंज्ञा नहीं होती है ।) ॥ ६६ ॥

अस् प्रत्ययान्त 'पुरस्' शब्द अव्यय है । उसकी गतिसंज्ञा होती है । समास, स्वर और उपचार=विसर्ग का सत्व प्रयोजन हैं । उदा०—पुरस्कृत्य, पुरस्कृतम्, यत्पुरस्करोति [पुरस्कृत्य=आगे करके] ।

अव्यय—यह किसलिये है ? पूः पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः । [अव्यय भिन्न पुरस् शब्द नगरीवाचक है, इसीलिये तीनों वचनों के रूप दिये गये हैं । अव्यय न होने से सत्व नहीं होता है ।] ॥ ६७ ॥

३०९. अस्तं च ॥ ६८ ॥ (७६९)

अस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते। स गतिसंज्ञो भवति। अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति। अस्तंगतानि धनानि। यदस्तंगच्छति। अव्ययमित्येव—अस्तं काण्डम्। क्षिप्तमित्यर्थः॥

३१०. अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥ (७७०)

अच्छशब्दोऽव्ययमभिशब्दस्यार्थे वर्तते। स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति। अच्छगत्य, अच्छगतम्, यदच्छगच्छति। वदतौ—अच्छोद्य, अच्छोदितम्, यदच्छवदति। अव्ययमित्येव—उदकमच्छं गच्छति॥

३११. अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥ (७७१)

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते, सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति। उपदेशः=परार्थः प्रयोगः। स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृषति तदा नास्त्युपदेश इति सोऽस्य विषयः। अदःकृत्य, अदःकृतम्, यददःकरोति।

न्यासः

अस्तं च ॥ अस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमिति। अव्ययमित्यत एव विशेषणोपादानसामर्थ्यादव्ययत्वं विज्ञेयम्। चादेराकृतिगणत्वाद्वा। **अस्तं कृत्वा काण्डं गत इति।** 'असु क्षेपणे', निष्ठा, पूर्ववदिट्प्रतिषेधः। चकारः 'अव्ययम्' इत्यस्यानुकर्षणार्थः। यद्येवम्, चानुकृष्टत्वादुत्तरत्र तस्यानुवृत्तिर्न स्यात्? उत्तरत्रापि चकारस्तदनुकर्षणार्थोऽनुवर्त्तिष्यत इत्यदोषः॥ ६८॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ अच्छशब्दोऽव्ययमभिशब्दस्यार्थे इति। अभिराभिमुख्ये। **अच्छोद्येति।** यजादित्वाद्वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्। अच्छमित्यकलुषमित्यर्थः॥ ६९॥

अदोऽनुपदेशे ॥ उपदेशः=परस्यार्थकथनम्। तच्च परस्य प्रत्यायनार्थं भवतीत्याह—**उपदेशः परार्थ**

पदमञ्जरी

अस्तं च ॥ अस्तं कृत्वेति। 'असु क्षेपणे', निष्ठा, 'उदितो वा' 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः। ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भवति, किमव्ययग्रहणानुवृत्त्या? एवं तर्ह्यस्तंशब्दो अव्ययमिति ज्ञाप्यते। न ह्ययं कादिषु स्वरादिषु वा पठ्यते॥ ६८॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ अच्छेत्यनुकरणत्वेऽविभक्तिको निर्देशः, 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुप्तत्वात्। **अभिशब्दस्यार्थं इति।** आभिमुख्ये। **अच्छोद्येति।** यजादित्वात् संप्रसारणम्, उदकमच्छं गच्छति, अकलुषमित्यर्थः॥ ६९॥

अदोऽनुपदेशे ॥ उपदेशः परार्थः इति। वाक्यप्रयोग इत्यर्थाद् गम्यते। **अदः कृत्येति।** एतत्कर्तव्यमिति

भावबोधिनी

मकारान्त 'अस्तम्' अव्यय अनुपलब्धि अर्थ में विद्यमान है। उसकी गतिसंज्ञा होती है। उदा०—अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति [अस्त=डूबने के बाद सूर्य पुनः उदित होता है।] अस्तं गतानि धनानि। अस्तं गच्छति। अव्यय की ही गतिसंज्ञा होती है—अस्तं काण्डम्। अस्त=फेंका गया यह अर्थ है। यहाँ अव्यय नहीं है॥ ६८॥

'अच्छ' यह अव्यय 'अभि' शब्द के अर्थ [आभिमुख्य] में प्रयुक्त होता है। वह गत्यर्थक धातुओं में और √वद धातु में गतिसंज्ञक होता है। उदा०—अच्छगत्य, अच्छगतम्, यदच्छगच्छति। [अच्छ=सामने]। वद के साथ अच्छोद्य [सामने कहकर], अच्छोदितम्, यदच्छवदति। अव्यय की ही गतिसंज्ञा होती है—उदकमच्छं गच्छति। साफ पानी जाता है॥ ६९॥

'अदस्' शब्द त्यदादिगण में पठित है। वह अनुपदेश अर्थ में गतिसंज्ञक होता है। उपदेश = परार्थ प्रयोग (दूसरे के लिये वाक्यप्रयोग करना) किन्तु जब अपने लिए ही बुद्धि से परामर्श करता है, तब उपदेश नहीं है, यही इस सूत्र का विषय होता है। उदा०—अदः कृत्य (स्वयं विचार करके), अदः कृतम्, यददः करोति।

अनुपदेश इति किम् ? अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

३१२. तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥ (७७२)

अन्तर्द्धिः = व्यवधानम् । तत्र तिरःशब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय, तिरोभूतम्, यत् तिरोभवति । अन्तर्द्धाविति किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

३१३. विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥ (७७३)

'अन्तर्द्धौ' इति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा गतिसंज्ञो भवति । तिरःकृ'त्य, तिरस्कृत्य (८.३.४२) । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिरःकृत्वा । तिरस्कृत्वा । अन्तर्द्धावित्येव— तिरः कृत्वा काष्ठं तिष्ठति ॥

३१४. उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥ (७७४)

'विभाषा कृञि' इति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते । तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा ॥

न्यासः

इति । अदः कृत्वेति । एतत् कृत्वेत्यर्थः ॥ ७० ॥

तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ तिरोभूत्वा स्थित इति । अनृजुर्भूत्वा, वा पार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

विभाषा कृञि ॥ तिरस्कृत्येति । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ७२ ॥

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

पदमञ्जरी

स्वयमालोच्येत्यर्थः ॥ ७० ॥

तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ तिरोभूयेति । समासकृत्स्वरौ प्रयोजनम् । **तिरोभूतमिति** । भवतेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्तः, 'गतिरनन्तरः' इत्यत्र च कर्मणीति वर्तते, तस्मात् समासथार्थादिस्वरावत्र प्रयोजनम् । **तिरो भूत्वेति** । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

विभाषा कृञि ॥ तिरस्कृत्येति । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति सत्वम् । प्रत्युदाहरणे तु न भवति, तत्र गत्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् सूत्रे विभक्त्यभावः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

भावबोधिनी

अनुपदेश [दूसरे के लिये वाक्यप्रयोग न हो] इसका क्या फल है ? अदःकृत्वा काण्डं गतः इति परस्य कथयति [यह करके काण्ड को गया, ऐसा दूसरे के लिये कहता है ।] ॥ ७० ॥

अन्तर्द्धि = व्यवधान । व्यवधान अर्थ में तिरःशब्द की गतिसंज्ञा होती है । उदा०—तिरोभूय (छिपकर), तिरोभूतम् । यत् तिरोभवति । अन्तर्द्धि में—इसका क्या फल है ? तिरोभूत्वा स्थितः, पार्श्वतः भूत्वा = सीमपवर्त्ती होकर खड़ा हो गया—यह अर्थ है ॥ ७१ ॥

'अन्तर्धि' इसकी अनुवृत्ति होती है । यह प्राप्तविभाषा है । कृञ् धातु परे रहते तिरः शब्द की विकल्प से गतिसंज्ञा होती है । उदा०—तिरःकृत्य, तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । (गतिसंज्ञा न होने पर समास न होने पर) तिरःकृत्वा, तिरस्कृत्वा ।

अन्तर्द्धि में ही गतिसंज्ञा होती है । तिरःकृत्वा काष्ठं तिष्ठति । [लकड़ी को टेढ़ा करके बैठता है, यहाँ गति-संज्ञा नहीं होती है] ॥ ७२ ॥

'विभाषा कृञि' इसकी अनुवृत्ति होती है । 'उपाजे' तथा 'अन्वाजे' शब्द विभक्तिप्रतिरूपक निपात हैं, दुर्बल को समर्थ बनाने के अर्थ में हैं । वे कृञ् धातु परे रहते विकल्प से गतिसंज्ञक होते हैं । उदा—उपाजेकृत्य, उपाजे-कृत्वा । [निर्बल की सहायता करके—यह अर्थ है । गतिसंज्ञापक्ष में समास और ल्यप् होता है ।] अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे-कृत्वा । अर्थ पूर्वोक्त है] ॥ ७३ ॥

३१५. साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥ (७७५)

'विभाषा कृञि' इति वर्त्तते। साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसंज्ञानि भवन्ति।

*** साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् (म० भा० १.४.७४ वा० १) *। साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा। मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा। साक्षात्। मिथ्या। चिन्ता। भद्रा। लोचना। विभाषा। संपत्का। आस्था। अमा। श्रद्धा। प्राजर्या। प्राजरुहा। वीजर्या। वीजरुहा। संसर्या। अर्थे। लवणम्। उष्णम्। शीतम्। उदकम्। आर्द्रम्। गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते। अग्नौ। वशे। विकम्पने। विहसने। प्रहसने। प्रतपने। प्रादुस्। नमस्। आविस्॥**

न्यासः

साक्षात्प्रभृतीनि च॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनमिति। च्व्यर्थ उच्यते येन तच्च्व्यर्थवचनम् = च्व्यर्थव्याख्यानम्। एतेनैतदुक्तम् भवति—साक्षात्प्रभृतीनां च्व्यर्थो येन प्रतिपाद्यते अस्मिन् संज्ञाविधौ तच्च्व्यर्थवचनं कर्तव्यमित्यर्थः। किमर्थम्? असाक्षाद्भूतं यदा साक्षात् क्रियते तदा गतिसंज्ञा यथा स्यात्। यदा त्वसाक्षाद्भावो न क्रियते, किन्तु साक्षाद्भूतस्य प्रत्यक्षभावमुपगतस्यैव सतो योऽन्यो विशेषः कश्चित् क्रियते, तदा मा भूदिति। एवं मिथ्याप्रभृतीनाम्। अमिथ्याप्रभृतीनाम्। अमिथ्याभूतानां मिथ्याभावो यदा क्रियते, तदा यथा स्यात्; अन्यदा मा भूत्। तदेवं व्याख्यानम्—'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इत्यत्र च्विग्रहणम् 'अच्छगत्यर्थवदेषु' इत्यतश्चार्थग्रहणमिह मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तते। तेन च्व्यर्थे वर्त्तमानानां साक्षात्प्रभृतीनां गतिसंज्ञा विधीयत इति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा च्व्यर्थ एव वर्त्तमानानां तेषां संज्ञा भविष्यतीति। च्व्यर्थता चोभयथा सम्भवति—च्व्यन्तानाम्, अच्व्यन्तानाञ्च। तत्र यदा च्व्यन्तता भवति तदा 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति नित्यं संज्ञा भवति, अन्यदा त्वनेन गतिसंज्ञा विभाषा भवति; व्यवस्थितविभाषया चास्य सूत्रस्य च्व्यर्थेष्वेव प्रवृत्तेः। मकारान्तत्वनिपातनमपि लवणादीनामच्व्यन्तानां न भवति। विभाषितगति-

पदमञ्जरी

साक्षात्प्रभृतीनि च॥ साक्षात्प्रभृतिष्विति। असाक्षाद्भूतं यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात्, यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्येवमर्थम्। मिथ्याप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम्। एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते, तथा हि—साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करणं प्रतीयते, न त्वश्रुतरूपान्तरस्य।

नन्वसत्यामपि प्रकृतिविवक्षायां तस्यैव रूपस्य करणं प्रतीयते, अथ च च्व्यर्थवृत्तिता नास्ति, तस्माच्च्व्यर्थग्रहणमेव कर्तव्यम्। अथ च्व्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु अयं विकल्पः कस्मान्न भवति? अस्तु, अनेन मुक्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इत्येषा भविष्यति? नैवं शक्यम्; यदेतल्लवणादीनां मकारान्तत्वनिपातनं तदपि च्व्यन्तेषु स्यात्। एवं लवणादीनां मान्ता लवणादय आदेशाः करिष्यन्ते, तत्र यद्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्लवणीशब्दस्यापि पक्षे लवणमादेशः क्रियते न कश्चिद् दोषः; त्रैशब्द्यं हि नः साध्यम्—लवणंकृत्य, लवणं कृत्वा, लवणीकृत्येति, तच्चैवं सति सिद्धम्। वृत्तिकारस्तु 'मकारान्तत्वं निपात्यते' इति वदति, स

भावबोधिनी

'विभाषा कृञि' इसकी अनुवृत्ति होती है। कृञ् परे रहते 'साक्षात्' आदि शब्दरूपों की विकल्प से गतिसंज्ञा होती है। *साक्षात् आदि में च्व्यर्थ में गतिसंज्ञा कहना चाहिये* उदा०—साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा (अप्रत्यक्ष को प्रत्यक्ष करके) मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा (सत्य को असत्य करके)। इस गण में अन्य शब्द हैं—चिन्ता = चिन्ता, भद्रा = कल्याणी, लोचना, विभाषा = विकल्प, सम्पत्का, आस्था = आस्था, अमा = साथ, श्रद्धा = श्रद्धा, प्राजर्या = प्राजरुहा, वीजर्या = वीजरुहा, संसर्या, अर्थे = अर्थ में, लवणम् = नमक, उदकम् = जल, आर्द्रम् = गीला। गतिसंज्ञा के संनियोग से लवण आदि का मकारान्तत्व निपातित होता है। अग्नौ = आग में, वशे = वश में,

३१६. अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥ (७७६)

'विभाषा कृञि' इति वर्त्तते । अत्याधानम् = उपश्लेषणम्, तदभावेऽनत्याधाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा ।

अनत्याधान इति किम् ? उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

३१७. मध्ये पदे निवचने च ॥ ७६ ॥ (७७७)

'विभाषा कृञि' इति वर्त्तते । चकाराद् 'अनत्याधाने' इति च । मध्ये, पदे, निवचने—इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति । मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य, पदे कृत्वा । निवचनम् = वचनाभावः । निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधान इत्येवह–स्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

न्यासः

संज्ञायाः सन्नियोगेन हि तेषां मकरान्तत्वनिपातनम् । अग्नौ, वशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपकनिपाता द्रष्टव्याः । प्रादुराविःशब्दावूर्यादिषु पठ्येते । तयोः करोतियोगे विभाषार्थं इह पाठः ॥ ७४ ॥

अनत्याधान उरसिमनसी ॥ उरसिमनसिशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ । **उरसीकृत्येति ।** अभ्युपगम्येत्यर्थः । **मनसिकृत्येति ।** निश्चित्येत्यर्थः ॥ ७५ ॥

मध्ये पदे निवचने च ॥ मध्ये पद इति । सप्तम्यन्तप्रतिरूपकौ । **निवचन इति ।** अर्थाभावेऽव्ययीभावः, नितृणं निवुसमिति यथा । **निवचनेकृत्येति ।** उच्चारणसामर्थ्यात् सप्तम्याः समासेऽप्यलुग् भवति । एवमुत्तरत्र ॥ ७६ ॥

पदमञ्जरी

मन्यते—च्व्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या संज्ञा भवति, विकल्पेन तु सन्नियुक्तं मान्तत्वं निपातनमिति । अग्नौ, वशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाताः, प्रादुराविशब्दयोरूर्यादित्वात् प्राप्ते विभाषा ॥ ७४ ॥

अनत्याधान उरसिमनसी । उरसिमनसिशब्दौ निपातौ । **उरसिकृत्येति ।** अभ्युपगम्येत्यर्थः । **मनसिकृत्य ।** निश्चित्येत्यर्थः ॥ ७५ ॥

मध्ये पदे निवचने च ॥ अविभक्तिको निर्देशः, मध्येपदेशब्दौ निपातौ । **निवचनं वचनाभाव इति ।** तत्र निपातनादेकारान्तत्वं न पुनरेषा सप्तमी । **वाचं नियम्येति ।** व्याख्यानान्निपातनं चाविशेषेण, न तु संज्ञासन्नियुक्तं निवचने कृत्वेति उदाहृतत्वादित्याहुः ॥ ७६ ॥

भावबोधिनी

विकम्पने = कम्पन में, विहसने = हसने में, प्रहसने = अधिक हसने में, प्रतपने = तपन में, प्रादुस् = उत्पन्न होना, नमस् = प्रणाम, आविस् = प्रकट होना ॥ ७४ ॥

'विभाषा कृञि' इसकी अनुवृत्ति होती है । अत्याधान = उपश्लेषण = चिपकना, उसके अभाव में = अनत्याधान में 'उरसि' और 'मनसि' शब्दों की कृञ् परे रहते विकल्प से गतिसंज्ञा होती है । उदा०—उरसि कृत्य, उरसिकृत्वा, मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा [अन्तःकरण में करके, मन में करके] अनत्याधान—यह किसलिये है ? उरसि कृत्वा पाणिं शेते (छाती पर हाथ रखकर सोता है) ॥ ७५ ॥

'विभाषा कृञि' इसकी अनुवृत्ति होती है । 'च' के कारण 'अनत्याधाने' इसकी भी अनुवृत्ति होती है । मध्ये, पदे, निवचने—ये शब्द अनत्याधान (अनुपश्लेष) अर्थ में कृञ् परे रहते विकल्प से गतिसंज्ञक होते हैं । उदा०—मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा । निवचन = वचनाभाव = न बोलना । निवचनेकृत्य निवचनेकृत्वा (न बोल कर) वाणी पर संयम रखकर—यह अर्थ है ।

अनत्याधान—इसी में गतिसंज्ञा होती है । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते । हाथी के पैर पर सिर रखकर सोता है । [यहाँ नहीं होती है ।] ॥ ७६ ॥

३१८. नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ ७७ ॥ (७७८)

'कृञि' इति वर्तते। 'हस्ते' पाणौ' इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवत उपयमने। उपयमनम् = दारकर्म। हस्तेकृत्य। पाणौकृत्य। दारकर्म कृत्वेत्यर्थः।

उपयमने इति किम्? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः॥

३१९. प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥ (७७९)

'कृञि' इति वर्तते। 'प्राध्वम्' इति मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते, **तदानुकूल्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृञि नित्यं गतिसंज्ञो भवति। प्राध्वंकृत्य।**

बन्धन इति किम्? प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः॥

न्यासः

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने॥ हस्तेकृत्य, पाणौकृत्येति। सप्तम्याः पूर्ववदलुक्। **दारकर्मेति।** भार्याकरणम्॥ ७७॥

प्राध्वं बन्धने॥ बन्धने इति निमित्तसप्तमीयम्। प्राध्वंशब्दस्यानुकूल्यवृत्तित्वाद् 'बन्धने' इत्यस्य विशेषणं नोपपद्यत इति सामर्थ्यात् तदर्थस्य विशेषणं विज्ञायत इत्यत आह—**तदानुकूल्यमित्यादि।** बन्धनं हेतुर्यस्य तत् तथोक्तम्। **प्राध्वंकृत्येति।** बन्धनेन निमित्तेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः। **प्राध्वं कृत्वेति।** समर्थमध्वगमने शकटम्, अध्वाभिमुखं कृत्वेति गम्यते। 'उपसर्गादध्वनः' इत्यच् समासान्तः। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। प्रगतमध्वानमिति प्रादिसमासः। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवात्र प्राप्तौ सिद्धायां लाक्षणिकोऽपि प्राध्वंशब्दो यत्र बन्धनेनाभिसम्बध्यते, तत्रापि गतिसंज्ञा भवतीति ज्ञापनार्थं बन्धनग्रहणम्। तेन यदा बन्धनेनैव शकटस्याध्वनि सामर्थ्यादध्वाभिमुखता विवक्ष्यते, तदा प्राध्वंकृत्य शकटं गतमित्येतदपि भवति। ७८॥

पदमञ्जरी

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने॥ दारकर्मेति। अन्ये तु स्वीकरणमात्रमिच्छन्ति—हस्तेकृत्य **महास्त्राणीति, हस्तेपाणौ** शब्दौ निपातौ॥ ७७॥

प्राध्वं बन्धने॥ मकारान्तमव्ययमिति। चादिषु पाठात्। **आनुकूल्ये वर्तते इति।** तेन बन्धने वर्तमानः प्राध्वंशब्दः इत्ययमर्थो न भवति। कथं तर्हि बन्धने इत्यस्यान्वय इत्यत आह—**तदिति।**

बन्धन इति। सत्सप्तम्यर्थद्वारकश्च प्राध्वमित्यनेन सम्बन्धः, बन्धने सति यदानुकूल्यं तद्बन्धनहेतुकमिति भावः।

प्राध्वं कृत्वा शकटं गत इति। प्रस्थितोऽध्वानं प्राध्वः, 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः, 'उपसर्गादध्वनः' इत्यच् लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति; तस्मादव्ययस्यैवायं प्रयोगः, आनुकूल्यं तु बन्धनहेतुकं न विवक्षितमिति व्याचक्षते॥ ७८॥

भावबोधिनी

'कृञ्' इसकी अनुवृत्ति होती है। कृञ् परे रहते 'हस्ते' और 'पाणौ' इन दो शब्दों की गतिसंज्ञा होती है। उपयमन अर्थ में। उपयमन = दारकर्म = विवाह। पाणौकृत्य। हस्तेकृत्य। विवाह करके—यह अर्थ है।

उपयमन—यह किसलिये है? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः। हाथ में कार्षापण (पैसा लेकर) गया॥ ७७॥

'कृञि' इस की अनुवृत्ति होती है। 'प्राध्वम्' यह मकारान्त अव्यय अनुकूलता अर्थ में है वह, अनुकूलता जब वचनहेतुक होती है, तब कृञ् परे रहते 'प्राध्वम्' इस शब्द की गतिसंज्ञा होती है। उदाहरण—प्राध्वंकृत्य (अनुकूलता से बाँधकर)।

बन्धने—यह किसलिये है? प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः [मार्ग के अभिमुख करके गाड़ी गयी]॥ ७८॥

३२०. जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७६ ॥ (७८०)

'कृञि' इति वर्त्तते । जीविका, उपनिषत्—इत्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृञि गतिसंज्ञौ भवतः । जीविकाकृत्य । उपनिषत्कृत्य ।

औपम्य इति किम् ? जीविकां कृत्वा गतः ॥

३२१. ते प्राग् धातोः ॥ ८० ॥ (२२३०)

न्यासः

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ औपम्ये विषय इति । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । तस्या भाव औपम्यम्, ष्यञ् । तत् पुनः क्रियाकारकसम्बन्धः । 'समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः' इति वचनात् । विषयग्रहणेनौपम्ये इति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति । सम्भवति च जीवकोपनिषदावुपमाभूते प्रत्यौपम्यविषयभावः, तेन विनोपमाया अभावात् । **जीविकाकृत्येत्यादि ।** जीविकामिव कृत्वा । उपनिषदमिव कृत्वेत्यर्थः । जीविका = जीवनोपायः । उपनिषद् = रहस्यं हेतुश्च । यत् तत्सदृशं तज् जीविकेव जीविका । उपनिषदिवोपनिषदिति जीविकोपनिषद्भ्यामुपमीयते ॥ ७९ ॥

ते प्राग् धातोः ॥ नियमार्थमेतत् । नियमः पुनः संज्ञानियमो वा स्यात्–ते प्रादयो यदा धातोः प्राक् प्रयुज्यन्ते तदैव गत्युपसर्गसंज्ञकाः भवन्तीति ? प्रयोगनियमो वा—ते प्रादयो गत्युपसर्गसंज्ञकाः सन्तो धातोः प्राक् प्रयोक्तव्या इति ? तत्र यदि पूर्वो नियम आश्रीयेत तदा संज्ञावाक्यानामयमेकदेशो विज्ञायेत--ते प्रादयो धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति । तथा च गत्युपसर्गसंज्ञयोरनभिनिर्वृत्तत्वात् ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति प्रत्यवमर्शो न युज्यते । निपातसंज्ञायाश्चाभिनिर्वृत्तत्वात् त इत्यनेन निपाता एव प्रत्यवमृश्येरन्;

पदमञ्जरी

जीविकोपनिषदावौपम्ये । जीविका = जीवनोपायः, 'संज्ञायाम्' इति करणे ण्वुल् । ण्यन्ताद्वा कर्त्तरि उपनिपूर्वात्सदेः 'सत्सूद्विष' **इति क्विप्,** 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्, उपनिषद् = रहस्यं वेदान्तजन्यं ज्ञानम्, वेदान्तभागो वा । **औपम्य इति ।** उपमीयतेऽनयेत्युपमा 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्, तस्या भाव औपम्यम् । विषयसप्तमी चैषा, उपमानोपमेयसम्बन्धनिमित्तादभेदोपचाराद्यावुपमेयनिष्ठौ भवतः, तावौपम्यविषयौ । **जीविकाकृत्य उपनिषत्कृत्येति ।** जीविकामिव कृत्वा, उपनिषदमिव कृत्वेत्यर्थः । यद्यपि गतिसमासो नित्यः, तथापीवशब्दप्रयोगे स्वार्थनिष्ठत्वादीदृशवाक्यं भवत्येव ॥ ७९ ॥

ते प्राग् धातोः । नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियमः संज्ञानियमो वा स्यात्, प्रयोग नियमो वा स्यात् ? तत्र संज्ञानियमे तेशब्देन प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेण परामृश्यन्ते, न गत्युपसर्गसंज्ञाविशिष्टेन रूपेण; संज्ञयोरनिष्पादनात् । अनेनैकवाक्यतापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तयोर्विधानात् । ते प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता धातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्यन्ते । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ।

तत्राद्ये पक्षे स्वरूपेण परामर्शः प्रादीनामिव चादीनामपि स्यात्, ततश्च निपातसंज्ञाया अपि नियमः स्यात् । अथापि गत्युपसर्गसंज्ञयोरेव नियमः, एवमप्यनर्थकं वचनम्, प्रयोग एव हि तेषामप्राङ् नेष्यते । न

भावबोधिनी

'कृञि' इसकी अनुवृत्ति होती है । कृञ् परे रहते, 'जीविका' और 'उपनिषद्' ये दो दोनों शब्द औपम्य विषय में गतिसंज्ञक होते हैं । उदाहरण—जीविकाकृत्य (जीविका के समान करके), उपनिषत्कृत्य [रहस्य के समान करके] ।

औपम्ये—यह किसलिये है ? जीविकां कृत्वा गतः ॥ ७९ ॥

उन गतिसंज्ञकों और उपसर्गसंज्ञक शब्दों का धातु से पहले प्रयोग करना चाहिये । इसीप्रकार के उदाहरण

ते = गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः। तथा चैवोदाहृताः। 'ते'-ग्रहणमुपसर्गार्थम्। गतयो ह्यनन्तराः॥

न्यासः

ततश्च निपातसंज्ञाया नियमः स्यात्। इतरत्र तु नियमेनायं योगो गत्युपसर्गसंज्ञावाक्यानामेकदेशभूतो भवतीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः। संज्ञानियमस्य चाप्राक्प्रयुज्यमानानां संज्ञानिवृत्तिः फलं स्यात्, तच्चायुक्तम्; न ह्यप्राक्प्रयुज्यमानानां सत्यामपि संज्ञायां किञ्चिदनिष्टमापद्यते। इतरस्य तु नियमस्याप्राक्प्रयोगाभावः फलम्, तच्च युक्तम्; न हि गत्युपसर्गसंज्ञकानामप्राक्प्रयोग इष्यते। तस्मात् प्रयोगनियम एव न्याय्य इति तमाश्रित्याह—**ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति। तथा चेत्यादि।** यादृशो नियमः कृतस्तदनुरूपं तत्सदृशमेवेत्यर्थः। ननु च नैव कश्चित् प्रपठतीति प्रयोक्तव्ये 'पठति प्र' इति प्रयुङ्क्ते, ततोऽनिष्टादर्शनादपार्थकमेतत्, नैतदस्ति; यद्यपि भाषायां धातोः परेण प्रयुज्यमानास्ते गत्युपसर्गसंज्ञका न दृश्यन्ते, छन्दसि तु दृश्यन्ते। तत्र य एव मन्दबुद्धिः प्रतिपत्ता तेषां छन्दसि धातोः परे प्रयोगं दृष्ट्वा यथैव ते छन्दसि विषये धातोः परेण प्रयुज्यन्ते, तथा भाषायामपि प्रयोक्तव्या इति मन्यते, तं प्रति व्युत्पादनार्थत्वान्नास्ति वैयर्थ्यप्रसङ्गः।

अथ किमर्थं तेग्रहणम्? यावता प्रकृतत्वादेव गत्युपसर्गसंज्ञकानां प्राक् प्रयोगेण सम्बन्धो विज्ञास्यत इत्याह—**तेग्रहणमित्यादि।** असति तेग्रहणे गतिसंज्ञकानामनन्तरत्वात् त एव प्राक्प्रयोगेण सम्बध्येरन्। तेग्रहणे

पदमञ्जरी

पुनरप्राक् प्रयुज्यमानानां संज्ञायां किञ्चिदनिष्टमापद्यते। 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति रूपद्वयं चानर्थकम्, परव्यवहितानां संज्ञैव निषिद्धा, न तु प्रयोगः। न च तेनापि संज्ञैव विधीयते, निष्प्रयोजनत्वात्। किंच 'अनुकरणं चानितिपरम्' इत्यनितिपरग्रहणमनर्थकं स्यात्, 'खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्' इत्यत्र व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञैव निषिद्धा, प्रयोगस्तु केन वार्यते। प्रयोगनियमे तु धातोः प्रागेवानुकरणस्य प्रयोगः स्याद्, न त्वितिशब्देन व्यवहितस्येति अनितिपरमिति वक्तव्यम्। अतः प्रयोगनियम एवायं युक्त इति मत्वाह—**ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति।**

अथास्मिन्नपि पक्षे निपातानामपि ते-शब्देन परामर्शः कस्मान्न भवति? व्यवहितत्वात्। कथं तर्ह्युपसर्गाणां परामर्शः नोपसर्गास्तेन रूपेण परामृश्यन्ते, किं तर्हि? गतिरूपेण, तेषामपि गतित्वात्। अनेनैवाभिप्रायेण वृत्तावुपसर्गाणां पृथग् ग्रहणम्। चादयस्तु नैवमिति न ते परामृश्यन्ते। ननु यत्र लोके संकीर्णः प्रयोगः—गौर्गावीति, तत्र साधुपरिज्ञानाय शास्त्रमर्थवत्। यत्र त्वसंकीर्ण एव प्रयोगो न तत्र शास्त्रकृत्यमस्ति; न च कश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतीति प्रेति प्रयुङ्क्ते। यद्यपि लोके प्रयोगो न दृश्यते विपरीतः, छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगदर्शनाद् भाषायामपि तथा प्रयोगः शङ्क्येत, दर्शितश्चाद्यत्वेऽपि भाषायामेव गतेराविःशब्दस्य परव्यवहितप्रयोग ऊर्यादिसूत्रे। किं च 'उदि कूले रुजिवहोः' कूलमुद्वह इत्यत्र 'उदि' 'कूल' इति द्वयोरपि सप्तमीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे कृते 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति शास्त्रवशात्पर्यायेण पूर्वनिपातं मन्येरन् इत्युपसर्जनसंनिपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम्। यद्येवम्, 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः'—सुखेन कटः क्रियते, सुकटंकराणि वीरणानि, दुष्कटंकराणि, अत्र सुदुसोः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति—कटं सुकराणीति। खलः खित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्? अनव्ययस्य हि मुमुच्यते, खित्करणसामर्थ्याद् अव्ययस्य भवतु, यदि वा 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति सुकरशब्दे परतः कटस्य भविष्यति, कर्त्तव्योऽत्र यत्नः।

धातुग्रहणमनर्थकम्, कुतः? प्रागित्यपेक्षायां यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्ततः प्रागिति विज्ञास्यते; नैवं शक्यम्, इह च कर्तुं प्रेच्छति प्रचिकीर्षतीति सन्वाच्यया इच्छया प्रशब्दस्य योग इति सन एव प्राक् प्रशब्दः प्रयुज्येत, धातुग्रहणात् तु धातोरेव चिकीर्षतेः प्राक् प्रयुज्यते।

तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति। ननु यदि गतिसंज्ञारहिताः केवलोपसर्गसंज्ञा एव प्रादयः स्युः, ततोऽसति

३२२. छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥ (३३९१)

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽभ्यनुज्ञायन्ते। छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेऽपि पूर्वेऽपि प्रयोक्तव्याः। न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किञ्चिदस्ति। केवलं परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञाप्यते। याति नि हस्तिना। नियाति हस्तिना। हन्ति नि मुष्टिना। निहन्ति मुष्टिना ॥

३२३. व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥ (३३९२)

न्यासः

तूपसर्गसंज्ञा अपि निर्दिश्यन्त इति तेषामपि सम्बन्ध उपपद्यते। तस्मादुपसर्गाणामपि प्राक् प्रयोगनियमो यथा स्यादित्येवमर्थं तेग्रहणम्। ननु च यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीत्यन्तरेणापि धातुग्रहणं धातोरेव प्राक् प्रयोगो विज्ञास्यते, न हि धातोरन्यत्र क्रियास्ति, तत् कथं धातोरित्युच्यते? नैतदस्ति; प्रकर्तुमिच्छति प्रचिकीर्षतीत्यत्रापि धातोश्च प्राक् प्रयोगो यथा स्यात्। अत्र सनः सम्बन्धिन्यैषणक्रियया युक्तः प्रशब्दः इति सनं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा यथा स्यात्। ततश्चासति धातुग्रहणे तत एव प्राक् प्रयुज्येत। धातुग्रहणे तु चिकीर्षतेर्धातोः प्राक् प्रयुज्यते, न सनः ॥ ८० ॥ **छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥**

व्यवहिताश्च ॥ छन्दसि व्यवहितानां प्रयोगवचनाद् भाषायां व्यवहितानां प्रयोगो न भवतीत्युक्तं

पदमञ्जरी

तेग्रहणे गतीनामनन्तरत्वात्त एव सम्बध्येरन्, न तूपसर्गा इति तदर्थं तेग्रहणं कर्तव्यम्? तेऽपि तु गतिसंज्ञकाः, ततश्चानन्तराणां गतीनामपि सम्बन्धे प्रदीनामपि गतित्वादेव ग्रहणं सिद्धम्। स्यादेतत्—असति तेग्रहणे गतिसंज्ञैव केवला येषाम्, तेषामेव स्याद्; नोभयसंज्ञकानां प्रादीनामिति? न; केवलगतेरभावात्। ननु चायमस्ति 'अनुकरणं चानिति परम्' इति, न; तस्यापि निपातत्वात्, उच्यते; असति तेग्रहणे प्रकृतेष्वपेक्षा चेत् कतिपये सम्बध्येरन्; नोपसर्गपर्यन्ताः। व्याप्तिन्यायात्तु भूयसामपेक्षायां न प्रादिष्वेव पर्यवसाने कारणमस्तीति चादयोऽप्यपेक्ष्येरन्। तेग्रहणे तु सति गतिसंज्ञाया अनन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि व्याप्नोति, चादींश्च परिसंचष्टे इति तेग्रहणमुपसर्गार्थं भवति। तत्पर्यन्तानां च यथा स्यात् तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थः। **गतयो ह्यनन्तरा इति।** येऽनन्तरास्त एव कतिपये गृह्येरन्, प्रत्यासत्ताविति भावः। व्याप्तौ तु दोषः सुज्ञानत्वान्न कण्ठोक्तः ॥ ८० ॥

छन्दसि परेऽपि ॥ न च परेषामिति। न च 'गतिर्गतौ' इत्यस्यापि सम्भवः, परभूतानामेकाकिनामेव दर्शनादिति मन्यते ॥ ८१ ॥

व्यवहिताश्च ॥ दिक्छब्दानामव्यवहिते मुख्या वृत्तिरिति प्राक् परस्ताच्च व्यवहितानां प्रयोगार्थमिदं

भावबोधिनी

दिये जा चुके हैं। 'ते' इसका ग्रहण उपसर्गों के लिये हैं क्योंकि गतिसंज्ञक अव्यवहित हैं। [अतः व्यवहित उपसर्गों के परामर्श के लिये 'ते' = तत् शब्द का ग्रहण है] ॥ ८० ॥

पूर्वप्रयोग प्राप्त रहने पर वेद में प्रयोग की स्वीकृति दी जाती है। वेदविषय में गतिसंज्ञक और उपसर्गसंज्ञक शब्दों को [धात्वादि से] पहले भी और बाद में भी प्रयुक्त करना चाहिये। बाद में प्रयुक्त होने वालों का कोई भी संज्ञाकार्य नहीं है। केवल परप्रयोग में भी इनका क्रियायोग है, यह ज्ञात होता है। उदाहरण—याति नि हस्तिना। नियाति हस्तिना। हन्ति नि मुष्टिना। निहन्ति मुष्टिना ॥ ८१ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः छन्दसि दृश्यन्ते। 'आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः' (ऋ० ३.४५.१)। आयाहि (ऋ० ६.१६.१०)।

३२४. कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥ (५४६)

'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यधिकारो वेदितव्यः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवचयोयसंज्ञास्ते वेदितव्याः। 'अधिरीश्वरे' (१.४.९७) इति यावद्वक्ष्यति।

न्यासः

भवति। यद्येवम्, गतिव्यवधानेऽपि प्राक् प्रयोगो न प्राप्नोति—समाहरतीत्यादौ, नैष दोषः; न हि तुल्यजातीयको भवति। गत्युपसर्गजातेराश्रयणान् नास्ति व्यवधानम्। **आ मन्द्रैरित्यादि।** अत्राङो मन्द्रैरित्यादिभिः पदैर्व्यवधानेऽपि यातेर्धातोः प्राक् प्रयोगः। **आयाहीति।** एतेनाङो याहीत्यनेन सम्बन्धं दर्शयति ॥ ८२ ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ कर्मप्रवचनीया इति वक्ष्यमाणानां संज्ञिनां बहुत्वाद् बहुवचनेन निर्देशः। महत्याः संज्ञायाः करणस्यैतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति। भूते 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तर्यनीयर्। कर्मशब्दः क्रियावचनः। के च कर्म प्रोक्तवन्तः? ये संप्रति क्रियां न त्वाहुः। तदेवमन्वर्थसंज्ञाकरणद्वारेण ये क्रियां द्योतितवन्तः, न तु संप्रति द्योतयन्ति, ते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्तीत्युक्तं

पदमञ्जरी

वचनम्। अत एव भाषायां व्यवहितानामप्रयोगः। कथं तर्हि गतिव्यवाये प्रयोगः—अभ्युद्धरति, समुदाहरतीति? न तुल्यजातीयं व्यवधायकं भवति, तद्यथा—किमनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति पृष्टः सन्नाह—नानन्तरे, वृषलकुलमनयोर्मध्य इति विजातीयं व्यवधायकं निर्दिशति, जातेर्वा समाश्रयणान्नास्ति व्यवधायकत्वम्। एवं च गतिरनन्तरग्रहणम्, 'गतिर्गतौ' इति वचनम्, 'अभिप्रैति' इतिनिर्देशश्चोपपन्नो भवति ॥ ८२ ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ वक्ष्यामाणानां संज्ञिनां बहुत्वाद्बहुवचनम्, यथा—निपाताः, कृत्या इति। क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्, 'गतिश्च', 'प्रत्ययः' 'कृत' इति। महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम्—कर्म = क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति। भूते 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि कृत्यः। के च कर्म प्रोक्तवन्तः? ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे—'अनुभूयते कम्बलः' इत्यादौ क्रियाविशेषं द्योतितवन्तः, न संप्रति क्रियाविशेषं द्योतयन्ति, किं तर्हि? सम्बन्धविशेषम्, तद्यथा—शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति। न ह्यत्रानुरनुभूयते इत्यादाविव क्रियाविशेषं द्योतयति, क्रियापदाभावात्; नापि षष्ठीवत्सम्बन्धमाचष्टे—संहितामिति; द्वितीयायास्तदर्थत्वात्। नापि क्रियापदमाक्षिपति, यथा—प्रादेशं विपरिलिखतीति, विशब्दो विमानक्रियां प्रादेशं विमाय परिलिखतीति। यथा हि—सति प्रादेशमितिवत् कारकविभक्तिप्रसङ्गः, शेषसम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्गः। तदेवमनुः संहिताप्रवर्षणयोर्यः शेषसम्बन्धो द्वितीयाभिहितस्तं विशेषेऽवस्थापयति। हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रियाजनितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्संनिधौ सम्प्रत्ययात् संहितामनुनिशम्य प्रावर्षदिति। उक्तं च—

क्रियाया द्योतको नायं न सम्बन्धस्य वाचकः।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ इति। (वा० प० २-२०४)

भावबोधिनी

वेद में व्यवहित भी गति और उपसर्ग संज्ञावाले रहते हैं। उदाहरण—आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥ आ याहि ॥ [यहाँ आ याहि के बीच में कई पद हैं।] ॥ ८२ ॥

'कर्मप्रवचनीयाः' यह अधिकार समझना चाहिये। इसके आगे जिनका प्रतिपादन किया जायगा उनकी कर्मप्रवचनीयसंज्ञा समझनी चाहिये। 'अधिरीश्वरे' (पा० सू० १।४।९७) तक कहा जायगा। कर्मप्रवचनीय के प्रयोगस्थल 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (पा० सू० २।३।८) आदि हैं।

कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः—'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (२.३.८) **इत्येवमादयः ॥**

३२५. अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥ (५४७)

अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्येन संहितामनु (निशम्य देवः) प्रावर्षत् (म० भा० १.४.८३) **। अनडुद्यज्ञमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्प्रजाः ।**

किमर्थमिदमुच्यते, यावता 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' (१.४.९०) **इति सिद्धैवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ?**

***हेत्वर्थं तु वचनम्** * (म० भा० १.४.८३ वा० २), **हेतुतृतीयां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥**

न्यासः

भवति । यदि सम्प्रति न क्रियां द्योतयन्ति, किन्तर्हि द्योतयन्ति ? सम्बन्धविशेषम् । यथा शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षदित्यत्र हि निशमनक्रियया संहिताप्रवर्षणयोर्यः सम्बन्ध उपजनितो हेतुहेतुमद्भावलक्षणः, तमनुशब्दो द्योतयति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्याम् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया भवति ॥ ८३ ॥

अनुर्लक्षणे ॥ 'लक्षणशब्दोऽत्र चिह्ने वर्त्तते' इति मत्वा कश्चिच्चोदयति—**किमर्थमित्यादि ।** इतरस्तु 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु' इत्यादौ सूत्रे । तत्र चिह्ने ज्ञापके वर्त्तमानस्य लक्षणशब्दस्य ग्रहणम्, इह

पदमञ्जरी

क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते, यथा—'सुः पूजायाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' इति ॥ ८३ ॥

अनुर्लक्षणे ॥ यावतेति । यावताशब्दो निपातो नन्वित्यर्थे । अन्येत्यर्थ इत्यन्ये । **लक्षणेत्थम्भूताख्यानेति सिद्धेति ।** तत्र चावश्यमनोर्ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणग्रहणं च प्रत्यायर्थम्, अतोऽर्थान्तरसंज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु, इदं तु न कर्तव्यमिति भावः ।

हेत्वर्थंन्त्विति । तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । हेतुः = करणम्, अर्थः = प्रयोजनं प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थः । ननु च तत्र चात्र च लक्षणग्रहणमेव क्रियते, तद्यदि हेतुर्लक्षणं न भवति, इहापि न गृह्यते, अथ भवति तत्रापि गृह्येतेति पुनरपि नार्थ एतेन ? तत्राह—**हेतुतृतीयामिति ।** सत्यम्; लक्ष्यतेऽनेन तल्लक्षणम् = चिह्नं ज्ञापकम्, कारणमपि नियतं कार्यविशेषावगतिहेतुत्वाद् लक्षणं भवत्येव । **उक्तं भाष्ये—**'लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः' नह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति—येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । किं तर्हि ? यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणमिति (म० भा० १.४.८३, पृ० २९३) । किन्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एवापवादः । ततश्च लक्षणेत्थंभूतेत्यनोर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशो यो हेतुर्न भवति—वृक्षमनुविद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशः—धनेन कुलमिति; हेतुभूते तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीया

भावबोधिनी

विमर्श—कर्मप्रवचनीय अन्वर्थ संज्ञा है । कर्म = क्रिया, प्रोक्तवन्तः, भूतकाल में कर्ता में अनीयर् होता है । जो पहले क्रियाविशेष को द्योतित कर चुके हैं, अब सम्बन्ध-विशेष को ही द्योतित कर रहे हैं, वे कर्मप्रवचनीय होते हैं । यह संज्ञा गति और उपसर्ग का अपवाद है । भर्तृहरि ने लिखा है—कर्मप्रवचनीय क्रिया का द्योतक नहीं होता है, न सम्बन्ध का वाचक होता है और न क्रियापद का आक्षेपक होता है । किन्तु सम्बन्ध का भेदक = विशेषक होता है । कारिका पदमञ्जरी में देखनी चाहिये ॥ ८३ ॥

लक्षण द्योत्य रहने पर 'अनु' की कमप्रवचनोयसंज्ञा होती है । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । शाकल्य प्रोक्त संहिता के समास होते ही वर्षा हुई । [शाकल्य संहिता के पाठ की समाप्ति लक्षण = ज्ञापक है, वर्षा होना ज्ञाप्य = लक्षण है । अतः लक्ष्यलक्षणभाव अर्थ में अनु की कर्मप्रवचनीय संज्ञा हुई है ।] अनडुत् यज्ञम् अन्वसिञ्चत् । अनडुद्यज्ञ के समास होते ही वर्षा की । अगत्यम् अन्वसिञ्चत् प्रजाः । अगस्त्य नक्षत्र उदित होते ही वर्षा हुई । [इन

३२६. तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥ (५४९)

अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। नदीमन्ववसिता सेना। पर्वतमन्ववसिता सेना। पर्वतेन सम्बद्धेत्यर्थः॥

न्यासः

तु कारके हेतौ, अतस्तेन न सिध्यतीत्यनेनाभिप्रायेण तं प्रत्याह—**हेत्वर्थन्तु वचनमित्यादि।** तु शब्दोऽवधारणे–हेत्वर्थमेवेति। हेतुशब्दोऽत्र कारकहेतुवचनः, न ज्ञापकहेतुवचनः अन्यथा ह्यपरिहार एवायं स्यात्। हेतुरर्थो यस्य तत् तथोक्तम्। हेतौ वर्त्तमानस्यानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमिदं वचनमित्यर्थः। किमर्थं पुनर्हेतौ वर्त्तमानस्य तस्येयं संज्ञा विधीयत इत्याह—**हेतौ तृतीयायामित्यादि।** संहिता हि वर्षणस्य हेतुः, अनुडुद्यज्ञः सेकस्य, तथा हि—संहितामनुनिशम्य श्रुत्वा प्रावर्षत्। अनुडुद्यज्ञञ्चानुनिशम्यासिञ्चत्। तत्र यदि हेतावनोरेषा संज्ञा नोच्यते शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षदित्यादौ 'हेतौ' इति तृतीया स्यात्। तस्मात् तां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यादित्येवमर्थं हेतावियं संज्ञाऽनोर्विधीयते ॥ ८४ ॥

तृतीयार्थे ॥ नदीमन्ववसितेति। सहार्थोऽत्र तृतीयार्थः 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थयोगे तृतीयाविधानात्। **अन्ववसितेति।** 'षिञ् बन्धने' इत्यस्य निष्ठायां रूपम् ॥ ८५ ॥

पदमञ्जरी

स्यात्, तामपि बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात्। पुनः संज्ञाविधाने कक्षान्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव तृतीयां बाधते उक्तं च—

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते।
आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा ॥ इति। (वा० प० २.२०३)

'तृतीयार्थे' इत्यनेन तु पुरस्तादपवादन्यायेन 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यस्यैव बाधः, न हेतुतृतीयाया इति वक्तव्यमेतत् ॥ ८४ ॥

तृतीयार्थे ॥ नदीमन्ववसितेति। सहार्थोऽत्र तृतीयार्थः। अन्ववपूर्वात् 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मात् कर्त्तरि क्तः ॥ ८५ ॥

भावबोधिनी

सभी में लक्ष्य-लक्षणभाव है। कर्मप्रवचनीय संज्ञा हो जाने से उपसर्गसंज्ञा का बाध हो जाता है। अतः षत्वदि नहीं होता है। और 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (पा० सू० २।३।८) से द्वितीया विभक्ति होती है।

चूंकि 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' (पा० सू० १।२।९०) से 'अनु' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा सिद्ध है तो इस सूत्र से किसलिये की जा रही है? हेतु के लिये यह सूत्र है। 'हेतौ' (पा० सू० २।३।२३) से होने वाली तृतीया का बाध करके द्वितीया हो, इसके लिये यह सूत्र है।

विमर्श—'लक्षणेत्थभूता०' (पा० सू० १।४।९०) यह सूत्र भी लक्ष्यलक्षणभाव में 'अनु' की कर्मप्रवचनीयसंज्ञा करता ही है तब इस सूत्र से भी करने का क्या लाभ? इसका उत्तर यह है 'हेतौ' (पा० सू० २।३।२३) से तृतीया प्राप्त होती है। उसको रोककर द्वितीया ही हो, इसके लिये यह सूत्र किया गया है। अतः लक्ष्यलक्षणभाव और हेतु इन दोनों अर्थों की प्रतीति होती है ॥ ८४ ॥

तृतीया का अर्थ द्योत्य रहने पर अनु की कर्मप्रवचनीयसंज्ञा होती है। उदा०—नदीमन्वसिता सेना। [नदी के साथ साथ सेना स्थित है।] पर्वतमन्वसिता सेना। [पर्वत से सम्बद्ध सोना है] पर्वत से सम्बद्ध—यह अर्थ है।

विमर्श—यद्यपि कर्ता, करण, अङ्गविकार और 'साथ' आदि अनेक अर्थ तृतीया के हैं परन्तु कर्ता और करण में कारक विभक्ति होने से तृतीया ही होती है। अतः 'सह' अर्थ ही यहाँ लिया जाता है। 'अनु' शब्द इसी अर्थ को द्योतित कर रहा है ॥ ८५ ॥

३२७. हीने ॥ ८६ ॥ (५५०)

'हीन' इति न्यून उच्यते, स चोत्कृष्टापेक्षः। तेनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे संज्ञा विज्ञायते। हीने द्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अनुशाकटायनं वैयाकरणाः। अन्वर्जुनं योद्धारः॥

३२८. उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥ (५५१)

उपशब्द अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। उपखार्यां (२.३.९) द्रोणः। उपनिष्के कार्षापणम्। हीने—उपशाकटायनं वैयाकरणाः॥

३२९. अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥ (५९६)

अप-परी—शब्दौ वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः। प्रकृतेन सम्बन्धिना कस्यचिदनभि-

न्यासः

हीने ॥ अनुशाकटायनं वैयाकरणा इति। शाकटायनमपेक्ष्यान्ये वैयाकरणा हीना इति। अपेक्षयात्र जनितो यः सम्बन्धस्तेन व्यतिरिच्यते शाकटायन इति। ततः षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादेन द्वितीया विधीयते। एकयैव विभक्त्योभयस्थोऽपि सम्बन्धो द्योतित इति। तेन सम्बन्ध्यन्तरवाचिनो वैयाकरणशब्दादपरा सम्बन्ध-विभक्तिर्न भवति ॥ ८६ ॥

उपोऽधिके च ॥ अधिकमध्यारूढमुच्यते। न चानधिकेन विनाधिकं सम्भवति। तेनाधिके सम्बन्धेऽध्यारूढक्रियाजनिते संज्ञेयं विज्ञायते। चकाराद्धीने च। **उपखार्यां द्रोण इति।** खार्यां द्रोणोऽधिक इत्यर्थः। 'यस्मादधिकम्' इत्यादिना सप्तमी तयैव सम्बन्धस्याभिहितत्वाद् द्रोणशब्दात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया न भवति ॥ ८७ ॥

अपपरी वर्जने ॥ प्रकृतेन सम्बन्धिनेति। वर्षादिना। **कस्यचिदिति।** त्रिगर्त्तादेः। **अप त्रिगर्त्तेभ्य**

पदमञ्जरी

हीने ॥ हीनोत्कृष्टसम्बन्धे संज्ञेति। कर्मप्रवचनीयविभक्तिस्तु तेन व्यतिरिच्यमान उत्कृष्ट एव भवति, न हीने, अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् नोभाभ्यामेकयैव द्वितीयया द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानात् षष्ठीवत् ॥ ८६ ॥

उपोऽधिके च ॥ अत्राप्यधिकिना विनाधिकस्यासम्भवाद् अधिकाधिकिसम्बन्धे संज्ञा विधीयते। विभक्तिरप्यधिकिन एव भवति, नाधिकात्। **उपखार्यां द्रोण इति।** खारशब्दो गौरादिः, खारी तावदस्ति, अधिकोऽपि तस्यां द्रोणोऽस्तीत्यर्थः। 'यस्मादधिकम्' इति सप्तमी ॥ ८७ ॥

अपपरी वर्जने ॥ प्रकृतेन=वाक्ये प्रतिपाद्यमानेनेत्यर्थः। **परिपरित्रिगर्त्तेभ्य इति।** 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः'

भावबोधिनी

हीन = न्यून = कम को कहा जाता है, वह उत्कृष्ट की अपेक्षा होता है। अतः हीन और उत्कृष्ट के सम्बन्ध में इस संज्ञा को समझना चाहिये। हीन अर्थ द्योत्य रहने पर यह 'अनु' कर्मप्रवचनीय होता है। उदा०—अनुशाकटायनं वैयाकरणाः [सभी वैयाकरण शाकटायन से हीन = निकृष्ट हैं।] अन्वर्जुनं योद्धारः। सारे योद्धा अर्जुन से कम हैं ॥८६॥

अधिक और हीन अर्थ द्योत्य रहने पर 'उप' शब्द कर्मप्रवचनीय होता है। उदा०—उपखार्यां द्रोणः [खारी से द्रोण बड़ा = अधिक है।] उपनिष्के कार्षापणम्। [निष्क से कार्षापण बड़ा है।] [आधिक्य अर्थ में—'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम्' (पा० सू० २।३।९) से सप्तमी होती है।] हीन अर्थ में—उप शाकटायनं वैयाकरणः। सभी वैयाकरण शाकटायन से हीन = छोटे होते हैं ॥ ८७ ॥

वर्जन = छोड़ना अर्थ रहने पर 'अप' तथा 'परि' शब्दों की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है। प्रस्तुत सम्बन्धी के साथ किसी का सम्बन्ध न होना = वर्जन है। उदा०—अप त्रिगर्त्तेभ्यः वृष्टो देवः। त्रिगर्त देश को छोड़कर पानी

सम्बन्धः = वर्जनम् । अप त्रिगर्त्तेभ्यो (२.३.१०) वृष्टो देवः । परि परि (८.१.५) त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः । वर्जन इति किम् ? ओदनं परिषिञ्चति ॥

३३०. आङ् मर्यादावचने ॥ ८९ ॥ (५९७)

'आङ्' इत्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधिः—मर्यादा । वचनग्रहणादभि-

न्यासः

इति । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । **परि परि त्रिगर्तेभ्य इति** । 'परेर्वर्जने' इति द्विर्वचनम् ।

ओदनं परिषिञ्चतीति । सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अभावादुपसर्गसंज्ञैव भवति । तेन 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना षत्वं भवति ॥ ८८ ॥

आङ् मर्यादावचने ॥ यत्राङो मर्यादायामभिविधौ च कार्यमिच्छति तत्रोभयोरपि ग्रहणं करोति, यथा—'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यादि । इह तु मर्यादाग्रहणमेव कृतम्, नाभिविधिग्रहणम्, अतोऽभिविधावनया संज्ञया न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्त्तुमाह—**वचनग्रहणादित्यादि** । वचनग्रहणे हि सति बहुव्रीहिर्लभ्यते । 'मर्यादा' इत्येतद्वचनं यत्र सूत्रे तन्मर्यादावचनम् । तत्रायमर्थो भवति—यत्र मर्यादा-ग्रहणमस्ति सूत्रे, तत्र य आङ् स कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । तत् पुनः सूत्रम्—'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्येतत्—तत्र चाङ् मर्यादाभिविध्योर्वर्त्तमान उपात्त इत्युभयत्रापि भवति ।

अन्ये त्वाहुः—मर्यादाविशेषो ह्यभिविधिः । सैव हि मर्यादा यदा कार्येणाभिसम्बध्यते तदाभिविधि-रित्युच्यते, यदा तु नाभिसम्बध्यते तदा मर्यादेति । तत्रेह वचनग्रहणाद् विशेषो नाश्रीयते । तेन मर्यादा-वचनमात्र उक्तिमात्रे भवति; अन्यथा हि मर्यादायामित्येवं वाच्यं स्यात्, किं वचनग्रहणेनेति ? यदि तर्हि मर्यादाविशेष एवाभिविधिरिति तर्हि 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' ।

पदमञ्जरी

इति पञ्चमी, 'परेर्वर्जने' इति द्विर्वचनम्, कर्मप्रवचनीयेन पञ्चमीसहितेन द्योतितेऽपि वर्जने भवति, उभयोरपि विधानसामर्थ्यात् । **परिषिञ्चतीति** । परिः सर्वतो भावे, अत्रास्याः संज्ञाया अभावाद् उपसर्गत्वे सति 'उपसर्गा-त्सुनोति' इति षत्वं भवति, 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् ॥ ८८ ॥

आङ् मर्यादावचने[१] ॥ मर्या=मरणधर्माणो मनुष्याः, औणादिको यप्रत्ययः, तैरादीयते मर्यादा, 'आत-श्चोपसर्गे' इत्यङ्प्रत्ययः । अवधिर्मर्यादेति । ननु यत्रावधिः कार्येण युज्यते सोऽभिविधिः, यत्र न, सा मर्यादा; अवधिस्तु साधारणं तत्कथमवधिर्मर्यादा ? नायमत्रार्थो योऽवधिः सा मर्यादेति, किं तर्हि ? या मर्यादा सोऽवधि-रित्यर्थः । **वचनग्रहणादिति** । इह मर्यादायामिति वाच्ये वचनग्रहणं क्रियते, तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत—

भावबोधिनी

बरसा । परि परि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगर्त देश को छोड़कर पानी बरसा । [यहाँ 'परेर्वर्जने' (पा० सू० ८।१।५) से द्वित्व हुआ है ।]

वर्जने—इसका क्या फल है ? ओदनं परिषिञ्चति । भात सींचता है । [यहाँ कर्मप्रवचनीय संज्ञा न होकर उपसर्ग संज्ञा रहती है । अतः षत्व हो जाता है] ॥ ८८ ॥

'आङ्' यह शब्द 'मर्यादा' और 'अभिविधि' अर्थ में कर्मप्रवचनीयसंज्ञक होता । अवधि = सीमा को मर्यादा कहते हैं । वचन शब्द के ग्रहण के कारण 'अभिविधि' का भी ग्रहण किया जाता है । ['आङ्मर्यादायाम्' ऐसा सूत्र न बनाकर 'मर्यादावचने' रखने का कारण यह है कि 'मर्यादा का ग्रहण है जिसमें' ऐसा 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (पा०

---

१. 'मर्यादाभिविध्योः' इति मुद्रितः पाठोऽसाधुः ।

विधिरपि गृह्यते। आ पाटलिपुत्राद् (२.३.१०) **वृष्टो देवः। आकुमारं यशः पाणिनेः** (म० भा० १.४.८८ वा० १) **। आ सांकाश्यात्। आ मथुरायाः।**

मर्यादावचने इति किम्? ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूत्॥

३३१. लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥ (५५२)

न्यासः

'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः'[1] इत्यत्राभिविधिग्रहणं किमर्थम्? मर्यादासामान्यस्यैव प्रपञ्चार्थम्। मर्यादासामान्यस्यैवायं भेद इति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः। **आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देव इति।** पूर्ववत् पञ्चमी। **आ मथुराया इति।** वृष्टो देव इत्यपेक्षते। एकत्रोदाहरणे वर्जनक्रियाजनितमवध्यवधिमद्भावलक्षणं सम्बन्धमाङ् द्योतयति। अपरत्र व्याप्तिक्रियाजनितम्।

कः पुनर्वर्जनस्य मर्यादायाश्च विशेषः, येन पूर्वसूत्रे वर्जनमभिधायेह मर्यादाग्रहणं करोति? अयमस्ति विशेषः—वर्जने हि तत्परित्यागेनान्यत्र सामान्येन वर्षणादिना सम्बन्धो गम्यते, यथा—आ त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देव इति, अत्र हि यस्यां दिशि व्यवस्थितो वक्तेदं वाक्यं प्रयुङ्क्ते, तस्यां दिशि यो देशो यस्तथान्यासु दिक्षु तत्र सर्वत्रैव त्रिगर्त्तान् वर्जयित्वा वृष्ट इति गम्यते। मर्यादायां त्विदं वाक्यं प्रयुङ्क्ते—आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देव इति, तत्सम्बन्धिन्यामेव दिशि यो व्यवस्थितो देशस्तस्य देशस्य वर्षणेन सम्बन्धः प्रतीयत इत्येष विशेषः।

ईषदर्थे क्रियायोगे[च]मा भूदिति। ईषदर्थ आकडार इति। क्रियायोगे समाहरतीति। पूर्वत्र संज्ञाया अभावात् पञ्चमी न भवति। इतरत्र 'गतिर्गतौ' इति निघातो भवति। यस्तु वाक्यस्मरणयोराकारो वर्त्तते, तस्याङित्त्वादिह ङकारोच्चारणादेव संज्ञाया अप्रसक्तिः॥ ८९॥

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥ लक्षणं ज्ञापको हेतुश्चिह्नमिहाभिप्रेतम्। लक्ष्यते= चिह्न्यते येन तल्लक्षणम्। कञ्चित्प्रकारमापन्नमित्थम्भूतम्, तस्याख्यानमित्थम्भूताख्यानम्। 'भू प्राप्तौ'

पदमञ्जरी

उच्यतेऽस्मिन्निति वचनम्, मर्यादाया वचनमिति कर्मणि षष्ठ्याः समासः। मर्यादाशब्दो यत्रोच्यते 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इति तस्याङो ग्रहणम्, स चाभिविधिवृत्तिरपीत्यत्राप्यभिविधेर्ग्रहणं भवति।

यद्वा—वचनग्रहणसामर्थ्यादवान्तरभेदो न विवक्ष्यते, अवधिमात्रं गृह्यते। **आ मथुराया इति।** वृष्टो देव इत्यपेक्ष्यते, 'मन्थ विलोडने' औणादिकः कुरच् प्रत्ययः। **ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूदिति।** वाक्यस्मरणयोस्त्वङित्त्वादेवाप्रसङ्गः, तत्रेषदर्थे—आकडारः पञ्चमी न भवति, क्रियायोगे—समाहार इति 'गतिर्गतौ' इति निघातो भवति॥ ८९॥

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥ लक्ष्यते येन तल्लक्षणम् = चिह्नं ज्ञापकम्। अयं

भावबोधिनी

सू० २।१।१३) लिया जाय। तेन विना मर्यादा। तेन सह अभिविधिः।] उदा०—आ पाटलिपुत्रात् वृष्टोः देवः। [पटना तक वर्षा हुई। इसमें पटना को छोड़कर वर्षा में 'मर्यादा' और पटना को मिलाकर वर्षा में 'अभिविधि' होती है। यहाँ 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा० सू० २।३।१०) से पञ्चमी होती है।] आ कुमारं यशः पाणिनेः। पाणिनि का यश कुमार—बालकों तक है। आ साङ्काश्यात्। आ मथुरायाः। [साङ्काश्य तक। मथुरा तक।]

'मर्यादावचने' यह किसलिये है? ईषद् अर्थ में और क्रियायोग में कर्मप्रवचनीय न हो॥ ८९॥

(१) लक्षण (२) इत्थम्भूताख्यान (३) भाग और (४) वीप्सा—इन्हें विषय बनने पर—प्रति, परि, अनु—इन तीन की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है। (१) लक्षण में—वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् [पेड़ पर बिजली चमकती है।]

---

१. म० भा० १.१.१४।

लक्षणे, इत्थंभूताख्याने, भागे, वीप्सायां च विषयभूतायाम्—प्रति, परि, अनु—इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति। लक्षणे तावत्—वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। वृक्षं परि। वृक्षमनु। इत्थम्भूताख्याने—साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। मातरं परि। मातरमनु। भागे—यदत्र मां प्रति स्यात्। मां परि स्यात्। मामनु स्यात्। वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति, परि सिञ्चति, अनु सिञ्चति।

न्यासः

आत्मनेपदी। तस्माद् 'आ धृषाद्वा' इति विभाषितणिचो यदा चुरादिणिज् नास्ति, तदा क्तान्तस्य भूत इति रूपं भवति। स्वीक्रियमाणोंऽशो भागः यस्त्वस्वीक्रियमाणेंऽशे भागशब्दः प्रयुज्यते—प्रियङ्गोर्भागो नगरस्य भाग इति, स स्वीक्रियमाणांशसादृश्यात्। पदार्थान् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा एते च लक्षणादयः प्रत्यादीनां न द्योत्याः। किं तर्हि? विषयभूताः, अत एवाह—**विषयभूतायामिति**। एतच्चाभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्तीति लिङ्गविपरिणाम कृत्वा लक्षणादिभिः सम्बध्यते। यदि लक्षणादयः प्रत्यादीनां न द्योत्याः, तर्हि किं ते द्योतयन्ति? सम्बन्धविशेषम्। **वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदिति**। अत्र वृक्षो लक्षणम्, विद्योतमाना विद्युल्लक्ष्या; सा हि वृक्षं प्राप्य विद्योतत इति तयोः प्राप्तिक्रियाजनितोऽत्र लक्ष्यलक्षणभावः सम्बन्धः प्रतिशब्देन द्योत्यते। **साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीति**। प्रतिना देवदत्तस्य मातृविषया साधुभावापत्तिराख्यायते। अत्रापि मातरं प्राप्य साधुभावापत्तिरिति प्राप्तिक्रियाजनित एव मातुः साधुभावापत्तेश्च विषयविषयिभावलक्षणः सम्बन्धः प्रतिनाऽऽख्यायते। **यदत्र मामित्यादि**। यो भागो मामभिभजते स दीयतामित्यर्थः। अत्रापि विभजनक्रियाजनितः स्वीकारक्रियाजनितो वा स्वस्वामिभावः सम्बन्धः। **मामिति**। अस्मच्छब्दस्य 'त्वमावेकवचने' इति मादेशः।

पदमञ्जरी

प्रकारः=इत्थम्, प्रथमान्तादिदमस्थमुः, इह त्विदमा प्रत्यवमृश्यस्य सन्निहितस्य कस्यचिदभावात्प्रकारविशेषमात्रवृत्तिरित्थंशब्दः। 'भू प्राप्तौ' आत्मनेपदी, 'आ धृषाद्वा' इति णिजभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। तत इत्थंशब्दादव्ययादपि वृत्तिविषये सत्त्वधर्मोपादानात्कर्मणि द्वितीया, श्रितादिषु गम्यादीनामिति समासः, कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतः, इत्थंभूतस्याख्यानमित्थंभूताख्यानम्। स्वीक्रियमाणोंऽशो भागः, यस्त्वंशमात्रे प्रयोगः प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसादृश्यात्। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, सा चाष्टमे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैवं प्रत्यादीनामर्थाः, किं तर्हि? संज्ञायाः प्रत्यादीनां विषयत्वेन निर्दिष्टाः इत्याह—**वीप्सायां च विषयभूतायामिति**। एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्धनीयम्। **वृक्षं प्रतीति**। अत्र वृक्षो लक्षणं विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभाव इत्येवं सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति—वृक्षं प्राप्य विद्योतते, वृक्षे प्रदेशे विद्योतत इत्यर्थः। **साधुरिति**। अत्रापि प्राप्तिक्रियाजनित एव विषयविषयिभावसम्बन्धः, यथा वृक्षे दृष्टे विद्योतनं लक्ष्यते, नैवमत्रासाधुत्वापत्तिरितीत्थम्भूताख्यानग्रहणम्। **यदत्र मामिति**।

भावबोधिनी

वृक्षं परि। वृक्षम् अनु। [यहाँ विद्योतमान विद्युत् लक्ष्य है, वृक्ष लक्षण है। क्योंकि विद्युत्-प्रकाश से लक्षित होने वाले वृक्ष ही ज्ञापित करते हैं कि बिजली चमकी थी।] (२) इत्थम्भूताख्यान में—साधुः देवदत्तः मातरं प्रति। [देवदत्त माता के प्रति साधु = अच्छा व्यवहार करने वाला है] मातरं परि। मातरम् अनु। [इत्थम् = प्रकारविशेष को, भूतः = प्राप्तः। अर्थात् विशेषणविशेष को प्राप्त, तस्य = उसका, आख्यानम् = प्रतिपादकम्, विशेषण-विशेष से विशिष्ट है, इसको कहना। यहाँ साधुत्व-विशेषण से विशिष्ट है। अतः कर्मप्रवचनीय संज्ञा और द्वितीया होती है। (३) भाग = हिस्सा अर्थ में—यदत्र मां प्रति स्यात्। [यहाँ जो भाग मेरा हो] मां परि स्यात्। मामनु स्यात्। (४) वीप्सा (व्याप्त करने की इच्छा) में—वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति (प्रत्येक वृक्ष को सींचता है।) परि सिञ्चति, अनु सिञ्चति।

[इनमें कर्मप्रवचीय संज्ञा के फलस्वरूप 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (पा० सू० २।३।८) से द्वितीया तो होती ही है। इसके अतिरिक्त 'उपसर्गात् सुनोति०' (पा० सू० ८।३।६५) से षत्व नहीं होता है।]

लक्षणादिष्विति किम् ? ओदनं परिषिञ्चति ।

अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कस्मान्न भवति—'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (२.३.१०) **इति ? वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ।**

३३२. अभिरभागे ॥ ९१ ॥ (५५३)

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति ।

न्यासः

'द्वितीयायाञ्च' इत्यात्त्वम् । **वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीति ।** अत्र वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते । प्रतिशब्दस्य तु सेकक्रियाजनितो वृक्षाणां य सम्बन्धः साध्यसाधनभावलक्षणः स एव द्योत्यः । वृक्षादिनिमित्तं साधनम्, सेकः साध्यः । द्वितीया चेह सकर्मकत्वात् सिचेः सेकेन व्याप्तुमिष्टतमानां वृक्षाणां कर्मत्वे सति 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेनैव सिद्धा । कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया निर्वात्तितत्वाद् 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना षत्वं न भवति ।

परिषिञ्चतीति । सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । अथेत्यादि चोद्यम् । वर्जनेत्यादि परीहारः । अपशब्दसाहचर्यादित्यत्रैवोपपत्तिः । तत्र हि कर्मप्रवचनीयाधिकाराद् वर्जनार्थस्यापशब्दस्य ग्रहणं वर्जन एव । तस्य 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता । तस्मात् तेन साहचर्याद् वर्जनार्थस्य परेर्ग्रहणम् । अतस्तेनापि योगे वर्जन एव विषय इयं पञ्चमी विधीयते, न लक्षणादिषु ॥ ९० ॥

अभिरभागे ॥ [1]यदत्र मामभिष्यादिति । 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अभावादुपसर्गत्वमस्त्येव । तेन 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् । **मामिति ।** यद्यप्यस्तिरकर्मकस्त-

पदमञ्जरी

यो मम भागः स दीयतामित्यर्थः । अत्र स्वीकरणक्रियाजनितः स्वस्वामिसम्बन्धः । **वृक्षं वृक्षमिति ।** वीप्सा द्विर्वचनेन द्योत्यते । परिशब्दस्तु क्रिययैव सम्बध्यते, द्वितीया चेह कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तूपसर्गसंज्ञानिवृत्त्यर्था तेन 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वं न भवति । **अपशब्दसाहचर्यादिति ।** परिशब्दोऽयं दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च कर्मप्रवचनीयः । अपशब्दस्तु वर्जने एव । कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमी विधीयते, तत्र साहचर्यं व्यवस्थाहेतुः ॥९०॥

अभिरभागे ॥ अभाग इति किमिति । अभिधेयं प्रयोजनं च परिज्ञातुं प्रश्नः । अत एवोभयं दर्शयति । भागः स्वीक्रियमाणोंऽशः । **यदत्र ममाभिष्यादिति ।** ननु अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेवात्र न भविष्यति, संप्रत्येव ह्यसौ

भावबोधिनी

लक्षणादि में—इसका क्या फल है ? ओदनं परिषिञ्चति । [यहाँ कर्मप्रवचनीय न होकर उपसर्ग होने से षत्व होता है ।]

परि शब्द के योग में पञ्चमी क्यों नहीं होती है —'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा० सू० २।३।१०) वह पञ्चमी वर्जन के विषय में होती है । क्योंकि 'अप' शब्द के साहचर्य से यही सिद्ध है ॥ ९० ॥

भाग को छोड़कर लक्षण आदि ३ अर्थों में ही 'अभि' की कर्मप्रवचनीयसंज्ञा होती है । उदा०—वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् [यहाँ भी पूर्वसूत्र के समान लक्ष्यलक्षणभाव मान कर उपपत्ति करनी चाहिये ।] पेड़ पर विजली चमकती है । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । [देवदत्त माता के प्रति साधु=अच्छे व्यवहारवाला है] वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति । [प्रत्येक वृक्ष को सींचता है पूर्वसूत्र के समान उपपादन करना चाहिये ।]

---

१. यद्यपि विभिन्नव्याख्यासु प्रत्युदाहरणत्वेन 'यदत्र मम अभिष्यात्' इत्येव पाठो दृश्यते किन्तु न्यासकारः 'यदत्र माम् अभिष्यात्' इत्येव पाठं स्वीकृत्य व्याख्यातवान् । अत एव प्रौढमनोरमायां दीक्षितेन तन्मतमुपन्यस्तम् 'मामभिष्यादि'-त्यपि प्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति । तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेनास्तेः सकर्मकत्वान् 'माम्' इति द्वितीया ।

अभागे इति किम् ? भागः = स्वीक्रियमाणोंऽशः । यदत्र ममाभिष्यात् तद्दीयताम् । यदत्र मम भवति तद्दीयतामित्यर्थः ॥

३३३. प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥ (५९९)

मुख्यसदृशः—प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनम् = प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः (२.३.११) प्रति यच्छति ॥

न्यासः

थाप्यकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति कर्मणि द्वितीया । ननु चाभिशब्दो भागसम्बन्धस्य द्योतक इति तेनास्तेः सम्बन्धो नास्ति; तत् कथं सकर्मकता ? नैतदस्ति; अस्तिसम्बन्धद्वारेण ह्यभिशब्दो भागसम्बन्धं द्योतयति, अन्यथा हि यदि तस्यास्तिना योगो न स्यात् तदोपसर्गसंज्ञापि न स्यात् । ततश्चोपसर्गसंज्ञानिबन्धनमभिष्यादिति षत्वमपि न स्यात् ॥ ९१ ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ अभिमन्युरर्जुनतः प्रतीति । अर्जुनो मुख्यः । तत्सदृशोऽभिमन्युः । सोऽर्जुनमनुकरोतीत्यत्रानुकरणक्रियाजनितः सम्बन्धविशेषोऽनुकार्यानुकरणभावः प्रतिना द्योत्यते । 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति पञ्चमी प्रतियोगे 'पञ्चम्यास्तसिः' । **माषानस्मै तिलेभ्य इति ।** तिलानां पूर्वदत्तानां माषाणां प्रतिदानमिह निर्यातनम् । तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः । दानग्रहणक्रियाजनितोऽत्र सम्बन्ध उत्तमर्णाधमर्णभावलक्षणः ॥ ९२ ॥

पदमञ्जरी

विभजनक्रियां द्योतयति ? प्रत्यादीनामपि तर्हि न स्याद् ? वचनाद्भविष्यति । अभेरपि तर्हि प्राप्नोति, तस्माद् 'अभागे' इति वक्तव्यम्, तत्रोपसर्गत्वात् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् । अथैवं कस्मान्न कृतम्—'लक्षणेत्थंभूताख्यानवीप्सास्वभिः, प्रतिपरी भागे च, चकाराल्लक्षणादिषु च, अनुर्लक्षणतृतीयार्थयोश्च, चकाराद्भागे लक्षणादिषु च, ततो हीने, उपोऽधिके च'; इत्येवं हि द्विरनोर्ग्रहणम्, अभाग इति च न वक्तव्यं भवति । एवं हि द्विरचग्रहणं क्रियते इति पदयोः साम्यम्, अक्षरलाघवं तु नादृतम् ॥ ९१ ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ मुखसदृश इति । मुख्यः क्वचित्कार्ये शत्रुवधादौ दृष्टसामर्थ्यः । यस्तु तदभावे तत्कार्यकरणाय प्रतिनिधीयते = उपादीयते स प्रतिनिधिः, कर्मणि किप्रत्ययः । **दत्तस्येति ।** उत्तमर्णेन । **प्रतिनिर्यातनमिति ।** प्रत्यर्पणम् । **अर्जुनतः प्रतीति ।** 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्माद्' इति पञ्चमी, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । **माषानिति ।** तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

भावबोधिनी

अभागे [भाग अर्थ न होने पर]—इसका क्या फल है ? भाग = स्वीकृत किया जाने वाला अंश । यदत्र ममाभिष्यात् तत् दीयताम् । मेरा यहाँ जो भी है, वह दीजिये—यह अर्थ है । [कर्मप्रवचनीय न होने पर उपसर्ग रहने से षत्व होता है ।] ॥ ९१ ॥

मुख्य के सदृश = प्रतिनिधि होता है । दिये हुये को वापस लौटाना = प्रतिदान है । प्रतिनिधि के विषय में और प्रतिदान के विषय में 'प्रति' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है । उदा०—अभिमन्युः अर्जुनतः प्रति [अभिमन्यु अर्जुन का प्रतिनिधि है । यहाँ पञ्चम्यर्थ में तसि प्रत्यय है ।] माषान् अस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति । [इसको तिलों के बदले उड़द देता है ।] ॥ ९२ ॥

३३४. अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥ (५५४)

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ = अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।

गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

३३५. सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥ (५५५)

न्यासः

अधिपरी अनर्थकौ ॥ अनर्थान्तरवाचिनाविति । एतेनानर्थान्तरवाचित्वादनर्थकावित्युक्तम्, न त्वर्थाभावादिति दर्शयति । यदि ह्यविद्यमानार्थत्वादनर्थकौ स्याताम्, निरर्थकमिदं सूत्रं स्यात् । तथा हि—कर्मप्रवचनीयसंज्ञा गत्युपसंज्ञाबाधनार्थाऽनेन विधीयते । न चानर्थकयोरधिपर्योर्गत्युपसर्गसंज्ञाप्राप्तिरस्ति । यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतिगत्युपर्गसंज्ञाविधानात् । अनर्थकयोश्च क्रियायोगासम्भवात् । **कुतोऽध्यागच्छतीत्यादि ।** कुत इत्यपादाने पञ्चमी । कर्मप्रवचनीयेति द्वितीया न भवति, 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति वचनात् । सूत्रारम्भस्य तु प्रयोजनमाख्यातमेव । कुत इति किंशब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिल्, 'कु तिहोः' इति कुभावः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया गत्युपसर्गसंज्ञयोर्बाधितत्वाद् 'गतिर्गतौ' इति निघातो न भवति । ननु चागच्छतीत्युक्त आगमनं विशिष्टं प्रतीयते, अध्यागच्छति पर्यागच्छतीति—अधिपरियोगे त्वागमनस्योपरिभावः सर्वतोभावश्चावगम्यत इत्यपरो विशेषः, तत् कथमनर्थान्तरवाचित्वमनयोः ? नैतदस्ति, यदा तयोरप्यर्थयोः प्रकरणादेः कुतश्चिदवगतयोरधिपरी प्रयुज्येते तदा तयोरनर्थान्तरवाचित्वं वेदितव्यम् । कथं पुनरवगतार्थयोः प्रयोगः, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति वचनात् ? सत्यम्, अवगतार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते, यथा—'ब्राह्मणौ द्वौ' इति । लोकस्य प्रयोगे गुरुलाघवं प्रत्यनादरात् ॥ ९३ ॥

सुः पूजायाम् ॥ सुसिक्तं भवतेति । भवच्छब्दात् कर्त्तरि तृतीया । द्वितीया तु पूर्ववदेव न भवति ।

पदमञ्जरी

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ननु चानर्थकयोः क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसंज्ञयोः प्राप्त्यभावान्न तद्बाधनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानमुपपद्यते, नापि परिशब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थम्, तद्विधौ वर्जनार्थस्य ग्रहणाद् । अपादानत्वाच्च सिद्धा पञ्चमी, यथाऽधिशब्दस्य प्रयोगे—कुतोऽध्यागच्छतीति । अत एव द्वितीयाविधानार्थमपि नोपपद्यते; तस्मादनर्थकयोः संज्ञाविधानमनर्थकमित्यत आह—**अनर्थान्तरवाचिनाविति ।** यथा तिष्ठति, नितिष्ठति, परिभवतीत्यादौ धातूपात्तादर्थादर्थान्तरवाचित्वम्, नैवमत्रार्थान्तरवाचित्वम्; किन्त्वागच्छतीति प्रयोगे योऽर्थः स एवाधिपरियोगे ताभ्यामुच्यते । तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वम्; यथागजशब्दे योऽर्थः स एव मतङ्गज इति सर्वैः सहाभिधीयते । एवं वृषशब्दे योऽर्थः स एव वृषभशब्दे । तदेवमनर्थान्तरवाचित्वादनर्थककल्पत्वादनर्थकावित्युक्तम्, न त्वभावात् । तयोश्च गतिसंज्ञाबाधाय कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधेयेति दर्शितं भवति । **कुतोऽध्यागच्छतीति ।** किंशब्दात् 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः, तस्य 'तसेश्च' इति तसिलादेशः, 'गतिर्गतौ' इति निघाताभावः ॥ ९३ ॥

सुः पूजायाम् ॥ सुसिक्तं भवतेति । भवच्छब्दात्कर्त्तरि तृतीया । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया न भवति;

भावबोधिनी

'अधि' और 'परि' शब्द अनर्थक = किसी अन्य अर्थ के वाचक न हों, तो कर्मप्रवचनीयसंज्ञक होते हैं । उदा०—कुतः अध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । [कहाँ से आ रहे हो ? । यहाँ धात्वर्थ के अतिरिक्त उपसर्ग का कोई अर्थ नहीं है ।] कर्मप्रवचनीय संज्ञा गति और उपसर्ग संज्ञा का बाध करने के लिये है । [अतः 'गतिर्गतौ' (पा० सू० ८।१।७०) इससे 'अधि' का निघात नहीं होता है । पञ्चमी तो अपादान से ही हो जाती है ।] ॥ ९३ ॥

पूजा अर्थ में 'सु' कर्मप्रवचनीय होता है । सु सिक्तं भवता । [आपने बहुत अच्छा सींचा ।] सु स्तुतं भवता ।

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। सुसिक्तं भवता। सु स्तुतं भवता। धात्वर्थः स्तूयते। उपसर्गसंज्ञाश्रयं षत्वं न भवति।

पूजायामिति किम् ? सुषिक्तं किं तवात्र ॥

३३६. अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥ (५५६)

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। निष्पन्नेऽपि वस्तुनि क्रिया-प्रवृत्तिः=अतिक्रमणम्। अति सिक्तमेव भवता, अति स्तुतमेव भवता। पूजायाम्—अति सिक्तं भवता। अति स्तुतं भवता। शोभनं कृतमित्यर्थः।

३३७. अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९६ ॥ (५५७)

पदार्थे, संभावने, अन्ववसर्गे, गर्हायाम्, समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति।

न्यासः

धात्वर्थः स्तूयत इति। शोभनोद्भावनं स्तुतिः, सैव तस्य पूजा। **उपसर्गाश्रयं षत्वं न भवतीति।** कर्मप्रवचनीय-संज्ञयोपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वादिति भावः। **सुषिक्तं किं तवात्रेति।** क्षेपोऽयम्, न पूजा ॥ ९४ ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ अतिस्तुतमेव भवतेति। निष्पन्नेऽपि फले स्तुतिः प्रवृत्तेत्यर्थः। **शोभनं कृत-मित्यर्थ** इति। पूजामाविष्करोति ॥ ९५ ॥

अपिः पदार्थसम्भावनान्वसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ पदार्थ इति। अन्यस्य पदस्यार्थो लक्ष्यते। न स्वार्थः, नापि स्वसम्बन्धिनः; पदस्यार्थः पदार्थः। स्वपदार्थग्रहणे, स्वसम्बन्धिपदार्थग्रहणे वा पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात्। अपिशब्दस्य हि योऽर्थः यश्चापिशब्दसम्बन्धिनः स्यादित्यादेः पदस्य, स पदार्थ एवेति किं पदार्थग्रहणेन ? तस्मात् पदार्थग्रहणसामर्थ्याद् विशिष्टपदस्यार्थो विज्ञायत इत्याह—**पदान्तरस्येत्यादि। सर्पिषोऽपि स्यादिति। कर्म-**

पदमञ्जरी

'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति। **सुषिक्तं किं तवात्रेति।** क्षेपोऽयम्, न पूजा ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ पदान्तरस्येत्यादि। स्वार्थस्तावदव्यभिचारान्न गृह्यते इति पदान्तरस्यार्थः पदार्थः। तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपिः प्रयुज्यमानस्तदर्थे कञ्चिद्विशेषमाधत्ते। यथा—नीलशब्द उत्पले, न तु तस्मिन्नेवान्यूनानतिरिक्ते वर्तते; तथा सति पर्यायत्वप्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्। अतः

भावबोधिनी

आपने बहुत अच्छी स्तुति की।] यहाँ धात्वर्थ की प्रशंसा की जाती है। उपसर्ग को मानकर होने वाला षत्व नहीं होता है।

पूजायाम्—इसका क्या फल है ? सुषिक्तं किं तवात्र। [खूब सींचा, तुम्हारा यहाँ क्या है ? यह निन्दा प्रतीत हो रही है। अतः कर्मप्रवचनीय न होकर उपसर्ग रहने से षत्व हो जाता है।] ॥ ९४ ॥

'अति' शब्द अतिक्रमण अर्थ में और (चकारबलेन) पूजा अर्थ में कर्मप्रवचनीयसंज्ञक होता है। निष्पन्न भी वस्तु में क्रिया की प्रवृत्ति=अतिक्रमण है। अति सिक्तमेव भवता। (आपने खूब सींचा।) अति स्तुतमेव भवता। [आपने अधिक ही प्रशंसा की।] पूजा में—अति सिक्तं भवता [आपने अच्छा सींचा।] अति स्तुतं भवता [आपने अच्छी स्तुति की] अच्छा किया—यह अर्थ है। [कर्मप्रवचनीय होने से उपसर्ग संज्ञा का बाध हो जाने से षत्व नहीं होता है।] ॥ ९५ ॥

पदार्थ, सम्भावन, अन्ववसर्ग, गर्हा और समुच्चय—इन अर्थों में वर्तमान 'अपि' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा

पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः। सर्पिषोऽपि स्यात्। मधुनोऽपि स्यात्। मात्रा, बिन्दुः; स्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो वर्त्तते। संभावनम्=अधिकार्थवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणम्। अपि सिञ्चेन् मूलकसहस्रम्। अपि स्तुयाद् राजानम्। अन्ववसर्गः=कामचाराभ्यनुज्ञानम्—अपि सिञ्च, अपि स्तुहि। गर्हा=

न्यासः

प्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया निवर्तितत्वाद् 'उपसर्गाप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वं न भवति। अथ सर्पिःशब्दात् द्वितीया कथं न भवति? अपिशब्देन तस्य योगाऽसम्भवात्। सर्पिषो हि या मात्रा सापिशब्देन युक्ता, न सर्पिः। मात्राशब्दात् तर्हि कस्मान्न भवति? तस्य प्रयोगाभावात्। यदा तु प्रयुज्यते, तदा कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव नास्ति; अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थे तद्विधानात्। **अधिकार्थवचनेनेति**। अधिकार्थो मूलकसहस्रसेकादिः, तस्य वचनेन—सेकादावर्थे क्रियायां यच्छक्तेरप्रतिघातस्याविष्करणम्=प्रकाशनं तत् सम्भावनम्। **अपि सिञ्चेन् मूलकसहस्रम्। अपि स्तुयाद्राजानमिति**। तस्य सेके स्तुतौ च सामर्थ्यं न विहन्यत इत्यर्थः। 'सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे' इति लिङ्। **कामचाराभ्यनुज्ञानमिति**। कामचारः=इच्छया प्रवृत्तिः, तस्याभ्यनुज्ञानं कामचाराभ्यनुज्ञानम्। **अपि सिञ्च, अपि स्तुहीति**। सिञ्च वा, स्तुहि वा यथेष्टमभ्यनुज्ञातोऽसीत्यर्थः। **धिग् जाल्मं देवदत्तमिति**।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥

पदमञ्जरी

पदान्तरस्याप्रयोग एव तदर्थे प्रवृत्तो भवतीति भावः। **सर्पिषोऽपि स्यादिति**। प्रार्थनायां लिङ्, तस्या एव दुर्लभविषयतामपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यते इति षत्वप्रसङ्गः, दुर्लभत्वं च विषयस्यैव भवति, यदि तस्य बिन्दुमात्रमपि न लभ्यत इत्यत्रापिशब्दसामर्थ्याद्बिन्दुरिति गम्यते, तदाह—**मात्राबिन्दुस्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो वर्त्तत इति**। तदुपजनिते च व्यतिरेके सर्पिष इति षष्ठी। द्वितीया तु न भवति, अपिना योगाभावात्। स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम्। **अधिकार्थवचनेति**। यावत्यर्थेऽस्य सामर्थ्यं ततोऽधिकमर्थं ब्रुवन् यत् सेकादौ शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थः। **अपि सिञ्चेदिति**। सम्भावने लिङ्गा तस्यैव दुष्करविषयतामपिराह। कामचार इच्छाप्रवृत्तिः। **अपि सिञ्चेति**। सिञ्च वा मा वा, स्तुहि वा मा वा, यथेष्टं

भावबोधिनी

होती है। अप्रयुज्यमान दूसरे पद का अर्थ—पदार्थ है। उदा०—सर्पिषोऽपि स्यात्। मधुनोऽपि स्यात्। यहाँ मात्रा, बूँद, थोड़ा—इसके अर्थ में 'अपि' शब्द है।

विमर्श—भाव यह है कि वाक्य में क्रिया का प्रयोग होने पर उसका कर्त्ता होना आवश्यक है। अतः यहाँ कर्त्ता के रूप में 'मात्रा' या 'बिन्दु' किसी का अध्याहार करना पड़ता है। तब वाक्य बनता है 'सर्पिषः बिन्दुः अपि स्यात्'। भोजनकाल में परिहास आदि में ऐसे वाक्यों का प्रयोग होता है। 'घी का बूँद भी होता' यह अर्थ है। यहाँ 'अपि' 'शब्द' प्रथमान्त 'बिन्दुः' या 'मात्रा' के अर्थ को व्यक्त करता है। कर्ता की दुर्लभता से क्रिया की दुर्लभता प्रतीत हो रही है। यहाँ 'अपि' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा के कारण षत्व नहीं होता हैं। सर्पिषः यह षष्ठी तो अवयवावयविभाव अर्थ में है।

[अनु०]—(२) सम्भावन=अपनी शक्ति से अधिक अर्थ कहने से शक्ति के अविघात को प्रकट करना, अर्थात् शक्ति के अति उत्कर्ष को कहना। अपि सिञ्चेत् मूलकसहस्रम्। (हजार मूलियाँ सींच सकता है।) अपि स्तुयाद् राजानम् (राजा की भी स्तुति कर सकता है।) [षत्व नहीं होता है।]

(३) अन्ववसर्ग—कर्त्ता की इच्छा के अनुसार करने की स्वीकृति देना—अपि सिञ्च अपि स्तुति, सींचो या स्तुति करो, जो चाहो सो करो। [कर्मप्रवचनीय संज्ञा होने से षत्व नहीं होता है।]

निन्दा—धिग् जाल्मं देवदत्तम् अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम्, (नि० १.४.१२) **अपि स्तुयाद् वृषलम्। समुच्चये—अपि सिञ्च अपि स्तुहि। सिञ्च च स्तुहि च। उपसर्गसंज्ञाबाधनात् षत्वं न भवति॥**

३३८. अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥ (६४४)

ईश्वरः=स्वामी, स च स्वमपेक्षते। तदयं स्वस्वामिसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। तत्र कदाचित् स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदाचित् स्वात्। अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः। अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः॥

न्यासः

इत्युपसंख्यानाद् द्वितीया। **अपि सिञ्चेत् पलाण्डुमिति**। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति लिङ्। पलाण्डुमिति कर्मणि द्वितीया। **अपि सिञ्च, अपि स्तुहीति**। एकस्मिन् कर्त्तरि स्तुतिसेकक्रिययोश्चीयमानता। अत्र समुच्चयः। सिञ्च च स्तुहि चेति प्रसिद्धसमुच्चयार्थस्य चशब्दस्य प्रयोगेण तमेव समुच्चयमुदाहरणे व्यक्तीकरोति ॥ ९६ ॥

अधिरीश्वरे ॥ तदयं स्वस्वामिसम्बन्ध इति। परिपालनादिक्रियाजनितोऽत्र सम्बन्धः। **तत्रेत्यादि**। सर्वत्र हि सम्बन्धे किञ्चिदनूद्यते, किञ्चिदाख्यायते। यत् प्रसिद्धं तदनूद्यते, यदप्रसिद्धं तदाख्यायते=विधीयते, ज्ञाप्यते; यथा—यः कुण्डली स देवदत्त इति। कुण्डलित्वानुवादेन देवदत्तत्वं विधीयते। यच्च विधीयते तत् प्रधानम्. इतरदप्रधानं विशेषणम्। तत्र यदा स्वमप्रसिद्धत्वाद्विधीयते तदा स्वामी प्रधानत्वाद् व्यतिरेकमापद्यत इति तत् इव कर्मप्रवचनीयसंज्ञायुक्तत्वाद् व्यतिरेकनिबन्धनविभक्तौ षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादः 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' इति सप्तमी भवति। तथैव सम्बन्धस्य द्योतितत्वात् स्वात् प्रथमैव भवति, न सप्तमी। यदा तु स्वाम्यप्रसिद्धत्वाद् विधीयते, तदा विपर्ययो वेदितव्यः ॥ ९७ ॥

पदमञ्जरी

कुत्सितेत्यर्थः। जाल्मोऽपशब्दः। **अपि सिञ्चेदिति**। गर्हार्थे लिङ्। **उपसर्गसंज्ञाबाधनादिति**। स्यादित्यत्र 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति सिचः 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वप्रसङ्गः ॥ ९६ ॥

अधिरीश्वरे ॥ तदयमिति। यथा 'हीने' इत्यत्र हीनोत्कृष्टसम्बन्धे संज्ञा, 'उपोऽधिके च' इत्यत्राधिकाधिकिसम्बन्धे, तथात्रापीत्यर्थः। विभक्तिस्तु तत्रान्यतरस्मादुच्यते, इह तु न तथेत्याह—**तत्र कदाचिदिति**। 'यस्य चेश्वरवचनम्' इत्यत्रार्थद्वयम्—ईश्वरशब्दो भावप्रधानः, यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिनः सप्तमीत्येकः, यस्य स्वस्येश्वर उच्यते तस्मात् स्वात् सप्तमीत्यपरः। तत्र यदा स्वाम्यर्थे व्यतिरेकविवक्षा तदा ततः सप्तमी, स्वस्य तु व्यतिरेके तत इति। न पुनरुभाभ्यां युगपद्भवति, एकयैव विभक्त्या द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा 'कदाचिद्' इत्युक्तम्। **ब्रह्मदत्त इति**। ब्रह्मदत्तस्य स्वाः पञ्चाला इत्यर्थः। **अधिपञ्चालेष्विति**। पञ्चालानां ब्रह्मदत्तः स्वामीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

भावबोधिनी

(४) गर्हा=निन्दा, जाल्म (नीच) देवदत्त को धिक्कार है जो प्याज को सींचे, शूद्र की स्तुति करे।

(५) समुच्चय में—अपि सिञ्च अपि स्तुहि। सींचो और स्तुति करो।

इन सभी में 'अपि' की उपसर्ग संज्ञा का बाध हो जाने से षत्व नहीं होता है ॥ ९६ ॥

ईश्वर = स्वामी है, और उसे स्व = धनादि की अपेक्षा होती है। अतः 'अधि' यह शब्द 'स्वस्वामिभाव सम्बन्ध में कर्मप्रवचनीय होता है। इसमें कभी स्वामिवाचक शब्द से सप्तमी होती है और कभी स्ववाचक से। उदा०—अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः। (पञ्चालदेशवासी ब्रह्मदत्त के अधीन हैं।) अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः (पञ्चालों का स्वामी ब्रह्मदत्त है। [पहले में स्वामिवाचक से और दूसरे में स्ववाचक से सप्तमी होती है] ॥ ९७ ॥

३३९. विभाषा कृञि ॥ ९८ ॥ (६४६)

अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनात् 'तिङि चोदात्तवति' (८.१.७१) इति निघातो न भवति ॥

३४०. लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥ (२१५५)

'लः' इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, झि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । शतृक्वसू च ।

न्यासः

विभाषा कृञि ॥ अधिरीश्वर इति वर्त्तते । तेन प्राप्ते विभाषेयम् । अधिपूर्वः करोतिर्विनियोगे वर्त्तते । विनियुक्तस्यैवैश्वर्यं सम्पद्यते । **यदत्र मामधिकरिष्यतीति ।** मामिति कर्मणि द्वितीया । अधिकरिष्यतीति, अत्र 'निपातैर्यद्यदि' इत्यादिना निघाते प्रतिषिद्धेऽस्य प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति ॥ ९८ ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ल इति प्रथमा वा स्यात् ? षष्ठी वा ? तत्र यदि प्रथमा स्याल्लकारस्यैव परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, न तदादेशानां तिबादीनाम् । कामम्, तेषामपि स्थानिवद्भावेन स्यात् । 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यत्र तु 'लः' इत्यनेन तङानयोः सम्बन्धो नोपपद्यते, न हि तङानौ लौ भवतः । अत्र तङानभावी लकार एव तङानावित्येवमभिहितः । साहचर्याद्वा लादेशौ तङानावेव । 'ल' इत्युक्ताविति व्याख्येयम् । तथा च व्याख्यानद्वारेणेष्टार्थप्रतिपत्तौ साध्यायां प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । षष्ठीपक्षे त्वेष दोषो नास्ति, 'अतस्तमाश्रित्याह—**'लः'**

पदमञ्जरी

विभाषा कृञिः ॥ 'अधिरीश्वरे' इत्यनुवृत्तेः प्राप्ते विभाषेयम् । **यदत्र मामधिकरिष्यतीति ।** अधिपूर्वः करोतिर्विनियोगे वर्त्तते, यथा अधिकृतोऽयमिह ग्रामे । 'स्वरितेनाधिकारः' इति च, ईश्वरो भवत्येवमत्र मां विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीयैषा । यद्येवम्, संज्ञाविधानस्य किं प्रयोजनम् ? तत्राह—**कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्ष इति ।** 'निपातैर्यद्यदि' इति निघातप्रतिषेधात् स्यप्रत्ययस्वरेण तिङन्तमुदात्तवत् ॥ ९८ ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ल इति षष्ठीति । अथ प्रथमाबहुवचने को दोषः, 'आमः' इति लावस्थायामेव लुप्यमानस्य लिटः संज्ञा स्यात् । ततश्चेक्षामित्यत्राम्न स्याद्, न ह्यतो लिट्परः सम्भवति, शेषादेव परस्मैपदमिति नियमात् ? ज्ञापकात् सिद्धम्, यदयमाम्प्रत्ययवदित्याह, तज् ज्ञापयति—भवत्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति । अयं तर्हि दोषो लकारस्यैव संज्ञा स्यान्न तदादेशानां तिबादीनामिति ? स्थानिवद्भावात्तेषामपि भविष्यति । 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यत्र तर्हि 'ल' इति प्रथमान्तस्य तङानाभ्यां सम्बन्धो न स्यात्, न हि तङानौ लौ भवतः । ननु चैवं विज्ञास्यते—तङानभावी लकार एव, तङानावित्युक्त इति । एवमपि गत्यन्तरे सति न क्लिष्टकल्पना युक्ता, तस्मात् 'लः' इति षष्ठी । **आदेशापेक्षेति ।** न च संज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मैपदमिति संज्ञा भवतीति, कुतः ? सामानाधिकरण्येन प्रायेण संज्ञाविधानात् । किञ्च—जसि यो दोषः, सोऽस्मिन्नपि स्यात्; उभयत्र लकारस्य संज्ञित्वात् । तस्मादादेशापेक्षा षष्ठी । यद्येवम्, अनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां

भावबोधिनी

कृञ् बाद में रहने पर 'अधि' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा विकल्प से होती है । उदा०—यदत्र माम् अधि करिष्यति । (जो मुझे यहाँ नियुक्त करेगा ।) कर्मप्रवचनीय संज्ञा होने के पक्ष में गतिसंज्ञा का बाध हो जाने से 'तिङि चोदात्तवति' (पा० सू० ८।१।७१) से तिङन्त का निघात नहीं होता है । [यही कर्मप्रवचनीय संज्ञा का फल है । द्वितीया तो कर्म में ही है] ॥ ९८ ॥

आदेश की अपेक्षा करके (स्थानी) 'लः' में षष्ठी है । लकार के स्थान पर होने वाले आदेशों की परस्मैपद

परस्मैपदप्रदेशाः—'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (७.२.१) **इत्येवमादयः ॥**

३४१. तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥ (२१५६)

'तङ्' इति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम्। 'आन' इति शानच्कानचोर्ग्रहणम्। पूर्वेण परस्मैपद-संज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते। त, आताम्, झ। थास्, आथाम्, ध्वम्। इट्, वहि, महिङ्। आनः खल्वपि—शानच्कानचौ। 'लः' इत्येव—कतीह निघ्नानाः (३.२.१२९)**।**

आत्मनेपदप्रदेशाः—'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) **इत्येवमादयः ॥**

न्यासः

इति षष्ठीत्यादि। नन्वयमपि पक्षो दोषवानेव, लादेशस्य हि परस्मैपदसंज्ञा विधीयमाना तिङां न स्यात्, तेषां परत्वात् 'तिङस्त्रीणि त्रीणि' इत्यादिना प्रथमपुरुषादिसंज्ञया भवितव्यम्। परस्मैपदसंज्ञायास्तु शतृक्वस्वोश्चावकाशः? नैष दोषः; यदयं 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्याह, तज् ज्ञापयति—भवति च तिङां परस्मैपदसंज्ञेति। स हि परस्मैपदे परे सिचि विधीयते, न हि सिज्विषये शतृक्वसू सम्भवतः। 'तिप्तस्झि' इत्यादि रूपोदाहरणमात्रम् ॥ ९९ ॥

तङानावात्मनेपदम् ॥ कतीह निघ्नाना इति। निपूर्वाद्धन्तेः 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इति चानश्प्रत्ययः। 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः। 'होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम्। **यद्यनादेशोऽपि चानशात्मने-**पदसंज्ञकः स्यात् परस्मैपदिनो हन्तेर्न स्यात् ॥ १०० ॥

पदमञ्जरी

शतृक्वसोः सावकाशां बाधेत। जसि तु लकारस्य परस्मैपदसंज्ञा तिङां तु पुरुषसंज्ञेति भिन्नविषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्गः। यद्यपि जस्पक्षेऽपि तिबादीनामादेशानामपि 'स्थानिवदादेशः' इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति; तथापि तस्या अनाकडारीयत्वात्समावेशसिद्धिः। षष्ठीपक्षेऽपि ज्ञापकात्सिद्धिम्, यदयम् 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्याह, तज् ज्ञापयति—भवति तिङामप्येषा संज्ञेति। न हि सिज्विषये शतृक्वसू सम्भवतः, सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिति आत्मनेपदसंज्ञया पुरुषसंज्ञानां समावेशसिद्धिः, अन्यथा परस्मैपदेषु सावकाशाः पुरुषसंज्ञाः तङ्क्ष्वनवकाशयात्मनेपदसंज्ञया बाध्येरन्। अथ वा—पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, लटः परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञकाः सतस्त्रीणि त्रीणि पदानि भूत्वा प्रथमादि संज्ञा भवन्तीति तेन समावेशसिद्धिः ॥ ९९ ॥

तङानावात्मनेपदम् ॥ अथ कस्माल्लस्येत्यस्यानन्तरमेते संज्ञे न विहिते, एवं हि पुरुषसंज्ञाभिरन्यत्रसिद्धोऽनयोः समावेशो भवति, तत्राह—**पूर्वेणेति।** आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया बाधो यथा स्यादित्येवमर्थमस्मिन् प्रकरणेऽनयोर्विधानमिति भावः। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥ १०० ॥

भावबोधिनी

संज्ञा होती है। उदा०—तिप्, तस्, झि। सिप्, थस्, थ। मिप्, वस्, मस्। शतृ और क्वसु। परस्मैपद के प्रयोगस्थल—सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (पा० सू० ७।२।१) आदि हैं ॥ ९९ ॥

तङ् यह प्रत्याहार नौ प्रत्ययों का है। 'आन' इससे शानच् तथा कानच् का ग्रहण होता है। पूर्ववर्ती सूत्र द्वारा परस्मैपद संज्ञा प्राप्त रहने पर 'तङ्' और 'आन' की आत्मनेपद संज्ञा का विधान किया जा रहा है। उदा०—त, आताम्, झ। थास्, आथाम्, ध्वम्। इट्, वहि, महिङ्। आन शानच् और कानच्। लकार के स्थान पर होने वाले—इतना ही लिया जाता है—कतीह निघ्नानाः। [आन से केवल शानच् और कानच् ये दो ही लिये जाते हैं। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (पा० सू० ३।२।१२९) इससे होने वाला चानश् = आन नहीं लिया जाता है। अन्यथा परस्मैपदी हन् से यह चानश् प्रत्यय नहीं हो पाता और 'निघ्नानाः' यह रूप नहीं बन पाता।]

आत्मनेपद के प्रयोगस्थल 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (पा० सू० १।३।१२) आदि हैं ॥ १०० ॥

३४२. तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥१०१॥ (२१६०)

तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः—नव परस्मैपदसंज्ञकाः, नवात्मनेपदसंज्ञकाः। तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति। आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति।

तिप्, तस्, झि—इति प्रथमः। सिप्, थस्, थ—इति मध्यमः। मिप्, वस्, मस्—इत्युत्तमः।

आत्मनेपदेषु—त, आताम्, झ—इति प्रथमः। थास्, आथाम्, ध्वम्—इति मध्यमः। इट्, वहि, महिङ्—इत्युत्तमः।

न्यासः

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥ तिङ इति प्रथमाबहुवचनम्। तिङः संज्ञिनः किंभूताः? त्रीणि त्रीणीत्येवंभूता इत्यर्थः। वचनापेक्षया नपुंसकलिङ्गेन निर्देशः। वीप्सायाञ्चैतद् द्विर्वचनम्। यदि तिङस्तीणि त्रीणि वचनानि प्रथममध्यमोत्तमपुरुषसंज्ञकानि भवन्ति, एवं सति षट् त्रिकाः संज्ञिनः संज्ञास्तिस्र इति यथासंख्यं न प्राप्नोति; वैषम्यात्। तत्र यद्येकस्यानेकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यादेका संज्ञा भवेन् न त्वेकैकस्य तिस्रः, तथापि सैवैकैका भवन्तीत्यव्यवस्था वा स्यात्; नैष दोषः; इह हि परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहणञ्चानुवर्तते। तदनुवृत्तौ च द्वौ राशीः भवतः—नवानां तिङां परस्मैपदसंज्ञकानामेको राशिः, तथा नवानामात्मनेपदसंज्ञकानां द्वितीयः। तत्र प्रथमे राशौ ये त्रयस्त्रिकाः, ये च द्वितीये राशौ त्रयस्त्रिकास्तैरिदं सूत्रं प्रत्येकमभिसम्बध्यते—परस्मैपदेषु तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः तथात्मनेपदेषु तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्य-

पदमञ्जरी

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥ त्रीणि त्रीणीति वीप्सायां द्विर्वचनम्। तत्र च समुदायस्यावयवस्य पृथक्पदत्वमिष्यते, आ पचसि पचसि देवदत्तेत्येकान्तता यथा स्यात्, कुण्डं कुण्डं वाग् वाग् अपचन्नपचन्नित्यादौ पूर्वपदेऽप्यनुस्वारादि पदकार्यं यथा स्यादिति; तेन पदच्छेदकाले त्रीणित्रीणीत्येकं पदम्, द्वे वा। इह तिङां षड् त्रिकाः संज्ञास्तु तिस्र इति वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाविधाने प्रयोजनं नास्ति, नैतावता यथाभिमतविषयलाभः, तत्राह—**तिङोऽष्टादश प्रत्यया इति।**

एवं मन्यते—संज्ञा अपि षडेव, कथमेकशषनिर्देशोऽयम्? तत्र यदि प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ, मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ, उत्तमश्च उत्तमश्चोत्तमौ; प्रथममध्यमोत्तमा इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः क्रियेत, ततो नाभिमतसंख्यातानुदेशः स्यात्। तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः—प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्योत्तमा इति। न चैवमपि विज्ञायते, किमादित आरभ्य त्रीणि वचनानि गृह्यन्ते? आहोस्विदिच्छातस्त्रिकपरिग्रह इति? न हि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासंख्यशास्त्रं क्रमते, किं तर्हि? विहितेषु संज्ञानां क्रमेण सम्बन्धं विधत्ते। एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम्, तद्यथा—'विह्व्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय' इति, न चोच्यते आनुपूर्व्यणेति, अथ च विह्व्याख्यस्य सूत्रस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यामग्निरुपस्थीयते, न याभ्यां काभ्याञ्चित्; तत्र तिङोऽष्टादश प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण ग्रहणं नेच्छात इति दर्शयितुं तिङ्ग्रहणेन

भावबोधिनी

तिङ् अठारह प्रत्यय हैं—नौ परस्मैपदसंज्ञक हैं और नौ आत्मनेपदसंज्ञक। इनमें परस्मैपद में तीन त्रिक (तीन प्रत्ययों) की क्रमशः प्रथम, मध्यम और उत्तमपुरुष संज्ञा होती है। इसी प्रकार आत्मनेपद में भी तीन त्रिक की क्रमशः प्रथम, मध्यम और उत्तमपुरुष संज्ञा होती है।

तिप्, तस्, झि—यह प्रथमपुरुष। सिप् थस्, थ—यह मध्यम पुरुष। मिप्, वस्, मस्—यह उत्तमपुरुष।

आत्मनेपद में—त, आताम्, झ प्रथमपुरुष। थास्, आथाम्, ध्वम् मध्यमपुरुष। इट्, वहि, महिङ्—उत्तमपुरुष।

प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः—'शेषे प्रथमः' (१.४.१०८) इत्येवमादयः ॥

३४३. तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥ (२१६१)

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति। एकशः=एकैकं पदम्। 'तिप्' इत्येकवचनम्। 'तस्' इति द्विवचनम्। 'झि' इति बहुवचनम्। एवं सर्वत्र।

एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः—'बहुषु बहुवचनम्'(१.४.२१) इत्येवमादयः ॥

न्यासः

मोत्तमा इति। एवं हि सति न भवति संख्यातानुदेशाभावप्रसङ्गः। तमेवार्थं दर्शयितुमाह—**तिङोऽष्टादश प्रत्यया इति। नवेत्यादिना** राशिद्वयं दर्शयति। **तत्रेत्यादिना** प्रथमे राशौ ये त्रयस्त्रिकास्तैरस्य सूत्रस्य सम्बन्धं करोति। **आत्मनेपदेष्वित्यादिना**पि द्वितीये राशौ ये त्रयस्त्रिकास्तैश्च ॥ १०१ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ तानीति बहुवचनं संज्ञासमावेशार्थम्; अन्यथा ह्येकसंज्ञाधिकारे सति वचनप्रामाण्यात् पुरुषवचनसंज्ञाः पर्यायेण प्रवर्तेरन्। एवञ्च तत्र 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्यादिना विधीयमानमाडादिकार्यं पाक्षिकं स्यात्। अस्मिंस्तु सति भवति संज्ञासमावेशः। तच्छब्देन हि त्रीणि त्रीणि लब्धपुरुषसंज्ञकानि तान्येवैकवचनादिसंज्ञकानि भवन्तीति प्रत्यवमृश्यन्ते, तेन यानि लब्धप्रथमपुरुषादिसंज्ञकानि तान्येवैकवचनादिसंज्ञकानि भवन्ति। ननु च त्रिकाणां प्रथमादिसंज्ञैकैकस्य चैकवचनादिसंज्ञा, तत्र विषयभेदादेकसंज्ञाधिकारेऽपि विरोधो नास्त्येवेति, नैष दोषः ? तदस्ति पुरुषादिसंज्ञापि हि प्रत्येकमेव, न हि समुदायो नामान्यस्त्रिकेभ्योऽस्ति; तस्मात् तिबादयस्त्रिका एव संज्ञिनः। त्रिग्रहणन्तु मर्यादार्थम्। त्रित्वसंख्यापरिच्छिन्नास्तिङः प्रत्येकं पुरुषसंज्ञाः प्रतिपद्यन्ते। तस्मात् प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञानाञ्चैकविषयतैवेति संज्ञासमावेशार्थं तानीत्युक्तम् ॥ १०२ ॥

पदमञ्जरी

संनिवेशोऽस्तीति दर्शितम्। न च 'परस्मैपदसंज्ञकः' इत्यादिना तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न कृतैकशेषाणां द्वन्द्व इति दर्शितम्। यदि वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहणं चानुवर्तते, तिङ्ग्रहणं तु शतृक्वसोर्निवृत्त्यर्थम्। तदनुवृत्तौ च द्वौ राशी भवतः, तयोश्च व्यापारभेदेन सूत्रमेतत्प्रवर्तते। **तत्र चैकैकं त्रयस्त्रिका इति। यथासंख्यसिद्धिः। तत्र न चेत्यादिना** राशिद्वयं द्वर्शितम्। **तत्रेत्यादिना** तु व्यापारभेदः। अत्रापि महासंज्ञाकरणं पूर्ववत् ॥ १० ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ एकश इति। 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति प्रथमान्ताच्छस्। प्रकृतत्वादेव त्रीणीत्यस्य सम्बन्धे सिद्धे तानिवचनं पुरुषवचनसंज्ञयोः समावेशार्थम्, अन्यथा ह्येकसंज्ञाधिकारे वचनप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात्, ततश्च 'आडुत्तमस्य पिच्च' 'नित्यं ङितः' इति कार्यं वचनसंज्ञापक्षे उत्तमसंज्ञाया अभावान्न स्यात्। तानीत्यस्मिंस्तु सति तान्येतानि प्रथमादिसंज्ञाविशिष्टानि त्रीणित्रीणीत्येवं परामर्शाल्लब्धप्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञाविधानाद् भवति समावेशः।

ननु त्रिकाणां पुरुषसंज्ञा एकैकस्य वचनसंज्ञेति विषयभेदान्नायमेकसंज्ञाधिकारविषयः, तन्न; यथा वृद्धिसंज्ञा प्रत्येकमादैचां भवति, तथा पुरुषसंज्ञापि त्रीणित्रीणीति वचनात् त्रिषु प्रवर्तमानापि तिबादिषु प्रत्येकमेव प्रवर्त्तते, न समुदाये; तस्य प्रयोगेऽभावात्, प्रत्येकमेव तेषां धातोरुत्पत्तेः। त्रिग्रहणं तु मर्यादार्थमादित आरभ्य त्रयाणां प्रथमसंज्ञा भवतीति, न पुनः समुदाये संज्ञाप्रवृत्त्यर्थं तानि तिङस्त्रीणित्रीणि पदानि भूत्वेति। तिबादिसूत्रे समाहारद्वन्द्वेऽष्टादशावयवपदानि तिङ्शब्दस्य त्रीणित्रीणीति समानाधिकरणस्यापि पुंल्लिङ्गतापि सूत्रवद्भवति ॥ १०२ ॥

भावबोधिनी

प्रथम, मध्यम और उत्तम के प्रयोगस्थल 'शेषे प्रथमः' (पा० सू० १।४।१०८) आदि हैं ॥ १०१ ॥

उन [पूर्वोक्त तीन तीन त्रिकों में प्रत्येक] की एकवचन, द्विवचन और बहुवचन संज्ञायें होती हैं। क्रमशः एक

३४४. सुपः ॥ १०३ ॥ (१८५)

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः, संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते। सुपश्च त्रीणि त्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति।

'सु' इत्येकवचनम्। 'औ' इति द्विवचनम्। 'जस्' इति बहुवचनम्। एवं सर्वत्र ॥

३४५. विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥ (१८४)

'त्रीणि त्रीणि' इत्यनुवर्तते। त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङश्च।

विभक्तिप्रदेशाः—'अष्टन आ विभक्तौ' (७.२.८४) **इत्येवमादयः ॥**

न्यासः

सुपः ॥ सुबिति प्रत्याहारग्रहणम्। प्रथमैकवचनात् सुशब्दादारभ्य सप्तमीबहुवचनस्य सुपः पकारेण। अथ कपः पकारेणायं प्रत्याहारः कस्मान्न विज्ञायते? सप्तमीबहुवचनस्य पकारस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। स ह्यनुदात्तार्थः स्यात्? प्रत्याहारार्थो वा? तत्रानुदात्तार्थो न भवति; अनुदात्तस्य सुप्त्वादेव सिद्धत्वात्। तत्र यदि प्रत्याहारार्थोऽपि न स्यात् तदास्यापार्थकत्वमेव स्यात्। तस्मात् तेनैवायं प्रत्याहारो विज्ञायते, न तु कपः पकारेण; स्वरविधौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥ १०३ ॥

विभक्तिश्च ॥ चकारः पुरुषादिसंज्ञासमावेशार्थः। विना तेनैकसंज्ञाधिकारे वचनप्रामाण्यात् पर्यायः स्यात्। तिङो विभक्तित्वे प्रयोजनम् 'न विभक्तौ तुस्माः' इतीत्संज्ञाप्रतिषेधः। सुपस्त्वेतच्च, अन्यच्च त्यदाद्यत्वादि ॥ १०४ ॥

पदमञ्जरी

सुपः ॥ सुबिति प्रत्याहारग्रहणं प्रथमैकवचनादारभ्य सुपः पकारात्। कपस्तु पकारेण न भवति, प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञाविधानात्; अन्यथा विभक्तिसंज्ञायामपि इदमेव सुब्ग्रहणमनुवर्त्तेत इति सुप्त्वादेव सिद्धेऽनर्थकं तत्स्यात्। **तिङां त्रिकेष्विति।** किमर्थं पुनरिदमुक्तम्? इह कश्चिन्मन्यते—सूत्रे चकारस्याकरणात् संज्ञामात्रमिह सम्बध्यते, नान्यत्किञ्चिदिति तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनेन त्रीणित्रीण्येकश इत्यनयोरनुवृत्तिं दर्शयति, यथा तिङां वचनसंज्ञा विहिता तथैव सुपामपीत्यर्थः। तथा च स्वयं च शब्दं पठित्वा व्याचष्टे—**सुपश्चेत्यादि** ॥ १०३ ॥

विभक्तिश्च ॥ चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः। तिङां व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तिः। तिङां विभक्तित्वे प्रयोजनम्—आतामादौ 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधः, सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥१०४॥

भावबोधिनी

एक पद। तिप् यह एकवचन। तस्—यह द्विवचन। झि—यह बहुवचन। इसी प्रकार आगे सभी में समझना चाहिये।

एकवचन, द्विवचन, बहुवचन के प्रयोगस्थल—'बहुषु बहुवचनम्' (पा० सू० १।४।२१) आदि हैं ॥ १०२ ॥

तिङों के त्रिक [समुदाय में प्रत्येक] की एकवचन आदि संज्ञायें की जा चुकी हैं। इस समय सुपों के त्रिक में प्रत्येक की संज्ञाओं का विधान किया जा रहा है। सुप् के तीन तीन पद क्रमशः एक एक—एकवचन, द्विवचन और बहुवचन संज्ञक होते हैं।

'सु' यह एकवचन। 'औ' यह द्विवचन। 'जस्' यह बहुवचन। इसी प्रकार सर्वत्र समझना चाहिये ॥ १०३ ॥

'त्रीणि त्रीणि' (तीन तीन) इसकी अनुवृत्ति होती है। सुप् तथा तिङ् के तीन तीन की विभक्ति संज्ञा भी होती है।

विभक्ति के प्रयोगस्थल—'अष्टन आ विभक्तौ' (पा० सू० ७।२।८४) आदि हैं ॥ १०४ ॥

३४६. युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ (२१६२)

'लस्य' (३.४.७७) इत्यधिकृत्य सामान्येन तिबादयो विहिताः, तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते—

न्यासः

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ नियमार्थमेतदिति दर्शयितुमाह—**लस्येत्यधिकृत्येत्यादि** । एतच्च नियमार्थत्वे कारणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थो भवति, नासिद्धे । स पुनरयं नियम उपपदार्थनियमो वा स्यात्—तिङो युष्मद्युपपदे मध्यम एव ? पुरुषनियमो वा स्याद्—युष्मद्येवोपपदे मध्यम इति वा ? तत्र यदि प्रथमो नियम आश्रीयते, त्वया कुर्वता त्वया कुर्वाणेनेति युष्मद्युपपदे लस्य शतृशानजादेशौ न भवतः । तस्मात् तदर्थं यत्नान्तरमास्थेयम् । इतरत्र तु न किञ्चिद् यत्नसाध्यम्, अतो द्वितीयपक्षमाश्रित्याह—**तेषामयमित्यादि** । व्यवहिते च, अव्यवहिते चेति । ननु च परस्परं सन्निकृष्टं यत्पदं तदुपपदमुच्यते—उपोच्चारितं पदमुपपदमिति कृत्वा, यच्च व्यवहितं तदव्यवहितापेक्षया विप्रकृष्टम्, अतो व्यवहितेन भवितव्यम्, नैष दोषः; यस्मात् सन्निकृष्टं विप्रकृष्टमित्यव्यवस्थितमेतदुभयग्रहणम्, सापेक्षत्वाद् परापरवत् । तत्र यद्यव्यवहितमपेक्ष्य व्यवहितं विप्रकृष्टं भवति, तथाऽप्यन्यद् विप्रकृष्टतरमपेक्ष्य सन्निकृष्टं भवतीतीतरत्र व्यवहितेनापि भवितव्यम् । यद्येवम्, उपपदग्रहणं किमर्थम् ? पूर्वभूतेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं कृतम् । अन्यथा 'युष्मदि' इत्येतावत्युच्यमाने 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परभूत एव युष्मदि पूर्वस्य मध्यमः स्यात्, न तु पूर्वभूते परस्य । उपपदग्रहणादत्रापि भवति । पूर्वेण परेणापि प्रयुज्यमानमुपपदं भवत्येव ।

पदमञ्जरी

युष्मद्युपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ 'लस्य तिबादयः' इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिबादीनां विशिष्टविधानम्, उत विहितानां तिबादीनां भिन्नेनानेन वाक्येन नियमः ? इति संशये नियम इत्याह—**लस्येत्यधिकृत्येति** । विशिष्टविधाने त्वितरेतराश्रयं स्यात्—सतां तिबादीनां प्रथमादिसंज्ञा, संज्ञायां च तिबादयो भाव्यन्त इति । स पुनर्नियम उपपदनियमो वा स्याद्—युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव, शेषे प्रथम एवेति; पुरुषनियमो वा—युष्मद्येव मध्यमः, अस्मद्येवोत्तमः, शेष एव प्रथम इति । तत्राद्ये पक्षे कुर्वंस्त्वं कुर्वाणस्त्वमिति युष्मदि शतृशानचौ च न स्याताम्, तृजादयश्च न स्युः—कर्ता त्वं कारकस्त्वमिति ? नैष दोषः; एतावान् विषयो युष्मदस्मदुपपदं शेषश्च सर्वश्चासौ पुरुषेषु नियतः । उच्यन्ते च तृजादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति । तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः—युष्मदि मध्यम एव, न प्रथमोत्तमौ; अस्मद्युत्तम एव, न प्रथममध्यमौ; शेषे प्रथम एव, न मध्यमोत्तमाविति । एवं तर्हि तिबादिसूत्रे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषामेव नियमो युक्तः, शेषग्रहणाच्चोपपदनियमे हि युष्मदस्मदी नियते, पुरुषा अनियताः, शेषश्चानियतः । तत्र प्रथम इत्येतावदप्युच्यमानं नियमार्थं विज्ञायते, तत्र च नियमान्तरस्यासंभवात् प्रथम एवेति नियमः; यत्र च प्रथमाप्रथमप्रसङ्गस्तत्रैवंविधो नियमः कर्तव्यः; शष एव च तथा प्रसङ्ग इति तत्रैव नियमो भविष्यति, किं शेषग्रहणेन ! पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी वा नियते, प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव प्रथम इत्येवं प्रथमनियमः कर्त्तव्यः । न चान्तरेण शेषग्रहणमेवंनियमः शक्यते कर्त्तुमिति कर्त्तव्यमेव शेषग्रहणम् । अतः शेषग्रहणम् ।

सूत्रकारस्यापि पुरुषनियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति—**तेषामयं पुरुषनियमः क्रियत इति ।** तेषामित्युद्भूतावयवभेदस्तिबादिसमुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षयाऽवयवषष्ठी । तेषां तिबादीनामवयवो यो मध्यमपुरुषस्तस्योपपदनियमः क्रियत इत्यर्थः, सापेक्षस्यापि पुरुषशब्दस्य गमकत्वात् समासः । अथ वा तेषामिति

भावबोधिनी

'लस्य' [ल के स्थान पर]—इसका अधिकार करके तिप् आदि का सामान्यरूपेण विधान किया गया है ।

युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे=समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति। त्वं पचसि, युवां पचथः, यूयं पचथ। अप्रयुज्यमानेऽपि—पचसि, पचथः, पचथ॥

न्यासः

समानाधिकरण इत्यनेन समानाभिधेय इति व्याचक्षाणोऽयमधिकरणशब्दोऽभिधेयवचनः सूत्र उपात्त इति दर्शयति। तत् पुनरभिधेयं यत्र लकार उत्पद्यते कर्तरि कर्मणि वा कारके प्रत्यासत्तेस्तदेव विज्ञायते इत्याह—**तुल्यकारक इत्यादि**। तुल्यं कारकं यस्य तत् तथोक्तम्। तुल्यशब्देन समानशब्दस्यार्थो दर्शितः। **प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपीति**। अनेन स्थानिन्यपीत्यस्यार्थमाचष्टे। स्थानशब्दः प्रसङ्गवाची—स्थानमस्यास्तीति स्थानी। कस्य च स्थानम्? तस्यैव स्थानमस्ति यस्यार्थो गम्यते, शब्दो न प्रयुज्यते। तदेतदुक्तम्भवति—अप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि, अपिशब्दात् प्रयुज्यमानेऽपि। समानाधिकरणग्रहणं किम्? 'त्वया पच्यते' इत्यत्र मा भूत्, भिन्नं ह्यत्राधिकरणम्। तथा हि—'त्वया' इत्येतत् कर्तृवाचि; कर्तरि तृतीयाविधानात्। 'पच्यते' इति कर्मवाचि; कर्मणि लकारविधानात्॥ १०५॥

पदमञ्जरी

कर्मणि षष्ठी, पुरुषद्वारको नियमः पुरुषनियमः, पुरुषद्वारेण ते नियम्यन्त इत्यर्थः। उपोच्चरितं पदमुपपदम्, शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः, उपशब्दः सामीप्ये, ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति। **व्यवहिते चेति**। समीप इत्येव सिद्धे उपपदग्रहणादापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य ग्रहणम्। व्यवहितमपि च व्यवहिततरापेक्षया संनिकृष्टमिति भावः। उपपदग्रहणं तु पूर्वभूतेऽपि युष्मदि यथा स्यात्, अन्यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परभूते एव स्यात्। ननु यथा स्थानिन्यपीति वचनात् सर्वथाऽप्रयुज्यमानेऽपि भवति तथा पूर्वप्रयोगेऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्थानिनीति भविष्यति, नैतदस्ति; सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव स्यात्।

समानाभिधेय इति। अधिकरणशब्दोऽभिधेयवचन इति दर्शयति। पुनः समानाभिधेये लकारेण नियम्यमानेन वा पुरुषेण। त्रिविधं चाभिधेयं लकाराणाम्—भावः कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्भाववाचिना लान्तेन सामानाधिकरण्यासंभवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह—**तुल्यकारक इति**। तुल्यमेकं कारकं यस्य तत्तथोक्तम्, स्थानिन्यपीति स्थानशब्दप्रसङ्गवाची, स्थानमस्यास्तीति स्थानी। तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च प्रसङ्गोऽस्ति। उच्यते चेदं स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारणं विज्ञायते—प्रसङ्ग एव यस्य, न तु प्रयोग इति। स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा—यस्य स्थाने आदेशो विधीयते स स्थानीति। इह त्वप्रयुज्यमानता सादृश्यात् युष्मदि प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः। अपिशब्दात्प्रयुज्यमानेऽपि, तदाह—**स्थानिन्यपीत्यादिना**। स्थानिन्यपीति कोऽर्थः? प्रयुज्यमानेऽप्य प्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः। उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोऽनुवादः। समानाधिकरण इति किम्? त्वया गम्यत इत्यत्र मा भूत्।

भावबोधिनी

उनमें यह पुरुषनियम किया जा रहा है—युष्मद् उपपद रहने पर, व्यवहित और अव्यवहित रहने पर, समानाधिकरण=समान अभिधेय वाले=तुल्यकारकवाची रहने पर, [युष्मद् के] स्थानिनि=प्रयुक्त रहने पर और प्रयुक्त न रहने पर मध्यमपुरुष होता है। [भाव यह है कि युष्मद् शब्द उपपद रहे, उसका प्रयोग हुआ हो अथवा न हुआ हो किन्तु समान कारक अर्थ का प्रतिपादन करने वाला हो अर्थात् तिङ् प्रत्यय और युष्मद् दोनों का एकही कारक—कर्त्ता अथवा कर्म—अर्थ रहने पर मध्यम पुरुष होता है।]

उदा०—त्वं पचसि, युवां पचथः, यूयं पचथ। [तुम पकाते हो, तुम दोनों पकाते हो, तुम सब पकाते हो] युष्मद् का प्रयोग न होने पर भी [मध्यमपुरुष प्रत्यय होते हैं—] पचसि, पचथः, पचथ॥ १०५॥

३४७. प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥ (२१६३)

प्रहासः = परिहासः, क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेश्चोत्तमः,

न्यासः

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ प्रहासे गम्यमान इति । **यत्र भूतार्थाभावाद् वचनेनैव** केवल तत्र वक्तुरभिप्रायाविष्करणेन प्रहासो गम्यते । **मन्योपपद इति ।** मन्यतिरुपपदमुच्चारितं पदं यस्य स तथोक्तः । मध्यमस्य धातोर्विधानाद् धातुरन्यपदार्थो विज्ञायत इत्याह—**धातोरिति । स चैकवदिति । यत्र द्वौ**

पदमञ्जरी

क्वचित्तु वृत्तावेवायं ग्रन्थः पठ्यते, इह च अतित्वं पचति अत्यहं पचतीत्यत्रातिक्रान्तप्रधानेन समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह त्वीषदसमाप्तस्त्वं त्वत्कल्पः पचसि, मत्कल्पः पचामीति कालान्तरदृष्टगुणरहितो युष्मदस्मदर्थ एव त्वत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यत इति मध्यमोत्तमौ भवतः, तत्सदृश-पदार्थान्तराभिधाने तु प्रथमः, तथा त्वत्तरः पचसि, मत्तरः पचामि, परमत्वं पचसि, परमाहं पचामीति, कालान्तरा-दृष्टगुणातिशयविशिष्टो युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एवं च युष्मदर्थे मध्यमः, अस्मदर्थे उत्तम इतीयता सिद्धं युष्मदस्मदर्थे चेल्लकार उत्पन्नस्तर्ह्येव मध्यमोत्तमा भवति; प्रकृतेरेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्तृत्वात् । एतच्च 'आन्महतः' इत्यत्रोपपादयिष्यामः । तथा च मन्त्रे—'यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम्' (ऋ० ८.४४.२३) इति, अहं त्वं स्यां त्वं वाहं स्याम्' इति प्रकृत्याश्रयः पुरुषो दृश्यते इह भवान्पचत्विति युष्मदर्थ-प्रतीतेः स्थानिन्यपीति मध्यमः प्राप्नोति, वा युष्मदर्थत्वात्, अलिङ्गः सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थः । भवदर्थस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषयः । यथैव हि माणवकाधीष्वेत्यभिमुखीभावो गम्यते, एवं त्वमधीष्वेत्यपि । तथा च युष्मदः सर्वत्रैव संबोधने प्रथमा आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं च भवति, पदात्परत्वे च निघात इति केचिदाहुः । उक्तं च—

सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वां प्रथमां युष्मदो विदुः ॥ (वा० प० ३. १०.४)
युष्मदः प्रथमान्तस्य परश्चेन्न पदादसौ ।
युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ॥ (वा० प० ३.१०.६) इति ।

सत्यम्; सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्दः, प्रथमा तु शुद्धैव; अभिमुखीभावेऽस्यापि प्रातिपदकार्थ एवान्तर्भावात् यत्र त्वनन्तर्भावः, तत्र तदभिद्योतनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्वरोपि; अन्यथा युवं हि स्थः स्वर्पती (ऋ० ९.१९.२), यूयं पात स्वस्तिभिः (ऋ० ७.१.२०), हये देवा यूयमिदापयः स्थ' (ऋ० २.२९.४) इति पादादावप्यन्तोदात्तत्वं पदात्परत्वेऽप्यनिघातः । तदेवं भवच्छब्दस्यासम्बोधनविषयत्वाल्लिङ्गवत्त्वाच्चा-युष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति स्थितम् ॥ १०५ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ प्रहासे गम्यमान इति । यत्र भूतार्थाभावाद्वचनैव केवलं तत्र वक्तुरभिप्रायाविष्करणे प्रहासो गम्यते । मन्यतिशब्दस्यैकदेशानुकरणं मन्येति, मन्य उपपदं यस्य स तथोक्तः । लस्य धातोर्विधानात्तदादेशत्वाच्च मध्यमस्य धातुरन्यपदार्थ इत्याह । **मन्योपपदे धाताविति ।**

भावबोधिनी

प्रहास = परिहास, क्रीड़ा, हँसी-मजाक । प्रहास प्रतीयमान रहने पर, मन्यधातु उपपद रहने पर धातु से मध्यम पुरुष होता है, मन्य धातु से उत्तम पुरुष होता है, और उसका एकवद्भाव हो जाता है । उदा०—एहि, मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति, न हि भोक्ष्यसे, भुक्तः सोऽतिथिभिः । आइये, सोचते होगे चावल खाऊँगा, नहीं खा पाओगे, उसे तो अतिथि लोग खा गये । आइये, समझते होगे रथ से जाऊँगा, नहीं जा पाओगे, उस रथ से तो तुम्हारे पिता जा चुके

स चैकवद्भवति । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति नहि भोक्ष्यसे, भुक्तः सोऽतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममध्यमौ विधीयेते ।

प्रहासे इति किम् ? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति । सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

३४८. अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥ (२१६४)

न्यासः

मन्तारौ बहवो वा तत्रायमेकवद्भावो विधीयते । अन्यत्र तु मन्तुरेकत्वादेवैकवचनं सिद्धम् । **मध्यमोत्तमयोरिति ।** यथाक्रमं युष्मदस्मदोरुपपदयोः समानाधिकरणयोरप्रयुज्यमानयोरप्यर्थस्य विद्यमानत्वात् । यथा प्रत्युदाहरणे पूर्वकमुपपदग्रहणं युष्मच्छब्देनाभिसम्बद्धमिहानुवर्ततेति तन्मन्यतिनाऽशक्यमभिसम्बन्धुमिति पुनरुपपदग्रहणं क्रियते । मन्यतेरिति श्यना निर्देशः, 'मन ज्ञाने' इत्यस्य दैवादिकस्य ग्रहणं यथा स्यात्; 'मनु अवबोधने' इत्यस्य तानादिकस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थः । तेनेह न भवति—एहि मनुषे रथेन यास्यामि नहि यास्यसि यातस्तेन ते पितेति । एवं हि मनोतेर्भवति ॥ १०६ ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ यदा युस्मदस्मदी द्वे अप्येते उपपदे स्तः, तदा कथं भवितव्यम् ? यदि कर्तृशक्ती आधारप्रतिनियते अपेक्ष्येते, तदाऽख्यातमपि पृथगेव प्रयुज्यते—पचसि पचामि चेति । अथाविरोधाच्छक्तिद्वयेऽपि

पदमञ्जरी

प्रकृतिभूते सतीत्यर्थः । **स चैकवदिति ।** अर्थद्वारकश्चोत्तमस्यैकवद्भावः, एकस्य वाचको भवतीत्यर्थः, द्वयोर्बहुषु मन्तृषु एकवचनमेव भवतीति यावत् । यत्र हि द्वौ मन्तारौ बहवो वा, तत्रैकवद्भावो विधेयः; अन्यत्र तु मान्तुरेकत्वादेव सिद्धम् । **एकवच्चेति ।** च शब्दोन्वाचये, तेनैकवद्भावाभावेऽपि एकस्मिन्नपि मन्तरि प्रधानशिष्टौ मध्यमोत्तमौ भवतः ।

अन्वाचयमेव दर्शयितुमयत्नसाध्यमेकं मन्तारमुदाहरति—**एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यस इति ।** सत्यप्योदने भोक्तुमागतं श्यालादिकं प्रति एतत्प्रयुज्यत इति परिहासावगतिः । द्विबह्वोस्तूदाहरणे—एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे नहि भोक्ष्येथे भुक्तः सोऽतिथिभिः; एहि मन्ये रथेन यास्यथ यातस्तेन पिता इति । **मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोरिति ।** युष्मदस्मदर्थस्य गम्यमानत्वात् प्रत्युदाहरणवत् प्रकृतमुपपदग्रहणं युष्मदा सम्बद्धम् । तच्च तथैवेहाप्यनुवर्त्यमिह मा भूत्—एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सोऽतिथिभिरिति । तदशक्यं मन्यतिना सम्बन्धुमिदि पुनरिहोपपदग्रहणम्, अन्यथा मन्यतौ परत एव स्यात् । श्यनानिर्देशान्मन ज्ञानइत्यस्य ग्रहणम्, न तु 'मनु अवबोधने' इत्यस्य एहि मनुषे रथेन यास्यामिति एवं तस्य भवति । प्रत्युदाहरणे अतिथि प्रति तथाभूतार्थवचनम् ॥ १०६ ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतस्तत्र यदि कर्तृशक्ती स्वाधारनियते विवक्ष्येते; तदा लकारोऽपि भेदेनोत्पद्यते—त्वं चाहं च पचसि, पचामि चेति । सहविवक्षायां तु द्वयोरपि शक्त्योरेको

भावबोधिनी

हैं । [मन्य में] मध्यमपुरुष तथा [भुज् और या में] उत्तम पुरुष के प्राप्त रहने पर [मन्य में] उत्तमपुरुष और [भुज् तथा या में] मध्यम पुरुष का विधान किया जा रहा है । [ये वाक्य हंसी-मजाक के प्रसंग में साले बहनोई आदि के परस्पर वार्तालाप के रूप में हैं । इनमें जहाँ मध्यमपुरुष होना चाहिये था—मन्यसे, वहाँ उत्तमपुरुष किया गया 'मन्ये' और जहाँ उत्तमपुरुष होना चाहिये था 'भोक्ष्ये' 'यास्यामि'; वहाँ मध्यमपुरुष हुआ है—'भोक्ष्यसे, पास्यसि ।'

प्रहासे—इसका क्या फल है ? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये, (आइये, समझते हो चावल खाऊँगा), सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे (ठीक ही सोचते हो ।) [यहाँ यथार्थकथन में व्यवस्थानुसार ही पुरुष हुए हैं ।] ॥ १०६ ॥

उत्तमपुरुष का नियम किया जा रहा है । अस्मद् उपपद रहने पर [अस्मद् और तिङ् प्रत्यय का] समान अर्थ रहने पर, प्रयुज्यमान अथवा प्रयुज्यमान न रहने पर दोनों स्थितियों में उत्तमपुरुष होता है । उदा०—अहं पचामि ।

उत्तमपुरुषो नियम्यते। अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमपुरुषो भवति। अहं पचामि। आवां पचावः। वयं पचामः। अप्रयुज्यमानेऽपि—पचामि। पचावः। पचामः॥

३४६. शेषे प्रथमः॥ १०८॥ (२१६५)

'शेषे' इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते। यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न स्तः, तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति। पचति। पचतः। पचन्ति॥

न्यासः

लकार उत्पद्यते, तदा विप्रतिषेधादुत्तम एव भवति—त्वञ्चाहञ्च पचाव इति। यद्यपि 'त्यदादीनां यद् यत् परं तच्छिष्यते'[1] इत्यस्मच्छब्दस्य शेषो भवति, तथापि स्थानिन्यपीति मध्यमस्य प्राप्तौ सत्यां परत्वादुत्तम एव भवति। आवां पचाव इत्यत्र ह्यस्मच्छब्दस्य युष्मदर्थोऽपि वाच्यः, अन्यथा हि द्विवचनं न स्यात्। न ह्यस्मच्छब्दस्यैव द्वित्वमुपपद्यते॥ १०७॥

शेषे प्रथमः॥ १०८॥

पदमञ्जरी

लकार उत्पद्यते। तत्र युष्मदि मध्यमः, अस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन—'त्वं चाहं च पचावः, अहं च त्वं वृत्रहन् संयुज्याव' इति। यदापि त्यदादीनां यद्यत्परमित्यस्मदः शेषस्तदापि स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव भवति—आवां पचावः॥ १०७॥

शेषे प्रथमः॥ उपपद इति निवृत्तम्। शेष इति विषयसप्तमी, न पुनः परत इति तदाह—**शेष इति। मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यत इति।** अन्यो विषय इत्यर्थः। यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तस्तत्र शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभावः शेषः, न पुनरन्यसद्भाव इति दर्शयति। किं सिद्धं भवति? त्वं च देवदत्तश्च पचथः, अहं च देवदत्तश्च पचावः, त्वं चाहं च देवदत्तश्च पचाम इति। अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च यः समुदायः स युष्मदस्मद्भ्यामन्यः, तथापि युष्मदस्मदी तावत्स्त इति तत्सद्भावनिमित्तौ मध्यमोत्तमौ भवतः। न तु तदभावनिमित्तः प्रथमः। अन्यसद्भावे तु निमित्ते स्यादेव प्रथमः। यदाह—तत्र युष्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति॥ १०८॥

भावबोधिनी

आवां पचावः। वयं पचामः। अस्मद् का प्रयोग न रहने पर भी—पचामि, पचावः, पचामः। [मैं पकाता हूँ। हम दोनों पकाते हैं। हम सब पकाते हैं।]॥ १०७॥

मध्यम और उत्तम के विषय से भिन्न को 'शेष' शब्द से कहा जाता है। अर्थात् दोनों के बाद जो भी बचता है सभी में प्रथमपुरुष होता है। जहाँ पर समानाधिकरण = समान अर्थ वाले युष्मद् या अस्मद् उपपद नहीं रहते हैं, वहाँ शेष में प्रथमपुरुष होता है। उदा०—पचति, पचतः, पचन्ति। (वह पकाता है। वे दोनों पकाते हैं। वे सब पकाते हैं।)

विमर्श—पुरुषव्यवस्था के लिए सूत्रों में कुछ पारिभाषिक शब्द प्रयुक्त हैं, उनके अर्थ का स्पष्टीकरण आवश्यक है। उपपद = समीपप्रयुक्त पद, सामानाधिकरण। समान = तुल्य है, अधिकरण = अभिधेय अर्थ जिसका, अर्थात् युष्मद् आदि का अर्थ जो कर्ता या कर्म कारक है, वही कारक यदि तिङ् प्रत्यय का भी अर्थ है तो दोनों समानार्थक हो जाते हैं। जैसे—'त्वं पचसि' यहाँ युष्मद् का अर्थ है कर्त्ता और मध्यमपुरुष सिप् का अर्थ है कर्ता। दोनों समान अर्थ के वाचक हैं। अतः मध्यमपुरुष होता है। त्वं दृश्यसे (तुम देखे जाते हो) यहाँ युष्मद् का अर्थ कर्म कारक है और कर्म अर्थ में ही 'थास्' = 'से' प्रत्यय हैं। इस प्रकार दोनों समानार्थक हो जाते हैं और मध्यमपुरुष होता

१. इदं 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इति सूत्रस्थवार्त्तिकानुवादमूलकं वृत्तिकृद्वाक्यम्। कौमुदीकारेणापीदं गृहीतम्।

३५०. परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥ (२८)

परशब्दोऽतिशये वर्त्तते। संनिकर्षः = प्रत्यासत्तिः। परो यः संनिकर्षः = वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानम्, स संहितासंज्ञो भवति। दध्यत्र। मध्वत्र।

न्यासः

परः सन्निकर्षः संहिता॥ परशब्दोऽतिशये वर्तते इति। यथा परं सुखं परं दुःखमिति। एतेन यद्यपि परशब्दो दिगादिष्वप्यर्थेषु वर्तते, तथापीहातिशये वर्तमानस्य तस्य ग्रहणमिति दर्शयति। सन्निकर्षः = प्रत्यासत्तिः, संश्लेषश्च। तत्रेह प्रत्यासत्तिर्गृह्यत इति दर्शयन्नाह—**सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिति।** संश्लेषस्तु न गृह्यते, तस्य वर्णेष्वसम्भवाद्। संश्लेषो ह्येककालानां भवति, न च वर्णानामेककालतापत्तिः; क्रमेणोच्चारितत्वादुच्चरितप्रध्वंसितत्वात्। सत्यामपि चैककालतायां न सम्भवत्येव वर्णानां संश्लेषः। तथा हि—संश्लेषः संयोगतो वा स्यात्, समवायतो वा; तत्र पूर्वको द्रव्यस्यैव स्यात्, न तु शब्दस्य—निर्गुणा गुणा इति कृत्वा। इतरोऽपि नैव शब्दस्य सम्भवति, नहि वर्णो वर्णे समवैति; शब्दस्याकाशसमवायित्वात्। न च संयोगसमवाययोरतिशयः सम्भवति; सर्वत्रैकरूपकत्वात् तथा च 'परः' इति विशेषणं नोपपद्यते। प्रत्यासत्तिस्त्वपेक्षाकृतभेदात् प्रकर्षाप्रकर्षाभ्यां प्रयुज्यमानापरग्रहणेन विशिष्यत इति युक्तं तस्य विशेषणत्वम्। कः पुनरसौ परः सन्निकर्ष इत्याह—**अर्द्धमात्रेत्यादि।** अर्द्धं मात्राया इति 'अर्द्धं नपुंसकम्' इति समासः। अर्द्धमात्रायाः कालोऽर्द्धमात्राकालः। यावता कालेनार्द्धमात्रोच्चार्यते सोऽर्द्धमात्राकालः। अतिशयेन सन्निकृष्टान् वर्णानुच्चारयति वक्तरि

पदमञ्जरी

परः सन्निकर्षः संहिता॥ परशब्दोऽतिशये वर्त्तत इति। यथा परं सुखं परं दुःखमिति, दिगादिषु वर्तमानस्य ग्रहणं न भवति सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात्। अर्थान्तरापेक्षमन्यत्वम्, अव्यभिचारिसन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिति, न तु संश्लेषः, तस्य वर्णेष्वसम्भवात्। स हि संयोगश्चेद् द्रव्यधर्मत्वान्न शब्दस्य गुणस्य सम्भवति। समवायश्चेन्न वर्णे वर्णः समवैति; शब्दस्याकाशसमवायित्वात्। येषां तु शब्दो द्रव्यं तेषां न क्वापि शब्दः समवैति। अतिशयोऽपि संयोगसमवाययोः कीदृश इति न विद्मः। प्रत्यासत्तेस्त्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षाप्रकर्षयोगः, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव सन्निकर्षः।

ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादकाः स्थानादयस्तेषां व्यापारोपरतौ वर्णान्तरस्य ये निष्पादकास्तेषां व्यापारारम्भः। तत्रावश्यं मध्ये कियत्यपि कालकला भवति, सूक्ष्मत्वात्तु नोपलभ्यते; पद्मपत्रशतव्यक्तिभेदवत्, तत्कथं परः सन्निकर्ष इत्यत्राह—**अर्धमात्राकालव्यवधान इति।** सत्यम्,

भावबोधिनी

है। स्थानिनि = स्थानी में, स्थानवाला आदेश होता है, उसका प्रयोग रहता है, इसलिए स्थानिनि = प्रयुज्यमान रहने पर। 'अपि' समुच्चायक है। अतः यह अस्थानी = अप्रयुज्यमान का बोध कराता है। इसलिये युष्मद् के प्रयुक्तत्व और अप्रयुक्तत्व दोनों अवस्थाओं में मध्यमपुरुष होता है। इसीलिये त्वं पचसि, और केवल पचसि दोनों प्रयोग शुद्ध हैं। यही प्रक्रिया उत्तम तथा प्रथम के लिये है॥ १०८॥

'पर' शब्द अतिशय अर्थ में है। सन्निकर्ष = प्रत्यासत्ति, 'समीप होना। पर = अत्यधिक जो सन्निकर्ष = वर्णों की आधी मात्राकाल का व्यवधान, वह संहितासंज्ञक होता है। [अर्थात् उच्चारण के लिये अपेक्षित आधी मात्राकाल से अधिक काल न लगा कर दूसरे वर्ण का उच्चारण कर देने पर दोनों की संहिता होती है] उदा०—दधि + अत्र = दध्यत्र, मधु + अत्र = मध्वत्र। [इकार, उकार के तत्काल बाद आकार का उच्चारण होने से दोनों की संहिता में यण् सन्धिकार्य होता है।]

संहिताप्रदेशाः—'संहितायाम्' (६.१.७२) इत्येवमादयः ॥

३५१. विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥ (२७)

विरतिः=विरामः, विरम्यतेऽनेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो भवति । दधिँ । मधुँ (८.४.५७) ।

न्यासः

पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादकास्ताल्वादयस्तेषां व्यापारोपरतौ वर्णान्तरस्य च ये निष्पादकास्ताल्वादयस्तेषां व्यापारोपवेशनमर्द्धमात्राकालमाहुः । स वर्णानां व्यवधानः=व्यवधायको यस्मिन् सोऽर्द्धमात्राकालव्यवधानः सन्निकर्षः । यदि वर्णानामर्द्धमात्राकालव्यवधानः सन्निकर्षः, कथं तर्हि दध्यत्रेत्यादौ व्यवधायककालो नोपलभ्यते, वर्णाः संश्लिष्टा एवोपलभ्यन्ते ? नैतत्; तस्य कालस्य सूक्ष्मतयोपलब्धुमशक्यत्वान्निरन्तरा वर्णास्तत्रोपलभ्यन्ते, न तु व्यवधायकस्य कालस्याभावात् । किमर्थं पुनरेतदारभ्यते, यावता परमेव सन्निकर्षं संहितेति वदन्त्याचार्याः, तथा हि संहितामधीष्वेत्युक्ते परं सन्निकर्षमेवाधीते शिष्यः ? नैतदेवम्; पदस्य पदान्तरेण यदानन्तर्यं सा संहितेति लोकेऽभिधीयते । तथा च वक्तारो वदन्ति—संहितामधीते न पदानि, पदान्यधीते न संहितामिति । तथा चैकपदे हि संहिताकार्यं न स्यात् 'इको यणचि' इति—कुमार्यौ, कुमार्य इति । सति ह्यस्मिन् वर्णानां सन्निकर्षविशेषस्यानेन संहितासंज्ञा विधीयत इति सर्वत्रैव भवति ॥ १०९ ॥

विरामोऽवसानम् ॥ विरतिर्विराम इति भावे घञ् । विरामो वर्णोच्चारणाभावोऽवसानसंज्ञो भवति । **विरम्यतेऽनेनेति विराम इति** विरामशब्दस्य द्वितीयमर्थं दर्शयति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनादसंज्ञायामपि 'हलश्च' इति घञ् । अत्र पक्षे येनान्त्येन वर्णेन विरम्यते सोऽवसानसंज्ञो भवति । तत्र पूर्वस्मिन्

पदमञ्जरी

एतावद्व्यवधानमवर्जनीयत्वात्सह्यते, अधिकेन तु कालेन व्यवधानं परग्रहणेन व्यावर्त्यंत इत्यर्थः । यद्येवम्, द्रुतायामेव वृत्तौ स्यान्न मध्यमायां विलम्बितायां वा, न हि तथा तयोः सन्निकर्षो यथा द्रुतायां तुल्यः सन्निकर्षः । सर्वासु वृत्तिषु नैरन्तर्येणोच्चारणाद्यवर्णोपलम्भकभेदात्तु वृत्तिविशेषः । द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः, मध्यमायामधिकः, विलम्बितायामधिकतरः । द्विविधा हि ध्वनयः—प्राकृताः, वैकृताश्च । प्राकृता वर्णानामुत्पादकाः, वैकृते तु पुनः पुनरुपलम्भः, मध्यवर्ती तु कालः सर्वासु वृत्तिषु तावानेव । यद्वा—यस्यां वृत्तौ यावता कालेन व्यवायोऽवश्यम्भावी, ततोधिकेन व्यवायः परग्रहणेन व्यावर्त्यते । पदस्य पदान्तरेण यदानन्तर्यं तत्रैव लोके संहिताशब्दः प्रसिद्धः । तथा च—संहितामधीते न पदानि, पदान्यधीते न संहिताम् इति वक्तारो भवन्ति, ततश्च कुमार्यावित्यादौ पदावयवे संहिताकार्यं न स्यादिति सूत्रारम्भः ॥ १०९ ॥

विरामोऽवसानम् ॥ विरतिर्विराम इति । विराम इति भावे घञ् । विरामः=वर्णोच्चारणाभावः । अर्थान्तरमाह—**विरम्यतेऽनेनेति वा विराम इति ।** 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यसंज्ञायामपि 'हलश्च' इति करणे घञ्, पूर्वत्राभावः संज्ञी उत्तरत्रान्त्यो वर्णः, तेन हि विरम्यते । तत्राद्ये पक्षे 'खरवसानयोः' इति परसप्तमी, कथं पुनरवसानेन, पौर्वापर्यमभावो हि सः, खरा वा, कथम् ? न हि यदा खरस्ति तदा रेफः, यदा रेफस्तदा खर्; वर्णानां क्रमभावित्वाद्, उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च । अथ तत्र बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यं तदभावेऽपि समानम् । एवं 'वावसाने' इत्यत्रापि । द्वितीये तु पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते—खरि परतो

भावबोधिनी

संहिता के प्रदेश 'संहितायाम्' (पा० सू० ६।१।७२) आदि ॥ १०९ ॥

विरति=विराम, रुकना अथवा जिससे रुका जाता है, वह विराम है । विराम की अवसान संज्ञा होती है । उदा०—दधिँ । मधुँ । [अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः (पा० सू० ८।४।५७) में 'वाऽवसाने' (पा० सू० ८।४।५६) से अवसाने की अनुवृत्ति होने के कारण अवसान में ही अण् अनुनासिक होता है ।] वृक्षः । प्लक्षः [यहाँ 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (पा० सू० ८।३।१५) से रेफ का विसर्ग अवसान में होता है ।]

न्यासः

पक्षेऽभावे पौर्वापर्याभावात् 'खरवसानयोः' इत्यत्रावसानापेक्षया विषयसप्तमीयं विज्ञायते, न परसप्तमी। खरपेक्षया तु परसप्तमीयम्।

अन्ये तु—यद्यभावे पौर्वापर्यं न सम्भवतीत्यवसानापेक्षया 'खरवसानयोः' इति परसप्तमी नोपपद्यते, तदा 'इको यणचि' इत्यादावपि परसप्तमी नोपपद्यते। कथम्? वर्णानां क्रमभावित्वात्, उच्चरितप्रध्वंसितत्वाच्च। यदेगस्ति तदाज् नास्ति, यदा त्वजस्ति तदेग् नास्ति। अथात्र बुद्धिप्रकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रित्य परसप्तमीष्यते, तदा 'खरवसानयोः' इत्यत्रापि तथैवेष्टव्येति मन्यमाना अवसानापेक्षयापि परसप्तमीमिच्छन्ति।

अपरे तु—अन्त्यस्य तु वर्णस्यावसानसंज्ञायां सत्याम् 'खरवसानयोः' इति षष्ठी विज्ञायते। अत्रावसानापेक्षया स्थानषष्ठी। रेफस्यावसानस्य विसर्जनीय इति खरपेक्षया त्वानन्तर्यलक्षणा षष्ठीति वदन्ति। तन्मते स्थानषष्ठ्यां हि 'रो रि' इत्यतो रेफस्यानुवृत्तस्य यत् स्थानित्वं तद् विरुध्यते। तदेवमेकापि विभक्तिर्यथायोगं विभज्यते। ननु चाभावपक्षेऽपि पूर्वस्मिन्नपि भागेऽनुच्चारणमस्ति, तत्रापि विसर्जनीयः प्राप्नोति—रथ इति, अस्ति ह्यत्रापि रेफात् प्रागुच्चारणम्? नैष दोषः; तत्र हि प्रकृतं पदग्रहणं रेफेण विशिष्यते—रेफान्तस्य पदस्येति। न च पूर्वेण रेफेण रेफान्तं पदं भवति। नन्वेवमप्यर्थस्यैषा संज्ञा स्यादिति 'खरवसानयोः' इत्यत्र 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषा नोपतिष्ठते। शब्दे हि सप्तमीनिर्दिष्टे सतीयमुपतिष्ठते, नार्थे। तदनुपस्थाने च परेण रेफेण रेफान्तस्य रथ इत्येतस्य पदस्य पूर्वो यो रेफस्तस्य व्यवहितस्यापि विसर्जनीयः स्यात्, नैष दोषः; ज्ञापकान्न भविष्यति, यदयम् 'उरण् रपरः' इति व्यवहितस्य रेफस्य विसर्जनीयमकृत्वा निर्देशं करोति, तज्ज्ञापयति—व्यवहितस्य रेफस्य विसर्जनीयो न भवतीति।

नन्वत्र लोके प्रसिद्धेरेवान्त्ये वर्णेऽवसानशब्दस्य संप्रत्ययो भविष्यति। प्रसिद्धो हि लोके—अन्त्ये वर्णेऽवस्यतेः प्रयोगः। तथा हि केनावस्यतीत्युक्ते वक्तारो वदन्ति—इकारेणोकारेण वेति। इकारादिवर्णेनावसानं करोतीत्यर्थः। ततः प्रदेश एवावसानग्रहणं कर्तव्यमिति नार्थः संज्ञासंज्ञिप्रणयनेन, नैतदस्ति; अवपूर्वो हि स्यतिः परिसमाप्तावपि वर्तते—अवसितो वाद इति, अवगमेऽपि वर्तते—अवसितोऽर्थ इति, पराभवेऽपि वर्तते—द्वयोर्विवादेऽवसितो देवदत्त इति। तत्र यदीयं नारभ्यते, तदावसानग्रहणे सन्देहः स्यात्—किमभिधानावसानशब्दस्य ग्रहणमिति? 'विरामोऽवसानम्' इति तु संज्ञासंज्ञिसम्बन्धे क्रियमाणे परिसमाप्त्यादिरर्थो निर्वर्तितो भवति। एवमपि नार्थः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धेन, प्रदेश एव ह्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम्—खरन्त्ययोरिति? एतदपि नास्ति; एवं हि सन्देहः स्यात्—किमन्त्यस्य वर्णस्य? उत पदस्य? आहोस्विद् वाक्यस्येति? तत्रान्त्यस्य विशेषणार्थं वर्णग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात्। तस्मात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः कर्त्तव्यः।

पदमञ्जरी

रेफस्य विसर्जनीयो भवति, अवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इति स्थान्यादेशस्य विषयता विवक्ष्यते। एवं 'वाऽवसाने' इत्यत्रापि।

दधिँ मधुँ इति। 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' अत्र 'वावसाने' इति वर्तते। ननु च लोक एवावसानशब्दो विरामे प्रसिद्धः, यद्यप्यवपूर्वः स्यतिरवगतौ वर्तते केनैतदवसीयत इति? पराभवेऽपि अवसितो देवदत्त इति। अवसानशब्दस्तु। विराम एव प्रसिद्धः। न च रेफस्यावगतिपराभवयोः करणत्वं सम्भवतीति नार्थः

भावबोधिनी

अवसान के प्रयोगस्थल—'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (पा० सू० ८।३।१५) आदि हैं।

विमर्श—भाष्यकार के अनुसार 'संहिता' और 'अवसान' इन दोनों संज्ञाओं को बनाने की आवश्यकता

वृक्षः। प्लक्षः (८.३.१५)।

अवसानप्रदेशाः—'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (८.३.१५) इत्येवमादयः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

॥ समाप्तश्चायं प्रथमाध्यायः॥

न्यासः

वृक्षः, प्लक्ष इति। 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः'। दधिँ मधुँ इति। 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति। अत्र हि 'वावसाने' इत्यतोऽवसानग्रहणमनुवर्त्तते॥ ११०॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरण-पञ्जिकायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥

पदमञ्जरी

संज्ञाकरणेन, तदाह—**संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धमिति।** संहिताशब्दोऽपि सन्निकर्षमात्रे प्रसिद्धः, न पदयोरेव सन्निकर्ष इति **वार्त्तिककारो** मन्यते॥ ११०॥

पं० हरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

भावबोधिनी

नहीं थी क्योंकि लोकव्यवहार से ही इनका ज्ञान सम्भव है। 'संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम्'॥ (म० भा० १।४।११०) परन्तु पाणिनि ने अनेक अन्य संज्ञाओं के समान इन्हें भी स्वीकार किया है॥ ११०॥

॥ इस प्रकार जयादित्यविरचित काशिकावृत्ति के प्रथम अध्याय का चतुर्थपाद समाप्त हुआ॥

॥ जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचित भावबोधिनी हिन्दी-व्याख्या में काशिकावृत्ति के प्रथम अध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

३५२. समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ (६४७)

परिभाषेयम् । यः कश्चिद् इह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स सर्वः समर्थो वेदितव्यः ।

न्यासः

समर्थः पदविधिः ॥ परिभाषेयमिति । परितो व्यापृता भाषा =परिभाषा । तथा **चोक्तम्**—'परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत्, यथा—वेश्म प्रदीपः' (म० भा० २.१.१, पृ० ३१-४) पुनरेतद् विज्ञायते—परिभाषेयम्, नाधिकार इति ? पदविधिग्रहणाल्लिङ्गात् । उत्तरत्र हि सर्वः पराङ्गवद्भावादिरनुक्रंस्यमानः पदविधिरेव । तत्र यद्ययमधिकारः स्यात्, पदविधिग्रहणमनर्थकं स्यात्; व्यावर्त्याभावात् । परिभाषायां त्वस्याम्, परिभाषा ह्येकदेशस्थापि सर्वत्र शास्त्रे व्याप्रियत इत्यसति पदविधिग्रहणे वर्णविधावप्युपतिष्ठेत । ततो वर्णविधिनिरासार्थं क्रियमाणं पदविधिग्रहणमर्थवद्भवति । तस्मात् पद-

पदमञ्जरी

समर्थः पदविधिः ॥ परिभाषेयमिति । नाधिकारः, पदविधिग्रहणात्, अन्यथा वक्ष्यमाणानां पराङ्गवद्भावादीनां पदविधित्वाव्यभिचारादनर्थकं तत्स्यात् । परितः=सर्वतः-पूर्वत्र, परत्र, व्यवहिते च, अनन्तरे च—भाष्यते कार्यमनयेति करणे 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । भावसाधन एव वाग्भेदोपचारात् सूत्रे प्रयुज्यते । इदंशब्दस्य सूत्रे प्रयुक्तस्यापि विधेयपरिभाषाशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता । **स सर्व इति** । ननु यः कश्चित्पदविधिरिति सामान्यनिर्देशेनैव तद्धर्मभूता व्याप्तिरुक्ता, किं सर्वग्रहणेन ? नैतदस्ति; 'यः कश्चिद् ब्राह्मण आनीयताम्' प्रत्युक्ते क्षत्रियादिनिवृत्तिः प्रतीयते, न व्याप्तिः ।

प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुल्लङ्घ्योद्देश्यसमर्पकत्वबलादार्थेन क्रमेण प्रथमभाविनं पदविधिशब्दं व्याख्यास्यन्विधिशब्दः कर्मसाधन इति दर्शयति—**विधीयत इति विधिरिति** । कार्यमित्यर्थः । **पदानामिति** । शेषलक्षणा षष्ठी । पदानां सतां यत्कार्यं विधीयत इत्यर्थः । यदि तु भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत—विधानं विधिरिति, ततः पदेषु कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी—पदानामसतां निष्पादनं पदविधिरिति, तत्र समासतद्धितसुब्धातुवृत्तयो न संगृहीताः स्युः । तत्र हि पदानां सतां समासादिकार्यं विधीयते, न पुनः पदत्वम् । ननु च

भावबोधिनी

यह परिभाषा [सूत्र] है । इस [पाणिनीय व्याकरण] शास्त्र में जो कोई भी पदविधि सुनी जाती है वह सब समर्थ समझनी चाहिये ।

[विधि शब्द की व्युत्पत्ति—] विधीयते इति विधिः अर्थात् जो की जाय वह विधि = कार्य है, पदानाम् = पदों की [पदसम्बन्धी] विधि = पदविधि है और वह [पदविधि] समास आदि [तद्धित, आदि] हैं ।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र 'परिभाषा सूत्र है । परिभाषा इयम्' यह स्त्रीलिङ्ग का प्रयोग विधेय भूत 'परिभाषा' को मानकर किया गया है क्योंकि 'उद्देश्य' एवं विधेय' के परामर्शक सर्वनाम शब्द दोनों में से किसी के भी लिङ्ग का आश्रयण कर लेते हैं । जैसे 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिः जलस्य' आदि में भी है । परितः = सर्वत्र भाष्यते कार्यमनया—इति परिभाषा—इस व्युत्पत्ति के अनुसार यह सूत्र पदसम्बन्धी विधि में सर्वत्र प्रवृत्त होता है । यदि अधिकार सूत्र माना जाता तब केवल आगे वाले सूत्रों में ही प्रवृत्ति हो पाती । दूसरी बात यह है कि इसके आगे पराङ्गवद्भाव आदि जितनी भी विधियाँ हैं, वे सभी पदविधि ही हैं, अतः इसका व्यावर्त्य कोई होगा ही नहीं, फलतः पदविधि का ग्रहण

विधीयत इति विधिः, पदानां विधि=पदविधिः। स पुनः समासादिः।

न्यासः

विधिग्रहणाल्लिङ्गात् परिभाषेयं नाधिकार इत्यवसीयते। यद्येवम् 'इसुसोः सामर्थ्ये', 'न चवाहाहैवयुक्ते' इत्येवमादिषु योगेषु सामर्थ्यग्रहणं युक्तग्रहणञ्च किमर्थं क्रियते, यावता 'पदस्य' इति तत्रानुवर्तते, तत्र पदविधित्वादेवासामर्थ्ये न भविष्यति ? सत्यमेतत्; यदर्थं तु क्रियते तत् तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः।

विधिशब्दोऽयमस्त्येव भावसाधनः—विधानं विधिरिति, अस्ति च कर्मसाधनः—विधीयत इति विधिः। तत्र भावसाधने विधिशब्द आश्रीयमाणे पदानामपरिनिष्पन्नानां परिनिष्पादनं पदविधिरिति पदेषु कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी; तेषां विधिना सम्बन्धात्। कर्मसाधने तु परिनिष्पन्नानां व्यवस्थितानामेव पदानां यत् समासादि कार्यं विधीयते स पदविधिः। तत्र पदेषु च शेषलक्षणा षष्ठी भवति; विधीयमानस्य कार्यस्य पदसम्बन्धित्वेनोपादानात्। तत्र यदीह भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत तदा विभक्तिविधानमेव संगृहीतं

पदमञ्जरी

कर्मसाधनपक्षेऽपि विभक्तिविधानमसंगृहीतं स्यात्, पदान्येव हि तत्र विधीयन्ते न तु पदानां सतां किञ्चिद् ? उच्यते—'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिना तु नियमः क्रियते, न पदविधिः। अथाप्येकवाक्यतया स्वादिसूत्रेण विभक्तीनां विधानम् ? एवमपि कारकविभक्तिषु तावत्क्रियाकारकयोरविनाभूतः सम्बन्धः, उपपदविभक्तीनां तु 'अन्तरान्तरेणयुक्ते' इत्यादीनामुपसर्गविभक्तीनां च 'नेर्विशः' इत्यादीनामेकवाक्यतायां भिन्नवाक्यतायां च पदविधित्वमस्त्येव; उपपदानामुपसर्गाणां च पदत्वात्। समासादिरित्यादिशब्देन तद्धितवृत्त्यादीनां ग्रहणम्, तद्धिता अपि सुबन्तादुत्पद्यन्ते। 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यस्य तु समर्थग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः।

एवम् 'इसुसोः सामर्थ्ये' इत्यादीनामपि समर्थः शक्त इति; तत्रैव समर्थशब्दस्य रूढत्वात्। स्वकार्यनिष्पादनक्षमो हि लोके 'समर्थः' इत्युच्यते। अर्थप्रतिपादनं च शब्दानां स्वकार्यम्। स्वकार्यव्युत्पाद्यत्वेन चाधिकृता लौकिकाः वैदिकाश्च यस्य कस्यचित्प्रतिपादने समर्थाः, उच्यते चेदं समर्थ इति, तत्र सामर्थ्याद्विशेषोऽवगम्यते, स तु विशेषः प्रत्यासत्तेरेवंरूप इत्याह—**विग्रहवाक्यार्थाभिधाने इति**। विशेषेण गृह्यते = ज्ञायतेऽनेन समासार्थ इति विग्रहः। तादृशं च तद्वाक्यं चेति विशेषणसमासः। यद्वा—विशेषेण ग्रहणं विग्रहः, तदर्थं वाक्यं विग्रहवाक्यम्, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमासः। अथ वा—अभेदोपचाराद्विग्रहार्थवाक्यं विग्रह इति विशेषणसमासः, तद्यथा—राजपुरुष इत्ययं समासः, तदर्थं विग्रहवाक्यं राज्ञः पुरुष इति, अस्य योऽर्थस्तदभिधाने राजपुरुषशब्दः

भावबोधिनी

व्यर्थ होगा। इसीलिये प्रस्तुत सूत्र पर महाभाष्य में लिखा है 'परिभाषा' एक स्थान पर रहती हुई भी दीपक के समान सम्पूर्ण शास्त्र को प्रकाशित = उपकृत करती है। इस कारण जहाँ भी पदविधि होती है, वहाँ 'समर्थः' की उपस्थिति होती है। इसीलिये वर्ण विधि में 'समर्थः' की उपस्थिति नहीं होती है।

[अनु०] [विधि शब्द की व्युत्पत्ति] विधीयते इति विधिः—जो किया जाय वह विधि = कार्य है। पदों की विधि = पदविधि, और यह पदविधि समास आदि होती है।

विमर्श—विधि शब्द की व्युत्पत्ति दो प्रकार से हो सकती है—(१) 'विधीयते इति विधिः' यहाँ कर्म अर्थ है। (२) 'विधानं विधिः'—यहाँ भाव अर्थ है। वि पूर्वक √ धा धातु से 'उपसर्गे घोः किः' (पा० सू० ३।३।९२) सूत्र से 'कि' प्रत्यय 'क्' लोप विधा+इ, कित् होने से धातु के आ का लोप 'आतो लोप इटि च' (पा० सू० ६।४।६४) सूत्र से। जब कर्म अर्थ में विधि शब्द माना जाता है तब 'पदानाम् विधिः' में शेष = सम्बन्ध अर्थ में षष्ठी होती है और विद्यमान रहने वाले पदों की विधि = कार्य समासादि का ज्ञान होता है। इस पक्ष में पदत्व विधेय नहीं होता है। किन्तु जब भाव अर्थ में विधि शब्द मानेंगे तब 'पदानां विधिः' यहाँ कर्म में षष्ठी होगी। फलतः विधान का कर्म पदत्व होगा।

समर्थः = शक्तः । विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः ।

अथ वा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बद्धार्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति—'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' (२.१.२४)—**कष्टं श्रितः कष्टश्रितः ।**

न्यासः

स्यात्, समास-पराङ्गवद्भाव-तद्धितवृत्त्यादिकं न संगृह्येत; न हि तत्र पदानामसतां विधानम्, किं तर्हि ? व्यवस्थितानामेव पदानां समासादि कार्यं विधीयते । इतरत्र तु विधिशब्द आश्रीयमाणे तेऽपि संगृहीता भवन्तीति मन्यमानः कर्मसाधनं विधिशब्दमाश्रित्याह—**विधीयत इति विधिरिति ।** ननु चात्रापि पक्षे विभक्तिविधानं न संगृह्येत, न हि 'कर्मणि द्वितीया' इत्येवमादिशास्त्रेण व्यवस्थितानां पदानां किञ्चित् कार्यं विधीयते, अपि तु पदान्येव विधीयन्ते ? यदि न संगृहीतं स्यान् न नाम । न च तदसंग्रहे किञ्चिदनिष्टमापद्यत इत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । **समासादिरिति ।** आदिशब्देन तद्धितवृत्त्यादीनां ग्रहणम् ।

समर्थः शक्त इति । स्वकार्यनिर्वर्त्तनक्षम इत्यर्थः । स हि लोके समर्थ इत्युच्यते । स्वार्थप्रतिपादनमेव शब्दानां स्वकार्यम् । ये चेह लौकिका वैदिकाश्च शब्दा अधिकृतास्ते सर्वे एव स्वकार्यप्रतिपादनं प्रति समर्थाः । तस्मात् 'समर्थः' इति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेषः कश्चिदाश्रीयते । स च विशेषः—वृत्त्यर्थं यद्वाक्यमुपादीयते, प्रत्यासत्तेस्तदर्थप्रतिपादने या शक्तना तल्लक्षणो विज्ञायत इत्याह—**विग्रहवाक्यार्थाभिधान इत्यादि ।**

पदमञ्जरी

समर्थः; अतोऽपि तत्प्रतीतेः, स पुना राजविशिष्टः पुरुषः । **समर्थो वेदितव्य इति ।** साधुत्वेनेति शेषः । **यः** पदविधिः स विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थः सन्साधुर्भवतीत्यस्मिन्पक्षे सूत्रार्थः, नार्थान्तरं साधायः पश्यामः ।

तत्तु सामर्थ्यं प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यम् । न पुनरियं वृत्तिरस्य वाक्यस्यार्थाभिधानसमर्था, नान्यस्येत्येतत्सूत्राक्षरैर्लभ्यते । अत एवास्मिन्व्याख्यानेऽपरितुष्टः सन्व्याख्यानान्तरमाह—**अथ वेति ।** अत्र पक्षे उपचरितवृत्तिः समर्थशब्दः, तदाह—**समर्थपदाश्रयत्वादिति ।** समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स तथोक्तः । अन्वर्थश्च समर्थशब्दो न रूढ इत्याह—**समर्थानां पदानां सम्बद्धार्थानां संसृष्टार्थानामिति ।** यः पदानां विधिः स समर्थानां वेदितव्यः । समर्थानामिति कोऽर्थः ? संबद्धार्थानां संसृष्टार्थानां वेत्यर्थः । तत्र वाक्ये संबद्धार्थता व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम् । अन्तोऽन्यापेक्षा = व्यपेक्षा । आकांक्षासन्निधियोग्यत्वेषु सत्सु यः परस्परसम्बन्धः सा व्यपेक्षा । वाक्ये हि 'राज्ञः' इति पदमनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसम्बन्धं विशेषणभूतमर्थमाचष्टे, स्वसंनिहितं योग्यं च पुरुषमपेक्षते ममाय-

भावबोधिनी

अविद्यमान = अनिष्पन्न पद की विधि—यह अर्थ होगा, पदों को मानकर विधि—यह नहीं होगा । अतः इष्टसिद्धि के अनुरोध से यहाँ पर कर्म अर्थ वाला ही विधि शब्द माना जाता है । इस प्रकार पदसम्बन्धी समास, तद्धित, नामधातु आदि विधियों के पदसम्बन्धी होने के कारण इनमें 'समर्थः' की उपस्थिति होती है ।

[सूत्र में] समर्थ = शक्त । विग्रह वाक्य के अर्थ के कथन में जो समर्थ = शक्त होता है उसे समर्थ समझना चाहिये ।

अथवा समर्थ पदों पर आश्रित होने के कारण 'समर्थ' [माना जाता] है । समर्थ पदों की = सम्बद्ध अर्थों वाले, संसृष्ट अर्थों वाले पदों की विधि = कार्य समझना चाहिये । जैसा कि आगे कहेंगे—'श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त और आपन्न—इन शब्दों के साथ द्वितीया विभक्त्यन्त का समास होता है । (पा० सू० २।१।२४) उदा०—कष्टं श्रितः—कष्टश्रितः ।

विमर्श—समर्थ शब्द का अर्थ है—शक्त । विशेषेण गृह्यते = ज्ञायतेऽनेन समासादिवृत्तीनाम् अर्थः—इति विग्रहः । जो समासादि वृत्तियों के अर्थ बोधन में शक्त होता है वही समर्थ होता है । इसी को मानकर पदविधि होती

न्यासः

विशेषेण गृह्यते विज्ञायतेऽनेनेति विग्रहः, विग्रहश्च तद्वाक्यञ्चेति विग्रहवाक्यम्। अथ वा—विशेषेण ग्रहणं विग्रहः, विग्रहार्थं यद्वाक्यं तद् विग्रहवाक्यम्। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः। विग्रहवाक्यस्यार्थो विग्रहवाक्यार्थः, तदभिधाने तत्प्रत्यायने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः, यथा—राजपुरुष इत्ययं समासः, एतदर्थं यद्वाक्यं राज्ञः पुरुष इति तस्य योऽर्थस्तदभिधाने राजपुरुष इत्ययं शब्दः शक्तः; ततोऽपि तदर्थस्य प्रतीतेः। स पुनरर्थः—संसर्गः, भेदश्च; भेदसंसर्गौ वा। तत्र स्वविशेषस्य स्वामिविशेषेण स्वामिविशेषस्य च स्वविशेषेण यः सम्बन्धः स 'संसर्गः' आख्यायते। स्वान्तरस्य स्वाम्यन्तरेभ्यः, स्वाम्यन्तरस्य स्वान्तरेभ्यश्च व्यावृत्तिः 'भेदः' आख्यायते।

पदमञ्जरी

मिति। 'पुरुषः' इत्येनेनापि पुरुषः स्वनिष्ठोऽभिधीयमानः स्वसंनिहितं राजत्वमवच्छेदकत्वेनापेक्षते—अहमस्येति। अतो विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धः। अनियतसम्बन्धिविषयत्वाच्चापेक्षया यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन सम्बध्यते—राज्ञः पुरुषश्चाश्वश्च, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति, नार्थान्तरस्य। वृत्तौ तु संसृष्टार्थता। एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यम्। वृत्तौ हि राजपदं राजानमभिधायं न तावति पर्यवस्यति, पुरुषमप्याचष्टे, यथा—'गङ्गायां घोषः' इति गङ्गापदं तीरम्। यदि तु तावत्येव पर्यवस्येत्ततो यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति, तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यत्रापि स्यात्। स्वविशेषणसम्बन्धोऽपि स्याद्-ऋद्धस्य राजपुरुष इति। यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति। तथा पुरुषपदमपि राजविशिष्टमेव पुरुषमाचष्टे, न पुरुषमात्रम्। यदि तथा स्यात्ततो यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति, तथा राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्। अतो यस्य विशेषस्य भावादयं विशेषः स एकार्थीभावः।

भाष्योक्ताश्चापरे विशेषाः—

'सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः।

स्वरभेदश्च—

संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणम् ॥ (म० भा० २. १. १)।

चयोगश्च' इति। तथा सुप अलोपश्च भवति वाक्ये—राज्ञः पुरुषः, नीलमुत्पलमिति; समासे तु द्वयोरेकस्मिन्विशिष्टेऽर्थे वृत्तेः पृथगर्थाभावात्स्वभावत एव विभक्तिर्निवर्तते। सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः शास्त्रेणान्वाख्यायते—'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति प्रत्ययलक्षणेन नलोपादिपदकार्यं यथा स्यादिति। पृथगर्थाभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति। तथा वाक्ये व्यवधानं च पृथगर्थत्व एव दृष्टम्—राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष इति, असत्यदृष्टम्, यथा—राजपुरुषपदे न मध्ये पदान्तरं प्रक्षिप्यते। प्रयोगानियमश्च पृथगर्थत्वे दृष्टः—राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ

भावबोधिनी

है। विग्रह वाक्यार्थाभिधाने शक्तः—इसका तात्पर्य है—(१) विग्रह रूपी जो वाक्य उसके अर्थ के कथन में, (२) विग्रह के लिये जो वाक्य, उसका जो अर्थ उसके अभिधान में शक्त, (३) इनमें अभेदोपचार से विग्रहार्थ वाक्य विग्रह है, विशेषण समास है। जैसे—राजपुरुषः यह समास है, इसके लिये जो वाक्य है—राज्ञः पुरुषः, इसका जो अर्थ उसके अभिधान में राजपुरुष यह शब्द शक्त है, क्योंकि इससे भी उसके अर्थ की प्रतीति होती है।

यहाँ अर्थ की तीन स्थितियाँ सम्भव है—(१) संसर्ग, (२) भेद, (३) भेद और संसर्ग दोनों। (१) राजपुरुषः आदि में स्वविशेष = पुरुष का स्वामि विशेष (राजा) का और स्वामि विशेष का तथा 'स्वविशेष' का जो सम्बन्ध है वह 'संसर्ग' है। (२) दूसरे स्व की दूसरे स्वामी से और दूसरे स्वामी की, दूसरे स्व से व्यावृत्ति = पार्थक्य 'भेद' है। उभयवादी के मत में उभय पदार्थ हैं।

न्यासः

तत्र संसर्गवादिनो मते संसर्ग एव शब्दार्थः, व्यावृत्तिस्त्वर्थसंगृहीता। न ह्यव्यावर्त्यमानयोः स्वस्वामिनोः सम्बन्ध्यन्तरेभ्यः संसर्ग उपपद्यते। भेदवादिनस्तु व्यावृत्तिरेव शब्दार्थः, संसर्गोऽर्थसंगृहीतः; न हि व्यावर्त्यमानस्य सम्बन्ध्यन्तरेणासम्बद्धस्य स्वाम्यादेरवस्थानमस्ति। उभयवादिनस्तु उभय एव शब्दार्थः। यदि विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो विज्ञायेत, एवं सति समासतद्धितविषयमेव सामर्थ्यमिति पराङ्गवद्भावविभक्तिविधानयोरियं परिभाषा नोपतिष्ठेत, न हि तत्र विग्रहवाक्यार्थाभिधानमस्ति ? यदि नोपतिष्ठेत, न नाम; न च तदनुपस्थाने किञ्चिदनिष्टमापद्येत। तथा हि—पराङ्गवद्भावे तावन्निमित्तग्रहणं देशयिष्यति भाष्यकारः। तत्र च निमित्तस्य निमित्तिना सामर्थ्यमस्त्येव—मद्राणां राजन्, परशुना वृश्चन्निति। विभक्ति-

पदमञ्जरी

इति। असति तु तत्र न दृष्टः, यथा—राजपुरुषपदे। वर्णेषु स्वरभेदोऽपि पृथगर्थत्व एव दृष्टः—राज्ञः पुरुष इति। द्वावपि नित्स्वरेणाद्युदात्तौ। अभेदे न दृष्टः, यथा—पुरुष इति। वृत्तौ चैकस्वर्यं दृश्यते। किं च, संख्याविशेषोऽवगम्यते पृथगर्थेषु—राज्ञः राज्ञोः राज्ञां पुरुष इति। वृत्तौ त्वभेदैकत्वसंख्या गम्यते, तदेतत् 'अलुगुत्तरपदे' इत्यत्रोपपादयिष्यामः। व्यक्तं चाभिधानं पृथगर्थेषु—तिष्ठति ब्राह्मणस्य कम्बल इति। वृत्तौ त्वव्यक्तमभिधानं—तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इति सन्देहो भवति—संबुद्धिर्वा स्यात् ? षष्ठीसमासो वा ? इति, न चात्र स्वरान्निर्णयः। वाक्येऽप्यामन्त्रितनिघातः कम्बलशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, समासेऽप्यन्तोदात्तता। उपसर्जनविशेषणं च व्याख्यातम्। चयोगश्च भवति पृथगर्थेषु—राज्ञो गौश्चाश्वश्च कम्बलश्चेति। वृत्तौ त्वैकार्थ्याद्भेदनिबन्धनस्य समुच्चयस्याभावाच्चशब्दो निवर्त्तते—राज्ञो गवाश्वकम्बला इति, तदेतैर्विशेषैर्विज्ञायत संभिन्नोभयरूपः पांसूदकवदविभागापन्नो वृत्तावर्थ इति। तेन राज्ञः पुरुषमानय राजपुरुषमानयेति च यद्यप्येक एवानीयत इति कार्य-

भावबोधिनी

भाष्योक्त 'समर्थ' पद की दूसरी व्याख्या यह है कि—समर्थानि पदानि आश्रयो यस्य सः समर्थः।' यह मानकर समर्थ पदाश्रित विधि भी समर्थ है। इस प्रकार समर्थ पदों की विधि को ही यहाँ लिया जाता है। समर्थ पदों = सम्बद्ध संसृष्ट अर्थों वाले पदों की विधि।

सामर्थ्य के दो रूप हैं—(१) एकार्थीभाव और (२) व्यपेक्षा। परस्पर आकाङ्क्षा व्यपेक्षा होती है। जैसे—'राज्ञः पुरुषः' आदि वाक्य में राजा पुरुष की अपेक्षा करता है—मम अयम्। और पुरुष राजा की अपेक्षा करता है—अहम् अस्य। इसके लिये काशिकाकार ने 'सम्बद्धार्थानाम्' यह लिखा है। संसृष्टार्थानाम्—इसके द्वारा एकार्थीभाव का ज्ञान कराया है—पृथक्-पृथक् अवस्थित भिन्न-भिन्न अर्थों वाले पदों की समास में साधारणार्थता (साधारण अर्थ वाला होना) यह एक अवस्था विशेष है इसे एकार्थीभाव कहा जाता है। वाक्य में यह नहीं होती क्योंकि इसमें सबका अर्थ अलग-अलग ही होता है।

नागेशभट्ट आदि नव्यवैयाकरणों के अनुसार परिष्कृत एकार्थीभाव का स्वरूप यह है—'पृथक् पृथगर्थोपस्थापकपदानां समुदायनिष्ठैकशक्त्या एकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभावः।' यहाँ 'शक्तं पदम्' के अनुसार पद लेना चाहिये सुबन्त और तिङन्त नहीं। इसलिये 'औपगवः' आदि में अव्याप्ति नहीं होती है। राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः आदि में अलग-अलग अर्थों के उपस्थापक पदों का समुदायनिष्ठ शक्ति द्वारा राजविशिष्ट पुरुष रूप एक अर्थ की उपस्थिति जनकता है। इस पर विशद चर्चा नव्यव्याकरण के टीका ग्रन्थों में देखी जा सकती है।

पदविधिसंहचरित को भी 'पदविधि' माना जाता है। इसीलिये सन्नन्त आदि में एकार्थीभाव है। अन्यथा सन्नन्त में पदनिष्ठ उद्देश्यता से निरूपित विधेयताश्रयता नहीं होने से पदविधि नहीं होगी। अतः साहचर्य मानना आवश्यक है।

समर्थग्रहणं किम्? पश्य देवदत्त कष्टम्, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम्। (म० भा० २.१.१) 'तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेन' (२.१.३०)—शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। समर्थग्रहणं किम्? किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन। 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः (२.१.३६)'—यूपाय दारु यूपदारु। समर्थग्रहणं किम्? गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे। 'पञ्चमी भयेन' (२.१.३७)-वृकेभ्यो भयं वृकभयम्। समर्थग्रहणं किम्? गच्छ त्वं मा वृकेभ्यः, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् (म० भा० २.१.१)। 'षष्ठी' (२.२.८)—राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः। समर्थग्रहणं किम्? भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य (म० भा०)। 'सप्तमी शौण्डैः' (२.१.४०)—अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। समर्थग्रहणं किम्? शक्तस्त्वमक्षेषु, शौण्डः पिबति पानागारे (म० भा०)।'

न्यासः

विधानेऽपि यास्तावत् कारकविभक्तयस्ता येष्वेव कारकेषु कर्मादिषु विधीयन्ते तेषां क्रियया सम्बन्धोऽस्त्येव। उपपदविभक्तिष्वपि 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्येवमादिषु युक्तग्रहणादीनि सन्ति, तत्रापि सामर्थ्यमस्त्येव। तत्रैवं सम्बन्धे सति विभक्तय इष्यन्ते, न तु विग्रहवाक्यार्थाभिधानलक्षणसामर्थ्ये। एवं तावन्मुख्यार्थवृत्तिः समर्थशब्दो दर्शितः।

इदानीमुपचरितवृत्तिं दर्शयितुमाह—अथ वेत्यादि। समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स समर्थपदाश्रयः, तद्भावः समर्थपदाश्रयत्वम्। ततो हेतोः समासादिः समर्थ उच्यते। आश्रयस्य समर्थत्वादुपचारेणाश्रितोऽपि तथेति व्यपदिश्यते; कारणधर्मस्य कार्य उपचारात्, यथा—नड्वलोदकं पादरोगः। 'समर्थानाम्' इत्यनेन वाक्ये

पदमञ्जरी

योगिनोऽभेदस्तथाप्यभिधानप्रकारो भिद्यते, यथा—ब्राह्मणाः शतं भोज्यन्ताम्, ब्राह्मणानां शतं भोज्यतामिति। तदेवं वृत्तिवाक्ययोरर्थो भिद्यत इति स्थितम्। एवं च तत्र तत्र वावचनं चिन्त्यप्रयोजनम्; भिन्नार्थया वृत्त्या वाक्यस्य बाधाऽप्रसङ्गात्।

अन्ये तु जहत्स्वार्था वृत्तिरिति वदन्तो वृत्तिपदानामानर्थक्यमेवाहुः, तत्तु न रोचयामहे। किं राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न गम्यते? ओमिति चेत् पुरुषमात्रानयनं प्राप्नोति। अथ गम्यते? किं निबन्धना तस्यावगतिः? न तावत् समासस्य तत्र शक्तिः कल्प्या; राजशब्दनिबन्धनायामपि तस्यामनर्थाभावात्। न च वाक्ये राजपदं व्युत्पन्नं पुनः समासे व्युत्पत्तिमपेक्षते, तावत्येव च प्रतिपद्यते राजार्थः। अतो न जहत्स्वार्था वृत्तिः, अर्थाभिधानप्रकारभेद इत्येतदेव सांप्रतम्।

भावबोधिनी

[अनु०] समर्थ ग्रहण का क्या प्रयोजन है? [वास्तव में सूत्र का क्या प्रयोजन है? यही प्रश्न का अभिप्राय है। क्योंकि केवल 'पदविधिः' शब्द से कोई कल्पना नहीं होती है।] 'पश्य देवदत्तः! कष्टम्, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् [देवदत्त! कष्ट देखो, विष्णुमित्र गुरुकुल का आश्रय लिये है।] यहाँ 'कष्टम्' और 'श्रितः' का परस्पर सम्बन्ध नहीं है, 'कष्टम्' का दर्शन क्रिया के साथ और 'श्रितः' का 'गुरुकुलम्' के साथ। अतएव सामर्थ्य के अभाव में समास नहीं होता है।] 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' [तृतीयाविभक्त्यन्त सुबन्त' का तृतीयान्तार्थकृत गुणवाची शब्द के साथ और 'अर्थ' शब्द के साथ समास होता है।] शङ्कुलया खण्डः—शङ्कुलाखण्डः [सरौते द्वारा किया गया टुकड़ा। यहाँ समास होता है।] समर्थग्रहण का क्या प्रयोजन है? 'किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन [यहाँ 'शङ्कुलया' का सम्बन्ध करिष्यसि के साथ है और 'खण्डः' का 'उपलेन' के साथ। अतः दोनों का सामर्थ्य न होने से समास नहीं होता है, 'तुम शंकुला = सरौते से क्या करोगे, देवदत्त ने उपल = पत्थर का खण्ड = टुकड़ा कर दिया।] 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः [चतुर्थ्यन्त सुबन्त का तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख एवं रक्षित के साथ समास होता है।] उदा०—यूपाय दारु = यूपदारु (यूप = यज्ञीय पशु बाँधने का खूँटा, उसके लिये लकड़ी) समर्थग्रहण किसलिये है?

न्यासः

व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमाह। तथा हि 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र वाक्ये राजा पुरुषमपेक्षते—ममायमिति, पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते—अहमस्येति। **संसृष्टार्थानामि**त्यनेन समासे पदानामेकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं दर्शयति। एकार्थीभावश्च पृथगवस्थितानां भिन्नार्थानां पदानां समासे साधारणार्थता नामावस्थाविशेषः। वाक्ये हि साधारणार्थता नास्ति; भिन्नार्थत्वात्। अत एव तत्र भेदनिबन्धना षष्ठ्युपजायते—राज्ञः पुरुष इति। वृत्तौ तूभयपदव्यवच्छिन्नार्थाभिधानात् साधारणार्थता भवति। एतेनैतदुक्तं भवति—समासे हि विशेषणं विशेष्यमनुप्रविशत्येकार्थीभवति विशेष्येण सह, वाक्ये हि विशेषणं विशेष्यात् पृथगवतिष्ठत इति। यस्मिन्नसति, वाक्ये राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति भेदनिबन्धनसमुच्चयप्रतिपादनाय चशब्दः प्रयुज्यते। समासे तु यस्मिन् सति स निवर्त्तते राज्ञो गवाश्वपुरुषा इत्ययमेकार्थीभावो वेदितव्यः। **पश्य देवदत्त कष्टम्, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलमिति**। अत्र कष्टशब्दस्य पश्येत्यनेन सम्बन्धः न तु श्रितशब्देन; तेन सामर्थ्याभावात् समासो न भवति। ननु च श्रितादीनां

पदमञ्जरी

तत्र **सम्बद्धार्थानां संसृष्टार्थानामिति** सामर्थ्यद्वयमपि स्थितं परिभाषाप्रवृत्तौ हेतुर्नान्यतरत्, यतो मा भूद्व्यपेक्षामात्राश्रयेण सापेक्षस्यापि वृत्तिः। यद्येवम्, पराङ्गवद्भावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्त्तेत; तत्रैकार्थीभावस्यासम्भवात्। मा प्रवर्त्तिष्ट, पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणं नोदयिष्यति। विभक्तिविधानेऽपि क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽविनाभाविनी क्वचिद्युक्तग्रहणम्; क्वचिद्योगग्रहणम्, क्वचित् तृतीयया योगस्याक्षेप इति न क्वापि दोषः। अत एवानन्तरमपि पराङ्गवद्भावमुल्लङ्घ्य समासमुदाहरति—**वक्ष्यतीति**।

समर्थग्रहणं किमिति। सूत्रं किमर्थमित्यर्थः। न हि केवलेन पदविधिग्रहणेन किञ्चित्क्रियते। **पश्येत्यादि**। ननु च श्रितादिभिर्द्वितीयां विशेषयिष्यामः—श्रितादियोगे या द्वितीयेति। एवमपि सापेक्षस्य प्रसङ्गः—महत्कष्टं श्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता द्वितीया, समर्थग्रहणे तु सति न भवति। यद्यप्यत्र वाक्यावस्थायां व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमस्ति, वृत्त्यवस्थायां तु नैकार्थीभावः संभवतीत्यवोचाम। कथं तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापेक्षस्य वृत्तिः? नात्र गुरुणा देवदत्तस्य सम्बन्धः; किं तर्हि? समुदायेन, गुरुद्वारकश्च कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थाद् गुरुणापि योगो भवति। उक्तं च—

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना।
संस्पृश्यावयवांस्तेऽपि युज्यन्ते तद्वता सह ॥ इति।

भावबोधिनी

गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे [तुम यूप के लिए = खूँटा लाने के लिये जाओ, देवदत्त के घर दारु = काष्ठ है। यहाँ यूपाय का सम्बन्ध 'गच्छ' के साथ है, दारु के साथ नहीं। अतः सामर्थ्य न होने से समास नहीं होता है।] 'पञ्चमी भयेन [पञ्चम्यन्त सुबन्त का भय शब्दके साथ समास होता है] उदा०—वृकेभ्यो भयम्—वृकभयम् [भेंड़ियों से भय।] समर्थग्रहण का क्या प्रयोजन? गच्छ त्वं मा वृकेभ्यः, अयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् [जाओ तुम भेड़ियों से मत डरना, देवदत्त को यज्ञदत्त से भय है। यहाँ 'वृकेभ्यः' यह अध्याहार्य 'भैषीः' क्रिया के प्रति अपादान है। अतः 'भयम्' के साथ सम्बन्ध न होने से इनका समास नहीं होता है।] 'षष्ठी' [षष्ठ्यन्त का सुबन्त के साथ समास होता है] उदा०—राज्ञः पुरुषः—राजपुरुषः [राजा का पुरुष = कर्मचारी] समर्थ ग्रहण किसलिये है? भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य [राजा की भार्या, देवदत्त का पुरुष। यहाँ 'राज्ञः' का पुरुष के साथ सम्बन्ध नहीं है, अतः दोनों का समास नहीं होता है।] 'सप्तमी शौण्डैः (पा० सू० २।१।४०), [सप्तम्यन्त का शौण्ड आदि के साथ समास होता है।] अक्षेषु शौण्डः—अक्षशौण्डः [पांशा क्रीडा में चतुर] समर्थग्रहण किसलिये है? शक्तः त्वम् अक्षेषु, शौण्डः पिबति पानागारे [तुम पाँशों के विषय में = खेलने में समर्थ हो, शौण्ड शराबघर में शराब पी रहा है। यहाँ 'अक्षेषु का 'शौण्डः' के साथ सम्बन्ध न होने से सामर्थ्य नहीं है। अतः समास नहीं होता है।]

पदग्रहणं किम् ? वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत्। तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन। तिष्ठतु कुमारी-

न्यासः

श्रुतत्वात् तैरेव द्वितीयां विशेषयिष्यामः—श्रितादीनां सम्बन्धिनी या द्वितीयेति, का च श्रितादीनां द्वितीया ? या श्रितादिनिमित्ता; न चेह श्रितादिनिमित्ता द्वितीया, किं तर्हि पश्यतिक्रियानिमित्ता, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन समर्थग्रहणेन ? नैतदस्ति; समर्थग्रहणे सति श्रितादीनां द्वितीयेति शक्यते व्यपदेष्टुम्। असति तु तस्मिन्, द्वितीयामात्रं श्रितादिभिः समस्यत इति विज्ञायते। एवं सापेक्षस्यापि समासः स्यादेव—महत् कष्टं श्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता द्वितीया। तस्मात् समर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। **किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेनेति।** अत्रोपलेन तृतीयान्तेन कृतं खण्डनम्। अतस्तत्कृतत्वमस्तीति प्राप्नोति समासः, समर्थग्रहणान्न भवति। समर्थ ग्रहणे तु सत्ययमर्थो भवति—यस्यैव तृतीयान्तस्य समासस्तेनैव यदि कृतं खण्डनमिति। न चेह तत्कृतं खण्डनमतो न भवति समासः। एवमन्यत्राप्यसामर्थ्यादसमासो वेदितव्यः।

पदमञ्जरी

अथ वा—परिपूर्णार्थस्यान्येन सहैकार्थीभावः स्वार्थपरिपूर्तिश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतियोगिनेति भवति तदपेक्षस्यापि वृत्तिः। उक्तं च—

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते ॥ इति।

किं त्वं करिष्यसीत्यादि अत्र न शक्यं वक्तुम्[1]। **तत्कृतार्थेनेति।** तच्छब्दः प्रकृतपरामर्शाय तृतीयान्तं समस्यते—तदर्थेन यः कृतो गुणस्तद्वचनेनेति। अत्र च यस्य समासः शङ्क्यते—शंकुलयेति, न तदर्थेन कृतं खण्डनम्, यदर्थेन च कृतं खण्डनमुपलेनेति, न तस्य समासः शङ्क्यत इति न भविष्यतीति। तस्मान्महत्या शंकुलया खण्ड इति सापेक्षमुदाहर्त्तव्यम्। **गच्छ त्वं यूपायेति।** 'गत्यर्थकर्मणि' इति चतुर्थी। यद्वा—'क्रियार्थो-

भावबोधिनी

'पद' का ग्रहण किसलिये है ? वर्णसम्बन्धी विधि = कार्य में 'समर्थः' इसकी उपस्थिति न हो। उदा०—तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन। यहाँ दधि+अशान में यण्विधि करना है, यह पदसम्बन्धी नहीं अपितु इक् और अच् वर्णसम्बन्धी है। सामर्थ्य की उपस्थिति नहीं होती है। दही रहे, तुम साग से खा लो। इन दो वाक्यों में 'दधि' प्रथम वाक्य में और 'अशान' दूसरे वाक्य में है। सामर्थ्य न होने पर भी 'इको यणचि' इससे गुण होता है।] 'तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तात्' [कुमारी बैठे = रहे, देवदत्त से छत्र ले लो। यहाँ 'तिष्ठतु कुमारी' एक वाक्य है। 'छत्रं हर देवदत्तात्' यह दूसरा वाक्य है। अतः कुमारी और छत्रम् का सम्बन्ध नहीं है। सामर्थ्य के अभाव में भी 'दीर्घात्' [पा० सू० ६. १. ७५] से तुक् आगम होता है।] दध्यशान में इ का यण् आदेश और 'कुमारीच्छत्रम्' में नित्य तुक् होता है।

विमर्श—जहाँ पदोद्देश्यक विधि रहती है वहीं सामर्थ्य की अपेक्षा की जाती है। इसी के लिये 'पद' का ग्रहण है। इसके फलस्वरूप जहाँ वर्णोद्देश्यक विधि रहती है वहाँ यह परिभाषा नहीं उपस्थित होती है। इस कारण (१) 'तिष्ठतु दधि', और (२) अशान त्वं शाकेन' यहाँ 'दधि' का 'अशान' के साथ सम्बन्ध न होने पर भी, सामर्थ्य न रहने पर भी यण् = इ का य् हो जाता है क्योंकि यह वर्ण कार्य है। इसी प्रकार (१) 'तिष्ठतु कुमारी' (२) 'छत्रं

१. सामर्थ्यमिति शेषः।

च्छत्रं हर देवदत्तात् (म० भा०) । **यणादेशो** (६.१.७७) **नित्यश्च तुग्** (६.१.७५) **भवति ॥**

३५३. सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥ (३६५३)

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे=स्वरलक्षणे कर्तव्ये। तादात्म्यातिदेशोऽयम् ।

न्यास

यणादेशो नित्यश्च तुग् भवतीति । द्वावप्येतौ वर्णविधी। तेनासामर्थ्येऽपि भवतः। नित्यश्च तुग् भवति 'दीर्घात्' इत्यनेन। यस्तु 'पदान्ताद्वा' इत्यनेन विकल्पितस्तुग् विधीयते स पदविधिः, अतोऽसामर्थ्ये न भवति।

अन्ये तु यणादेशोऽनित्यश्च तुग् भवतीत्यकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति। एवञ्चाहुः—'पदान्ताद्वा' इत्यनेन विकल्पितस्तुग् भवतीति। 'पदान्ताद्वा' इत्यत्र ह्यन्तग्रहणस्यैतदेव प्रयोजनम्—पदान्तभक्तस्तुगागमो यथा स्यात्, पदभक्तो मा भूदिति। तेन विकल्पितो यस्तुग् विधीयते स पदविधिर्न भवति। तेनासामर्थ्येऽपि भवति ॥ १ ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ पराङ्गवदिति । अत्राङ्गशब्दोऽवयववचनः। परस्याङ्गवत् परैकवद्भवति। तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। एवं तादात्म्यातिदेशोऽयं विज्ञायत इत्याह—**तादात्म्यातिदेशोऽयमिति ।**

पदमञ्जरी

पपदस्य च कर्मणि' इति, यूपमाहर्त्तुं गच्छेति, अत्राप्यतदर्थत्वादेव दारुणो न भविष्यतीति सापेक्षं प्रत्युदाहर्त्तव्यम्—महते यूपाय दार्विति।

यणादेशो नित्यश्च तुग्भवतीति । द्वावप्येतौ वर्णविधी, नित्यस्तुक् च 'दीर्घात्' इत्ययमेव, यस्तु 'पदान्ताद्वा' इति विकल्पितस्तुक् स पदविधित्वादत्र न भवति।

अन्ये तु यणादेशोऽनित्यश्च तुग्भवतीत्यकारप्रश्लेषं वर्णयन्तः 'पदान्ताद्वा' इति विकल्पितस्तुग्भवतीति व्याचक्षते। नन्वसौ पदविधिर्नेति? आह—तत्रान्तग्रहणं न कर्तव्यम्, प्रकृतेन दीर्घेण पदस्य विशेषणादेव दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम्। एवं सिद्धेऽन्तग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—पदान्तस्य दीर्घस्य वर्णस्य विधिस्तुग् यथा स्यात्, दीर्घान्तस्य पदस्य मा भूदिति ॥ १ ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे। परस्याङ्गवदिति । तस्यैव पदस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति, तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। **तादात्म्यातिदेशोऽयमिति ।** अङ्गशब्दस्यावयववचनत्वात् तस्यामन्त्रितस्यात्मा

भावबोधिनी

हर देवदत्तात्' ये दो वाक्य है। 'कुमारी' का 'छत्रम्' के साथ सम्बन्ध नहीं है। परन्तु यहाँ दीर्घ वर्ण को मानकर तुक् करना है, सामर्थ्य की अपेक्षा नहीं रहती, तुक् हो जाता है।

यणादेशो नित्यश्च तुक् भवति—ऐसा पाठ मानने पर 'दीर्घात्' (पा० सू० ६।१।७५) इससे तुक् होता है। यदि पूर्वरूप के द्वारा अकार का प्रश्लेष मान लें 'यणादेशोऽनित्यश्च तुग् भवति' तब तो 'पदान्ताद् वा' इस सूत्र से तुक् होता है। वास्तव में अकार-प्रश्लेष का पक्ष तर्कसंगत नहीं है क्योंकि यहाँ वर्णविधि = तुक् होना प्रतिपाद्य है। अतः 'नित्य तुक् ही मानना उचित है' ॥ १ ॥

आमन्त्रित = सम्बोधनान्त शब्द परे रहते (पूर्ववत्) सुबन्त परवर्त्ती के अङ्ग = अवयव के समान हो जाता है, स्वर में = स्वरसम्बन्धी कार्य करने की स्थिति में। यह तादात्म्य का अतिदेश है। [तस्य = आमन्त्रितस्य, आत्मा तदात्मा, तस्य भावः—तादात्म्यम्, तत्स्वभावत्व] सुबन्त आमन्त्रित में अनुप्रवेश कर जाता है। [आमन्त्रित में ही

सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति। वक्ष्यति—'आमन्त्रितस्य च' (६.१.१९८), आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति। स ससुप्कस्यापि यथा स्यात्। कुण्डे॑नाटन्। पर॑शुना वृश्चन्। मद्रा॑णां राजन्। कश्मीराणां राजन्।

सुबिति किम्? पीड्ये पीड॑चमान।

न्यासः

तादात्म्यम् = तत्स्वभावत्वम्। **सुबन्तमित्यादिना** तमेव तादात्म्यातिदेशं स्पष्टीकरोति। **सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशतीति**। तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः। **कुण्डेनाटन्निति**। अत्र कुण्डशब्दोकार आमन्त्रितस्वरः। एवमन्यत्रापि ससुप्कस्यामन्त्रितस्य स्वरो वेदितव्यः।

पीड्ये पीड्यमानेति। हे पीड्यमान त्वदीयया पीडयाहं पीड्ये, बाध्येऽहमित्यर्थः। 'पीड अवगाहने'

पदमञ्जरी

तदात्मा, तस्य भावस्तादात्म्यम्, तत्स्वभावत्वमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति—**सुबन्तमिति**। अनुप्रविशति = अन्तर्भवति, सुबन्तामन्त्रितसमुदाय एकस्मिन्नामन्त्रिते संपन्ने यः स्वरः शक्यते कर्तुं स कर्त्तव्य इत्यर्थः। कः पुनरसौ? आद्युदात्तत्वम्, समुदायस्य च पदात्परत्वे निघातः। **कुण्डेनाटन्निति**। नन्वत्र सति तावत्पराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्च, असत्यपि कुण्डशब्दः 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः, पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते। यदा तर्ह्यटन्नित्येतत्पादादौ वर्त्तते, तदा नास्ति निघात इति द्वयोराद्युदात्तत्वं स्यात्। किं च पुंलिङ्गोऽपि कुण्डशब्दोऽस्ति—

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः। इति।

कुण्डीति च जानपदादिसूत्रेण ङीषि भवति। **परशुना वृश्चन्निति**। 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च' इति कुप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः परशुशब्दः, मद्रशब्दः 'मदेश्च' इति रक्प्रत्ययान्तः, कश्मीरशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, 'सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणम्' तस्यामन्त्रितवाच्यस्यार्थस्य यन्निमित्तं तदभिधाय्येव सुबन्तं पराङ्गवदित्यर्थः। उदाहरणेषु तृतीयान्तस्य तावन्निमित्तत्वमस्त्येव; षष्ठ्यन्तस्याप्यस्ति; भृत्यनिमित्ता हि राजता, देशनिमित्ता वा। एवं गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि भवति। तन्निमित्तत्वाभावे तु न भवेत्। सति तु तद्ग्रहणेऽत्रापि न भवति—'मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय (ऋ० ३.४७.१), मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु (ऋ० ८.९७.७), मायाभिरिन्द्रमायिनम् (ऋ० १.११.७), एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व (ऋ० १.३१.१८) क्षत्त्रेणाग्ने स्वायः संरभस्व[1], मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व (वाज० सं० २७.५)।

सुबिति किमिति। तन्निमित्तग्रहणादेव तिङन्तस्य सिद्धो निरास इति प्रश्नः। **पीड्ये पीड्यमानेति**।

भावबोधिनी

अन्तर्भूत हो जाता है, अलग नहीं माना जाता है। अतः दोनों को आमन्त्रित ही मानकर स्वर किया जाता है।] आगे कहेंगे 'आमन्त्रितस्य च' (पा० सू० ६।१।१९७) आमन्त्रित का आदि उदात्त होता है। वह पूर्ववर्त्ती सुबन्त सहित का जिस प्रकार हो सके, उसके लिये यह है। उदा०—कुण्डेनाटन् [कुण्डेन अटन् = कुण्ड के साथ घूमने वाले। यहाँ 'अटन्' यह आमन्त्रित है। कुण्डेन यह तृतीयान्त = सुबन्त है। यह आमन्त्रित का अङ्ग = अवयव बन जाता है। अतः षष्ठ अध्याय वाले 'आमन्त्रितस्य च' सूत्र से 'कुण्डेनाटन्' में 'कु' का 'उ' उदात्त = आदि उदात्त होता है। इसी प्रकार आगे के उदाहरणों में भी सुबन्त और आमन्त्रित दोनों को मिलाकर आमन्त्रित मानकर स्वर करना चाहिये।] परशुना वृश्चन् [परशु = फरसा से काटने वाले!] मद्राणां राजन्! [मद्र देश के राजन्!] कश्मीराणां राजन्! [कश्मीर देश के राजन्!। इन सभी में 'आमन्त्रितस्य च' इससे आदि उदात्त हो जाता है।]

सुबन्त [पर का अङ्गवत् होता है।] यह किसलिये है? पीड्ये पीड्यमान! [हे पीड्यमान! = पीडित होने वाले पुरुष तुम्हारी पीडा से मैं भी पीड़ित हो रहा हूँ। यहाँ 'पीड्ये' और 'पीड्यमान' इन दोनों में कर्म अर्थ में

१. 'हे अग्ने त्वं क्षत्रेण संरभस्व = समारभस्व, ण्यन्तो बोध्यः। क्षत्रेण समारम्भय, यज्ञमिति शेषः। क्षत्रियान् यज्ञं कारयेत्यर्थः। कीदृशस्त्वं स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य स'—इति महीधरः।

आमन्त्रित इति किम् ? गे॒हे गार्ग्य॑ः ।

परग्रहणं किम् ? पूर्वस्य मा भूत्—दे॑वदत्त॒ कुण्डे॑नाटन् ।

न्यासः

चुरादिणिच्, उभयत्र कर्मण्यात्मनेपदम्, एकत्रोत्तमपुरुषैकवचनमिट्, अन्यत्र शानच्, सार्वधातुके यक्, णिलोपः, 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः' इतीटोऽनुदात्तत्वम्, यक्, प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम्, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकार उदात्तः । पीड्यमानेत्यस्य तु 'पीड्य' इत्यस्मात् पदादुत्तरस्य 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः । **गेहे गार्ग्य इति ।** गेहशब्द उञ्छादिपाठादन्तोदात्तः, सप्तम्येकादेशः पूर्ववदुदात्तः, गार्ग्य इतिञित्स्वरेणाद्युदात्तः । पृथक् स्वर एवात्र भवति । **देवदत्त कुण्डेनाटन्निति ।** यदि परग्रहणं न क्रियेत तदा देवदत्तशब्दं पूर्वमप्यामन्त्रितं प्रति सुबन्तस्यानुप्रवेशः स्यात्, ततश्च देवदत्तशब्दात् पदात् परस्याटन्नित्येतस्य 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः स्यात् । ननु च परग्रहणे क्रियमाणे कुण्डशब्दस्य पराङ्गवद्भावे सत्याद्युदात्तत्वे षाष्ठिके कृते देवदत्तशब्दात् पदात् परस्याटन्नित्येतस्य निघातेन भवितव्यमेव ? नैतदस्ति; अपादादौ हि स निघातः, पादादित्वञ्चेह

पदमञ्जरी

न हि **सूत्रकारो वार्त्तिककार**वचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यत इति भावः । 'पीड अवगाहने' चुरादिणिच्, उभयत्र कर्मणि लट्, एकत्रोत्तमैकवचनमिट्, अपरत्र शानच्, यकि णिलोपः, 'तास्यनुदात्तेत्' इति इटोऽनुदात्तत्वम्, यकः प्रत्ययस्वरः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकार उदात्तः, पीड्यमानेत्यत्रामन्त्रितनिघातः । ननु च समर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्रापि सामर्थ्यम्, कथम् ? सम्बोधनपदं क्रियाया एव विशेषकम्, तथा च—व्रजानि देवदत्तेत्यत्रामन्त्रितनिघातो भवति । उक्तं च—

सम्बोधनपदं [1]यद्यत्तत्क्रियया विशेषकम् ।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति । (वा० प० २.५)

अथ वा—हेतुहेतुमद्भावलक्षणोऽत्र सम्बन्धः, हे पीड्यमान त्वत्पीडयाहमपि पीड्य इति । **गेहे गार्ग्यं इति ।** गेहशब्द उञ्छादित्वादन्तोदात्तः, एकस्यामासनादिकायां क्रियायां द्वयोरपि कारकत्वात्तद्द्वारेणास्ति सामर्थ्यम् ।

परग्रहणं किमिति । सन्निधानादामन्त्रितस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । **पूर्वस्य मा भूदिति ।** निमित्तभाव एवामन्त्रितस्योपक्षीणतया पूर्वस्यापि स्यादिति भावः । एवं च पूर्वस्यामन्त्रितत्वमतन्त्रम् । गार्ग्यः कुण्डे-

भावबोधिनी

आत्मनेपद है । पीड्ये में उत्तम पुरुष एकवचन है, अतः यह तिङन्त है । पराङ्गवत् नहीं होगा । दोनों के अलग-अलग स्वर होते हैं । पीड्ये अन्तोदात्त है । 'पीड्यमान' सर्व अनुदात्त है ।

'आमन्त्रित' इसका क्या प्रयोजन है ? गेहे गार्ग्यः [घर में गार्ग्य है । यहाँ गार्ग्य यह आमन्त्रित नहीं है । अतः 'गेहे' इस सुबन्त का पराङ्गवद्भाव नहीं होता है । फलस्वरूप दोनों के अलग-अलग स्वर रहते हैं । 'गेहे' यह उदात्त है और गार्ग्य यह ञित्स्वर होने से आद्युदात्त है ।]

पर का ग्रहण किसलिये है ? पूर्ववर्ती आमन्त्रित के अवयव के समान न होने लगे—देवदत्त ! कुण्डेन अटन् ! [यहाँ 'देवदत्त' अटन्' ये दोनों आमन्त्रित हैं । यदि 'पर' का ग्रहण नहीं रहता तो 'कुण्डेन' यह पूर्ववर्ती आमन्त्रित 'देवदत्त' का अङ्ग मान लिया जा सकता था, फलतः 'अटन्' इसको पद से परे मानकर अष्टम अध्याय के 'आमन्त्रितस्य च' (पा० सू० ८।१।१९) से सर्वानुदात्त हो जाता । किन्तु परग्रहण के फलस्वरूप 'कुण्डेन' यह 'अटन्' का ही अङ्ग होता

---

१. 'यच्च' इति वा पाठः वाक्यपदीये ।

अङ्गग्रहणं किम्? यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेत। उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत्।

वत्करणं किम्? स्वाश्रयमपि कार्यं यथा स्यात्। आम् कुण्डे नाटन्। 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' (८.१.९५) इत्येकान्तरता भवति।

न्यासः

विवक्षितम्; तत्र च देवदत्तेत्यामन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तः। एवं कुण्डेनाटन्नित्यपि। आमन्त्रितनिघातोऽत्र न भवति; पदादित्वात्। **यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेतेति।** कथं नाम सुबन्तसमुदायो मृत्पिण्ड इवैकीभूत एकरूपतामिवापन्नः स्वरं लभेतेत्येवमर्थमङ्गग्रहणम्। किमर्थं पुनरेकीभूतस्य स्वरप्राप्तये यत्नः क्रियत इत्यत आह—**उभयोरित्यादि।** यद्यङ्गग्रहणं न क्रियेत, ततश्च कार्यातिदेश-शास्त्रातिदेश-व्यपदेशातिदेशानामन्यतमः स्यात्। तथा च सति यथा परस्य कार्यमाद्युदात्तत्वमामन्त्रितव्यपदेश आद्युदात्तशास्त्रं च; तथा सुबन्तस्य पूर्वस्यापि स्यादिति, ततश्चोभयोरप्याद्युदात्तत्वं स्यात्। अङ्गग्रहणे तु सति तादात्म्यातिदेशोऽयं भवति। तेन मृत्पिण्डीभूतः सुबन्तसमुदाय आमन्त्रिताद्युदात्तरूपं स्वरं लभत इति न भवत्युभयोराद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। **स्वाश्रयमपि कार्यं यथा स्यात्। आम् कुण्डेनाटन्नित्यत्र** अटन्नित्येतस्य 'पदात्परस्यामन्त्रितस्य' इति निघाते प्राप्ते 'न लुट्' इत्यतो नेत्यनुवर्त्तमाने 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्यनेन विधीयमानो निघातप्रतिषेधोऽसति वत्करणे न प्राप्नोति; एकान्तरताया अभावात्। परमेव हि स्यात् सुबन्तमसति वत्करणे, न च तथाभूतेनैकान्तरता युक्ता। वत्करणे तु सति, भवति कदाचित् स्वाश्रयमप्यनङ्गत्वमित्युपपद्यत एकान्तरता, तेन निघातप्रतिषेधः सिध्यति। तत्रायं स्वरविभागः—

पदमञ्जरी

नाटन्नित्यादावपि भवति सन्निधानात्। अमन्त्रितत्वमपि तन्त्रमिति चेत्; यद्येवम्, परमेव संनिहितमिति न पूर्वं प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्गः। देवदत्तः कुण्डेनाटन्नित्यत्र पूर्वं प्रत्यङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातः। अटन्नित्यामन्त्रितनिघात इति स्वरः। परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। तथा कुण्डेनाटन्नित्यस्यापि निघातस्तु न भवति; 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति देवदत्तशब्दस्याविद्यमानवत्त्वाद्। छन्दसि तु परमपि पूर्वस्याङ्गवदिष्यते—आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु (ऋ० २.३३.१)। पितरित्यनेन सह मरुतामित्यस्यापि निघातः। **यथा मृत्पिण्डीभूत इति।** यथा लभेतेत्यन्वयः। अमृत्पिण्डो मृत्पिण्डः सम्पन्नो मृत्पिण्डीभूतः। तत्र सुबन्तस्य मृत्पिण्डात्मना परिणामासम्भवादेकीभावप्रतिपादनपरमेतत्। मृत्पिण्ड इवैकतामापन्न इत्यर्थः।

भावबोधिनी

है। इसके फलस्वरूप पद से परे न होने के कारण सर्व अनुदात्त नहीं होता है। षष्ठ अध्याय वाले 'आमन्त्रितस्य च' (पा० सू० ६।१।१९७) से आद्युदात्त ही होता है।

अंग ग्रहण का क्या प्रयोजन है? मिट्टी के पिण्ड के समान होकर जिस प्रकार स्वर प्राप्त कर सकें [इसके लिये 'अङ्ग' का ग्रहण है।] दोनों का स्वर न होने लग जाय। [जिस प्रकार मिट्टी के दो पिण्ड मिला देने पर एक बड़ा पिण्ड बन जाता है उसी का कार्य किया जाता है, इसी प्रकार यहाँ दोनों पद एक साथ मिलकर एक रूप हो जाते हैं। इससे एक ही स्वर किया जाता है।]

वत् प्रत्यय का ग्रहण किस लिये है? [पराङ्ग हो जाता है यही कहना चाहिये था, पराङ्गवत् कहने का क्या प्रयोजन है?] स्वाश्रय = अपने को मानकर भी होने वाला कार्य जिस प्रकार हो सके [इसके लिये 'वत्' का ग्रहण है।] [पर का अंग होता है—ऐसा कहने पर पूर्ववर्त्ती सुबन्त का अपने को मानकर कोई कार्य नहीं हो सकेगा किन्तु 'पराङ्ग के समान होता है' ऐसा कहने पर तो अपना भी कार्य कहीं-कहीं हो सकता है।] उदा०—आम् कुण्डेन अटन् यहाँ 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके (पा० सू० ८।१।५५) इससे एक का अन्तर = व्यवधान होता है।

विमर्श—'सुबामन्त्रिते पराङ्गं स्वरे' यही सूत्र बनाना था 'पराङ्गवत्' यह वत्प्रत्यय किस लिये है? इसका समाधान यह है कि 'पराङ्ग' इतना कहने पर पूर्व सुबन्त का स्वाश्रित कार्य नहीं होता, किन्तु 'पराङ्ग के समान' यह

स्वर इति किम् ? कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन् । षत्वणत्वे (८.३.१११) (८.४.१) प्रति पराङ्गवन्न भवति ।

न्यासः

आमित्यस्य निपातस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । कुण्डशब्दस्यापि पराङ्गवद्भावे सत्यामन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । तथा निघातप्रतिषेधे सत्यटन्नित्येतस्यापि षाष्ठिकेनाद्युदात्तेन भवितव्यम् । **कूपे सिञ्चन्निति** । अत्र पराङ्गवद्भावो नास्तीति पदादित्वं सकारस्य भवति । तेन 'सात्पदाद्योः' इति षत्वप्रतिषेधः स्यात् । **चर्म नमन्निति** । अत्रापि पराङ्गवद्भावाभावात् समानपदस्थौ निमित्तनिमित्तिनौ न भवत इति समानपदाश्रयं णत्वं न भवति ।

पदमञ्जरी

यद्वा, पिण्डीशब्दोऽप्यस्ति—प्रविश पिण्डीमिति, तस्यायं प्रयोगः । भूतशब्द उपमार्थः—पितृभूत इति यथा । किमर्थं पुनरेवंभूतस्य स्वरप्राप्तये यत्न इत्यत आह—**उभयोरपीति** । असत्यङ्गग्रहणे कार्यव्यपदेशशास्त्राणामन्यतमातिदेशः स्याद् । यथा परस्य कार्यमामन्त्रितस्य स्वरः आमन्त्रितव्यपदेशः स्वरशास्त्रं वा, तथा सुबन्तस्यापि तद्भवतीति । एवं चोभयोराद्युदात्तत्वं स्यात् । ननु च पदात्परस्य निघातादुभयोरनुदात्तत्वं मा भूदिति वाच्यम्; सत्यम्, आमन्त्रितस्यापादादित्वे सति, पादादित्वे तदुक्तम् । **वत्करणं किमिति** । परत्र परशब्दप्रयोगादेव वत्यर्थो लप्स्यत इति प्रश्नः । **स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति** । नानेन क्वाचित्कत्वमस्योच्यते । एवं हि विषयविभागो न ज्ञायते—क्वाङ्गवद्भवति ? क्व नेति ? नापि कादाचित्कत्वम्—कदाचिदङ्गवत्, कदाचिन्नेति, एवं हि सर्वत्र विकल्पः स्यात् । तस्मादयमत्रार्थः—असति वद्ग्रहणे आम् कुण्डेनाटन्निति स्थिते अटन्नित्यस्य निघाते प्राप्ते कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्कुण्डेनाटन्नित्येकमामन्त्रितं सम्पन्नम् । न च तदेकान्तरमिति प्रतिषेधाभावान्निघात एव स्यात् । वत्करणे तु सति अटन्नित्यस्य तावदेकान्तरत्वान्निघातप्रतिषेधे आद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । तस्यां दशायां कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्समुदायस्याद्युदात्तत्वं भवति । तदेवं समुदायस्यानैकान्तरत्वेऽपि अटन्नित्यस्य यदेकान्तरत्वं वत्करणेन लब्धं तेनैव समुदायस्य निघातनिवृत्तिराद्युदात्तत्वं च भवति ।

कूपे सिञ्चन्निति । अत्र पराङ्गवद्भावे सति ऐकपद्यात्षत्वप्रसङ्गः, (यदि) स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति, सर्वातिदेशेषु ह्यविरुद्धं स्वाश्रयं भवति । किं च नात्रातिदेशिकं सकारस्य किञ्चिच्छास्त्रीयं कार्यमस्ति, अतोऽपि स्वाश्रयं भवत्येव, यथा—नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र यक्प्रतिषेधे शप् । इदं तर्हि—'चर्म नमन्', अत्र पराङ्गवद्भावे सति समानपदत्वाण्णत्वं स्यात् । सत्यपि समानपदत्वे 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति नियमादसंज्ञायां न भविष्यति । नायं नियमस्य विषयः, पूर्वपदशब्दो हि समासावयवे रूढः । तेन समास एव नियमः । अथ तु—

भावबोधिनी

कहने पर कहीं-कहीं पूर्व का स्वाश्रित भी कार्य होता है ? जैसे 'आम् कुण्डेन अटन्' यहाँ 'अटन्' इसका षाष्ठ 'आमन्त्रितस्य च' (पा० सू० ६।१।११९) से निघात प्राप्त रहने पर 'कुण्डेन' इसका 'अटन्' में अनुप्रवेश हो जाने से एक आमन्त्रित हो जाता है। यहाँ एक का व्यवधान नहीं रहता है। अतः 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' (पा० सू० ८।१।५५) इससे प्रतिषेध नहीं हो सकता। किन्तु जब पराङ्गवत् मानते हैं तब 'अटन्' इस एक का अन्तर = व्यवधान हो जाता है और निघात का प्रतिषेध प्राप्त होने पर आद्युदात्त प्राप्त होता है। यहाँ 'कुण्डेन' यह पद अनुप्रविष्ट हो जाता है, समुदाय का आद्युदात्त होता है। यहाँ समुदाय का अनेकान्तरत्व होने पर भी 'अटन्' इसका जो एकान्तरत्व, जो 'वत्करण' से प्राप्त होता है, उसी से समुदाय के निघात की निवृत्ति और आद्युदात्त होता है। इस प्रकार 'आम्' यह निपात स्वर से आद्युदात्त है, 'कुण्डेन' इसका भी पराङ्गवद्भाव करने पर 'आमन्त्रित' स्वर से आद्युदात्त होता है। इस प्रकार निघात का प्रतिषेध होने पर 'अटन्' इसका भी 'आमन्त्रित' स्वर = आद्युदात्त होना चाहिये।

[अनु०] स्वर की कर्त्तव्यता में—इसका ग्रहण किस लिये है ? कूपे सिञ्चन्, चर्म नमन्। इनमें षत्व और णत्व के प्रति पराङ्वत् नहीं होता है। [केवल स्वर कर्तव्यता में ही पराङ्गवद्भाव होता है। अतः अन्य कार्यों में पृथक्-पृथक् ही रहते हैं। इस कारण 'सिञ्चन्' इसका 'सात्पदाद्योः' (पा० सू० ८।३।१११) से षत्वनिषेध हो जाता है। 'चर्म नमन्' में समानपदत्व न होने पर णत्व नहीं होता है।]

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् (म० भा० २.१.२ वा० ४) । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् (म० भा०) ।

अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान (म० भा०, वा० ६) । नीचैरधीयान ॥

३५४. प्राक्कडारात् समासः ॥ ३ ॥ (६४८)

न्यासः

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्येत्यादि । किं पुनः कारणं समानाधिकरणस्य न प्राप्नोति, यत इदमुपसंख्यानं क्रियत इत्याह—**अनन्तरत्वादिति ।** 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वाद् व्यवहिते न प्राप्नोतीत्युपसंख्यायते । **तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्नित्यत्र** सीव्यन्नित्येतस्मिन् परतस्तीक्ष्णयेत्यस्य व्यवहितस्यापि पराङ्गवद्भावादाद्युदात्तत्वं भवति । **उच्चैरधीयानेति ।** उच्चैःशब्दस्य पराङ्गवद्भावाभावादामन्त्रितनिबन्धनमाद्युदात्तत्वं न भवति । तस्मिन्नसति तत्रान्तोदात्तत्वमेव भवति; स्वरादिष्वन्तोदात्तस्य पाठात् । तथा हि तत्रैव सन्नतर—उच्चैस्नीचैरित्येवमादीनि पृथक्पर्यन्तान्युपदिश्य 'एते सन्नतरप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते' इत्युक्तम् । अधीयानेत्यस्य यदा पादादित्वं विवक्ष्यते तदाऽऽद्युदात्तत्वम्, अन्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः ॥ २ ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ यथावृद्धमिति । अत्र समाससंज्ञायां सत्याम्, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्येवमादि

पदमञ्जरी

पूर्वं पदं पूर्वपदं पूर्वपदादित्यविशेषेण नियमो व्याख्यायेत, ततः स्वरग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अक्रियमाणे च तस्मिन् समानाधिकरणस्योपसंख्यानमित्येतदपि शक्यमकर्त्तुम् । कथं परस्य पराङ्गवद्भावे कृते चिणो लुङ्न्यायेन विषयभेदाल्लक्षणस्यावृत्तौ पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो भविष्यति ? सति तु स्वरग्रहण स्वरादन्यत्र पराङ्गवद्भावे पराङ्गवद्भावो न सिद्ध्यतीति कर्त्तव्यम् । नन्वसति स्वरग्रहणे परशुना वृश्चन्नित्यत्र वृश्चन्निति प्रातिपदिकम्; न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रतिषेधः, 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधाल्लिङ्गात्; तत्र पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुक् प्रसज्येत; स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्त्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः ? नैतदस्ति; पराङ्गवदित्यत्रामन्त्रितं संनिधानात् परशब्देन गृह्यते; तस्य रूपस्य सुबन्तैकान्तत्वात्सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावः, न प्रातिपदिककार्ये । **उच्चैरधीयानेति ।** उच्चैर्नीचैःशब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ, अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तस्मिन्निमित्तं च ॥ २ ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ 'यथाऽसादृश्ये' इति अनन्तरसूत्रातिक्रमे न किञ्चित्कारणम् । ननु 'प्रत्यय

भावबोधिनी

*सुबन्त के पराङ्गवद्भाव में समाधिकरण का उपसंख्यान करना चाहिये क्योंकि अननन्तर = व्यवहित होता है ।' * उदा०—तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् [तीक्ष्ण सुई से सिलने वाले । यहाँ 'सूच्या' का पराङ्गवद्भाव सम्भव है परन्तु 'तीक्ष्णया' का नहीं । अतः यह वचन है । दोनों का आद्युदात्त होता है ।] तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् ! [तीक्ष्ण फरसे से काटने वाले ! यहाँ भी व्यवहित होने से 'तीक्ष्णया' का आद्युदात्तत्व नहीं प्राप्त होता है । इस वचन से दोनों का पराङ्गवद्भाव कर देने से आद्युदात्त हो जाते हैं ।]

*'अव्ययों के पराङ्गवद्भाव का प्रतिषेध करना चाहिये ।' उच्चैरधीयान ! नीचैरधीयान ! [यहाँ उच्चैः और नीचैः ये अव्यय हैं इनको 'अधीयान' आमन्त्रित का अङ्ग नहीं माना जाता है । अतः दोनों के अलग-अलग स्वर होते हैं ।]

विमर्श—भाष्य में प्रस्तुत सूत्र पर कई वार्तिक है परन्तु काशिकाकार ने उनका संकेत भी नहीं किया है ॥२॥

'कडार' शब्द कहने के पूर्व यहाँ से आगे जिनको कहा जायगा, उन्हें समाससंज्ञक समझना चाहिये । आगे पाणिनि यह कहेंगे 'यथाऽसादृश्ये' (पा० सू० २।१।७) [असादृश्य अर्थ में 'यथा' शब्द का समास होता है] 'यथा-

कडारसंशब्दनात् (२.२.३८) **प्राग् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, ते समाससंज्ञा वेदितव्याः। वक्ष्यति**[1]—**'यथाऽसादृश्ये'** (२.१.७), **यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम्** (म० भा०)।

समासप्रदेशाः—'तृतीयासमासे' (१.१.३०) **इत्येवमादयः॥**

न्यासः

कार्यं भवति। अथ किमर्थं प्राग्वचनम्, यावता पञ्चमीनिर्देशादेव प्रागित्यस्याध्याहारो भविष्यति; न च परागित्ययमपि दिक्छब्दोऽस्ति, अतस्तस्याप्यध्याहारः स्यादित्याशङ्कनीयम्, तदध्याहारे कडारसंशब्दनात् परे येऽनुक्रंस्यन्ते तेषां समाससंज्ञा स्यात्; तथा च कडारसंशब्दनादनन्तरमेव समासाधिकारं कुर्यात्, इह तु कृतः, तस्मादिह करणसामर्थ्यात् समासाधिकारस्य प्रागित्यस्याध्याहारो भविष्यति, ततो नार्थः प्राग्वचनेनेत्याह—**प्राग्वचनमित्यादि।** उत्तरत्राऽव्ययीभावादिसंज्ञाभिः सह समाससंज्ञायाः समावेशो यथा स्यादित्येवमर्थं प्राग्वचनम्। असति तु तस्मिन्, ताभिरनवकाशाभिरियं संज्ञा बाध्येत। अस्यास्तु समाससंज्ञायाः 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागेन यः समासः क्रियते सोऽवकाशः स्यात्—अनुप्रावर्षत्, अनुव्यचलदिति, तिङन्तेनात्र समासः, असत्यपि सावकाशत्व एकसंज्ञाधिकारे वचनप्रामाण्यात् पर्यायेण वृत्तिः स्यात्, न तु समावेशः। साक्षात् सूत्रेणोपात्ते तु प्राग्वचने सति भवति समावेशः, कथम्? एवं हि सम्बन्धः क्रियते—कडारात् प्राग् यावन्तो व्यवस्थिताः सर्वे ते समाससंज्ञका भवन्ति, समाससंज्ञकाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञां लभन्त इति। तेन निमित्तमेव समाससंज्ञाऽव्ययीभावादिसंज्ञानाम्। न च निमित्तिना निमित्तं विहन्यते; अन्यथा तस्य निमित्तत्वमेव न स्यादिति युक्तः सूत्रोपात्तेन प्राग्वचनेन समावेशः। अध्याहृते तु तस्मिन् 'कडारसंशब्दनात् प्राग् यावन्तो व्यवस्थिताः सर्वे ते समाससंज्ञका भवन्ति' इत्येषोऽर्थो लभ्यते, न तु 'समाससंज्ञकाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञकाः' इत्येषोऽपि। साक्षात् सूत्रोपात्ते तु तस्मिन्नेषोऽपि लभ्यते; अन्यथा तस्य सूत्रे साक्षादुपादानमनर्थकं स्यात्॥ ३॥

पदमञ्जरी

इत्यादिवत्समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोऽस्तु, किं प्राग्वचनेन? तत्राह—**प्राग्वचनमिति।** प्राक्कडारादित्यवधिनिर्देश इत्यर्थः। **संज्ञासमावेशार्थमिति।** अन्यथैकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यात्। अवधिनिर्देशे तु सति तत्सामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्त्तते। तेन प्राक् समाससंज्ञा भवन्ति, समासाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञा इति समावेशसिद्धिः। अथ वा—कडारादिति पञ्चम्यैव प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहरिष्यते। न च परागित्यस्याध्याहारप्रसङ्गः, तदध्याहारे हि 'दिक्समासे बहुव्रीहौ' 'तृतीयासमासे' 'द्वन्द्वे च' समास इत्याद्यनुपपन्नं स्याद्; कडारात्प्राङ्निर्दिष्टानां समाससंज्ञाया अभावात्। तस्मात्प्रागित्येवाध्याहरिष्यते, नार्थः प्राग्वचनेन, तत्राह—**प्राग्वचनमिति**॥ ३॥

भावबोधिनी

ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व' [ये-ये वृद्धाः—इस विग्रह में अव्ययीभाव समास, नपुंसक लिङ्ग एकवचन होता है। जो-जो वृद्ध हैं, उन-उन ब्राह्मणों को बुलाओ।] प्राक्—यह कहना [अन्य संज्ञाओं के] समावेश के लिये है।

समाससंज्ञा के प्रदेश [लक्ष्य] 'तृतीयासमासे [पा० सू० १।१।३०) आदि (समासघटित] सूत्र हैं।

विमर्श—'समासः' ऐसा अधिकार सूत्र बना कर स्वरितप्रतिज्ञा से अभीष्ट सिद्ध किया जा सकता था, परन्तु वैसा न करके 'प्राक् कडारात्' ऐसा कहने का विशेष प्रयोजन है। आगे 'कडाराः कर्मधारये' (पा० सू० २।२।३८) यह सूत्र कहा जायगा इसके पहले समाससंज्ञा के साथ-साथ अन्य संज्ञायें भी कहीं जायँगी। उन सभी का समावेश हो सके—जैसे समाससंज्ञक होते हुये अव्ययीभावादिसंज्ञक होते हैं। यदि ऐसा नहीं लिखा जाता तो अव्ययीभाव आदि संज्ञायें निरवकाश होकर इस समाससंज्ञा की बाधक हो जातीं। समास—यह महती संज्ञा होने से अन्वर्थ मानी जाती है—'यस्मिन् समवाये पदद्वयादिकं परस्परं समस्यतस्स समास' इस अर्थ में 'अधिकरण' अर्थ में 'हलश्च' (पा० सू० ३।३।१२१) से घञ् प्रत्यय होता है। अथवा—'समसनं समासः' यह भाव अर्थ में घञ् है॥ ३॥

---

१. इतः परम्, पृष्ठे २४९।

३५५. सह सुपा ॥ ४ ॥ (६४६)

'सुप्' इति वर्तते, 'सह' इति 'सुपा' इति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम-स्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति—'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' (२.१.१४) इति, द्विती-यान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते; कष्टं श्रितः कष्टश्रितः ।

सहग्रहणं योगविभागार्थम्, तिङापि सह यथा स्यात्—अनुव्यचलत्, अनुप्रावर्षत् ॥

न्यासः

सप सुपा ॥ सहग्रहणं योगविभागार्थमिति । ननु चासति तस्मिन्नेकैकस्य संज्ञा स्यात्, ततश्च ऋक्पाद इत्यत्र 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्त स्यात्; इह च 'राजाश्वः' इत्यत्र 'समासस्य' इति द्वौ स्वरौ स्याताम्, तस्मात् सहभूतयोरेव समाससंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदित्येवमर्थं सहग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? एवं मन्यते—सुपेति तृतीयैव सहार्थं गमयति, यथा 'वृद्धो यूना' इति । 'समास' इति च महती संज्ञा क्रियते—

पदमञ्जरी

सह सुपा ॥ सहवचनं किमर्थम्, यावता तृतीयैव सहार्थमाक्षेप्स्यति, यथा—'वृद्धो यूना' इति ? सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य मा भूद्; अन्यथा पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र यथा द्वयोरप्यागमनेन सम्बन्धः, एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात्, सहग्रहणे तु सहभूतयोरेका संज्ञा भवति । किं च स्याद् यद्येकैकस्य संज्ञा स्यात् ? इह ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत, द्वौ च स्वरौ स्याताम् । 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यत्र तु समासश्च समासश्चेत्येकशेषो व्याख्यास्यते, तेन समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थ इति वाक्यस्य न भविष्यति; अन्यथा त्वेकैकस्य समासस्य प्रत्ययान्तत्वाद्विध्यर्थं समासग्रहणं स्यात् । 'समासाच्च तद्विषयात्' इत्यत्रापि प्रातिपदिकादित्यनुवर्त्तते, समूहस्य च प्रातिपदिकत्वम्, न त्वेकैकस्य समासस्येति समासादित्येकत्वा-विवक्षया समूहादेव सिद्धः प्रत्ययः ।

तदेवं समुदायस्य यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति सहग्रहणम् । नैतदस्ति प्रयोजनम्, 'समासः' इति महती संज्ञा क्रियते—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । यस्मिन्समुदाये पदद्वयं परस्परं समस्यते स समासः । 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । तस्मादनर्थकं सहग्रहणम् तत्राह—**सहग्रहणं योगविभागार्थमिति ।** सहेत्येको योगः, सुबित्येव,

भावबोधिनी

['सुबामन्त्रिते' (पा० सू० २।१।२) सूत्र से'] 'सुप्' इसकी अनुवृत्ति होती है, इस 'सुप्' 'सह' और 'सुपा' इन तीनों का अधिकार समझना चाहिये । यहाँ से आगे जिनको कहा जायगा वहाँ इन तीनों को उपस्थित देखना चाहिये । [पाणिनि] कहेंगे 'द्वितीया श्रितातीत०' (पा० सू० २।१।१४) द्वितीयान्त का श्रित आदि के साथ समास होता है, उदा०—कष्टं श्रितः [इस विग्रह में] कष्टश्रितः [यह रूप होता है ।]

'सह' का ग्रहण योगविभाग [अलग सूत्र बनाने] के लिये है, जिससे तिङ् के साथ भी समास हो सके—अनुव्यचलत्, अनुप्रावर्षत् ।

विमर्श—'सुपा' इतना ही सूत्र बनाना चाहिये था । अनुवृत्त 'सुप्' मिलाकर तदन्तविधि करने पर और सहयोग में तृतीया मान 'सुबन्त का सुबन्त के साथ समास होता है'—ऐसा अर्थ सम्भव था । परन्तु 'सह' का ग्रहण करने से नये सूत्र की कल्पना की जा सकती है—'सुप् सह' सुबन्त का तिङन्त के साथ भी समास होता है । इस कारण 'अनु' का 'व्यचलत्' के साथ समास होता है । इसका फल स्वर आदि में अन्तर है ।

समास के विषय में वैयाकरण-भूषण में यह कारिका लिखी है—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ [वै० भू० का० २६]

३५६. अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ (६५१)

'अव्ययीभावः' इत्यधिकारो वेदितव्यः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः। वक्ष्यति—'यथाऽसादृश्ये' (२.१.७), यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व।

अन्वर्थसंज्ञा चेयं महती तेन[1] पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति।

न्यासः

अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेतेति। कथं नामान्वर्थसंज्ञा क्रियते? समसनम्=समासः, संक्षेप इत्यर्थः। संक्षेपश्चानेकवस्तुविषयः। तेनासत्यपि सहेत्यस्मिन् सहभूतयोरेव समाससंज्ञा भविष्यति। **न प्रत्येकमिति। अनुव्यचलदिति।** तिङन्तेनात्र समासः। अत्र 'तिङ्ङतिङः' इति निघाते कृते समाससंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमन्तोदात्तत्वं भवति ॥ ४ ॥

अव्ययीयभावः ॥ यथावृद्धमित्यत्राव्ययीभावत्वे सति 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वे 'नाव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः' इत्येव विधिर्भवति। **अन्वर्थसंज्ञा चेयमिति।** अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः। **पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादिना** अन्वर्थसंज्ञायाः फलमाह। प्रायेण ह्यव्ययीभावे पूर्वपदमव्ययम्, परपदमनव्ययम्; समुदायो

पदमञ्जरी

सुप् सह समस्यते, केन? पदविधित्वात्समर्थेन। **अनुव्यचलदिति।** तत्र सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वेः पूर्वं समासः, पश्चादनोः, तत्र नित्यसमासत्वाद्वेः शाकलाभावः। समासान्तोदात्तत्वं तु न भवति; 'तिङ्ङतिङः' इति निघातात्। अनोः 'गतिर्गतौ' इति निघातः, वेर्यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोः' इत्यटः स्वरितत्वम्। अन्ये तु—सतिशिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवतीत्याहुः। विभक्तिस्तु सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति; तिङैकत्वस्योक्तत्वात्। यद्वा—वचनग्रहणमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु यथा स्यादिति प्रथमैकवचनम्, हल्ङ्यादिलोपः। एवं चैकपद्यादामनुव्यचलद्देवदत्तेति 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इति निघातप्रतिषेधो भवति। योगविभागश्चेष्टसिद्ध्यर्थ इत्यतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः ॥ ४ ॥

अव्ययीभावः ॥ इह लघ्वर्थं संज्ञाकरणमित्येकाक्षरा संज्ञा कार्या, किमर्थं महती क्रियते इत्याह—**अन्वर्थसंज्ञा चेयमिति।** अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः, 'भवतेर्ण उपसंख्यानम्' इति णप्रत्ययः। अन्वर्थत्वे किं सिध्यतीत्यत आह—**तेनेति।** पूर्वपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणार्थम्। सूपप्रति, शाकप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यान्न स्यात्तस्मादव्ययीभावेऽव्ययार्थः प्रधानमिति सूच्यते। एवं ह्यव्ययानव्ययसमुदायोऽव्ययधर्मलाभादव्ययं

भावबोधिनी

इस प्रकार (१) सुबन्त का सुबन्त के साथ, जैसे—राजपुरुषः। (२) सुबन्त का तिङन्त के साथ; जैसे—अनुव्यचलत्। (३) सुबन्त का नाम=प्रातिपदिक के साथ, जैसे—कुम्भकारः। (४) सुबन्त का धातु के साथ, जैसे—कटप्रूः। (५) तिङन्त का तिङन्त के साथ, जैसे—पिबतखादता [पिबत खादत इति सततं यस्यां क्रियायाम् अभिधीयते सा—पिबतखादता। यहाँ 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इस गणसूत्र से समास होता है। (६) तिङन्त का सुबन्त के साथ, जैसे—जहिस्तम्बः। 'स्तम्बं जहीत्याभीक्ष्ण्येन य आह स' यह विग्रह है। स्तम्ब का आघातकर्ता—यह समास का अर्थ है ॥ ४ ॥

'अव्ययीभाव' यह अधिकार समझना चाहिये। यहाँ से आगे जिनका विवेचन करेंगे, उन्हें अव्ययीभावसंज्ञक समझना चाहिये। आगे कहा जायगा—'यथाऽसादृश्ये' (पा० सू० २।१।७) यथावृद्धं ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व [ये ये वृद्धाः—इस विग्रह में 'यथा' के साथ समास होता है।] जो जो वृद्ध हैं उन उन ब्राह्मणों को आमन्त्रित करो।

यह बड़े आकारवाली संज्ञा अव्ययीभाव की पूर्वपदार्थप्रधानता दिखाती है।

---

१. पदमञ्जरीसम्मतोऽयं पाठः।

अव्ययीभावप्रदेशाः—'अव्ययीभावश्च' (२.४.१८) इत्येवमादयः।

३५७. अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्धयर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥ (६५२)

'सुप्' 'सुपा' इति च वर्तते। विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते।

(१) विभक्तिवचने तावत्—स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते अधिस्त्रि, अधिकुमारि। सप्तम्यर्थे यदव्ययं

न्यासः

नाव्ययम्। स यदि पूर्वपदवशेन तस्य पूर्वपदस्य यो धर्मोऽव्ययत्वं तत् प्रतिपद्यते ततोऽनव्ययस्वभावः सन्नव्ययस्वभावो भवति। एवञ्च पूर्वपदवशेन तद्धर्मं प्रतिपद्यते यदि पूर्वपदं प्रधानं भवति, नान्यथा। प्रधानवशेन हि वस्तुनः स्वधर्मपरित्यागेन धर्मान्तरापत्तिर्युक्ता। तथा हि—प्रधाने राजनि हसति तद्भृत्या अपि हसन्ति, तस्मिन् रुदति तेऽपि रुदन्ति; न त्वप्रधाने चेटीपुत्रादौ। तदेवमन्वर्थसंज्ञेयं भवन्ती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति। तेन यदा पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यं भवति तदाव्ययीभावो भवति, नान्यथेत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्धयर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्ततेऽधिस्त्रीति। 'अनभिहिते' इति सूत्रे 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानम्' इति परिगणनं कृतम्, तेनाधिशब्देन द्योतिते सप्तम्यर्थे स्त्रीशब्दात् सप्तमी भवति। तेन

पदमञ्जरी

भवतीति। किं सिद्धं भवति ? समृद्धा मद्राः सुमद्रा इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्यातिप्रसङ्गः परिहृतो भवति। पारेगङ्गम्, द्विमुनि, उन्मत्तगङ्गमित्यादौ च वचनादव्ययीभावः। एवं चानव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकार्यस्यापि लाभाद् 'अव्ययीभावश्च' इत्येतदपि न वक्तव्यम्। 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति (काव्या० वा०) परिगणनं वक्ष्यामि' इत्येवमर्थं तदिति चेत्, न; अत्रैव परिगणय्यान्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमीयताम् ॥ ५ ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्धयर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ श्रुतत्वादव्ययस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि, न समासस्येत्याह—**विभक्त्यादिष्विति। समस्यत इति।** यद्यपि 'समास' इति संज्ञामात्रं विधीयते, तथाप्ययमबुधबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः

भावबोधिनी

अव्ययीभाव के प्रदेश = प्रयोग स्थल 'अव्ययीभावश्च' (पा० सू० २।४।१८) आदि के समान [अव्ययीभाव से घटित सूत्र] हैं।

विमर्श—टि, घु, भ आदि लघुभूत संज्ञाओं के समान यहाँ न बनाकर 'अव्ययीभाव' इस महदाकार वाली संज्ञा बनाने का उद्देश्य है अन्वर्थता की प्रतीति कराना—अनव्ययम् अव्ययं भवति—इस विग्रह में 'भवतेर्ण उपसंख्यानम्' से 'ण' [अ] प्रत्यय और ईत्वादेश करने पर 'अव्ययीभाव' शब्द रूप होता है। चूँकि इस समास में पूर्वपद प्रायः अव्यय ही होता है, उसी का अर्थ प्रधान माना जाता है। उत्तरपद अव्यय नहीं होता है। समास हो जाने पर समुदाय को अव्यय मान लिया जाता है। पूर्वपदार्थ की प्रधानता प्रायिक है अतः 'उन्मत्तगङ्गम्' आदि में दोष नहीं है ॥ ५ ॥

इसमें 'सुप्' और 'सुपा' [सुबन्तं सुबन्तेन] इन दोनों की अनुवृत्ति होती है। विभक्ति आदि [सोलह] अर्थों में जो अव्यय शब्द रहता है, वह समर्थ सुबन्त के साथ समास प्राप्त करता है और वह समास अव्ययीभाव होता है। ['विभक्ति' से लेकर 'अन्त' शब्द तक द्वन्द्व समास करके 'वचन' के साथ समास किया जाता है अतः] 'वचन' यह प्रत्येक के साथ सम्बद्ध होता है। [उच्यते इति वचनम् = वाच्यम्, इस प्रकार समानाधिकरण मानकर—विभक्ति आदि

तद् विभक्तिवचनम्। (२) समीपवचने—कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भम्। उपमणिकम्। (३) समृद्धिः= ऋद्धेराधिक्यम्। समृद्धिर्मद्राणाम् = सुमद्रम्, सुमगधं वर्तते।

(४) व्यृद्धिः=ऋद्धेरभावः। गवदिकानामृद्धेरभावः दुर्गवदिकम्, दुर्यवनं वर्तते।

न्यासः

तदन्त एव समस्यते। अधिशब्दस्तु प्रथमान्तः। 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वम्। 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः। विभक्तिशब्देनेह कारकमुच्यते—विभज्यते प्रातिपदिकार्थोऽनयेति कृत्वा। तच्चेहाधिकरणं विवक्षित-मित्याह— **सप्तम्यर्थे यदव्ययमिति।**

उपकुम्भमिति। समीपार्थेनोपशब्देनोपजनिते व्यतिरेके कुम्भशब्दात् षष्ठी भवतीति षष्ठ्यन्त एव समस्यते। **सुमद्रमिति।** यदा मद्रैर्विशिष्यमाणत्वात् समृद्धेः प्राधान्यं भवति तदायं समासः। मद्राणामाधिक्येन ऋद्धिर्वर्त्तत इत्यर्थः। यदा तु मद्राः समृद्ध्या विशिष्यमाणाः प्रधानभावमनुभवन्ति तदा 'कुगतिप्रादयः' इति तत्पुरुषो भवति—सुमद्रा इति। समृद्धिमन्तो मद्रा इत्यर्थः। **दुर्गवदिकमिति।** गवदिकानामृद्धिविगमो वर्त्तत

पदमञ्जरी

संश्लेषः प्रक्रियायां क्रियत इति 'समस्यते' इत्युक्तम्। **वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति।** तच्च कर्मसाधनं विभक्त्यादिभिः समानाधिकरणम्। विभक्त्यादिषु वाच्येषु यदव्ययं वर्त्तते = विभक्त्यादीनर्थान्यदव्ययं वक्ति, द्योतयतीत्यर्थः। विभक्तिशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते—विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा। **स्त्रीष्वधि-कृत्येति।** स्त्रीषु कथा प्रवर्त्यत इत्यन्वयः। अधिकृत्येति, प्रस्तुत्येत्यर्थः। संनिधानाच्च स्त्रिय एव प्रस्तुत्येति गम्यते, स्त्रीविषया कथा प्रवर्त्यत इत्यर्थः। प्रायेण तु **प्रवर्त्तते इति** पाठः। तत्र भिन्नकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययस्यानुपपत्तिः, पुरुषाः प्रस्तुवन्ति कथा प्रवर्त्तत इति। अत्राहुः—अधिकृत्य या कथा सा स्त्रीषु प्रवर्त्तत इत्यर्थः, तत्र प्रस्तावने कथने च कर्तुरेकत्वात्सिद्धः क्त्वाप्रत्यय इति। अन्ये त्वाहुः—कृत्यस्य कथा कर्तव्यकथेत्यर्थः, सा स्त्रीषु अधि-प्रवर्त्तते स्त्रीष्वधीति च प्रक्रियावाक्यम्, न त्वेतत्प्रयोगार्हम्; समासस्य नित्यत्वात्। **अधिस्त्रीति।** 'अव्ययीभावश्च'

भावबोधिनी

वचन = वाच्य = अर्थों में विद्यमान जो अव्यय, अर्थात् विभक्ति आदि अर्थों को द्योतित करने वाला जो अव्यय उसका समास होता है।] क्रमशः उदाहरण—

(१) विभक्तिवचन में [विभक्ति कारक अर्थ में]—स्त्रीषु अधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते—अधिस्त्रि अधिकुमारि [कुमार्याम् अधिकृत्य—यह विग्रह है।] सप्तमी के अर्थ में जो अव्यय वह विभक्तिवाचक होता है।

विमर्श—अधिसु स्त्री सुप् यह अलौकिक विग्रह है लौकिक विग्रह मूल में दिया गया है। यहाँ अधि अव्यय अधि-करण कारक अर्थ में है। अतः विभक्ति=कारक अर्थ में विद्यमान 'अधि' अव्यय का 'स्त्रीषु' के साथ समास 'अव्ययं विभक्ति' इसी सूत्र से होता है। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (पा० सू० १।२।४६) से इस समास की प्रातिपदिक संज्ञा और सुपो धातु-प्रातिपदिकयोः' (पा० सू० २।४।७१) इससे विभक्ति का लोप करने पर 'स्त्री अधि' बनता है। अधि की उपसर्जन संज्ञा करके 'उपसर्जनं पूर्वम्' (पा० सू० २।२।३०) से इसका पूर्वनिपात—'अधिस्त्री'। 'अव्ययीभावश्च' (पा० सू० २।४।१८) से नपुंसकलिङ्ग 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (पा० सू० १।३।४७) से ह्रस्व, प्रातिपदिक होने से 'सु' प्रत्यय [विभक्ति], अव्यय होने के कारण 'अव्ययादाप्सुपः' (पा० सू० २।४।८२) से सु का लोप कर देने पर—अधिस्त्रि यह रूप निष्पन्न होता है।

यहाँ वैषयिक आधार में सप्तमी है। स्त्रीविषयिणी कथा प्रवृत्त होती है। पदमञ्जरीकार 'प्रवर्त्यते' यह पाठ मानते हैं क्योंकि 'क्त्वा = ल्यप्' के लिये समानकर्तृकत्व आवश्यक है। अन्यथा 'अधिकृत्य' 'प्रवर्तते' यह कठिन है, क्योंकि पुरुष प्रस्तुत करने वाले हैं, कथा प्रवृत्त होने वाली है। 'प्रवर्तते' पाठ में क्त्वा की उपपत्ति के लिये 'अधि-कृत्य या कथा सा स्त्रीषु प्रवर्तते' ऐसा पाठ उचित है। अथवा 'स्त्रीषु अधिकृत्य कथा = कर्तव्यकथा प्रवर्तते' पाठ मान कर 'प्रवर्त्तते' पाठ संगत है, क्योंकि यहाँ ल्यप् नहीं है।

(५) अर्थाभावः=वस्तुनोऽभावः। अभावो मक्षिकाणाम् =निर्मक्षिकम्, निर्मशकं वर्तते। (६) अत्ययः=[अ]भूतत्वम्, अतिक्रमः। अतीतानि हिमानि निर्हिमम्, निःशीतं वर्तते। (७) असंप्रति=उपभोगस्य वर्तमान-कालप्रतिषेधः। अतितैसृकम्। तैसृकम्=आच्छादनम्, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः।

न्यासः

इत्यर्थः। ननु चार्थाभाव इत्यनेनैव तत्सिद्धम्, तथा ह्यर्थाभावो वस्त्वभावः, ऋद्धिविगमोऽपि वस्त्वभावो भवत्येव, तत्कोऽत्र विशेषो येनार्थाभावाद् ऋद्धिविगमस्य पृथगभिधानं क्रियते? अयमस्ति विशेषः; उत्तरपदार्थाभावो हि द्रव्याभावः, यथा—निर्मक्षिकमिति, मक्षिकाणामभाव उच्यते; न तु दुर्गवदिकमित्यत्र गवदिकानामभावः, किं तर्हि? तदीयाया ऋद्धेर्विगमः।

अर्थाभाव इति। अथार्थग्रहणं किमर्थम्? धर्माभावे प्रसज्यप्रतिषेधो मा भूत्, यथा—न भवति ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति। ब्राह्मणत्वं धर्मोऽत्र प्रतिषिध्यते, न तु वस्त्वभावः। किञ्च—इतरेतराभावे च मा भूत्, गौरश्वो न भवतीति। अत्राप्यर्थान्तरत्व प्रतिषिध्यते, न तु वस्त्वभावः। **अत्ययोऽभूतत्वमिति**। अस्यैव पर्यायोऽतिक्रमः। अतिक्रमः इत्युत्पत्त्यभावः, प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः। अर्थाभावस्तु क्वचिद्देशे सर्वदैव वस्तुनोऽभावः, न

पदमञ्जरी

इति नपुंसकत्वाद् ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः। **समृध्यर्थे यदव्ययमिति**। विभक्तिवचनतां दर्शयति। **उपकुम्भमिति**। कुम्भस्योपेति प्रक्रियावाक्यं षष्ठ्यन्तेन समासः। **दुःशकम्, दुर्यवनमिति**। मनुष्यजातिवचनौ शकयवन-शब्दौ, किमर्थं पुनर्व्यृद्धिग्रहणम्, अर्थाभाव इत्येव सिद्धम्? न सिद्ध्यति; येन समस्यते तदर्थस्याभावोऽर्थाभावः, न चात्र शकानामभावः, किं तर्हि? तदीयाया ऋद्धेः। अर्थाभाव इत्यर्थग्रहणं यत्र धर्मिस्वरूपस्यैवाभावस्तत्र यथा स्यात्, धर्ममात्रप्रतिषेधे मा भूत्, तद्यथा—ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पादितत्वेन कस्यचिद्ब्राह्मणत्वं प्रसज्य प्रतिषेधति—नायं ब्राह्मणो यस्तिष्ठन्मूत्रयति। इतरेतराभावे च मा भूत्—गौरश्वो न भवतीति; अत्रापि वस्त्वन्तरत्वं प्रतिषिध्यते, न धर्मिस्वरूपम्। **अतिशीतमिति**। अर्थाभावः कालानवच्छिन्नोऽभाव आश्रीयते, इह तु संप्रत्यभाव इत्यत्ययस्य भेदेनोपादानम्।

भावबोधिनी

(२) [अनु०] समीप अर्थ में [अव्यय के समास का उदाहरण] = कुम्भस्य समीपम्—उपकुम्भम् [कुम्भ के समीप] उपमणिकम् [मणिक के समीप। यहाँ 'उप' यह समीप अर्थ में है। अतः समास होता है।]

(३) समृद्धिः=ऋद्धि=सम्पन्नता की अधिकता। उदा०—समृद्धिः मद्राणाम्—[इस विग्रह में 'सु' इस अव्यय के साथ समास होता है। प्रक्रिया के अनुसार प्रातिपदिक संज्ञा, विभक्तिलोप, पूर्वनिपात, नपुसकत्व, सु प्रत्यय, इसका अम् और पूर्वरूप करने पर रूप सिद्ध होता है। अकारान्त शब्दों के साथ प्रायः यही प्रक्रिया होती है। मद्र देश के लोगों की सम्पन्नता—यह अर्थ है।] सुमगधम् [मगधानां समृद्धिः यह विग्रह है। मगध के लोगों की सम्पन्नता—यह अर्थ है।]

(४) व्यृद्धि—ऋद्धि का अभाव [विगता ऋद्धिः = व्यृद्धिः] गवदिकानाम् ऋद्धेः अभावः—[इस विग्रह में] दुर्गवदिकम्। यवनानाम् ऋद्धे अभावः—इस विग्रह में] दुर्यवनम् [दुर्गवदिकों की सम्पन्नता का अभाव है, यवनों की सम्पन्नता का अभाव है—यह अर्थ है। यहाँ 'दुर' यह अव्यय शब्द व्यृद्धि अर्थ में है। अतः समास होता है। दुर्गवदिकम् के स्थान पर पदमंजरीकार 'दुःशकम्' यह मानते हैं।]

(५) अर्थाभाव = वस्तु का अभाव। मक्षिकाणाम् अभावः [इस विग्रह में] निर्मक्षिकम् [मशकानाम् अभावः—इस विग्रह में] निर्मशकं वर्तते। मक्खियों का अभाव है। मच्छरों का अभाव है—यह अर्थ है। निर्मक्षिकम् में समास, विभक्तिलोप, अव्यय का पूर्वनिपात करने पर 'निर्मक्षिका' बनाने के बाद अव्ययीभाव संज्ञा, नपुंसक लिङ्ग और ह्रस्व करने पर रूप सिद्ध होता है।]

(८) शब्दप्रादुर्भावः = प्रकाशता शब्दस्य—इति पाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः । (९) पश्चात्–अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् इत्यर्थः । (१०) यथा यथार्थे यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते ।

योग्यता, वीप्सा, पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः । योग्यतायाम्—अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम्—अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ—यथाशक्ति ।

न्यासः

तूत्पन्नस्य पश्चादभाव इत्यत्ययोऽर्थाभावाद् भिद्यते । उपभोगस्येत्यादिनाऽर्थाभावाद् भेदं दर्शयति । अर्थाभावो हि क्वचिद्देशे कालत्रयेऽप्यभावः, असम्प्रति पुनरुपभोगस्य या वर्त्तमानः कालस्तस्यैव प्रतिषेध इति भिद्यते; असंप्रत्यर्थाभावात् । **अतितैसृकमिति** । तिसृका नाम ग्रामः 'तत्र भवः' 'तत आगतः' इति वाऽण्, तैसृकम्, न तैसृकस्य वर्त्तमानः काल उपभोगस्येत्यर्थेऽतितैसृकमिति भवति ।

अनुरूपमित्यत्र योग्यतायामनुशब्दः । योग्यं रूपं वहतीत्यर्थः । **प्रत्यर्थमिति** । प्रतिशब्दोऽव्ययमत्र वीप्सायाम्, अर्थमर्थंप्रति प्रत्यर्थम् । ननु चात्र नित्यसमासत्वात् वाक्येन न भवितव्यम् ? नैतदस्ति; प्रतिशब्दस्य वीप्सायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता, तद्योगे द्वितीया यथा स्यादित्येवमर्थम् । तस्याश्च वाक्य एव प्रयोगो नान्यत्रेति तेन सत्यपि नित्यसमासत्वे वाक्यमपि भवति । **यथाशक्तीति** । पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्दः । पदमत्र

पदमञ्जरी

अतितैसृकमिति । तिसृका नाम ग्रामः, 'तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसङ्ख्यानम्' तत्र भवं तैसृकम् = आच्छादनम् । तच्च कालविशेष उपभोग्यम्, उष्णे शीते वा अतिशब्दो नेदानीमित्यस्यार्थे वर्तते । उपभोगक्रिया च वृत्तौ स्वभावादेवान्तर्भवति, यथा—दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इति । तद्द्वारेण पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम्, नेदानीमुपभोगार्हं तैसृकमाच्छादनमित्यर्थः । आच्छादनापेक्षस्यापि तैसृकशब्दस्य गमकत्वात्समासः । नात्र तैसृकस्य कालानवच्छिन्नो भावः, नापि संप्रति तस्याभावः, किं तर्हि ? तदुपभोगस्येत्यर्थाभावादत्ययाच्चवा-संप्रतिभिद्यते । **तत्पाणिनीति** । तच्छब्दो निपातोऽप्यस्ति ।

भावबोधिनी

(६) अत्यय = भूतता = अतिक्रम [उत्पत्ति न होना] अतीतानि हिमानि [-इस विग्रह में] निर्हिमम् [अतीतं शीतम्—इस विग्रह में] निःशीतम् [हिम का ध्वंश = समाप्ति । शीत का ध्वंस = समाप्ति । शीतकाल बीत गया । यहाँ 'निर्' यह अव्यय अत्यय = ध्वंस अर्थ में है । समास करने पर उसका पूर्वनिपात होता है ।]

विमर्श—'अत्यय' का अर्थ,—अतिक्रम उत्पत्ति का अभाव, प्रध्वंसाभाव आदि माने गये हैं । अतः काशिका में 'अत्ययो भूतत्वम्' यह अलग-अलग पाठ ही उचित है । कुछ संस्करणों में अकार प्रश्लेष करके 'अत्ययोऽभूतत्वम्' ऐसा पाठ लिखा है । यह अशुद्ध है । भाष्य में इस पर कुछ नहीं लिखा है ।

(७) [अनु०] असम्प्रति = उपभोग के वर्तमान काल का निषेध । [तैसृकं सम्प्रति न युज्यते—इस विग्रह में] अतितैसृकम् [तैसृक ओढ़ने का अब समय नहीं है, ओढ़ना ठीक नहीं है ।] तैसृकम् = आच्छादन = ओढ़ना, उसके उपभोग = प्रयोग का यह समय नहीं है, यह अर्थ है ।

विमर्श—तिसृका नाम का कोई ग्राम था । उसमें पैदा होने वाला या वहाँ से आने वाला पदार्थ—इस अर्थ में 'तत्र भवः' (पा० सू० ४।३।५३) अथवा 'तत आगतः' (पा० सू० ४।३।७४) से अण् प्रत्यय करके यह रूप होता है । तैसृक सम्भवतः ऊनी अथवा रेशमी वस्त्र को कहते हैं । जब इसके ओढ़ने का समय नहीं होता है तब यह प्रयोग होता है । यहाँ वस्तु का अभाव कहना इष्ट नहीं है अपितु उसके उपभोग के काल का अभाव कहना इष्ट है । अतः 'अर्थाभाव' और 'असम्प्रति' का क्षेत्र अलग-अलग हो जाता है । इसी लिये दोनों का उल्लेख है ।

(८) [अनु०] शब्द प्रादुर्भाव = शब्द का प्रकाश = प्रसिद्धि । [पाणिनि शब्दस्य प्रकाशः—इस विग्रह में] इति पाणिनिः, तत्पाणिनिः रूप होते हैं । पाणिनि शब्द लोक में प्रकाशित होता है, प्रसिद्ध होता है, यह अर्थ है ।

(११) आनुपूर्व्यम्=अनुक्रमः। अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः। ज्येष्ठानुपूर्व्येण[1] भवन्तः प्रविशन्त्वित्यर्थः।
(१२) यौगपद्यम्=एककालता। सचक्रं धेहि। युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः।

न्यासः

शक्तिशब्दस्तस्यार्थः शक्तिरेव तस्या अननिवृत्तिरनतिक्रमः। यथाशक्ति करोतीति शक्यत्यनतिक्रमेण करोतीत्यर्थः। **ज्येष्ठानुपूर्व्येणेति**। ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः।

सचक्रमिति। 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहशब्दस्य सभावः। एवं **सकिखीत्यादावपि** सभावो वेदितव्यः।

गुणभूतेऽपीत्यादि। यदि सादृश्य इति नोच्यते तदा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इति यदा सादृश्यं विशेष्यत्वात् प्रधानं भवति तदैव स्यात्, सादृश्यं क्रियाः सकिखाति गुणभूते तु न स्यात्, अस्माद् वचनाद्

पदमञ्जरी

प्रत्यर्थमिति। अर्थमर्थं प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति; भाष्यप्रयोगात्। यदि वा नात्राव्ययं वीप्सावृत्ति, किं तर्हि ? कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति। वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्या। अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यम्—ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, ष्यञः षित्करणात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोगः। एवं **ज्येष्ठानुपूर्व्येणेति**।

सचक्रमिति। सहशब्दस्य समासः, 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सभावः, एवमुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु। **गुणभूतेऽपीत्यादि**। यदि 'सादृश्ये' इति नोच्यते, पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इति यदा सादृश्यं विशेष्यत्वात्

भावबोधिनी

विमर्श—प्रादुर्भाव का अर्थ प्रकाश = प्रसिद्धि है। 'तद्' यह निपात भी है। इसी को मान कर समास होता है। यह शब्द प्रसिद्धि अर्थ को प्रकट करता है। इसी प्रकार 'इति' शब्द भी प्रसिद्धि अर्थ प्रकट करता है।

(९) [**अनु०**] पश्चात् = पीछे। [रथानां पश्चात् इस विग्रह में] अनुरथं पादातम् = रथों के पीछे पैदल सेना यह अर्थ है।

(१०) यथा—इस शब्द के अर्थ में जो अव्यय है, उसका समास होता है। (१) योग्यता = योग्य होना, (२) वीप्सा = व्याप्त करने की इच्छा, (३) पदार्थानतिवृत्ति = पदार्थ का अतिक्रमण न करना, और (४) सादृश्य = समानता—ये चार यथाशब्द के अर्थ हैं। क्रमशः उदा०—(१) योग्यता में—अनुरूपम्। रूप के योग्य होता है, यह अर्थ है। [रूपस्य योग्यम्—यह विग्रह है।] (२) वीप्सा—अर्थम् अर्थं प्रति—प्रत्यर्थम् [अर्थ अर्थ के प्रति = प्रत्येक अर्थ के लिये शब्द का व्यवहार होता है। अर्थ व्याप्य है, शब्द व्यवहार व्यापक है। यह व्याप्य व्यापक भाव बताने के लिये 'प्रति' का प्रयोग है।] (३) पदार्थ की अनतिवृत्ति = अनतिक्रम—इसमें यथाशक्ति [शक्तिम् अनतिक्रम्य—इस विग्रह में] समास करके यह रूप होता है।

विमर्श—'यथा' शब्द के चार अर्थ बताकर भी काशिकाकार ने 'सादृश्य' अर्थ का उदाहरण नहीं दिया है। 'यथाऽसादृश्ये' (पा० सू० २।१।७) सूत्र से सादृश्य अर्थ में समास का निषेध होने से यहाँ उदाहरण नहीं दिया गया, ऐसा कुछ विद्वान् मानते हैं। परन्तु सिद्धान्तकौमुदी में इसका उदाहरण दिया गया है—हरेः सादृश्यम्—सहरि। बालमनोरमा के अनुसार 'सह' यह अव्यय सादृश्य अर्थ में है। 'अव्ययीभावे चाकाले' (पा० सू० ६।३।८१) इस सूत्र से 'सह' का 'स' आदेश होता है। पदमञ्जरीकार और न्यासकार इस विषय में मौन हैं।

(११) [**अनु०**] आनुपूर्व्यं = अनुक्रम [बड़े छोटे के क्रम के अनुसार] अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः। ज्येष्ठता के क्रम से आप लोग प्रवेश करें यह अर्थ है। [बड़े छोटे फिर छोटे इस क्रम से प्रवेश करें यह भाव है।]

(१२) यौग-पद्य=एक काल होना। सचक्रं धेहि—एक साथ चक्र धारण करें। या चक्कर लगावें यह अर्थ है। [यहाँ चक्रेण सह—इस विग्रह में समास करके सह का पूर्वनिपात और 'अव्ययीभावे चाकाले' (पा० सू० ६।३।८१) सूत्र से 'सह' का स आदेश होता है।]

---

१. 'ज्येष्ठानुपूर्व्या' इति वा पाठः।

(१३) सादृश्यम् = तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थ इत्येव सिद्धम् ? गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात्—सदृशः किख्या सकिखि ।

(१४) सम्पत्तिः = अनुरूप आत्मभावः, समृद्धेरन्यः । सब्रह्म बाभ्रवाणाम् । सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् ।

न्यासः

भवति । **सदृशः किख्येति** । सादृश्यवतः प्राधान्यप्रदर्शनेन सादृश्यस्य गुणभावं प्रदर्शयितुं सदृशः किख्या इत्युक्तम् । सादृश्यप्राधान्ये विवक्षिते हि सादृश्यमिति भावप्रत्ययेन युक्तो निर्देशः स्यात् । **सकिखीति** । पूर्ववद् ह्रस्वः ।

ननु च सम्पत्तिः समृद्धिरेव, तत् कथं पृथगुच्यत इत्यत आह—**सम्पत्तिरनुरूपमित्यादि । सब्रह्म बाभ्रवाणामिति** । तेषामनुरूप आत्मभाव इत्यर्थः । **अधिकार्थवचनेनेति** । तृणानामभ्यवहारोऽधिकार्थस्तद्वचनेन । न किञ्चिदित्यादिना वाक्येनाधिकार्थतां दर्शयति । यो हि तृणान्यभ्यवहरति स कथमन्यदभ्यवहार्य्यं परित्यजति ।

पदमञ्जरी

प्रधानं तदैव स्यात्—सादृश्यं किख्येति, गुणभूते न स्यात् । **सदृशः किख्येति** । सादृश्यवतः प्राधान्यदर्शनेन सादृश्यस्य गुणभावं दर्शयति । **सकिखीति** । पूर्ववद्ध्रस्वः । अपचितपरिमाणः श्रृगालः किखी । अप्रसिद्धोदाहरणम्; चिरन्तनप्रयोगात् ।

सम्पत्तिशब्दस्य समृद्धौ रूढत्वात् पुनरुपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**सम्पत्तिरनुरूप आत्मभाव इति । सब्रह्म बाभ्रवाणामिति** । तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थः ।

भावबोधिनी

(१३) सादृश्य = तुल्य होना । यह 'सादृश्य' किस लिये कहा जा रहा है क्योंकि यथा शब्द के अर्थ [पूर्वोक्त चौथे सादृश्य रूप अर्थ) से ही कार्य सिद्ध हो जाता है ? गुणभूत भी सादृश्य में भी जिस प्रकार समास हो सके, [उसके लिये इस 'सादृश्य' का पुनः ग्रहण है]—किख्या सदृशः—सकिखि [अपचित परिमाण वाले सियार के समान ।]

विमर्श पहले 'यथा' शब्द के चार अर्थों में भी 'सादृश्य' का उल्लेख है, यहाँ सूत्र में पुनः सादृश्य का उल्लेख किया गया है । इसका प्रयोजन है गौण भी सादृश्य में समास करना । किसी के सदृश—इसमें सादृश्यवान् = सदृश में सादृश्य गुणभूत = विशेषण है, सादृश्यवान् विशेष्य है । अतः यथा के अर्थ को मानकर समास नहीं हो पाता । यहाँ सादृश्य के पुनः ग्रहण करने के कारण गुणभूत भी सादृश्य अर्थ में समास होता है । 'सकिखि' यह परम्परागत उदाहरण दिया है । सदृशः सख्या— 'ससखि' आदि भी इसी प्रकार समझने चाहिये ।

(१४) [अनु०] सम्पत्ति = अनुरूप आत्मभाव [अपने योग्य कर्म—यह अर्थ] 'समृद्धि' से भिन्न [लिया जाता है ।] उदा०—सब्रह्म बाभ्रवाणाम् [बाभ्रवों का अनुरूप योग्य ब्रह्मभाव] सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् [शालङ्कायनों का अनुरूप क्षत्र होना ।]

विमर्श—यद्यपि सामान्यतया समृद्धि और सम्पत्ति शब्द पर्याय माने गये हैं परन्तु यहाँ दोनों के अर्थ अलग-अलग हैं—(१) ऋद्धि की अधिकता = समृद्धि है और (२) अनुरूप आत्मभाव = योग्य, अपना होना सम्पत्ति है । अतः दोनों का उल्लेख है । बाभ्रवो का ब्रह्म में आत्मभाव योग्य=उचित है । शालङ्कायनों का क्षत्रियत्व में लीन होना अर्थ है ।

(१५) [अनु०] साकल्य = अशेषता = शेष न होना । सतृणम् अभ्यवहरति [तृणम् अपि अपरित्यज्य—इस विग्रह में 'सह' के साथ समास और 'सह' का 'स' आदेश होता है । तिनका सहित खा जाता है, अर्थात् खाते समय तिनका भी नही छोड़ता है—यह आशय है ।] सबुसम् [बुसम् अपि अपरित्यज्य—इस विग्रह में 'सह' के साथ समास होता है । सभी कुछ खा लेता है, भूसा भी नहीं छोड़ता है ।] कुछ भी खाद्य पदार्थ नहीं छोड़ता है—यह अर्थ अधिक

(१५) साकल्यम्-अशेषता। सतृणमभ्यवहरति, सबुसम्। न किञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते।

(१६) अन्तवचने—'अन्त' इति परिग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते। साग्न्यधीते। सेष्टिपशुबन्धम्। पशुबन्धान्तमधीत इत्यर्थः। इयं समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते॥

३५८. यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥ (६६१)

'यथा' इत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। यथावृद्धं

न्यासः

ननु चान्तशब्दः परिसमाप्तौ वर्त्तते, तत्र च साकल्यमस्त्येव, तत् कथमन्तवचनं साकल्यात् पृथगुच्यत इत्यत आह—**अन्तशब्द इत्यादि**। यावतोऽध्ययनस्य परिग्रहः—एतावन्मयाध्येतव्यमिति—तदपेक्षया या समाप्तिः सोऽन्तः, स चासाकल्येऽप्यध्ययनस्य भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते। **साग्न्यधीत इति**। अग्निपर्यन्तमधीत इत्यर्थः। अग्न्यर्थो ग्रन्थस्तादर्थ्यादग्निशब्देनोच्यते। यावताऽध्ययनस्य परिग्रहस्तस्याग्निरन्तः, न तु ततः परेणाध्ययनमेव नास्तीति। तत्तु नाधीयत इत्यसाकल्यमत्रेत्याह—**इयमित्यादि**। सुबोधम्॥ ६॥

यथाऽसादृश्ये॥ ये ये वृद्धा इत्यनेन **यथावृद्धमित्यत्र** यथाशब्दो वीप्सायां वर्त्तत इत्याचष्टे। **यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति**। देवदत्तसदृशो यज्ञदत्त इत्यर्थः। ननु च यथाशब्दोऽयमुपमानम् 'यज्ञदत्त' इत्युप-

पदमञ्जरी

सतृणमिति। न चात्र तृणभक्षणं वास्तवमित्याह—**न किञ्चिदिति**। तृणभक्षणमधिकोऽर्थः, तद्वचनेन किंचिदभ्यवहार्यं न परित्यजतीत्ययमर्थः प्रतिपद्यते—तृणानि भक्षयन् कथमन्यत् परित्यजेदिति।

परिग्रहापेक्षयेति। 'इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्यः' इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहस्तदपेक्षया समाप्तिः=अन्तः, स चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति भावः। **साग्नीति**। अग्न्यादयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्थे वर्त्तन्ते, तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्याग्न्यादिरन्तः, न तु ततः परेणाध्ययनं नास्ति; ततश्च न साकल्यमित्याह—**इयमिति**॥६॥

यथाऽसादृश्ये॥ सादृश्ये समासस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादसंदेहार्थं सादृश्ये यथेत्यवचनाच्च नञाऽत्र प्रश्लेषः।

भावबोधिनी

अर्थवाचक शब्द से प्रतिपादित होता है। [यहाँ तृणभक्षण में तात्पर्य नहीं है। अपितु जो तिनका भी नहीं छोड़ता, वह दूसरी चीज कैसे छोड़ सकता है। यह तात्पर्य है।]

(१६) अन्तवचन = अन्त अर्थ प्रतीत रहने पर। 'अन्त' यह जितने का ग्रहण करना अभीष्ट है उसकी अपेक्षा समाप्ति कही जाती है। उदा०—साग्नि अधीते [अग्निग्रन्थ पर्यन्त अध्ययन करता है।] सेष्टि पशुबन्धम् अधीते [पशु बन्ध ग्रन्थ तक अध्ययन करता है—यह अर्थ है। यह समाप्ति असकल = असम्पूर्ण अध्ययन में भी होती है, इसलिये 'साकल्य' से इस 'अन्त' को पृथक् कहा गया है।

विमर्श—अन्त शब्द यहाँ सापेक्ष है। 'इस समय इतने अंश का ही अध्ययन करना है' इस प्रकार जो सीमा निर्धारित की जाती है, उसे ही यहाँ 'अन्त' शब्द से समझना चाहिये। अतः किसी विषय का सम्पूर्ण अध्ययन न करने पर भी इसका प्रयोग होता है। इस प्रकार साकल्यवचन और अन्तवचन में भेद है। अतः दोनों का ग्रहण किया गया॥ ६॥

असादृश्य अर्थ में वर्त्तमान 'यथा' यह अव्यय सुबन्त के साथ समास प्राप्त करता है और यह अव्ययीभाव समास होता है। उदा०—यथावृद्धं ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व [जो जो वृद्ध हैं, उन ब्राह्मणों को आमन्त्रित करो] ये ये वृद्धाः इस विग्रह में समास होता है। यहाँ यथा शब्द सादृश्य अर्थ में नहीं है अपितु वीप्सा = व्याप्त करने की इच्छा अर्थ में है। दूसरा उदाहरण] यथाऽध्यापकम् [जो जो अध्यापक हैं, यो यो अध्यापकः—इस विग्रह में समास होता है।

ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । ये ये वृद्धाः यथावृद्धम् । यथाध्यापकम् ।

असादृश्ये इति किम् ? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः (म० भा०)। **यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥**

३५९. यावदवधारणे ॥ ८ ॥ (६६२)

'यावत्' इत्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अवधारणम्=इयत्तापरिच्छेदः । यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावन्ति पात्राणि संभवन्ति, पञ्च षड् वा, तावत आमन्त्रयस्व ।

अवधारण इति किम् ? यावद्दत्तं तावद् भुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति ॥

न्यासः

मेयमपेक्षते । तत्र 'सापेक्षमसमर्थं भवति' इत्यसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यति, तत् किमर्थमसादृश्य इति प्रतिषेधेन ? नैतदस्ति; न ह्यत्र यथाशब्द उपमानम्, किं तर्हि ? 'यथा देवदत्तः' इत्येष समुदायः । तस्मात् तस्यैवोपमेयापेक्षयाऽसामर्थ्यम्, न तु यथाशब्दस्य ॥ ७ ॥

यावदवधारणे ॥ इयत्तापरिच्छेद इति । इयतो भाव इयत्ता = परिमाणम्, तस्याः परिच्छेदो निश्चयः । **यावन्ति पात्राणीत्यादिना** तमेवेयत्तापरिच्छेदं विस्पष्टीकरोति । **नावधारयामीत्यादिना** इयत्तापरिच्छेदाभावं दर्शयति ॥ ८ ॥

पदमञ्जरी

असादृश्ये इति किमिति । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः । **यथा देवदत्त इति ।** देवदत्तस्य यज्ञदत्तं प्रत्युपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तत्रोपमानस्योपमेयापेक्षत्वेऽपि यथा देवदत्तशब्दयोः सामर्थ्यात् परस्परेण समासप्रसङ्ग इति भावः । अथ पूर्वेणात्र सादृश्य इति वा, यथार्थ इति वा कस्मान्न भवतीत्याह—**पूर्वेणैवेति** ॥ ७ ॥

यावदवधारणे ॥ यावन्ति पात्राणीति ।

यावदित्यव्ययं चास्ति, तद्धितान्तं च विद्यते ।
अतो नित्यसमासेऽपि तद्धितान्तेन विग्रहः ॥ ८ ॥

भावबोधिनी

'असादृश्य में' इसका क्या प्रयोजन है, अर्थात् सूत्र का क्या प्रयोजन है, यथा देवदत्तः तथा यज्ञदत्तः [जैसा देवदत्त है वैसा यज्ञदत्त है – यहाँ सादृश्य अर्थ होने के कारण समास न हो, इसी के लिये 'असादृश्ये' का ग्रहण है ।]

'यथा' शब्द के अर्थ में जो अव्यय—इस प्रकार मानकर ['अव्ययं विभक्ति' (पा० सू० २।१।६)] इस पूर्ववर्ती सूत्र से समास सिद्ध रहने पर यह सूत्र सादृश्य के प्रतिषेध के लिये है ।

विमर्श—'अव्ययं विभक्ति०' (पा० सू० २।१।६) इसमें यथा का अर्थ सादृश्य भी माना गया है और स्वतन्त्र रूप से 'सादृश्य' अर्थ में भी समास का विधान किया गया है । अतः 'यथा देवदत्तः तथा यज्ञदत्तः' यहाँ 'यथार्थ सादृश्य' अथवा 'सादृश्य' इन दोनों में समास प्राप्ति सम्भव है । परन्तु 'यथाऽसादृश्ये' यह सूत्र सादृश्य भिन्न अर्थ में ही 'यथा' शब्द के साथ समास का विधान करते हुए नियमार्थ बन जाता है कि—'असादृश्ये एवं यथा शब्दः समस्यते' ॥ ७ ॥

अवधारण अर्थ में वर्तमान 'यावत्' यह अव्यय शब्द सुबन्त के साथ समास प्राप्त करता है और यह अव्ययीभाव होता है । अवधारण = इयत्ता का परिच्छेद = इतना है—इसका निश्चय । उदा०—यावदमत्रं ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व । पाँच या छः जितने पात्र सम्भव हैं उतने ब्राह्मणों को आमन्त्रित करो। [यहाँ यावत् 'शब्द अव्यय है और तद्धितान्त भी है । अतः तद्धितान्त के साथ अस्वपद विग्रह करके अव्यय के साथ ही समास होता है । अव्ययीभाव समास करने पर नपुंसकलिङ्ग हो जाने से विभक्तियों का अम् आदेश हो जाता है ।]

३६०. सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥ (६६३)

मात्रा, बिन्दुः, स्तोकम्, अल्पमिति पर्यायाः। मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अस्त्यत्र किञ्चित् शाकं शाकप्रति। सूपप्रति।

मात्रार्थ इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम्।

३६१. अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणा ॥ १० ॥ (६६४)

अक्षशब्दः, शलाकाशब्दः, संख्याशब्दाश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। कितवव्यवहारे समासोऽयमिष्यते। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। तत्र यदा सर्वे

न्यासः

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ वृक्ष प्रतीत्यत्र लक्षणे प्रतिशब्दो वर्त्तते, न मात्रार्थे। ननु परं सुब्ग्रहणं किमर्थम्, यावता 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुब्ग्रहणमनुवर्तिष्यत इत्यत आह—**सुब्ग्रहणमित्यादि**। सुब्ग्रहणं पूर्वं ह्यव्ययेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्। तस्मादव्ययनिवृत्त्यर्थमिदमन्यत् सुब्ग्रहणं क्रियते ॥९॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ कितवव्यवहार इत्यादि। कथं पुनः कितवव्यवहार इष्यमाणोऽपि तत्र लभ्यते ? स्वभावत एव; समासस्य तत्र वृत्तेः। न ह्यर्था अतिदिश्यन्ते, लौकिकत्वात् तेषाम्। **तस्येत्यादि**।

पदमञ्जरी

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ अस्त्यत्र किंचित्सूप इति किञ्चिदित्यव्ययं सूप इति पुंल्लिङ्गेन समानाधिकरणम्।

सुबिति वर्त्तमान इति। 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः। **अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति**। पूर्वं हि सुब्ग्रहणमव्ययग्रहणेन सम्बद्धम्, तथा च पूर्वसूत्रेऽव्ययस्यैव ग्रहणादनव्ययेन सह विग्रहः कृतः। स्वरादीनां च दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनान्मात्रावति वृत्तिरविरुद्धेत्यव्ययस्यैव समासः स्यात् ॥९॥

अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणा ॥ अक्षशलाकासङ्ख्याशब्दा इति। अक्षशलाकाशब्दौ सङ्ख्यावाचिनश्च शब्दा इत्यर्थः। क्वचित्तु—**अक्षशब्दः शलाकाशब्दः सङ्ख्याशब्दाश्चेति** पाठः। **कितवव्यवहार इति**।

भावबोधिनी

'अवधारण अर्थ में' इसका क्या प्रयोजन है ? यावद् दत्तं तावद् भुक्तम्, न अवधारयामि कियद् भुक्तम्। जितना दिया उतना खाया, कितना खाया—यह नहीं निश्चित कर पा रहा हूँ। [अतः यहाँ अवधारण = निश्चित परिमाण की प्रतीति न होने से समास नहीं होता है ॥ ८ ॥

मात्रा, बिन्दु = बूँद, स्तोक और अल्प—ये पर्याय शब्द है। मात्रा अर्थ में विद्यमान 'प्रति' शब्द के साथ सुबन्त शब्द समास प्राप्त करता है और यह अव्ययीभाव होता है। उदा०—अस्ति अत्र किञ्चित् शाकम् –[इस विग्रह में] शाकप्रति। [थोड़ा शाक = सब्जी। अस्ति अत्र कश्चित् सूपः—इस विग्रह में] सूपप्रति। [थोड़ी दाल यहाँ 'प्रति' शब्द के साथ समास और अव्यय संज्ञा होने से विभक्ति का लोप हो जाता है।]

मात्रा अर्थ में—इसका क्या प्रयोजन है ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। यहाँ प्रति शब्द लक्ष्य-लक्षणभाव अर्थ में है। अतः समास नहीं होता है।]

['सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' (पा० सू० २।१।२) इस सूत्र से] 'सुप' इसकी अनुवृत्ति रहने पर यहाँ पुनः 'सुप्' का ग्रहण अव्यय की निवृत्ति के लिये है ॥ ९ ॥

अक्ष शब्द, शलाकाशब्द और संख्याशब्द परि के साथ समास प्राप्त करते है और वह अव्ययीभाव होता है। कितव = जुआरी लोगों के व्यवहार = खेल में यह समास इष्ट है। [अर्थात् जुआरी के पाँसे आदि गिराने के खेल में यह होता है।] पंचिक नाम जुआ पाँच अक्षों = पासों अथवा शलाकाओं से होता है। उसमें जब सभी चित गिरते है या

उत्तानाः पतन्ति, अवाञ्चो वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवैतस्य विपातोऽन्यथा पाते सति जायते। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये (म० भा०)—**अक्षपरि, शलाकापरि; एकपरि, द्विपरि, त्रिपरि। परेण**[1] **चतुष्परि।**

पञ्चसु त्वेक त्वेकरूपासु जय एव भविष्यति।
अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत्।
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः॥ (म० भा० २.१.१०)

न्यासः

तस्य पातयितुस्तस्य च विघात इत्यनेन सम्बन्धः। विपातः = पराजयः। **एतस्येति**। अक्षादेरेव प्रत्यवमर्शः। अभेदविवक्षायामेकवचनम्। एतस्यान्यथा पात इत्यनेन सम्बन्धः। **अन्यथेति**। जये य उक्तः पातप्रकारस्तदपेक्षयाऽन्यथात्वं विवक्षितम्। **पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भवतीति**। पञ्च परीति समासो न भवतीति भावः। जये हि यदक्षादीनां वृत्तं तदपेक्षयान्यपातत्वे सति समासेन भवितव्यम्। न च पञ्चस्वेकरूपास्वन्यथात्वं सम्भवति। अत एव जयस्तदा भवति यदा पञ्चाप्येकरूपा भवन्ति—उत्ताना अवाञ्चो वा। एतेन प्रकारेण **परेण चतुष्परीत्यत्रोपपत्तिर्दर्शिता। परेणेति**। अतिशयेनेत्यर्थः।

अक्षादयस्तृतीयान्ता इत्यादि। अन्यथा वृत्तावयं समास इष्यते। तत्र चाक्षादीनामन्यथावृत्तौ कर्तृत्वं करणत्वं वा भवति, अतस्तृतीयया भवितव्यमिति तदन्ता एव समस्यन्ते। **पूर्वोक्तस्येति**। अक्षादेरित्यर्थः।

पदमञ्जरी

कितवाः=द्यूतकाराः, तेषां व्यवहारेऽक्षशलाकानां पातनं तत्रेवायं समास इष्यते, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते। **सर्वं उत्ताना इति**। शलाकानामपि प्रकृतत्वात्सर्वे च सर्वाश्च सर्वे, उत्तानाश्च उत्तानाश्च उत्तानाः, अवाञ्चश्चावाच्यश्चावाञ्चः, 'पुमान्स्त्रिया' इति पुंसः शेषः। **तस्यैवास्येति**। पातयितुरित्यर्थः। विपातः = पराजयः। अन्यथापाते सति, जये यादृशः पातः सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वेति ततोऽन्यादृशेषु केषुचिदुत्तानेषु, केषुचिदवाक्षु पतत्स्वित्यर्थः। **अक्षेणेति**। वृत्तापेक्षया कर्त्तरि तृतीया। **परमेणेति**। अतिशयेनातः परमित्यर्थः। पञ्चपरीति न भवतीति यावत्।

अस्योपपादनं श्लोकेन क्रियते। **पञ्चसु त्वेकरूपेष्विति**। अत्रापि पुंसः शेषः। **एकरूपास्विति** प्रायेण पाठः। तत्र शलाकानामेव ग्रहणम्। **जय एव भविष्यतीति**। लटोऽर्थो मृग्यः; **यतः** पञ्चस्वेकरूपेषु जय एव भवति, तेन परमेण चतुः—परीत्यन्वयः।

अक्षादयस्तृतीयान्ता इति। अन्यथा वृत्तावयं समास इष्यते, तत्र चाक्षादीनां कर्तृत्वात्तृतीयैव

भावबोधिनी

पट = उल्टे गिरते हैं तब गिराने वाला जीतता है। यदि इसके विपरीत गिरने पर [अर्थात् सभी चित या पट न होकर कुछ चित और कुछ पट गिरते हैं तब] उस गिराने वाले की (विपात =) हार होती है। अक्ष उस प्रकार नहीं हुआ जैसे पहले जीत में हुआ था [इस अर्थ में] अक्षपरि [एक पांसा उलटा गिरा] [शलाकया विपरीतं वृत्तम्—इस विग्रह में] शलाका परि [एक शलाका के उलटा गिरा]। [एकेन विपरीतं वृत्तम् इस विग्रह में] एक परि [एक उलटा गिरा]। [द्वाभ्यां विपरीतं वृत्तम् इस विग्रह में] द्विपरि [दो उल्टे गिरे]। [त्रिभिः विपरीतं वृत्तम्-इस विग्रह में] त्रिपरि [तीन उल्टे गिरे]। [चतुर्भिः परेण विपरीतं वृत्तम—यह विग्रह है। परेण = अतिशयेन यह अर्थ है] परेण चतुष्परि [चार अतिशय उल्टे गिरे]। इन सभी में एक दो तीन और चार पाँसों के विपरीत गिरने से पराजय होती है। अतः समास होता है। उक्त कथन का उपपादन श्लोक के माध्यम से करते हैं—]

पाँचों शलाकाओं के एक रूप अर्थात् सीधा अथवा उल्टा गिरने पर [गिराने वाले की] विजय ही होती है, अक्ष आदि [अर्थात् शलाका और संख्या इन] तृतीयान्त शब्दों का तब समास हो जाता है जब पूर्वोक्त=जय के समय

१. 'परमेण' इति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः।

३६२. विभाषा ॥ ११ ॥ (६६५)

'विभाषा' इत्ययमधिकारो वेदितव्यः (म० भा०)। **यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति। वक्ष्यति—'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या'** (२.१.१२), **अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः, अप त्रिगर्तेभ्यः ॥**

न्यासः

कुत एतत्? अक्षादयस्तृतीयान्ता इति पूर्वमक्षादेरेवोक्तत्वात्। अभेदविवक्षायामेकवचनम्। षष्ठी चेयं शेषविवक्षायां वृत्तशब्दापेक्षया सम्बन्धलक्षणा, वृत्तशब्दस्त्वध्याहर्त्तव्यः। **यथा न तदिति।** अक्षादेः पूर्वोक्तस्य यथा वृत्तमभूत् पूर्वं जये तथा वृत्तं यदि संप्रति न भवत्येवं समासो भवति, नान्यथा। पूर्ववृत्तस्यान्यथात्वद्योतने समासोऽयम्, तच्चैकेनापि क्रियते, ततो द्विवचनाद्यपेक्षया निष्प्रयोजनमित्याह—**एकत्वेऽक्षशलाकयोरिति।** अक्षशलाकयोरेकवचनान्तयोरित्यर्थः। ततोऽयं न्यायसिद्ध एवार्थः श्लोकेन संगृहीतः।

अथ वा—उत्तरं विभाषाग्रहणमिहापि सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन वचनसिद्ध एवायमर्थो वेदितव्यः। अक्षादय इति किम्? पाशकेनेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये। परिणेति किम्? सुबन्तमात्रेण सह समासो मा भूत्। कितवव्यवहार इति किम्? अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं शकटेन। एकत्व इति किम्? अक्षाभ्यामक्षैर्वा न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये ॥ १० ॥ **विभाषा ॥ ११ ॥**

पदमञ्जरी

युक्तेति भावः। **पूर्वोक्तस्येति।** पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां वचिरिह वर्त्तने वर्त्तते, तदेव **यथा न तदिति** तच्छब्देन परामृश्यते। पूर्वंजये वृत्तस्याक्षादेर्यथा तद्वृत्तमभूत्, यदि संप्रति तथा न भवति एवं समासो भवतीत्यर्थः। पूर्वोक्तस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम्। जयकालेऽक्षादीनां यदेकरूपं वर्त्तनं तद्विपरीते वर्त्तने परिणा द्योत्ये समास इति यावत्। **एकत्वेऽक्षशलाकयोरिति।** अक्षशलाकाशब्दयोरेकवचनान्तयोः समास इत्यर्थः। इदमप्यभिधानस्वाभाव्यादेव लभ्यते, अन्यथा 'राजपुरुषः' इत्यादाविवाभेदैकत्वमवगम्येत, न तु शुद्धमेकत्वम्। प्रायेण तु **'कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः'** इति श्लोकरूपेण पठ्यते, तत्रार्थान्तरं मृग्यं संहिताकार्यप्रसङ्गश्च।

कितवव्यवहार इति किम्? अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वशकटे। एकत्व इति किम्? अक्षाभ्यामक्षैर्वा इदं न तथा वृत्तम्। अक्षादय इति किम्? प्रसङ्गेनेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वजये, परिणेति वचनात्सुबन्तमात्रेण न भवति ॥ १०-११ ॥

भावबोधिनी

गिरने के समान नहीं गिरते हैं, और कितव = जुआरियों का व्यवहार होता है और अक्ष तथा शलाका की एक संख्या रहती है अर्थात् एकवचनान्त ही अक्ष और शलाका का समास होता है।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र के भाष्य में ये काशिकोक्त श्लोक नहीं हैं। अन्तिम पंक्ति के भाव वाले वार्तिक अवश्य हैं। यहाँ शलाकाओं को मानकर 'एकरूपासु' यह है। 'भविष्यति' यह कालसामान्य में ही समझना चाहिये। 'अक्ष' आदि तृतीयान्त शब्दों का समास होता है। पूर्वोक्तस्य–यहाँ न्यासकार ने 'अक्षादेः' यह अर्थ किया है। परन्तु पदमंजरीकार ने 'पूर्ववृत्तस्य' यह अर्थ किया है। धातु अनेक अर्थों वाली होती हैं—अतः यहाँ √वच् को √वृत्त के अर्थ में समझ लेना चाहिये। जय के समय अक्ष आदि जैसे गिरते हैं, वैसे नहीं गिरते हैं, तब समास होता है। विग्रह वाक्य में एकवचनान्त 'अक्ष' आदि का प्रयोग करना चाहिये। अतः द्विवचनान्त या बहुवचनान्त शब्दों के साथ समास नहीं होता है ॥ १० ॥

'विभाषा' यह अधिकार सूत्र समझना चाहिये। अब इसके आगे जिन्हें कहेंगे, वे विभाषा = विकल्प से होते हैं। 'पाणिनि' आगे कहेंगे—'अप, परि, बहिः और अञ्चु–इनका पञ्चम्यन्त के साथ समास होता है।' (पा० सू०

३६३. अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥ (६६६)

अप, परि, बहिस्, अञ्चु—इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः, अप त्रिगर्तेभ्यः। परित्रिगर्तम्, परि त्रिगर्तेभ्यः। बहिर्ग्रामम्, बहिर्ग्रामात्। प्राग्ग्रामम्, प्राग्ग्रामात्। बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

न्यासः

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ ननु बहिःशब्दयोगे न केनचित् पञ्चमी विधीयते, तत् कथं तदन्तेन समास इत्याह—**बहिःशब्दयोग इत्यादि।** यदेतत् पञ्चम्यन्तेन सह बहिःशब्दस्य समासविधानम्, तज्ज्ञापयति—भवति हि बहिःशब्दयोगे पञ्चमीति। अथोपादानसामर्थ्याद् बहिःशब्दयोगे पञ्चमी न सम्भवतीत्यपञ्चम्यन्तेनैव सुबन्तमात्रेण समास इत्येवं कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यमेतद् विज्ञातुम्ः, पञ्चमीग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तथा हि 'अपपरी वर्जने' इत्येवमपपर्योः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां ताभ्यां योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चम्यैव भवितव्यम्, नान्यथा विभक्त्या। अञ्चुशब्देनापि योगे 'अन्यारात्' इत्यादिना पञ्चम्येव भवितव्यमित्यपार्थकं पञ्चमीग्रहणं स्यात्। ननु चाकर्मप्रवचनीयौ यावपपरी तयोरपञ्चम्यन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं पञ्चमीग्रहणं स्यात्—परिगतः, अपगत इति ? नैतदस्ति, परत्वाद्धि तयोः 'कुगतिप्रादयः' इति तत्पुरुषेण भवितव्यम्। ननु च नाप्राप्ते ह्येतस्मिन्नयमारभ्यमाणो बाधको भवति ? नैतदस्ति; कर्मप्रवचनीयौ यावपपरी तत्रावकाशः स्यात्। तत्र हि कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधं वक्ष्यति। तस्माद्बहिः-

पदमञ्जरी

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ ननु बहिःशब्देन योगे न केनचित्पञ्चमी विधीयते, तत्कथं तस्य पञ्चम्यन्तेन समासः ? बहिर्गतो ग्रामादित्यत्र त्वसामर्थ्यान्नैव समासेन भवितव्यमत आह—**बहिःशब्देनेति।** न च वचनसामर्थ्याद्बहिःशब्दस्यापञ्चम्यन्तेन समासो भवत्विति वाच्यम्; पञ्चमीग्रहणाद्। इह ह्यपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ गृह्येते, तौ च कर्मप्रवचनीयौ, तद्योगे च पञ्चम्येव विहिता। अञ्चतिरप्यपपरिसाहचर्यादव्ययमेव गृह्यते, तद्योगेऽप्यञ्चूत्तरपदलक्षणा पञ्चम्येवास्ति। तदेतत्पञ्चमीग्रहणं ज्ञापयति—षष्ठीविषये बहिर्योगे पञ्चमी भवतीति ॥ १२ ॥

भावबोधिनी

२।१।१२) अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः, अप त्रिगर्तेभ्यः [त्रिगर्त देश को छोड़कर वर्षा हुयी। यहाँ समास होने पर अव्यय और नपुंसक लिङ्ग होता है। वैकल्पिक होने के कारण समासरहित दूसरा रूप भी होता है।

विमर्श—भाष्यादि ग्रन्थों में 'विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' यही सूत्र का रूप प्राप्त होता है। इससे पाणिनिकृत आकार की पुष्टि होती है। इस सूत्र के भाष्य में विभाषा इस योग विभाग की बात अवश्य है। संभवतः काशिकाकार ने इसे ही महत्त्व देकर इस सूत्र के दो सूत्र बना दिये। सिद्धान्तकौमुदी में भट्टोजिदीक्षित ने भी इसी प्रकार योग विभाग को महत्त्व देकर दो सूत्र अलग-अलग लिखे हैं।

इस योग विभाग की कल्पना से एक बात सिद्ध होती है कि इससे पहले जितने समास बताये गये वे सभी नित्य हैं। इसी कारण उनके अस्वपद विग्रह अथवा अविग्रह की कल्पना की गयी है ॥ ११ ॥

अप, परि, बहिस्, अञ्चु [= अञ्चूत्तरपद]—ये सुबन्त शब्द पञ्चम्यन्त के साथ विकल्प से समास प्राप्त करते हैं और वह समास अव्ययीभाव होता है। उदा०—अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः। [त्रिगर्त देश को छोड़कर वर्षा हुई। समास न होने पर] अपत्रिगर्तेभ्यः। परित्रिगर्तं परित्रिगर्तेभ्यः।

विमर्श—'अपपरी वर्जने' (पा० सू० १।४।८८) सूत्र से वर्जन = छोड़ना अर्थ में अप और परि की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है और 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा० सू० २।३।१०) इससे इनके योग में पञ्चमी विभक्ति ही होती

३६४. आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥ (६६७)

'आङ्' इत्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्रात्। अभिविधौ–आकुमारं यशः पाणिनेः, आकुमारेभ्यः ॥

न्यासः

शब्दस्य पञ्चम्यन्तेनैव समासविधानम्, नान्येन; अन्यथा पञ्चमीग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मात् साधूक्तम्—**बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकमिति** ॥ १२ ॥

आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ अथ मर्यादाभिविधिग्रहणं किमर्थम्, यावता पञ्चमीत्यनुवर्त्तते, आङा च कर्मप्रवचनीयेनैव योगे पञ्चमी विधीयते—एतयोरेवार्थयोः 'आङ् मर्यादावचने' इत्याङः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, नान्यत्र; तत्रान्तरेणापि मर्यादाभिविधिग्रहणं तयोरेवार्थयोः समासो भविष्यति, नान्यत्रेति ? सत्यमेतत्; तथापि मन्दधियां सुखावबोधनार्थं मर्यादाभिविधिग्रहणम् ॥ १३ ॥

पदमञ्जरी

आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ 'मर्यादाभिविध्योः' इति शक्यमकर्त्तुम्, कथम् ? पञ्चम्येति वर्त्तते, आङा च कर्मप्रवचनीयेनैव योगे पञ्चमी विहिता, एतयोश्चैवार्थयोराङः कर्मप्रवचीयसंज्ञा—'आङ् मर्यादावचने' इति। तत्र हि वचनग्रहणं मर्यादोक्तिमात्रे यथा स्याद् इत्यभिविधावपि भवति। तत्रैव वाऽभिविधिग्रहणमेवास्तु ॥ १३ ॥

भावबोधिनी

है। अतः पञ्चम्यन्त शब्दों के साथ इनका वैकल्पिक समास होने पर विभक्ति लुक्, अव्ययत्व और नपुंसकलिङ्ग करने पर रूप सिद्ध होते हैं। समासाभाव पक्ष में विभक्ति वाला रूप रहता है।

[अनु०] [ग्रमाद् बहिः—इस विग्रह में] बहिर्ग्रामम् [और समास न होने पर] बहिः ग्रामाद्। प्राग् ग्रामम्, प्राग् गमात् [गाँव से पूर्व—इस अर्थ में प्र उपपद अञ्चु धातु से क्विप् प्रत्यय आदि करने पर प्राक् रूप बनता है।] बहिः शब्द के योग में पञ्चमी होने में यह [समास विधान] ही ज्ञापक है।

विमर्श—किसी भी सूत्र से 'बहिः' के योग में पञ्चमी विभक्ति का विधान नहीं किया गया है। अतः बहिः के साथ पञ्चम्यन्त का प्रयोग न मिलने के कारण यह समास विधान व्यर्थ होकर यह ज्ञापित करता है कि 'बहिः' के योग में भी पञ्चमी होती है। अर्थात् षष्ठी के विषय में पञ्चमी विधान का यही सूत्र ज्ञापक है ॥ १२ ॥

मर्यादा और अभिविधि इन अर्थों में विद्यमान 'आङ्' यह पञ्चम्यन्त के साथ विकल्प से समास प्राप्त करता है और वह समास अव्ययीभाव होता है। उदा०—आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्रात् [पटना तक वर्षा हुई।] अभिविधि में—आकुमारं यशः पाणिनेः, आ कुमारेभ्यः। [कुमारों = बच्चों तक पाणिनि का यश फैला हुआ है।]

विमर्श—आङ् मर्यादावचने (पा० सू० २।१।१३) इस सूत्र से मर्यादा और अभिविधि इन दोनों अर्थों में 'आङ्' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है। इस कर्मप्रवचनीय आङ् के योग में 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा० सू० २।३।१०) इससे पञ्चमी होती है। तब प्रस्तुत सूत्र से समास होता है।

जब सीमा का भी ग्रहण होता है तब अभिविधि होती है—**तेन** सह अभिविधिः; जैसे—कुमारों तक पाणिनि का यश फैला है। जब सीमा को छोड़ दिया जाता है तब मर्यादा होती है—तेन बिना मर्यादा। जैसे 'आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः, यहाँ पटना से पहले तक ही वर्षा होती है। पटना उससे व्याप्त नहीं होता है। अतः मर्यादा है ॥ १३ ॥

३६५. लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥ (६६८)

लक्षणम् = चिह्नम्, तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्तमानौ विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निमभि। प्रत्यग्नि, अग्निं प्रति। अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः।

न्यासः

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ अभ्यग्नि, प्रत्यग्नीति। अग्निमभि, अग्निं प्रतीति विग्रहः। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वेकस्य 'अभिरभागे' इत्यनेन। अपरस्य 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इत्यादिना। अत्र चाग्निर्लक्षणम्, तेन शलभपातो लक्ष्यते। अत्राभिमुख्ये चाभिप्रती वर्त्तेते, तथा ह्यग्न्यभिमुखमेव शलभाः पतन्ति, नापि पार्श्वतः, नापि पृष्ठत इत्यर्थोऽवगम्यते।

स्रुघ्नं प्रतिगत इति। स्रुघ्नान्मथुरां प्रस्थितो दिङ्मोहात् स्रुघ्नमेव प्रतिनिवृत्त इति नात्र स्रुघ्नो लक्षणम्। यदुद्दिश्य हि गच्छति तल्लक्षणं भवति। यदा तु दिङ्मोहाद्यत एव प्रस्थितस्तमेव प्रतिगच्छति तदा तदप्रतीतं कथं लक्षणं भवति—स्रुघ्नमिति! 'तथायुक्तञ्चानीप्सितम्' इति कर्मसंज्ञायां सत्यां कर्मणि द्वितीया। **येनाग्निस्तेन गत इति** भवत्यत्राग्निर्लक्षणमाभिमुख्यमप्यस्ति, अभिप्रती तु न स्त इति तेन येनतेनशब्दाभ्यां

पदमञ्जरी

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ अभ्यग्नि, प्रत्यग्नीति। अग्निं प्रतीति विग्रहः, 'अभिरभागे' 'लक्षणेत्थम्भूत' इति चाभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया। तत्राग्निर्लक्षणम्, तेन हि शलभानां पातो लक्ष्यते, अभिप्रती च लक्ष्यलक्षणभावं द्योतयित्वाभिमुख्यमपि द्योतयतः।

स्रुघ्नं प्रतिगत इति। स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिगतः = प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। अत्र प्रतिगमनं प्रति कर्मत्वेन विवक्षितत्वात् स्रुघ्नो लक्षणं न भवति। **येनाग्निस्तेन गत इति।** येन देशेनाग्निर्गतस्तेनेति प्रतीतिर्भवति, गमनस्याग्निर्लक्षणमाभिमुख्यं चास्ति, 'येन-तेन' शब्देन सह समासः स्यात्। **अभ्यङ्काः प्रत्यङ्का इति।**

भावबोधिनी

लक्षण = चिह्न. इसके वाचक सुबन्त के साथ अभि और प्रति शब्द, जो आभिमुख्य [सामने] अर्थ में वर्तमान हैं, का विकल्प से समास होता है और वह समास अव्ययीभाव होता है। उदा०—अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निम् अभि। [आग के सामने पतंगे गिरते हैं।] प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निम् प्रति [आग पर पतंगे गिरते हैं।] आग को लक्ष्य बनाकर सामने गिरते हैं—यह अर्थ है।

विमर्श—अग्नि लक्षण हैं क्योंकि इससे पतंगों का गिरना ज्ञात होता है। अतः 'अभिरभागे' (पा० सू० १।४।९१ से) 'अभि' की और 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान०' (पा० सू० १।४।९०) इससे 'प्रति' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होने से इनके योग में 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (पा० सू० २।३।८) से द्वितीया होती है। यहाँ अग्नि लक्षण है और 'अभि' तथा 'प्रति' शब्द अभिमुख्य अर्थ में है। अतः वैकल्पिक समास होता है, पक्ष में विभक्ति वाला रूप भी रहता है।

[अनु०] लक्षण वाचक के साथ—इसका क्या प्रयोजन है? स्रुघ्नं प्रति गतः। लौटकर स्रुघ्न की ओर ही वापस चला गया। [स्रुघ्न से मथुरा की ओर चला किन्तु दिग्भ्रम के कारण पुनः स्रुघ्न की ओर ही वापस आ गया। अतः स्रुघ्न लक्षण नहीं है। इसलिए समास नहीं होता है।

अभि और प्रति का समास होता है = इसका क्या फल है? येन अग्निस्तेन गतः [जिस स्थान से आग गया उसी स्थान से गया। यहाँ आग गमन का लक्षण है और अभिमुख्य भी है। परन्तु सूत्रोक्त शब्द नहीं हैं। अतः समास नहीं होता है।

लक्षणेनेति किम्? स्रुघ्नं प्रति गतः। प्रतिनिवृत्य स्रुघ्नमेवाभिमुखं गतः। अभिप्रती इति किम्? येनाग्निस्तेन गतः। आभिमुख्य इति किम्? अभ्यङ्का गावः, प्रत्यङ्का गावः। नवाङ्का इत्यर्थः॥

३६६. अनुर्यत्समया॥ १५॥ (६६८)

समया = समीपम्। अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अनुवनमशनिर्गतः।

न्यास॰

सह समासो न भवति। **अभ्यङ्का गावः, प्रत्यङ्का गाव इति।** अभिनवः प्रतिनवोऽङ्क आसामिति बहुव्रीहिः। अभिशब्दोऽत्राभिनवार्थे वर्त्तते, प्रतिशब्दश्च प्रतिनवार्थे। अङ्कोऽत्र भवति गवां लक्षणम्, आभिमुख्यं तु नास्ति। ननु चात्र परत्वाद् बहुव्रीहिणा भवितव्यम्, अतः स बाधको भविष्यति किमाभिमुख्यग्रहणेन? नैवम्, असत्याभिमुख्यग्रहणेऽशेषत्वात् कुतो बहुव्रीहिर्भवति! अथ वैतज् ज्ञापयति—बहुव्रीहिरव्ययीभावेन बाध्यत इति। तेन द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणमिति सिद्धं भवति; अन्यथा हि स्वपदार्थे चरितार्थोऽव्ययीभावो द्विमुनि व्याकरणमित्यत्रान्यपदार्थे परत्वाद् बहुव्रीहिणा बाध्येत॥ १४॥

अनुर्यत्समया॥ यस्य समया यत्समयेति षष्ठीसमासोऽयम्। ननु च समयाशब्दयोगे 'अभितःपरितःसमयानिकषा' इत्याद्युपसंख्यानाद् द्वितीयया भवितव्यम्, अतः षष्ठ्येव तावन्न सम्भवति, कुतः पुनस्तस्याः समासः? अथापि कथञ्चित् षष्ठी स्यात्, तथापि समयाशब्दस्याव्ययत्वात् 'पूरणगुण' इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधेन भवितव्यम्? नैष दोषः; योगग्रहणादिह समयाशब्दार्थेन योगे द्वितीया विज्ञायते। स चार्थो मुख्य

पदमञ्जरी

अभिनवोऽङ्क आसाम्, प्रतिनवोऽङ्क आसामिति बहुव्रीहिः। अङ्कोऽत्र भवति गवां लक्षणम्, आभिमुख्यं तु नास्ति। ननु च सति संभवेऽव्ययार्थे प्रधानेऽव्ययीभाव इत्युक्तम्, कथमत्र प्रसङ्गः? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—भवत्यत्र प्रकरणे बहुव्रीहिविषयेऽव्ययीभाव इति। तेन 'संख्या वंश्येन', 'द्विमुनि व्याकरणम्' इत्येतत्सिद्धं भवति॥ १४॥

अनुर्यत्समया॥ यत्समयेति षष्ठीसमासोऽयम्। कथं पुनः समयाशब्देन योगे षष्ठी, यावता 'अभितःपरितःसमया' इति द्वितीयया भवितव्यम्? नैष दोषः; समयाशब्दस्य मुख्योऽर्थः सामीप्यम्, तद्योगे द्वितीया। इह तु समयाशब्दवाचिन्यनुशब्दे समयाशब्दो वर्त्तते, तदाह—**अनुर्यत्समया। समयावाचीति।** यस्य समयेति

भावबोधिनी

अभिमुख्य = सामने—इसका क्या प्रयोजन? अभ्यङ्काः गावः, प्रत्यङ्काः गावः, नव = अभिनव, अंक=चिह्नवाली गायें—यह अर्थ है।

विमर्शः—अभिनवः अङ्कः आसाम् और प्रतिनवः अङ्कः आसाम्—इस विग्रह में बहुव्रीहि समास होता है। यहाँ अङ्क = चिह्न गायों का लक्षण तो है परन्तु आभिमुख्यक अर्थ नहीं है। अतः इनमें समास नहीं होता है। यही ज्ञापक होता है कि अव्ययीभाव द्वारा बहुव्रीहि का बाध होता है। अतः यदि आभिमुख्य रहता तो अव्ययीभाव ही होता॥ १४॥

समया = समीप, अनु जिसका समीपवाची है, उस लक्षणभूत = चिह्नवाचक के साथ विकल्प से समास प्राप्त करता है और वह अव्ययीयाव समास होता है। उदा॰—अनुवनम् अशनिः गतः [जंगल में वज्र = बिजली गिरी। यहाँ 'अनु' शब्द 'वन के समीप' अर्थ का द्योतक है। अतः 'वन' शब्द वनसमीप में लाक्षणिक है।

'अनु' यह किस लिये है? वनं समया। [यहाँ अनु नहीं है अतः समासः नहीं होता है।]

अनुरिति किम् ? वनं समया। यत्समयेति किम् ? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्। 'अव्ययं विभक्ति-समीप' (२.१.६) इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

न्यासः

एव गृह्यते, न गौणः। स पुनर्मुख्योऽर्थः समीपम्। न चेह समया शब्दस्य मुख्योऽर्थोऽस्ति, किं तर्हि ? गौणोऽर्थः। अनुरेव समयाशब्देनोच्यते, तस्माच्छेषलक्षणा षष्ठ्येव न्याय्या। अत एव द्रव्यवाचित्वादव्ययसंज्ञाया अभावात् 'पूरणगुण' इति प्रतिषेधो नोपपद्यते। **अनुर्यत्समयेति**। एतेनानुशब्दार्थे समयाशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति। ननु च समयाशब्दस्य समीपमर्थः, तत् कथमनुशब्दः समयाशब्देनोच्यत इत्याह—**यस्य समीपवाचीति**। एतेन समयाशब्दार्थाभिधायित्वादनुशब्दः समयाशब्देनोपचाराद्व्यपदिष्ट इत्याचष्टे। भवत्युपचारेण हि तदर्थाभिधायिनि तद्व्यपदेशः, यथा—सीताहरणं काव्यमिति। तेनेत्यनेन यस्यानुशब्दः समयावाची स परामृश्यते। ननु च सोऽर्थः, तत् कुतस्तेन समासः ? अर्थे कार्यासम्भवात् तद्वाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञायते, तथा च तेनेत्यस्य तद्वाचिना शब्देनेत्ययमर्थोऽत्र गम्यते। **अनुवनमिति**। तेनेत्यनेन यत् षष्ठ्यन्तं तेन वनशब्देन समासः। वनस्यान्विति समीपसमीपिसम्बन्धे षष्ठ्येव युक्ता।

वनं समयेति। पूर्वोक्तेनोपसंख्यानेन वनशब्दात् द्वितीया। **वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति**। अत्र कर्मप्रवचनीयलक्षणा द्वितीया। अनुशब्दोऽत्रलक्षणे वर्त्तते, न सामीप्ये ॥ १५ ॥

पदमञ्जरी

कोऽर्थः ? समयावाचीत्यर्थः, तदिह मुख्येनार्थेनायोगाद् द्वितीया न भवति, षष्ठ्येव तु भवति, तस्याश्च समासः। न च पूरणगुणेति प्रतिषेधः; अनव्ययत्वात्। सामीप्ये हि वर्त्तमानः समयाशब्दोऽसत्त्ववाचित्वादव्ययम्। इह त्वनुशब्दार्थे वर्त्तते, तत्र यथा 'अभिरभागे' इत्यादावनुकरणस्याव्ययसंज्ञा न भवति, तथास्यापि। एवं च यत्समयेत्यविभक्तकः सौत्रो निर्देशः। वृत्तावपि यत्समयेति सूत्रानुकरणेन विभक्त्यभावः। **तेनेति**। तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थः। **अनुवनमिति**।

वनस्यान्विति सामीप्यसम्बन्धे षष्ठीसमासः, अस्यार्थमाह—**वनं समयेति** ॥ १५ ॥

भावबोधिनी

'अनु' जिसका समीपवाची है—इसका क्या प्रयोजन ? वृक्षम् अनु विद्योतते विद्युत् [वृक्ष से लक्ष्यमाण विद्युत् प्रकाशित हो रही है—यह अर्थ है। अतः यहाँ 'अनुर्लक्षणे' (पा० सू० १।४।४८) से अनु की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है और द्वितीया होती है। यहाँ 'समीप' अर्थ का नहीं अपितु लक्ष्यलक्षणभाव अर्थ का प्रतिपादक 'अनु' है। अतः समास नहीं होता] 'अव्ययं विभक्ति समीप०' [पा० सू० २।१।६] इस सूत्र द्वारा [समीप अर्थ में अव्यय का समास होता है—यह अर्थ होने से] सिद्ध है फिर यह सूत्र बनाना 'विभाषा' [विकल्प] के लिये है।

विमर्श—जब 'अनु' शब्द समीप का वाचक हो तभी समास होता है। अतः लक्ष्यलक्षणभाव में समास नहीं होता है।

यद्यपि 'अव्ययं विभक्तिसमीप०' (पा० सू० २।१।६) इस पूर्वोक्त सूत्र से समीप अर्थ में अनु को मानकर समास होना सम्भव है। किन्तु इससे होने वाला समास नित्य समास है और प्रस्तुत सूत्र से होने वाला समास वैकल्पिक है और यह विकल्प ही अभीष्ट है। अतः 'अनुवनम्' यह समास और 'वनस्य अनु' यह व्यास प्रयोग होता है। यदि लक्ष्यलक्षणभाव अर्थ अभीष्ट होता है तब कर्मप्रवचनीय मान कर द्वितीया होकर 'वनम् अनु' ऐसा ही होता है, समास नहीं होता। यदि 'अव्ययं विभक्ति समीप०' सूत्र से समास करते हैं तो नित्यसमास होने से व्यास नहीं होता है। एक ही प्रयोग रहता है ॥ १५ ॥

३६७. यस्य चायामः ॥ १६ ॥ (६७०)

'लक्षणेन' इति वर्तते। आयामः = दैर्घ्यम्। अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अनुगङ्गं वाराणसी (म० मा०)। **अनुयमुनं मथुरा। यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते।**

आयाम इति किम्? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्॥

न्यासः

यस्य चायामः॥ अत्राप्युपचारेणायामवाचित्वादनुरेवायामशब्देनोक्तः। **अनुगङ्गं वाराणसीति।** यद्यपि गङ्गावाराणस्यावुभे अप्यायामवत्यौ, तथाप्यायामवत्तया गङ्गायाः प्रसिद्धत्वाद् गङ्गैवात्र लक्षणम्, न वाराणसी। प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नाप्रसिद्धम्। तस्माद् गङ्गयैवात्र समासो भवति, न वाराणस्या। **यमुनायामेन मथुरायाम लक्ष्यत इति।** यमुनया तद्वत्या लक्षणभूतयेति वेदितव्यम्। यस्माद् यस्यायामवाच्यनुशब्दस्तेन लक्षणभूतेन सुबन्तेन समस्यते। यमुनायाश्चायामवाच्यनुशब्दः, न यमुनायामस्य। न ह्यायामस्यापर आयामोऽस्ति, तस्माद् यमुनायामेनेति हेतावियं तृतीया। यमुनायामेन हेतुना तद्वत्या यमुनया लक्षणभूतया करणभावमापन्नया वा मथुरायामो लक्ष्यत इत्ययमर्थो वेदितव्यः॥ १६॥

पदमञ्जरी

यस्य चायामः॥ लक्षणेनेति वर्त्तत इति। अन्यथा आयामो गङ्गाया इत्यस्यार्थेऽनुगङ्गमिति स्यात्। अत्राप्यायामवाचित्वादनुरेवायामशब्देनोच्यते, इत्याह—**अनुर्यस्यायामवाचीति। अनुगङ्गं वाराणसीति।** षष्ठ्यन्तेन गङ्गाशब्देन समासः। **गङ्गाया अन्विति।** आयामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते, लक्षणस्य, लक्ष्यापेक्षत्वाल्लक्ष्यं समासार्थ इत्यर्थादुपमानोपमेयभावे समास इति वाराणस्या सामानाधिकरण्यम्—गङ्गाया इवायामो यस्याः, गङ्गेवायता वाराणसीत्यर्थः। तद्वदत्यन्तायतेत्यर्थ इति केचित्। तथा च 'अनुगङ्गमेतत्सूत्रम्' इत्येकशेषसूत्रे **भागवृत्तिकारः** प्रयुङ्क्ते। नेति वयम्। किं प्रागायता वाराणसी? उतोदगायता? इति संदेहे इदमुच्यते—अनुगङ्गं वाराणसीति, यथोदगायता गङ्गा तथोदगायता वाराणसीत्यर्थः। गङ्गायामानुसारेण वाराणस्यायाम इत्यर्थः। **यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यत इति।** न यमुना स्वरूपेण लक्षणम्, किं तर्हि? आयामेन, मथुरापि न स्वरूपेण लक्ष्यम्, किं तर्हि? आयामेन। तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेदमुच्यते—यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यत इति॥ १६॥

भावबोधिनी

'लक्षणेन' [लक्षणवाचक के साथ] इसकी अनुवृत्ति रहती है। आयाम = दीर्घता = विस्तार। 'अनु' जिसका विस्तारवाची होता हैं, उस लक्षणभूत के साथ विकल्प से समास होता है, और वह अव्ययीभाव समास होता है। उदा०—अनुगङ्गं वाराणसी [गङ्गायाः अनु—इस विग्रह में गङ्गा शब्द वाराणसी के आयाम = विस्तार का वाचक है अतः समास होता है। समास करने पर अव्यय, नपुंसक लिङ्ग और ह्रस्व आदि करने पर अनुगङ्गम्—यह रूप होता है, गङ्गा के विस्तार के समान वाराणसी का विस्तार—यह प्रतीति होती है।] अनुयमुनं मथुरा। यमुना के आयाम = विस्तार से मथुरा का विस्तार लक्षित होता है। [अतः 'अनु' शब्द लक्षणवाची है। समास होकर पूर्ववत् प्रक्रिया से रूप सम्भव होता है।]

आयाम = विस्तार—यह किस लिये है? वृक्षम् अनु विद्योतते विद्युत्। [यहाँ अनु शब्द लक्ष्यलक्षणभाव में है, अतः समास नहीं होता है।]

विमर्श—अनुगङ्गं वाराणसी और अनुयमुनं मथुरा—इन प्रयोगों में गङ्गा और वाराणसी ये दोनों ही आयामवाची है, इसी प्रकार यमुना और मथुरा भी हैं। परन्तु प्रसिद्ध होने के कारण गङ्गा और यमुना को ही विस्तार

३६८. तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥ (६७१)

तिष्ठद्गवादयः समुदाया एव निपात्यन्ते। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसंज्ञकानि भवन्ति। तिष्ठद्गु=कालविशेषः (म० भा०) **। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहनाय स तिष्ठद्गु कालः। खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण न संबध्यन्ते, अन्यपदार्थे च काले वर्तन्ते। चकारोऽवधारणार्थः। अपरः समासो न भवति—परमतिष्ठद्गिवति।**

न्यास

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनां गणपाठादेव कृतसाधुत्वानामिह प्रकरणे संकीर्त्तनमव्ययीभावसंज्ञार्थम्, न तु सुबन्तेन समासार्थम्। अत एवाह—**समुदाया एव निपात्यन्त इति।** तथाभूतानां पाठ एवैषां निपातनम्। **अव्ययीभावसंज्ञकानि भवन्तीति।** अनेन संज्ञामात्रं विधीयते, न त्वेषां सुबन्तेन समास इति दर्शयति।

पदमञ्जरी

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ समुदाया एव निपात्यन्त इति। गणे तथा पाठ एव तेषां निपातनम्। तेन शतृशानजाद्यपि भवति। 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति च प्रक्रियाकार्यं न कर्त्तव्यमिति भावः। **अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्तीति।** समाससंज्ञापि विधेया, अन्तोदात्तत्वं च। **प्रातिपदिकसंज्ञा च यथा स्यादिति। तिष्ठद्गु कालविशेष इति।** कालविशेष इत्येतदुत्तरैरपि सम्बध्यते, अत एवान्ते वक्ष्यति—'एते कालशब्दाः' इति, एतावान्कालविशेष इत्यस्याधिकार इत्यर्थः। **विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्ते इति।** अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषां कर्त्तव्यः, नान्यत्रेत्यर्थः। **अन्यपदार्थे च वर्त्तन्त इति।** तिष्ठद्गु, वहद्गु आयतीगवमित्येतैरप्यस्य सम्बन्धः; अन्यथा कालशब्दत्वायोगात्। **चकारोऽवधारणार्थ इति।** अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। **अपरः समासो न भवतीति।** वृत्त्यन्तरं न भवतीत्यर्थः। 'आतिष्ठद्गु जपन्सध्याम्' इति तु पञ्चम्या 'अव्ययात्' इति लुक्, न समासः।

भावबोधिनी

का वाचक और लक्षणवाचक माना जाता है। इसलिये जितनी विस्तार वाली गंगा, उतनी वाराणसी अर्थात् गंगा के किनारे-किनारे वाराणसी बसी हुयी है—यह तात्पर्य ज्ञात होता है। यही स्थिति यमुना और मथुरा के विषय में भी है।

एक बात ध्यान देने की है कि गंगा अथवा यमुना स्वरूपतः लक्षण नहीं हैं अपितु अपने आयाम से। अतः इनके आयाम के समान नगरियों का आयाम—यह प्रतीत होता है ॥ १६ ॥

तिष्ठद्गु आदि समुदाय ही निपातित होते हैं। तिष्ठद्गु आदि शब्द रूपों की अव्ययीभाव संज्ञा होती है। तिष्ठद्गु = एक समय विशेष है। जब गायें दुही जाने के लिये अपने-अपने स्थान पर ठहरतीं हैं—तिष्ठन्तु गावः यस्मिन् काले सः—तिष्ठद्गु कालः। [अव्ययीभाव होने से नपुंसक लिङ्ग और ह्रस्व हो जाने से यह रूप बनता है।] खलेयवम् आदि प्रथमान्त अन्य विभक्ति के साथ नहीं सम्बद्ध होते हैं, और काल रूपी अन्य पदार्थ में विद्यमान हैं [अर्थात् अव्ययीभाव होने पर भी इनमें पूर्व पदार्थ प्रधान न होकर काल प्रधान रहता है। [अतः यहाँ गण में पठित सभी शब्द काल का बोध कराते हैं।] 'च' यह अवधारण के लिये है। [अर्थात् जैसे पठित हैं वैसे ही अव्ययीभाव संज्ञक होते हैं] अन्य प्रकार के समास नहीं होते हैं। अतः 'परमतिष्ठद्गु' आदि नहीं होते हैं।

[इस गण में पठित शब्द]—तिष्ठद्गु वहद्गु [जब गायें = बैल बोझा आदि ढोते हैं]। आयतीगवम् [आयत्यः गावः यस्मिन् काले। जब गायें चर कर वापस आती हैं। यहाँ शतृप्रत्यय, पुम्वद्भाव का अभाव और समासान्त टच् आदि प्रत्यय निपातित होता है।] खलेयवम् [खले यवाः यस्मिन् काले—जब खलिहान में जौ होते हैं। यहाँ सप्तमी का

तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेयवम् । खलेबुसम् । लूनयवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् । संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः ।

समभूमि । समपदाति । सुषमम् । विषमम् । निष्षमम् । दुष्षमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् ।

न्यासः

तिष्ठद्गु वहद्गु इति । पूर्वपदस्य शत्रादेशो निपात्यते । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु कालः । वहन्ति गावो यस्मिन् काले स वहद्गु कालः । **चकारोऽवधारणार्थ इति ।** असति तस्मिन् परमतिष्ठद्ग्विति 'सन्महत्' इत्यादिना परमशब्देन समासः स्यात् । अवधारणार्थे तु तस्मिन् तिष्ठद्गुप्रभृतीनीत्येवम्भूतान्येवावतिष्ठन्ते । **आयतीगवमिति ।** पुंवद्भावाभावः समासान्तश्च भवति । आयत्यो गावो यस्मिन् काले स आयतीगवम् । **खलेयवम् । खलेबुसमिति ।** सप्तम्या अलुग् निपात्यते । **लूयमानयवमिति ।** शानज् निपात्यते । तथा **पूयमानयवमित्यत्रापि । एते कालशब्दा इति ।** तिष्ठद्गुप्रभृतयः संस्क्रियमाणबुसपर्यन्ताः ।

समभूमि, समपदातीति । समत्वं भूमेः, समत्वं पदातेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्राधान्यविवक्षयान्तु समपदातिः समभूमिरिति विशेषणसमासस्तत्पुरुषो भवति । अन्ये मकारान्तं समशब्दं पठन्ति—**समम्भूमि सम्मपदातीति । सुषमम्, विषमम्, दुःषमम्, अपरसममिति ।** समशब्देनेति । सुषमादयश्चैते पूर्वपदार्थप्राधान्ये समासाः । अत्र शोभनत्वं समस्येत्येवमादि वाक्यं द्रष्टव्यम् । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु

पदमञ्जरी

तिष्ठद्गु, वहद्ग्विति । लटः शत्रादेशो निपातनात्, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । **आयतीगवमित्यत्र** तु पुंवद्भावाभावः शत्रादेशः समासान्तश्च । **खलेयवं खलेबुसमिति** सप्तम्या अलुक् । **लूयमानयवादिषु** शानजादेशः ।

समभूमि, समपदातीति ॥ समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः । क्वचित् **समंभूमि समंपदातीति** पाठः; तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः । अन्ये तु—**संभूमि संपदातीति** पठन्ति, तत्र समस्यान्तलोपः, संशब्दस्य वा समासः । सुषमादौ शोभनत्वं समस्य विगतत्वं दुष्टत्वं निर्गतत्वमपगतत्वं समस्येति विग्रहः । आयतीसमा आयतीसमम्, शत्रादेशः, पूर्ववत् पुंवद्भावश्च । समा = संवत्सरः । एवं **पापसमं पुण्यसममिति ।**

भावबोधिनी

अलुक् निपातित होता है ।] खले बुसम् [खले बुसाः यस्मिन् काले । जब खलिहान में भूसा होता है । यहाँ भी सप्तमी का अलुक् है] लूनयवम् [लूनाः = छिन्नाः यवाः यस्मिन् काले] लूयमानयवम् [लूयमानाः यवाः यस्मिन् काले । यहाँ शानच् प्रत्यय निपातित होता है ।] पूतयवम् [पूताः यवाः यस्मिन् काले । जब जौ स्वच्छ किये जाते हैं ।] पूयमानयवम् [पूयमानाः यवाः यस्मिन् काले] संहृतयवम् [जब जौ इकट्ठे किये जा चुके हों,] संह्रियमाणयवम् [जब जौ एकत्रित किये जा रहे हों । संहृतबुसम् [जब भूसा इकट्ठा किया जा चुका है ।] संह्रियमाणबुसम् [जब भूसा इकट्ठा किया जा रहा हो]—ये कालवाची शब्द हैं ।

समभूमि [भूमि की समता] । समपदाति [पदातियों की समता] । [यहाँ किसी ने मकारान्त पाठ भी किया है—समम्भूमि । समम्पदाति । दूसरे लोगों ने सम्भूमि । सम्पदाति—यह पाठ माना है । पूर्व पाठ वाले मुम् आगम का निपातन करते हैं । बाद वाले आकार का लोप निपातित करते हैं ।] सुषमम् । विषमम् । निष्षमम् । दुष्षमम् । [इनमें सम बराबर की शोभनता, विगतता, निर्गतता, दुष्टत्व और अपगतत्व प्रतीत होता है ।] आयतीसमम् [आयती समा = सम्वत्सरः [आने वाला संवत्सर] । प्राह्णम् [प्रगतत्वम् अह्नः = दिन का बीत जाना] । प्ररथम् [रथ का प्रकर्ष] । प्रमृगम् [मृग का प्रकर्ष] । प्रदक्षिणम्, अपरदक्षिणम् । सम्प्रति [इस समय] । असम्प्रति [इस समय नहीं] । पापसमम् [पापयुक्त

प्राह्णम् । प्ररथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । सम्प्रति । असम्प्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् । 'इच् कर्मव्यतीहारे'(५.४.१२७)—दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

३६९. पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥ (६७२)

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते । वावचनाच्च षष्ठीसमासोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सन्नियोगेन चानयोरेका-

न्यासः

प्रादिसमासो विशेषणसमासश्च यथायोगं कर्त्तव्यः । आयतीसममिति । समाशब्दः संवत्सरवाची, तेन समासः — आयती समा आयतीसमम् । एवं पापा समा पापसमम् । पुण्या समा पुण्यसमम् । अन्ये तु तृतीयासमासं वर्णयन्ति—आयत्या समम् आयतीसममिति एवमन्यत्रापि । प्रगतत्वमह्नः **प्राह्णम्** । अयमपि पूर्वपदार्थप्रधानः । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु तत्पुरुष एव भवति—प्राह्णे कल्याणनामानावेतौ तिष्यपुनर्वसू इति । एवं **प्ररथम्, प्रदक्षिणम्, प्रमृगम्, अपरदक्षिणम्, संप्रति, असम्प्रति** । 'इच् कर्मव्यतीहारे' इतीचोऽव्ययीभावत्वे प्रयोजन-मव्ययसंज्ञा, नपुंसकत्वञ्च । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं वृत्तमिति । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति समासः, 'इच् कर्मव्यतीहारे' इतीच् समासान्तः—'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः, **दण्डादण्डीति** ॥ १७ ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ ननु च प्रकृतैव महाविभाषा, तयैव विकल्पो भविष्यति, तत् किं वाग्रहणे-

पदमञ्जरी

प्राह्णादिषु चतुर्षु प्रगतत्वमह्न इत्यादिविग्रहः । सङ्गतं प्रतिगतमस्य **सम्प्रति** । विपरीतम् **असम्प्रति । इच् कर्मव्यतीहार इति** । अयमेव द्विदण्ड्यादिष्वपि विधीयत इति । तत्राप्यव्ययीभावः । **दण्डादण्डीति । दण्डैश्च** दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तम्, 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति बहुव्रीहिः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इच अव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥ १७ ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ वावचनादिति । ननु महाविभाषयैवापवादेऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासोऽपि भविष्यति, सोऽपि विकल्पित इति वाक्यमपि भविष्यति उच्यते—इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यमेव पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । तत्रापवादविकल्पो

भावबोधिनी

संवत्सर] । पुण्यसमम् [पुण्ययुक्त संवत्सर] । दण्डादण्डि [दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं वृत्तम्–इस विग्रह में 'तत्र तेनेदं सरूपे' (पा० सू० २।२।२७) से समास होता है और 'इच् कर्मव्यतिहारे (पा० सू० ५।४।१२७) इससे इच् यह समासान्त प्रत्यय होता है । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० सू० ६।३।१३७) से दीर्घ होकर रूप बनता है] । मुसलामुसलि [मुसलैः मुसलैश्च प्रहृत्य इदं प्रवृत्तम्—इस विग्रह में यह रूप बनता है । प्रक्रिया पूर्ववत् ही है ।]

विमर्श—यह सूत्र समास का विधान करने वाला नहीं है । अपितु गणपाठ में पठित शब्दों की सिद्धि में निपातन कार्य का बोधक है । इसीलिये काशिकाकार ने लिखा है—'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभाव-संज्ञकानि भवन्ति ।' इसमें पठित शब्दों में उत्तरपदार्थ की प्रधानता मान कर प्रादि समास और विशेषण समास करने पर तत्पुरुष हो जाते हैं ॥ १७ ॥

षष्ठी समास प्राप्त रहने पर उसका अपवाद अव्ययीभाव आरम्भ किया जा रहा है और 'वा' यह वचन होने से पक्ष में षष्ठी समास भी स्वीकार किया जाता है । पार और मध्य शब्द षष्ठ्यन्त के साथ विकल्प से समास प्राप्त करते हैं और वह अव्ययीभाव होता है । इसके अव्ययीभाव के सन्नियोग से इन दोनों का एकारान्तत्व निपातित होता है । उदा०—पारे गङ्गायाः—पारे गङ्गम् । [गङ्गा के दूसरी ओर] मध्यं गङ्गायाः—मध्ये गङ्गम् [गंगा के मध्य में ।] षष्ठीसमासपक्ष में—गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम् ।

रान्तत्वं निपात्यते। पारं गङ्गायाः पारेगङ्गम्। मध्यं गङ्गायाः मध्येगङ्गम्। षष्ठीसमासपक्षे—गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम्। महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते॥

३७०. संख्या वंश्येन॥ १९॥ (६७३)

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते। तत्र भवो वंश्यः। तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य। त्रिमुनि व्याकरणस्य।

न्यासः

नेत्याह—**वावचनादित्यादि**। गतार्थम्। यदि तर्हि वावचनात् पक्षे षष्ठीसमासो भवति, महाविभाषया किं क्रियत इत्याह—**महाविभाषयेत्यादि**॥ १८॥

संख्या वंश्येन॥ एकलक्षण इति। एकस्वभावः। **सन्तानः** = प्रबन्धः। सन्तानिनामेकलक्षणत्वात् सन्तानोऽप्येकलक्षणो भवति। तत्र विद्ययैकलक्षणः—वैयाकरणवंशः, उपाध्यायवंश इति। जन्मना—ब्राह्मणवंशः, क्षत्रियवंश इति। **तत्र भवो वंश्य इति** दिगादित्वाद् यत्। **द्वौ मुनि इति** पाणिनिकात्यायनौ। **व्याकरणस्येति**

पदमञ्जरी

वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गस्य नित्यो बाधकः स्याद्, वावचनात् सोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यसिद्धिः। एतदेव वावचनं ज्ञापकम्—यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति। तेन पूर्वं कायस्येत्यत्रैकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र इञा मुक्तेऽण्न भवति। एकारान्तत्वनिपातनं यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति—पारेगङ्गादानयेति, तदर्थम्। सम्भवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनादलुका सिद्धम्॥ १८॥

संख्या वंश्येन॥ एकलक्षण इति। एकस्वभावः सन्तानः=सम्बन्धः, सन्तानिनामेकलक्षणत्वात् सन्तानस्यैकलक्षणत्वम्। **द्वौ मुनी इति।** पाणिनिकात्यायनौ। **त्रिमुनीति।** तो च भाष्यकारश्च। जन्मना त्वेकलक्षणस्योदाहरणम्—**एकविंशति भारद्वाजमिति।**

भावबोधिनी

विमर्श—पहले 'विभाषा' (पा० सू० २।१।११) यह अधिकार बताया जा चुका है। इस सूत्र में पुनः 'वा' शब्द का प्रयोग किया गया है। इसके फलस्वरूप दो विकल्पों में तीन रूप होते हैं (१) अव्ययीभाव वाला जिसमें एकारान्तत्व निपातित होता है और पार तथा मध्य का पूर्व निपात होता है। अव्ययीभाव के कारण नपुंसक लिङ्ग और ह्रस्व आदि होता है—पारे गङ्गम्, मध्ये गङ्गम्। (२) षष्ठी समास पक्ष में षष्ठ्यन्त का पूर्वनिपात होता है—गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम्। (३) महाविभाषा के कारण विग्रह वाक्य का भी प्रयोग होता है—गङ्गायाः पारम्, गङ्गायाः मध्यम्॥ १८॥

विद्या अथवा जन्म के द्वारा प्राणियों का एकलक्षण = एकस्वभाव वाला सन्तान = सम्बन्ध को 'वंश' ऐसा कहा आता है। [भाव यह है कि विद्या अथवा जन्म के कारण प्राणियों का एक वंश माना जाता है।] उस वंश में होने वाला 'वंश्य' है। वंश्यवाचक सुबन्त के साथ संख्यावाचक का समास होता है और वह समास अव्ययीभाव होता है। उदा०—द्वौ मुनी वंश्यौ व्याकरणस्य—इस विग्रह में—द्वि मुनि व्याकरणस्य—[व्याकरण के दो मुनि = पाणिनि और कात्यायन]। त्रिमुनि व्याकरणस्य [त्रयः मुनयः वंश्याः व्याकरणस्य—इस विग्रह में यह समास हैं। व्याकरण के तीन मुनि—पाणिनि, कात्यायन और पातञ्जलि]।

परन्तु जब [व्याकरणनामक] विद्या के साथ तद्वान् = विद्यावान् पाणिनि आदि का अभेद विवक्षित रहता है, तब सामानाधिकरण्य होता है—द्वि मुनि व्याकरणम्, त्रिमुनि व्याकरणम्। [भाव यह है कि जब पाणिनि और

यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति—द्विमुनि व्याकरणम्, त्रिमुनि व्याकरणमिति ।

जन्मना—एकविंशति भारद्वाजम् ॥

३७१. नदीभिश्च ॥ २० ॥ (६७४)

'संख्या' इत्यनुवर्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥

न्यासः

सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । **त्रिमुनि व्याकरणस्येति** । पूर्वौ द्वौ, भाष्यकारस्तृतीयः । **विद्ययेति** व्याकरणाख्यया । **तद्वतामिति** पाणिनिप्रभृतीनाम् । **अभेदविवक्षेति** । यौ तौ द्वौ मुनी तावेव व्याकरणमित्यतिशयेन विद्यया योगं तयोराख्यातुमभेदविवक्षा यदा क्रियते तदा सामानाधिकरण्यं भवति—द्विमुनि व्याकरणमिति ॥ १९ ॥

नदीभिश्च ॥ चकारेण संख्येत्यनुकृष्यते । बहुवचननिर्देशेनार्थस्येदं ग्रहणम्, न स्वरूपस्य, नापि संज्ञायाः; तेन सर्वैर्नदीवाचिभिः समासो विज्ञायत इत्याह—**नदीवचनैरित्यादि । समाहारे चायमिष्यत इति ।** चकारोऽवधारणे—समाहार एव नान्यत्रेति । यद्येवम्, समाहारग्रहणं कर्त्तव्यम् ? न कर्त्तव्यम्, यत एव हेतो-

पदमञ्जरी

यदा तु विद्यया सहेति 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यत्र प्रकारान्तरेणाप्ययमर्थः साधितः ॥ १९ ॥

नदीभिश्च ॥ नदीवचनैः शब्दैरिति । नदीभिरिति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपस्य संज्ञा नद्याश्च ग्रहण-मिति भावः । **समाहारे चायमिष्यत इति ।** अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेन (व्या० परि० १) 'पूर्वकालैक' इत्यस्यायं बाधकः स्यात् । समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात् । ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे सति तन्निबन्धनः 'नदीपौर्ण-मास्याग्रहायणीभ्यः' इति टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वं च, न ह्यत्र विशेषवाचिनामेव ग्रहणमिति प्रमाणमस्ति । यस्तु

भावबोधिनी

कात्यायन इन दोनों मुनियों को ही व्याकरण कहना इष्ट होता है तब सामानाधिकरण्य=समानार्थकता मानकर ये प्रयोग होते हैं । पाणिनि और कात्यायन दो मुनि व्याकरण हैं । पाणिनि, कात्यायन और पतञ्जलि ये तीनों मुनि ही व्याकरण हैं—यह अर्थ होता है ।]

जन्म से वंश का उदा०—एक विंशतिभारद्वाजम् [एकविंशतिः भारद्वाजाः—इस विग्रह में कर्मधारय का बाध करके यह अव्ययीभाव है [भारद्वाज वंश के इक्कीस लोग] ।

विमर्श—विद्या और विद्यावान् का अभेद मानकर द्विमुनि व्याकरणम्, त्रिमुनि व्याकरणम्—यहाँ अव्ययीभाव किया गया है । यद्यपि यह रूप बहुव्रीहि समास करके भी बनाया जा सकता है । परन्तु प्रथमा के अतिरिक्त अन्य विभक्तियों में बहुव्रीहि में दूसरे रूप होते हैं और अव्ययीभाव में एक ही रूप होता है । अतः इसकी उपयोगिता है । एकविंशतिभारद्वाजम्—यहाँ समास में 'उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम०' (पा० सू० २।४।६९) अञ् का लोपनिषेध होने से वृद्धियुक्त 'भारद्वाज' ही रहता है ॥ १९ ॥

[पूर्व सूत्र से] 'संख्या' इसकी अनुवृत्ति होती है । नदीवाचकों के साथ संख्या का समास होता है और अव्ययीभाव समास होता है और यह समास समाहार में ही इष्ट है । उदा०—सप्तगङ्गम् [सप्तानां गङ्गानां समाहारः—इस विग्रह में अव्ययीभाव समास और विभक्ति लोप, नपुंसकत्व और ह्रस्वत्व करने पर यह रूप बनता है । कौन सी सात गंगाओं का समाहार है—यह ज्ञात करना कठिन है ।] द्वियमुनम् [द्वयोः यमुनयोः समाहारः । प्रक्रिया पूर्ववत्] पञ्चनदम् [पञ्चानां नदीनां समाहारः] । सप्तगोदावरम् [सप्तानां गोदावरीणां समाहारः] ।

३७२. अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥ (६७५)

'संख्या' इति निवृत्तम्, नदीग्रहणमनुवर्तते। नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम्। न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः। लोहितगङ्गम्। कृष्णगङ्गम्। शनैर्गङ्गम्।

अन्यपदार्थं इति किम्? कृष्णवेण्णा। संज्ञायामिति किम्? शीघ्रगङ्गो देशः॥

न्यासः

रक्षादीनां परिणा सह कितवव्यवहार एव समासो भवति, तत एव हेतोरयमपि समाहार एव भविष्यति—सप्त गङ्गाः समाहृताः सप्तगङ्गमिति। पूर्ववद् ह्रस्वः। अन्यपदार्थे तु न भवति—द्वीरावतीको देश इति। **पञ्चनदम्। सप्तगोदावरमिति।**

कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः।
गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि॥

इति वचनादच्समासान्तः॥ २०॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्॥ कृष्णवेण्णेति। कृष्णा चासौ वेण्णा चेति विशेषणसमासः। **शीघ्रगङ्ग** इति बहुव्रीहिः॥ २१॥

पदमञ्जरी

'गोदावर्याश्च नद्याश्च' इत्यच् समासान्तः, स पञ्चनदमित्यादावव्ययीभाव एव भवति, एकनदीत्यत्र तत्पुरुषे न भवति। समाहारविवक्षायां च एकापूपोवदेकनदमित्यपि भवति। तथान्यपदार्थेऽप्यव्ययीभावाः स्याद्—द्वीरावतीको देश इति। न चात्र परत्वाद्बहुव्रीहिः; अशेषत्वात्, न ह्यसति समाहारग्रहणेऽयं शेषो भवति। तस्मात्सुष्ठूक्तम्—**समाहारे चायमिष्यत इति।** एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते॥ २०-२१॥

भावबोधिनी

विमर्श—'नद्या च' ऐसा उल्लेख न करके 'नदीभिश्च' इस बहुवचन निर्देश से 'नदी' शब्द न लेकर और 'नदी संज्ञा' न लेकर नदी अर्थ लिया जाता है। अतः नदीवाची सभी शब्दों के साथ समास होता है। न्यास में उद्धृत वचन के अनुसार पञ्च संख्या से उत्तरवर्त्ती नदी शब्द से और सप्तसंख्या से उत्तरवर्त्ती गोदावरी शब्द से अच् = अ प्रत्यय होकर भसंज्ञा और ई लोप करने पर रूप सिद्ध होते हैं। यह समास समाहार अर्थ में ही होता है। अतः जिस देश में सात गङ्गाओं = गंगा की धाराओं का समाहार होता है उसे 'सप्तगङ्गम' कहा जाता है। अन्य पदार्थ को प्रधानता में तो बहुव्रीहि ही होता है—द्वीरावतीको देशः॥ २०॥

'संख्या' इसकी अनुवृत्ति नहीं होती है, 'नदी' इसकी अनुवृत्ति होती है। अन्य पदार्थ में विद्यमान सुबन्त शब्द का नदीवाचकों के साथ संज्ञा विषय में समास होता है और वह अव्ययीभाव समास होता है। विभाषा—यह अधिकार रहने पर भी यह नित्य समास ही [माना जाता] है, क्योंकि वाक्य द्वारा संज्ञा = नाम की प्रतीति नहीं होती है। उदा०—उन्मत्तगङ्गं नाम देशः [उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन् देशे—इस विग्रह में समास होने से नपुंसकत्व और ह्रस्वत्व आदि करने पर उक्त रूप सिद्ध होता है। वह देश विशेष जहाँ गङ्गा उन्मत्त होकर प्रवाहित होती है] लोहितगङ्गम् [लोहिता गङ्गा यस्मिन् देशे। जिस देशविशेष में गङ्गा लोहितवर्ण की होकर प्रवाहित होती है।] कृष्णगङ्गम् [कृष्णा = कृष्णवर्णा गङ्गा यस्मिन् देशे] शनैर्गङ्गम् [शनैः = मन्दा गङ्गा यस्मिन् देशे]।

अन्य पदार्थ में—इसका क्या लाभ? कृष्णवेण्णा [कृष्णा चासौ वेण्णा च—यह कर्मधारय है। अन्य पदार्थ की प्रधानता नहीं है]। संज्ञा = नाम अर्थ की प्रतीति में—इसका क्या फल है? शीघ्रगङ्गः देशः [शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् देशे सः—इस विग्रह में किसी की संज्ञा की प्रतीति नहीं हो रही है। अतः अव्ययीभाव न होकर बहुव्रीहि होता है। इसमें भी ह्रस्व और देश के अनुसार पुल्लिंग होने पर रूप सिद्ध होता है॥ २१॥

३७३. तत्पुरुषः ॥ २२ ॥ (६८४)

'तत्पुरुषः' इति संज्ञाऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहेः (२.२.२३)। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः। वक्ष्यति—'द्वितीयाश्रितातीतपतित' (२.१.२४) इति, कष्टश्रितः। पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती, तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम्—'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' (म० भा०) इति।

तत्पुरुषप्रदेशाः—'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (३.३.१४) इत्येवमादयः ॥

३७४. द्विगुश्च ॥ २३ ॥ (६८५)

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् (म० भा०)। पञ्च-

न्यासः

तत्पुरुषः ॥ कष्टश्रित इति। तत्पुरुषसंज्ञायां सत्याम् 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अथ किमर्थमियं महती संज्ञा विधीयत इत्याह—**पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयमिति।** तदङ्गीकरणं किमर्थमित्याह—**तदङ्गीकरणमित्यादि।** उपाधिः = विशेषणम्। कः पुनरसौ तदीय उपाधिरित्याह—**उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति** ॥ २२ ॥

द्विगुश्च ॥ समासान्ताः प्रयोजनमिति। 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः' इत्यतस्तत्पुरुष इत्यनुवर्त्तमाने 'राजाहःसखिभ्यष्टच्', 'गोरतद्धितलुकि' इति च द्विगोरपि यथा स्यात्। **पञ्चराजीति।** पञ्चानां राज्ञां

पदमञ्जरी

तत्पुरुषः ॥ उत्तरपदार्थप्रधान इति। पूर्वकायाः, अर्द्धपिप्पलीत्यादौ त्वधिकारवशात्तत्पुरुष इति संज्ञा ॥ २२ ॥

द्विगुश्च ॥ समासान्ता इति। यद्यपि 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' 'तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः' इति टजचौ तत्पुरुषनिबन्धनौ, तथापि प्रकृतिभेदाद्भेदविवक्षायां बहुवचनम्। **पञ्चराजमिति।** उत्तरपदस्यानकारान्त-

भावबोधिनी

बहुव्रीहि से पहले तक 'तत्पुरुष' इस संज्ञा का अधिकार है। इसके आगे से जिन्हें कहा जायगा उन्हें तत्पुरुष-संज्ञक समझना चाहिये। [पाणिनि] आगे कहेंगे 'द्वितीया श्रितातीतपतित०' (पा० सू० २।१।२४)। उदा०—[कष्टं श्रितः इस विग्रह में] कष्टश्रितः। पूर्ववर्त्ती आचार्यों की यह महती संज्ञा हैं, इसको स्वीकार करना इसकी उपाधि = विशेषण का भी ग्रहण करने के लिये है—'तत्पुरुष उत्तरपदार्थ प्रधान होता है।'

तत्पुरुष के प्रदेश हैं—'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा० सू० ३।३।१४) आदि तत्पुरुषपद घटित सूत्र हैं।

विमर्श—पाणिनिकल्पित संज्ञायें छोटी-छोटी ही हैं। पूर्वाचार्यों ने बड़ी-बड़ी संज्ञाओं की कल्पना की है। वहाँ उनका अर्थ और उनकी विशेषता का ग्रहण किया जाता है। तत्पुरुष समास में पूर्वपद का अर्थ प्रधान = विशेष्य माना जाता है। वैयाकरणभूषण आदि में इस विशेषता को प्रायिक माना गया है ॥ २२ ॥

और द्विगु समास भी तत्पुरुषसंज्ञक होता है। द्विगु के तत्पुरुष होने में समासान्त प्रत्यय करना प्रयोजन है। उदा०—पञ्चराजम्, दशराजम् [पञ्चानां राज्ञां समाहारः, दशानां राज्ञां समाहारः—इन विग्रहों में ये शब्द सिद्ध होते हैं।] द्व्यहः त्र्यहः [द्वयोः अह्नोः समाहारः, त्रयाणाम् अह्नां समाहारः] पञ्चगवम्, दशगवम् [पञ्चानां गवां समाहारः, दशानां गवां समाहारः]।

विमर्श—पञ्चानां राज्ञां समाहारः—इस विग्रह में 'तद्धितार्थोत्तरपद समाहारे च' (पा० सू० २।१।५१) इससे समास होता है। 'संख्यापूर्वो द्विगुः' (पा० सू० २।१।५२) इससे द्विगु संज्ञा होती है और प्रस्तुत सूत्र से तत्पुरुष संज्ञा होती है। 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' (पा० सू० ५।४।९१) इससे टच् = अ प्रत्यय, 'नस्तद्धिते' (पा० सू० ६।४।१४४) इससे टि = अन् का लोप होने पर—पञ्चराज। 'स नपुंसकम्' (पा० सू० २।४।१७) इससे नपुंसकत्व, एकवचन करने पर पञ्चराजम् = पाँच राजाओं का समूह। इसी प्रकार दशराजम् = दश राजाओं का समूह—यह अर्थ है।

राजी, दशराजी । द्व्यहः, त्र्यहः । पञ्चगवम्, दशगवम् ॥

३७५. द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥ (६८६)

'सुप्' 'सुपा' इति वर्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । नरकश्रितः । अतीत—कान्तारमतीतः कान्तारातीतः ।

न्यासः

समाहार इति 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा, टच्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इति स्त्रीलिङ्गता, 'द्विगोः' इति ङीप् । **द्व्यहः, त्र्यह** इति । 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः, 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । **पञ्चगवमिति** । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । सत्यप्यकारान्तत्वे स्त्रीत्वं न भवति; 'पात्रादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात् ॥ २३ ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ श्रितादिष्वित्यादि । श्रितादिषु समासकारणत्वेनोपात्तेषु सत्सु गमिगाम्यादीनां समासस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतैरपि समासः प्रतिपाद-

पदमञ्जरी

त्वात्स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदस्यान्ताः समासान्ता इति तु पक्षे पात्रादित्वात् । क्वचित् **पञ्चराजीति** स्त्रीलिङ्गस्य पाठः, स भाष्यविरोधादपपाठः । **द्व्यह इति** । 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः, 'रात्राह्नाहाः पुंसि' **पञ्चगवमिति** । 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्, पूर्ववत्स्त्रीत्वाभावः ॥ २३ ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । पतिरपि सकर्मकः, नेज्जिह्मायन्तो नरकं पतामेति यथा । अत्यासः=व्यतिक्रमः, गतिविशेष एव । प्राप्तिरप्यत्र गतिरेव, न फलम् । एवमापत्तिरपि । इह श्रितपतितगतैरयं समासो न विधेयः, कथम् ? यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन श्रितं

भावबोधिनी

कुछ संस्करणों में 'पञ्चराजी' और दशराजी' यह पाठ है । इसका आधार न्यास व्याख्या है—'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाँ भाष्यते' इति स्त्रीलिङ्गता, 'द्विगोः' (पा० सू० ४।१।२१) इति ङीप् ।'

परन्तु यह प्रामादिक है क्योंकि 'टच्' प्रत्यय समास का ही अन्तावयव है, केवल उत्तरपद का नहीं । अतः उत्तरपद 'राजन्' अकारान्त नहीं है । अतः स्त्रीलिङ्गत्व सम्भव नहीं है । यदि यह कहा जाय कि 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ताः' अतः अकारान्त उत्तरपद हो जाता है । तब तो 'पात्राद्यन्तस्य न' इससे स्त्रीत्व का निषेध मानना चाहिये । अतः नपुंसक लिङ्ग वाला ही प्रयोग प्रामाणिक है । भाष्य में भी यही मिलता है । न्यासकार के अतिरिक्त उपलब्ध व्याख्याओं में नपुंसकलिङ्ग वाला ही रूप दृष्टिगोचर होता है । यदि 'पञ्चराजी' रूप पर आग्रह करते हैं तो 'पञ्च' यही मानना होगा, पञ्चगवम् नहीं । क्योंकि राजन् और गो ये दोनों टच् करने पर ही अकारान्त होते हैं ।

द्व्यहः, त्र्यहः इसमें 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' (पा० सू० ५।४।९१) इससे टच् प्रत्यय और 'अह्नष्टखोरेव' (पा० सू० ६।४।१४५) इससे टि लोप और 'रात्राह्नाहाः' (पा० सू० २।४।२९) इससे पुल्लिग होता है ।

'पञ्चगवम्' आदि में 'गोरतद्धितलुकि' (पा० सू० ५।४।९२) इससे टच् होता है और प्रक्रिया पञ्चराजम् के समान है ॥ २३ ॥

('सुबामन्त्रिते' पा० सू० २।१।२ इससे) सुप्' और ('सह सुपा' पा० सू० २।१।४ इससे) 'सुपा' इनकी अनुवृत्ति होती है । इस सुप् का विशेषण 'द्वितीया' यह है (और तदन्तविधि होने से सुबन्त और द्वितीयान्त ये अर्थ होते हैं ।) द्वितीयान्त सुबन्त का श्रित आदि सुबन्तों के साथ समास होता है, और वह समास तत्पुरुष होता है । उदा०—(१) कष्टं श्रितः (इस विग्रह में द्वितीयान्त 'कष्टम्' का श्रित के साथ समास होने पर बिभक्तिलोप आदि के बाद) कष्टश्रितः (यह रूप बनता है । 'श्रित' यहाँ कर्ता अर्थ में 'क्त' है अतः 'श्रयणकर्ता' यह अर्थ है । श्रयण का कर्म कष्टं है ।)

पतित—नरकं पतितः नरकपतितः। गत—ग्रामं गतः ग्रामगतः। अत्यस्त—तरङ्गानत्यस्तः तरङ्गात्यस्तः। तुहिनात्यस्तः। प्राप्त—सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः। आपन्न—सुखमापन्नः सुखापन्नः। दुःखापन्नः।

न्यासः

यितव्यः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—द्वितीया' इति योगविभागः क्रियते, तेन गमिगामिप्रभृतिभिरपि समासो भवति। न चैवं श्रितादिग्रहणमनर्थकम्; पूर्वविषयस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थत्वात्। आदिशब्दः प्रकारवाची। गमिगामिशब्दयोरेकतरोपादानेनैव सिद्धे द्वयोरुपादानमुणादीनामन्येषाञ्च यथा स्यात्; अन्यथा यदि गमिग्रहणमेव क्रियेत तदाऽऽदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वाद् गमिप्रकाराणामुणादीनामेव ग्रहणं स्यात्। अथ गामिग्रहणमेव क्रियेत, तदा गामिप्रकाराणामनुणादीनां स्यात्। तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणं कर्त्तव्यम्। **ग्रामं गमीति**। 'गमेरिनिः'

पदमञ्जरी

भवति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम्; नार्थभेदः, न रूपभेदः न स्वरभेदः। तत्पुरुषेऽपि 'अहीने द्वितीया' इति श्रितपतितगतेभ्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधेयः, तथा हि—तैस्तत्पुरुषे थाथादिस्वरेण भाव्यम्, नाहीनस्वरेण; 'अतीतात्यस्तयोरहीने' इति निषेधात्, प्राप्तापन्नयास्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात्। बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम्, तस्माच्छ्रितादिभिरयं समासो न विधेयः। तत्रायमप्यर्थः, 'अहीने द्वितीया' इत्येतदपि न वक्तव्यं भवति। जातिस्वरप्रसङ्गस्तु, यदा जातिकालसुखादिभ्यः परे श्रितादयो भवन्ति तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' इत्यन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। ननु च तत्पुरुषारम्भेऽपि बहुव्रीह्यर्थविवक्षायां न दण्डवारितो बहुव्रीहिरिति जातिस्वरः स्यादेव? एवमप्यस्ति भेदः, तत्पुरुषे 'अहीने द्वितीया' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ 'जातिकाल' इत्यन्तोदात्तत्वमिति द्वौ स्वरौ भवतः, अनारम्भे तु जातिस्वर एव स्यादिति। एवं तर्हि यदेतद्वा जात इति तद्वा जातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम्? एवमपि 'अहीने द्वितीया' इत्येतदपि न वक्तव्यमित्यस्त्येव लाघवम्। एतावांस्तु विशेषः—तत्पुरुषारम्भे तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, बहुव्रीहौ तु जातिस्वर इति द्वयोः समासयोर्द्वैस्वर्यम्; अनारम्भे तु बहुव्रीहावेव द्वैस्वर्यमिति?

अत्रोच्यते—जातिकालसुखादिव्यतिरिक्तैः सह बहुव्रीहौ श्रितादीनां निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गाद्रूपभेदः, तथा सर्वत्र कबपि प्राप्नोति। नन्वसौ 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्पितः, स च तत्पुरुषारम्भेऽपि भवत्येव, बहुव्रीहेरप्यभ्युपगमात्? एवमपि बहुव्रीहावपि द्वैस्वर्याभ्युपगमात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षेऽपि बहुव्रीहित्वानपायात्पक्षे

भावबोधिनी

विमर्शः— प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' (पा० सू० १।२।४३) के अनुसार समासविधायकशास्त्र में प्रथमाविभक्त्यन्तरूप से निर्दिष्ट से बोध्य की उपसर्जन संज्ञा होती है। और 'उपसर्जनं पूर्वम्' (पा० सू० २।२।३०) इससे पूर्वनिपात होता है। यहाँ 'द्वितीया श्रितातीतै०' सूत्र में द्वितीया प्रथमानिर्दिष्ट है और इससे बोध्य हैं—कष्टम् आदि। इन्हीं का पूर्व निपात=पहले प्रयोग होता है। तत्पुरुष समास विधायक सूत्रों में यही देखकर पूर्व प्रयोग का निर्माण करना चाहिये। (अनु०) नरकश्रितः (नरकं श्रितः—इस विग्रह में समास करने पर रूप सिद्ध होता है।) (२) अतीत—कान्तारम् अतीतः—कान्तारातीतः (अति उपसर्गपूर्वक गत्यर्थक इण् धातु से कर्ता में क्त प्रत्यय करने पर रूप बना है। कान्तार = घने जंगल को पार कर जाने वाला) (३) पतित—नरकं पतितः (इस विग्रह में)-नरक पतितः (यहाँ भी पत् धातु से कर्ता अर्थ में 'क्त' प्रत्यय है) (४) गत—ग्रामं गतः (इस विग्रह में) ग्रामगतः (गम् धातु से कर्ता अर्थ में क्त प्रत्यय है।) (५) अत्यस्त = व्यतिक्रान्त = फेंका गया, तरङ्गान् अत्यस्तः (इस विग्रह में) तरङ्गात्यस्तः। (अति उपसर्ग युक्त अस् धातु से कर्ता अर्थ में 'क्त' होता है। तरङ्गों में फेंका गया)। तुहिनात्यस्तः (तुहिनम् अत्यस्तः इस विग्रह में यह बनता है। बरफ में फेंका गया)। (६) प्राप्त—सुखं प्राप्तः (इस विग्रह में) सुखप्राप्तः (प्राप्ति का भी गति मानकर यहाँ

* **श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्** * (म० भा० २.१.२४ वा० १)। **ग्रामं गमी ग्रामगमी। ग्रामं गामी ग्रामगामी। ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुः॥**

२७६. स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥ (६८७)

'स्वयम्' एतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थे वर्त्तते, तस्य द्वितीयया सह सम्बन्धो नोपपद्यत इति द्वितीया-

न्यासः

इतीनिप्रत्ययः। स च भविष्यत्काले; 'भविष्यति गम्यादयः' इति वचनात्। **ग्रामं गामीति।** 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इत्यावश्यकेणिनिः। 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधः। **ओदनं बुभुक्षुरिति। भुजेः** सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः। 'न लोक' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। कष्टं श्रित इत्यादावप्यनेनैव षष्ठीप्रतिषेधः॥ २४॥

स्वयं क्तेन॥ तस्य द्वितीयया सह सम्बन्धो नोपपद्यत इति। द्वितीयार्थासम्भवात्। इतिशब्दो हेतौ। यतस्तस्य द्वितीयया सह सम्बन्धोऽनुपपन्नस्तस्माद् द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते, न त्वेतदर्थम्। **स्वयंधौतौ पादाविति।** 'धावु गतिशुद्ध्योः', अस्योदित्वाद् विभाषितेट्। 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः। 'च्छ्वोः शूडनु-

पदमञ्जरी

कपः प्रसङ्गः; तत्पुरुषारम्भे तु तत्रैव 'अहीने द्वितीया' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ तु जातिस्वर एव नित्यमित्यन्तोदात्तादेव कब्न पूर्वपदप्रकृतिस्वरादित्यस्त्येव विशेषः। तथाऽर्थभेदोऽपि 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तो धात्वर्थस्य सर्वात्मनाऽनिष्ठितत्वेऽपि भवति—आरूढो वृक्षं देवदत्त इति वृक्षस्य एवोच्यते। कर्मणि तु भवन्सर्वात्मना निष्ठितत्वे भवति—आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति, तथेहापि कष्टं श्रित इति कष्टमनुभवन्नेवमुच्यते, कष्टं श्रितमनेनेत्यनुभूतकष्टः श्रितशब्दविवक्षितस्यार्थस्य साक्षादवगतिर्भवति तत्पुरुषे। बहुव्रीहौ त्वर्थात्, तद्यथा—राज्ञः सखेत्युक्ते नूनं राजाप्यस्य सखेति स एष सूक्ष्मदृशामेव विषयः।

गमिगाम्यादीनामिति। उणादीनामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानम्। **ग्रामं गमीति।** 'गमेरिनिः' (दश० उ० ६.५७) इत्यौणादिक इनिप्रत्ययः 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यति काले। **ग्रामं गामीति।** आवश्यके णिनिः। 'गत्यर्थकर्मणि' इत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति। **ओदनं बुभुक्षुरिति।** भुजेः सन्, 'सनाशंसभिक्ष उः'। 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीनिषेधः॥ २४॥

स्वयं क्तेन॥ स्वयं धौताविति। 'धावु गतिशुद्ध्योः' (धा० पा० ६०१), 'उदितो वा' इति क्त्वायां विकल्पितेट्त्वात् 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिशेधः, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठ् 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः।

भावबोधिनी

भी कर्ता अर्थ में क्त है) (७) आपन्न—सुखम् आपन्नः—(इस विग्रह में) सुखापन्नः। (दुःखम् आपन्नः—) दुःखापन्नः (आङ् उपसर्गयुक्त पत् धातु से कर्ता अर्थ में 'क्त' प्रत्यय है। सर्वत्र 'गत्यर्थाकर्मक०' (पा० सू० ३.४.७२) इस सूत्र से गत्यर्थक मानकर 'कर्ता' अर्थ में 'क्त' प्रत्यय होता है।

'श्रित आदि में गमी और गामी आदि का उपसंख्यान करना चाहिए।' उदा०—ग्रामं गमी (इस विग्रह में–) ग्रामगमी। ग्रामं गामी (इस विग्रह में–) ग्रामगामी। '(गमी' इसमें 'गमेरिनिः' (उ० सू० ६.५७) से इनि प्रत्यय होता है। 'गामी' इसमें 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' (पा० सू० ३।२।१७०) से 'णिनि' प्रत्यय उपधावृद्धि होती है।) ओदनं बुभुक्षुः (इस विग्रह में) ओदनबुभुक्षुः। (भात खाने की इच्छा वाला)॥ २४॥

'स्वयम्' यह अव्यय 'आत्मना' [अपने आप] इस अर्थ में है। इसका द्वितीयान्त के साथ समास नहीं उपपन्न होता है, इसलिये 'द्वितीया' का ग्रहण उत्तरसूत्र [में अनुवृत्ति] के लिये [यहाँ भी] अनुवृत्त होता है। 'स्वयम्' यह सुबन्त क्तान्त के साथ समस्त होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है। उदा०—स्वयंधौतौ पादौ [यह विग्रह करके समास

ग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते। 'स्वयम्' इत्येतत्सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। स्वयंधौतौ पादौ। स्वयं विलीनमाज्यम्। ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति॥

३७७. खट्वा क्षेपे॥ २६॥ (६८८)

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। क्षेपः= निन्दा, स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम्। न हि वाक्येन क्षेपो गम्यते। खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम्। सर्व एवाविनीतः खट्वारूढ इत्युच्यते। खट्वारूढो जाल्मः। खट्वाप्लुतः। अपथप्रस्थित इत्यर्थः।

न्यासः

नासिके च' इत्यूठ्। 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः। **स्वयंविलीनमाज्यमिति**। 'लीङ् श्लेषणे', 'स्वादय ओदितः' इत्योदित्त्वाद् 'ओदितश्च' इति नत्वम्। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति गतिपूर्वस्यापि समासो भवति। कः पुनरत्र समासे सति विशेषः, यावता विनापि तेनैतद्रूपं सिध्यतीत्याह—**ऐकपद्यमित्यादि**॥ २५॥

खट्वा क्षेपे॥ स चेत्यादि। एवकारेण वाक्यार्थतां क्षेपस्य निरस्यति। स्यादेतत्—वाक्यार्थोऽपि क्षेपः, तेन वाक्यमपि भविष्यतीत्याह—**न हीत्यादि**। वाक्येन हि क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं गम्यते, न तु क्षेपः।

पदमञ्जरी

स्वयंविलीनमिति। 'लीङ् श्लेषणे' (धा० पा० ११३९), 'स्वादय ओदितः', 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्, 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद्' (व्या० परि० १८६) विलीनशब्दः क्तान्तः। **ऐकपद्यमैकस्वर्यं समासत्वादिति**। समसनं समासः, संज्ञा वा, ततो हेतोरित्यर्थः॥ २५॥

खट्वा क्षेपे॥ खट्वारोहणं चेत्यादि। विनिन्दितो मार्गः=विमार्गः। भूमिशयनार्हो ब्रह्मचारी, वेदाध्ययनकाले तेनाधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा रोढव्या। यस्त्वन्यथा खट्वारोहणं तद्विमार्ग-

भावबोधिनी

होता है और पादौ का विशेषण होने से द्विवचन होता है। स्वयं विलीनम् आज्यम्। [अपने आप धोये गये पैर, अपने आप विलीन घी] समास होने के कारण एक पद और ऐकस्वर्य होता है।

विमर्श—'स्वयम्' यह अव्यय 'आत्मना' इस अर्थ में है। अतः कर्तृशक्ति प्रधान होने के कारण 'द्वितीया' के साथ सम्बन्ध उपपन्न नहीं होता है। अतः इस सूत्र में 'द्वितीया' की उपयोगिता नहीं है। परन्तु अग्रिम सूत्र में अनुवृत्ति आवश्यक है। अतः इसको छोड़कर आगे अनुवृत्ति उचित न होने से इसमें भी सम्बन्ध मान लिया जाता है।

यद्यपि 'स्वयम्' यह अव्यय है अतः समास करने और न करने से रूप में कोई अन्तर तो नहीं होता है। अतः समास का क्या लाभ? इसके उत्तर में यह कहना है कि समास होने से दोनों को मिलाकर एक पद बन जाता है। और उसे एक स्वर ही किया जाता है। समुदाय प्रकृति हो जाने से 'स्वयं कृतस्य अपत्यम्' इस अर्थ में इञ् प्रत्यय और आदि वृद्धि होकर 'स्वयंकृति' यह होता है। यदि समास नहीं होता तो 'कृत' को प्रकृति मान कर इञ् करने पर उसी की आदि वृद्धि होने पर 'कार्तिः' यह रूप होने लगता। अतः समास आवश्यक है॥ २५॥

'क्षेप' प्रतीयमान रहने पर द्वितीयान्त खट्वा शब्द का क्त प्रत्ययान्त के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष होता है। क्षेप = निन्दा, और यह समास का ही अर्थ है। इसलिए 'विभाषा' इस अधिकार के रहने पर भी यह 'नित्य समास ही समझना चाहिए; क्योंकि (विग्रह) वाक्य से निन्दा की प्रतीति नहीं होती है। यहाँ खट्वा का आरोहण विनिन्दित मार्ग के प्रस्थान का उपलक्षण है। सभी अविनीत 'खट्वारूढ' ऐसे कहे जाते हैं। उदा०—खट्वारूढो जाल्मः। (खट्वाम् आरूढः—इस विग्रह में द्वितीयान्त के साथ समास और विभक्ति लोप होने पर रूढ बनता है।) खट्वाम् आप्लुतः (इस विग्रह में) खट्वाप्लुतः बनता है। अपथ पर चलने वाला—यह अर्थ है।

क्षेप इति किम्? खट्वामारूढः ॥

३७८. सामि ॥ २७ ॥ (६८९)

'सामि' इत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायः, तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः। तद् सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। सामिकृतम्। सामिपीतम्। सामिभुक्तम्। ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

न्यासः

खट्वारोहणञ्चेत्यादि। विरुद्धो मार्गः = विमार्गः, तेन प्रस्थानम् = गमनम्। अधीत्य स्नात्वा गुरुणाभ्यनुज्ञातेन खट्वा रोढव्या। यत् त्वन्यथा खट्वारोहणं तद् विमार्गप्रस्थानम्, न तु खट्वारोहणमेव। इह च 'खट्वारूढः' इत्यादौ खट्वारोहणं विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणं वेदितव्यम्। किं पुनः कारणमेवं विज्ञायत इत्याह—**सर्व एवेत्यादि।** आरूढ इत्याङ्पूर्वस्य रुहेः क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु कृतेषु रूपम्। जाल्म इत्ययुक्तकारीत्यर्थः ॥

सामि ॥ असत्त्ववाचित्वादिति। द्रव्याधारा हि कर्मशक्तिः। अतो द्रव्यवाचिन एव द्वितीयया सम्बन्धो भवति, नासत्त्ववाचिनः ॥ २६–२७ ॥

पदमञ्जरी

प्रस्थानम्। तच्चोदाहरणमन्यस्याप्येवंविधस्योपलक्षणम्, तेन खट्वामारोहतु मा वाऽरुक्षद्विमार्गप्रस्थितः खट्वारूढ इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

सामि ॥ तस्यासत्त्ववाचित्वादिति। द्रव्याधारा हि कर्मशक्तिः; अतो द्रव्यवाचिन एव द्वितीया भवति, नाद्रव्यवाचिन इत्यर्थः ॥ २७ ॥

भावबोधिनी

क्षेप—यह किसलिये है? खट्वाम् आरूढः (चारपाई पर चढ़ा हुआ। यह सामान्य कथन है। निन्दा नहीं। अतः समास नहीं होता है)।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र भाष्य में क्षेप = निन्दा का उपपादन करते हुए यह लिखा है 'अधीत्य स्नात्वा (च) गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या। य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते—खट्वारूढोऽयं जाल्मः'। (म० भा० २।१।२५) इसका भाव यह है कि ब्रह्मचारी का अपना अध्ययन सम्पन्न करने के बाद दीक्षान्त संस्कार का अङ्गभूत स्नान करके गृहस्थ आश्रम में प्रवेश करना चाहिए और तभी खट्वा पर शयन करना चाहिये। यह स्मृति आदि में कहा गया है। इसके विपरीत जो आचरण करके भूमिशयन को छोड़कर खट्वारोहण करता है, उसके लिए यह प्रयोग होता है। यह एक मुहावरा जैसा है। इससे सभी 'अविनीत' लक्षित होते हैं। यहाँ समास से ही निन्दा प्रतीत होती है विग्रह वाक्य से नहीं। अतएव इसे नित्य समास माना गया है ॥ २६ ॥

'सामि' यह अव्यय अर्द्ध का पर्याय है। यह असत्त्ववाची है। अतः द्वितीया के साथ सम्बन्ध नहीं होता है। सामि इस सुबन्त का क्तप्रत्ययान्त के साथ समास होता है और यह तत्पुरुष समास होता है। उदा०—सामिकृतम् आधा किया हुआ। सामिपीतम् (आधा पिया हुआ) सामिभुक्तम् (आधा खाया हुआ) समास होने के कारण एक पद बन जाता है और एक स्वर हो जाता है।

विमर्श—'सामि' यह अव्यय है। इसका समास होने अथवा न होने से रूप में कोई अन्तर नहीं आता है। परन्तु समास होने पर दोनों मिलकर एक पद हो जाता है। और एक ही स्वर होता है अलग-अलग नहीं। साथ ही तद्धित प्रत्यय भी समुदाय से ही होते हैं जिससे सामिकृतस्य अपत्यम्—इस अर्थ में 'सामिकृतिः' यह रूप होता है। अलग-अलग व्यास में 'सामि कार्तिः' यह अनिष्ट रूप होने लगता। अतः समास आवश्यक है ॥ २७ ॥

३७९. कालाः ॥ २८ ॥ (६९०)

'द्वितीया' 'क्तेन' इति वर्तते। कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम्। 'कालाः' इति न स्वरूपविधिः। षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः,

न्यासः

कालाः॥ चराचरा इति। अनत्यन्तसंयोगप्रतिपादनार्थम्। चरन्ति भ्रमन्तीति चराचराः, अनवस्थिता इत्यर्थः। 'चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य' इति चरेः पचाद्यचि द्विर्वचनमभ्यासस्याक्चगमश्च। **कदाचिदहर्गच्छन्तीत्युत्तरायणे। कदाचिद्रात्रिमिति** दक्षिणायने। एतेन तदेवानवस्थितत्वं व्यक्तीकुर्वन्नह्नो रात्रेश्च तैर्मुहूर्त्तैरनत्यन्तसंयोगमाचष्टे। **अहरतिसृता इति।** 'रोऽसुपि' इत्यह्नो नकारस्य रेफः। **अहःसंक्रान्ता इति।** 'क्रमु पादविक्षेपे', पूर्ववदिट्प्रतिषेधः। अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घः। **मासप्रमित इति।** 'माङ् माने' 'आदिकर्मणि कर्त्तरि च' इति कर्त्तरि निष्ठा। 'द्यतिस्यति' इत्यादिनेत्त्वम्। **मासं प्रमातुरब्ध इति।** मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदश्चन्द्रमसा योगं दर्शयन् मासस्य तेनानत्यसंयोगमाचष्टे। कालस्य हि कृत्स्नस्य स्वेन

पदमञ्जरी

कालाः॥ इह 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येको योगः कर्त्तव्यः, तत्र 'क्तेन' इत्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समासः सिद्धयति, किमर्थं योगविभागे क्तान्तेन समासो विधीयत इत्यत आह—**अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनमिति।** अनत्यन्तसंयोगमेव दर्शयति—**षण्मुहूर्त्ता इति। चराचरा इति।** चरेः पचाद्यचि 'चरिचलिपतिवदीनामुपसंख्यानमाक् चाभ्यासस्य' (वा०) इति द्विर्वचनमागागमश्चाभ्यासस्येति। चरन्तोऽनवस्थिता इत्यर्थः। **कदाचिदहरिति।** उत्तरायणे। **कदाचिद्रात्रिमिति।** दक्षिणायने। ततस्तैश्च षड्भिर्मुहूर्त्तैरह्नो रात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः।

भावबोधिनी

'द्वितीया' 'क्तेन' इन दो की अनुवृत्ति होती है। (क्त प्रत्यय है अतः तदन्तविधि करने से क्तान्त यह अर्थ होता है।) कालवाचक द्वितीयान्त शब्द का क्त प्रत्ययान्त सुबन्त के साथ विकल्प से समास होता और वह तत्पुरुष समास होता है। अनत्यन्त संयोग के लिए यह सूत्र है अर्थात् जहाँ अनवरत = लगातार काल का सम्बन्ध नहीं है वहाँ भी समास हो, इसके लिए यह सूत्र है। (क्योंकि अत्यन्त संयोग में समास के लिए अलग सूत्र है।) 'कालाः' यह स्वरूप विधि नहीं है अर्थात् काल इस शब्द के साथ समास नहीं होता है। छः मुहूर्त चराचर = चलते रहते हैं, ये कभी (उत्तरायण में) दिन में चलते हैं और कभी (दक्षिणायन में) रात में चलते हैं। उदा०—अहरतिसृताः = अहः संक्रान्तः अर्थात् दिन = उत्तरायण का उल्लंघन किया। रात्र्यतिसृताः = रात्रिसंक्रान्ताः, रात्रि = दक्षिणायन का उल्लंघन किया। दोनों में 'मुहूर्ताः' कर्ता है। मासप्रथितः चन्द्रः, महीने को नापना आरम्भ कर दिया, अर्थात् प्रतिपदा का चन्द्र।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र में 'काल' अर्थवाचक लिया जाता है। जब काल का सम्बन्ध लगातार = अत्यन्त नहीं होता है तब समास के लिए यह सूत्र है। चरन्ति—इस अर्थ में 'चरिचलिपतिवदीनामुपसंख्यानभाक् चाभ्यासस्य' इससे अच् परे रहते धातु का द्वित्व और आक् आगम करने पर 'चराचर' शब्द बना है। इसका अर्थ 'चलनेवाला' यह है, चर और अचर नहीं। 'मुहूर्त' एक कामविशेष माना जाता है। छः मुहूर्तों में कोई दिन में और कोई रात में चलते हैं। दिन = उत्तरायण और रात्रि = दक्षिणायन है। अतः अतिसृताः इस विग्रह में समास और विभक्ति का लोप होकर बहुवचन का यह रूप है। 'रात्रिम् अतिसृताः' इस विग्रह में समास और विभक्तिलोप तथा यण् करके बहुवचन में यह रूप बना है। मुहूर्तों के दिन = उत्तरायण का उल्लंघन किया। इसी प्रकार रात्रि = दक्षिणायन का उल्लंघन किया। ये मुहूर्त चलते रहते हैं। अतः छः का एक साथ लगातार सम्बन्ध न होने से अनत्यन्त संयोग है।

ते कदाचिदहर्गच्छन्ति, कदाचिद्रात्रिम् (म० भा०)। अहरतिसृता मुहूर्त्ताः अहस्संक्रान्ताः। राज्यतिसृता मुहूर्त्ताः रात्रिसंक्रान्ताः। मासप्रमितश्चन्द्रमाः। मासं प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः॥

३८०. अत्यन्तसंयोगे च॥ २९॥ (६८१)

'कालाः' इति वर्तते, 'क्तेन' इति निवृत्तम्। अत्यन्तसंयोगः=कृत्स्नसंयोगः, कालस्य स्वेन सम्बन्धिना व्याप्तिः। कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। मुहूर्त्तं सुखम्। मुहूर्त्तसुखम्। सर्वरात्रकल्याणी। सर्वरात्रशोभना॥

३८१. तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥ ३०॥ (६८२)

'सुप्' 'सुपा' इति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत्तृतीया। तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

न्यासः

सम्बन्धिना व्याप्तिः = अत्यन्तसंयोगः। न च प्रतिपच्चद्रमसा मासस्येह व्याप्तिः = संयोगोऽस्तीति नेहात्यन्तसंयोगः॥ २८॥

अत्यन्तसंयोगे च॥ कृत्स्नसंयोग इति। कृत्स्नस्य सकलस्य संयोगः कृत्स्नसंयोगः, कृत्स्नस्य कालस्य मुहूर्त्तादेः स्वेन सम्बन्धिना = सुखादिना संयोगः = सम्बन्धाऽत्यन्तसंयोगः। एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—**कालस्येत्यादि। मुहूर्त्तं सुखमिति।** 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। अत्र मुहूर्त्तस्य कालस्य स्वेन सम्बन्धिना सुखेन व्याप्तिः॥ २९॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥ तत्कृतेति एतदर्थशब्देनासमस्तमेव, अविभक्तिकश्च। तृतीयाविभक्तेः 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तत्वात्। एतच्च गुणवचनेनेत्यस्य समानाधिकरणं विशेषणम्।

पदमञ्जरी

मासप्रमित इति। माङ आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः, मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः। **प्रतिपच्चन्द्रमा इति।** न च तेन मासस्यात्यन्तसंयोग इति भावः॥ २८-२९॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥ तृतीयायाश्छान्दसे लुकि 'गुणवचनेन' इत्यनेन सामानाधिकरण्यम्। अर्थेनेति पृथक् पदम्, अत एव **गुणवचनेनार्थशब्देन चेति।**

भावबोधिनी

इसी प्रकार मासप्रमितः (मासं प्रमितः, यहाँ प्र उपसर्गपूर्वक माङ् धातु से 'आदि कर्म' में क्त प्रत्यय होता है। महीने का परिच्छेद = बनना प्रारम्भ करने वाला चन्द्रमा यह अर्थ होता है॥ २८॥

'कालाः' इसकी अनुवृत्ति आती है और 'क्तेन' इसकी निवृत्ति है। अत्यन्त संयोग = सम्पूर्ण संयोग, काल की अपने सम्बन्धी के साथ व्याप्ति। (सम्पूर्ण काल = मुहूर्त आदि का अपने सम्बन्धी = सुख आदि के साथ लगातार सम्बन्ध)। अत्यन्त = निरन्तर संयोग प्रतीत होते रहने पर कालवाची द्वितीयान्त शब्दों का सुबन्त के साथ विकल्प से समास होता है। उदा०—मुहूर्तं सुखम् (इस विग्रह में समास करने पर) मुहूर्तसुखम् (समास न होने पर) मुहूर्तं सुखम्। (यहाँ काल = मुहूर्त का सुख के साथ लगातार सम्बन्ध है।) सर्वरात्रं कल्याणी—इस विग्रह में समास और विभक्ति-लोप करने पर-) सर्वरात्रकल्याणी [कल्याण करने वाली सारी रात]। सर्वरात्रं शोभना—इस विग्रह में समास करने पर) सर्वरात्रशोभना (अच्छी लगनेवाली सारी रात। यहाँ सर्वा चासौ रात्रिश्च—में 'अहः सर्वैकदेशसंख्यात पुण्याच्च रात्रेः' (पा० सू० ५।४।८७) से अच् प्रत्यय करने पर रात्रि के इ का लोप होने पर 'रात्र' बना है। यहाँ लगातार सम्बन्ध होने के कारण समास होता है।)॥ २९॥

'सुप्' और 'सुपा' इन दोनों की अनुवृत्ति होती है। इस सुप् का विशेषण यह तृतीया है। तृतीयान्त सुबन्त का गुणवाचक के साथ और अर्थ शब्द के साथ समास होता है और तत्पुरुष समास होता है।

कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेन = तदर्थकृतेन; तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत्। शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। किरिणा काणः किरिकाणः[1]**। अर्थशब्देन—धान्येनार्थः, धान्यार्थः।**

न्यासः

अत एव कीदृशेनेति पृष्ट सन्नाह—तत्कृतेनेति। तदिति सर्वनाम्ना प्रकृतस्य तृतीयान्तस्य प्रत्यवमर्श इति तृतीयान्तकृतेनेति दर्शयति। तृतीयान्तेन गुणवचनस्य करणत्वं न सम्भवतीत्यतः सामर्थ्यात् तदर्थकृतेनेति विज्ञायत इत्यत आह—**तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावदिति**। अर्थद्वारेण चेदं गुणवचनस्य विशेषणं वेदितव्यम्—तृतीयान्तार्थकृतो गुणवचनार्थ इति। सोऽपि तथोच्यते। एतदुक्तं भवति—तृतीयान्तार्थकृतेन गुणवचनार्थेनेति। अर्थ एव हि तृतीयान्तार्थेन क्रियते, न च गुणवचनशब्दः। गुणमुक्तवान् = गुणवचनः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट्। अथ वा—करणे, गुण उक्तोऽनेनेति गुणवचनः। यश्च पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनः। गुणेनेत्युच्यमाने घृतेन पाटवमित्यादौ प्रसङ्गः, अतस्तन्निवृत्यर्थं वचनग्रहणम्। तस्मिंश्च सति गुणे वर्त्तित्वा तद्वति द्रव्ये यो वर्त्तते तेनैव समासो भवति, न तु गुण एव यो वर्त्तते तेन सह। न च पाटवादयः शब्दा पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते, अपि तु गुण एव। वचनग्रहणात् तैः सह समासो न भवति। **शङ्कुलाखण्डः, गिरिकाण इति**। खण्डकाणशब्दावत्रखण्डने निमीलने च क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वा पश्चान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद् वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवतः। **धान्यार्थ इति**। भवत्ययमर्थशब्दस्तत्कृतः, न तु गुणवचन इति पृथगस्योपादानं क्रियते। अर्थशब्दश्चायं प्रयोजनवाची, यथा—किमर्थमागतोऽसीत्यभिहिते केन प्रयोजनेनेत्यवगम्यते। अभिधेयवचन इत्यन्ये। सर्वत्र करणे तृतीया।

पदमञ्जरी

कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेनेति। तदिति सर्वनाम्ना प्रकृतस्य तृतीयान्तस्य प्रत्यवमर्शः, स च शब्दः। न च शब्देन गुणवचनस्य करणं सम्भवतीत्यतः सामर्थ्यात्तदर्थकृतेनेति विज्ञायत इत्याह—**तृतीयान्तार्थकृतेनेति। यावदिति**। यावच्छब्दो निपातस्तात्पर्यपर्यायितां दर्शयति। अर्थद्वारकं चेदं गुणवचनस्य विशेषणम्, अर्थ एव हि तृतीयार्थेन क्रियते, न गुणवचनः शब्दः। वचनग्रहणं किम्, यावतार्थेन समासासम्भवाद् गुणवचनेनेव भविष्यति ? एवं यथा विज्ञायेत—गुणमुक्तवान् गुणवचनः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्त्तरि ल्युट्; गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनेत्यर्थः। तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठे न भवति। गुणश्चात्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इति लक्षिता गृह्यते, न तु यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्; तृतीयान्तार्थकृते सर्वत्रैव तस्य भावात्। **शंकुलाखण्डः, किरिकाण इति**। 'खडि भेदने' (धा० पा० २८३), 'कण निमीलने' (धा० पा० ४४९)—इत्याभ्या घञि व्युत्पादितावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वान्मतुब्लोपादभेदापचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचना भवतः। **धान्येनार्थ इति**। अर्थ्यत इत्यर्थः = प्रयोजनम्, अर्थनं वार्थः = प्रार्थना, अभिलाषः। सर्वत्र करणे तृतीयायाः समासः।

भावबोधिनी

किस प्रकार के गुणवाचक के साथ ? उसके अर्थ के द्वारा किये गये के साथ, अर्थात् तृतीया विभक्ति वाले पद के अर्थ के द्वारा किए गए गुणवाचक के साथ। उदा०—शङ्कुलया खण्डः—(इस विग्रह में समास होने पर) शङ्कुलाखण्डः = सरौते द्वारा किया गया टुकड़ा। किरिणा काणः (इस विग्रह में समास होने पर) किरिकाणः (सुअर द्वारा किया गया काना) अर्थ-शब्द के साथ—धान्येन अर्थः (इस विग्रह में समास करने पर)—धान्यार्थः (धान्य = अनाज से प्रयोजन)। उसके द्वारा किया गया—इसका क्या प्रयोजन है ? अक्ष्णा काणः। (आँख से काना। यहाँ काणत्व = कानापन आँख द्वारा नहीं किया गया है अपितु अन्य किसी के द्वारा। अतः समास नहीं होता है।)

---

१. 'गिरिकाणः' इति न्यायसम्मतः पाठः।

तत्कृतेनेति किम् ? अक्ष्णा काणः । गुणवचनेति किम् ? गोभिर्वपावान् (म० भा०)॥

३८२. पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥ (६९३)

पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण—एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च

न्यासः

अक्ष्णा काण इति । अङ्गविकारलक्षणे 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीया । नात्र तृतीयान्तेनाक्ष्णा देवदत्तस्य काणत्वं कृतम् । किं तर्हि ? अन्येन केनापि । अक्ष्णा तु केवलं काणत्वयुक्तो देवदत्तो लक्ष्यते । **गोभिर्वपावानिति** । वपा अस्य सन्तीति वपावान् । भवति वपावान् देवदत्तस्तृतीयान्तार्थकृतः, तथा हि स गोभिर्वपावान् कृतः । न तु वपावानित्ययं शब्दो गुणमुक्तवानिति न गुणवचनः, ततस्तेन सह समासो न भवति ॥३०॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ युक्तः समसदृशशब्दाभ्यां समासः, यावता ताभ्यां योगे

पदमञ्जरी

अक्ष्णा काण इति । नात्राक्ष्णा कृतं काणत्वम्, किं तर्हि ? अन्येनैव केनापि किर्यादिना, अक्ष्णा तु केवलं काणो लक्ष्यत इति तत्कृतत्वाभावः । किं च दध्ना पटुरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थमपि तत्कृतग्रहणं कर्त्तव्यम् । ननु यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितम्—दध्ना कृतः पटुरिति, ततो भवितव्यमेव समासेन; अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः करणभावः—दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति, ततोऽसामर्थ्यादेव न भविष्यति ? इहापि तर्हि न स्यात्—कुंकुमेन लोहितं कोपेन लोहितं मुखमिति, अत्रापि हि करोतिक्रियया करणस्य सम्बन्धः—कुंकुमेन कृतं लोहितमिति । क्व तर्हि स्यात् ? शंकुलया खण्ड इत्यादावेव तु स्यात्, यत्र पूर्वोत्तरपदयोः क्रियाकारकलक्षणः सम्बन्धः । तस्माद्यत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा स्याद्भोजनादिद्वारके सामर्थ्ये मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । **गुणवचनेनेति किमिति** । जातिवचनेषु जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतस्यासम्भवः । क्रियावचने त्विष्यत एव । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति द्रव्यवाचिष्वपि तत्कृतस्यासम्भव एव । न ह्याकाशस्य तत्त्वं केनचित् क्रियते, अतो गुणवचनेनैव भविष्यतीति प्रश्नः । **गोभिर्वपावानिति** । गोसम्बन्धिदध्याद्युपयोगादेव तस्य वपावत्त्वं पीवरत्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम्, न त्वसौ गुणवचनः ॥ ३० ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमर्थ-

भावबोधिनी

गुणवाचक के साथ—इसका क्या प्रयोजन है ? गोभिः वपावान् । (यहाँ गाय से चर्बी वाला देवदत्त है । परन्तु 'वपावान्' यह गुणवाचक नहीं है । अतः समास नहीं होता है ।)

विमर्श—सूत्र में तृतीया = तृतीयान्त । 'तत्कृतार्थेन' इसमें 'तत्कृत' यह लुप्त तृतीया वाला एक अलग पद है इसका अभिप्राय है—तत्कृतेन, तत् इस सर्वनाम शब्द के द्वारा तृतीयान्त का परामर्श होता है । इस प्रकार तृतीयान्त-पद के अर्थ के द्वारा किये गये पदार्थवाची के साथ तृतीयान्त का समास होता है । यह गुणवाचक होना चाहिये । शङ्कुला द्वारा खण्डत्व = गुण किया गया है, अतः इसके साथ समास होता है । इसी प्रकार किरि = सुअर द्वारा काणत्व = गुण किया गया है । ऐसे स्थलों में 'मतुप्' प्रत्यय होता है, उसका लुक् = लोप 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्' (का० वा० ५।२।९४) से होता है । परन्तु गोभिः वपावान् यहाँ वपा = चर्बी गाय के दूध, घी आदि से की गयी है परन्तु यह गुणवाली नहीं है । अतः यहाँ समास नहीं होता है । 'गुणेन' न कहकर 'गुणवचनेन' यह कहने से 'गुणमुक्तवान्' ऐसी व्याख्या करके गुण है उपसर्जन जिसका ऐसे द्रव्य के वाचक के साथ ही समास होता है केवल के साथ नहीं । अतः 'घृतेन पाटवम्' आदि में समास नहीं होता है ॥ ३० ॥

पूर्व, सदृश, सम, अनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण—इन शब्दों के साथ तृतीयान्त का समास होता है, वह तत्पुरुष समास होता है । इस सूत्ररूपी वचन के कारण ही पूर्व आदि के योग में तृतीया विभक्ति होती है; [सभी

समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । पूर्व—मासेन पूर्वः मासपूर्वः, संवत्सरपूर्वः । सदृश—मातृसदृशः, पितृसदृशः । सम—मातृसमः, पितृसमः । ऊनार्थ—माषोनम्, कार्षापणोनम् । माषविकलम्, कार्षापणविकलम् । कलह—असिकलहः, वाक्कलहः । निपुण—वाग्निपुणः, आचारनिपुणः । मिश्र—गुडमिश्रः, तिलमिश्रः । श्लक्ष्ण—आचारश्लक्ष्णः ॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् (म० भा० २.१.३० वा० १) **। मासेनावरः मासावरः । संवत्सरावरः ॥**

न्यासः

'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति तृतीयाविधानम्; इतरैस्तु पूर्वादिभिः कथं तृतीयासमास उपपद्यते, न हि तद्योगे केनचित् तृतीया विहिता इत्याह—**अस्मादेवेत्यादि** । सुबोधम् ।

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानमिति । पूर्वादिषु समासकारणत्वेनोपात्तेषु सत्स्ववरशब्दस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अवरशब्देनापि तृतीयासमासः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—उत्तरसूत्रे बहुलग्रहणं क्रियते, तेनावरशब्देनापि समासो भवति ॥ ३१ ॥

पदमञ्जरी

निर्देशार्थम् । तच्चानन्तरेणोनशब्देनैव सम्बध्यते, न पूर्वादिभिः; समसदृशशब्दयोः पृथगुपादानात् । **एतदेवेत्यादि** । समसदृशशब्दाभ्यामन्यत्रेदं तद्योगे तुल्यार्थैरिति तृतीयास्ति । इह तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते, ततस्तस्याः समासे मातुः सदृशो मातृसदृश इति सिद्धम्, किमर्थमिह सदृशग्रहणम ? 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्, सिद्धोऽत्र प्रकृतिस्वरः—'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति । तच्च तत्र सदृशग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यम्, यदा षष्ठीसमासस्तदान्तोदात्तत्वं मा भूदिति । ननु चेदानीमनभिधानात् षष्ठीसमासो न भविष्यति ? नैवं शक्यम्, अलुक्समासे हि दोषः स्यात् 'षष्ठ्या आक्रोशे'—दास्याः सदृशः, वृषल्याः सदृश इति, तस्मात्तत्कर्तव्यम्, इदं तु न कर्त्तव्यम् ? इदमपि कर्त्तव्यम्, हेतुतृतीयार्थं विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति, न ह्यत्र 'तुल्यार्थैः' इति षष्ठी भवति, प्रतियोगिन्येव हि सा विधीयते । एवमपि न कर्त्तव्यम्—तत्कृतत्वात् पूर्वेणैव सिद्धम्, यो हि विद्यया सदृशः, विद्याकृतं हि तत्सादृश्यम्, तत्र पूर्वेणैव सिद्धम् । 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्' गुडसंमिश्रा धाना इत्येवमर्थम् ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' इत्यनुपसर्गग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति—मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति ।

पूर्वादिष्विति । अवरशब्दोऽपि सूत्रे पठितव्यः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भावबोधिनी

तृतीयान्त के साथ इनका समास उपपन्न होता है], अथवा हेतु अर्थ में तृतीया समझनी चाहिये । [वास्तव में 'सदृश' और 'सम' के योग में 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' (पा० सू० २.३.७२) से ही तृतीया सम्भव है । अन्य के योग में तृतीया की उपपत्ति करनी है ।] (१) पूर्व—मासेन पूर्वः—मासपूर्वः [एक महीना पूर्व उत्पन्न यह अर्थ है] संवत्सरपूर्वः [संवत्सरेण पूर्वः—यह विग्रह है ।] (२) सदृश—मातृसदृशः, पितृसदृशः [मात्रा सदृशः, पित्रा सदृशः यह विग्रह है] । (३) सम—मातृसमः, पितृसमः [माता के समान, पिता के समान] (४) ऊन अर्थ वाले का—माषोनम, कार्षापणोनम [मासा से कम, कार्षापण से कम] माषविकलम् कार्षापणविकलम् [माषेण विकलम्, कार्षापणेन विकलम् यह विग्रह है । विकल भी ऊन = कम अर्थ वाला है ।] (५) कलह—असिकलहः [असिना कलहः—यह विग्रह है । तलवार से लड़ाई] वाक्कलहः [वाचा कलहः—यह विग्रह है । वाणी = बातों से झगड़ा] (६ निपुण—वाग्निपुणः [वाचा निपुणः वाणी से चतुर । 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (पा० सू० ८।४।४५) से वैकल्पिक अनुनासिकत्व के कारण यहाँ अनुनासिक नहीं है । अन्यथा वाङ्निपुणः यह भी होता है ।] आचारनिपुणः [आचारेण निपुणः यह विग्रह है ।] (७) मिश्र—गुडमिश्रः, तिलमिश्रः [गुडेन मिश्रः, तिलैः मिश्रः । गुड़ मिलाया हुआ । तिल मिलाया हुआ] (८) श्लक्ष्ण—आचारश्लक्ष्णः । [आचरेण श्लक्ष्णः] [आचार के कारण कुशल] ।

३८३. कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥ (६९४)

'तृतीया' इति वर्तते । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलम्, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुलग्रहणम् । कर्तरि—अहिना हतः अहिहतः । करणे—नखैर्निभिन्नो नखनिर्भिन्नः । परशुना छिन्नः परशुच्छिन्नः ।

कर्तृकरणे इति किम् ? भिक्षाभिरुषितः । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण धान्यं लूनवान्, परशुना छिन्नवान्—इह समासो न भवति; पादहारकः, गलेचोपकः (म० भा०) इति च भवति ॥

न्यासः

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ भिक्षाभिरुषित इति । हेतौ तृतीया विहिता । वसेर्वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्, 'शासिवसिघसोनाञ्च' इति षत्वम्, 'वसतिक्षुधोः' इतीट् । **दात्रेण धान्यं लूनवानिति ।** 'ल्वादिभ्यश्च' इति निष्ठानत्वम् । **पादहारक इति ।** पादाभ्यां ह्रियत इति पादहारकः । पादाभ्यामिति पञ्चमो चतुर्थी वा । हारक इति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ण्वुल् । **गलेचोपक इति ।** गले चुप्यत इति । 'चुप मन्दायां गतौ' इत्यस्मात् पूर्वदेव ण्वुल् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ॥ ३२ ॥

पदमञ्जरी

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ 'कर्तृकरणे' इति प्रथमाद्विवचनम् । वृत्तौ वस्तुव्याख्यानं कृतम्—कर्तरि करणे च या तृतीयेति । तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति—'कर्तृकरणे कृत्यैः सहाधिकार्थवचने समस्येते' इति । **सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति ।** अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थः ।

पादहारक इति । ह्रियत इति हारक इति 'कृत्युल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ण्वुल्, पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । **गले चोपक इति ।** 'चुप मन्दायां गतौ' (धा० पा० ४०३), हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल्, 'अमूर्द्धमस्तकात्' इत्यलुक् । कृद्ग्रहणमनर्थकम्; अन्यस्याभावात् । इह कर्तृकरणं क्रियाया एव भवतः, क्रिया च धातुवाच्या, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः—कृतस्तिङश्च । अत्र सुपेत्यधिकारात्तिङन्ते न प्रसङ्गः । तद्धितनिवृत्त्यर्थं तु—इह काष्ठैः पचतितराम्, काष्ठैः पचतिरूपम्, काष्ठैः पचतिदेश्यम्, हस्तेन कृतपूर्वी, दध्ना भुक्तपूर्वी, घृतेनेष्टीति ॥ ३२ ॥

भावबोधिनी

पूर्व आदि में 'अवर' शब्द का भी उपसंख्यान करना चाहिये । मासेन अवरः—मासावरः । [एक महीना पूर्व] संवत्सरेण अवरः—संवत्सरावरः [एक वर्ष पूर्व] यहाँ 'अवर' का अर्थ 'कम' नहीं लेना चाहिये, क्योंकि यह तो 'ऊन' अर्थ मान कर ही सम्भव है । अतः 'अवर' का अर्थ 'पूर्व' ही लेना उचित है । क्योंकि 'चैत्रादवरः फाल्गुनः आदि में 'पूर्व' अर्थ देखा गया है ॥ ३१ ॥

'तृतीया' इसकी अनुवृत्ति होती है । कर्ता और करण अर्थ में जो तृतीया, तदन्त = तृतीया शब्द का कृदन्त शब्द के साथ बहुलरूप से समास होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है । सभी उपाधियों के व्यभिचार के लिये 'बहुल' का ग्रहण है । (१ कर्ता में [तृतीया के समास का उदाहरण]—अहिना हतः—अहिहतः [साँप द्वारा मारा गया] । (२) करण में [तृतीया में समास का उदा०]—नखैः निर्भिन्नः—नखनिर्भिन्नः [नाखूनों से फाड़ा गया] । परशुना छिन्नः—परशु छिन्नः [फरसे से काटा गया] ।

कर्ता और करण में—इसका क्या प्रयोजन है ? भिक्षाभिः उषितः [यहाँ भिक्षा के कारण रहा । यह अर्थ होने से हेतु में तृतीया है । समास नहीं होता है ।] बहुल—इसका ग्रहण किस लिये है ? दात्रेण धान्ये लूनवान्, परशुना

३८४. कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥ (६८५)

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम्। कर्तृकरणयोर्या तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कर्ता—काकपेया (३.१.९७)

न्यासः

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति। स्तुत्या निन्दया वा यत् प्रयुक्तं प्रवर्त्तितं तत् स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तम्। तदर्थमुच्चारितमित्यर्थः। **अध्यारोपितार्थवचनमिति।** अध्यारोपितोऽर्थोऽसन्नेव बुद्धया समारोपितस्तस्य वचनमिति षष्ठीसमासः। **कर्त्तृकरण इति।** अर्थे कार्यासम्भवात् तदभिधायिनि सुबन्ते कार्यं विज्ञायते। **काकपेयेति।** 'पा पाने' इति 'अचो यत्' 'ईद् यति' ईत्वम्। अत्र सम्पूर्णतोयत्वोद्भावनं नद्याः स्तुतिः, अध्यारोपितः पुनरत्रार्थः काकपेयत्वम्—एवं नाम सम्पूर्णतोया नदी, यत् तटस्थैरपि काकैः शक्या पातुम्। **श्वलेह्यः कूप इति।** 'ऋहलोर्ण्यत्' अत्राप्यासन्नोदकत्वोद्भावनं कूपस्य स्तुतिः। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थः श्वलेह्यत्वम्—एवं नामासन्नोदकः कूपो यतः श्वभिरपि लिह्यते। **बाष्पच्छेद्यानि तृणानीति।** अत्र मार्दवातिशयोद्भावनं तृणानां स्तुतिः। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थो बाष्पच्छेद्यता—एवं नाम मृदूनि तृणानि यद्बाष्पेणापि शक्यानि छेतुम्। **कण्टकसञ्चेय ओदन इति।** अत्रापि वैषद्यातिशयोद्भावनं विक्लिन्नतोद्भावनञ्चौदनस्य स्तुतिः। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थः कण्टकसञ्चेयत्वम्—एवं नामौदनस्य विशदतातिशयो विक्लेदश्च यत् कण्टकेनापि शक्यः सञ्चेतुम्। एवं तावत् स्तुतिप्रयुक्तेऽधिकार्थवचन उदाहरणानि।

पदमञ्जरी

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति। स्तुत्या निन्दया च प्रवर्तितं स्तोतुं निन्दितुं च कृतमित्यर्थः। **अध्यारोपितार्थवचनमिति।** असन्नेवारोपितोऽध्यारोपितः। **काकपेयेति।** एवं नाम पूर्णतोया नदी यत्तटस्थैः काकैरपि शक्या पातुमिति स्तुतिः; एवं नामाल्पतोया यत्काकैरपि शक्या पातुमिति निन्दा; उभयत्र शक्यार्थे कृत्यः। **श्वलेह्य इति।** एवं नामासन्नतोयः कूपस्तटस्थैरपि श्वभिः शक्यो लेढुमिति स्तुतिः; एवं नामाशुचिः कूपो यज्जलं श्वान एव लेढुमर्हन्तीति निन्दा; अर्हार्थे कृत्यः **बाष्पच्छेद्यानीति।** एवं नाम कोमलानि तृणानि यद्बाष्पेणापि छेत्तुं शक्यानीति स्तुतिः; एवं नाम क्वथितानि तृणानि यद्बाष्पेणापि छेत्तुं

भावबोधिनी

छिन्नवान्—यहाँ [करण तृतीयान्त रहने पर भी] समास नहीं होता है। पादहारकः गलेचोपकः [पादाभ्यं ह्रियते—यहाँ कर्म में ण्वुल् है इसी प्रकार गले चुप्यते—इसमें भी कर्म अर्थ में ही ण्वुल् है। पादाभ्याम्—यहाँ करण में नहीं अपितु अपादान में पञ्चमी है। 'गले' यहाँ अधिकरण सप्तमी है। इस प्रकार इन दोनों में किसी भी अर्थ में तृतीया नहीं है तो भी 'बहुलग्रहण' के बल से समास हो जाता है। 'गलेचोपकः' में 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा० सू० ६।३।१४) अथवा 'अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गे' (पा० सू० ६।३।१२) से सप्तमी का अलुक् होता है।] ॥३२॥

स्तुति = प्रशंसा और निन्दा को मानकर होने वाला, अध्यारोपित = न होते हुए भी मान लिया जाने वाला कथन अधिकार्थवचन है, अर्थात् किसी पदार्थ को बढ़ा चढ़ाकर कहना। कर्ता और करण अर्थ में जो तृतीया तदन्त [तृतीयान्त] सुबन्त का कृत्य प्रत्ययान्तों के साथ, अधिकार्थवचन प्रतीत होने पर विकल्प से समास होता है और वह 'तत्पुरुष' होता है। उदा०—काकपेया नदी [काकैः पेया = पातुं योग्या। इतने अधिक जल वाली नदी है कि कौआ भी ऊपर से पानी पी सकता है। इस प्रकार स्तुति गम्यमान है। अथवा इतने कम या दूषित जल वाली है कि कौआ ही पी सकते हैं। इस प्रकार निन्दा प्रतीत हो रही है। 'पेया' यहाँ शक्य अर्थ में 'अचो यत्' (पा० सू० ३।१।९७) से यत् प्रत्यय और 'ईद्यति' (पा० सू० ६।४।६५) से 'आ' का 'ई' और इसका गुण टाप् = आ करने पर 'पेया' बना है। काकैः पेया इस विग्रह में कर्तृतृतीयान्त के साथ समास होता है।] श्वलेह्यः कूपः [शुना लेह्यः—इस विग्रह में लिङ्

नदी। श्वलेह्यः (३.१.१२४) कूपः। करणम्—बाष्पच्छेद्यानि तृणानि। कण्टकसञ्चेय ओदनः। पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः।

*** कृत्यग्रहणे यण्ण्यतोर्ग्रहणं कर्त्तव्यम् *। इह मा भूत्—काकैः पातव्या इति।**

३८५. अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥ (६८६)

'तृतीया' इति वर्तते। व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा,

न्यासः

निन्दाप्रयुक्तेऽधिकार्थवचन एतावन्त्येव द्रष्टव्यानि। तथा हि—**काकपेया नदी**त्यत्राल्पतोयत्वोद्भावनंनद्या निन्दा। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थस्तदेव पूर्वोक्तं काकपेयत्वम्, एवं श्वलेह्यादावपि पूर्वोक्त एवाध्यारोपितोऽर्थो द्रष्टव्यः—एवं नामाल्पतोया नदी यत् काकैरपि शक्यं पातुमिति। **श्वलेह्यः कूप** इत्यत्राप्यशुद्धतोयत्वोद्भावनं निन्दा—एवं नामाशुचिः कूपो यत् श्वभिरपि लिह्यत इति। **बाष्पच्छेद्यानि तृणानीति**। क्वथितत्वोद्भावनं निन्दा—एवं नाम क्वथितानि तृणानि तद् वाष्पेणापि च्छिद्यन्ते। **कण्टकसञ्चेय ओदन इति**। अल्पतोद्भावनं निन्दा—एवं नामाल्प ओदनो यत् कण्टकैरपि चीयत इति। ननु च बहुलवचनादधिकार्थेऽपि पूर्वेणैव सिद्धः समासः, तत् किमर्थमिदमित्याह—**पूर्वस्येत्यादि**। ते वै विधयः सुसंगृहीता येषां लक्षणं प्रपञ्चश्चेति। सुसंगृहीतं यथा स्यादिति पूर्वस्यायं प्रपञ्चः क्रियते ॥ ३३ ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ दध्योदन इति। ननु च क्रियाकृतः कारकाणां सम्बन्धः, न तु स्वतः। न च

पदमञ्जरी

शक्यानीति निन्दा। **कण्टकसंचेय इति**। एवं नाम क्लिन्न ओदनो यत्कण्टकैः शक्यः संचेतुमिति स्तुतिः; एवं नामाल्प ओदनो यत्कण्टकैः संचीयत इति निन्दा। **पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति**। यद्यपि स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वम्, तथापि बहुलवचनात्पूर्वेणैव सिद्धम्, तथा च काकपीता नदीत्यत्राकृत्यैरप्यधिकार्थवचनैः समासो दृश्यते, अतः प्रपञ्च एवायम्, नाप्राप्तविधिः, नापि नियम इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ दध्योदन इति। ननु च नेह क्रिया श्रूयते, न चान्तरेण क्रियां द्रव्याणां परस्परेण

भावबोधिनी

धातु से 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० सू० ३.१.१२४) से ण्यत् = य प्रत्यय, उपधा गुण आदि करके लेह्य बना है। कर्तृतृतीयान्त के साथ समास होता है। कुत्ते द्वारा चाट लेने योग्य कुआँ। अर्थात् अति जल वाला कुआँ] यह स्तुति है। इतने कम और दूषित जल वाला कि कुत्ते ही चाट सकते हैं। यह निन्दा है।] करण [में तृतीया के साथ समास]—वातच्छेद्यानि तृणानि [वातेन छेद्यानि—इस विग्रह में यह समास है। यहाँ 'छेद्य' शब्द कृत्य = ण्य प्रत्ययान्त है। तृण इतने कोमल हैं कि हवा से भी कटने योग्य हैं, यह स्तुति है। अथवा इतने दुर्बल हैं कि हवा से भी कट जाते हैं, यह निन्दा है।] कण्टक सञ्चेयः ओदनः [कांटे से भी इकट्ठे करने योग्य चावल। कण्टकेन संचेयः यहाँ सम् उपसर्ग, चि धातु, यत् प्रत्यय है।] यह पूर्व सूत्र का ही प्रपञ्च है। [भाव यह है कि 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा० सू० २।१।३८) इस पूर्व सूत्र में 'बहुल्' का ग्रहण होने से अधिकार्थवचन में भी समास हो जाता। अतः इस सूत्र को उसी का प्रपञ्च = विस्तार समझना चाहिये]।

* कृत्य प्रत्ययों के ग्रहण में यत् और ण्यत् के ग्रहण का उपसंख्यान करना चाहिये। * यहाँ नहीं हो—काकैः पातव्या। [यहाँ तव्य प्रत्यय के कारण समास नहीं होता है] ॥ ३३ ॥

'तृतीया' इसकी अनुवृत्ति होती है। व्यञ्जनवाचक तृतीयान्त का अन्नवाचक सुबन्त के साथ विकल्प से समास होता है, और वह तत्पुरुष होता है। संस्कार्य = जिसका संस्कार किया जाता है = अन्न होता है, संस्कारक = जो

तत्पुरुषश्च समासो भवति। संस्कार्यमन्नम् संस्कारकं व्यञ्जनम्। दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः। क्षीरौदनः। वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादन्नव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

३८६. भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥ (६९७)

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम्, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम्। गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः। गुडपृथुकाः। वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

न्यासः

वृत्ताविह काचन क्रिया श्रूयत इति सामर्थ्याभावः। असति च सामर्थ्ये समासाभावः। अथासत्यपि सामर्थ्ये वचनसामर्थ्यात् समासो भवतीति। चेदास्यतां दध्ना, ओदनो भुज्यतां देवदत्तेनेत्यत्रापि स्यादित्यत आह— **वृत्तावित्यादि**। न ह्यसत्यामुपसेचनक्रियायां संस्कार्यं संस्कारकं वा सम्भवति। अस्ति चेह तदुभयमित्यतस्तद्भावादेव समासान्तर्भूता क्रिया गम्यते। तद्द्वारकश्चान्नव्यञ्जनयोः सम्बन्ध इति विद्यत एव सामर्थ्यम् ॥ ३४ ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ मिश्रीकरणमिति। अमिश्रं मिश्रं क्रियतेऽनेनेति मिश्रीकरणम्। **खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यमिति**। तत्रैव भक्ष्यशब्दस्य रूढत्वात् ॥ ३५ ॥

पदमञ्जरी

सम्बन्ध इत्यसामर्थ्यादत्र समासो न प्राप्नोति, अथासत्यपि सामर्थ्ये वचनात्समासः? इहापि तर्हि स्यात्— किं दध्ना, ओदनो भुज्यतामिति, तत्राह—**वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादिति**। स्वभावादेव वृत्तावन्तर्भूता क्रियेति तद्द्वारकस्य सम्बन्धस्य सद्भावात् सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ खरविशदमिति। खरम् = कठिनम्, विभक्तावयवम्; खरं च तद्विशदं च खरविशदम्, हनुचलनेनादनीयमित्यर्थः। एवम्भूतं यदभ्यवहार्यं तद्भक्ष्यमित्युच्यते; तत्रैव यदन्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयते रूढत्वात्। भक्षयतिस्त्वन्यत्रापि भवति—अब्भक्षः, वायुभक्ष इति। गौणोऽत्र भक्षयतिरित्यन्ये ॥ ३५ ॥

भावबोधिनी

संस्कार करने वाला है = व्यञ्जन होता है। उदा०—दध्ना उपसिक्त ओदनः [इस विग्रह में समास करने पर] दध्योदनः [दही मिला हुआ भात]। क्षीरौदनः [क्षीरेण उपसिक्तः ओदनः—यह विग्रह है। दूध मिला हुआ भात] वृत्ति = समास में [उपसेक] क्रिया के अन्तर्भाव के कारण अन्न और व्यञ्जन का सामर्थ्य है।

विमर्श—दही या दूध आदि के द्वारा चावल आदि मिलाकर खाये जाते हैं। यहाँ दही संस्कारक होने से व्यञ्जन है और ओदन संस्कार्य होने से अन्न है।

यहाँ यह प्रश्न हो सकता है कि दो द्रव्यों का परस्पर सम्बन्ध नहीं होता है, उनमें क्रिया को माध्यम होना चाहिये। यहाँ कोई क्रिया नहीं सुनाई दे रही है, अतः सामर्थ्य के अभाव में समास नहीं होना चाहिये? समाधान यह है कि समास वृत्ति में स्वभावतः क्रिया अन्तर्भूत मान ली जाती है। अतः यहाँ उपसेक क्रिया के माध्यम से दोनों का सामर्थ्य समझना चाहिये। इस प्रकार समास सम्भव है। इसीलिये 'विग्रह में उपसिक्तः' का प्रयोग किया जाता है ॥ ३४ ॥

मिश्रीकरणवाचक तृतीयान्त का भक्ष्यवाची सुबन्त के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है। मिश्री क्रियते खाद्यं द्रव्यमनेन—इति मिश्रीकरणम् = गुडादि] खर = कठिन और विशद = विभक्त अवयवों वाला, अभ्यवहार्य = भक्ष्य है [अर्थात् दाँत ओष्ठ आदि के द्वारा खाने योग्य पदार्थ 'भक्ष्य' होता है।] इसका संस्कार करने वाला = मिश्रीकरण होता है। उदा०—गुडेन मिश्राः धानाः—गुडधानाः [गुड़ मिले हुए धान = भुंजे हुए जौ] गुडेन

३८७. चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥ (६९८)

'सुप्' 'सुपा' इति वर्तते, तस्य विशेषणमेतच्चतुर्थी। 'तत्' इति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते। तस्मै इदं तदर्थम्। तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित—इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते। यूपाय दारु यूपदारु। कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम्।

न्यासः

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ तदर्थेनेत्यादि। यदि तादर्थ्यमात्रे समासः स्यात्, बलिरक्षितग्रहणमनर्थकं स्यात्। तथा हि—कुबेरबलिः, गोरक्षितमित्यत्रापि तादर्थ्यं गम्यत एव। तस्माद् बलिरक्षितग्रहणाल्लिङ्गात् 'तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावे समासो भवति' इति विज्ञायते। ननु च सम्प्रदाने चतुर्थ्यर्थं बलिरक्षितग्रहणं स्यात्, नैतदस्ति; ददातिकर्मणा हि अभिप्रेयमाणस्य क्रियया वा सम्प्रदानसंज्ञेष्यते, न चेह ददातिकर्मणा क्रियया वाऽभिप्रेयमाणतास्ति, तत् कुतः सम्प्रदाने चतुर्थी ? केन पुनस्तादर्थ्ये चतुर्थी भवतीत्याह—**अस्मादेवेत्यादि**। यदि तादर्थ्ये चतुर्थी न स्यात्, तदा तदर्थग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्माद् यदेतत् तदर्थेन चतुर्थ्यन्तस्य समास विधानं तदेव ज्ञापकम्—तादर्थ्ये चतुर्थी भवतीति।

पदमञ्जरी

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ अर्थः परामृश्यते इति। यद्यपि चतुर्थीति चतुर्थ्यन्तः शब्दः सन्निहितः, तथापि शब्दं प्रति तादर्थ्यासम्भावात्तदर्थ एव परामृश्यत इत्यर्थः। **इत्येतैः शब्दैः सहेति**। तत्र तदर्थेन सुबन्तेनेत्यर्थद्वारकं विशेषणम्, स्वरूपेण सुबन्तस्य तादर्थ्यासम्भवात्। द्वितीयस्त्वर्थशब्दः पृथगेव निमित्तम्। **प्रकृतिविकारभावे समास इष्यत इति**। ज्ञापकात्। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति—विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यत इति; अन्यथा कुबेरबलिः, गोरक्षितमित्यत्रापि तादर्थ्यसम्भवादनर्थकं तत्स्यात्। हितसुखग्रहणं तु 'हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या' (वा० १२३), 'चतुर्थी चाशिषि' इत्यतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसम्भवान्न ज्ञापकम्। यदि 'विकृतिः प्रकृत्या' (कात्या० वा० १२७२) समस्यते—अश्वेभ्यो घासः, अश्वेभ्यः सुरा अश्वसुरम्, 'विभाषासेना' इति नपुंसकत्वम्, हस्तिभ्यो विधा हस्तिविधा, विधा=अन्नविशेषः; अत्र न प्राप्नोति ? अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति। ननु स्वरे विशेषो भवति—चतुर्थीसमासे हि सति 'चतुर्थी तदर्थे' इति

भावबोधिनी

मिश्राः पृथुकाः—गुडपृथुकाः [गुड मिले हुए चूड़ा = चावल कूटकर बनाया गया खाद्य पदार्थ विशेष।] समास वृत्ति में मिश्रण क्रिया के अन्तर्भाव से पूर्व और उत्तर पदों में सामर्थ्य है। [इस स्थल की शंका और समाधान पूर्व सूत्र के 'विमर्श' में देखें ॥ ३५ ॥

'सुप्' और 'सुपा' इन दोनों की अनुवृत्ति होती है। सुप् का विशेषण यह चतुर्थी है। 'तत्' इस सर्वनाम के द्वारा चतुर्थ्यन्त के अर्थ का परामर्श = बोध कराया जाता है। तस्मै इदम्—इस विग्रह में—तदर्थम् बनता है। तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख और रक्षित—इनके साथ चतुर्थ्यन्त का समास होता है और वह तत्पुरुष होता है। तदर्थ के साथ प्रकृति-विकृतिभाव में ही यह समास इष्ट है। उदा०— (१) यूपाय दारु इस विग्रह में—यूपदारु [यज्ञीय स्तम्भ के लिये काष्ठ। यहाँ काष्ठ प्रकृति है। स्तम्भ उसकी विकृति है।] कुण्डलाय हिरण्यम् [इस विग्रह में]—कुण्डलहिरण्यम् [कुण्डल के लिये सोना]। यहाँ हिरण्य प्रकृति है। कुण्डल विकृति है।]

[प्रकृतिविकृतिभाव न होने से] यहाँ समास नहीं होता है—रन्धनाय स्थाली [पकाने के लिये बटलोई] अवहननाय उलूखलम् [कूटने के लिये ओखली]। इसी समास विधानरूपी ज्ञापक के कारण ही तादर्थ्य में चतुर्थी होती है।

इह न भवति—रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूखलमिति। चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्ये भवति ॥

*** अर्थेन नित्यसमासवचनम्, सर्वलिङ्गता च वक्तव्या *** (म० भा० २ १ ३६ वा० ४, ५)। **ब्राह्मणार्थं पयः। ब्राह्मणार्था यवागूः** (म० भा०)। **बलि—कुबेराय बलिः कुबेरबलिः। महाराजबलिः। हित—गोहितम्। अश्वहितम्। सुख—गोसुखम्। अश्वसुखम्। रक्षित—गोरक्षितम्। अश्वरक्षितम् ॥**

न्यासः

अर्थेनेत्यादि। कर्त्तव्यमिति शेषः। नित्यसमास उच्यते = कथ्यते, प्रत्याय्यते येन तन्नित्यसमासवचनं व्याख्यातव्यम्। एतदुक्तं भवति—येनार्थशब्देन नित्यसमासः प्रत्याय्यते तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यमिति। तत्रेदं व्याख्यानम्—विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेनार्थशब्देन नित्यसमासो भविष्यति, सर्वलिङ्गता चेति। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायां सर्वलिङ्गता विधीयते। एषा तु लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति सिद्धा। अथ वा—बहुलग्रहणानुवृत्तेः सर्वमेतत् सिद्धम्। गोहितम्, गोसुखमिति 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य' इत्यादिना चतुर्थी। हितयोगे त्वनाशिष्यपि चतुर्थी भवति। तथा हि वक्ष्यति—हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येति ॥ ३६ ॥

पदमञ्जरी

पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम्, षष्ठीसमासे तु समासान्तोदात्तत्वेन? नैषोऽस्ति विशेषः; चतुर्थीसमासेऽपि नैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम्; ज्ञापकात्, यदयं 'क्ते च' इति चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्याह, तज्ज्ञापयति—प्रकृतिविकारभावाभाव एष स्वरो न भवतीति; अन्यथा गोरक्षितमित्यत्रापि 'चतुर्थी तदर्थ' इत्येव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्। नैतदस्ति ज्ञापकम्; हितार्थमेतत्स्यात्—गोहितमित्यत्र हि तादर्थ्यं नास्ति। एवमपि 'हिते च' इति वक्तव्ये 'क्ते च' इति सामान्यवचनं ज्ञापकमेव, सर्वथा कुबेरबलिरित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं प्रकृतिविकारभावे स्वर एषितव्यः।

अथ रन्धनाय स्थालीत्यत्र षष्ठीसमासः कस्मान्न भवति? कश्चिदाह—भवत्येव, तद्यथा—गोग्रासः, लीलाम्बुजम्, क्रीडासरः, वासभवनम्, नाट्यशालेति। अपर आह—रन्धनस्थाल्यादयोऽनभिधानात् षष्ठी-

भावबोधिनी

[भाव यह है कि यदि तादर्थ्य में चतुर्थी नहीं की जायगी तब तो 'तदर्थ' का ग्रहण व्यर्थ हो जायगा। इस कारण तदर्थ के साथ चतुर्थ्यन्त का समास-विधान करना ही इस बात का ज्ञापक है कि तादर्थ्य में चतुर्थी होती है।]

* अर्थ—शब्द के साथ नित्य समास कहना चाहिये और सर्वलिङ्गता = सभी लिङ्ग होते हैं—यह भी कहना चाहिये * [नित्य समास होने के कारण यहाँ अस्वपद विग्रह होता है—ब्राह्मणाय इदम्—] (२) ब्राह्मणार्थं पयः [ब्राह्मण के लिये दूध] [ब्राह्मणाय इदम्—इस विग्रह में] ब्राह्मणार्था यवागूः [ब्राह्मण के लिये हलुआ] [द्विजाय अयम्—इस विग्रह में—द्विजार्थः सूपः। ब्राह्मण के लिये दाल। पुंल्लिङ्गता का उदाहरण काशिकाकार ने नहीं दिया है। द्विजाय—यह तदर्थ में चतुर्थी है।] (३) बलि—कुबेराय बलिः [इस विग्रह में]—कुबेरबलि [कुबेर देवता के लिये बलि]। महाराजबलि [महाराजाय बलिः]। (४) हित—[गोभ्यः हितम्—इस विग्रह में] गोहितम् [गायों के लिये हित = हितकारक] अश्वहितम् [अश्वेभ्यः हितम्]। (५) सुख—गोभ्यः सुखम्—गोसुखम् [गायों के लिये सुखकारक]। अश्वसुखम् [अश्वेभ्यः सुखम्]। (६) रक्षित—गोरक्षितम् [गोभ्यः रक्षितम्। गायों के लिये रक्षित = रखा हुआ] अश्वरक्षितम् [अश्वेभ्यः रक्षितम्। घोड़ों के लिये रक्षित = रखा गया] ॥ ३६ ॥

पदमञ्जरी

समासा न भवन्तीति । उभावपि प्रतिब्रूमः—येषु षष्ठीसमास इष्यते तेषु चतुर्थीसमास एवास्तु, येषु तु नेष्यते तेषु तु चतुर्थीसमास एवानभिधानान्नेष्यताम्, माकारिज्ञापनार्थं बलिरक्षितग्रहणम्, स्वरस्तु चतुर्थीसमासेऽपि पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृतिविकारभाव एव व्यवस्थास्यते। किं चैवं सति सूत्रेमेवैतदनर्थकम्, यूपदार्वादावपि षष्ठीसमास एवास्तु, 'चतुर्थी तदर्थ' इत्येतत्तु 'षष्ठी तदर्थ' इति क्रियताम्, ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था क्रियताम् । नन्वर्थभेदो भवति—षष्ठीसमासे सम्बन्धमात्रं गम्यते, चतुर्थीसमासे तु तादर्थ्यं सम्बन्धविशेषः ? नैषोऽस्ति विशेषः, आरभ्यमाणेऽपि चतुर्थीसमासे न दण्डवारितः षष्ठीसमासः, तत्रार्थप्रकरणादिना विशेषोऽवसेयः । यद्येवम्, केवलेऽपि षष्ठीसमासे तथा विशेषोऽवगंस्यते, किञ्च सिद्धान्तेऽश्वघासादिषु तावदर्थप्रकरणादिना तादर्थ्याऽवसायः सर्वत्रैव तथास्तु, नार्थोऽनेन ? उच्यते—हितशब्देन तावत्षष्ठीसमासो न भवति; तद्योगे चतुर्थ्या नित्यत्वादिति चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः । ततश्च 'क्ते च' इत्यत्रापि चतुर्थीग्रहणं कर्तव्यं गोहितमित्याद्यर्थम् । एवं च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात्, चतुर्थ्या असम्भवात् । 'षष्ठी तदर्थ' इत्यस्य चाप्रसङ्गः, प्रकृतिविकाराभावादिति रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेयः । अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसम्बन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थ्या सम्भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव कर्तव्यः । बलिसुखग्रहणमपि कर्त्तव्यम्, तादर्थ्यस्य समासे नियमेन प्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । तस्मादारब्धव्यमेव सूत्रम् । प्रकृतिविकारभाव एव समास इत्यस्य तु प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

अर्थेन नित्यसमासवचनमिति । अन्यथा महाविभाषाधिकाराद् ब्राह्मणायार्थं इति वाक्यमपि स्यात् । **सर्वलिङ्गता चेति ।** परलिङ्गताया अपवादः, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता न सर्वत्रेति दर्शयति । **ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि ।** सर्थबिति चेत्, इत्संज्ञाभावः, इयङुवङ्प्रसङ्गश्च । स्यादेतत्—तदर्थं विकृतेः प्रकृताविति अत्र तदर्थे सर्थबिति सूत्रं कर्तव्यम्, चतुर्थी वर्तते, चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेऽभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति, सकारः पदसंज्ञार्थः—राजार्थ, गवार्थः, पित्त्वादनुदात्तत्वम्; एवं चार्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न विधेयः, प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रहः, तद्धितत्वाच्चाभिधेयवल्लिङ्गता सिद्धयतीति ? तन्न; सकारस्येत्संज्ञाभावप्रसङ्गात् । अथ 'आदिर्ञिटुडवः' 'षः प्रत्ययस्य' इति द्विषकारकनिर्देशाश्रयणेनेत्संज्ञा स्याद् ? एवमपि वुञ्छणादिषु तृणादिभ्यः से प्रसङ्गः, श्र्यर्थम् भ्र्वर्थमित्यत्र चेयङुवङौ स्याताम्, बहुव्रीहावात्वकपोः प्रसङ्गः । स्यादेतत्—यद्ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजक इति शक्यते वक्तुम्, अतो ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येति विगृह्य बहुव्रीहिः करिष्यते, तेन चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमभिधेयवल्लिङ्गता च सिद्धयतीति ? तन्न; महदर्थमित्यत्रात्वकपोः प्रसङ्गात् । तदर्थस्यार्थादेश उदभावप्रसङ्गः स्यादेतत्—'चतुर्थी तदर्थ' इत्यनेन समासं विधायार्थ इत्यनेनांशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो विधीयते, विभाषाधिकाराच्च यूपार्थं दारु यूपदार्वित्युभयं भविष्यति, ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द आदेशो भवति—कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरित्यादि । किमर्थमिदम्, पूर्वेणैव सिद्धम् ? ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति—प्रकृतिविकाराभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेश इति । तेन रन्धनार्था स्थालीत्यादि भवति, न तु रन्धनस्थालीत्यादि । अश्वघासादयस्तु पूर्ववत् । अत्र समासे कृते उत्तरपदस्य विधीयमानेनार्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति, यस्यावस्थानेऽर्थादेशस्तल्लिङ्गता स्थानिवद्भावेन भविष्यति, अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति, तन्न; उदकाय वीवध उदकार्थ इति वीवधशब्दस्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन मन्थौदनादिसूत्रेणोदभावप्रसङ्गात् । अतश्चतुर्थीसमास एव विधेयः । तथा च 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या' (कात्या० वा० १२७३; ७४) न वक्तव्या, ब्राह्मणायेति चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' (चान्द्रपरि० ७३) इति सर्वलिङ्गता च सिद्धा ।

तदेतत्प्रतिपद्यन्तां भाष्ये कृतपरिश्रमाः ।
नान्ये सहस्रमप्यन्धाः सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा ॥ ३६ ॥

३८८. पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥ (६९९)

'सुप्' 'सुपा' इति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत्पञ्चमी। पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। वृकेभ्यो भयम्—वृकभयम्। चौरभयम्। दस्युभयम्।

* **भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्** * (म० भा० २.१.३६ वा० १)। **वृकेभ्यो भीतः वृकभीतः। वृकभीतिः। वृकभीः। पूर्वस्यैवायं बहुलग्रहणस्य प्रपञ्चः। तथा च—ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥**

३८९. अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥ (७००)

अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त—इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

न्यासः

पञ्चमी भयेन ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यमिति। एवं हि त्रिभिरपि भीतादिभिः समासो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। स्वयमेव व्याख्यातुमाह—**पूर्वस्येत्यादि।** यथैव हि 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयान्तस्य समासो विधीयमानो बहुलग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादन्यविभक्त्यन्तस्यापि समासो भवति—पादहारकः, गलेचोपक इति, तथा वृकभीत इत्यादावपि समासो भविष्यति। तस्मात् पूर्वकस्य बहुलग्रहणस्यैवोदाहरणप्रदर्शनार्थोऽयं योगः प्रपञ्चार्थो वेदितव्यः। **तथा चेत्यादि।** यस्मात् पूर्वकेणैव बहुलग्रहणेन सिद्धं तस्यैवायं प्रपञ्चः, तस्मात् तत एव बहुलग्रहणाद् **ग्रामनिर्गत** इत्याद्यपि सिद्धं भवति। आदिशब्देन वृकभीतादेर्ग्रहणम् ॥ ३७ ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ अल्पश इति। 'बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्' इति

पदमञ्जरी

पञ्चमी भयेन ॥ भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिरिति मत्वाऽऽह—**भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यमिति।** एवं सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्यर्थः। व्याख्यानात्त्वर्थग्रहणे 'वृकेभ्यस्त्रासः' इत्यादावपि प्रसङ्गः इति भावः। स तर्हि तथा न्यासः कर्तव्यः? नेत्याह—**पूर्वस्यैव बहुलग्रहणस्येति।** यथा हि 'पादहारकः' इत्यादौ बहुलग्रहणात्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थाद्भवति, एवमत्रापि भविष्यतीत्यर्थः। **अधर्मजुगुप्सुरिति।** 'जुगुप्साविराम' (वा० ५८) इत्यधर्मस्यापादानसंज्ञा ॥ ३७ ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ अल्पशब्दाद् 'बह्वल्पार्थात्' इति शस्, 'शसि बह्वल्पार्थस्य'

भावबोधिनी

'सुप्' और 'सुपा' इनकी अनुवृत्ति होती है। इस सुप् का विशेषण यह 'पञ्चमी' है। पञ्चम्यन्त सुबन्त का सुबन्त भय शब्द के साथ विकल्प से समास होता है, वह तत्पुरुष समास होता है। उदा०—वृकेभ्य भयम् [इस विग्रह में] वृकभयम् [भेड़ियों से भय]। चौरभयम् [चौरेभ्यः भयम् यह विग्रह है। चोरों से भय] दस्युभयम् [दस्युभ्यः भयम्—यह विग्रह है। डाकुओं से भय]* भय, भीत, भीति और भी - इनके साथ सुबन्त का समास होता है, ऐसा कहना चाहिये।* [भय का उदाहरण दिया जा चुका है।] वृकेभ्यः भीतः [भेड़िये से डरा हुआ]—वृकभीतः। [वृकेभ्यः भीतिः—इस विग्रह में] वृकभीतिः [भेड़ियों से भय] वृकभीः [वृकेभ्यः भीः—इस विग्रह में समास होता है। भेड़ियों से भय] ['कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा० सू० २।१।३२) इस] पूर्व सूत्र के बहुल ग्रहण का ही यह प्रपञ्च है। [अर्थात् उसमें बहुलग्रहण से जैसे सभी उपाधियों का व्यभिचार हो जाता है, उसे ही मानकर यहाँ भी समास सम्भव है] और इस प्रकार—ग्रामनिर्गतः [ग्रामात् निर्गतः—गाँव से निकला हुआ]। अधर्मजुगुप्सुः [अधर्मात् जुगुप्सुः—अधर्म से घृणा करने वाला]—आदि के समान लक्ष्य सिद्ध हो जाते हैं ॥ ३७ ॥

अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त—इनके साथ पञ्चम्यन्त का समास होता है। और वह तत्पुरुष होता है। उदा०—(१) अपेत—सुखापेतः [सुखाद् अपेतः यह विग्रह है। सुख से दूर अर्थात् सुखरहित] (२) अपोढ—कल्पना-

अपेत—सुखापेतः। अपोढ—कल्पनापोढः। मुक्त—चक्रमुक्तः। पतित—स्वर्गपतितः। अपत्रस्त—तरङ्गापत्रस्तः। 'अल्पशः' इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे। अल्पा पञ्चमी समस्यते, न सर्वा। प्रासादात्पतितः, भोजनादपत्रस्तः—इत्येवमादौ न भवति। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (२.१.३२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः॥

३६०. स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन॥ ३९॥ (७०१)

स्तोक, अन्तिक, दूर—इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। स्तोक—स्तोकान्मुक्तः। अन्तिक—अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। विप्रकृष्टादागतः। कृच्छ्रान्मुक्तः। कृच्छ्राल्लब्धः। 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक्॥

* शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् *। शतात्परे परश्शताः। सहस्रात्परे परस्सहस्राः। राजदन्तादित्वात् परनिपातः, निपातनात् सुडागमः॥

न्यासः

शस्। अल्पा पञ्चमी समस्यत इति। अल्पेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः उत्पन्ना या पञ्चमी सा समस्यते, न तु सर्वेभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इत्यर्थः॥ ३८॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन॥ स्तोकान्मुक्तः। कृच्छ्रान्मुक्त इति। 'करणे स्तोकाल्पकृच्छ्र' इत्यादिना पञ्चमी। अन्तिकादागतः, दूरादागत इति। 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इत्यनेन॥ ३९॥

पदमञ्जरी

(वा० ७२९) इति पुंवद्भावः। कारकत्वं तु समसनक्रियायां कर्मत्वात्। अत एव पञ्चमी समस्यत इति कर्मणि लकारः। तत्र तु बह्वल्पार्थान्मङ्गले वचनमिति वक्ष्यति। तस्मादत एव निपातनादत्र शसिति युक्तम्। अल्पा पञ्चमीति। अल्पाभ्यः प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थः॥ ३८-३९॥

भावबोधिनी

पोढः [कल्पनायाः अपोढः यह विग्रह है। कल्पना से बाधित] (३) मुक्त—चक्रमुक्तः [चक्रात् मुक्तः यह विग्रह है। चक्र से मुक्त।] (४) पतित—स्वर्गपतितः [स्वर्गात् पतितः यह विग्रह है। स्वर्ग से गिरा हुआ] [५] अपत्रस्त—तरङ्गापत्रस्तः [तरङ्गेभ्यः अपत्रस्तः यह विग्रह है। तरङ्गों से फेंका हुआ]।

'अल्पशः' यह समास की अल्पविषयता को कहता है। अल्प = कुछ, पञ्चमी = पञ्चम्यन्तों का समास होता है, सभी का नहीं। [इसलिये] प्रासादात् पतितः, भोजनात् अपत्रस्तः—इस प्रकार के प्रयोगों में समास नहीं होता है। यह भी 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा० सू० २।१।३२) का ही प्रपञ्च है।

विमर्श—'बह्वल्पार्थाच्छस् कारकाद् अन्यतरस्याम्' (पा० सू० ५।४।४२) से स्वार्थ में अल्प शब्द से पञ्चमी होती है। और 'शसि बह्वल्पार्थस्य' इससे पुम्वद्भाव करने पर 'अल्पशः' यह बनता है। अतः 'अल्पा एव अल्पशः' यह अर्थ है। इस कारण कुछ ही पञ्चम्यन्तों का अपेतादि के साथ समास होता है, सभी का नहीं—यह फलित होता है। इसका कार्य भी बहुलग्रहण से सम्भव है॥ ३८॥

स्तोक, अन्तिक और दूर इस प्रकार के अर्थों वाले शब्द और कृच्छ्र शब्द जो पञ्चम्यन्त हैं, उनका क्त प्रत्यान्त के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है। (१) स्तोक—स्तोकान्मुक्तः [थोड़े से ही छूट गया]। (२) अन्तिक—अन्तिकादागतः [समीप से आया हुआ] अभ्याशादागतः [पास ही से ही आया हुआ] (३) दूर—दूरादागतः [दूर से आया] विप्रकृष्टादागतः [दूर से आया] कृच्छ्रान्मुक्तः [कष्ट से मुक्त] कृच्छ्राल्लब्धः [कष्ट से प्राप्त] [इन सभी में विग्रह वाक्य की पञ्चमी का 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (पा० सू० ६।३।२) इस सूत्र से अलुक् होता है। [अतः पञ्चमी रहती है।]

* शत और सहस्र का 'पर' शब्द के साथ समास होता है। * उदा०—शतात् परे—परश्शताः सहस्रात् परे—परस्सहस्राः। [एक सौ से अधिक, एक हजार से अधिक अर्थात् कई सौ, कई हजार] राजदन्तादि गण में होने के

३९१. सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥ (७१७)

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। अक्षधूर्त्तः। अक्षकितवः।

शौण्ड। धूर्त्त। कितव। व्याड। प्रवीण। संवीत। अन्तर्। अन्तःशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते। अधिपटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण[1]। वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादक्षादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

न्यासः

सप्तमी शौण्डैः॥ शौण्डैरिति बहुवचननिर्देशाद्यर्थो गम्यत इत्याह—**शौण्डादिभिरिति।** केन पुनर्विहितायां सप्तम्यां तदन्तस्य शौण्डादिभिः समासो विधीयते? 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यनेनेति चेद्, वार्तमेतत्। तथा ह्यधिकरणं कारकम्, तच्च क्रियापेक्षम्। न चाक्षशौण्ड इत्यादौ वृत्तौ काचन क्रिया श्रूयते। तत् कुतोऽधिकरणस्येह सम्भवः? न च शक्यते वक्तुम्—अस्मादेव वचनाच्छौण्डादिभिर्योगे सप्तमी भविष्यतीति, देवदत्तः शौण्ड इत्यत्रापि प्रसङ्गः स्यादित्यत आह—**वृत्तावित्यादि।** अस्त्येवात्र प्रसक्तिक्रिया। सा तु समासार्थ एवान्त-

पदमञ्जरी

सप्तमी शौण्डैः॥ अत्र साहचर्याद् धूर्तादिष्वजहत्स्वार्थ एव शौण्डशब्दः प्रयुज्यते, यथा—छत्रिणो गच्छन्तीति। अत्र च प्रमाणं बहुवचननिर्देशः, अतोऽन्तरेणाप्यादिशब्दं तदर्थो गम्यते इत्याह-**शौण्डादिभिरिति।** गणपाठसामर्थ्यात्तु बहुवचननिर्देशोऽर्थनिर्देशार्थः, बहुवचनान्तस्य वा समासार्थ इति न भवति। ननु चाक्षशौण्ड इत्यादौ क्रियाया अश्रवणादधिकरणत्वं नोपपद्यते, न चान्यत्सप्तम्या निमित्तमस्ति। न चैतदेव ज्ञापकं शक्यमाश्रयितुम्; शौण्डो देवदत्त इत्यादावपि प्रसङ्गाद्, अत आह—**वृत्ताविति।** अन्तशब्दोऽत्र पठ्यते, तद्योगेऽवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति, वनेऽन्तर्वनान्तः। अस्य विकल्पितत्वादव्ययीभावोऽपि भवति, अन्तर्वणम्, 'प्रनिरन्तः' इति णत्वम्। अधिशब्दः पठ्यते, तस्याधिकरणप्राधान्येऽव्ययीभावः—अधिस्त्रीति। आधेयप्राधान्ये ह्ययं तत्पुरुषः—ब्राह्मणाधानमिति। 'अध्युत्तरपदात्खः' इति खः। ब्राह्मणेष्वधीति वाक्यम् ॥ ४० ॥

भावबोधिनी

कारण ['राजदन्तादिषु परम्' (पा० सू० २।२।३१) से 'शत' एवं 'सहस्र' का] पर निपात हो जाता है। और निपातनात् इनमें सुट् का आगम होता है। [परस्+शताः में श्चुत्व के कारण परश्शताः रूप होता है।] ॥ ३९ ॥

सप्तम्यन्त का शौण्ड आदि के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है। उदा०—अक्षेषु शौण्डः [इस विग्रह में समास और विभक्ति लोप होने पर—अक्षशौण्डः [पांसा खेलने में चालाक] अक्षधूर्तः [पांसा क्रीडा में धूर्त] 'अक्षकितवः [पांसों का जुआरी]। [यहाँ बहुवचन के निर्देश से अर्थपरकता मान ली जाती है। अतः निम्न पर्याय शब्दों के साथ भी सप्तम्यन्त का समास होता है—] शौण्ड। धूर्त। कितव। व्याड। प्रवीण। संगीत। अन्तर्। यहाँ अन्तः शब्द अधिकरण शक्ति प्रधान ही पठित है। अधि पटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण।

समासवृत्ति में प्रसक्ति क्रिया के अन्तर्भाव से अक्ष आदि में अधिकरण सप्तमी होती है।

विमर्श—क्रिया के रहने पर ही अधिकरण कारक मानकर सप्तमी का उपपादन हो सकता है और यहाँ किसी क्रिया का श्रवण नहीं हो रहा है। अतः 'प्रसक्ति' क्रिया का अन्तर्भाव मानना चाहिये-'अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः' यह तात्पर्य है। अक्ष विषयकक्रीडाकुशलः—यह अर्थ है। 'अन्तः' शब्द के साथ समास होने पर—वनेऽन्तः = वनान्तः। अव्यय के साथ भी समास होता है—अन्तर्वणम्—यह अव्ययीभाव होता है ॥ ४० ॥

---

१. संव्याड, मन्व, समीर—एते शब्दा अप्यत्र पुस्तकान्तरे दृश्यन्ते।

३९२. सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥ (७१८)

'सप्तमी' इति वर्तते। सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध—इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं **समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। सांकाश्यसिद्धः। काम्पिल्यसिद्धः। शुष्क—आतपशुष्कः। छायाशुष्कः। पक्व—स्थालीपक्वः। कुम्भीपक्वः। बन्ध—चक्रबन्धः।** बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः॥

३९३. ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥ (७१९)

'ध्वाङ्क्षेण' इत्यर्थग्रहणम्। ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च **समासो**

न्यासः

भूतेति गम्यमानत्वाद् वृत्तौ क्रियापदं न प्रयुज्यते। तस्या यत् साधनमधिकरणं तत्र सप्तमीत्यदोषः। अन्तःशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते। तस्य प्रयोगे तत्सामानाधिकरण्यमेव सप्तम्याः कारणम्। वनेऽन्तर्वनान्तर्वसतीति पूर्वपदार्थप्राधान्ये तु 'विभक्त्यर्थे यदव्ययम्' इत्यव्ययीभाव एव भवति—अन्तर्वणमिति। अधिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्याधिकरणप्राधान्ये सत्यव्ययीभावः—अधिस्त्रि। आधेयप्राधान्ये तु तत्पुरुषः—ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीन इति। ब्राह्मणाधिशब्दः केवलो न प्रयुज्यते। 'अषडक्षाशित' इत्यादिनाऽध्युत्तरपदात् स्वार्थिकस्य नित्यस्य खस्य विधानात्॥ ४० ॥ **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च** ॥ ४१ ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणमिति। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य। यत्र हि शब्दप्रधानो निर्देशस्तत्र स्वरूपग्रहणं भवति, अन्यत्र त्वर्थग्रहणमेवेति प्रतिपादितमेतत् प्राक्। अर्थप्रधानत्वन्तु निर्देशस्याविच्छि-

पदमञ्जरी

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ साङ्काश्यसिद्धः काम्पिल्यसिद्ध इति। सङ्काशेन निर्वृत्तं वनं साङ्काश्यम्। कम्पिलेन निर्वृत्तं काम्पिल्यम्। चातुरर्थिकः सङ्काशादिभ्यो ण्यः। तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः॥ ४१ ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वचनात् पर्यायाणां न प्राप्नोतीत्यत आह—**ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणमिति।** व्याख्यानाच्चैतदवसीयते। **तीर्थे ध्वाङ्क्ष इवेति।** उपमानोपमेयभावे सति क्षेपो गम्यते, नान्यथे-

भावबोधिनी

'सप्तमी' इसकी अनुवृत्ति होती है। सिद्ध, शुष्क, पक्व और बन्ध—इन शब्दों के साथ सप्तम्यन्त का समास होता है, और वह तत्पुरुष होता है। उदा०—(१) सांकाश्यसिद्धः [सांकाश्य वन में सिद्ध] काम्पिल्यसिद्धः [काम्पिल्य वन में सिद्ध] संकाश द्वारा बनाया गया वन 'सांकाश्यं वनम्'। कम्पिल द्वारा बनाया गया वन—काम्पिल्यं वनम्।'] (२) शुष्क—आतपशुष्कः [आतपे शुष्कः। धूप में सूखा हुआ] छायाशुष्कः [छायायां शुष्कः। छाया में सूखा हुआ। (३) पक्व—स्थालीपक्वः [स्थाल्यां पक्वः बटलोई में पकाया हुआ] कुम्भीपक्व [कुम्भ्यां पक्वः। कुम्भी में पकाया हुआ।] (४) बन्ध—चक्रबन्धः [चक्रे बन्धः। पहिये में बँधा हुआ] ['कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा० सू० २।१।३२) इसके] बहुलग्रहण के ही यह उदाहरणों का प्रपञ्च = विस्तार है॥ ४१ ॥

'ध्वाङ्क्षेण' इसके अर्थ का ग्रहण है। [अर्थ ग्रहण में विद्वानों के व्याख्यान ही मूल हैं।] सप्तम्यन्त सुबन्त का ध्वाङ्क्षवाची के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष होता है; यह क्षेप = निन्दा प्रतीत रहने पर ही होता है। उदा०—तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव [इस विग्रह में समास होने पर] तीर्थध्वाङ्क्षः बनता है [तीर्थ = गुरुकुल आदि में नियमितरूप से रहकर अध्ययन न करने वाला, इधर-उधर घूमने वाला छात्र। इस प्रकार निन्दा प्रतीत होती है।] अनवस्थित—यह अर्थ है। तीर्थकाकः [तीर्थे काक इव]। तीर्थवायस [तीर्थे वायस इव]।

भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थवायसः ।

क्षेप इति किम् ? तीर्थे ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

३९४. कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥ (७२०)

'सप्तमी' इति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च **समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्यते । मासे देयमृणं मासदेयम् । संवत्सरदेयम् । त्र्यहदेयम् ।**

न्यासः

न्नाचार्यपारम्पर्योपदेशाद् विज्ञायते । बहुलग्रहणानुवृत्तेरर्थस्येदं ग्रहणं वा । अपि च 'क्षेपे' इत्युच्यते, क्षेपश्चार्थकारित एवेत्यर्थग्रहणमेव युक्तम् । अर्थग्रहणे च सति ध्वाङ्क्षपर्यायैरपि समासो भवति, अत आह—**ध्वाङ्क्षवाचिनेत्यादि । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इवेति ।** उपमानभावे सति ध्वाङ्क्षस्य क्षेपो गम्यते, नान्यथेति दर्शयितुमिवशब्दः प्रयुक्तः । समासे तु समास एवोपमानार्थस्यान्तर्भूतत्वादिवशब्दो गतार्थो न प्रयुज्यते । यथैव हि तीर्थध्वाङ्क्षाश्चिरं स्थातारो न भवन्ति, तद्वदन्योऽपि यः कार्यं प्रत्यनवस्थितः स 'तीर्थध्वाङ्क्षः' इत्युच्यते, यदाह—**अनवस्थित इत्यर्थः** । कार्यं प्रत्यनवस्थितत्वमेव क्षेपः ॥ ४२ ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यत इति । कथं पुनर्यत्प्रत्ययेनैव लभ्यते ? अल्पशः इत्यनुवृत्तेः । **मासदेयमिति** । पूर्ववद् यत्, ईत्वञ्च । सप्तमी ह्यत्रौपश्लेषिकेऽधिकरणे वेदितव्या । मासे ह्यतीते योऽन्तरो दिवसः स मासं प्रत्युपश्लिष्टो भवति, 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेन वा । मासातिक्रमणभावेन हि ऋणदानभावो लक्ष्यते ।

पदमञ्जरी

तीवशब्दः प्रयुक्तः यथा तीर्थे ध्वाङ्क्षा न चिरं स्थातारो भवन्ति, एवं कार्येष्वनवस्थितस्तीर्थध्वाङ्क्ष इत्यर्थः, तदाह—**अनवस्थित इत्यर्थ इति** । वृत्तौ त्विवार्थस्यान्तर्भावादिवशब्दस्याप्रयोगः ॥ ४२ ॥

कृत्यैर्ऋणे । यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते इति । 'अल्पशः' इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । **कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् ।**

भावबोधिनी

क्षेप = निन्दा गम्यमान रहने पर—इसका क्या फल है ? तीर्थे ध्वाङ्क्षः तिष्ठति [तीर्थ में कौआ बैठता है । यह सामान्य अर्थ होने के कारण निन्दा नहीं प्रतीत है । अतः समास नहीं होता है ।]

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र में 'ध्वाङ्क्ष' का केवल ग्रहण न करके इसके अर्थवाचक सभी शब्दों के साथ समास होता है । इसमें प्राचीन व्याख्याकारों की व्याख्यायें ही प्रमाण हैं । यहाँ उपमानोपमेयभाव के द्वारा ही निन्दा की प्रतीति सम्भव है । अतः विग्रह में 'इव' शब्द का प्रयोग किया जाता है । जिस प्रकार तीर्थ स्थलों पर कोआ अधिक समय तक स्थिर नहीं रहते हैं इधर-उधर उड़ा करते हैं, उसी प्रकार जो छात्र एक गुरुकुल में समुचित ढंग से न रहकर अध्ययन सम्पादित नहीं करता है, उसे तीर्थध्वाङ्क्ष कहा जाता है । इसका फलितार्थ है—अनवस्थित चित्तवाला ॥ ४२ ॥

'सप्तमी' इसकी अनुवृत्ति होती है । कृत्यप्रत्ययान्तों के साथ सप्तम्यन्त का समास होता है और वह तत्पुरुष होता है, यदि ऋण अर्थ प्रतीयमान रहता हो तो । ['अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः' (पा० सू० २।१।३८) सूत्र से 'अल्पशः' की अनुवृत्ति करके 'कृत्यैः' के साथ उसका सम्बन्ध किया जाता है अतः] केवल यत् प्रत्यय = कृत्यप्रत्यय के साथ ही समास इष्ट है । उदा०—मासे देयम् ऋणम्—[इस विग्रह में समास करने पर] मासदेयम् [एक महीना के

ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम्, तेनेहापि समासो भवति—पूर्वाह्णेगेयं साम। प्रातरध्येयोऽनुवाकः। ऋण इति किम्? मासे देया भिक्षा॥

३६५. संज्ञायाम्॥ ४४॥ (७२१)

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। संज्ञा = समुदायोपाधिः। तेन नित्यसमास एवायम्, न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते। अरण्येतिलकाः। अरण्येमाषाः। वनेकिंशुकाः। वनेबिल्वकाः। कूपेपिशाचकाः। 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक्॥

न्यासः

अथ ऋण इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—पूर्वाह्णेगेयं साम, प्रातरध्येयोऽनुवाकः, इत्यत आह—**ऋणमित्यादि**। ऋणं हि नियोगतो निर्यातयितव्यमिति नियोगसहचरितम्। अतः साहचर्यात् तेन नियोगोऽवश्यम्भाव उपलक्ष्यते। एतच्च 'कृत्यैः' इति बहुवचननिर्देशाल्लिङ्गाद् गम्यते। कथम्? 'कृत्यैः' इति बहुवचनमत्र विवक्षितम्, तच्च ऋणग्रहणस्य नियोगोपलक्षणार्थत्वे प्रकृतिभेदेन भिद्यमाने कृत्ये सति प्रसज्यते, न त्वन्यथा। यत्प्रत्ययस्यैकत्वात् तेनैव समासस्येष्टत्वात्॥ ४३॥

संज्ञायाम्॥ समुदायोपाधिरिति। 'संज्ञायाम्' इति नेदं पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा विशेषणम्, किं तर्हि? समुदायस्य—समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यत इति। किमेवं सति सिध्यतीत्यत आह—**तेनेत्यादि**। अत्रैवोपपत्तिमाह—**न हीत्यादि**॥ ४४॥

पदमञ्जरी

ऋणग्रहणं च नियोगोपलक्षणार्थमिति। नियोगः = अवश्यम्भावः। ऋणमवश्यदेयमिति नियोगसाहचर्यान्नियोगमात्रमुपलक्षयति। तेन किं सिद्धं भवतीत्याह—**इहापीति**। **पूर्वाह्णेगेयमिति**। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। यथा ऋणमवश्यं देयम्, एवमिदमपि पूर्वाह्णेऽवश्यं गेयमिति नियोगोऽस्ति॥ ४३–४४॥

भावबोधिनी

भीतर ही दिया जाने वाला ऋृण], संवत्सरदेयम् [संवत्सरे देयम्], त्र्यहदेयम् [त्र्यहे देयम्। तीन दिनों में दिया जाने वाला ऋृण]।

ऋणग्रहण नियोग के उपलक्षणार्थ है। [नियोग = अवश्य होना। जिस प्रकार ऋृण वापस करना आवश्यक होता है, उसी प्रकार जो भी आवश्यक होता है उसे ऋणतुल्य मानकर समास होता है।] इस कारण यहाँ भी समास होता है—पूर्वाह्णेगेयम् [पूर्वाह्णे गेयम्—यह विग्रह है। समास होने पर 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा० सू० ६.३.१४) से सप्तमी का अलुक् होने से समास में भी सप्तमी का श्रवण होता है। पूर्वाह्ण में गाया जाने योग्य सामवेद] प्रातरध्येयः अनुवाकः [प्रातःकाल पढ़ने योग्य अनुवाक। यहाँ समास करने पर एक पद और एक स्वर होता है।]

ऋृण की प्रतीति रहने पर—यह किस लिये है? मासे देया भिक्षा। [भीख ऋण के समान देना अनिवार्य नहीं होती है। अतः समास नहीं होता।

विमर्श—कृत्य प्रत्ययों में केवल 'यत्' प्रत्यय ही लिया जाता है। ऋण का तात्पर्य ऋण के समान जो भी आवश्यक होता है, उसको मानकर समास होता है। अतः अन्य स्थलों पर भी समास होता है॥ ४३॥

संज्ञा की प्रतीति में सप्तम्यन्त का सुबन्त के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है। संज्ञा—यह समुदाय की उपाधि है, [अतः समास करके समुदाय से संज्ञा अर्थ की प्रतीति होनी चाहिये।] इसलिये यह

२९६. क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥ (७२२)

अहरवयवाः, रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् ।

अवयवग्रहणं किम् ? एतत्तु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं च द्रक्ष्यसि । अहनि भुक्तम् । रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिवृत्तम्, संख्यागर्जितमित्यादयः ॥

न्यासः

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ एतत् तु ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तञ्च द्रक्ष्यसीत्यादि । नात्राहरवयवाः रात्र्यवयवाश्च सन्ति, किं तर्हि ? कृत्स्नमेवाहः, कृत्स्ना च रात्रिरिति, तेनेह समासो न भवति ॥ ४५ ॥

पदमञ्जरी

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ दिवा वृत्तमिति । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च न भवति । ननु च दिवाशब्दोऽधिकरणशक्तिप्रधानः, तत्राभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति प्रथमैवास्माद्भवति, अतः सप्तम्यभावादेवात्राप्रसङ्गः । नैषोऽस्ति नियमः—अधिकरणशक्तिप्रधान इति; दिवामन्या रात्रिरित्यपि दर्शनात् । कथं 'रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यत्' (कुमार० ८.१०) इति ? 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति मन्यते । एवं चान्यजन्मकृतमित्याद्यपि भवति ॥ ४५ ॥

भावबोधिनी

नित्य समास ही है, क्योंकि वाक्य से संज्ञा की प्रतीति नहीं होती है । उदा०—अरण्येतिलकाः, अरण्ये तिलकाः—यह विग्रह है । जंगली तिल] अरण्ये माषा [जंगली उड़द] । वनेकिंशुकाः] जंगली टेसू के फूल] । वनेबिल्वका [जंगली बेल] । कूपेपिशाचकाः [कुआँ पर के भूत] । सभी उदाहरणों में 'हलदन्तात् संज्ञायाम्' (पा० सू० ६।३।९) से सप्तमी का अलुक् होता है । [अतः समास करने पर भी विभक्ति का श्रवण होता है] ॥ ४४ ॥

दिन के अवयववाची और रात के अवयववाची सप्तम्यन्त शब्दों का क्त प्रत्ययान्त के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष होता है । उदा०—पूर्वाह्णकृतम [पूर्वाह्णे कृतम्—यह विग्रह है । दिन के पूर्वभाग में किया गया] अपराह्णकृतम [अपराह्णे कृतम । दिन के उत्तरार्ध में किया गया] पूर्वरात्रकृतम [पूर्वरात्रेकृतम्—यह विग्रह है । 'पूर्वरात्रि' में समास करने पर अच् प्रत्यय हो जाने से इ लोप करने पर 'पूर्वरात्र' बनता है । रात्रि के पूर्वभाग में किया गया ।] अपररात्रकृता रात्रि के उत्तरार्ध में किया गया ।]

अवयवग्रहण का क्या फल है—'यह तो तुम्हारा दिन में किया हुआ है और रात्रि में किए हुए को देखोगे ।'

[यहाँ दिन और रात्रि के अवयवों की प्रतीति नहीं होती है अपितु सम्पूर्ण दिन और रात्रि की प्रतीति होती है । अतः समास नहीं होता है ।]

अहनिभुक्तम । [दिन में खाया ।] रात्रौ वृत्तम् रात में किया हुआ [यहाँ भी समास नहीं होता है]

['कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा० सू० २।१।३२) से 'बहुल' की अनुवृत्ति के कारण [यहाँ समास होता है—] रात्रिवृत्तम, सन्ध्यागर्जितम [रात में हुआ । सन्ध्या में गर्जन] आदि ॥ ४५ ॥

---

१ 'उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत' इत्यस्य पद्यस्य पूर्वांशः ।

३६७. तत्र ॥ ४६ ॥ (७२३)

'तत्र' इत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तत्रपीतम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद् भवति ॥

३६८. क्षेपे ॥ ४७ ॥ (७२४)

क्षेपः = निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अवतप्ते-नकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत् । अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनि-हुतम् । निष्फलं यत्क्रियते तदेवमुच्यते । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६.३.१४) इत्यलुक् ॥

न्यासः

तत्र ॥ तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तमिति । सप्तमीसाधर्म्यात् त्रल्प्रत्यय एवात्र सप्तमीशब्देनोक्तः । भवति हि ताद्धर्म्यात् ताच्छब्द्यम्, यथा—गौर्वाहीक इति । सप्तमीसाधर्म्यं पुनस्त्रलोऽधिकरणार्थत्वात् । यथैव ह्यधि-करणप्रत्यायनाय सप्तमी प्रयुज्यते, तथा त्रलपि । अथ मुख्यैव सप्तमी विभक्तिः कस्मान्न विज्ञायते ? तस्यास्तत्र शब्देऽसम्भवात् । असम्भवस्तु त्रलैव तदर्थस्य द्योतितत्वात् । अन्यस्त्वाह—यदा विभक्त्यादेशास्त्रलादयस्तदा स्थानिवद्भावेनैवैतत् सप्तम्यन्तं भवति । आदेशपक्षस्तु तत्र वृत्तिकृता नाश्रित इत्यसम्यगेतत् । अन्तशब्दश्चात्रा-वयववचनः । सप्तमीत्रल्प्रत्यययोऽन्तोऽवयवो यस्य तत् तथोक्तम् ॥ ४६ ॥

क्षेपे ॥ अवतप्तेनकुलस्थितमिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । कः पुनरत्र क्षेपः ? कार्येष्वनवस्थितता । यदाह—**एतच्चापलमित्यादि ।** यथा अवतप्ते देशे नकुला न चिरं स्थातारो भवन्ति, तद्वदन्योऽपि योऽर्थानारभ्य न चिरं तेष्ववतिष्ठते तं प्रतीदमुच्यते—अवतप्तेनकुलस्थितमिति । **उदकेविशीर्ण-मित्यादावप्यारम्भस्य** निष्फलता क्षेपः । अत एवाह—**निष्फलं यत् क्रियते तदेवमुच्यत इति । प्रवाहेमूत्रित-मिति ।** 'मूत्र प्रस्रवणे' चुरादिः ॥ ४७ ॥

पदमञ्जरी

तत्र ॥ तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तमिति । तत्रभवानित्यादौ विभक्त्यन्तरेऽपि दर्शनादधिकरणप्रतिपादने तत्रशब्दादपि सप्तम्येवापेक्ष्येति मन्यते ॥ ४६ ॥

क्षेपे ॥ अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतदिति चिरन्तनप्रयोगः, तस्यार्थमाह—**चापलमेतत्तवेत्यर्थ इति । यथा अवतप्ते** प्रदेशे नकुला न चिरं स्थातारो भवन्ति, एवं कार्याण्यारभ्य यश्चापलेन न चिरं तिष्ठति स **एव-मुच्यत इत्यर्थः ।** 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (व्या० परि० १२६) इति नकुलस्थितशब्देन समासः, पूर्ववदलुक् ॥ ४७॥

भावबोधिनी

'तत्र' इस सप्तम्यन्त [अव्यय] का 'क्त'-प्रत्ययान्त के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष होता है । उदा० - तत्रभुक्तम् [वहाँ खाया] । तत्रकृतम् [वहाँ किया] । तत्रपीतम् [वहाँ पिया] । इसमें समास होने के कारण एक पद होता है और [समुदाय का] एक स्वर होता है।

विमर्श—तत्रभवान् आदि प्रयोगों में अन्य अर्थों में भी 'तत्र' शब्द का प्रयोग देखा जाता है । अतः नियमित करने के लिये 'सप्तमी' का सम्बन्ध है—सप्तम्यन्त जो तत्र ॥ ४६ ॥

क्षेप = निन्दा । क्षेप = निन्दा प्रतीयमान रहने पर सप्तम्यन्त का क्त-प्रत्ययान्त के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है । उदा० - अवतप्तेनकुलस्थितं तव एतत् [गरम स्थान पर जैसे नकुल = नेवला नहीं बैठता है, इधर-उधर भागता रहता है उसी प्रकार तुम्हारा भी आचरण चंचल है] तुम्हारी यह चपलता है, अवस्थित न होना है, यह अर्थ है । उदकेविशीर्णम् [पानी में सड़े हुए के समान] । प्रवाहेमूत्रितम् [जलधारा में मूत्र करने के

३९९. पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥ (७२५)

समुदाया एव निपात्यन्ते। पात्रेसमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति, क्षेपे गम्यमाने। ये चात्र क्तान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वेणैव सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थः—पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति। युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमितादयश्चेति पठ्यन्ते। पात्रेसमिताः। पात्रेबहुलाः। अवधारणेन क्षेपो गम्यते—पात्र एव समिता न पुनः क्वचित्कार्य इति। उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः। मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन। पिण्डीशूरादिषु निरीहतया। अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोऽयम्।

न्यासः

पात्रेसमितादयश्च ॥ युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थ इति। युक्तारोह्यादिषु युक्तारोह्यादिभिर्वा परिग्रहोऽर्थः प्रयोजनं यस्य पाठस्य स तथोक्तः। किमर्थं पुनर्युक्तारोह्यादिषु परिग्रहस्तेषामिष्यत इत्याह—**पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति।** युक्तारोह्यादीनां हि 'युक्तारोह्यादयश्च' इत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वं विधीयते। तत्र यदि ये क्तान्तास्ते न पठ्येरन्, तदा तेषामाद्युदात्तत्वं न स्यात्। कथं पुनः पात्रेसमितादयो युक्तारोह्यादिग्रहणेन गृह्यन्ते; यतस्तेषां विधीयमानमाद्युदात्तत्वं पात्रेसमितादीनामपि भवतीत्याह—**युक्तारोह्यादिषु हीत्यादि। उदुम्बरम-**

पदमञ्जरी

पात्रेसमितादयश्च ॥ युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थमिति। युक्तारोह्यादयश्चेत्यत्रैषामपि परिग्रहो यथा स्यादित्यर्थः। **पात्र एव समिता इति।** भोजनसमय एव सङ्गता इत्यर्थः। **पात्रेबहुला इति।** भोजनसमय एव सङ्घीभवन्ति, नान्यकार्य इत्यर्थः। **उदुम्बरमशकादिष्विति।** यस्तत्रैव तृप्तो नास्मात्परमस्तीति मन्यते, सोऽयमदृष्टविस्तारः पुरुष उदुम्बरमशकादिरुच्यत इत्यर्थः। **प्रतिषिद्धसेवनेनेति।** शत्रुषु भार्यायां वा पुरुषायितव्यम्, मातरि पुरुषायितं प्रतिषिद्धम्। **निरीहतयेति।** पिण्डी=ओदनपिण्डः, तत्रैव शूरो नान्यत्रेति

भावबोधिनी

समान]। भस्मनिहुतम् [राख में हवन करने के समान]। जो निष्फल कार्य किया जाता है उसके लिये ऐसा कहा जाता है। [इसके उदाहरणों में] 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा० सू० ६।३।१४) से सप्तमी का अलुक् होता है। [अतः समास में भी विभक्ति सुनाई देती है।]

विमर्श—जहाँ किसी पद से निन्दा की प्रसिद्धि रहती है, वहाँ यदि क्तान्त और सप्तम्यन्त पद हों तो समास करके प्रयोग होता है।

यद्यपि केवल 'स्थित' शब्द ही क्तान्त है, 'नकुलस्थित' नहीं, तथापि 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इस परिभाषा के बल से कारकविशिष्ट को भी कृत् मान लिया जाता है। अतः 'नकुलस्थित' के साथ भी समास में कोई बाधा नहीं है ॥ ४७ ॥

समुदायों का ही निपातन किया जाता है। क्षेप = निन्दा प्रतीत होने पर 'पात्रेसमित' आदि शब्दों की तत्पुरुष संज्ञा होती है। जिन शब्दों का यहाँ क्तप्रत्ययान्त के साथ समास है, उनका तो पूर्वसूत्र ['क्षेपे'] से ही सिद्ध है इस स्थिति में पुनः पाठ 'युक्तारोही' आदि में परिग्रहण के लिये है—जिससे पूर्वपद का आदि उदात्त हो सके। क्योंकि 'युक्तारोही' आदि में 'पात्रेसमित' आदि शब्द पठित हैं। [अतः युक्तारोही के समान इनका भी स्वर हो जायगा।] उदा०—पात्रेसमिताः [भोजन के समय ही एकत्रित होने वाले।] पात्रेबहुलाः [भोजन के अवसर पर ही आने वाले, काम के समय नहीं] (१) अवधारण के द्वारा क्षेप = निन्दा की प्रतीति होती है—पात्र = भोजन काल में ही एकत्रित होने वाले, किन्तु किसी काम के समय न आने वाले।' (२) उदुम्बरमशकादि में उपमा से क्षेप की प्रतीति होती है। (३) मातरिपुरुषः—यहाँ प्रतिषिद्ध के सेवन से [निन्दा की प्रतीति होती है]। (४) पिण्डीशूर आदि में निरीहता [किसी प्रकार की इच्छा न होना] से [निन्दा की प्रतीति]। अव्यक्त होने से यह आकृतिगण है।

पात्रेसमिताः। पात्रेबहुलाः। उदुम्बरमशकाः। उदरक्रिमिः। कूपकच्छपः। कूपचूर्णकः। अवटकच्छपः। कूपमण्डूकः। कुम्भमण्डूकः। उदपानमण्डूकः। नगरकाकः। नगरवायसः। मातरिपुरुषः। पिण्डीशूरः। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। गेहेक्ष्वेडी। गेहेविजिती। गेहेव्याडः। गेहेदृप्तः। गेहेधृष्टः। गर्भेतृप्तः। आखनिकबकः। गोष्ठेशूरः। गोष्ठेविजिती। गोष्ठेक्ष्वेडी। गेहेमेही। गोष्ठेपटुः। गोष्ठेपण्डितः। गोष्ठेप्रगल्भः। कर्णेटिट्टिभः। कर्णेचुरचुरा। चकारोऽवधारणार्थः, तेन समासान्तरं न भवति—परमपात्रेसमिता इति।

न्यासः

शकादिषूपमया क्षेप इति। यस्तत्रैवावरुद्धो न क्वचिद् गच्छति तमेव विशिष्टं मन्यते—नास्मात् परमस्तीति, सोऽदृष्टविस्तार उच्यत उदुम्बरमशक इति। एवमन्यत्राप्युपमानात् क्षेपः। **प्रतिषिद्धसेवनेनेति।** यः कश्चित् प्रतिषिद्धमाचरति स **मातरिपुरुष** इत्युच्यते। **निरीहतयेति।** यो न किञ्चित् कर्तुं समर्थः स **पिण्डीशूर** इत्येवमादिभिः पदैरभिधीयते। **चकारोऽवधारणार्थ इति।** पात्रेसमितादय एव यथा स्युः, यदन्यत् समासान्तरं तेषां प्राप्नोति तन्मा भूदिति। तेन परमपात्रेसमिता इति 'सन्महत्' इत्यादिना समासान्तरं न भवति ॥ ४८ ॥

पदमञ्जरी

निरीहता। **परमपात्रेसमिता इति।** एवंरूपं वृत्त्यन्तरं न भवति, परमाः पात्रेसमिता इति वाक्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भावबोधिनी

[इस गण में पठित शब्द]—पात्रेसमिताः। [कहीं-कहीं सम्मिताः यह पाठ है। इसका औचित्य चिन्तनीय है।] पात्रेबहुलाः। उदुम्बरमशकाः [गूलर के मच्छर]। उदरक्रिमिः। [पेट का कीड़ा]। कूपकच्छपः [कुआँ का कछुआ]। कूपचूर्णकः [कुआँ का चूर्णक]। अवटकच्छपः [गड्ढे का कछुआ]। कूपमण्डूकः [कूआँ का मेढक]। कुम्भमण्डूकः [घड़े का मेढक]। उदपानमण्डूकः [पानी पीने वाला मेढक]। नगरकाकः [शहर का कौआ]। नगरवायसः [शहर का कौआ]। मातरिपुरुषः [माता में पुरुष के समान दुराचार करने वाला]। पिण्डीशूरः [खाने में बहादुर, कुछ भी न करने वाला]। गेहेशूरः [घर में बहादुर]। गेहेनर्दी [घर में गरजने वाला]। गेहेक्ष्वेडी [घर में दहाड़ने वाला]। गेहेविजिती [घर में जीतने वाला]। गेहेव्याडः [घर में चतुर]। गेहेदृप्तः [घर में दृप्त]। गेहेधृष्टः [घर में ढीठ]। गर्भेतृप्तः [गर्भ में सन्तुष्ट]। आखनिकबकः [आखनिक में बकुला]। गोष्ठेशूरः [गोष्ठ में शूर]। गोष्ठेविजिती [गोष्ठ में जीतने वाला]। गोष्ठेक्ष्वेडी [गोष्ठ में दहाड़ने वाल]। गेहेमेही [घर में बरने वाला]। गोष्ठेपटुः [गोष्ठ में पटु]। गोष्ठेपण्डितः [गोष्ठ में पण्डित]। गोष्ठे प्रगल्भः [गोष्ठ में प्रगल्भ]। कर्णेटिट्टिभः [कान में टिटहरी = जन्तुविशेष]। कर्णेचुरचुरा [कान में कहने वाला]।

चकार अवधारण के लिये है अर्थात् 'पात्रेसमिता' आदि ही होते हैं इसके लिये सूत्र में 'च' है। इस कारण और दूसरा समास नहीं होता है परमपात्रे समिताः।

विमर्श—इस गणपाठ में कुछ क्तान्त शब्द भी हैं। उनका समास पहले वाले 'क्षेपे' इस सूत्र से सम्भव था परन्तु यहाँ स्वर की दृष्टि से पाठ है। 'युक्तारोह्यादयश्च' (पा० सू० ६।२।८१) में पात्रेसमित आदि को भी युक्तारोह्यादि के अन्तर्गत मान लिया गया है। अतः पूर्वपद का आद्युदात्त करने के लिये इसमें क्तान्त और इससे भिन्न शब्दों वाले पदों का समास किया गया है। इस गण में जिनका पाठ है उनमें कहीं (१) अवधारण से, कहीं (२) उपमा = सादृश्य से, कहीं (३) प्रतिषिद्ध के सेवन से और कहीं (४) निरीहता=किसी कार्य करने की शक्ति के अभाव से निन्दा की प्रतीति हो जाती है। निन्दा की प्रतीति में ही समासविधान है। सूत्र में प्रयुक्त चकार को अवधारण के लिये माना गया है। इस कारण इनका जैसा रूप पठित है वैसा ही समास होता है अन्य किसी शब्द के साथ घटकतया इनका समास नहीं होता है जैसे—परमाः पात्रेसमिताः—यह वाक्य ही होता है, 'परमपात्रेसमिताः' यह समास नहीं होता है। आकृतिगण मान लेने के कारण अपठित क्षेपवाची शब्दों का भी समास सम्भव है ॥ ४८ ॥

४००. पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥ (७२६)

'सुप्' 'सुपा' इति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत्। पूर्वकाल, एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल—इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः = सामानाधिकरण्यम्। 'पूर्वकाल' इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम्। पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते। स्नातानुलिप्तः। कृष्टसमीकृतम्। दग्धप्ररूढम्। एकशाटी। एकभिक्षा। सर्वदेवाः। सर्वमनुष्याः। जरद्धस्ती। जरद्गृष्टिः। जरद्वृत्तिः। पुराणान्नम्। पुराणावसथम्। नवान्नम्। नवावसथम्। केवलान्नम्।

न्यासः

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्येत्यादि। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। एकग्रहणं गौरश्व इत्यादिनिवृत्त्यर्थम्। **पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देश** इति। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य। तेन स्वरूपग्रहणं न भवतीति भावः। **परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणमिति**। शब्दप्रधानत्वान्निर्देशस्य। **पूर्वकालोऽपरकालेनेति**। कुतः पुनरनुक्तोऽप्येषोऽर्थविशेषो लभ्यते; सम्बन्धिशब्दत्वात् पूर्वकालस्य? न ह्यनपेक्ष्यापरकालं पूर्वकालः सम्भवति, अतः पूर्वकालपरिग्रहे कृते सत्यपरकालस्यापि परिग्रहः कृत एव। **स्नातानुलिप्त इति**। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्त इत्यत्र स्नातशब्दः स्नानेन निमित्तेन प्रयुक्तः, अनुलिप्त-

पदमञ्जरी

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यादि। भिन्नग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। एकग्रहणं गौरश्व इत्यादिनिवृत्त्यर्थम्। क्वचिद् **भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्येति** पाठः, भिन्नेन निमित्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवर्त्तितस्येत्यर्थः। 'विशेषणं विशेष्येण' इति सिद्धे पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातार्थं वचनम्, एकशब्दस्य तु 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात् प्राप्त्यर्थमेव। **पूर्वकाल इत्यर्थग्रहणमिति**। पूर्वः कालोऽस्य पूर्वकालः, पूर्वमनुष्ठित इत्यर्थः। स च चरमानुष्ठितमपेक्ष्य भवतीत्यर्थात्तेनैव समासो विज्ञायत इत्याह—**परकालेनेति**। **स्नातानुलिप्त** इति। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्त इत्यर्थः। अत्र क्रियाशब्दत्वात् पाचकपाठकादिवत्पूर्वनिपातः पर्यायात्स्यात्। **एकशाटीति**। शाटशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्, 'एकतद्धिते च' इति ह्रस्वः।

भावबोधिनी

'सुप्' और 'सुपा' इनकी अनुवृत्ति होती है। [इनमें सूत्रघटक प्रथमान्त शब्द 'सुप्' का और तृतीयान्त 'सुपा' का विशेषण बनता है।] उनका यह विशेषण है। पूर्वकाल, एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल इतने सुबन्त शब्दों का समानाधिकरण [समानार्थवाचक] सुबन्त के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष होता है। भिन्न-भिन्न प्रवृत्ति-निमित्त वाले शब्दों की एक अर्थ में वृत्ति = सामानाधिकरण्य होता है। 'पूर्वकाल' यह अर्थ का निर्देश है अर्थात् अर्थपरक है शेष का स्वरूपग्रहण किया जाता है। पूर्वकालवाची का अपरकालवाची के साथ समास होता है। उदा०—स्नातानुलिप्तः। [पूर्वं स्नातः पश्चाद् अनुलिप्तः। पहले नहाया, बाद में धूलि आदि लपेट ली।] कृष्टसमीकृतम् [पूर्वं कृष्टं पश्चात् च समीकृतम्। पहले जोता बाद में बराबर किया।] दग्धप्ररूढम् [पूर्वं दग्धं पश्चात् च प्ररुढम्। पहले जल गया, बाद में उग आया। इन सभी में पूर्वकाल और उत्तरकाल वाचकों का समास है।] एकशाटी [एक ही साड़ी] एकभिक्षा [एक ही भिक्षा]। सर्वदेवाः [सभी देवता]। सर्वमनुष्याः [सभी मनुष्य]। जरद्धस्ती [जरत् चासौ हस्ती च। बूढ़ा हाथी]। जरद्गृष्टिः [बूढ़ी एक बार ब्यायी गाय] जरद्वृत्तिः। [पुरानी वृत्ति] पुराणान्नम् [पुराना अनाज]। पुराणावसथम् [पुरानी बस्ती] नवान्नम् [नया अन्न]। नवावसथम् [नयी बस्ती]। केवलान्नम् [केवल अन्न]।

समानाधिकरण के साथ—इसका क्या प्रयोजन है? एकस्याः शाटी। [एक स्त्री की साड़ी] [वास्तव में षष्ठी-समास होता है। अतः 'एकस्याः शौक्ल्यम्' आदि प्रत्युदाहरण देने चाहिये जहाँ षष्ठी समास भी नहीं होता है।]

समानाधिकरणेनेति किम् ? एकस्याः शाटी ।

४०१. दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥ (७२७)

'समानाधिकरणेन' इत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या—पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः ।

संज्ञायामिति किम् ? उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

न्यासः

शब्दोऽनुलेपनेन; तयोश्चैकत्रार्थे वृत्तिरित्यस्ति सामानाधिकरण्यम् । **एकशाटीति** । एका चासौ शाटी चेति 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यादिना पुंवद्भावः ॥ ४९ ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ **पूर्वेषुकामशमीत्यादिर्ग्रामाणां** संज्ञा । पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषुकामशमी । मन्दधियां पूर्वोत्तरपदविभागमात्रप्रदर्शनार्थं वाक्यं कृतम् । न ह्यत्र वाक्येन भवितव्यम्; न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते ॥ ५० ॥

पदमञ्जरी

सर्वमनुष्या इति । अत्र विशेषणमित्यपि समासे न दोषः, तस्मात्क्रियावाचिनां गुणवाचिनां वा समासो दर्शनीयः । एवं जरदादिष्वपि । **एकस्याः शाटीति** । अत्र भवितव्यमेव षष्ठीसमासेन, तस्मादेकस्याः शौक्ल्यमिति प्रत्युदाहर्त्तव्यम् । अत्र हि गुणेन नेति प्रतिषेधः ॥ ४९ ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ 'विशेषणं विशेष्येण' इति सिद्धे नियमार्थमेतत्—संज्ञायामेव, नान्यत्रेति । पूर्वसूत्रमित्यादौ त्वदिग्वाचित्वात् समासः ॥ ५० ॥

भावबोधिनी

विमर्श—'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० सू० २।१।५७) इससे समास होना सम्भव है । अतः सूत्रोक्त शब्दों का पूर्वनिपात करने के लिये ही यहाँ पाठ है । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (पा० सू० २।१।५०) इससे सिद्ध नियम का बाध करने के लिये 'एक' का पाठ है ॥ ४९ ॥

'समानाधिकरणेन' इसकी अनुवृत्ति इस पाद की समाप्ति तक होती है । दिशावाची शब्दों और संख्यावाची शब्दों का समानाधिकरण सुबन्त के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष होता है, यह संज्ञाविषय में ही होता है । उदा०—पूर्वेषुकामशमी [पूर्वा चासौ इषुकामशमी च—यह विग्रह है । पुम्वद्भाव करने से पूर्वा का 'पूर्व' होकर गुण करने पर रूप बनता है । इषुकामशमी यह किसी नगरी का नाम है । उसका पूर्वी भाग पूर्वेषुकामशमी कहा जाता है ।] अपरेषुकामशमी [अपरा चासौ इषुकामशमी च—इस विग्रह में यहाँ समास होता है । यह भी पूर्ववत् किसी नगर के दूसरे भाग की संज्ञा है ।] संख्या-पञ्चाम्राः [पञ्च च ते आम्राः यह विग्रह है । आम के पाँच वृक्ष] सप्तर्षयः [सप्त च ते ऋषयः । मरीचि, अत्रि आदि सात ऋषि जो आकाश में नक्षत्ररूप से एक निश्चित स्थान पर रहते हैं ।]

'संज्ञा में'—यह किसलिये है ? उत्तरा वृक्षाः [उत्तरी पेड़] पञ्च ब्राह्मणाः [पाँच ब्राह्मण । इनमें किसी संज्ञाविशेष की प्रतीति नहीं होती है ।]

विमर्श—विग्रह वाक्य से किसी संज्ञा = नाम की प्रतीत नहीं होती है, समस्त पद से ही होती है । अतः यहाँ समास का विधान है । यह सूत्र नियमार्थ है—'तत्पुरुषे दिक्संख्ये संज्ञायामेव समस्येते' ॥ ५० ॥

४०२. तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥ (७२८)

'दिक्संख्ये' इत्यनुवर्त्तते। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

तद्धितार्थे तावत्—पूर्वस्यां शालायां भवः। 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' [४।२।१०७], पौर्वशालः,

न्यासः

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च॥ एकस्या अपि सप्तम्या विषयभेदेन भेदं दर्शयितुमाह—**तद्धितार्थे विषय इत्यादि।** यदि तद्धितार्थेऽभिधेय इत्येवं विज्ञायेत, तदा पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभः स्यात्। तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादित्येतन् मनसि कृत्वा तद्धितार्थापेक्षया विषयसप्तमीयमिति दर्शयितुं 'तद्धितार्थे विषये' इत्युक्तम्। तद्धिताः=अणादयः, तेषामर्थोऽपत्यादिः, तस्मिन् विषये। अनन्यत्रभावो विषयशब्दस्यार्थः, यथा—मत्स्यानां जलं विषय इति। **पौर्वशाल इति।** पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्धितार्थे विषयभूते प्राक् समासः। ततः सुब्लुक्। ततस्तद्धितः।

पूर्वशालाप्रिय इति पूर्वा शाला प्रियाऽस्येति पूर्वं पदानां त्रयाणां बहुव्रीहिः। पश्चात् प्रियशब्दे उत्तरपदे परतः पूर्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः। तस्मिन् सति समासान्तोदात्तत्वं भवति शालेत्यत्र।

पदमञ्जरी

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च॥ 'विशेषणं विशेष्येण' इति सिद्धस्य पूर्वेणानियमादप्राप्तविधिरयम्। अगृह्यमाणविषयत्वाद्वायमपि नियमः शक्यते वक्तुम्—अयं नियमः पूर्वो विधिरिति। एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यत इत्याह—**तद्धितार्थे विषयभूत इत्यादिना।** तद्धितार्थेऽभिधेय इत्येवं तु विज्ञायमाने पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभः स्यात्; तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादिति भावः। अस्मिन् पक्षेऽर्थग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। तद्धिते विषय इत्येवास्तु, तद्धिते परत इति तु विज्ञायमाने इतरेतराश्रयं प्राप्नोति—समासात्तद्धितो विधेयः, तद्धिते च समास इति। किञ्च—'तद्धितार्थेऽभिधेये' इत्यस्मिन् पक्षे न दोषः, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुग्वचनं ज्ञापकमुत्पद्यते—द्विगोस्तद्धित इति सर्वतद्धितसाधारणो द्विगुः, तत्रावश्यं विशेषाभिधानाय तद्धित उत्पद्यत इत्यपि शक्यं विज्ञातुम्। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—तद्धितार्थे द्विगुर्भवति, तद्धितो यथा स्यादिति द्विगुर्भवतीति, यथा-

भावबोधिनी

'दिक्संख्ये' इसकी अनुवृत्ति होती है। [समानाधिकरणे—इसकी भी अनुवृत्ति होती है।] (१) तद्धितार्थ-विषय में, (२) उत्तरपद परे रहते और (३) समाहार अर्थ प्रतीत रहने पर—दिशावाची और संख्यावाची शब्दों का समानाधिकरण सुबन्त के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है।

(क) दिग्वाचक—(१) तद्धितार्थ-विषय में [समास का उदाहरण]—पूर्वस्यां शालायां भवः [यहाँ तद्धितार्थ = 'भव' विषय में प्रस्तुत सूत्र से समास, प्रातिपदिक संज्ञा और विभक्तिलुक् करने के बाद] 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' (पा० सू० ४।२।१०७) सूत्र से ञ = अ प्रत्यय [करने पर 'पूर्वाशाला + अ' इसमें पूर्वपद का 'पुंवद्भाव' भसंज्ञा, आलोप, आदिवृद्धि करने पर]—पौर्वशालः [पूर्वी मकान में पैदा होने वाला]। आपरशालः [दूसरी शाला में पैदा होने वाला। अपरस्यां शालायां भवः—यह विग्रह है। समास, विभक्तिलोप, ञ प्रत्यय आदि सभी प्रक्रिया 'पौर्वशालः' के समान ही समझनी चाहिये।]

(२) उत्तरपद परे रहते [समास का उदा०]—पूर्वशालाप्रियः [पूर्वा शाला प्रिया यस्य सः—इस त्रिपद बहुव्रीहि करने पर प्रिय शब्द उत्तरपद परे रहते पूर्व के दोनों पदों का तत्पुरुष समास होता है। यहाँ पूर्व के दोनों पदों का तत्पुरुष समास करने से समास का अन्तोदात्त होने से 'शाला' का अन्तिम 'आ' उदात्त होता है। यदि यह

आपरशालः। उत्तरपदे–पूर्वशालाप्रियः, अपरशालाप्रियः। समाहारे दिक्शब्दो न संभवति। संख्या, तद्धितार्थे–पाञ्चनापितिः। पञ्चकपालः। उत्तरपदे—पञ्चगवधनः, दशगवधनः।

न्यासः

समाहारे दिङ् न सम्भवतीति। समाहारो हि समूहः। स च भिन्नार्थानामेवैककालानां भवति। बुद्धया युगपदर्थानां परिग्रहादेककालत्वम्, न त्वभिन्नवस्तुनः। संख्यैव च भेदमाचष्टे; तस्या भिन्नार्थाभिधायित्वात्, न तु दिक्शब्दः; तस्य प्रतिनियतविषयत्वात्। तस्मात् समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवतीति स न तत्र समस्यते।

पाञ्चनापितिरिति। पञ्चानां नापितानामपत्यमिति तद्धितार्थे विषयभूते प्राक् समासः। पश्चाद् 'अत इञ्'। **पञ्चकपाल इति।** पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे विषयभूते पूर्वं समासः, पश्चादण्। तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। **पञ्चगवधनमिति।** पञ्च गावो धनमस्येति प्राक् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिः। उत्तरकालं

पदमञ्जरी

दारार्थं घटामहे, दारा यथा स्युरिति घटामह इति ? नैवं शक्यं विज्ञातुम्; एवं हि विज्ञायमाने तद्धितोत्पत्तये विधीयमाना समाससंज्ञा विषयान्तरे न स्यात्। एवं तस्यैव समासस्य विधीयमाना द्विगुसंज्ञापि, ततश्च पञ्चारत्निरित्यत्र इगन्ते द्विगाविति स्वरो न स्यात्, तस्य तु समाहारद्विगुरवकाशः, यथा—स्वरे विधीयमानः पराङ्गवद्भावः षत्वणत्वयोर्न भवति, तथात्रापि। **पौर्वशाल इति।** पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्धितार्थे विवक्षिते समासः, ततस्तद्धितः।

पूर्वशालाप्रिय इति। पूर्वा शाला प्रियास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियशब्दे उत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्वं शालाशब्दस्य भवति, असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमवतिष्ठेत।

समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवतीति। स हि समूहरूपत्वाद्भेदनिबन्धनः, संख्यैव च भेदमाचष्टे, दिक्शब्दस्तु प्रत्यर्थनियतः। विभक्तिरपि समासे निवर्त्तते। ननु यथा 'काकसमूहः' इत्यत्र विभक्त्यभावेऽपि भेदावगतिस्तथात्रापि भविष्यति, तस्मात्प्रयोगाभावादित्येवात्र हेतुर्वक्तव्यः।

भावबोधिनी

समास न करते तो बहुव्रीहि में पूर्वपद का प्रकृतिस्वर होने से 'पूर्व' का आदि उदात्त ही होता। अतः यह समास आवश्यक है। पूर्वा का पुम्वद्भाव करने पर 'पूर्व' रूप बनता है।] अपरशालाप्रियः [अपरा शाला प्रिया यस्य सः—इस विग्रह में त्रिपद बहुव्रीहि करने के बाद पूर्व के दोनों पदों का तत्पुरुष होता है। यहाँ भी शाला = पूर्वपद का अन्तोदात्त स्वर करना ही समास का प्रयोजन है।]

समाहार में दिक् शब्द सम्भव नहीं है। [क्योंकि अनभिधान है]।

(ख) संख्यावाचक—(१) तद्धितार्थविषय में—[पञ्चानां नापितानाम् अपत्यम्—इस विग्रह में अपत्यार्थक तद्धित प्रत्यय की विवक्षा में प्रस्तुत सूत्र से समास विभक्तिलोप करके 'अत इञ्' (पा० सू० ४।१।९५) से इञ् प्रत्यय, आदिवृद्धि, भसंज्ञा, अलोप होने पर यह रूप बनता है—] पाञ्चनापितिः [पाँच नाइयों की सन्तान]। पञ्चकपालः [पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः—इस अर्थ में तद्धित प्रत्यय की विवक्षा में समास और विभक्तिलोप के बाद 'संस्कृतं भक्षाः' (पा० सू० ४।२।१६) से अण् प्रत्यय और इसका लुक् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (पा० सू० ४।२।८८) से हो जाता है। पाँच कपालों = मिट्टी के पात्रविशेषों में संस्कार किया गया पुरोडाश आदि।]

समाहारे—पञ्चपूली, दशपूली ।

न्यासः

धनशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः। तस्मिन् सति 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् समासान्तः। तत्र हि 'तत्पुरुषस्याङ्गुले' इत्यतस्तत्पुरुषग्रहणमनुवर्त्तते।

पञ्चपूलीति। पञ्चानां पूलानां समाहार इति विग्रहः। 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवद्भावः। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इति स्त्रीलिङ्गता, 'द्विगोः' इति ङीप्। ननु समाहारः=समूहः, समूहश्च तद्धितार्थो भवतीत्यपार्थकं समाहारग्रहणम्; तद्धितार्थ इत्येव सिद्धत्वात्? नैतदस्ति; पञ्चकुमारीत्यत्र हि समूहप्रत्ययस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकि कृते 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् स्यात्। समाहारे तु पृथग् गृहीते तद्धितानुत्पत्तिरेवात्र विषये समाख्यायते। ततो न भवत्येष दोषः।

पदमञ्जरी

पाञ्चनापितिरिति। पञ्चानां नापितानामपत्यमिति समासे, अत इञ्। **पञ्चकपाल इति**। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। **पञ्चगवधन इति**। पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते धनशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्। अयमुत्तरपदे तत्पुरुषो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्राप्नोति, नित्यो वक्तव्यः; अन्यथा पञ्चगोधन इत्यपि स्यात्। उक्तं च 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' इति, वाक्च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रिय इति त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वयोर्द्वन्द्वः, स च नित्य इष्यते—नित्यं समासान्तो यथा स्यादिति।

पञ्चपूलीति। पञ्चानां पूलानां समाहार इति विग्रहः, न तु पञ्चपूलाः समाहृता इति। भावसाधनो हि समाहारशब्दः—समाहरणं समाहारः=विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणम्। पञ्चग्रामः, षण्णगरी, त्रिपुरीत्यत्रैकस्मिन् क्षणे क्रियायां समन्वयाद्भिन्नदेशानामपि बुद्ध्या राशीकरणं भवति।

अथ कर्मसाधने को दोषः? इह पञ्चकुमारीति, कुमार्यर्थप्राधान्यात् समासशास्त्रे चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनत्वाभावाद् 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वो न स्यात्, काममत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिद्धम्। इह पञ्च खट्वाः समाहृताः पञ्चखट्वीति वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे ह्रस्वाभावाद् 'द्विगोः' इति ङीब् न स्यात्।

भावसाधने तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि कुमारीशब्दस्य नित्यं षष्ठ्यैव योग इत्येकविभक्तिकत्वात् सिद्धमुपसर्जनत्वम्। तस्माद्भावसाधनः।

भावबोधिनी

(२) उत्तरपद परे रहते - पञ्चगवधनः [पञ्च गावः धनम् अस्य सः इस विग्रह में पहले तीनों पदों का बहुव्रीहि करने के बाद 'धन' पद परे रहते पूर्व के दोनों पदों का तत्पुरुष होता है। तब 'गोरतद्धितलुकि' (पा० सू० ५।४।९२) इससे टच् = अ प्रत्यय, पञ्चगो + अ + धन, ओ का अव् आदेश—पञ्चगवधनः। [पाँच गायें हैं धन जिसकी] दशगवधनः [दश गावः धनं यस्य सः - इस विग्रह में यह बनता है। दश गायें हैं धन जिसकी—यह अर्थ है। सभी प्रक्रिया पूर्ववत् होती है]।

[महाविभाषा का अधिकार होने से यहाँ भी वैकल्पिक समास प्राप्त होता है, वह न हो, नित्य ही समास हो—इसके लिये यह विधान है। यदि यह न होता तो—पञ्चगोधनः यह भी होने लगता।]

पञ्चकुमारि, दशकुमारि। 'स नपुंसकम्' [२।४।१७] **इति नपुंसकत्वम्, ह्रस्वो 'नपुंसके प्रातिपदिकस्य'** [१।३।४७] **इति ह्रस्वत्वम्॥**

न्यासः

पञ्चानां कुमारीणां समाहारः **पञ्चकुमारि।** 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनसंज्ञायाम् 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वम्। कथं पुनरत्रैकविभक्तित्वम्? षष्ठ्यैवैकया योगात्। तथा हि समाहारः=समूहः, तेन च तत्सम्बन्धे षष्ठ्यैव भवितव्यम्। अतः समाहारः कुमारीणाम्, समाहारं कुमारीणां पश्य, समाहारेण कुमारीणामित्येवमादिभिरनेकाभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि समाहारशब्दे कुमारीशब्दः षष्ठ्यैवैकया युज्यत इत्येकविभक्तिकत्वम्॥ ५१॥

पदमञ्जरी

द्विगुरेकवचनमित्येतत्तु 'स नपुंसकम्' इति वक्ष्यामीत्यारभ्यते, कथं पञ्चपूलीमानयेत्युक्ते पूलानामानयनम्, नान्तरेण द्रव्यानयनं भावानयनं सम्भवति, यथा नान्तरेण पात्रानयनमग्नेरानयनं सम्भवति? एवमपि समाहारग्रहणमनर्थकम्, भावसाधनो हि समाहारशब्दः समूहपर्यायः, समूहश्च तद्धितार्थस्तत्र 'तद्धितार्थ' इत्येव सिद्धम्। यद्येवम्, तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति? उत्पद्यतां तद्धितः, 'द्विगोः' इति लुग्भविष्यति। लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति, पञ्चपूली—'अपरिमाणबिस्ताचित' इति ङीप्प्रतिषेधः प्राप्नोति, 'पञ्चगवम्' 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् न प्राप्नोति? नैष दोषः; अपरिमाणेत्यत्र 'न तद्धितलुकी'त्यपास्य 'समाहार' इति वक्तव्यम्, तन्नियमार्थम्—अविशेषेण द्विगोर्ङीब्भवति, अपरिमाणान्ताद् बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च समाहार एवेति, पञ्चानामश्वानां समाहारः पञ्चाश्वी। क्व मा भूत्? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। 'गोरतद्धितलुकि' इत्यत्राप्यतद्धितलुकीत्यपास्य 'द्विगोः समाहार' इति वक्तव्यम्, तन्नियमार्थम्—गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्याविशेषेण टज् भवति, द्विगोस्तु समाहार एवेति, पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम्। क्व मा भूत्? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः पटः। एवमपि पञ्चकुमारीत्यत्र 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् प्राप्नोति। तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थम्। समाहारग्रहणात्तु समासस्यैव समाहारो वाच्यः, न तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो नोत्पद्यत इति सिद्धमिष्टम्। इह पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगुः पुरुष इति मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादयं समासः प्राप्नोति, न बहुव्रीहिः; अशेषत्वात्। तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः, यत्र दिक्संख्ये न स्तः। सति चास्मिन्समासे मतुपः श्रवणं स्यात्। अप्राग्दीव्यतीयत्वाद् द्विगोर्लुगपि नास्ति। तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ५१॥

भावबोधिनी

(३) समाहार में—पञ्चपूली [पञ्चानां पूलानां समाहारः यह विग्रह है। यहाँ समास होता है। 'संख्यापूर्वो द्विगुः' (पा० सू० २।१।५२) के अनुसार यहाँ संख्यापूर्व में होने से द्विगु हो जाता है। 'द्विगुरेकवचनम्' (पा० सू० २।४।१) इससे एकवचन होता है और 'स नपुंसकम्' (पा० सू० २।४।१७) इससे नपुंसकलिङ्ग प्राप्त होता है। परन्तु 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इस वचन से स्त्रीलिङ्ग हो जाने से 'द्विगोः' (पा० सू० ४।१।२१) सूत्र से ङीप् = ई प्रत्यय होने पर रूप सिद्ध होता है। पूल = समुदाय, इधर-उधर बिखरे फैले हुए पदार्थों का एक समूह 'पूल' कहा जाता है]। दशपूली [दशानां पूलानां समाहारः। यहाँ भी सब पूर्ववत् है।]

पञ्चकुमारि [पञ्चानां कुमारीणां समाहारः—इस विग्रह में समास, द्विगु, एकवचन] 'स नपुंसकम्' (पा० सू० २।४।१७) इससे नपुंसकलिङ्ग और 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (पा० सू० १।३।४७) इससे ह्रस्व होता है॥ ५१॥

४०३. संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥ (७३१)

'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' [२।१।५१] इत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति ।

तद्धितार्थे तावत्—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, दशकपालः । 'संस्कृतं भक्षाः' [४।२।१६] इतीहाण्, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' [४।२।८८] इति लुक् ।

उत्तरपदे—पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' [५।४।९९] इति समासान्तो भवति ।

समाहारे—पञ्चमूली । 'द्विगोः' [४।१।२१] इति ङीब् भवति । द्विगुप्रदेशाः—'द्विगोः' इत्येवमादयः ॥

न्यासः

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ समासान्तो भवतीति । टच् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इत्यनुवृत्तेः ॥ ५२ ॥

पदमञ्जरी

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ क्वचिदनन्तरोऽपेक्ष्यते, यत्रैतदुच्यते—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा (व्या० परि० १९) इति; क्वचित्समुदायः, यथा—'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इत्यत्र वक्ष्यते—तस्मान्नोभाविति, तदिह समुदायोऽपेक्ष्यते ? अनन्तरो वा ? इति संशयेऽनन्तर इत्याह—तद्धितार्थ इत्यादि । अयं भावः—समुदायापेक्षायां संख्यापूर्वपदसमानाधिकरणसमासमात्रपरिग्रहे द्विमुनि व्याकरणस्येत्यव्ययीभावस्यापि स्यादितीगन्ते द्विगाविति स्वरप्रसङ्गः । समानाधिकरणतत्पुरुषापेक्षायामपि एकशाटीत्यत्रापि स्यात् । संख्याशब्दोपादानविहिततत्पुरुषपरिग्रहेऽपि 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इत्यस्यापि ग्रहणात् सप्तर्षय इत्यत्र द्विगुस्वरप्रसङ्गः । योगविभागश्चानर्थकः, 'दिक्संख्ये संज्ञायां तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे' इत्येकयोगः कर्त्तव्यः स्यादिति । कथमेकापूपीति ? अत्र ह्येकश्चासावपूपश्चेति पूर्वकालेति समासे कृते द्विगुत्वे सति 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' (कात्या० वा० १५५६) इति 'द्विगोः' इतीकारः सिद्ध्यति, नान्यथा । न चैकशाटीतिवज्जातिङीषन्तेन समासः शक्यते कर्तुम्, केवलस्यापूपशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वात् ? उच्यते—अत्रानन्तरसूत्रेण समाहार एव समासः । नन्वनेकविषयः समाहारो नैकस्य सम्भवति, कथम् ? इहैकमप्यपूपं कश्चित्कृपणो ददनेकं मन्यते, तथा दानश्रद्धातिशयादपूपमहत्त्वाद्वाऽनेकस्मिन्यः संगमस्तमेकस्मिन्नपि करोति । अनेन प्रतिग्रहीता कृपणो व्याख्यातः, तत्रारोपितबहुत्वाश्रयः समाहार इति सिद्धम् ॥ ५२ ॥

भावबोधिनी

'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इस सूत्र में जो संख्यापूर्व वाला समास होता है उसकी द्विगु संज्ञा हो जाती है । [भाव यह है कि पूर्ववर्त्ती सूत्र ने (१) तद्धितार्थ विषय में, (२) उत्तरपद परे रहते और (३) समाहार में जो समास का विधान किया है वहाँ यदि संख्यावाची शब्द पहले हो तो 'द्विगु' कहा जाता है । तीनों के क्रमशः उदा०]—

(१) तद्धितार्थविषय में—[पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः]—पञ्चकपालः, [दशसु कपालेषु संस्कृतः—] दशकपालः । यहाँ 'संस्कृतं भक्षाः' (पा० सू० ४।२।१६) इससे अण् प्रत्यय होता है और 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (पा० सू० ४।२।८८) इससे अण् का लुक् हो जाता है ।

(२) उत्तरपद परे रहते—पञ्चनावप्रियः [पञ्च नावः प्रियाः यस्य सः इस त्रिपद बहुव्रीहि के करने पर पूर्व के दो पदों का तत्पुरुष होता है, उसकी द्विगु संज्ञा हो जाने के फलस्वरूप] 'नावो द्विगोः' (पा० सू० ५।४।९९) इससे समासान्त टच् = अ प्रत्यय करने पर पञ्चन् नौ + अ + प्रिय में 'औ' का 'आव्' आदेश आदि कार्य होता है । पाँच नावें जिसको प्रिय हैं ।]

(३) समाहार में—पञ्चमूली [पञ्चानां मूलानां समाहारः—इस विग्रह में समास के बाद द्विगु संज्ञा हो जाने से 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाँ भाष्यते' इससे स्त्रीलिङ्गत्व और 'द्विगोः' (पा० सू० ४।१।२१) इससे ङीप् होता है । पाँच जड़ों का समूह ।]

द्विगु के प्रयोगस्थल—'द्विगोः' (पा० सू० ४।१।२१) आदि के समान [द्विगुपदघटित] सूत्र हैं ॥ ५२ ॥

४०४. कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥ (७३२)

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते । 'विशेषणं विशेष्येण' [२।१।५७] इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः । **वैयाकरणखसूचिः** । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । **याज्ञिककितवः** । अयाज्ययाजनतृष्णापर[1] उच्यते । **मीमांसकदुर्दुरूढः** । नास्तिकः ।

न्यासः

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ कुत्सितशब्दोऽयमिह रूढिमाचष्टे । तथा च निष्ठा भूतकालं नोपादत्ते । कुत्सनशब्देन च कुत्साहेतुर्धर्मो गृह्यते—कुत्स्यते गर्ह्यतेऽनेनेति कृत्वा । बहुवचननिर्देशस्तु स्वरूपविधेर्निरासार्थः । तेन कुत्सितवाचिनां कुत्सनवचनैः सह समासो विज्ञायते, न तु कुत्सितशब्दस्य कुत्सनशब्देन । अत आह—**कुत्सितवाचीनीत्यादि** । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समासो वेदितव्यः । कुतः पुनरेतल्लभ्यते ? प्रत्यासत्तेः । शब्दस्य हि प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यासन्नम्, अतस्तत् कुत्सायामेव समासेन भवितुं युक्तम् । **वैयाकरणखसूचिरिति** । वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति विग्रहः । यः पृष्टः सन् व्याकरणे खमाकाशं सूचयतीति निरीक्षते निष्प्रतिभो भवति स एवमुच्यते । अत्र हि वैयाकरणत्वं वैयाकरणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तत् कुत्स्यते, तत् पुनः व्याकरणाध्येतृसम्बन्धः, व्याकरणवेदितृसम्बन्धो वा, तेन हि निमित्तेन वैयाकरणशब्दः पुरुषे वर्त्तते । एवमन्यत्रापि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समासो वेदितव्यः । **याज्ञिककितव इति** । कितव इव कितवः । यथा हि कितवः किं तवास्तीति धनवत्तामात्रमपेक्षमाणो द्यूते प्रवर्त्तते, न तु तस्य जात्यादिकमपेक्षते, तथा याज्ञिकोऽपि याजने प्रवर्त्तमानो यस्तृष्णयाऽयाज्यस्य धनवत्तामात्रमपेक्षते, न तु तस्य यागार्हतां स याज्ञिककितव इत्युच्यते । अत आह—**अयाज्ययाजनतृष्णापर उच्यत इति** । **मीमांसकदुर्दुरूढ इति** । मीमांसको मीमांसाध्ययनफलमनवाप्य नास्तिको जात इति प्रतीयते ।

पदमञ्जरी

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ **कुत्सितानीति** । 'कुत्स अवक्षेपणे' (धा० पा० १६९७) मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्त्तमाने क्तः । बहुवचननिर्देशादुभयत्रार्थग्रहणं न स्वरूपग्रहणमित्याह—**कुत्सितवाचीनीति** । **वैयाकरणखसूचिरिति** । सूचयतेः 'इच्' इतीकारः । यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयति = खं निरीक्षते—अहो निर्मलं गगनमिति, स एवमुच्यते । अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गस्याध्ययनं प्रशस्तमपि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते । **याज्ञिककितव इति** । किं तवास्तीति धनमात्रप्रश्नेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवर्त्तमानः

भावबोधिनी

कुत्सित = निन्दित अर्थ के वाचक सुबन्त शब्दों का कुत्सन = निन्दा के वाचक सुबन्त शब्दों के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है । शब्द-प्रवृत्तिनिमित्त की कुत्सा में यह समास होता है । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० सू० २।१।५७) इससे विशेष्य का परनिपात प्राप्त रहने पर उसका पूर्वनिपात करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है । उदा०—वैयाकरणखसूचिः [आकाश की ओर देखने वाला वैयाकरण । किसी बात के पूछे जाने पर यदि ऊपर आकाश की ओर देखने लग जाय, बता न सके, उस वैयाकरण के लिये यह प्रयोग होता है वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्च—यह विग्रह है ।] प्रतिभाशून्य यह अर्थ है । याज्ञिककितवः [याज्ञिकश्चासौ कितवश्च यह विग्रह है] यज्ञ के अनधिकारी को [धनादिलोभ से] यज्ञ कराने को तृष्णा वाला—ऐसा कहा जाता है । मीमांसकदुर्दुरूढः [मीमांसकश्चासौ दुर्दुरूढश्च—यह विग्रह है । कहीं-कहीं 'दुर्दुरूटः' यह पाठ माना गया है । व्याख्या में इसकी व्युत्पत्ति भी दी गयी है ।] नास्तिक मीमांसक यह अर्थ है ।

---

१. 'अयाज्ययाजकतृष्णापरः' इति पदमञ्जरीसम्मतोऽयं पाठः ।

कुत्सितानीति किम्? वैयाकरणश्चौरः। न ह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते। कुत्सनैरिति किम्? कुत्सितो ब्राह्मणः॥

४०५. पापाणके कुत्सितैः॥ ५४॥ (७३३)

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ, तयोः पूर्वेण समासे परनिपातः प्राप्तः पूर्वनिपातार्थमिदमा-

न्यासः

वैयाकरणश्चौर इति। ननु चौरत्वेन गर्ह्यमाणो वैयाकरणः कुत्सितो भवत्येव। तदभिधायी च वैयाकरणशब्दः। तत् कथमिदं प्रत्युदाहरणमुपपद्यत इत्याह—**न ह्यत्रेत्यादि।** प्रत्यासत्तेर्हि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सायां समासेन भवितव्यम्। न चेह वैयाकरणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं कुत्स्यते; यस्माच्चौरोऽपि सम्यग् व्याकरणं वेत्त्यधीते वा। तस्मान्नात्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कुत्स्यते, किं तर्हि? यत्र तद् वैयाकरणत्वं वर्त्तते स कुत्स्यते, वैयाकरणत्वन्तु तस्योपलक्षणमेव केवलम्, योऽसौ वैयाकरणः स चौरः, यथा—यः कम्पते सोऽश्वत्थ इति। अत्र कम्पनमश्वत्थस्योपलक्षणम्। **कुत्सितो ब्राह्मण इति।** भवत्यत्र कुत्सितशब्दः कुत्सिताभिधायी। न तु ब्राह्मणशब्दः कुत्सनवचनः॥ ५३॥

पापाणके कुत्सितैः॥ पापाणकशब्दो कुत्सनाभिधायिनावित्युक्तम्। यद्येवमत्र पूर्वेणैव सिद्धः समासः, किमर्थमिदमुच्यत इत्याशङ्क्याह—**तयोरित्यादि।** यदि पूर्वेण स्यात् समासः, ततः कुत्सितशब्दस्य प्रथमा-

पदमञ्जरी

कितवः। इह तु कितव इव कितवः, यो याज्ञिको याज्यस्य धनसत्तामेवापेक्षते न यागार्हताम्। स याज्ञिक-कितव इत्युच्यते, तदाह—**अयाज्ययाजकस्तृष्णापर इति। 'मीमांसकदुर्दुरूढः' इति।** 'दुल उत्क्षेपे' (धा० पा० १६००) दुःपूर्वः औणादिकः कूटप्रत्ययः। 'बहुलमन्यत्रापि' (दशपादि उ० सू० ८.४०) इति णिलुक्, लरयोरेकविषयत्वस्मरणाद् दुर्दुरूढ इति भवति।

वैयाकरणश्चौर इति। कथमेतत्प्रत्युदाहरणम्, यावता चौरत्वेन गर्ह्यमाणत्वाद्भवत्येव वैयाकरण-कुत्सा, तत्राह—**न ह्यत्रेति।** प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समासेन भवितव्यम्, अत्र च वैयाकरणः

भावबोधिनी

कुत्सितानि—इसका क्या प्रयोजन है? वैयाकरणश्चौरः। यहाँ वैयाकरणत्व = व्याकरण की कुत्सा नहीं की जा रही है। [अपि तु वैयाकरण की कुत्सा हो रही है]। कुत्सनवाचक के साथ—इसका क्या प्रयोग है? कुत्सितो ब्राह्मणः [यहाँ ब्राह्मण शब्द कुत्सनवाचक नहीं है। अतः समास नहीं होता है।]

विमर्श—यहाँ विशेषण और विशेष्य के वाचक शब्दों का समास हो रहा है। यह कार्य तो 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० सू० २।१।५७) इसी सूत्र से सम्भव है। परन्तु 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' (पा० सू० १।२।४३) सूत्र के अनुसार विशेषणवाचक का प्रथमानिर्दिष्ट होने के कारण पूर्व निपात होने लगता, उस प्रकार न करके विशेष्यवाचक का पूर्वनिपात करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है। इसलिये वैयाकरण, मीमांसक आदि शब्दों का पूर्वनिपात होता है।

'कुत्सन' इसमें कुत्स धातु से करण अर्थ में—कुत्स्यतेऽनेन में ल्युट् = अन प्रत्यय करने पर 'कुत्सन' शब्द बना है। इस प्रकार जो कुत्सा = निन्दा का हेतुभूत धर्म है वह यहाँ लिया जाता है। इसलिये 'कुत्सितः ब्राह्मणः' यहाँ समास नहीं होता क्योंकि ब्राह्मण कुत्सा का हेतुभूत धर्म नहीं है॥ ५३॥

पाप और अणक शब्द कुत्सन के अभिधायक हैं, इनका पूर्वसूत्र के द्वारा समास करने पर इनका परनिपात प्राप्त होता है, उनका पूर्वनिपात करने के लिये यह सूत्र बनाया जा रहा है। पाप और अणक—इन सुबन्त शब्दों का कुत्सितवाची सुबन्तों के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है। उदा० - पापनापितः [पापश्चासौ

रभ्यते। पाप, अणक—एते सुबन्ते कुत्सितवचनैः सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पापनापितः, पापकुलालः। अणकनापितः, अणककुलालः॥

४०६. उपमानानि सामान्यवचनैः॥ ५५॥ (७३४)

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम्। उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते,

न्यासः

निर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः स्यात्, पापाणकशब्दयोस्तु परनिपातः। तस्मात् तयोः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते। कुत्सितग्रहणं विस्पष्टार्थम्; अन्यथा पूर्वयोगादेव कुत्सित इत्यनुवर्त्तिष्यत इति तन्न कर्त्तव्यमेव स्यात्॥ ५४॥

उपमानानि सामान्यवचनैः॥ उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति। सादृश्येन येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः। यथा गौरिव गवय इत्यत्र गौरुपमानम्, तेन हि सादृश्येन गवयः परिच्छिद्यते। 'यादृशो गौस्तादृशो गवयः' इत्यर्थः प्रतीयते। सामान्यमनेकसाधारणं भवति; इह चोपमानस्य श्रुतत्वात् तस्य चोपमेयापेक्षत्वादुपमानोपमेययोरेव साधारणो धर्मः सामान्यं विज्ञायत इत्याह—**उपमानोपमेययोरित्यादि। तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समास इति।** तेन सामान्येन धर्मेण विशिष्टं यदुपमेयं तद्वचनैरयं समासो भवति। कुतः पुनः सामान्यवचनैरित्युक्ते सत्येष विशेषो लभ्यते? न्यायात्। तथा हि—सामान्यमुक्तवन्तः सामान्यवचनाः, यथा—गुणमुक्तवन्तो गुणवचना इति। कदा च ते सामान्यवचना भवन्ति? यदा सामान्यमभिधाय सामान्यविशिष्टे तद्वति

पदमञ्जरी

कुत्स्यते चौरत्वेन, न तु वैयाकरणत्वम्। **कुत्सितो ब्राह्मण इति।** अत्र विशेषणं विशेष्येण' इति भवतिव्यमेव समासेन। यदि नेष्यते, बहुलग्रहणं शरणम्॥ ५३-५४॥

उपमानानि सामान्यवचनैः॥ उपमीयतेनेऽनेत्युपमानमिति। उपपूर्वान्माङः करणे ल्युटि समास इति दर्शयति। भाष्ये तु मानस्य समीपमुपमानमित्यर्थकथनमात्रम्। अव्ययीभावे उपमानानीति रूपासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। उपपूर्वकश्च माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः। येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानम्, तद्यथा—गौरिव गवय इति; गौः करणम्, पुरुषः परिच्छेत्ता, स हि गोः सादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति—गोसदृशो गवय इति। **सामान्यवचनैरिति।** समानशब्दः साधारणपर्यायः, ततश्चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। साधारणो धर्मः = सामान्यम्, तच्चोपमानस्य श्रुतत्वात्तस्य चोपमेयापेक्षत्वात्तयोरेव साधारणो धर्मो विज्ञायत इत्याह—**उपमानोपमेययोरित्यादि। तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति।** तेन साधारणेन धर्मेण विशिष्टं यदुपमेयं तद्वचनैः न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरित्यर्थः। वचनग्रहणाच्चायमर्थो लभ्यते, सामान्यमुक्तवन्तः = सामान्यवचनाः। ये सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः, यथा—गुणमुक्तवान् गुणवचन

भावबोधिनी

नापितश्च यह विग्रह है। पापी नाई]। पापकुलालः [पापश्चासौ कुलालश्च—यह विग्रह है। पापी कुम्हार] अणकनापितः [अणकश्चासौ नापितश्च—यह विग्रह है। निन्दित नाई]। अणककुलालः [अणकश्चासौ कुलालश्च—यह विग्रह है। निन्दित कुम्हार]॥ ५४॥

जिससे उपमा दी जाय, सादृश्य बताया जाय—वह उपमान है। [उपमीयन्ते = सदृशतया परिच्छिद्यन्ते यैः तानि उपमानानि अर्थात् सादृश्य के निरूपक को उपमान कहा जाता है]। उपमानवाचक सुबन्त शब्दों का सामान्यवाचक शब्दों के साथ समास होता है वह तत्पुरुष समास होता है। उपमान और उपमेय इन दोनों का साधारण अर्थात् दोनों में रहने वाला धर्म सामान्य होता है। इस सामान्य धर्म से विशिष्ट उपमेयवाचक शब्दों के साथ यह समास होता है। उदा०—शस्त्री इव श्यामा [इस विग्रह में]—शस्त्रीश्यामा देवदत्ता [शस्त्री = लोहे की छोटी छुरी। शस्त्री के

तत्पुरुषश्च समासो भवति। उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः = सामान्यम्, तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः। शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता। कुमुदश्येनी। हंसगद्गदा। न्यग्रोधपरिमण्डला।

न्यास

द्रव्ये वर्त्तन्ते। तच्च सामान्यवदुपमानस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुपमेयमेव विज्ञायत इति न्यायप्राप्त एवार्थो **वृत्तिकृता** दर्शितः। **शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति।** अत्रोपमानं शस्त्री, उपमेया देवदत्ता। प्रसिद्धं ह्युपमानं भवति, नाप्रसिद्धम्। शस्त्र्येव श्यामगुणत्वेन प्रसिद्धा, न देवदत्ता। तयोः सामान्यं साधारणो धर्मः श्यामत्वम्। तत् श्यामत्वमुक्त्वा श्यामशब्दो देवदत्तायामभेदोपचाराद् मतुब्लोपाद्वा वर्त्तत इति सामान्यवचनो भवति। ननु च समानाधिकरणेनेत्यनुवर्त्तते, इह च शस्त्रीशब्दस्य शस्त्र्यां वृत्तिः, श्यामाशब्दस्य देवदत्तायाम्, अतो वैयधिकरण्यात् समासेन न भवितव्यम्? नैतदस्ति; सर्वत्र ह्युपमानोपमेययोर्भेदात् तद्वाचिनोर्वैयधिकरण्यमेव, उच्यते चेदं वचनम्, अतो वैयधिकरण्येऽपि वचनसामर्थ्यात् समासो भविष्यति।

पदमञ्जरी

इति। तच्च सामान्यवदुपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायत इति सुष्ठूक्तम्—तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति। **शस्त्रीश्यामेति।** अत्र श्यामगुणविशिष्टत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमानं शस्त्री, उपमेया देवदत्ता, तयोः साधारणो धर्मः श्यामत्वम्, तदभिधाय तद्विशिष्टायां श्यामाशब्दः पर्यवस्यतीति भवति सामान्यवचनः।

ननु च समानाधिकरणेनेति वर्त्तते, इह च शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यां वर्त्तते, श्यामाशब्दस्तु देवदत्तायाम्, यदाह—'उपमानवाचीनि सुबन्तानि तद्विशिष्टोपमेयवचनैः' इति; यथा विग्रहवाक्ये इवशब्दः प्रयुक्तः—शस्त्रीव श्यामेति? सत्यम्; वचनसामर्थ्यात्तु वैयधिकरण्येऽपि समासः। यद्येवम्, मृगीव चपला मृगचपला, हंसीव गद्गदा हंसगद्गदा, पुंवत्कर्मधारयेति सामानाधिकरण्यलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति? नैष दोषः; जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमकिञ्चित्करम्, तत्र कुक्कुटाण्डम्, मृगक्षीरमित्यादिवदिदमपि सिद्धम्। ननु चान्यदेव चापलं स्त्रियाः, अन्यदेव पुंसः? सत्यम्; जातिमात्रोपादानेऽपि प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्वं प्रत्यायिष्यते, तच्च बहिरङ्गत्वान्न स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तम्। अन्यथा पुंवद्भावेन निवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययस्य तवापि कथं विशेषावगतिः। अस्त्वेवम्, यदि तु मृगीव चपलेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समासः क्रियते, तदा मृगीचपलेति प्राप्नोति, न हि तेन समासो दण्डवारितः, समानाधिकरणाधिकारश्च बाध्येत। एवं तर्हि समानाधिकरणसमास एवायम्—

भावबोधिनी

समान काली देवदत्ता नामक स्त्री]। कुमुदश्येनी [दिग्गजों के समान श्वेत], हंसगद्गदा [हंस के समान गद्गद], न्यग्रोधपरिमण्डला [पीपल के समान परिमण्डल वाली]।

उपमानवाचक—इसका क्या फल है? देवदत्ता श्यामा [देवदत्ता श्यामवर्ण की है। यहाँ उपमानवाचकता न होने से समास नहीं होता है]।

सामान्य धर्मवाचकों के साथ—इसका क्या फल है? फाला इव तण्डुलाः [फाल के समान चावल यहाँ फाल = खेती का उपकरणविशेष उपमान है, इनकी लम्बाई आदि सादृश्य के साथ तण्डुलों की उपमा दी जाती है। परन्तु तण्डुल शब्द उपमेयवाची है]। पर्वता इव बलाहकाः [पर्वतों के समान बादल। यहाँ भी विशालता आदि के सादृश्य से पर्वतों के बराबर बादल को बताना इष्ट है। पर्वत उपमान है, बलाहक सामान्यधर्मवाचक नहीं है]।

विमर्श—उपमीयते येन तदुपमानम्—इस विग्रह में उपपूर्वक माङ् धातु से करण अर्थ में ल्युट् प्रत्यय होता है। यह सादृश्यवाचक परिच्छेद अर्थ में रूढ हो गया है। सादृश्य के कारण जिसके द्वारा किसी अन्य वस्तु का परिच्छेद

उपमानानीति किम् ? देवदत्ता श्यामा ।

सामान्यवचनैरिति किम् ? फाला इव तण्डुलाः । पर्वता इव बलाहकाः ॥

न्यासः

अथ वा— शस्त्रीशब्दोऽप्यत्र देवदत्तायां वर्त्तते । तेन सामानाधिकरण्य एवायं समासः—शस्त्री चासौ श्यामा चेति शस्त्रीश्यामा । ननु च शस्त्रीशब्दोऽयं जातिवचनः शस्त्रीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय तद्वति वर्त्तते, न च तत् शस्त्रीत्वं देवदत्तायामस्ति, तत् कथं तत्र वर्त्तते ? नैष दोषः; 'सर्व एवामी शब्दा गुणमुपादाय तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते' इत्यपि दर्शनमस्ति । तत्र श्यामत्वं गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां वर्त्तिष्यते । ताद्धर्म्याद्वा देवदत्ता शस्त्रीशब्देनाभिधास्यते । भवति हि ताद्धर्म्यात् ताच्छब्द्यमित्युक्तं प्राक् । ताद्धर्म्यं पुनः श्यामगुणत्वम् ।

फाला इव तण्डुला इति । भवन्ति हि फाला उपमानम् । तथा हि—तैर्दीर्घत्वादिना सादृश्येन तण्डुला उपमीयन्ते । तण्डुलशब्दस्तु सामान्यवचनो न भवति । ननु च तण्डुलशब्दोऽपि तण्डुलत्वं सामान्यमुपादाय तद्वति द्रव्ये वर्त्तत इति भवत्येव सामान्यवचनः, तदयुक्तमिदं प्रत्युदाहरणम् ? नैतदस्ति; तथा ह्युपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यमित्युक्तम् । न च तण्डुलत्वं फालानामस्ति, किं तर्हि ? तण्डुलानामेव ॥ ५५ ॥

पदमञ्जरी

शस्त्री चासौ श्यामा चेति, कथं पुनर्देवदत्तायां शस्त्रीशब्दः, जातिवचनो ह्यसौ सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारात्, यथा—गौर्वाहीक इति । यद्येवम्, शस्त्रशब्दोऽप्युपमेये संक्रान्तः इत्युपमानवाचित्वं नोपपद्यते ? सत्यम्; पूर्वावस्थाश्रयेण तूपमानत्वं द्रष्टव्यम् । इवशब्दप्रयोगस्तूपमानप्रदर्शनार्थः, न प्रक्रियावाक्याङ्गमिति न कश्चिद्दोषः ।

ननु श्यामगुणत्वेन साधर्म्येण शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां प्रयुज्यत इति श्यामशब्दो न प्रयोगार्हः, तन्न; बहवो हि शस्त्र्यां गुणः—तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुः श्यामेति, तत्रासति श्यामगुणेन शस्त्रीत्वमारोपितमिति । ननु सदपि श्यामपदं देवदत्तामुपस्थाप्य चरितार्थमिति नैव शस्त्रीगुणो निर्दिश्यते, नैतदस्ति; नैवमत्र वचनं व्यज्यते—या श्यामा सा शस्त्रीवेति । कथं तर्हि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति ? अस्यां तु वचनव्यक्ताविवशब्देन तावदुपमेयनिष्ठत्वेन प्रतीयते, उपमेयनिष्ठो गुण उपमानं स्पृशत्येव । अथ वा—चन्द्रमुखीत्यादावनिर्दिष्टोऽपि गुणः प्रियदर्शनत्वादिः प्रसिद्धिवशादुपमाननिमित्तत्वेन प्रतीयते, तदोपमेयेऽपि तावच्छ्रुतः कथमुपमानं न स्प्रक्ष्यति ? **फाला इव तण्डुला ।** दीर्घत्वादिना धर्मेण ॥ ५५ ॥

भावबोधिनी

किया जाता है, वह उपमान है। जैसे—गौरिव गवयः । यहाँ गौरूपी करण सादृश्य में हेतु है, पुरुष गो के सादृश्य से परिच्छेद करने वाला है । समानः धर्मः—सामान्यम् । जो उपमान और उपमेय दोनों में समान रूप से रहता है वह साधारण धर्म होता है । जैसे—शस्त्री इव श्यामा देवदत्ता । यहाँ श्यामत्व गुण = धर्म शस्त्री = छुरी और देवदत्ता नाम की स्त्री दोनों में है । इस प्रकार के सामान्यवाचकों के साथ उपमानवाचकों का समास होता है । सादृश्य के प्रतियोगी और अनुपयोगी दोनों का साधारण धर्म सादृश्य है। यह तद्भिन्न होते हुए तद्गतभूयोधर्मवत्त्व है ।

यद्यपि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० सू० २।१।५७ इससे यहाँ भी समास सम्भव है परन्तु पूर्वनिपात के नियमार्थ यह पृथक्सूत्र है । वह सूत्र जब समास करता है तब प्रथमा-निर्दिष्ट होने से विशेषणवाची का पूर्वनिपात होता है और जब यह सूत्र समास करता है तो प्रथमानिर्दिष्ट होने के कारण उपमानवाचक का पूर्वनिपात होता है । अतः अव्यवस्था नहीं होती है ॥ ५५ ॥

४०७. उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥ (७३५)

उपमेयम्=उपमितम्, तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते। 'विशेषणं विशेष्येण' [२।१।५७] इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः। पुरुषोऽयं व्याघ्र इव—पुरुषव्याघ्रः। पुरुषसिंहः।

सामान्याप्रयोग इति किम्? पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः।

न्यासः

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे॥ सामर्थ्यादुपमानवचनैरिति। यद्यपि 'उपमानवचनैः' इति सूत्रे नोपात्तं तथाप्युपमेयमुपमानापेक्षमित्युपमितशब्दः सम्बन्धिशब्दत्वादुपमानत्वं व्याघ्रादीनां गमयति। तेन विशेषानभिधानेऽपि सामर्थ्यादुपमानवचनैस्तैः समासो विज्ञायते। **न चेत् सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यत इति।** उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः, शौर्यादि, सामान्यम्। यदि तद्वाची शब्दो न प्रयुज्यते, एवं सति समासो भवति; नान्यथा। ननु च सामान्यस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् तद्वाचिनां शब्दानां प्रयोगो नास्ति, तत् किं प्रतिषेधेन? नैतदस्ति; साधारणधर्मः सामान्यं हि समासेऽन्तर्भूतम्, न तु तद्विशेषः। तत्रासति प्रतिषेधे विशिष्टसाधारणधर्मवाचिनः प्रयोगः स्यादेवेति कर्त्तव्यः प्रतिषेधः? न कर्त्तव्यः, कथम्? सामान्यशब्दप्रयोगे हि सति तदपेक्षत्वेन सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यति। एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति—'भवति हि प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति। पुरुषश्चात्रोपमेयत्वात् प्रधानः, उपमानं तु व्याघ्रादि तदर्थत्वादप्रधानम्। किमेतेन ज्ञापकेन प्रयोजनम्? 'राजपुरुषः शोभनः' इत्येवमादि सिद्धं भवति। **विशेषणं विशेष्येण प्राप्त इति।**

पदमञ्जरी

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे॥ उपमितमित्यत्र भूतकालो न विवक्ष्यत इत्याह—**उपमेयमुपमितमिति। सामर्थ्यादिति।** उपमेयमुपमानापेक्षमित्येतत्सामर्थ्यम्। **न चेत्सामान्यवाचीति** यदा प्रकरणादिवशान्नियतः साधारणगुणः प्रतीयते तदा समासः, यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टः साधारणगुणवचनः शब्दः प्रयुज्यते तदा न समास इत्यर्थः। **पुरुषोऽयं व्याघ्र इवेति।** उपमानप्रदर्शनमेतत्, अत्र हि वैयधिकरण्यात् समासस्याप्रसङ्गः। यदा तु व्याघ्रशब्दस्ताद्धर्म्यात्पुरुषे वर्त्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासः। अत एवोक्तम्—**विशेषणं विशेष्येणेति प्राप्ते इति। पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति।** ननु सामान्यशब्दप्रयोगे सति

भावबोधिनी

उपमेय = उपमित, इसके वाचक सुबन्त का व्याघ्र आदि, जो सामर्थ्यवश उपमानवाचक हैं, के साथ समास होता है, वह तत्पुरुष समास होता है, यदि सामान्यधर्मवाचक शब्द का प्रयोग न हुआ हो। [भाव यह है कि सामान्य-धर्म-वाचक शब्द का प्रयोग न किया गया हो तो उपमेयवाचक सुबन्त का समानाधिकरण उपमानवाचक व्याघ्र आदि के साथ समास होता है।] 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० सू० २।१।५७) इससे परनिपात = बाद में प्रयोग प्राप्त रहने पर विशेष्यवाचक का पूर्वनिपात = पूर्व प्रयोग करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है। उदा०—पुरुषः अयं व्याघ्र इव—[इस विग्रह में] पुरुषव्याघ्रः। [पुरुष अयं सिंह इव—इस विग्रह में] पुरुषसिंहः। बाघ के समान शूर वीर पुरुष, सिंह के समान पराक्रमी पुरुष—यह अर्थ है। यहाँ व्याघ्र और सिंह उपमान हैं, पुरुष उपमेय है, शूरत्व आदि साधारण = सामान्य धर्म हैं, परन्तु इनके वाचक का प्रयोग नहीं है। अतः समास होता है।]

सामान्य धर्मवाचक का प्रयोग न रहने पर—इसका क्या फल है? पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः। [यह पुरुष बाघ के समान शूर है। यहाँ शूरत्व पुरुष और बाघ दोनों का साधारण धर्म है, इसका प्रयोग है, अतः समास नहीं होता है।]

व्याघ्र। सिंह। ऋक्ष। ऋषभ। चन्दन। वृक्ष। वृष। वराह। हस्तिन्। कुञ्जर। रुरु। पृषत। पुण्डरीक। बलाहक। आकृतिगणश्चायम्। तेनेदमपि भवति—मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्र इत्येवमादि ॥

४०८. विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥ (७३६)

भेदकम् = विशेषणम्, भेद्यम् = विशेष्यम्। विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन

न्यासः

ननु च विशेषणस्य विशेष्येण समानाधिकरणेन समासं वक्ष्यति, उपमानोपमेययोश्च भेदाद्वैयधिकरण्यम्, तत् कुतो विशेषणं विशेष्येणेति प्राप्तिः? एवं मन्यते—पुरुषादावुपमेये वर्त्तमानैर्व्याघ्रादिभिरुपमानशब्दैरयं समासो भवति। यथा चोपमानशब्दानामुपमेयवृत्तित्वे सामानाधिकरण्यं तथा पूर्वसूत्र एव व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ भेदकं विशेषणमिति[1]। 'शिष्लृ विशरणे' इत्यस्माद् धातोर्विपूर्वात् करणे ल्युट्। विशिष्यतेऽनेनेति विशेषणम्। तस्येदं लक्षणम्—भेदकमिति। यत् सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवद् वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति, तद् भेदकं विशेषणमिति। **भेद्यं विशेष्य-**

पदमञ्जरी

तदपेक्षत्वादसामर्थ्यादेव न भविष्यति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—'भवति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः' (जै० परि० १०१) इति। तेन राजपुरुषोऽभिरूप औपगवः शोभन इत्यादि सिद्धं भवति। न्यायसिद्ध एवार्थे लिङ्गदर्शनमिदम्। प्राधान्यादेवानेकोपकार्यत्वसम्भवात्पुरुषव्याघ्रोऽभिरूप इति भवत्येव। शौर्यं ह्यत्र समानधर्मः, नाभिरूप्यम्। अत एव 'सामान्याप्रयोगे' इत्युक्तम्, न तु 'गुणाप्रयोगे' इति ॥ ५६ ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ भेदकमिति। असिश्छिनत्तीतिवत् करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां ण्वुल्। **विशेषणमिति**[1]। 'शिष्लृ शेषणे' (धा० पा० १४५१) विपूर्वः, विशेष्यतेऽनेनेति विशेषणम्, करणे ल्युट्। यत्साधारणाकारेण प्रतिपन्नं बहुप्रकारं वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थापयति तत्पदं

भावबोधिनी

[इस गण में पठित शब्द—] व्याघ्र। सिंह। ऋच्छ। ऋषभ। चन्दन। वृक्ष। वृष। वराह। हस्तिन्। कुञ्जर। रुरु। पृषत। पुण्डरीक। बलाहक। और यह आकृतिगण है, अर्थात् अपठित शब्द भी परिगृहीत होते हैं। इसलिए यह भी होता है—मुखपद्मम् [मुखं पद्मम् इव = कमल के समान मुख]। मुखकमलम् [मुखं कमलम् इव] करकिसलयम् [करः किसलय इव] पार्थिवचन्द्रः [पार्थिवः चन्द्र इव, चन्द्र के समान राजा]—इसी प्रकार के और भी।

विमर्श—'उपमित शब्द उपपूर्वक माङ् धातु से भूतकाल और कर्म में क्त प्रत्यय करने पर बनता है। परन्तु यहाँ काल अविवक्षित है। अत एव काशिकाकार आदि ने उपमेयम् = उपमितम् यह पर्याय लिखा है।

यद्यपि सूत्र में 'उपमानवचनैः' अर्थात् उपमानवाचक व्याघ्र आदि के साथ—ऐसा नहीं लिखा है परन्तु उपमेय सापेक्ष होने के कारण उपमान का बोध करा देता है क्योंकि ये दोनों परस्पर सापेक्ष हैं। इसी कारण वृत्तिकार ने लिखा है—'सामर्थ्यादुपमानवचनैः।'

जहाँ भी उपमा रहती है वहाँ चार तत्त्व आवश्यक हैं—(१) उपमान, (२) उपमेय, (३ सादृश्यवाचक शब्द और (४) सामान्य धर्म। परन्तु कभी-कभी शब्दतः उच्चारण न करके भी ऊपर से अर्थतः प्रतीति मानकर भी उपमा होती है। यह स्थिति यदि सामान्य धर्मवाचक की हो, अर्थात् उसकी प्रतीति होने पर भी, शब्दतः उल्लेख न हो, तभी यह समास होता है। आकृतिगण मान लेने से इस प्रकार के अन्य प्रामाणिक प्रयोगों में भी समास की उपपत्ति सम्भव हो जाती है ॥ ५६ ॥

भेदक = विशेषण, भेद्य = विशेष्य। विशेषणवाची सुबन्त का विशेष्यवाची समानाधिकरण सुबन्त के साथ बहुल रूप से समास होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है। उदा०—नीलोत्पलम् [नीला कमल। नीलं च तदुत्पलं

१. धातुपाठे तु 'शिष्लृ विशेषणे' इति दृश्यते।

सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। नीलोत्पलम्। रक्तोत्पलम्। बहुलवचनं व्यवस्थार्थम्। क्वचिन्नित्यसमास एव—कृष्णसर्पः, लोहितशालिः। क्वचिन्न भवत्येव—रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्त्तवीर्यः। क्वचिद्विकल्पः—नीलमुत्पलम्, नीलोत्पलम्।

न्यासः

मिति। विशेषणीयं विशेष्यम्। विपूर्वात् तस्माद्धतोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत्। तस्येदं लक्षणम्—भेद्यमिति। यदनेकप्रकारवद्वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थाप्यते तद् भेद्यं विशेष्यमिति। अथ किमर्थं विशेषणविशेष्ययोरुभयोरुपादानं क्रियते ? न; अन्यतरस्यैव क्रियेत, सम्बन्धिशब्दत्वाद्धि तयोरन्यतरोपादानेनैवेतरस्याप्यवगतिर्भवत्येव ? सत्यमेतत्; यत्र पूर्वोत्तरपदे प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभूते भवतस्तत्रैव समासो भवतीति ज्ञापनार्थमुभयोरुपादानम्, यथा—नीलोत्पलमिति। अत्र नीलार्थो भ्रमरादिभ्यो व्यावर्त्त्योत्पलार्थेनोत्पले व्यवस्थाप्यते। उत्पलार्थोऽपि रक्तोत्पलादिभ्यो व्यावर्त्त्य नीलार्थेन नीले व्यवस्थाप्यत इत्यस्ति प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभावः। स यत्र नास्ति तत्र तु न समासः, यथा—वृक्षः शिंशपेति। वृक्षो हि शिंशपात्वं व्यभिचरति, शिंशपा तु न वृक्षत्वम्। अतस्तत्प्रकारान्तरेभ्यः पलाशादिभ्यस्तं व्यवच्छिनत्तीति शिंशपा तस्य विशेषणं भवति, न तु विशेष्यम्। वृक्षस्तु विशेष्यः। शिंशपार्थस्तु वृक्षत्वं न व्यभिचरतीति न तस्यासौ विशेषणं भवति। अथ किं न भवितव्यमेव शिंशपावृक्षः, आम्रवृक्ष इति ? विशेषणसमासेन भवितव्यम्, यदा शिंशपादिशब्दानां

पदमञ्जरी

विशेषणं भेदकमिति चोच्यते। व्यवस्थाप्यमानं विशेष्यं भेद्यमिति च। ननु च विशेषणं विशेष्यमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, ततश्च विशेषणमित्युक्ते गम्यत एव—विशेष्येणेति, एवं विशेष्येणेत्युक्ते गम्यते—विशेषणमिति, तत्किमर्थमुभयमुपादीयते ? यत्र पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव यथा स्याद्, यथा—नीलोत्पलमिति। अत्र हि नीलार्थो भ्रमरादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थेनोत्पले व्यवस्थाप्यते, उत्पलार्थो हि रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीलार्थेन नीले व्यवस्थाप्यत इति भवति प्रत्येकमुभयभावः।

यत्र तु स नास्ति न तत्र समासो भवति, यथा प्रत्युदाहरणे—तक्षकः सर्प इति, न हि तक्षकः सर्पत्वं व्यभिचरति। ननु व्यभिचरति, क्रियानिमित्तकोऽपि तक्षकशब्दोऽस्ति—तक्ष्णोतीति तक्षक इति ? सत्यमस्ति।

न त्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकक्षताम्।
द्रागेव रूढौ प्रतिभा क्रियाशब्दे विलम्बिता॥

भावबोधिनी

च—यह विग्रह है। विशेषणवाची नील का विशेष्यवाची उत्पल के साथ समास होता है। प्रथमानिर्दिष्ट होने के कारण विशेषणवाची का पूर्वनिपात होता है। रक्तोत्पलम् [लाल कमल। रक्तं च तदुत्पलं च—यह विग्रह है।] बहुल—यह वचन व्यवस्था के लिए है—(१) कहीं पर नित्य समास ही होता है—कृष्णसर्पः [एक विशेष प्रकार का काला साँप। यह कृष्णः सर्पः ऐसा व्यास प्रयोग नहीं होता है। लोहितशालिः [लाल धान। यह भी लोहितः शालिः—ऐसा नहीं होता है।] (२) कहीं पर समास नहीं ही होता है—रामो जामदग्न्यः [जमदग्नि के पुत्र परशुराम।] अर्जुनः कार्तवीर्यः [सहस्रबाहु। इनमें समास नहीं, व्यास ही प्रयुक्त होता है।] (३) कहीं विकल्प = समास और व्यास दोनों होते हैं—(क) नीलम् उत्पलम् (ख) नीलोत्पलम्।

विशेषण—इसका क्या प्रयोजन है ? तक्षकः सर्पः [यहाँ तक्षक विशेषण नहीं हैं। अतः समास नहीं होता है।]

विशेष्यवाचक के साथ—इसका क्या प्रयोजन है ? लोहितः तक्षकः [यहाँ लोहित विशेष्यवाचक नहीं है। अतः समास नहीं होता है।]

विशेषणमिति किम् ? तक्षकः सर्पः । विशेष्येणेति किम् ? लोहितस्तक्षकः ॥

न्यासः

विशेषे वृत्तिर्नावधार्यते । तथा हि – शिंशपादिशब्दाः फलस्य वृक्षस्य मूलस्य च वाचकाः सामान्यशब्दा इति तदर्थानां वृक्षत्वव्यभिचाराद्विशेष्यभावः, वृक्षश्च विशेषणं भवति । यदा तु कुतश्चित् प्रकरणादर्थाद्वा वृक्षाद्यर्था एवावसितवृत्तयो भवन्ति तदा न भवितव्यम् । ननु च वृक्षार्थावसितवृत्तित्वाद् वृक्षशब्दस्य तदा प्रयोग एव नोपपद्यते, उक्तार्थत्वात्, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति वचनात्, ततश्च समासस्याप्रसङ्ग एव, तत् किं तन्निवृत्त्यर्थे-नोभयग्रहणेन ? नैतदेवम्; क्वचिदुक्तार्थानामपि लोके प्रयोगो दृश्यते, यथा—अपूपौ द्वावानयेति ।

यदि तर्हि यत्रोभयोः प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासेन भवितव्यम्, एवं सति प्रत्येकमुप-सर्जनत्वं स्यात्, उभयोरपि विशेषणत्वात्, विशेषणस्येह सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात्, ततश्चोत्पलनीलमित्यपि स्यात्, नीलोत्पलमिति तु सर्वदैवेष्यते ? नैष दोषः, यस्मादेकतरं प्रधानम्, इतरदप्रधानम् । द्वयोः प्राधान्ये परस्परानु-पकारित्वादसम्बन्धयोरेकत्र प्रयोगो न स्यात् । अप्राधान्येऽपि द्वयोः प्रधानापेक्षावतोर्नास्ति परस्परोपकारित्वमिति

पदमञ्जरी

इह तु शिंशपावृक्ष इति, शिंशपाशब्दस्य फलेऽपि दर्शनाद् वृक्षव्यभिचाराद्भवत्येव समासः, न चात्र वृक्षप्रतीतिपूर्विका फले प्रतीतिर्येन बहिरङ्गा स्यात् । यथैव हि पञ्चालादयः शब्दा जनपदिनां जनपदस्य च साधारण्येनान्योऽन्ययोगमपेक्षन्ते तद्वदेतेऽपि । यथोवाच भगवान्—'लुब्योगाप्रख्यानात्' इति । इह तर्हि कथम् 'अथ जयाय नु मेरुमहीभृतः' (किरात० ५.१) इति, न मेरुर्महीभृत्त्वं व्यभिचरति ? निरंकुशाः कवयः ।

यदि तर्हि यत्र प्रत्येकमुभयभावस्तत्र समासः, उभयोरपि विशेषणत्वमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति पूर्वनिपातानियमः स्याद्—नीलोत्पलम्, उत्पलनीलमिति, नैष दोषः; 'उपसर्जनम्' इत्यन्वर्थसंज्ञेयमप्रधान-मुपसर्जनमिति ? अर्थतश्चाप्राधान्यम् । तदिह द्रव्यगुणोपनिपाते द्रव्यं प्रधानम्, अप्रधानं गुणः । द्रव्यं हि क्रियासिद्धौ साक्षादुपयुज्यते, गुणस्तु द्रव्यावच्छेदद्वारेण । अतो गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातः, न द्रव्यवचनस्य । ननूत्पलशब्दोऽपि जातिशब्दः, न द्रव्यशब्दः; यदि तु जातिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवसानाद् द्रव्यशब्दत्वम्, हन्तैवं

भावबोधिनी

विमर्श—विशिष्यतेऽनेन—इस कारण अर्थ में विपूर्वक 'शिष्' धातु से ल्युट् = अन प्रत्यय करने पर—'विशेषण'—यह बनता है और विशिष्यते यत् तद्—इस कर्म अर्थ में ण्यत् = य प्रत्यय करने पर 'विशेष्य' शब्द बनता है । विशेषण की उपयोगिता है अन्य से उसको व्यावृत्त कराना । जैसे—नीलम् उत्पलम् कहने पर उत्पल-सामान्य से व्यावृत्त करके नीलगुण-विशिष्ट उत्पल की प्रतीति कराता है ।

ये विशेषण और विशेष्य दोनों समानाधिकरण = समानार्थ-प्रतिपादक होने चाहिये ।

बहुल शब्द इस प्रकार के समास को तीन स्थितियों की व्यवस्था करता है—(१) कुछ का नित्य समास ही होता है । (२) कुछ का नित्य व्यास ही होता है, (३) कुछ का दोनों—समास और व्यास । प्रयोगानुसारी स्थिति की उपपत्ति के लिये यह कल्पना है ।

विशेष्य-विशेषणभाव के विषय में निम्न बातें ध्यान रखनी चाहिये—

(१) गुण और क्रिया के वाचक शब्दों के साथ जातिवाचक शब्द विशेष्य ही होता है, विशेषण नहीं, जैसे—नीलोत्पलम्, पाचकब्राह्मणः ।

(२ गुणवाची शब्दों के विशेष्य विशेषणभाव का कोई नियम नहीं है; जैसे—खञ्जकुब्जः, कुब्जखञ्जः ।

(३) क्रियावाचक शब्दों के भी विशेष्यविशेषणभाव में कोई नियम नहीं है; जैसे—पाचकपाठकः पाठकपाचकः ।

न्यासः

न स्यादेवैकत्र प्रयोगः। तस्मादेकमत्र प्रधानम्, अपरं त्वप्रधानम्। यच्चाप्रधानम् तदेवोपसर्जनसंज्ञं भवति, नेतरत्; अन्वर्थत्वादुपसर्जनसंज्ञायाः—उप = समीपे विशेष्ये स्वार्थं सृजति = क्षिपतीति। नीलशब्दश्चाप्रधानम्, तदर्थस्य गुणस्याप्राधान्यात्; उत्पलशब्दस्तु प्रधानम्, तदर्थस्य द्रव्यस्य प्राधान्यात्। तस्मान्नीलशब्द एवोपसर्जनम्, नोत्पलशब्द इति न भवति पूर्वोक्तदोषावसरप्रसङ्गः। यत्रोभावपि गुणशब्दौ तत्र पर्यायेणोपसर्जनभावः, यथा—कुब्जखञ्जः, खञ्जकुब्ज इति।

अथ कुतोऽत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमवसितम्? उच्यते; यथा—'श्वेतं छागमालभेत' इत्यस्यां देशनायां श्वेतगुणस्याभावेऽन्यवर्णस्यापि च्छागस्यालम्भनाच्छागाभावे श्वेतगुणस्यान्यद्रव्यस्यानालम्भनाच्च। न हि च्छागाभावे पिष्टकपिण्डीमालभ्य याज्ञिकः कृती भवति। यदि च प्रधानं गुणः स्यात् तदा यथा छागाभावे पिष्टकपिण्डी नालभ्यते, तथा श्वेतगुणाभावेऽन्यगुणोऽपि च्छागो नालभ्यते। न च स नालभ्यते, तस्माद् द्रव्यमेव प्रधानम्, न गुण इति। ननु चोत्पलशब्दोऽपि नैव द्रव्यशब्दः, जातिनिमित्तत्वात्, तत् कथमस्य प्राधान्यम्? अथ जातिमतो द्रव्यस्याभिधानाज् जातिशब्दोऽपि द्रव्यशब्दोऽयमिति व्यवस्थाप्यते। एवं नीलशब्देऽप्यतिप्रसङ्गः, सोऽपि हि गुणनिमित्तो नीलगुणद्रव्यस्याभिधानाद् द्रव्यशब्दः स्यात्? नैष दोषः; जातिर्हि द्रव्यस्योत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशात् स्वाधारं द्रव्यं नैव जहाति। अतो द्रव्यात्मभूतत्वाज्जातेस्तन्निमित्तकः शब्दो द्रव्यशब्दो व्यवस्थाप्यते। गुणाः पुनरपायिनोऽनपायिनो वा सत्येतस्मिन् द्रव्ये वर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते च। तस्मान्नैते द्रव्यात्मभूता इति न तन्निमित्तशब्दो द्रव्यशब्दो व्यवस्थाप्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

पदमञ्जरी

नीलशब्दोऽपि गुणिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवस्यन् द्रव्यशब्दः स्यात्? अत्रोच्यते—उत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति, शब्देन च द्रव्याव्यतिरेकेण जातिः प्रत्याय्यते—शाबलेयो बाहुलेयो गौरिति, न तु भवति शाबलेयस्य गौरिति। तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यत्वेन व्यवस्थाप्यते। गुणाः पुनः सत्येव द्रव्ये कदाचिदुपयन्ति, कदाचिदपयन्ति—पटस्य शुक्ल इति, व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्स्वशब्दैः प्रत्याय्यन्त इति न गुणात्मकं द्रव्यं भवतीति न गुणशब्दो द्रव्यशब्दत्वे व्यवस्थातुमर्हति। अत एव 'श्वेतं छागमालभेत' इति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णच्छाग आलभ्यते, न तु छागाभावे पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति। क्रियाद्रव्ययोरुपनिपातेऽप्येवमेव द्रष्टव्यम्—याचकब्राह्मण इति।

यत्र तु गुणशब्दयोः, क्रियाशब्दयोः, गुणक्रियाशब्दयोश्चोपनिपातः, तत्रानियम एव भवति—खञ्जकुब्जः, कुब्जखञ्जः; पाचकपाठकः, पाठकपाचकः; खञ्जपाचकः, पाचकखञ्ज इति। **शिंशपावृक्ष इति।** द्रव्यशब्दयोरेवोपनिपातेऽपि वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात् प्रथमत एवोपलम्भाच्च प्राधान्यम्, शिंशपात्वस्य तु विपर्ययादप्रधान्यमिति न तत्राप्यनियमः।

विशेषणमिति किमिति। विशेष्यशब्दः सम्बन्धिशब्दत्वादेव विशेषणमिति लप्स्यत इति प्रश्नः। **तक्षकः सर्प इति।** ननु तक्षकशब्दोऽपि विशेषणं भवत्येव? एवं मन्यते—विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव पूर्वपदस्य विशेषणत्वे लब्धे पुनर्विशेषणग्रहणमुत्तरपदस्य विशेषणत्वप्रतिपत्त्यर्थम्—विशेष्येण विशेषणं समस्यते,

भावबोधिनी

(४) गुणवाचक और क्रियावाचक शब्दों में भी कोई नियम नहीं है; जैसे—खञ्जपाचकः, पाचकखञ्जः।

(५) सामान्यजातिवाचक और विशेषजातिवाचक में विशेषजातिवाचक ही विशेषण होता है, जैसे—शिंशपावृक्षः।

(६) अयोध्यानगरी, काशीपुरी आदि में संज्ञावाचक शब्द भी विशेषण ही माने जाते हैं। अतएव इनका पूर्वप्रयोग होता है॥ ५७॥

४०९. पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥ (७३७)

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर—इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वपुरुषः। अपरपुरुषः। प्रथमपुरुषः। चरमपुरुषः। जघन्य-पुरुषः। समानपुरुषः। मध्यपुरुषः। मध्यमपुरुषः। वीरपुरुषः। पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः।

न्यासः

तक्षकः सर्प इति। ननु च तक्षकः सर्पस्य विशेषणं भवत्येव, तथा हि—सर्प इत्युक्ते सर्पसामान्यं प्रतीयते, न सर्पविशेषः। तक्षकः सर्प इत्युक्ते सर्पविशेषोऽतक्षकाद् व्यावृत्तोऽवसीयते, तदयुक्तं प्रत्युदाहरणमेतत्, नैतदस्ति; उक्तं ह्येतत्—यत्रैकैकस्योभयत्र भावस्तत्र समास इति। न तु कदाचित् सर्पार्थस्य तक्षको विशेष्यो भवति। कथं न भवति? तक्षकस्य सर्पत्वाव्यभिचारात्। ननु च तक्षकशब्दोऽस्ति नामधेयशब्दः, अस्ति च क्रियाशब्दः—तक्ष्णोतीति तक्षक इति; उभयोर्भिन्नः एवार्थः, तत्र तक्षकशब्दस्यानेकप्रकारत्वेन प्रकारान्तर-निवृत्तये युज्यत एव सर्पस्य तक्षकोऽपि विशेष्यः? नैतदस्ति; न नामधेयस्य क्रियाशब्देन तुल्यमर्थाभिधान-सामर्थ्यम्। अवयवार्थानुसारेण हि क्रियाशब्दोऽर्थं बोधयति, समुदायरूपेण तु नामधेयम्। अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति तस्यां सत्यां क्रियाशब्दार्थविषयापेक्षा नोपजायत एव। **लोहितस्तक्षक इति।** भवति लोहितो विशेषणम्, न तु तक्षको विशेष्यम्; तस्य लोहितत्वाव्यभिचारात्। यदि तर्हि तक्षको न विशेष्यः, लोहितोऽपि विशेषणं न स्यात्; विशेषणस्य विशेष्यापेक्षत्वात्। न च शक्यं तक्षकाद् यदर्थान्तरं पटादिकं विशेष्यं तदपेक्षया लोहितस्य विशेषणत्वं परिकल्पयितुम्। एवं हि लोहिताद् यदर्थान्तरं तीव्रविषादिकं विशेषणं तदपेक्षं तक्षकस्यापि विशेष्यत्वं प्रसज्येत। तस्माद् विस्पष्टार्थमुभयोर्ग्रहणमित्यपरे ॥ ५७ ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति। तेनैव सिद्धत्वात्। अस्ति ह्यत्रापि प्रत्येकं पूर्वोत्तरपदयोर्विशेषणविशेष्यभावः ॥ ५८ ॥

पदमञ्जरी

तच्चेद्विशेष्यं विशेषणमिति। न चात्रोत्तरपदं विशेषणम्; तक्षकस्य सर्पत्वाव्यभिचारादिति। **लोहितस्तक्षक इति।** नात्र तक्षको विशेष्यः, तस्य लोहितत्वाव्यभिचारात्, यद्येवम्, लोहितो विशेषणं न स्यात्; तस्यापि विशेष्यापेक्षत्वात्? एवं तर्हि 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति तक्षको लोहित इति पाठो द्रष्टव्यः, अत्र हि तक्षको विशेषणं भवति; लोहितत्वस्य तक्षकत्वव्यभिचारात्। यद्येवम्, लोहितत्वस्य विशेष्यत्वमपि स्यात्? अस्त्येव तस्य विशेष्यत्वम्, पूर्वपदस्य तु विशेष्यत्वाभावात् प्रत्युदाहरणम्। एवं च कृत्वा तक्षकः सर्प इत्येतदेवा-स्मिन्नपि प्रश्ने प्रत्युदाहरणं भवति। विस्पष्टार्थं तूभयोरुपादानम् ॥ ५७ ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमवीराश्च ॥ पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति। गुणक्रियाशब्देन सह समासे पूर्वादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं तु न भवति, बहुलग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति मन्यते ॥ ५८ ॥

भावबोधिनी

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर—इन सुबन्त शब्दों का समानाधिकरण सुबन्त शब्द के साथ समास होता है, और तत्पुरुष समास होता है। उदा० —(१) पूर्वपुरुषः [पूर्वश्चासौ पुरुषश्च—यह विग्रह है। पहला पुरुष] (२) अपरपुरुषः [अपरश्चासौ पुरुषश्च। प्रथम पुरुष]। चरमपुरुषः [चरमश्चासौ पुरुषश्च। अन्तिम पुरुष]। जघन्यपुरुषः [जघन्यश्चासौ पुरुषश्च। क्रूर = निन्दनीय पुरुष]। समानपुरुषः [समानश्चासौ पुरुषश्च। समान पुरुष।] मध्यपुरुषः [मध्यश्चासौ पुरुषश्च। बीच का आदमी।] मध्यमपुरुषः [मध्यमश्चासौ पुरुषश्च। मध्यम पुरुष] वीर-पुरुषः [वीरश्चासौ पुरुषश्च। वीर पुरुष]। यह पूर्वसूत्र ['विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० सू० २।१।५७] का ही प्रपञ्च है।

विमर्श—यद्यपि 'विशेषण का समास होने से पूर्वसूत्र से ही इन शब्दों' का भी समास होना सम्भव है परन्तु इन शब्दों का पूर्वनिपात करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है।

४१०. श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥ (७३८)

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

* **श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम्** * (म० भा० २.१.५८ वा० १)। **अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः। एककृताः। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते। कृतादिराकृतिगणः। च्व्यन्तानां तु 'कुगतिप्रादयः' इत्यनेन नित्यसमासः। श्रेणीकृताः।**

श्रेणि। एक। पूग। कुण्ड। राशि। विशिख। निचय। निधान। इन्द्र। देव। मुण्ड। भूत। श्रवण। वदान्य। अध्यापक। ब्राह्मण। क्षत्रिय। पटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण। कृपण। इति श्रेण्यादिः॥

कृत। मित। मत। भूत। उक्त। समाज्ञात। समाम्नात। समाख्यात। संभावित। अवधारित। निराकृत। अवकल्पित। उपकृत। उपाकृत। इति कृतादिः॥

न्यासः

श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति। अभूततद्भावे वर्त्तमानानां समासो यथा स्यात्। यदा हि श्रेण्यादिशब्दानामर्था अपरिनिष्पन्ना एव निष्पाद्यन्ते तदा समास इष्यते। यदा तु निष्पन्ना एव ते रूपान्तरेण क्रियन्ते तदा श्रेणयः कृता दण्डिताः सत्कृता वेत्येवमाद्यर्थविवक्षायां नेष्यते। कृतशब्दस्य दण्डितादिशब्दानामर्थेषु वृत्तिर्न सम्भवतीत्येतच्च नाशङ्कनीयम्; करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात्, अनेकार्थत्वाद्वा धातूनाम्। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमित्यस्यायमर्थः—च्व्यर्थ उच्यते = प्रत्याय्यते येन तच्च्व्यर्थवचनम्। **कर्त्तव्यमिति।** येन श्रेण्यादिषु समासकारणत्वेनोपात्तेषु च्व्यर्थता प्रतिपद्यते तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—बहुलग्रहणमिहानुवर्तते, तेन च्व्यर्थानामेव समासो भवतीति नाच्व्यर्थानाम्। **च्व्यन्तानामित्यादि।** च्वेर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्व्यर्थाः—च्व्यन्ताः, अच्व्यन्ताश्च। तत्र ये श्रेण्यादयोऽच्व्यन्तास्तेषामनेन समासः। च्व्यन्तानाम् 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतिसंज्ञायां सत्यां परत्वात् 'कुगतिप्रादयः' इति समासो भविष्यतीति॥ ५९॥

पदमञ्जरी

श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥ एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति, तेषां समूहः = श्रेणिः। तत्र पृथक्स्थितानां श्रेणिकरणे यथा स्यात्, श्रेणिस्थानामेव तु दण्डादिरूपेण करणे मा भूदित्याह—**श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते इति।** तेन तत्रादिशब्दो व्यवस्थावाची। **कृतादिराकृतिगण इति।** प्रयोगदर्शनेनाकृतिग्राह्यो गणः = आकृतिगणः। अत्रादिशब्दः प्रकारे। **च्व्यन्तानामित्यादि।** परत्वादिति भावः। आकृतिगणेऽप्युदाहरणरूपेण कतिपयान् पठति—**कृत····मतेत्यादि**॥ ५९॥

भावबोधिनी

'अपर' शब्द का 'अर्ध' के साथ समास होने पर 'पश्च' आदेश हो जाता है—'अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः' (का० वा० २।१।५८) अपरश्चासौ अर्धश्च—पश्चार्धः।

इस सूत्र में 'बहुल' की अनुवृत्ति के द्वारा सभी अनुपपत्तियाँ दूर कर लेनी चाहिये॥ ५८॥

श्रेणि आदि सुबन्त शब्दों का कृत आदि समानाधिकरण शब्दों के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष होता है।

* श्रेणि आदि शब्दों में च्वि प्रत्यय के अर्थ में समास कहना चाहिये।* [अभूततद्भाव—अर्थात् जो जैसा नहीं है किन्तु वैसा होता है—इस अर्थ में च्वि प्रत्यय होता है। यही अभिप्राय यहाँ समास से प्रतीत होना चाहिये।] उदा०—अश्रेणयः श्रेणयः कृताः—[इस विग्रह में] श्रेणिकृताः [अश्रेणि को श्रेणि बनाया। एक ही कला या व्यापार से जीविकोपार्जन करने वालों के समूह को 'श्रेणि' कहा जाता है। अश्रेणियों को श्रेणि बनाया।]

एककृताः [अनेक को एक बनाया]। श्रेणि आदि शब्द पठित हैं। कृतादि आकृतिगण है। च्वि-प्रत्ययान्त शब्दों

४११. क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥ (७३८)

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्नञ्विशिष्टम्, तेन नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह **अनञ् क्तान्तं समस्यते,** तत्पुरुषश्च **समासो** भवति। **कृतं च** तदकृतं च **कृताकृतम्।** भुक्ता-

न्यासः

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्॥ अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येव सावधारण आधिक्ये वर्तमानः, यथा—देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ प्रेक्षावन्तौ। देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः, स्वाध्यायेनैवाधिक इति गम्यते। अन्ये तु गुणाः समाना एव भवन्ति। अस्ति च निरवधारण आधिक्ये वर्तमानः, यथा—देवदत्तयज्ञदत्तवाढ्यावभिरूपौ प्रेक्षावन्तौ। देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्याये विशिष्टः, स्वाध्यायेनाधिक इति गम्यते। अन्ये तु गुणाः समाना भूयांसो वा, ते न विवक्षिता भवन्ति। यद्यपि चाभिन्नरूपमेव वाक्यद्वयमेतत्, तथापि प्रकरणादेः कुतश्चिदर्थभेदो गम्यते, यथा—आराच्छब्दे दूरान्तिकार्थभेदः। तत्र यदि निरवधारण आधिक्ये वर्त्तमानो

पदमञ्जरी

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्॥ विशिष्टशब्दोऽयमधिके वर्त्तते, तच्चाधिक्यं क्वचित्सावधारणम्, तद्यथा—देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः, स्वाध्यायेनैव विशिष्टोऽन्ये गुणाः समा इति गम्यते। क्वचिन्निरवधारणम्, तद्यथा—देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः, स्वाध्यायेन तावद्विशिष्टोऽन्ये गुणाः समा भूयांसो वा नैतन्निरूप्यते। वाक्यस्यैकरूपत्वेऽर्थप्रकरणादिना विशेषनिर्णयः। तत्र निरवधारणपक्षे—सिद्धं च तदभुक्तं चेत्यत्रापि स्यात्, क्तान्तयोः प्रकृतिभेदेऽपि नञ् तावदधिक इति विशिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात्, क्तेन सनञा नञित्येव वाच्यं स्यात्, अतः सावधारणपक्षमाश्रित्याह—**नञैव विशेषो यस्येति।** प्रकृत्यादिकमित्यादिशब्देन प्रत्ययोपसर्गयो-

भावबोधिनी

का तो 'कुगतिप्रादयः' (पा० सू० २।२।१८) से नित्य समास होता है—श्रेणीकृताः [अश्रेणयः श्रेणयः कृताः—यहाँ 'अभूततद्भाव अर्थ में च्वि प्रत्यय और उसका सर्वापहारी लोप करने के बाद 'च्वौ च' (पा० सू० ७।४।२६) इससे दीर्घ होने पर उक्त रूप बनता है।]

[श्रेण्यादिगण में पठित शब्द—]श्रेणि। एक। पूग। कुण्ड। राशि। विशिख। निचय। निधान। इन्द्र। देव। मुण्ड। भूत। श्रवण। वदान्य। अध्यापक। ब्राह्मण। क्षत्रिय। पटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण। कृपण। ये श्रेणि आदि हैं।

[कृतादिगण में पठित शब्द—] कृत। मित। मत। भूत। उक्त। समाज्ञात। समाम्नात। समाख्यात। सम्भावित। अवधारित। निराकृत। अवकल्पित। उपकृत। उपाकृत। ये कृत आदि है। [इस कृतादि को आकृतिगण माना गया है। अतः अपठित शब्दों के साथ भी समास देखा जाता है।]

विमर्श—च्वि प्रत्यय विकल्प से होता है। अतः जब च्वि प्रत्यय होता है तब तो 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' (पा० सू० १।४।६१) से गतिसंज्ञा और 'कुगतिप्रादयः' (पा० सू० २।२।१८) से नित्य समास और इत्व तथा दीर्घ आदि कार्य होते हैं—श्रेणीकृताः। एकीकृताः आदि। परन्तु जब च्वि नहीं होता है तब इस सूत्र से समास होता है। यहाँ दीर्घ आदि नहीं होते हैं—श्रेणिकृताः। एककृताः इसी के लिए यह सूत्र बनाया गया है ॥ ५९ ॥

नञ् के द्वारा ही जिसका विशेष = आधिक्य है और प्रकृति आदि सभी जिसके तुल्य हैं, वह नञ्विशिष्ट है [अर्थात् प्रकृति-प्रत्यय-उपसर्ग आदि सब बराबर हों केवल नञ् शब्द का प्रयोग अधिक हो उसे नञ्विशिष्ट समझना चाहिये] इस प्रकार के नञ्विशिष्ट समानाधिकरण क्तान्त शब्द के साथ नञ्रहित क्त-प्रत्ययान्त का समास होता है, वह तत्पुरुष होता है। उदा०—कृताकृतम्—कृतम् च अकृतम् च [यह विग्रह है। समास करने पर विभक्तिलोप आदि होने पर रूप सिद्ध होता है। समुदाय का कुछ अवयव किया गया और कुछ न किया गया ऐसा मानकर अर्थ समझना चाहिये।] पीतापीतम् [पीतं च अपीतं च-यह विग्रह है। पिया और न पिया बराबर] उदितानुदितम् [उदितं च अनुदितं

भुक्तम्। पीतापीतम्। उदितानुदितम्। नुडिटौ तद्भक्तत्वान्नैव भेदकौ। अशितानशितेन जीवति। क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते।

* **कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम्** * (म० भा० २.१.६० वा० ४)। **कृतापकृतम्। भुक्तविभुक्तम्। पीतविपीतम्। गतप्रत्यागतम्। यातानुयातम्। क्रयाक्रयिका। पुटापुटिका। फलाफलिका। मानोन्मानिका॥**

न्यासः

विशिष्टशब्दो गृह्येत, तदा सिद्धञ्च तदभुक्तञ्चेत्यत्रापि स्यात्, अस्त्यत्र नञाधिकं क्तान्तम्। तस्मात् सावधारण आधिक्ये वर्तमानं विशिष्टशब्दं परिगृह्याह—**नञेव विशेषो यस्येत्यादि। प्रकृत्यादिकमिति।** आदिशब्देन प्रत्ययोपसर्गयोः परिग्रहः। **अनञिति।** अविद्यमानो नञ् यस्मिन् क्तान्ते तदनञ्। **कृतञ्च तदकृतञ्चेति।** कथं पुनरेकमेव वस्तु कृतं स्यादकृतञ्च ? अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशाददोषः। कृतभागसम्बन्धात् कृतम्, अकृतभागसम्बन्धात् तदेवाकृतमित्युच्यते। अथ वा—यदर्थं कृतं तत्रासामर्थ्यादकृतम्, यथा—पुत्रकार्यासामर्थ्यात् पुत्रोऽप्यपुत्र इति। यदि नञेव विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिकं तुल्यं तेन समासः, एवं सति यस्य नुडप्यधिक इडागमो वा, तेन सह समासो न भवतीत्याह—**नुडिटावित्यादि।** यत्तु नञ्विशिष्टं क्तान्तं तद्भक्तौ नुडिटौ, अतस्तद्ग्रहणेन गृह्येते, अतो नास्य भेदकौ तौ। अभेदकावित्यर्थः। तेन तदधिकमपि नञ्विशिष्टमेव भवतीति तेन समासो भवत्येव। **अशितानशितेनेति।** 'तस्मान्नुडचि' इति नुट्। **क्लिष्टाक्लिशितेनेति।** 'क्लिशः क्त्वा-

पदमञ्जरी

ग्रहणम्। तत्र सिद्धं च तदभुक्तं चेति प्रकृतिरतुल्या, कर्त्तव्यमकृतमिति प्रत्ययः, प्रकृतं चानपकृतं चेत्युपसर्गः, एवं च पूर्वपदमपि क्तान्तमेव लभ्यत इत्याह—**अनञ्क्तान्तमिति।** अनञिति शक्यमकर्तुम्, न हि पूर्वपदे सनञि उत्तरपदे नञधिको भवति। **कृतं च तदकृतं चेति।** अवयवधर्मेणायं समुदायस्य व्यपदेशः, एकमेव च वस्त्वेकदेशकरणात्कृतं च भवत्येकदेशाकरणादकृतं चेति नात्र कश्चिद्विरोधः। यदि तर्हि सावधारणपक्ष आश्रीयते, एवं सति यस्य नुडपरोऽधिक इडागमो वा, तेन सह समासो न स्यादित्यत आह—**नुडिटाविति।** नुड्ग्रहणमागमोपलक्षणम्, न्यायस्य तुल्यत्वात्तेनच्छन्नाच्छन्नमिति तुगधिकस्यापि ग्रहणम्। **अशितानशितेनेति।** 'अश भोजने' (धा० पा० १५२३), 'तस्मान्नुडचि'। **क्लिष्टाक्लिशितेनेति।** 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति पक्षे इट्; तत्र नुट् प्रत्ययान्तभक्तः, इट् प्रत्ययभक्तस्तुक् नञ्भक्त इति सर्वेषामुत्तरपदेऽन्तर्भावः। इह तु छाताच्छितमिति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इतीत्वे कृते तेनाधिक्यात्समासो न प्राप्नोति ? अत्र केचिदाहुः—नुड्ग्रहणमर्थाभेदकस्य

भावबोधिनी

च—यह विग्रह है। उदित और अनुदित बराबर हो।] नुट् और इट् ये आगम उसके भक्त = भाग = अवयव ही होते हैं अतः भेदक नहीं माने जाते हैं। अशितानशितेन जीवति। [खाये, बिना खाये जीवित है। अशितेन च अनशितेन च—यह विग्रह है। यहाँ इट् आगम होने पर भी भेद नहीं माना जाता है।] क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते [क्लिष्टेन च अक्लिशितेन च—इस विग्रह में समास होता है। यहाँ क्लिश् धातु और क्त प्रत्यय दोनों में है। 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' पा० सू० ७।२।५०) इससे वैकल्पिक इट् होने के कारण दो रूप होते हैं। अतः इट् को भेदक नहीं माना जाता है। समास होता है।]

* कृत और अपकृत आदि का उपसंख्यान करना चाहिये।* कृतापकृतम् [कृतञ्च अपकृतम् च] भुक्तविभुक्तम् भुक्तं च विभुक्तं च] पीतविपीतम्। [पीतं च विपीतं च] गतप्रत्यागतम्। [गतं च प्रत्यागतं च] यातानुयातम् [यातं च अनुयातं च] क्रयाक्रयिका [क्रयश्च क्रयिका च] पुटापुटिका [पुटश्च पुटिका च] फलाफलिका [फलं च तद् फलिका च] मानोन्मानिका [मानं च तद् उन्मानिका च]।

* समानाधिकरण के अधिकार में शाकपार्थिव आदि शब्दों का उपसंख्यान और उत्तरपद का लोप कहना चाहिये।* शाकप्रधानः पार्थिवः [इस विग्रह में समास और उत्तरपद = प्रधान का लोप होने पर] शाकपार्थिवः।

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च (म० भा० २.१.६९ वा० ६)। **शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिवः। कुतपसौश्रुतः। अजातौल्वलिः**[१] ॥

न्यासः

निष्ठयोः' इति पक्षे इट्। अनञिति शक्यमकर्तुम्। यदि स नञ् समस्येत तदा नञ्विशिष्टता नोपपद्यते; द्वयोरपि नञ्सम्बन्धात्। तस्माद् नञ्विशिष्टग्रहणादेवानञ् समस्यत इत्येषोऽर्थो लभ्यत इत्यनञ्ग्रहणमनर्थकम्। तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्।

कृतापकृतादीनामित्यादि। कृतापकृतप्रभृतीनामुपसंख्यानम्=प्रतिपादनं कर्तव्यम्। तत्रेदं प्रतिपादनम्—बहुलग्रहणमिहानुवर्तते, तेन कृतापकृतादीनामपि समासो भवतीति। **कृतापकृतमिति**। तदेकदेशस्येष्टस्य करणात् कृतम्। अपकृतञ्च तदेकदेशस्यानभिमतस्य करणात्। **भुक्तविभुक्तमिति**। भुक्तं त्वभ्यवहृतत्वाद्, विभुक्तञ्चाशोभनत्वात्। विशब्दोऽत्राशोभनत्वं प्रतिपादयति विरूपवत्। अथ वा—भुक्तञ्च तदेकदेशस्याभ्यवहृतत्वाद्, विभुक्तञ्च विशेषेणाभ्यवहृतत्वाद् भुक्तविभुक्तम्। एवं **पीतविपीतम्**। गतञ्च तत् प्रत्यागतञ्चेति **गतप्रत्यागतम्**। यातञ्च तत् पूर्वमनुयातञ्च पश्चाद् **यातानुयातम्**। **क्रयाक्रयिकेति**। महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते, अल्पस्तु क्रयिकाशब्देन। क्रयावयवसम्बन्धात् क्रयः, क्रयिकावयवसम्बन्धात् क्रयिका, क्रयश्चासौ क्रयिका चेति क्रयाक्रयिका। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः। एवं पुटश्चासौ पुटिका चेति **पुटापुटिका**। फलञ्च तत्

पदमञ्जरी

विकारमात्रस्योपलक्षणम्, तेनेहापि समासो भवतीति। त्रातात्राणमित्यत्र तु निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकभावः, गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यारम्भः। पूर्वनिपातनियमार्थश्च—कृताकृतमित्येव यथा स्यात्, अकृतमिति मा भूत्।

कृतापकृतमिति। एकदेशस्येष्टस्य करणादेकदेशस्य चानिष्टस्य करणादेकमेव वस्तु कृतं च भवत्यपकृतं च। भुक्तं च तदभ्यवहृतत्वात्, विभुक्तं चाशोभनत्वाद्भुक्तविभुक्तम्, विशब्दोऽत्राशोभनत्वं द्योतयति विरूपवत्। एवं **पीतविपीतम्**। गमनम्=गतम्, प्रत्यागमनम्=प्रत्यागतम्, तत् क्षुण्णभुवा प्रत्यागमनेन सह चरितं गमनं **गतप्रत्यागतम्**, यातं च तदनुयातं च तदानीमेव पुनर्गमनात् **यातानुयातम्**। **क्रयाक्रयिकेति**। 'अल्पे' इति कप्रत्ययः, तदन्तश्च स्वभावात्स्त्रियां वर्त्तते। क्रयाक्रयिकेति 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः। महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते गोबलीवर्दन्यायेन। एवं **पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिकेति**।

शाकपार्थवादीनामिति। 'सिद्धये' इति शेषः। पृथोरपत्यं पार्थवः, केचित्पार्थिवेति पठन्ति, पृथिव्या

भावबोधिनी

[भोजन में जिसके शाक प्रधान होता है, ऐसा राजा] कुतपसौश्रुतः [कुतपवासाः सौश्रुतः—इस विग्रह में समास और वासस्' का लोप होता है।] अजातौल्वलिः [अजापण्यः तौल्वलिः—इस विग्रह में समास और पण्य का लोप होता है।]

विमर्श—जहाँ एक शब्द नञ्समासयुक्त हो और दूसरा नञ्रहित हो, शेष सभी बातें दोनों में समान ही होने पर समास होता है। आगम के रूप में इट् या नुट् के आ जाने पर भी भेद नहीं माना जाता है। अत एव जहाँ वैकल्पिक इट् आदि होता है वहाँ इट्-युक्त और इट्-रहित में भेद नहीं माना जाता है। इसलिये 'क्लिष्ट' और 'अक्लिशित' आदि का समास हो जाता है।

कृतापकृतम् = किया और बुरा किया। भुक्तविभुक्तम् = खाना बुरा खाना। पीतविपीतम् = पिया बुरा पिया। गतप्रत्यागतम् = गया और लौटा। यातानुयातम् = जाना और फिर लौटकर जाना। क्रयाक्रयिका = महान् क्रय

१. 'शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः। कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः। अजापण्यस्तौल्वलिरजातौल्वलिः। यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः' इति (म० भा०)।

४१२. सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥ (७४०)

सत्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट—इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। 'पूज्यमानैः' इति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते। सत्पुरुषः। महापुरुषः। परमपुरुषः। उत्तमपुरुषः। उत्कृष्टपुरुषः।

पूज्यमानैरिति किम् ? उत्कृष्टा गौः कर्दमात् ॥

न्यासः

फलिका चेति **फलाफलिका**। मानञ्च तदुन्मानिका चेति **मानोन्मानिका**। **समानाधिकरणाधिकार इत्यादि**। अत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। प्रतिपादनन्तु पूर्ववदेव ॥ ६० ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ पूज्यमानवचनैरिति वचनादित्यादि। पूज्यमानत्वं ह्येवमुत्तरपदस्य भवति यदि सदादयः पूजावचना भवन्ति, नान्यथा; तस्मात् पूज्यमानग्रहणात् सदादयः पूजावचना विज्ञायन्ते। अत एव सच्छब्देन शतृशानचोर्ग्रहणं न भवति, न हि तौ पूजामाहतुः। **उत्कृष्टा गौः कर्दमादिति**। उद्धृतेत्यर्थः। अथ कथं महाद्रुमः, महोदधिरिति समासः, न ह्यत्र पूजा गम्यते, किं तर्हि ? प्रमाणातिरेक उत्तरपदार्थस्य ? यद्यप्येवम्, तथापि बहुलग्रहणानुवृत्तेर्भविष्यति ॥ ६१ ॥

पदमञ्जरी

ईश्वरः पार्थिवः, 'तस्येश्वरः' इत्यत्र, तस्याभ्यवहार्येषु शाकं प्रियत्वात्प्रधानम्। तत्र साहचर्यादेव तद्व्यपदेशत्वलाभादुत्तरपदलोपो न वक्तव्यः। समासस्तु वक्तव्यः, गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य ॥ ६० ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ पूज्यमानैरिति वचनादिति। पूज्यमानस्य पूजापेक्षत्वादिति भावः। अत एव सदिति स्वरूपग्रहणं न शतृशानचोः, न हि तौ पूजामाहतुः। **उत्कृष्टो गौरिति**। उद्धृत इत्यर्थः। महाजनः, महोदधिरित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेषणं विशेष्येणेति समासः। वचनं तु गुणक्रियाशब्दैरपि समासे सदादीनामेव पूर्वनिपातनियमार्थम् ॥ ६१ ॥

भावबोधिनी

और अल्प क्रय। पुटापुटिका = [छोटी दोनिया बड़ी दोनिया] फलाफलिका = फल और छोटा फल। मानोन्मानिका = सम्मान और असम्मान, अथवा तौल और छोटी तौल।

भाष्य में शाकपार्थिवादि से सम्बद्ध वार्तिक 'वर्णो वर्णेन' (पा० सू० २।१।६८) सूत्र पर है परन्तु काशिकाकार ने प्रस्तुत सूत्र पर ही लिख दिया। इसका कोई स्पष्ट कारण नहीं दिखाई देता है। सिद्धान्तकौमुदी में भी यही स्थिति है। इस परिवर्तन के विषय में टीकाकार मौन हैं ॥ ६० ॥

सत, महत, परम, उतम, उत्कृष्ट—इन शब्दों का पूज्यमान = पूजा के योग्य अर्थवाचक शब्दों के साथ समास होता और वह तत्पुरुष होता है। 'पूज्यमानैः' ऐसा कहा जाने के कारण पूजावाचक सद् आदि का ज्ञान होता है। उदा०—सत्पुरुषः [सन् चासौ पुरुषश्च। सज्जन पुरुष] महापुरुषः [महान् चासौ पुरुषः।] परमपुरुषः। उत्तमपुरुषः। उत्कृष्टपुरुषः [इनमें पूज्यमान = पुरुष के साथ सत् आदि का समास होता है।]

पूज्यमान = पूजा के योग्यवाची शब्दों के साथ—इसका क्या प्रयोजन है ? उत्कृष्टा गौः कर्दमात् [कीचड़ से से निकाली गयी गाय। यहाँ 'गो' पूज्यमान नहीं है, और 'उत्कृष्ट' भी पूजावाचक नहीं है। अतः समास नहीं होता है]

विमर्श—इस सूत्र का कार्य 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' से सम्भव था। अतः पूर्वनिपात का नियम करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है ॥ ६१ ॥

४१३. वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥ (७४१)

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर—इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि **सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। 'पूज्यमानम्'** इति वचनाद् **वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्ते। गोवृन्दारकः, अश्ववृन्दारकः। गोनागः, अश्वनागः। गोकुञ्जरः, अश्वकुञ्जरः।**

पूज्यमानमिति किम् ? सुषीमो नागः ॥

४१४. कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥ (७४२)

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कतरकठः। कतरकालापः। कतमकठः। कतमकालापः।

न्यासः

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्। वृन्दारकादयो जातिशब्दाः। ते चोपमानत्वे सति पूजावचना भवन्ति। तत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्येवं सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमारम्भः। **'पूज्यमानम्' इति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्त इति।** न ह्यन्यथा पूज्यमानत्वमुपपद्यत इति भावः।

सुषीमो नाग इति। ननु च विशेषणं विशेष्येणेति वर्त्तते। न च नागादन्यः सुषीमोऽस्ति, संज्ञा ह्येषा नागस्यैव ? एवं तर्हि प्रत्युदाहरणदिगियं **वृत्तिकृता** दर्शिता। इदन्त्वत्र प्रत्युदाहरणम्—देवदत्तो नागो यस्मान्मूर्ख इति ॥ ६२ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पाद्येते इति। 'किंयत्तदोर्निर्धारणे' इत्यनुवर्तमाने 'वा बहूनाम्' इत्यादिना। स्यादेतत्—कतरशब्दविशेषणार्थं जातिपरिप्रश्नग्रहणमित्याह—**कतर-**

पदमञ्जरी

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ वृन्दारकशब्दो देवजातिवचनः, इतरौ हस्तिजातिवचनौ, तत्रोपमानत्वे सति पूजावचनता सम्भवति। तत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्सिद्धे समासे पूजायामेव यथा स्यान्निन्दायां मा भूदित्येवमर्थं वचनम्। इह मा भूत्—माणवकोऽयं नागो यस्मान्मूर्ख इति। सामान्यप्रयोगेऽपि यथा स्यादित्यन्ये। **सुषीम इति।** संज्ञेयं नागविशेषस्य। यद्येवम्, विशेषणं विशेष्येणेत्यधिकारादेवात्र न भविष्यति, न ह्यनागः सुषीमोऽस्ति ? सत्यम्; प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, माणवकोऽयं नाग इति प्रत्युदाहरणम् ॥ ६२ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ कतरकठ इति। 'गोत्रं च चरणैः सह' (म० भा० ४.१.६३) इति

भावबोधिनी

वृन्दारक, नाग और कुञ्जर—इन शब्दों के साथ पूज्यमानवाचक सुबन्त का समास होता है, वह तत्पुरुष समास होता है। 'पूज्यमान' [= पूजा के योग] इस वचन के कारण वृन्दारक आदि पूजावाची शब्दों का ही ग्रहण होता है। उदा०—गोवृन्दारकः [गौश्चासौ वृन्दारकश्च] सुन्दर गाय। अश्ववृन्दारकः [अश्वश्चासौ वृन्दारकश्च। सुन्दर अश्व।] गोनागः [गौश्चासौ नागश्च। सुन्दर गाय।] अश्वनागः [अश्वश्चासौ नागश्च। सुन्दर घोड़ा] गोकुञ्जरः [गौश्चासौ कुञ्जरश्च। अच्छी गाय] अश्वकुञ्जरः [अश्वश्चासौ कुञ्जरश्च। अच्छा घोड़ा]

पूज्यमान—इसका क्या प्रयोजन है ? सुषीमो नागः। सुषीम नाग। सुषीम यह नागविशेष की संज्ञा है। अतः पूज्यमानवाची नहीं हैं।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र विशेष्य = पूज्यमानवाचक के पूर्वनिपात के लिये है। प्रत्युदाहरण के विषय में न्यास एवं पदमञ्जरी में असन्तोष व्यक्त करते हुए 'माणवकोऽयं नागः' यह प्रत्युदाहरण प्रस्तुत किया गया है ॥ ६२ ॥

जातिपरिप्रश्न = जातिविषयक विविध प्रश्न अर्थ में वर्तमान = प्रयुक्त कतर और कतम शब्दों का समर्थ सुबन्त के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है। उदा०—कतरकठः। [कतरः कठः—इस विग्रह में

ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन ? एवं तह्येतज्ज्ञापयति—कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्त्तत इति। तथा च प्रत्युदाहरणम्—कतरो भवतोर्देवदत्तः। कतमो भवतां देवदत्तः॥

४१५. किं क्षेपे ॥ ६४ ॥ (७४३)

'किम्' इत्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। किंराजा, यो न

न्यासः

शब्दोऽपीत्यादि। तदेव ज्ञापयतीति। यदि तर्हि कतमशब्दो जातिपरिप्रश्न एव वर्तमानो गृह्यते, जातिपरिप्रश्नग्रहणमनर्थकं स्यात्, विनापि तेन यथोक्तया नीत्या कतरकतमशब्दौ जातिपरिप्रश्न एव वर्तमानौ ग्रहीष्येते। **तथा चेत्यादि।** यत एव कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्नादन्यत्रापि वृत्तिः, एवञ्च कृत्वा भवतां देवदत्तः कतम इति प्रत्युदाहरणमुपपद्यते। अन्यथा तन्नोपपद्येत; तस्य जातिपरिप्रश्नादन्यत्राप्रवृत्तेः ॥ ६३ ॥

किं क्षेपे ॥ किंसखेति। 'अनङ् सौ' इत्यनङादेशः। अथ **किंराजेत्यादौ** 'राजाहः सखिभ्यष्टच्'

पदमञ्जरी

जातिः। तथा च प्रत्युदाहरणं भवतीतिपूर्ववृत्तिषूपन्यस्त मिति[1] शेषः ॥६३-६४॥

भावबोधिनी

समास होता है। इन दोनों में कौन कठ है ?] कतरकालापः [कतरः कालापः—इस विग्रह में समास होता है। इन दोनों में कौन कालाप है ?] कतमकठः [कतमः कठः—इस विग्रह में समास होता है। एषु कतमः कठः—यह विग्रह है। इन सबमें कौन कठ है ?] कतमकालापः [एषु कतमः कालापः —यह विग्रह है। इन सबमें कौन कालाप है ?]

[शंका]—कतम शब्द तो जातिविषयक प्रश्न के विषय में ही व्युत्पादित है, साहचर्यवश कतर शब्द भी इसी प्रकार जातिविषयक अर्थ में ही लिया जायगा, अतः जातिपरिप्रश्न-जातिविषयक प्रश्न—इसके ग्रहण का क्या लाभ ? [समाधान]—यदि ऐसी बात है तो यह ज्ञापित करता है—कतम शब्द अन्य अर्थ में भी प्रयुक्त होता है। जैसा कि प्रत्युदाहरण है—कतरो भवतोः देवदत्तः—[आप दोनों में कौन-सा देवदत्त है ?] भवतां कतमः देवद : [आप लोगों में कौन-सा देवदत्त है ?]

विमर्श—'कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' (पा० सू० ५।३।९२) से दो के मध्य में एक के निर्धारण में किम्, यत् और तत्—इन प्रातिपदिकों से डतरच् प्रत्यय होता है। 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' (पा० सू० ५।३।९३) बहुतों के बीच में एक के निर्धारण में जातिपरिप्रश्न-विषयक किम्, यत्, तत्—इन शब्दों से डतमच् प्रत्यय होता है। प्रथम सूत्र से 'कतरः' बनता है और दूसरे सूत्र से कतमः। जातिविषयक विविध प्रश्नों के सम्बन्ध से कतम शब्द बना है। यहाँ सूत्र में कतम के साथ प्रयुक्त 'कतर' शब्द का भी यही अर्थ समझना चाहिये। इस स्थिति में यह शंका होती है कि जब ये शब्द जातिपरिप्रश्न अर्थ में ही व्युत्पन्न किये गये हैं, तब यहाँ सूत्र में 'जातिपरिप्रश्न' के ग्रहण का क्या प्रयोजन ? जातिविषयक विविध प्रश्न से भिन्न अर्थ में भी इन शब्दों का प्रयोग होता है इसके लिये जातिपरिप्रश्न का ग्रहण है। जैसे—भवतोः कतरः देवदत्तः, भवतां कतमः देवदत्तः।

इस सूत्र में पारिभाषिक जाति का ग्रहण है। (१) आकृतिग्रहणा जातिः, (२) लिङ्गानां न च सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या, (३) गोत्रं च चरणैः सह ॥ (म० भा०)।

इस श्लोक में जाति के तृतीय लक्षण के अनुसार गोत्र = अपत्य और चरण-वेदशाखाध्याताओं को भी जाति माना गया है। इसलिये कठ और कलाप शाखाओं को पढ़ने वाले भी जाति के अन्तर्गत हैं। इसी आधार पर यहाँ जातिपरिप्रश्न लिया गया है ॥ ६३ ॥

क्षेप = निन्दा गम्यमान रहने पर 'किम्' इसका सुबन्त शब्द के साथ समास होता है। और वह तत्पुरुष होता है। उदा०—[कुत्सितः राजा इस विग्रह में यह बनता है] किं राजा, यो न रक्षति [जो रक्षा नहीं करता है, वह कुत्सित

१. प्रकृतसूत्रे तत्त्वबोधिनी—'तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भवतोर्देवदत्तः। कतमो भवतां देवदत्त इति'।

रक्षति । किंसखा, योऽभिद्रुह्यति । किंगौः, यो न वहति । 'किमः क्षेपे' [४।५।७०] इति समासान्तो न भवति । क्षेप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ॥

४१६. पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥ (७४४)

उभयव्यञ्जना 'पोटा' इत्यभिधीयते[1] । गृष्टिः = एकवारप्रसूता । धेनुः = प्रत्यग्रप्रसूता । वशा = वन्ध्या । वेहद् = गर्भपातिनी । बष्कयणी = तरुणवत्सा । पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते,

न्यासः

'गोरतद्धितलुकि' इति टच् समासान्तः कस्मान्न भवतीत्याह—**किमः क्षेप इत्यादि ।** अत्र 'न पूजनात्' इत्यतः 'न' इत्यनुवर्तते ॥ ६४ ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ विशेषणमित्यादिना समासे प्राप्ते वचनमिदं परनिपातार्थम् । गुणशब्दा ह्येते । तत्र यदि तेन समासः स्यात् तदैषां पूर्वनिपातः

पदमञ्जरी

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ उभयव्यञ्जनेति । व्यज्यतेऽनेन स्त्रीत्वादिकमिति व्यञ्जनम् = स्तनादि, उभयोः स्त्रीपुंसयोर्व्यञ्जनं यस्याः सा तथोक्ता नपुंसके पोटेत्यर्थः ।

पोटाशब्दस्तु तत्रापि स्त्रीत्वयुक्तः प्रवर्तते ।
शब्दानां चित्रशक्तित्वात् षण्डशब्दो यथा पुमान् ॥

भावबोधिनी

राजा है ।] किंसखा, योऽभिद्रुह्यति [वह कैसा मित्र है जो द्रोह करता है ।] किंगौः, यो न वहति । [वह कैसा बैल है, जो बोझा नहीं ढोता है ।] [इनमें समास करने का फल है—] 'किमः क्षेपे' (पा० सू० ४।५।७०) इस सूत्र से समासान्त (टच्) प्रत्यय नहीं होता है ।

क्षेप = निन्दा की प्रतीति में—इसका क्या फल है ? को राजा पाटलिपुत्रे ? [पटना में कौन राजा है ? यह सामान्य प्रश्न है । निन्दा अर्थ की प्रतीति नहीं है । अतः समास नहीं होता है ।] ॥ ६४ ॥

स्त्री और पुरुष इन दोनों के अभिव्यञ्जक चिह्न जिसमें हों अर्थात् हिजड़ा 'पोटा' ऐसा कहा जाता है । गृष्टि = एक बार ही प्रसव करने वाली, बच्चा पैदा करने वाली । धेनु = शीघ्र बच्चा पैदा कर चुकने वाली, ब्याने वाली । वशा = बन्ध्या । वेहद् = गर्भ गिरा देने वाली । बष्कयणी = जवान बच्चे वाली । पोटा—आदि के साथ जातिवाचक सुबन्त शब्द का समास होता है, वह तत्पुरुष समास होता है । उदा०—इभपोटा [इभा चासौ पोटा च हिजड़ी हथिनी] इभयुवतिः [जवान हथिनी] अग्निस्तोकः [थोड़ी आग] उदश्वित्कतिपयम् [कुछ मट्ठा = तक्र] गोगृष्टिः [एक बार ब्यायी = प्रसूता गाय] । गोधेनुः [तत्काल ब्याई = बच्चा पैदा कर चुकने वाली गाय] । गोवशा [बन्ध्या गाय] । गोवेहत् [गर्भ गिरानेवाली गाय] गोवष्कयणी [जिसका बछड़ा जवान हो चुका है ऐसी गाय] कठप्रवक्ता [कठ जो प्रवक्ता = व्याख्याता है] कठश्रोत्रियः [कठ जो श्रोत्रिय है ।] कठाध्यापक [कठ जो अध्यापक है] । कठधूर्तः [कठ जो धूर्त है] [कठ शब्द कठ शाखाध्यायी का वाचक है ।]

जातिवाचक—यह किस लिये है ? देवदत्तः प्रवक्ता । [देवदत्त जो प्रवचन करने वाला । यहाँ देवदत्त जातिवाची नहीं, व्यक्तिवाची है ।] धूर्त शब्द का ग्रहण अकुत्सा अर्थ के लिये है ।

---

१. युवतिर्नवयोवना स्त्री । स्तोकमल्पपर्यायः । कतिपयं च—इत्यधिकं क्वचित्

तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः ।

जातिरिति किम् ? देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

४१७. प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥ (७४७)

'जातिः' इति वर्त्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतल्लिकादयः, ते चाविष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमर्चिच्चका । अश्वमर्चिका ।

न्यासः

प्रसज्येत । अथ धूर्तग्रहणं किमर्थम्, यावता कुत्सनशब्दोऽयम्, 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्येवं समासः सिद्धः ? इत्याह—**धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थमिति ।** शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति समासो विहितः । अयं तु जातेः स्वयमकुत्सिताया धूर्तसम्बन्धे विवक्षिते समासो विज्ञायते, न कुत्सायाम् ॥ ६५ ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्त इति । त्रिप्रकारा हि प्रशंसाशब्दाः—केचिज्जातिशब्दाः परार्थे प्रयुज्यमानाः प्रशंसामाचक्षते, यथा—सिंहो देवदत्त इति; केचिद् गुणशब्दा गुणगुणिसम्बन्धेन प्रशंसावचना भवन्ति, यथा—रमणीयो ग्रामः, शोभनः पाचक इति; केचिद्रूढिशब्दा मतल्लिकादयः; तेषां प्रशंसैव शब्दार्थः । तदिह वचनग्रहणात् प्रशंसायामेव ये वर्त्तन्ते ते गृह्यन्ते रूढिशब्दाः । **गोप्रकाण्डमिति ।**

पदमञ्जरी

धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थमिति । कुत्सायां तु 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति सिद्धमिति भावः । **तत्र कठधूर्त्त इति ।** यः कठः स धूर्त्त इत्यर्थः, न तु कठत्वं कुत्स्यते ॥ ६५ ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्त इति ।

प्रशंसयेति वक्तव्ये वचनग्रहणादिह ।
ग्रहणं रूढिशब्दानां प्रशंसामात्रवाचिनाम् ॥

तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः, ये च जातिशब्दाः सन्तः परत्र प्रयोगात्प्रशंसां गमयन्ति—सिंहो माणवक इति, ते सर्वे व्युदस्ता भवन्ति । **मतल्लिकादय इति ।**

भावबोधिनी

विमर्श—इस सूत्र में पठित शब्दों का परनिपात करने के लिये यह सूत्र है । अन्यथा 'विशेषणं विशेष्येण' (पा० सू० २।१।५७) से समास करने पर इनका पूर्वनिपात हो जाता । वेदशाखाध्यायी होने से कठ शब्द भी जातिवाची है । धूर्त शब्द कुत्सा से भिन्न अर्थात् प्रवृत्तिनिमित्त की कुत्सा में नहीं समास के लिये 'धूर्त' है । पोटा शब्द यद्यपि स्त्री और पुरुष दोनों के चिह्नों से युक्त अर्थ का वाचक है । किन्तु शब्द-शक्ति-स्वभाववश यह स्त्रीलिङ्ग में ही प्रयुक्त होता है । प्रमाणार्थ पदमंजरी देखनी चाहिये ॥ ६५ ॥

'जातिः' इसकी अनुवृत्ति होती है । जातिवाचक सुबन्त शब्द का प्रशंसावाचक शब्दों के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष होता है । मतल्लिका आदि प्रशंसावाचक रूढ़ शब्दों का ही ग्रहण होता है, ये आविष्टलिङ्ग वाले = नियतलिङ्ग वाले होने के कारण, भिन्नलिङ्ग वाले भी जाति शब्द के रहने पर, अपने लिङ्ग को लिये हुए ही समानाधिकरण = समानार्थवाचक होते हैं । उदा० = गोप्रकाण्डम् [गौश्चासौ प्रकाण्डं च । प्रशस्त गाय] । अश्वप्रकाण्डम् [अश्वश्चासौ प्रकाण्डं च, प्रशस्त घोड़ा] गोमतल्लिका [गौश्चासौ मतल्लिका च । सुन्दर गाय] । अश्वमतल्लिका [अच्छा घोड़ा] गोमर्चिका [गौश्चासौ मर्चिका । सुन्दर गाय] अश्वमर्चिका [सुन्दर घोड़ा ।]

जातिवाचक—इसका क्या प्रयोजन है ? कुमारी मतल्लिका [कुमारी जातिवाचक नहीं अवस्थावाचक है ।]

जातिरिति किम् ? कुमारी मतल्लिका ॥

४१८. युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥ (४८७)

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । 'जरतीभिः' इति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः युव-

न्यासः

शोभनः प्रशस्तो गौरित्यर्थः । योगविभागोऽसन्देहार्थः । यदि पूर्वयोग एव प्रशंसावचना गृह्येरन्, तदा सन्देहः स्यात्—किं पोटादिभिः प्रत्येकं वचनमभिसम्बध्यते ? अथ प्रशंसयेति ? पोटादिभिः सम्बन्धे तत्पर्यायैरपि समासः स्यात् ॥ ६६ ॥

युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ खलत्यादिभिः समानाधिकरणैरित्यादि । यद्येवम्, किमर्थं जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः, जरद्भिरित्येवं नाम निर्देशः कर्त्तव्यः स्यात्, न हि जरतीशब्देन स्त्रीलिङ्गेन युवशब्दस्य पुंलिङ्गस्य सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इत्याह—**जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गेन निर्देश इत्यादि ।** कथं पुनरनेन निर्देशेनैषा परिभाषा शक्यते ज्ञापयितुम् ? यद्येषा परिभाषा न स्यात् तदा जरतीभिरित्येवं निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तथा च समानाधिकरणाधिकारात् समानाधिकरणेन जरतीशब्देनायं समासो विज्ञायते । न च तेन स्त्रीलिङ्गेन पुंसि वर्त्तमानस्य युवशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति, तदेष निर्देशः कथमर्थवान् भवति ?

पदमञ्जरी

'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः (१.३.३६) । **आविष्टलिङ्गत्वादिति ।** नियतलिङ्गत्वादित्यर्थः । **स्वालिङ्गोपादाना इति ।** स्वस्यैव लिङ्गस्योपादानं येषु ते तथोक्ताः । **'प्रशंसावचनपोटायुवति'** इत्येकयोगे कर्त्तव्ये योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥ ६६ ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ संज्ञायूनो ग्रहणे गार्ग्यायणः खलतिरित्यादावेव तु स्यान्न च तस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यम् । न च गार्ग्यायणी युवतिरस्ति; स्त्रियां युवसंज्ञाप्रतिषेधात्, अतो युवेति स्वरूपग्रहणमित्याह—**युवशब्द इति । खलत्यादिभिः समानाधिकरणैरिति ।** कथं पुनर्युवशब्दस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यं पुंलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेनेति, तत्राह—**स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति ।** अस्यां हि परिभाषायां सत्यां युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्यापि ग्रहणादुपपद्यते युवतिजरतीशब्दयोः सामानाधिकरण्यम्, असत्यां तु नोपपद्यत इत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञायते । **युवखलतीति ।** 'कृदिकारादक्तिनः' (ग० सू० ५०), सर्वतोऽक्तिन्नर्था-

भावबोधिनी

विमर्श—प्रशंसावाची शब्द तीन प्रकार के होते हैं—(१) जातिवाची जैसे–सिंहो देवदत्तः । (२) गुण शब्द—जैसे रमणीयः ग्रामः । (३) रूढ़ शब्द, जैसे—मतल्लिका आदि । यहाँ 'प्रशंसावचनैः' में वचन का ग्रहण करने के कारण रूढ शब्दों का ही ग्रहण होता है । कोशों में इन रूढ शब्दों का उल्लेख है ॥ ६६ ॥

खलति आदि समानाधिकरण शब्दों के साथ 'युवन्' शब्द का समास होता है । 'जरतीभिः' ऐसा स्त्रीलिङ्ग से निर्देश 'प्रातिपदिक के ग्रहण में लिङ्गविशिष्ट का भी ग्रहण होता है' इस [परिभाषा] को ज्ञापित करने के लिये है । उदा०—युवा खलतिः—इस विग्रह में—युवखलतिः । [नौजवान गंजा पुरुष] युवतिः खलती—युवखलती]नवयुवती गंजी] । युवा पलितः—[इस विग्रह में] युवपलितः [नौजवान सफेद बालों वाला पुरुष] युवतिः पलिता—युवपलिता [नौजवान सफेद वालों वाली स्त्री] युवावलिनः—युववलिनः [नौजवान झुरियों वाला पुरुष] युवतिः वलिना—युववलिना [नौजवान झुरियों वाली स्त्री] । युवा जरन्—युवजरन् [जवानी में ही बूढ़ा पुरुष] । युवतिः जरती—युवजरती [जवानी में ही बूढ़ी स्त्री] ।

विमर्श—इस सूत्र में 'जरती' इस स्त्रीप्रत्ययविशिष्टनिर्देश करने का विशेष प्रयोजन है 'जहाँ प्रातिपदिक

खलतिः। युवतिः खलती युवखलती। युवा पलितः युवपलितः। युवतिः पलिता युवपलिता। युवा वलिनः युववलिनः। युवतिर्वलिना युववलिना। युवा जरन् युवजरन्। युवतिर्जरती युवजरती॥

४१९. कृत्यतुल्याख्या अजात्या॥ ६८॥ (७४९)

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। **भोज्योष्णम्। भोज्यलवणम्। पानीयशीतम्। तुल्याख्याः—तुल्यश्वेतः। तुल्यमहान्। सदृशश्वेतः। सदृशमहान्।**

न्यासः

यद्येषा परिभाषाऽवतिष्ठते, तस्यां हि सत्यां युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्य ग्रहणं भवतीत्युपपद्यते। युवति-जरतीशब्दयोः सामानाधिकरण्यम्, तस्मिंश्च सति तयोः समासः। तदेवं जरतीभिरिति निर्देशो ज्ञापयति—एषा परिभाषास्तीति। नन्वेवमपि जरत्या समास उच्यमाने जरता न प्राप्नोति—युवजरन्निति? नैष दोषः; वृत्त्य-न्तरे हि जरद्भिरिति पठ्यते। उभयथाप्याचार्येण शिष्याः प्रतिपादिता इत्युभयं सिध्यति॥ ६७॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या॥ तुल्यपर्यायाश्चेति। अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते? एवं मन्यते—कृत्य इत्यर्थग्रहणम्; अतस्तत्साहचर्यात् तुल्य इत्यर्थस्यैव ग्रहणं युक्तम्, तत्रार्थे कार्यासम्भवात् तद्वाचिनां समासो विज्ञायत इत्याख्याग्रहणं तुल्यनामधेयपरिग्रहार्थम्, अन्यथा गौर्वाहीक इत्यत्रापि स्यात्; गोशब्दस्येह सादृश्यार्थ-त्वात्। सर्वे एव हि शब्दा परपदार्थे प्रयुज्यमानाः सादृश्यं गमयन्ति। आख्याग्रहणे तु क्रियमाणे गोशब्दोऽत्र तुल्यनामधेयं न भवतीति समासाभावः। भोज्योष्णमित्यादावुष्णादयः शब्दा गुणवचनाः; तत्रासत्यस्मिन् योगे विशेषणसमासे सति तेषां पूर्वनिपातः स्यात्। अतः परनिपातार्थ आरम्भः। **तुल्यमहानिति।** यद्यप्यत्र 'सन्महत्'

पदमञ्जरी

दित्येके' (ग० सू० ५१, इति ङीष्। वलिशब्दः पामादिः। **युवजरन्निति। जरद्भिरित्यपि** पाठः केनचिदाचार्येण बोधित इति पुंल्लिङ्गेनापि समासो भवतीति भावः। **युवतिर्जरतीति।** कथं विरुद्धवाचिनोः सामानाधिकरण्यम्, अन्योऽन्यधर्मोपलम्भात्तद्रूपत्वारोपाद्भविष्यति। यद्येवम्, विभिन्नलिङ्गयोरप्येवमेव सामानाधिकरण्यसम्भवात् कथं परिभाषा ज्ञाप्यत इति चिन्त्यम्; युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम्, अनियमो हि गुणशब्द-त्वात्स्यात्॥ ६७॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या॥ तुल्यपर्यायाश्चेति। आख्याग्रहणं स्वरूपनिराकरणार्थमिति भावः।

भावबोधिनी

शब्दों का ग्रहण होता है वहाँ लिङ्गविशिष्ट का भी ग्रहण होता है।' अतः 'युवा' से स्त्रीलिङ्ग 'युवति' का भी ग्रहण होता है। इसीलिये इसके उदाहरणों में पुंल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग दोनों का समावेश किया गया है।

यद्यपि यौवन और वार्धक्य एक साथ नहीं रह सकते परन्तु कभी-कभी परिस्थितिविशेष से स्वास्थ्यविकृत हो जाने पर एक ही व्यक्ति में इन दोनों का दर्शन होता है। अतः उदाहरण संभव है।

'युवा' शब्द का पूर्वनिपात करने के लिये इस सूत्र की उपयोगिता है॥ ६७॥

कृत्यप्रत्ययान्त और तुल्यार्थवाचक सुबन्त शब्दों का जातिभिन्नवाचक सुबन्त शब्द के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष होता है। उदा०—भोज्योष्णम् [खाने योग्य गरम पदार्थ। भोज्यं च तद् उष्णञ्च] भोज्यलवणम् [खाने योग्य नमकीन पदार्थ। भोज्यं च तत् लवणञ्च।] पानीयशीतम् [पीने योग्य शीतल पदार्थ। पानीयं च तत् शीतम्] [यहाँ भुज्+ण्यत्=भोज्य, पा+अनीयर्=पानीय शब्द कृत्य प्रत्ययान्त हैं। उष्ण और शीत ये गुणवाची हैं। अतः समास होता है।]

तुल्य के पर्यायवाचक—तुल्यश्वेतः [तुल्यश्चासौ श्वेतः। बराबर सफेद] तुल्यमहान् [तुल्यश्चासौ महान् च। बराबर महान्] सदृशश्वेतः [सदृशश्चासौ श्वेतश्च। बराबर सफेद।] सदृशमहान् [सदृशश्चासौ महान् च। बरबार

अजात्येति किम् ? भोज्य ओदनः ॥

४२०. वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥ (७५०)

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च

न्यासः

इत्यादिना समासः प्राप्नोति, तथापि परत्वादनेनैव भवति। तुल्याख्यायामस्यावकाशः—तुल्यश्वेत इति, तस्य चातुल्याख्यायामवकाशः—महापुरुष इति। **भोज्य ओदन इति।** ओदनशब्दोऽत्र जातिवचनः ॥ ६८ ॥

वर्णो वर्णेन ॥ 'विशेषणं विशेष्येण' इति वर्त्तते। तत्र यदि द्वयोरपि वर्णशब्दयोः स्वरूपग्रहणमिह स्याद्, विशेषणविशेष्यभावो नोपपद्येत; अभिन्नार्थत्वात्। न हि तदेव देवदत्तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं चोपपद्यते। अथाप्येकस्य स्वरूपग्रहणं स्यात्, अपरस्यार्थग्रहणम्? एवमप्येकः सामान्यवाची स्याद् वर्णशब्दः, द्वितीयस्तु विशेषवाची कृष्णादिशब्दः; ततश्च प्रत्येकं विशेषणत्वं विशेष्यत्वञ्च न स्यात्। यत्र च तदुभयमस्ति तत्र समास इति प्रागुभयग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। तस्मादुभयत्राप्यर्थग्रहणं विज्ञायत इत्याह—**वर्णविशेषवाचीत्यादि। कृष्णसारङ्गः, लोहितसारङ्ग इति।** ननु च कृष्णशब्दो लोहितशब्दश्चावयवे वर्त्तते, सारङ्गशब्दस्तु समुदाये, यथा—शबलशब्दः, तत् कथमवयववृत्तेः कृष्णादिशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गादिशब्देन सामाना-

पदमञ्जरी

भोज्योष्णादावनियमे प्राप्ते पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम्। **तुल्यमहानिति।** 'सन्महत्' इत्यस्याकृत्यतुल्याख्येषु सावकाशत्वात्कृत्यतुल्याख्येषु परत्वादयमेव समासो युक्त इति भावः। **भोज्य ओदन इति।** प्रतिषेधसामर्थ्याद् विशेषणमित्यपि न भवति ॥ ६८ ॥

वर्णो वर्णेन ॥ 'विशेषणं विशेष्येण' इति वर्त्तते, तत्र—

द्वयोः स्वरूपग्रहणे न विशेषणता भवेत्।
वर्णश्चासौ वर्ण इति किं व्यावृत्तम्? किमन्वितम्?
अथैकत्र विशेषाणां रूपस्यान्यत्र च ग्रहः?
शुक्लश्चासौ वर्ण इति न स्यात्, वर्णो विशेषणम् ॥

शुक्लस्य वर्णत्वाव्यभिचारात्, तस्मादुभयत्र विशेषग्रहणमित्याह—**वर्णविशेषवाचीत्यादि। कृष्णसारङ्ग इत्यादि।** नानावर्णसमाहारः सारङ्गः, तथा शबलः, तस्य वर्णान्तरसमाहारेऽपि भावात्कार्ष्ण्यान्वयो नियतो न स्यादिति कृष्णो विशेषणम्। एवं लोहितशब्देऽपि द्रष्टव्यम्। ननु च कृष्णशब्दोऽत्रावयवे वर्त्तते, न

भावबोधिनी

महान्] 'जातिवाचक के साथ नहीं'—इसका क्या फल है? भोज्य ओदनः [खाने योग्य चावल। यहाँ ओदन यह जातिवाचक है। अतः समास नहीं होता है]।

विमर्श—भोज्य आदि शब्दों के पूर्वनिपात का नियम करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है। आख्या शब्द के कारण केवल 'तुल्य' का नहीं अपितु इसके पर्याय शब्दों का भी ग्रहण होता है ॥ ६८ ॥

वर्ण = रंग विशेष के वाचक सुबन्त शब्द का वर्ण = रंगविशेष के वाचक, समानाधिकरण सुबन्त के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है। उदा०—कृष्णसारङ्गः [कृष्णश्चासौ सारङ्गश्च। काला और चितकबरा] लोहितसारङ्गः [लोहितश्चासौ सारङ्गश्च। लाल और चितकबरा।] कृष्णशबलः [कृष्णश्चासौ शबलश्च।

समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

न्यासः

धिकरण्यमित्याह—**अवयवद्वारेणेत्यादि** । कृष्णशब्दः उपलक्षणम् । लोहितशब्दोऽप्येवमेव समानाधिकरणो भवति । कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाय एव कृष्ण इत्युच्यते, लोहितावयवसम्बन्धाल्लोहित इति । अत एव गौणत्वादत्र सामानाधिकरण्यस्य 'विशेषणं विशेष्येण' इत्यादिना समासो न प्राप्नोतीतीदमारभ्यते । अथ सारङ्गशब्दस्यापि पक्षे पूर्वनिपातः कस्मान्न भवति ? अनुपसर्जनत्वात् । उक्तं ह्येतद्—उपसर्जनमिति महत्याः संज्ञायाः करणमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेतेति । तेनाप्रधानमुपसर्जनमिति । न चात्र समुदायोऽप्रधानम्, किं तर्हि ? प्रधानमेव । अवयवानान्तु तदर्थत्वादप्राधान्यम् । अतोऽवयववचनस्यैव कृष्णशब्दादेरुपसर्जनत्वम्, न समुदायवचनस्य सारङ्गादिशब्दस्य ॥ ६९ ॥

पदमञ्जरी

समुदाये; तस्य सारङ्गत्वात्, तत्कथमवयववृत्तेः कृष्णशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गशब्देन समानाधिकरण्यमत आह—**अवयवद्वारेणेत्यादि** । कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाय एव कृष्ण उच्यत इत्यर्थः । अत एवात्र गौणं सामानाधिकरण्यमिति सूत्रारम्भः । ननु 'तृतीया तत्कृतेन' इत्येवात्र सिद्धः समासः, कथम् ? सारङ्गशब्दो गुणवचनः सारङ्गत्वं कृष्णावयवकृतमित्यस्त्येव सिद्धिः; यत्रायमप्यर्थः—'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न वक्तव्यो भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्येव सिद्धत्वात्, तदवश्यं वक्तव्यमेतत्प्रतिषेधार्थम्, इह मा भूत्—कृष्णैतो लोहितैत इति । इदं तु न वक्तव्यम् ? इदमपि वक्तव्यम्, इहापि यथा स्यात्—शुक्लबभ्रुः कृष्णशुक्लः हरितशुक्लः बभ्रुकपिलः, यस्य कश्चिदवयवः शुक्लः कश्चिद् बभ्रुः स समुदायोऽवयवशब्दाभ्यां तथोच्यत इति नात्र तत्कृतत्वसंभवः । अत्र कृष्णसारङ्गः इत्यादौ यत्रैकोऽवयवशब्दः, अपरः समुदायशब्दः, तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः । द्वयोस्त्ववयवशब्दयोः पर्याय इति द्रष्टव्यम् । इह यस्मिन् प्रयोगे वीरैः पुरुषैस्तद्वान् ग्रामः प्रतिपादयितुमिष्टस्तत्र प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या—वीराः पुरुषा अस्मिन्सन्तीति वीरपुरुषो ग्राम इति बहुव्रीहिरेव नित्यं यथा स्यात्; अन्यथा पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे वीराः वीरपुरुषा इति कर्मधारये कृते पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां मत्वर्थीये सति वीरपुरुषवान् ग्राम इत्याद्यनिष्टमपि कदाचिदनुषज्येत । सर्वशब्दस्य त्वकारान्तैः कर्मधारयोऽपीष्यते । तस्माच्च मत्वर्थविवक्षायाम् 'अत इनिठनौ' इति ठनं बाधित्वा इनिरेव भवतीति वक्तव्यम्—सर्वं धनं सर्वधनं तदस्यास्तीति सर्वधनी सर्वबीजी, सर्वकेशी । यत्र कर्मधारयो जातिविशेषवचनः, तत्र कर्मधारयान्मत्वर्थीयो भवति—कृष्णसर्पवान्वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः, गौरखरवदरण्यम्, गौरमृगवदिति । न हि बहुव्रीहिणा तज्जात्या तद्वत्त्वं शक्यं प्रतिपादयितुम् ॥ ६९ ॥

भावबोधिनी

काला और चितकबरा] लोहितशबलः [लोहितश्चासौ शबलश्च । लाल और चितकबरा ।] अवयव के माध्यम से कृष्ण शब्द समुदाय अर्थ में वर्तमान होता हुआ समानाधिकरण होता है ।

विमर्श—अनेक वर्ण एक साथ रहने पर समुदाय को 'सारङ्ग' और 'शबल' कहा जाता है । इनमें कृष्ण और लोहित तो अवयव होते हैं । इस प्रकार अवयववाचक कृष्ण और लोहित का समुदायवाचक सारंग और शबल के साथ किस प्रकार सामानाधिकरण्य होता है—इस शंका का समाधान यह है कि अवयव के माध्यम से इनको भी समुदायवाचक मान लिया जाता है इस प्रकार गौण सामानाधिकरण्य मानकर सूत्र की प्रवृत्ति होती है ॥ ६९ ॥

४२१. कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥ (७५२)

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। येऽत्र स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते—श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिंगः एव कुमारशब्दः समस्यते। ये तु पुँल्लिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरुभयथा; 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' (व्या० परि० २५) इति। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा।

श्रमणा। प्रव्रजिता। कुलटा। गर्भिणी। तापसी। दासी। बन्धकी। अध्यापक। अभिरूपक। पण्डित। पटु। मृदु। कुशल। चपल। निपुण॥

४२२. चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥ (७५३)

चतुष्पाद्वाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। गोगर्भिणी। अजागर्भिणी॥

न्यासः

कुमारः श्रमणादिभिः॥ तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारीशब्दः समस्यत इति। न तु पुंल्लिङ्ग इत्यवधारणेन दर्शयति। न हि पुल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति भावः। **तैरुभयथेति।** स्त्रीलिङ्गः, पुंल्लिङ्गश्च। कथं पुनः पुंल्लिङ्गैः समास उच्यमानः स्त्रीलिङ्गैः स्यादित्यत आह—**प्रातिपदिकग्रहण इति। गतार्थम्॥ ७०॥**

चतुष्पादो गर्भिण्या॥ चतुष्पाद इति। चत्वारः पादा यासां ताश्चतुष्पादः। 'पादस्य लोपोऽहस्त्या-

पदमञ्जरी

कुमारः श्रमणादिभिः॥ कुमारशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम्॥ ७०॥

चतुष्पादो गर्भिण्या॥ चतुष्पाज्जातिरिति। केचिदाहुः—पोटादिसूत्राज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमिति।

भावबोधिनी

कुमार शब्द का श्रमणा आदि के साथ समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है। इस श्रमणादि गण में जो स्त्रीलिङ्ग शब्द पढ़े गये हैं—श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा आदि, इनके साथ स्त्रीलिङ्ग ही कुमार अर्थात् कुमारी शब्द का समास होता है। और जो पुल्लिंग पठित हैं—अध्यापक, अभिरूपक, पण्डित आदि, इनके साथ दोनों लिङ्गों वाला अर्थात् कुमार और कुमारी का समास होता है, क्योंकि 'प्रातिपादक के ग्रहण में लिङ्गविशिष्ट का भी ग्रहण होता है' [ऐसा नियम है]। उदा०—कुमारी चासौ श्रमणा च—इस विग्रह में कुमारश्रमणा [कुमारी बौद्ध सन्यासिनी]।

[इस गण में पठित शब्द —] श्रमणा। प्रव्रजिता। कुलटा। गर्भिणी। तापसी। दासी। बन्धकी [ये स्त्रीलिङ्ग हैं। अतः इनके साथ 'कुमारी' का समास होता है।] अध्यापक। अभिरूपक। पण्डित। पटु। मृदु। कुशल। चपल। निपुण। [इनके साथ कुमार और कुमारी दोनों का समास होता है।]

विमर्श—'इस गण में पठित शब्द विशेषणवाचक हैं। अतः 'विशेषणं विशेष्येण' (पा० सू० २।१।५०) से ही समास सम्भव है परन्तु 'कुमार' शब्द का पूर्वनिपात करने के लिए यह सूत्र बनाया गया है।

ऐतिहासिक दृष्टि से यह सूत्र विशेष महत्त्व का है। इसमें 'श्रमणा' शब्द है। जो बौद्ध संन्यासिनियों के लिए प्रयुक्त होता है। अतः इसके प्रणेता पाणिनि गौतमबुद्ध के बाद अर्थात् ई० पू० ५०० में हुए यह निष्कर्ष निकाला जाता है। इस विषय का विशेष विवेचन 'पाणिनिकालीन भारतवर्ष' नामक ग्रन्थ में देखना चाहिए॥ ७०॥

चतुष्पाद = चार पैरों वाले पशु के वाचक सुबन्त शब्दों का गर्भिणी शब्द के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है। उदा० [गौश्चासौ गर्भिणी इस विग्रह में] गोगर्भिणी [गर्भिणी = गाभिन गाय] अजागर्भिणी। [अजा चासौ गर्भिणी। गाभिन बकरी]

* चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् (म० भा० २.१.७० वा० १)। इह मा भूत्—कालाक्षी गर्भिणी। स्वस्तिमती गर्भिणी। चतुष्पाद इति किम् ? ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

४२३. मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥ (७५४)

समुदाया एव निपात्यन्ते। मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति। चकारोऽवधारणार्थः परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति। मयूरव्यंसकः। छात्रव्यंसकः। काम्बोजमुण्डः। यवनमुण्डः। छन्दसि—हस्तेगृह्य। पादेगृह्य। लाङ्गलेगृह्य। पुनर्दाय ॥

न्यासः

दिभ्यः' इत्यन्तस्य लोपः। **चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यमिति**। चतुष्पाज्जातिवचना एव गर्भिण्या समस्यन्त इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—पोटादिसूत्रादिह जातिग्रहणमनुवर्त्तते, तेन चतुष्पाज्जातिवाच्येव गर्भिण्या समस्यते, नान्यदिति ॥ ७१ ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ मयूरव्यंसक इति। मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः। व्यंसकशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातार्थः पाठः। एवं चात्र मयूरव्यंसकादीनां यवनमुण्डपर्यान्तानाम्। **छन्दसि हस्तेगृह्ये**·

पदमञ्जरी

अन्ये त्वाहुः—ये शब्दान्तरनिरपेक्षाश्चतुष्पाज्जातिवचनः,[1] त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते, न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसंनिधानाच्चतुष्पाद्विषया इति। गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् ॥ ७१ ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ मयूरव्यंसक इति। व्यंसकः = धूर्त्तः, मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम्। एवं छात्रव्यंसकादीनां कम्बोजमुण्डपर्यन्तानाम्। अन्ये त्वाहुः—

भावबोधिनी

* चतुष्पाद् जो जातिवाची है, उनका ही समास होता है—ऐसा कहना चाहिये।* जिससे यहाँ पर न हो—कालाक्षी गर्भिणी। [यहाँ कालाक्षी जातिवाचक नहीं है। अतः समास नहीं होता है।] चतुष्पाद्—इसका क्या फल है ? ब्राह्मणी गर्भिणी। [यहाँ ब्राह्मणी चतुष्पाद्वाची नहीं है अतः समास नहीं होता है।] ॥ ७१ ॥

समुदाय ही निपातित होते हैं। मयूरव्यंसक आदि शब्दों की तत्पुरुष संज्ञा होती है। चकार का प्रयोग अवधारण के लिये है—परममयूरव्यंसकः—ऐसा दूसरा समास नहीं होता है। [अर्थात् गण में पठित जैसे हैं उन्हीं का समास होता है, अन्य किसी प्रकार का नहीं।]

[इस गण में पठित शब्द—] मयूरव्यंसकः [मयूरश्चासौ व्यंसकश्च। बहुत चालाक मोर] छात्रव्यंसकः [छात्रश्चासौ व्यंसकश्च। चालाक विद्यार्थी] काम्बोजमुण्डः [काम्बोजश्चासौ मुण्डश्च। कम्बोज देश का मुण्डित व्यक्ति] यवनमुण्डः [यवनश्चासौ मुण्डश्च। मुण्डित यवन] वेद में—हस्तेगृह्य [हाथ में लेकर]। पादेगृह्य [पैर में लेकर] लांगलेगृह्य [लाङ्गल में लेकर]। पुनर्दाय [पुनः देकर]।

विमर्श—प्रारम्भ के चार शब्दों में गुणवाची होने से व्यंसक और मुण्ड का विशेषण समास करने पर पूर्वनिपात प्राप्त होता है, उसके स्थान पर परनिपात करने के लिये यह सूत्र है।

कुछ अन्य विद्वान् यह मानते हैं कि इनमें उपमान समास है—मयूर इव व्यंसकः, छात्र इव व्यंसकः, कम्बोज इव मुण्डः, यवन इव मुण्डः, अतः 'उपमानानि सामान्यवचनैः' (पा० सू० २।१।५५) से प्राप्त समास का वारण करके तत्पुरुष सामान्य किया गया है। इस कारण 'समासस्य' (पा० सू० ६।१।२२३) इससे अन्तोदात्त होता है 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ०' (पा० सू० ६।२।१४) से पूर्वपद का प्रकृतिस्वर नहीं होता है।

[अनु०]* एहीड आदि शब्द अन्यपदार्थ में समास प्राप्त करते हैं।* एहीडम् [एहि ईडे यस्मिन् कर्मणि तत्। जाओ, स्तुति करता हूँ—ऐसा जिस क्रिया में है वह। यहाँ 'ईडे' का 'ईड' यह आदेश भी होता है।] एहियवम् [एहि यौमि यस्मिन् कर्मणि तत्—जाओ, मिलाता हूँ—ऐसा जिस क्रिया में है वह। यहाँ 'यौमि' का 'यव' यह आदेश भी

एहीडादयोऽन्यपदार्थे। एहीडम्, एहियवं वर्त्तते। एहिवाणिजा क्रिया। अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा। एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, प्रेहिस्वागता। एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया। इहवितर्का। प्रोहकटा, अपोहकटा। प्रोहकर्दमा, अपोहकर्दमा। उद्धरचूडा। आहरचेला। आहरवसना। आहरवनिता। कृन्त-

न्यासः

त्यादि। 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'। भाषायां तु—हस्तेगृहीत्वा, पुनर्दत्त्वेत्येवं भवति। **एहीडादयोऽन्यपदार्थ इति।** एहि ईड इति यत्र कर्मणि वर्त्तते तदुच्यते—**एहीडमिति।** एवम्—**एहियवमिति।** एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा **एहिवाणिजा।** एवम्—**अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा।** एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा **एहिस्वागता।** एवम्—**अपेहिस्वागता।** प्रोह कटमिति यस्यां सा **प्रोहकटा।** एवं **प्रोहकर्दमादय** आहरवसनान्ताः। कृन्धि विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा **कृन्धिविचक्षणा। उद्धरोत्सृजेति।** तिङन्तयोः समासः।

पदमञ्जरी

मयूर इव व्यंसकः, छात्र इव व्यंसकः कम्बोज इव मुण्डः, यवन इव मुंडः, उपमानसमासोऽयम् 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इत्येव सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति, स ह्युपमानसंशब्दनेन विहिते समासे विधीयत इति। **पुनर्दायेति।** 'पुनश्चनसौ छन्दसि' (कात्या० वा० ११३३) इति गतिसंज्ञा वार्त्तिककारीयेति।

गणकारेणेदं पठितम्, एहि इडेति यस्मिन्कर्मणि तद् एहीडम्, एवम्—एहियवम्। एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिजा। एवम्—अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा। एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता। इहवितर्का, लोण्मध्यमैकवचनम्। प्रोह करटमिति यस्यां सा प्रोहकरटा; एवं प्रोहकर्दमादय आहरवसनान्ताः। 'कृती छेदने' (धा० पा० १४३५) तदेव वचनम्, मुचादित्वान्नुम्। कृन्त विचक्षणेति

भावबोधिनी

निपातित होता है।] एहिवाणिजा [एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा। जाओ व्यापारी जिस क्रिया में वह] अपेहिवाणिजा [अपेहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा। दूर हटो व्यापारी जिस क्रिया में वह]। प्रेहिवाणिजा [प्रेहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा। जाओ व्यापारी जिस क्रिया में वह।] एहिस्वागता [एहि स्वागतं यस्यां क्रियायां सा। जाओ, स्वागत है जिस क्रिया में वह] अपेहिस्वागता [अपेहि स्वागतं यस्यां क्रियायां सा]। प्रेहिस्वागता [प्रेहि स्वागतं यस्यां क्रियायां सा]। एहिद्वितीया [एहि द्वितियेति यस्यां क्रियायां सा]। अपेहिद्वितीया [अपेहि द्वितीयेति यस्यां क्रियायां सा. [कहीं-कहीं 'प्रेहिद्वितीया' यह अधिक पाठ है।] इहवितर्का [इह वितर्क यस्यां क्रियायां सा]। प्रोहकटा [प्रोह कटं यस्यां क्रियायां सा]। अपोहकटा [अपोहकटं यस्यां क्रियायां सा]। [कहीं-कहीं 'प्रेहिकटा' और 'अपेहिकटा' ऐसा पाठ मिलता है जो अधिक उचित प्रतीत होता है। पदमंजरीकार ने 'प्रोहकरटा' 'अपोहकरटा' यह पाठ मानते हुए 'प्रोह करटं यस्यां क्रियायां सा, अपोह करटं यस्यां क्रियायां सा'—ऐसा अर्थ किया है।] प्रोहकर्दमा [प्रोह कर्दमं यस्यां क्रियायां सा।] अपोहकर्दमा [अपोह कर्दमं यस्यां क्रियायां सा। कहीं-कहीं 'प्रेहिकर्दमा' यह भी पाठ है।] उद्धरचूडा [उद्धर चूडं यस्यां क्रियायां सा]। आहरचेला [आहर चेलं यस्यां क्रियायां सा]। आहरवसना [आहर वसनं यस्यां क्रियायां सा]। आहरवनिता [आहर वनितां यस्यां क्रियायां सा]। कृन्तविचक्षणा [कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा]। न्यासकार ने 'कृन्धिविचक्षणा' पाठ मानकर 'कृन्धि विचक्षेणि यस्यां क्रियायां सा—यह विग्रह किया है।] उद्धरोत्सृजा [उद्धर उत्सृजेति यस्यां क्रियायां सा।] उद्धमविधमा [उद्धम विधम यस्यां क्रियायां सा]। उत्पचविपचा [उत्पच विपचेति यस्यां क्रियायां सा]। उत्पतनिपता [उत्पत निपतेति यस्यां क्रियायां सा]। [आगे एक नियम दिखाया गया है 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' (गणसूत्र अर्थात् एक आख्यात पद का दूसरे आख्यात पद के साथ समास होता है यदि सातत्य = निरन्तरता अर्थ की प्रतीत हो रही हो तो।' इस वक्ष्यमाणवचन से यहाँ के पदों में सातत्य अर्थ की प्रतीति नहीं होती है।]

विचक्षणा । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् । अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिञ्चनम् । स्नात्वाकालकः । पीत्वास्थिरक । भुक्त्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्यपाकला । निपत्यरोहिणी । निषण्णश्यामा । अपेहिप्रसवा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ।

न्यासः

'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इत्येवं सिद्धेऽसातत्यार्थं वचनम् । उद्धरोत्सृजेति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । क्रियाप्रधानश्चायं समासः **उत्पतनिपता । उद्धमविधमा ।** एवमुद्धरोत्सृजेत्यादिकमसातत्यविषयमेव । **उच्चावचमिति ।** निपात्यते । उदक् चावाक् चेति विगृह्य । उच्चैश्च नीचैश्चेति विगृह्योच्चनीचमिति निपात्यते । आचितञ्चोपचितञ्चेति विगृह्य **आचोपचम् ।** आचितञ्च पराचितञ्चेति **आचपराचम् ।** निश्चितञ्च प्रचितञ्चेति **निश्चप्रचम् ।** न किञ्चन **अकिञ्चनम् । स्नात्वाकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहित** इत्येतेषामन्तोदात्तार्थः पाठः । ल्यब्भावश्च निपात्यते । **प्रोष्यपापीयानीति ।** ऐकपद्यमैकस्वर्यञ्च समासाद् भवति । एवम्—**उत्पत्य-**

पदमञ्जरी

यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । उद्धर उत्सृजेति यस्यां सोद्धरोत्सृजा । 'आख्यातमाख्यातेन' (ग० सू० २०) इति सिद्धेऽसातत्यर्थं वचनम् । एवम् उद्धमविधमा, उत्पचविपचा, उत्पतनिपता । उदक्च अवाक्च उच्चावचम्,

भावबोधिनी

उच्चावाचम् [उदक् च अवाक् च विग्रह है । उदक् का उच्च निपातन है ।] उच्चनीचम् [उच्चैश्च नीचैश्च इस विग्रह में उच्चनीच यह निपातित होता है ।] आचोपचम् [आचितं च उपचितं च—यह विग्रह है । आच उपच निपातित होते हैं ।] आचपराचम् [आचितं च पराचितं च—यह विग्रह है । आच पराच आदेश होते हैं ।] निश्चप्रचम् [निश्चितं च प्रचितं च—यह विग्रह है । निश्च प्रच निपातित होता है ।] अकिञ्चनम [नास्ति किञ्चन यस्य सः यह विग्रह है । इसका पुंल्लिङ्ग रूप अकिञ्चनः अधिक प्रामाणिक है ।] स्नात्वाकालकः यहाँ ल्यप् का अभाव और समास का अन्तोदात्त निपातित होता है ।] पीत्वास्थिरकः [इसमें भी उक्त दो कार्य निपातित होते हैं ।] भुक्त्वासुहितः [यहाँ भी उक्त दो कार्य निपातित होते हैं ।] प्रोष्यपापीयान् [यहाँ समास के कारण एकपद और एकस्वर होता है ।] उत्पत्यपाकला [यहाँ भी समास के कारण एकपद और एकस्वर होता है ।] निपत्यरोहिणी [यहाँ भी उक्त दो कार्य होते हैं ।] निषण्णश्यामा [यहाँ भी उक्त दो कार्य निपातित होते हैं ।] अपेहिप्रसवा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया [इन सभी में एक पद और स्वर निपातित होता है ।]

'जहि' [हन् धातु लोट् लकार मध्यम पुरुष एकवचन का रूप]—यह कर्मवाचक के साथ बहुल रूप से समासत्व प्राप्त करता है आभीक्ष्ण्य = पुनः पुनः होना अर्थ के प्रतीत होने पर । समास के द्वारा कर्ता अर्थ की प्रतीति होनी चाहिये ।* जहिजोडः [जहि जोडम्—इति आभीक्ष्ण्येन य आह सः—यह विग्रह है ।] उज्जहिजोडः [उज्जहि जोडम् इति आभीक्ष्ण्येन य आह सः—यह विग्रह है ।] जहिस्तम्बः [जहि स्तम्बम् इति आभीक्ष्ण्येन य आह स—यह विग्रह है ।] उज्जहिस्तम्बः [उज्जहि स्तम्बम् इति आभीक्ष्ण्येन य आह सः—यह विग्रह है ।]

* क्रियासातत्य = क्रिया का निरन्तर होना—यह प्रतीति होने पर आख्यात [तिङन्त] का आख्यात [तिङन्त] के साथ समास होता है ।* अश्नीतपिबता [अश्नीत पिबत—इत्येवं यत्र सततमभिधीयते सा क्रिया] पचतभृज्जता [पचत भृज्जत—इत्येवं सततमभिधीयते यत्र सा क्रिया] खादतमोदता [खादत मोदत—इत्येवं सततमभिधीयते यस्यां क्रियायां सा] खादताचमता [खादत आचमत—इत्येवमभिधीयते यस्यां क्रियायां सा । कहीं-कहीं—'खादतवमता' यह अधिक पाठ है । खादत वमत—इत्येवं सततमभिधीयते यस्यां क्रियायां सा] । आहरनिवपा [आहर निवप—इत्येवं सततमभिधीयते यस्यां सा क्रिया] । आवपनिष्किरा [आवप निष्किर इत्येवं सततमभिधीयते यस्यां क्रियायां सा] । उत्पचविपचा [उत्पच विपच इत्येवं सततमभिधीयते यस्यां क्रियायां सा] । भिन्धिलवणा [भिन्धि लवणं भिन्धि लवणमिति

जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति। जहिजोडः। उज्जहिजोडः। जहिस्तम्बः। उज्जहिस्तम्बः॥

आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये। अश्नीतपिबता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। खादताचमता।

न्यासः

पाकलादीनाम्। निपत्यरोहिणी। निषण्णश्यामा। अपेहिप्रसवा। इहपञ्चमी। इहद्वितीयेति। ऐकपद्यमैकस्वर्यञ्च समासे भवति।

जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधातीति। जहीति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्। तदन्तं कर्मणा च बहुलं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत् कर्त्ता चाभिधीयते। जहिजोडमित्याभीक्ष्णं य आह स उच्यते **जहिजोड इति। जहिस्तम्ब** इति, 'लोट्; सिप्, हन्तेर्जः' इति जादेशः। जोडादेरत्र कर्मभावः।

आख्यातमित्यादि। तिङन्तं तिङन्तेन सह समस्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने। अश्नीत पिबतेत्यसकृद् यत्रोच्यते तत्र **अश्नीतपिबतेति प्रयुज्यते।**

पदमञ्जरी

उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्, आचितं चोपचितं च आचोपचम् (आचितोपचितम्), निश्चितं च प्रचितं च **निश्चप्रचम्**—सर्व एते निपात्यन्ते। न किञ्चन विद्यते यस्य सोऽकिञ्चनः, स्नात्वाकालकादिषु समासान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपातनात्। प्रतीयमानक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वम्—स्नात्वाकालकः संपन्न इति।

जहि कर्मणेति। जहीति लोण्मध्यमैकवचनम्; तदेतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्ता विधीयते। जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः।

अश्नीत पिबतेत्येवं यत्र सततमभिधीयते सा अश्नीतपिबता। एवं पचतभृज्जता 'भ्रस्ज पाके' (धा० पा० १५८४)।

भावबोधिनी

सततमभिधीयते यत्र सा]। छिन्धिविचक्षणा [छिन्धि विचक्षणम्, छिन्दि विचक्षणम् इति सततमभिधीयते यत्र सा] पचलवणा [पच लवणं पच लवणमिति सततमभिधीयते यस्यां क्रियायां सा] पचप्रकूटा [पच प्रकूटं पच प्रकूटमित्येवं सततमभिधीयते यस्यां कियायां सा]।

जिस तत्पुरुष का कोई ल..ण = सूत्रादि नहीं बनाया गया है [परन्तु वह प्रयोग देखा जाता है] उसको मयूरव्यंसकादि में समझ लेना चाहिये। [जैसे अन्यो राजा—राजान्तरम्। नास्ति कुतो भयं यस्य सः—अकुतोभयः।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र में ऐसे शब्दों के समास का विधान निपातन प्रतीत होता है जिनका किसी अन्य सूत्रादि से समा। सम्भव नहीं है। इसमें केवल सुबन्तों का ही नहीं अपि तु तिङन्त शब्दों के भी समास का विधान है।

यहाँ गणपाठ में उपलब्ध शब्दों के रूप के विषय में भेद दिखाई देता है। कहीं-कहीं प्रेहिस्वागता इसका पाठ नहीं है। ए.हिकटा आदि के स्थान पर पदमंजरीकार ने 'एहिकरटा' माना है। कहीं-कहीं 'प्रेहिकर्दमा' और 'प्रोह-कर्दमा' दोनों का पाठ है। 'उद्धरचूडा' भी मिलता है। 'कृन्तविचक्षणा' के स्थान पर 'कृन्धिविचक्षणा' पाठ भी है। 'अचितोपचितम्' का 'आचोपचम्' और 'अवचितपराचम्' के स्थान पर 'आचपराचम्' यह पाठ मिलता है]

सबसे महत्त्वपूर्ण बात यह है कि अनेक स्थलों पर इसको 'आकृतिगणोऽयम्' ऐसा लिखकर अकुतोभयः, कान्दिशीकाः, आहोपुरुषिका, अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरे, याहिरा, उन्मृजावमृजा, द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम्—इनका भी उल्लेख है। परन्तु काशिकाकार और न्यासकार इस विषय में मौन हैं। सिद्धान्तकौमुदीकार ने भी वही लिखा है जो काशिकाकार ने लिखा— 'अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादौ द्रष्टव्यः' (प्रस्तुत सूत्रपर सिद्धान्तकौमुदी)। हाँ,

आहरनिवपा। आवपनिष्किरा। उत्पचविपचा। भिन्धिलवणा। छिन्धिविचक्षणा। पचलवणा। पचप्रकूटा। अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

न्यासः

क्रियाप्रधानश्चायं समासः। एवं **पचतभृज्जतेत्येवमादयो** वेदितव्याः। भिन्धि लवणं भिन्धि लवणमिति यत्राभिधीयते सा **भिन्धिलवणा**। एवं **पचलवणेति**॥ ७२॥

॥ इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥

पदमञ्जरी

भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा भिन्धिलवणा। एवं पचलवणा। **अविहितलक्षणस्तत्पुरुष इति**। यस्य तत्पुरुषस्य लक्षणं न कृतम्, प्राप्तप्रयोगाश्च भवति, स मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वादत्रैव द्रष्टव्य इत्यर्थः॥ ७२॥

॥ इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां द्वितीयाध्यायस्य प्रथम पादः समाप्तः॥

भावबोधिनी

पदमञ्जरीकार ने अवश्य ही इसके आकृतिगण होने का उल्लेख किया है।

भाष्यकार ने इस सूत्र में प्रयुक्त 'च' को एवकार = निर्धारण अर्थ में माना है। इसलिये पठित रूप से भिन्न का समास नहीं होता है—'परमो मयूरव्यंसकः'।

इस गण में प्रयुक्त अनेक शब्द पाणिनिकालीन मुहावरों के रूप में प्रयुक्त होते रहे होंगे। अतः इस समय उनके सही अर्थों का निर्णय करना कठिन है। विग्रह देखकर इन शब्दों का अर्थ निर्णय करना चाहिये॥ ७२॥

॥ इस प्रकार श्रीजयादित्यविरचित काशिकावृत्ति में द्वितीय अध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ॥

॥ इस प्रकार जयशङ्करलालत्रिपाठि-विरचित 'भावबोधिनी' हिन्दी व्याख्या में काशिका के द्वितीय अध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ॥

अथ द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः

४२४. पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥ (७१२)

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी = अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्व, अपर, अधर, उत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्। एकं चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि भवति। षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। अधरकायः। उत्तरकायः।

न्यासः

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे॥ सामर्थ्यादेकदेशवचना इति। यदि हि पूर्वादयः शब्दा एकदेशवचना स स्युस्तदोत्तरपदस्यैकदेशित्वं न गम्येत; एकदेशिन एकदेशापेक्षत्वात्। तस्मात् सामान्योक्ता अपि पूर्वादयः शब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्त इति विज्ञायते। एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणमित्यस्यार्थं विस्पष्टीकर्तुमाह—**एकं चेत्यादि।** एकमित्येकसंख्याविशिष्टं द्रव्यमित्यर्थः। **एकद्रव्यमित्य**नेनाधिकरणशब्दोऽत्र द्रव्ये वर्तमान उपात्त इति दर्शयति। ननु 'एकदेशिना' इति तृतीयान्तमेतत्, 'एकाधिकरणे' इत्येतत् सप्तम्यन्तम्, तत् कथं तयोर्भिन्नविभक्तिकयोः सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभाव उपपद्यते, कथञ्च न स्यात्? भिन्नार्थत्वात्? नैतदस्ति; 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' इत्यतो 'व्यत्ययो बहुलम्' इति बहुलवचनात्। 'एकाधिकरणे' इत्यत्र तृतीयार्थ एवैषा सप्तमी। न 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यनेन। अतो नास्ति भिन्नार्थत्वमित्यदोषः। **षष्ठीसमासापवादोऽयं योग इति।** 'एकदेशिना' इति वचनात् पूर्वादयः शब्दा एकदेशवचना आश्रीयन्ते। सम्बन्धिशब्दा हि नियतमेव प्रतियोगिनमुपस्थापयन्ति। तत्रावयवावयविसम्बन्धे सत्येकदेशिनः षष्ठ्यामुपजनितायां 'षष्ठी' इति समासः प्राप्नोति, अतस्तदपवादोऽयं योग इति। **पूर्वकाय** इत्यत्र काय एकदेशी, एकद्रव्यञ्च; एकसंख्यायुक्तत्वात्।

पदमञ्जरी

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे॥ एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशीति। एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्नोति, अत एव निर्देशादनिर्द्रष्टव्यः। एकदण्डीत्ययं त्वपशब्दः एको दण्डो यस्येति बहुव्रीहिणैव गतत्वान्मत्वर्थ एव दुर्लभः, किं पुनरिनिष्ठञा बाधितः? एकदेशशब्दस्तु कर्मधारय एवावयववचन इति न तत्र बहुव्रीहिणा गतत्वम्, यथा—कृष्णसर्पवानिति। **सामर्थ्यादेकदेशवचना इति।** एकदेशमपेक्ष्यैकदेशी भवति, नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यम्। **एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणमिति।** सत्सप्तम्यन्तवैयधिकरण्येनेति भावः, तदाह—**एकं चेदिति।** एकत्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः। समानाभिधेयवचन एकाधिकरणशब्दो न भवति, अवयवावयविशब्दयोः समानाधिकरण्यानुपपत्तेः, सामानाधिकरण्येनेति प्रकृतत्वाच्च। स्यादेतत्—'समुदायेषु हि दृष्टाः[1] शब्दाः अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते' (शाक० परि० ८६) इति न्यायेन सामानाधिकरण्ये सति पूर्वश्चासौ कायश्चेति

भावबोधिनी

एकदेश है जिसका वह एकदेशी = अवयवी, इस अवयवी के वाचक सुबन्त शब्द के साथ पूर्व, अपर, अधर, और उत्तर शब्द जो सामर्थ्यवश एकदेश = अवयव के वाचक हैं, का समास होता है, और तत्पुरुष समास होता है। एकाधिकरण का ग्रहण एकदेशी = अवयवी का विशेषण है। यदि एक अधिकरण एकद्रव्य = एकदेशी होता है। यह सूत्र षष्ठीसमास का अपवाद है। [भाव यह है कि एकद्रव्यवाचक अवयविवाचक के साथ पूर्व आदि का समास होता है।] उदा०—पूर्वं कायस्य [इस विग्रह में समास और विभक्तिलोप करने पर] पूर्वकायः [शरीर का पूर्व भाग।]

---

१. 'प्रवृत्ताः' इति वा पाठः।

एकदेशिनेति किम् ? पूर्वं नाभेः कायस्य। एकाधिकरण इति किम् ? पूर्वं छात्राणामामन्त्रय। कथं

न्यासः

पूर्वं नाभेः कायस्येति। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। नाभेरुपरिष्टात् यत् पूर्वं तत् कायस्येत्येषोऽर्थो विवक्षितः। तेनात्र नाभिरेकदेशिनी न भवति। किं तर्हि ? अवधिभूता, तद्वाची नाभिशब्दः पञ्चम्यन्तो न समस्यते। यस्त्वेकदेशी कायस्तद्वाचिनः कायशब्दस्य भवत्येव समासः। सत्यपि पूर्वशब्दस्य सापेक्षत्वे कायस्य प्राधान्यात् प्रधानस्य च सापेक्षस्यापि समासो भवतीति ज्ञापितमेतद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यत्र। **पूर्वं छात्राणामन्त्रयस्वेति।** अत्र बहुत्वसंख्याविशिष्टैकदेशिनश्छात्रा इति न भवति समासः। ननु चात्र परत्वात् 'न निर्द्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधो भविष्यति, तत् किमेवाधिकरणग्रहणेन ? नैतदस्ति; यदि तर्ह्यामन्त्रयस्वेत्येतन्नापेक्ष्यते तदा पूर्वं छात्राणामित्येतावद्वाक्यं परिसमाप्यते, तदा निर्द्धारणाभावाद् नायं तस्य प्रतिषेधस्य विषय इत्यसत्येकाधिकरणेऽनेकसंख्येनाप्येकदेशिना समासः स्यात्। अथ सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इति पूर्वं छात्राणामित्यत्र यां काञ्चित् क्रियामध्याहृत्य निर्धारणं परिकल्प्येत, एवं 'पूर्वं कायस्य' इत्यत्रापि निर्द्धारणं स्यात्। अस्ति ह्यत्राप्यपकर्षणक्रिया निर्द्धारणहेतुः। तथा च तस्यैव योगस्य विषये किलारभ्यमाणोऽयं योगस्तदपवादः स्यात्। न चोत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेध उपपद्यते, तत् कथं परत्वात् 'न निर्द्धारणे'

पदमञ्जरी

विशेषणमित्येव सिद्धः समासो नार्थ एतेन, एवं च कृत्वा परवल्लिङ्गमित्यत्र तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवति, कथम् ? उत्तरपदार्थप्रधानत्वादेव सिद्धमिति, तत्राह-**षष्ठीसमासापवादोऽयं योग इति।** सिद्धं तु कथञ्चित्पूर्वकाय इति, कायपूर्व इत्यस्य निवृत्त्यर्थमेव तु सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। **पूर्वं कायस्येति।** यद्यपि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्याश्रयणात् सम्प्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी भवति, 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति लिङ्गादवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठी भवति।

पूर्वं नाभेः कायस्येति। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, कायसम्बन्धी नाभ्यपेक्षया पूर्वो भाग इत्यर्थः। तत्र नाभिरेकदेशी न भवतीति न तेन समासो भवति। यस्त्वेकदेशी कायस्तेन समासो भवत्येव—पूर्वकायो नाभेरिति, पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वादिति केचिदाहुः। अन्ये तु—यत्रार्थप्रकरणादिनावाधगम्यते तत्रैव समासः, न शब्दोपादाने इत्याहुः। **पूर्वं छात्राणामिति।** नेयं निर्धारणे षष्ठी, किं तर्हि ? समुदायः छात्राणामित्यनेनोच्यत इति बहुवचनम्, यथा—छात्राणां पञ्चम इति, ततश्च छात्राणामेकदेशित्वमस्त्येव, किं तु

भावबोधिनी

अपरकायः [अपरं कायस्य—इस विग्रह में समास विभक्तिलोप करने पर रूप बनता है। शरीर का अपर = भाग]। अधरकायः [अधरं कायस्य। शरीर का नीचेवाला भाग]। उत्तरकायः [उत्तरं कायस्य। शरीर का उत्तरी भाग]।

एकदेशी = अवयवी के साथ—इसका क्या प्रयोजन है ? पूर्वं नाभेः कायस्य [शरीर की नाभि से पूर्व। यहाँ नाभि = अवयवी न होकर अवयव है। अतः समास नहीं होता है।] एकाधिकरण = एकत्वविशिष्ट द्रव्यवाचक के साथ—इसका क्या प्रयोजन है ? पूर्वं छात्राणाम् आमन्त्रय [छात्रों में पूर्व वाले को आमन्त्रित करो। यहाँ छात्राणाम् यह बहुत्वविशिष्ट होने से समास नहीं होता है।]

'सायाह्नः' 'मध्याह्नः' ये कैसे बनते हैं ? ''संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ' (पा० सू० ६।३।११०) इस ज्ञापक के द्वारा अहन् शब्द के साथ सभी एकदेश = अवयववाचकों का समास होता है।

विमर्श—एकम् च तद् अधिकरणं च—यह कर्मधारय है। सप्तमी यहाँ तृतीया के अर्थ में है—एकाधिकरणेन। 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' के अनुसार विभक्तिव्यत्यय है। इस प्रकार—'एकाधिकरणेन एकदेशिना पूर्वापरादयः समस्यन्ते' यह अर्थ होता है।

मध्याह्नः, सायाह्न इति ? 'संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्य' इति ज्ञापकात् सर्वेणैकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति ॥

४२५. अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ (७१३)

'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति वर्त्तते । समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गः, तस्येदं ग्रहणम् । 'अर्द्धम्' इत्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी ।

न्यासः

इति प्रतिषेधः प्रवर्तते—संख्याविसायपूर्वस्येत्यादि ? यदयम् 'संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्य' इत्याह, ततो ज्ञापकादवसीयते—सर्वेणैकदेशिनाऽह्नः समासो भवतीति; अन्यथा हि सायपूर्वत्वमह्नशब्दस्य नोपपद्यत इत्ययुक्तमेतद् वचनं स्यात् ॥ १ ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ समप्रविभागे त्वर्द्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणमिति । यद्येवम्, समग्रहणमेव कर्तव्यम् ? नैवं शक्यम्, अनेकार्थत्वात् समशब्दस्य । तथा हि—स निम्नोन्नतादिरहितेऽपि देशे वर्तते, यथा—समे यजेतेति, निम्नोन्नतादिरहिते देशे यजेतेत्यर्थः । अथापि समप्रविभाग इत्युच्यते, एवमपि गुरुत्वं स्यात्, तस्मान् नपुंसकग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ; अर्द्धमिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देशादेव हि नपुंसकस्य ग्रहणं भविष्यति, नैतदस्ति; असति हि नपुंसकग्रहणे शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देश इति विज्ञायेत, यथा—'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्', 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति च; ततश्चार्द्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गताऽनाश्रिता स्यात् । एवमनपुंसक-

पदमञ्जरी

बहुत्वसंख्याविशिष्टानामिति समासाभावः । **संख्याविसायपूर्वस्येत्यादि ।** न ह्यन्यथा सायपूर्वत्वमह्नस्योपपद्यते इति भावः । केचित्तु—सर्वेणैकदेशवाचिना कालवाचिनः समासो भवति, न त्वहन्शब्दस्यैवेति ज्ञापकशरीरं वर्णयन्ति, तेन मध्यरात्र इत्यपि सिद्धं भवति ॥ १ ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ आविष्टलिङ्ग इति । नियतलिङ्ग इत्यर्थः । **तस्येदं ग्रहणमिति ।** तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचाराद् । अवयववाची ह्यभिधेयवशेन त्रिलिङ्गः—अपूपार्द्धं मया भक्षितम्, दन्तार्द्धमास्यात्पतितम्, ग्रामार्द्धः, नगरार्धः, सर्पिषार्द्धया व्यनक्तीति । 'तस्यार्द्धाः शस्त्वार्द्धाः परिशिष्य मध्ये निविदं दधाति' (ऐ. ब्रा. १२.८, पृ. ४४६) इति । भाष्ये त्ववयववाची पुंल्लिङ्ग इत्युपलक्षणम् । क्वचित्तु समप्रविभागे स्त्रीलिङ्गता दृश्यते—'एकान्तृचेर्द्धा युग्मासु' इति, युग्मासु ऋक्षु अर्द्धाः शस्त्वा निविदं दध्यादित्यर्थः, तस्यार्षत्वेन निर्वाहः । अर्धमिति नपुंसकनिर्देशः शब्दरूपापेक्षयापि सम्भाव्येत, यथा 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति, तस्मान्नपुंसकमित्युक्तम् । **अर्द्धपिप्पलीति ।** पिप्पलीशब्दस्य 'एकविभक्ति च' इत्युपसर्जनसंज्ञा न भवति; एकविभक्तावषष्ठ्यन्तमिति

भावबोधिनी

यहाँ अधिकरण अवयवी एकत्वविशिष्ट होना चाहिये जैसे—काय = अवयवी एक है, उसका समास होता है । परन्तु 'पूर्वं छात्राणाम् आमन्त्रय यहाँ बहुत्वविशिष्ट अवयवी छात्र हैं अतः समास नहीं होता है ।

यहाँ 'षष्ठी' (पा० सू० २।२।८) सूत्र से भी समास सम्भव है परन्तु उससे समास करने पर अवयववाचक का पूर्वनिपात होने लगेगा और इससे समास करने पर अवयववाचक पूर्व आदि का पूर्वनिपात होता है । इसीलिये यह सूत्र बनाया गया है । और यह षष्ठी समास का अपवाद है ॥ १ ॥

'एकदेशिना एकाधिकरणे' इनकी अनुवृत्ति होती है । समान समान विभाग में अर्द्धशब्द नपुंसकत्वविशिष्ट प्रयुक्त होता है, इसी का यहाँ ग्रहण है । 'अर्द्धम्' यह नपुंसकलिङ्ग शब्द का एकदेशी = अवयवी, एकाधिकरण = एकत्वविशिष्ट द्रव्यवाचक सुबन्त के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है । यह सूत्र षष्ठी-समास का अपवाद है । उदा०—अर्द्धं पिप्पल्याः [इस विग्रह में]—अर्द्धपिप्पली [छोटी पीपल = औषधिविशेष का आधा भाग] । अर्द्धकोशातकी [कोशतक्याः अर्द्धम्—इस विग्रह में यह बना है । तरोई = साग विशेष का आधा भाग] ।

नपुंसकमिति किम्? ग्रामार्द्धः। नगरार्द्धः। एकदेशिनेत्येव—अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य देवदत्तेन सह समासो न भवति। 'एकाधिकरणे' इत्येव—अर्द्धं पिप्पलीनाम्॥

४२६. द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्॥ ३॥ (७१४)

'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति वर्तते। षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः। अन्यतरस्यांग्रहणात् सोऽपि

न्यासः

लिङ्गोऽपि समस्येत। तस्मादर्द्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वमाश्रयितुं नपुंसकमिति वक्तव्यम्। **अर्द्धपिप्पलीति**। 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीलिङ्गता। अथात्र 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति? अनुपसर्जनत्वात्। उपसर्जनत्वं तु 'एकविभक्ति च' इति। अत्र 'विभाषा छन्दसि' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा प्रतिपादिता। **ग्रामार्द्ध इति**। ग्रामस्यैकदेश इत्यर्थः।

अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति। देवदत्तशब्देन सह समासो न भवति; अनेकदेशित्वाद् देवदत्तस्य। न ह्यसावेकदेशः, किं तर्हि? स्वामी। यस्त्वेकदेशी पशुशब्दः, तेन सह भवत्येव समासः। सत्यपि पशुशब्दस्य सापेक्षत्वे पशोः प्राधान्यात् समासो भवत्येव—अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति॥ २॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्॥ अन्यतरस्यांग्रहणात् सोऽपि षष्ठीसमासो भवतीति। ननु च

पदमञ्जरी

वचनात्। **अर्द्धं पिप्पलीनामिति**। न तर्हीदानीमिदं भवति—'अर्द्धानि पिप्पलीनामर्द्धपिप्पल्य इति' नैतदस्मिन्विग्रहे भवति, खण्डसमुदाये भवति—अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति। **देवदत्तशब्देन समासो न भवतीति**। देवदत्तोऽत्र स्वामी, न त्वेकदेशो। यस्त्वेकदेशी पशुस्तेन भवत्येव समासः—अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति, देवदत्तस्वामिकं पशोरर्द्धमित्यर्थः। तत्र समुदायेन सम्बन्धान्नास्ति सापेक्षत्वम्।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथमर्द्धपिप्पली? सामानाधिकरण्ये भविष्यति—'अर्द्धं चासौ पिप्पली चेति। ननु च यद्यर्द्धं न पिप्पली, अथ पिप्पली नार्द्धम्, अर्द्धं पिप्पली चेति विप्रतिषिद्धम्? नास्ति विप्रतिषेधः; 'समुदाये हि दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' (शाक० परि० ८६)। किञ्च समप्रविभागादन्यत्रार्द्धचन्द्रादावयमेव गतिप्रकारः, समप्रविभागेऽपि तथास्तु। इदं तर्हि प्रयोजनम्—समप्रविभागे षष्ठीसमासो मा भूदिति? इष्यते षष्ठीसमासोऽपि, तथा च **भगवान्पिङ्गलनागः प्रयुङ्क्ते**— 'स्वरार्द्धं चार्यार्द्धम्' (पि० छ० ४ १४) इति। एवं तर्हि गौणत्वात् सामानाधिकरण्यस्य विशेषणसमासो न किल स्यादित्यमारम्भः॥ २॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्॥ अन्यतरस्यांग्रहणात्सोऽपि भवतीति। ननु च पूरणप्रत्ययान्ता

भावबोधिनी

नपुंसकलिङ्ग वाला 'अर्द्ध' इसका क्या प्रयोजन है? ग्रामार्द्धः, नगरार्द्धः [ग्रामस्य अर्द्धः, नगरस्य अर्द्धः। गाँव का आधा अंश, नगर का आधा अंश। यहाँ पुल्लिग होने से समास नहीं होता है।] एकदेशी = अवयविवाचक के साथ—इसका क्या प्रयोजन है? अर्द्धं पशोः देवदत्तस्य [देवदत्त के पशु का आधा भाग। यहाँ देवदत्त के साथ अर्द्ध का समास नहीं होता है क्योंकि देवदत्त तो उसका स्वामी है, अवयवी नहीं है।] एकाधिकरणे = एकत्वविशिष्ट द्रव्यवाचक के साथ-यही माना जाता है—"अर्द्धं पिप्पलीनाम् [यहाँ पिप्पली बहुत हैं, एक नहीं, अतः समास नहीं होता है।

विमर्श-यह सूत्र षष्ठी-समास का अपवाद है और 'अर्द्ध' का पूर्वनिपात करने के लिए यह सूत्र बनाया गया है।

बराबर का हिस्सा-अर्थ में अर्द्धशब्द नपुंसकलिग ही है। सामान्यरूप से हिस्सा अर्थ बताने के लिये अर्द्ध शब्द पुंल्लिग में भी है। इसके साथ समास नहीं होता है।॥ २॥

'एकदेशिना' 'एकाधिकरणे' इनकी अनुवृत्ति होती है। यह षष्ठी-समास का अपवाद है, 'अन्यतरस्याम्' इसका ग्रहण होने से [विकल्प होने के कारण] [षष्ठी-सूत्र से विहित] वह भी षष्ठी समास होता है। और इस 'अन्यतरस्याम्' के ग्रहण के कारण ही [पूरण-प्रत्ययान्त द्वितीय तृतीय आदि के साथ] "पूरणगुण०" (पा० सू० २।२।११) से समास का निषेध

षष्ठीसमासो भवति । 'पूरणगुण०' (२.२.११) इति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा । षष्ठीसमासपक्षे—भिक्षाद्वितीयं वा । तृतीयं भिक्षायाः तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थं वा । तुर्यं भिक्षायाः तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं वा ।

*** तुरीयशब्दस्यापीष्यते * । तुरीयं भिक्षायाः तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयं वा ।**

एकदेशिनेत्येव—द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । एकाधिकरण इत्येव—द्वितीयं भिक्षाणाम् ।

न्यासः

पूरणप्रत्ययान्ता एते द्वितीयादयः शब्दाः । तत्र पूरणेत्यादिना समासनिषेधेन भवितव्यम्, तत् कथं सोऽपि भवतीत्याह—**पूरणेत्यादि** । यद्यत्र षष्ठीसमासस्य प्रतिषेधः स्यात् तदान्यतरस्यांग्रहणमनर्थकं स्यात् । वाक्यस्य तु महाविभाषयैव सिद्धत्वादिति भावः । **द्वितीयं भिक्षाया इति** । भिक्षाया द्वितीयो भाग इत्यर्थः । **द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति** । भिक्षुकेण सहात्र समासो न भवति । न ह्यसावेकदेशी, किं तर्हि ? स्वामी । तुर्यशब्दः 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति यत्प्रत्ययान्तः पूरणार्थस्य प्रतिपादकः ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

एवैते द्वितीयादयः, तत्र पूरणगुणसुहितेत्यादिना प्रतिषेधेन भवितव्यम्, यदापि 'पूरणाद्भागे तीयादन्' (५.३.४८) इति स्वार्थिकोऽन्प्रत्ययः क्रियते, तदापि 'पूरणगुणसुहितार्थ' इत्यर्थशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्पूरणार्थग्रहणम्, न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भवितव्यमेव प्रतिषेधेन, तत्कथं सोऽपि भवतीत्याह—**पूरणगुणेत्यादि** । वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेवान्यतरस्यांग्रहणमिति भावः । पूर्वं तु षष्ठीसमासापवादो योग इत्याद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्तम् । यद्वा—सत्यस्मिन्योगे षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यास्य च षष्ठीसमासबोधकत्वमविशिष्टमिति मत्वा तथोक्तम् ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्, कथम् ? समुदायावयवयोरौपचारिके सामानाधिकरण्ये सति द्वितीयभिक्षादि सिद्धम्, मुख्यार्थवृत्तौ षष्ठीसमासे तु भिक्षाद्वितीयमित्यादि भविष्यतीति । नैतत्सुष्ठूच्यते, अनेनैव खल्वन्यतरस्यांग्रहणेन षष्ठीसमासः प्राप्यते, कथमस्मिन्योगेऽसति भविष्यति ? ॥ ३ ॥

भावबोधिनी

प्रवृत्त नहीं होता है । द्वितीय आदि शब्दों का एकदेशी = अवयविवाचक एकत्वविशिष्ट के साथ विकल्प से समास होता है और वह तत्पुरुष होता है । उदा०—द्वितीयं भिक्षायाः [इस विग्रह में अवयविवाचक 'भिक्षा' के साथ 'द्वितीय' का समास होता है] द्वितीयभिक्षा [भिक्षा का दूसरा भाग] । जब [इससे समास न होकर] 'षष्ठी' से समास होता है तब [षष्ठ्यन्त का पूर्वनिपात होने से] भिक्षाद्वितीयम् यह भी होता है । तृतीयं भिक्षायाः—[इसमें इस सूत्र से समास करने पर] तृतीयभिक्षा [और षष्ठी-समास पक्ष में] भिक्षातृतीयम् [भीख का तीसरा भाग] । चतुर्थं भिक्षायाः [इस विग्रह में प्रस्तुत सूत्र से समास करने पर] चतुर्थभिक्षा [पक्ष में षष्ठी-समास करने पर] भिक्षाचतुर्थम् [भीख का चौथा हिस्सा] । तुर्यं भिक्षायाः [प्रस्तुत सूत्र से समास करने पर] तुर्यभिक्षा [पक्ष में षष्ठी-समास करने पर] भिक्षातुर्यम् ।

* तुरीय शब्द का भी समास इष्ट है । * उदा०—तुरीयं भिक्षायाः [इस विग्रह में समास करने पर] तुरीयभिक्षा । [पक्ष में षष्ठी समास करने पर] भिक्षातुरीयम् [भीख का चौथा भाग ।]

एकदेशिना = अवयवी के साथ—यह माना जाता है—द्वितीयं भिक्षायाः भिक्षकस्य । [यहाँ समास नहीं होता है ।] एकाधिकरण = एक द्रव्यवाचक के साथ—यही माना जाता है—द्वितीयं भिक्षाणाम् [यहाँ एकत्वविशिष्ट नहीं अपितु बहुत्वविशिष्ट अवयवी है । अतः समास नही होता है ।] ॥ ३ ॥

४२७. प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥ (७१५)

'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । समासविधानात्सोऽपि भवति । प्राप्त, आपन्न—इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः, जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नो जीविकाम् आपन्नजीविकः, जीविकापन्न इति वा ॥

न्यासः

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ द्वितीयासमासे प्राप्त इति । 'द्वितीयाश्रित' इत्यादिना । **समासविधानात् सोऽपि भवतीति ।** अपिशब्दादयमपि भवति । **प्राप्तजीविक इति ।** 'एकविभक्ति च' इत्यादिनोपसर्जनत्वम् । ह्रस्वत्वन्तु 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति । अत्र च 'परवल्लिङ्गम्' इत्यादिना जीविकाया यल्लिङ्गं तत् समुदायस्य कस्मान्न भवति ? 'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात्, तेन प्राप्तापन्नयोर्यल्लिङ्गं तत् समुदायस्य भवति । अथ यदा प्राप्ता जीविकामिति विगृह्य समासः क्रियते तदा किमुदाहरणम् ? प्राप्तजीविक इति । टापः श्रवणं कस्मान्न भवति ? 'स्त्रियाः पुंवत्' इति योगविभागात् पुंवद्भावेन टापो निवर्त्तितत्वात्[1] ॥ ४ ॥

पदमञ्जरी

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ प्राप्तजीविक इति । 'एकविभक्ति' इत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वत्वम् । प्राप्ता जीविका येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहावप्येतत्सिद्धम्, समासान्तोदात्तत्वार्थं तु वचनम् । इह प्राप्तसुखः, प्राप्तदुःख इत्यादिषु 'जातिकालसुखादिभ्यः' इति प्राप्तापन्नयोः परनिपातप्रसङ्गश्च । इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्याप्ययं समासो भवति—प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका इति पुंवद्भावो वक्तव्यः । **भाष्ये** त्वकारः पूर्वपदस्य विधीयत इत्युक्तम् । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते, सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावाभावः, प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते, अ च अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

भावबोधिनी

'एकदेशिना' 'एकाधिकरणे' इनकी अनुवृत्ति नहीं होती है । [द्वितीया श्रितातीतपतित०" (पा०सू० २।१।२४) से] द्वितीया समास प्राप्त रहते यह सूत्र बनाया गया है । उससे समास का विधान होने के कारण वह समास भी होता है । प्राप्त और आपन्न—इन दोनों शब्दों का द्वितीयान्त के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है । [प्रस्तुत सूत्र और 'द्वितीया श्रितातीत०' सूत्र से वैकल्पिक समास होने के कारण तीन रूप होते हैं] उदा०—(१) प्राप्तो जीविकाम् [इस विग्रह में प्रस्तुत सूत्र से समास विभक्ति लोप होने पर 'प्राप्त' शब्द का पूर्वनिपात होता है 'गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' से ह्रस्व होने पर] (१) प्राप्तजीविकः, ["द्वितीया श्रितातीत" सूत्र से समास करने पर द्वितीयान्त का पूर्वनिपात होने से] (२) जीविकाप्राप्तः [और महाविभाषा का अधिकार होने से पक्ष में व्यक्त रहने से] (३) प्राप्तः जीविकाम् । [जीविका = नौकरी आदि प्राप्त कर लेने वाला इसी प्रकार] आपन्नः जीविकाम्—इस विग्रह में (१) आपन्नजीविकाः (२) जीविकापन्नः, [समास न होने पर] आपन्नः जीविकाम् [जीविका को प्राप्त कर लेने वाला ॥ ४ ॥

---

१. एतत्तु भाष्यानुक्तम् । तत्र चकारेण अकारप्रश्लेषोऽनुमितः । तथा हि 'नायमनुकर्षणार्थश्चकारः, किं तर्हि ? अत्वमनेन विधीयते...' (२.२.४. भाष्यम्) । द्वितीयया अ इति भट्टोजिमते च्छेदः । कैयटमतानुसारी नागोजिस्तु 'प्राप्तापन्ने इत्युत्तरमकारप्रश्लेषः' इत्याह । 'सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति' इति कैयटः ।

४२८. कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥ (७१६)

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः कालशब्दाः

न्यासः

कालाः परिमाणिना ॥ सामर्थ्यात् परिमाणवचना इति । एवं ह्युत्तरपदस्य परिमाणिवाचित्वं गम्यते यदि कालशब्दाः परिमाणवचना भवन्ति, नान्यथा । तस्मात् काला इत्यविशेषाभिधानेऽपि सामर्थ्यात् परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते' इति विज्ञायते । ननु च कालः परिमाणमेव न भवति, अनवधित्वात्, तत् कथं तदभिधायिनः शब्दाः परिमाणवचना भवन्ति ? नैष दोषः; यद्यपि मुख्यस्य परिमाणस्य वाचका न भवन्ति, गौणस्य तु भवन्त्येव । इह हि मुख्यं परिमाणत्वं कालस्य मासादेर्न भवतीति सामर्थ्यात् परिच्छेदहेतुमात्रपरिमाणसाधर्म्यमुपादायोपचारेण कालाः परिमाणत्वेनाभिमताः । मासादयोऽपि हि जातादेः सम्बन्धिनीरादित्यगतीर्गमयन्ति, अतो भवन्ति परिच्छेदहेतवः । **षष्ठीसमासविषये योगारम्भ इति ।** परिमाणपरिमाणिसम्बन्धे हि परिमाणिवाचिनः षष्ठ्या भवितव्यम् । यत्र च षष्ठी भवति स षष्ठीसमासस्य विषयः, तेनायं षष्ठीसमासस्य विषयो योग आरभ्यते । **मासजात** इत्यत्र जातः परिमाणी । तस्य परिमाणं मासः । **द्व्यहजात** इति द्वयोरह्नोः समाहार इति द्व्यह्नः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः । 'न संख्यादेःसमाहारे'

पदमञ्जरी

कालाः परिमाणिना ॥ सामर्थ्यात्परिमाणवचना इति । परिमाणमपेक्ष्य परिमाणी भवति, नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यम् । तत्र च यद्यपि कालः प्रस्थादिवत्सर्वतो मानं न भवति, तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्युच्यते । **मासो जातस्येति ।** कस्य पुनरयं मासः परिच्छेदकः; न तावज्जातस्य, तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाणं न तु मासः; नापि जननक्रिया, तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन सम्बन्धाभावात् ? उच्यते-जननक्रियावधिर्मासे न परिच्छिद्यते । मासो जातस्येति, कोऽर्थः ? जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो जातः, अतीते मासेऽस्य जननमिति यावत् । अनेन प्रकारेण मासो जातस्य परिमाणम्, यथा-मासे देयमृणमिति ऋणदानस्यावधिर्मासेन परिच्छिद्यते । **मासजात इति ।** यथा गावोऽस्य सन्तीति गोमानिति वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो वृत्तौ प्राधान्यम्, तत्कस्य हेतोः ? अभिहितः षष्ठ्यर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति, यथा-चित्रा गावोऽस्य चित्रगुः पुरुष इति बहुव्रीहाविति, तद्वदत्रापि वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो जातस्य वृत्तौ प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । तथा च मासजातो दृश्यतामिति क्रियायोगो जातस्यैव भवति, न पुनरर्द्धपिप्पल्यादिवत्पूर्वपदार्थस्य । **द्व्यहजात इति ।** द्वयोरह्नोः समाहारः 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' 'न संख्यादेः समाहारे' इत्यह्नादेशस्य प्रतिषेधः । कथं तर्हि द्व्यहजात इति, द्वे अहनी अस्य जातस्येति त्रयाणां पदानां युगपदनेन समासे कृते जातशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोर्द्विगुर्भविष्यति ?

भावबोधिनी

परिमाण है जिसका—इस अर्थ में [इन् प्रत्यय करने पर] परिमाणी = परिमाणवाला, इस [परिमाणवाला अर्थ] के वाचक सुबन्त शब्द के साथ सामर्थ्यवशात् परिमाणवाचक कालवाची शब्दों का समास होता है, और वह तत्पुरुष होता है । षष्ठीसमास के विषय में यह सूत्र बनाया गया है । उदा०—मासो जातस्य [एक माह पहिले का पैदा हुआ] यहाँ परिमाणी = परिच्छेद्य 'जात' का परिमाण परिच्छेदक कालवाचक 'मास' के साथ समास होता है ।] संवत्सरजातः [संवत्सरः जातस्य पद विग्रह है ।] द्व्यहजातः—द्व्यहो जातस्य यह विग्रह है ।] त्र्यहजातः [त्र्यहः जातस्य-यह विग्रह है । [दो दिन पहले पैदा हुआ । तीन दिन पहले पैदा हुआ] ।

विमर्श—परिमीयते = परिच्छिद्यते येन तत् परिमाणम् = परिच्छेदकम् । 'कालाः' इस बहुवचननिर्देश के कारण और कालसामान्य के परिच्छेदक न होने के कारण यहाँ कालविशेष माह दिन आदि का ही ग्रहण होता है ।

समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। षष्ठीसमासविषये योगारम्भः। मासो जातस्य मासजातः। संवत्सर जातः। द्व्यहजातः। त्र्यहजातः॥

न्यासः

इत्यह्नादेशप्रतिषेधः। द्व्यहो जातस्य द्व्यहजातः। अथ 'कालाः' इति बहुवचननिर्देशः किमर्थः? स्वरूपविधिनिरासार्थ इति चेत्; नैतदस्ति; न हि स्वरूपग्रहणे सत्युत्तरपदस्य परिमाणिवाचित्वं गम्यते, कालशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्। तस्मात् परिमाणिग्रहणादेव कालविशेषवाचिनां मासादीनां ग्रहणं भविष्यति। एवं तर्हि बहुवचननिर्देशोऽयं मात्राधिक्येन सूत्रप्रबन्धस्यार्थाधिक्यसूचनार्थः। तथा चोक्तम्—'इङ्गितेनोन्मिषितेन महता सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्राया लक्ष्यन्ते' इति। तेन संख्यापूर्वपदस्त्रिपदोऽप्ययं परिमाणिना तत्पुरुषसमासो भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते। तेन द्व्यह्नजात इत्येवमादि सिद्धं भवति। द्वे अहनी जातमस्येति विगृह्य त्रिपदे तत्पुरुषे कृते जातशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोः पदयोः 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति द्व्यवयवस्तत्पुरुषो भवति, पूर्ववद् टच्, 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः॥ ५॥

पदमञ्जरी

ननु च 'सुप्सुपा' इत्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वयोः समासः, न बहूनां युगपत्? उच्यते—वक्तव्यमेवैतद् उत्तरपदेन परिमाणिना द्वयोः समासवचनमिति; परिमाणिवचनेनोत्तरपदेन द्विगोः सिद्धये समासो वक्तव्यः। अथ द्वयोर्युगपदिति गम्यते, तस्माद्वचनाद्बहूनामप्ययं समासो भवति। एवं द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजातः, त्रिपदे तत्पुरुषे जातशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विगावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। द्वयोर्मासयोः समाहारो द्विमासम् पात्रादि, द्विमासं जातस्येति विगृह्य समासे क्रियमाणे सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वं स्यात्। इह मासौ जातस्य, मासा जातस्येति द्विवचनबहुवचनान्तानामयं समासो भवति। वृत्तौ विभक्तौ निवृत्तायां द्वित्वबहुत्वावगतौ प्रमाणाभावाद् अभेदैकत्वसंख्याप्यत्र न भवति, शुद्धमेव त्वेकत्वं गम्यते। यत्र द्वयोर्बहुषु वानुस्यूत एकः शब्दार्थस्तत्रैवाभेदैकत्वसंख्या, मासशब्दस्त्वक्तपरिमाणमर्थमाचष्ट इति द्वित्वबहुत्वावगतौ विभक्तिमपेक्षते, स्वतस्त्वेकत्वस्यैवासाधारणः॥ ५॥

भावबोधिनी

जब एक परिमाणी = परिच्छेद्य होता है तो दूसरा परिमाण = परिच्छेदक ही होता है। इन्हीं का समास करना है।

काल यद्यपि क्रिया का ही परिच्छेदक माना जाता है तथापि क्रिया के माध्यम से देवदत्त आदि द्रव्य का भी परिच्छेदक मान लिया जाता है। 'जिसके जनन से पहले महीना बीत चुका है उसे 'मासजात' ऐसा कहा जाता है। यहाँ व्यवहार का काल और जनन का क्षण इसके मध्य में होनेवाला महीना जननक्रियामाध्यमेन जात = उत्पन्न का भी परिच्छेदक होता है।

द्व्यहजातः—यहाँ द्वयोरह्नोः समाहारः—इस विग्रह में समास करने पर 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' (पा० सू० ५।४।९१) इससे टच् करने पर 'अह्नष्टखोरेव' (पा० सू० ६।४।१४५) इससे टि (अन्) का लोप करने 'द्व्यहः' रूप बनता है। इसी प्रकार 'त्रयाणाम् अह्नां समाहारः' से त्र्यहः रूप बनता है।

द्वे अहनी जातस्य यस्य सः—इस त्रिपद तत्पुरुष में ''उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्' इस वचन से समास करने पर 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' (पा० सू० ५।४।८८) से अहन् का अह्न आदेश हो जाता है। द्वि पद में तो 'न संख्यादेः समाहारे' इस वचन से अह्न आदेश का निषेध हो जाता है।

यद्यपि 'मासो जातः यस्य सः' इस बहुव्रीहि में 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इस वचन से जात' का परनिपात होने से यह रूप सम्भव है तथापि षष्ठी समास का वारण करने के लिए यह सूत्र है। यदि षष्ठी-समास होता तो जात का पूर्वनिपात होने पर 'जातमासः' ऐसा होने लगता॥ ५॥

४२९. नञ् ॥ ६ ॥ (७५६)

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न ब्राह्मणः—अब्राह्मणः । अवृषलः ।

न्यासः

नञ् ॥ नञो ञकारः 'नलोपो नञः' इति विशेषणार्थः, पामनपुत्रादिषु मा भूत् । 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' । अथाब्राह्मण इति किंप्रधानोऽयं समासः? उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, यथा—राजपुरुष इति । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, यथा—अमक्षिकमिति । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, यथा—अब्राह्मणको देश इति । यद्येवम्, अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ? अथ निवृत्तिपदार्थकोऽयं ब्राह्मणशब्दः, सा च निवृत्तिः स्वाभाविकी नञा द्योत्यत इति मतम्, एवं च सत्यभाव एवास्यार्थ इत्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते न कस्यचिदानयनं प्राप्नोति ? नैष दोषः, सर्वं हि पदं स्वार्थे प्रयुज्यमानं प्रयोगप्रतिज्ञानमपेक्षते । तथा चोक्तम्—

"आत्मा बुद्धया समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया" । (पा० शि०) इति ।

पदमञ्जरी

नञ् ॥ विभक्तिञकारयोर्विशेषाभावाद् ञकारोच्चारणम् । सुपानशब्दस्य विशेषणात्पामादिलक्षणस्य नस्यासुबन्तत्वादेवाग्रहणं सिद्धम् । इहाब्राह्मणादिशब्दैः क्षत्रियाद्यभिधानमिष्यते, तत्र जातिमात्रपरे ब्राह्मणशब्दे न विद्यते ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिरित्यन्यपदार्थप्रधानः समासो भवति । तत्र नाप्राप्ते बहुव्रोहावारम्भादनेन तस्य बाधनादब्राह्मणको देश इत्यपि न सिद्ध्यति; न हि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वयं समासः, न तद्वन्निष्ठेष्विति नियामकमस्ति । इह चावर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यद्वचने तत्समासस्य प्राप्नोति, लिङ्गे तु परवल्लिङ्गमिति वचनाद्दोषाभावः । इह च असोऽसर्वस्मै इत्युत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्त्यदादिकार्यं सर्वादिकार्यं च न स्यात् । यदा त्वसत्सामान्यवर्तमानो नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते, ब्राह्मणत्वेनासत्क्रियान्तरेण तु सन् क्षत्रियादिकोऽब्राह्मण इति, तदा पूर्वपदार्थप्रधानम्; तत्र नञर्थस्य प्राधान्यात्संख्यायोगः समासस्य न स्यात्, वाचनिकी तु परवल्लिङ्गता भवतु । स्यादेतत्—शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये न नञाचष्टे, समासे तु सत्त्वरूपम्, तेन सिद्धः संख्यायोगः ? एवमप्यपवादेनानेनाव्ययीभावस्य बाधादमक्षिकमिति न सिद्ध्यति, तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः, असोऽसर्वस्मै इति च पूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धिः । अस्तु तर्ह्यत्रोत्तरपदार्थप्रधानः ? यद्येवम्, ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ? यद्युत्तरपदार्थप्रधानता तत्र हेतुः, इहापि तर्हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ? अस्त्यत्र विशेषः, राजा विशेषकः प्रयुज्यते । इहापि तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते ? कथं नञ् नाम स्यात्, अनियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय हि विशेषणं प्रवर्त्तते, न तदुपघाताय । नञा च ब्राह्मणार्थः सर्वात्मना प्रतिषिध्यमानः प्रतिषिध्यत इति कथमस्तः प्राधान्यं स्यात् ? तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छताऽस्मिन्विषये नञनर्थकः, अन्वाख्यानसामर्थ्यात्तु साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति वाच्यम्, ततश्च ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ? नैष दोषः; निवृत्तपदार्थकोऽत्र ब्राह्मणशब्दः, सा च निवृत्तिः स्वाभाविकी नञा द्योत्यते, कोऽर्थः ? केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्यमेव ब्राह्मणमाचष्टे; नञ्प्रयोगेण तु क्षत्रियादौ सादृश्यादिना निमित्तेनाध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तात्त्विकमिति द्योत्यते । तदेवं मुख्यो ब्राह्मणशब्दस्यार्थो निवृत्तः जातश्चामुख्यः क्षत्रियादिरिति न ब्राह्मणमात्रानयनम्, नापि न कस्यचिदानयनमिति सिद्धम् । उक्तं च—

भावबोधिनी

समर्थ सुबन्त के साथ नञ् का समास होता है । और वह तत्पुरुष होता है । उदा०-न ब्राह्मणः=अब्राह्मणः । [जो ब्राह्मण नहीं है ।] अवृषलः [न वृषलः । जो शूद्र नहीं है । इनमें 'नलोपो नञः' ६।३।७३ से 'न्' का लोप होने पर 'अ' शेष बचता है ।]

* नञो नलोपस्तिङि क्षेपे * । अपचसि त्वं जाल्म ॥

न्यासः

तच्च द्विविधं ज्ञानम्—सम्यक्, मिथ्या चेति । उभयमप्येतद् ब्राह्मणशब्दः प्रवर्त्तयति । तत्र सम्यग् ज्ञानपूर्वके ब्राह्मणशब्दप्रयोगे नास्ति नञो व्यापारः, न हि तत्र नञा किंचित् क्रियते । मिथ्याज्ञानपूर्वके तु विद्यत एव तस्य व्यापारः । तत्र हि तेन मिथ्याज्ञानप्रभवता परस्याख्यायते । मिथ्याज्ञानं च दुष्टेन्द्रियहेतुकम् । तच्च सादृश्यादृते न सम्भवतीति प्रतिषेधे सत्युत्तरपदार्थसदृशः समासार्थो जायते । तथा चोक्तम्—'नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः' इति । तस्मादब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशे क्षत्रियादौ प्रतीतिर्भवतीति न भवति पूर्वोक्तदोषावसरप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

'प्राक् समासात् पदार्थानां निवृत्तिर्द्योत्यते नञा ।
स्वभावतो निवृत्तानां रूपभेदादलक्षिता' ॥ (वा० प० ३.१४.२५२) इति ।

स्यादेतत्—अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते ब्राह्मणार्थश्चेन्निवृत्तः, किं मुधा ब्राह्मणपदं प्रयुज्यते ? तन्न; असति ब्राह्मणपदे नेत्येतावत्युच्यमाने कस्यार्थोऽत्र निवर्त्तयितुमिष्ट इति न ज्ञायते । ब्राह्मणपदे तु सति तदर्थस्य क्षत्रियादौ मुख्यः सत्ताविरहः प्रतीयते ।

अन्यद्दर्शनम्—सर्व एते शब्दा गुणसमुदाये वर्त्तन्ते, स्मर्यन्ते च—

'तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः' ॥ (महाभारतम् १.४११) इति ।

तथा च श्रुतिः—

'षड् व्याधयो यं पुरुषं तपन्ति जैह्वो हार्दं औदरो रैतसश्च ।
तप्तश्च घर्मः शिशिरश्च शीतः ब्राह्मणस्तं स्मरार्थं गरुत्मन्' ॥ इति

गौरः शुच्याचारः पिङ्गलकेश इत्यादयश्च धर्माः, तदेषां समुदाये ब्राह्मणशब्दः, एवं क्षत्रियादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यम् । एवं स्थिते 'समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते' (शाक० परि० ८६) इति न्यायाज्जातिभिन्ने गुणभिन्ने वा यदा ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तदा स्वाभाविकी जातिगुणनिवृत्तिर्नञा द्योत्यते, अवशिष्टांशसद्भावप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । यद्येवम्, द्वयोरपि भिन्नविषयत्वप्रसङ्गः, कथम् ? यस्यांशस्य सद्भावं ब्राह्मणशब्द आह, न तस्याभावं नञाह;, यस्याभावं नञाह, न तस्य सद्भावं ब्राह्मणशब्द आह ? नैष दोषः; द्वावप्येतौ समुदायावलम्बिनौ कृतवत्, तद्यथैकदेशकरणाकरणाभ्यामेकमेव वस्तु कृतं चाकृतं च भवति, तथेहाप्येकदेशविभागात् समुदाय एव निवृत्त उच्यते, एकदेशसद्भावाच्च स एव सन्नभिधीयत इति सर्वमनवद्यम् ।

इहानेको जन आगत इति द्व्यादिष्वेकत्वमारोपितं प्रतीयते, मुख्यं तु प्रतिषिध्यते, क्षत्रियादाविव ब्राह्मण्यमित्येकवचनमेव भवति द्व्यादिसंख्या प्रतीयते । तदेवमुत्तरपदार्थप्रधान इति स्थितम् । अत्र च लिङ्गम्—'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्' इत्यत्रानञ्समासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिनः सोर्लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति भावेन नञा च युगपत्सम्बन्धे विवक्षिते

भावबोधिनी

* तिङ् परे रहते क्षेप अर्थ प्रतीत होने पर नञ् के 'न' का लोप होता है ।* उदा०—अपचसि त्वं जाल्म [अरे दुष्ट तुम खराब पका रहे हो ।]

विमर्श—जहाँ नञ् तत्पुरुष होता है वहाँ यदि अजादि उत्तरपद हो तो नुट् का आगम होता है । जैसे—न अश्वः—इस विग्रह में समास करने पर 'नलोपो नञः' से न् का लोप हो जाने पर 'तस्मान्नुडचि' (पा० सू० ६।३।७४) से नुट् आगम करने पर 'अ+नु+अश्व = अनश्वः' आदि रूप बनते हैं ॥ ६ ॥

४३०. ईषदकृता ॥ ७ ॥ (७५५)

'ईषत्' इत्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*** ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम्** (म० भा० २ २.७ वा० १) * । **ईषत्कडारः । ईषत्पिङ्गलः । ईषद्विकटः । ईषदुन्नतः । ईषत्पीतम् । ईषद्रक्तम् ।**

गुणवचनेनेति किम् ? इह न भवति—ईषद् गार्ग्यः ॥

न्यासः

ईषदकृता ।। ईषद् गुणवचनेति वक्तव्यमिति । ईषदित्येतदव्ययं गुणवचनेन समस्यते, न सर्वेणाकृदन्तेनेत्येतद्रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—विभाषेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन गुणवचनेनैव समासो भविष्यति, नान्येन । **ईषद्गार्ग्य इति ।** गार्ग्यशब्दोऽयं जातिवचनः, न गुणवचनः । नन्वकृतेत्युच्यते, तत्र ईषत्पीतः, ईषदुन्नत इत्यादि न सिध्यति; पीतादिशब्दस्य कृदन्तत्वात् ? नैष दोषः, अव्युत्पन्ना ह्येते पीतादिशब्दा वेदितव्याः, न तु कृदन्ताः ॥ ७ ॥

पदमञ्जरी

त्वतलौ च प्राप्नुतः, समासश्च; तत्र यदि परत्वात्त्वतलौ कृत्वा पश्चात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानान्नञ्समासः क्रियते, ततः 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्, प्रत्ययस्वरो नञ्स्वरश्चेष्यत इति समासे कृते त्वतलौ कार्यौ । आह च—त्वतल्भ्यां नञ्समासः, पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति । तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न भवति, नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवति ॥ ६ ॥

ईषदकृता ॥ ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यमिति । अकृतेत्यपनीय सूत्रे गुणवचनग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । अकृतेति चोच्यमान ईषद्गार्ग्य इत्यादावतिव्याप्तिः, ईषदुन्नत इत्यादावव्याप्तिः स्यादिति भावः । **ईषद्गार्ग्य इति ।** ननु च गार्ग्यो भवति वा न वा, न पुनरीषद्गार्ग्यः कश्चित् ?—उच्यते; गार्ग्यत्वेन सह य एकार्थसमवेताः क्रियागुणास्तदपेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः—गार्ग्यतरः, गार्ग्यकल्पः, ईषद्गार्ग्यः, गार्ग्यपाश इति; यथा—गोतरः, गोकल्पः, गोपाश इति ॥ ७॥

भावबोधिनी

अकृदन्त सुबन्त के साथ 'ईषत्' इस शब्द का समास होता है और वह तत्पुरुष होता है ।

* ईषद् शब्द का गुणवाचक के साथ ही समास होता है—ऐसा कहना चाहिये ।* उदा०—ईषत्कडारः [थोड़ा पीला] ईषत्पिङ्गलः [थोड़ा पीला] ईषद् विकटः [थोड़ा विकट] ईषदुन्नतः [थोड़ा ऊँचा] ईषत्पीतम् [थोड़ा पीला] ईषद्रक्तम् [थोड़ा लाल] ।

गुणवाचक के साथ—इसका क्या प्रयोजन है ? यहाँ नहीं होता है—ईषद् गार्ग्यः । [गार्ग्य शब्द जातिवाचक है गुणवाचक नहीं; अतः समास नहीं होता है ।]

विमर्श—यह सूत्र अकृदन्त शब्दों के साथ समास का विधान करता है, परन्तु उन्नतः, पीतम्, रक्तम् आदि शब्द तो कृदन्त है ? यहाँ अव्युत्पन्न पक्ष मानकर समास उपपादित करना चाहिये । इसीलिये प्रस्तुत सूत्र पर कैयट और नागेश ने स्पष्टतया अव्युत्पन्नत्व पक्ष का प्रतिपादन किया है—'कृच्छब्देन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उच्यते । अथापि उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समासः स्यात् तथापीषदमुक्त ईषदुन्नत इत्यत्र न स्यात् ।' (कैयट २।२।७ ।)

'उणादयो बहुलम्' इति शास्त्रारम्भसामर्थ्यात् सर्वमौणादिकमव्युत्पन्नमिति नियम इति भावः । (नागेश २।२।७ ।)

इस प्रकार यह स्पष्ट है कि सूत्रस्थ 'अकृता' को हटाकर उसके स्थान पर 'गुणवचनेन' यह रखना चाहिये । कृदन्त अथवा अकृदन्त जो भी गुणवाचक हो, उसी के साथ समास होता है ॥ ७ ॥

४३१. षष्ठी ॥ ८ ॥ (७०२)

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः।

*** कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्** (म० भा० २.२.८ वा० १) *। **इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। किमर्थमिदमुच्यते? 'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते' इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः॥**

४३२. याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥ (७०३)

पूर्वेण समासः सिद्ध एव, तस्य 'कर्तरि च' (२।२।१६) **इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते प्रति-**

न्यासः

षष्ठी ॥ कृद्योगा चेत्यादि। 'कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते' इति व्याख्येयम्। तत्रेदं व्याख्यानम्—यदयम् 'क्तेन च पूजायाम्' 'अधिकरणवाचिना च' 'कर्मणि च' 'तृजकाभ्यां कर्त्तरि च' इति निषेधमारभते, तज्ज्ञापयति—'कृद्योगा या षष्ठी सा समस्यते' इति—अन्यथा प्रतिषेधारम्भोऽनर्थकः स्यात्; प्राप्त्यभावात्। **इध्मप्रवश्चन इति।** करणे ल्युट्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति 'कर्त्तरि वा', 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी। **पलाशशातन इति।** शदेर्ण्यन्तस्य 'शदेरगतौ तः' इति दकारस्य तकारः। पूर्ववल्ल्युट्, षष्ठी च। किमर्थमित्युच्यते, यावता षष्ठीत्यनेनैव कृद्योगलक्षणाया अपि षष्ठ्याः समासः सिद्ध एवेत्यत आह—**प्रतिपदविधाना चेत्यादि।** सुबोधम् ॥ ८ ॥

याजकादिभिश्च। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन 'तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्' न

पदमञ्जरी

षष्ठी ॥ कृद्योगा चेत्यादि। 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृच्छब्दोपादानेन या विहिता सा कृद्योगा। **इध्मप्रव्रश्चन इति।** 'ओव्रश्चू च्छेदने' (धा० पा० १२९२), करणे ल्युट्। **पलाशशातन इति।** पलाशानि शात्यन्ते=पात्यन्ते येन दण्डादिना स पलाशशातनः। **किमर्थमिदमुच्यत इति।** सूत्रेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः। **प्रतिपदविधाना चेत्यादि।** यदा तस्य वक्तव्यस्यारम्भ तदेदमपि वक्तव्यम्। तस्य त्वनारभ्यतां तत्रैव वक्ष्यामः। **अपकर्ष इति।** अपवाद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

याजकादिभिश्च ॥ प्रतिप्रसवार्थमिति। अन्येन निर्वर्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानम्=प्रतिप्रसवः।

भावबोधिनी

षष्ठी-विभक्त्यन्त सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष होता है। उदा०—राज्ञः पुरुषः [यहाँ समास और विभक्ति का लोप करने पर राजन् पुरुष में अन्तवर्ती विभक्ति को मानकर पदसंज्ञा और नलोप होने पर] राजपुरुषः [राजा का पुरुष = सिपाही आदि] ब्राह्मणकम्बलः [ब्राह्मणस्य कम्बलः। ब्राह्मण का कम्बल।]

* कृद्योगा = 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा० सू० २।३।६५) से कृदन्त शब्द के योग में होने वाली षष्ठी = षष्ठ्यन्त का समास होता है—यह कहना चाहिये।* उदा०—इध्मप्रव्रश्चनः [लकड़ी का काटना। प्रवृश्च्यतेऽनेन—इस करण अर्थ में ल्युट् प्रत्यय करने पर 'प्रवृश्चन' यह बनता है। इध्म यह कर्म है, इसमें 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा० सू० २।३।६५) से षष्ठी होने पर प्रस्तुत सूत्र से समास होता है] पलाशशातनः [शात्यते=पात्यतेऽनेन—इस अर्थ में ल्युट् प्रत्यय करने पर 'शातन' बनाकर पलाश रूप कर्म के साथ समास होता है।]

यह नियम किस लिये कहा जा रहा है? 'प्रतिपदविधानवाली षष्ठी का समास नहीं होता है' यह आगे कहा जायगा, इस नियम का अपवाद पहले से ही कहा जा रहा है ॥ ८ ॥

पूर्ववर्ती सूत्र से समास सिद्ध ही है, 'कर्तरि च' [पा० सू० २।२।१६ कर्ता अर्थ में होनेवाले जो तृच् और अक प्रत्यय तदन्त के साथ षष्ठ्यन्त का समास नहीं होता है] इससे प्रतिषेध के प्राप्त रहते यह वचन बनाया जा रहा

प्रसवार्थम्। याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। ब्राह्मणयाजकः। क्षत्रिययाजकः।

याजक। पूजक। परिचारक। परिषेचक। स्नातक। अध्यापक। उत्सादक। उद्वर्त्तक। होतृ। पोतृ। भर्तृ। रथगणक। पत्तिगणक।

तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् (म० भा० २.२.९ वा० २)। **चन्दनगन्धः। कपित्थरसः।**

न्यासः

वक्तव्यं भवति; अनेनैव सिद्धत्वात्। तस्मिन् स्थिताः = तत्स्थाः। प्रकृतस्यान्यस्याभावात् तदित्यनेन गुणा एव प्रत्यवमृश्यन्ते। तेन गुणात्मन्येव ये गुणा वर्त्तन्ते, न कदाचिद् द्रव्यात्मनि, तैः षष्ठी समस्यते। यद्यपि नास्त्येव हि स गुणो यो द्रव्ये न वर्त्तते, सर्वस्य गुणस्य द्रव्याश्रितत्वात्; तथापि गुणशब्दास्तु केचित् मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तमाना गुणमाधारानुगतं गमयन्ति, यथा—शुक्लः पटः, लोहितः कम्बल इति। अपरे त्वाश्रयाद् विभक्तं द्रव्यं प्रत्यनुपसर्जनीभूतं गुणमाहुः, यथा—चन्दनस्य गन्धः, कपित्थस्य रस इति। तस्मादभि-

पदमञ्जरी

तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यमिति क्वचिद्वृत्तौ पठ्यते, तस्यार्थः—तच्छब्देन सन्निधानाद् गुणा एव परामृश्यन्ते, तस्मिंस्त्वात्मनि ये गुणाः स्थितास्तैः षष्ठी समस्यते। न च स्वात्मन्यवस्थानं कस्यचित्सम्भवति, भेदनिबन्धनो ह्याधाराधेयभावः; विशेषतो गुणानां द्रव्याश्रितत्वात्। तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते। गन्धादयो हि गुणाः स्वशब्दैर्द्रव्यात्पृथक्कृता एव च प्रत्याय्यन्ते—चन्दनस्य गन्ध इति, न तु कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः, न हि भवति चन्दनं गन्ध इति। शुक्लादयस्तु कदाचिद् द्रव्यात्पृथग्भूताः प्रत्याय्यन्ते—पटस्य शुक्ल इति, कदाचिद् द्रव्यस्योपरञ्जकास्तेनैकत्वमापन्नाः—शुक्लः पट इति। तत्र ये गुणा द्रव्यात्पृथग्भूता एव स्वशब्देन प्रत्याय्यन्ते तत्परिग्रहाय 'तत्स्थैः' इत्युक्तम्। बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्र तु यद्यपि शौक्ल्यशब्देन द्रव्यात्पृथग्भूतस्यैवाभिधानम्, तथापि तदेव शौक्ल्यं शुक्लः पट इत्यत्र द्रव्येणैकतामापन्नं प्रत्याय्यते। अर्थस्य तत्स्थत्वमाश्रीयते, इति शब्दभेदेऽप्यर्थः स एवेति नास्ति शौक्ल्यस्य तत्स्थत्वमिति समासाभावः। रूपवान्पट इत्यत्र भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयेनाभेदोऽध्यवसीयते इति तत्स्थमेव रूपमिति पटरूपमिति भवत्येव समासः। अयमपि 'गुणेन न' इति प्रतिषेधस्य पुरस्तादपकर्षः। **चन्दनगन्ध इति।** 'गन्धं विक्रीणीते' इति चन्दनगन्धादौ गन्धशब्दो जातिनिमित्तकः, न गुणशब्दः; मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति तत्स्थ एव गन्धः। **भाष्ये** तु 'न तु तद्विशेषणैः' इति पठितम्, तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तैः सह समासो न भवति—घृतस्य तीव्रो

भावबोधिनी

है प्रतिप्रसव = पुनः प्रवृत्ति के अभ्यनुज्ञान के लिये। याजक आदि शब्दों के साथ षष्ठ्यन्त का समास होता है और वह तत्पुरुष समास होता है।—ब्राह्मणयाजकः [ब्राह्मणस्य याजकः यह विग्रह है। समास होने पर षष्ठ्यन्त का पूर्वनिपात होता है।] [ब्राह्मण को याग कराने वाला।] क्षत्रिययाजकः [क्षत्रियस्य याजकः यह विग्रह है।]

[इस गण में पठित शब्द—] याजक। पूजक। परिचारक। परिषेचक। [सींचनेवाला] स्नातक। अध्यापक। उत्सादक। उद्वर्तक। [मालिश करने वाला] होतृ। पोतृ। भर्तृ। रथगणक। पत्तिगणक [पैदल सेना की गणना करने वाला।]

* उनमें रहने वाले गुणों के साथ षष्ठी का समास होता है, ऐसा कहना चाहिये। * उदा०—चन्दनगन्धः [चन्दनस्य गन्धः]। कपित्थरसः [कपित्थस्य रसः]। [जो गुण द्रव्य में रहने वाले होते हुए भी अपने वाचक शब्दों के द्वारा द्रव्य से अलग ही प्रतीत होते हैं, उन्हें ही लिया जाता है। जैसे—'चन्दनस्य गन्धः।' चन्दनगन्धः यह नहीं होता है।]

* गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् *। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः, सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्; 'न निर्धारणे' (२।२।१०) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम्। सर्वशुक्ला गौः ॥

४३३. न निर्धारणे ॥ १० ॥ (७०४)

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते। निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं=निर्धारणम्। क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः। कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा। धावन्नध्वगानां शीघ्रतमः।

न्यासः

धानशक्तिव्यापारापेक्षया तत्स्थैरिति विशेषणं युक्तम्। तदेतदुक्तं भवति—ये गुणाः स्वशब्दैर्द्रव्यं प्रत्यनुपसर्जनभावापन्ना एव प्रत्याय्यन्ते, तैः सह षष्ठी समस्यत इति चन्दनस्य गन्धश्चन्दनगन्धः, कपित्थस्य रसः कपित्थरसः। गन्धादयो हि स्वशब्दैराधारविभक्ता एव प्रत्याय्यन्ते, न तु कदाचिदाश्रयानुगता द्रव्यं प्रति विशेषणोभूताः ॥ ९ ॥

न निर्धारणे ॥ मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतम इति। 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी। **प्रतिपदविधाना चेत्यादि।** 'षष्ठी शेषे' इति सामान्यलक्षणविहितां षष्ठीं त्यक्त्वा याऽन्या विशेषलक्षणविहिता षष्ठी सा प्रतिपदविधाना, सा च षष्ठी न समस्यत इत्येतद्रूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—नेति योगविभागः क्रियते, तेन प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति। यद्येवम्, कथं गृहस्वामी, विद्यादायादः, पृथ्वीश्वर इति, प्रतिपद-

पदमञ्जरी

गन्धः, चन्दनस्य मृदुः स्पर्श इति तीव्रमृदुशब्दाभ्यां समासो न भवति। तददिमन्यथासिद्धमिति **वृत्तिकारेण** उपेक्षितम्, कथम्? घृतस्य गन्धेन सम्बन्धः, न तद्विशेषणेन तीव्रेण। यद्यपि प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशेषे गन्धे वर्तते, तदुपजनित एव व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी, तथापि तीव्रं घृतमिति दर्शनात्तत्स्थत्वाभावादेव समासाप्रसङ्गः ॥ ९ ॥

न निर्द्धारणे ॥ जातिगुणक्रियाभिरिति। उपलक्षणमेतत्; कतरो भवतोर्देवदत्त इति संज्ञायामपि निर्द्धारणदर्शनात्। **क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम इति।** अत्र क्षत्रियशब्देन समासप्रसङ्गः; तदपेक्षया हि मनुष्याणामिति षष्ठी, न शूरतमापेक्षया, गुणशब्दत्वाच्च न तेन समासप्रसङ्गः। **कृष्णा गवामिति। नात्रायमर्थः**—गवां मध्ये या कृष्णा सा सम्पन्नक्षीरतमेति, एवं हि कृष्णाशब्दस्य गवामित्यनेन सम्बन्धः। न च तस्य समासप्रसङ्गः; **गुणेन नेति प्रतिषेधात्।** तस्मादगवां मध्ये या सम्पन्नक्षीरतमा सा कृष्णेत्ययमत्रार्थः। **धावन्नध्वगानामिति।**

भावबोधिनी

* गुणवाचक तरप्प्रत्ययान्त शब्द के साथ समास होता है और तरप् प्रत्यय का लोप होता है। * सर्वेषां श्वेततरः [इस विग्रह में]—सर्वश्वेतः [यहाँ समास के बाद तरप् प्रत्यय का लोप हो जाता है।] सर्वेषां महत्तरः—सर्वमहान्। 'न निर्धारणे' (पा० सू० २।२।१०) इससे प्रतिषेध प्राप्त रहते यह वचन बनाया गया है। उदा०—सर्वशुक्ला गौः। [सर्वेषां शुक्लतरा गौः यह विग्रह है। समास और तर प्रत्यय का लोप होता है।] ॥ ९ ॥

पूर्ववर्त्ती सूत्र से समास प्राप्त रहते यह प्रतिषेध आरम्भ किया जा रहा है। निर्धारण अर्थ में जो षष्ठी होती है, उसका समास नहीं होता है। जाति, गुण या क्रिया के कारण किसी समुदाय से उसके अवयव = एकदेश का पृथक्करण = अलग करना निर्धारण है। उदा०—मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः। [मनुष्यों में क्षत्रिय सबसे अधिक शूर होता है। 'यतश्च निर्धारणम्' [पा० सू० २।३।४१) से षष्ठी होती है। 'षष्ठी' (पा० सू० २।२।८) से समास प्राप्त होता है। प्रस्तुत सूत्र से निषेध होने के कारण समास नहीं होता है।[यहाँ क्षत्रियत्व जाति के कारण निर्धारण हो रहा है।] गवां कृष्णा क्षीरतमा [यहाँ गुण के कारण निर्धारण है।] धावन् अध्वगानां शीघ्रतरः। [मार्ग पर चलने वालों में भागने वाला सबसे तेज है। यहाँ क्रिया के कारण निर्धारण है।]

*** प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् *** (म० भा० २.२ १० वा० १)। **सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् ॥**

न्यासः

विधाना ह्येषा षष्ठी, 'स्वामीश्वराधिपतिदायाद' इत्यादिना विशेषलक्षणेन तस्या विधानात् ? नैष दोषः, शेषलक्षणैव ह्यत्र षष्ठी । न हि स्वाम्यादिसूत्रेण षष्ठी विधीयते, किं तर्हि ? सप्तमी । सा तु सप्तमी षष्ठीं बाधिष्यत इति चकारेण पुनः षष्ठीप्रतिप्रसवः क्रियते । न ह्येवंविधा षष्ठी प्रतिपदविधाना भवति । अत एव 'न निर्धारणे' इति निषेधो विधीयते । 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यत्रापि चकारेण सैव शेषलक्षणा षष्ठी प्रतिप्रसूयते, अन्यथा हीयमपि प्रतिपदविधानैव षष्ठीति समासो न स्यात् । ततश्च 'न निर्द्धारणे' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । **सर्पिषो ज्ञानमिति ।** 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इति करणे षष्ठी ॥ १० ॥

पदमञ्जरी

अत्र धावच्छब्देन समासाप्रसङ्गः; सत्संज्ञकत्वात् । शीघ्रतमशब्दस्तु गुणशब्दो न वेति चिन्त्यम् । **प्रतिपदविधाना चेति ।** शेषलक्षणामुक्त्वा सर्वान्या प्रतिपदविधाना षष्ठी । कथं गृहस्वामी, विद्यादायादः, पृथिवीश्वर इति, यावता 'स्वामीश्वर' इत्यादिना प्रतिपदमत्र षष्ठी ? नानेन षष्ठी विधीयते, किं तर्हि ? सप्तमी । सा तु षष्ठीं मा बाधिष्टेति चकारेण शेषलक्षणैवाभ्यनुज्ञायते । अत एव 'न निर्द्धारणे' इति सूत्रारम्भः । 'यतश्च निर्द्धारणम्' इत्यत्रापि हि चकारेण शेषलक्षणैव षष्ठी प्रतिप्रसूयते; अन्यथा सापि प्रतिपदविधानैव स्यादिति किं 'न निर्द्धारणे' इत्यनेन । **सर्पिषो ज्ञानमिति ।** 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठी । अत्राहुः—'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठीप्रकरणे 'शेषे' इति वर्त्तते, तत्र न माषाणामश्नीयादितिवत्, 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धा षष्ठी, प्रकरणं तु नियमार्थम् । षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव, न तस्याः समासो भवतीत्यर्थः । समासे 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुक् स्यात् । तस्मात्प्रतिपदविधाना चेति न वक्तव्यम्, एवं च कृत्वा 'कृद्योगा च' इत्यपि न वक्तव्यम्, 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र हि 'शेषे' इति निवृत्तमिति वक्ष्यते, तेन कर्तृकर्मविवक्षायामप्राप्तैव षष्ठी तेन विधीयत इति कुतः समासनिवृत्तिरिति ॥ १० ॥

भावबोधिनी

प्रतिपदविधानवाली षष्ठी का समास नहीं होता है, ऐसा कहना चाहिये [षष्ठी शेषे' (पा० सू० २।३।५०) से विहित षष्ठी को छोड़कर विशेष सूत्र द्वारा की जाने वाली सभी षष्ठी प्रतिपदविधाना मानी जाती है । इनके समास का निषेध होता है ।] उदा०—सर्पिषो ज्ञानम् । [यहाँ 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (पा० सू० २।३।५१) से करण अर्थ में षष्ठी है । ज्ञाधातु का अर्थ प्रवृत्ति है । घृतकरणकप्रवृत्ति यह अर्थ है । समास का निषेध होता है ।] मधुनो ज्ञानम् [यहाँ भी पूर्वोक्त स्थिति है । मधुकरणक प्रवृत्ति—यह अर्थ है ।

विमर्श—'यतश्च निर्धारणम्' (पा० सू० २।३।४१) जाति, गुण, क्रिया और संज्ञा—इनके द्वारा समुदाय से एकदेश = अवयव का पृथक्करणरूप=निर्धारण होता है उस समुदायवाचक से षष्ठी और सप्तमी होती है । यहाँ काशिकाकार ने (१) क्षत्रियत्व जाति, (२) सम्पन्नक्षीरतमत्व गुण और (३) धावन क्रिया के द्वारा एकदेश का निर्धारण बताया है । अतः समुदाय से षष्ठी होती है । उसका समास प्राप्त होने पर प्रस्तुत सूत्र से निषेध हो जाता है । 'पुरुषोत्तमः' आदि में शेषषष्ठी मानकर समास कर लेना चाहिये ।

'पदं पदं प्रति'—इति प्रतिपदम्, वीप्सा अर्थ में अव्ययीभाव होता है । 'प्रतिपदं विधानं यस्याः सा प्रतिपदविधाना । 'षष्ठी शेषे' (पा० सू० २।३।५० इति शेषलक्षणां षष्ठीं वर्जयित्वा सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना'—ऐसा भाष्य में लिखा है ॥ १० ॥

४३४. पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ (७०५)

पूरण, गुण, सुहितार्थ, सद्, अव्यय, तव्य, समानाधिकरण—इत्येतैः सह षष्ठी न समस्यते। अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति। पूरणार्थे—छात्राणां पञ्चमः। छात्राणां दशमः। गुण—बलाकायाः शौक्ल्यम्। काकस्य कार्ष्ण्यम्। सुहितार्थाः=तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। फलानां तृप्तः। सत्—

न्यासः

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ छात्राणां पञ्चम इति। 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' समुदायसमुदायिसम्बन्धे शेषलक्षणा षष्ठी। एवं **बलाकायाः शौक्ल्यम्, काकस्य कार्ष्ण्यमित्यत्र** गुणगुणिसम्बन्धे शेषलक्षणैव षष्ठी वेदितव्या। ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमित्यत्र 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' इति षष्ठी। अथ कथं गोविंशतिरिति षष्ठीसमासः, यावता संख्याया गुणत्वात् प्रतिषेधेन भवितव्यम्? नैष दोषः, यदयं 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' इत्याह, तज् ज्ञापयति—संख्यायाः समासो भवतीति। न हि तेन बिना शतसहस्रान्तता

पदमञ्जरी

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ प्रत्येकमिति। पूरणादिभिरित्यर्थः। **स्वरूपविधिरिति।** पूरणादीनामर्थपर्यन्तानां चतुर्णामित्यर्थः। अत एव गुणशब्देन नादेङां ग्रहणम्, किं तर्हि? 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' (मुग्धबोधम्) इत्यादिलक्षणलक्षितस्य गुणस्य ग्रहणम्; नापि नञो गुणप्रतिषेधे यस्य गुणस्य हि भावादिवत्प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य ग्रहणम्, सामान्यादेरपि प्रसङ्गात्; नापि लोकप्रसिद्धस्य शुक्लादेरेव ग्रहणम्, कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यादेरपीष्टत्वात्; गुणशब्देन च केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्ते। तत्र गुणस्य गुण्यपेक्षत्वात्केवलगुणवचनैर्गुणेन समासनिषेधः—कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमिति। गुणवचनैस्तु तत्सम्बन्धिनो निषेधः—ब्राह्मणस्य शुक्ला दन्ता इति, न चात्र दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठी, ततश्च शुक्लेनासम्बन्धादप्रसङ्ग एव समासस्य। यदा तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा दन्ताद्यर्थ एव शुक्लादिशब्दस्य वृत्तिर्विज्ञाता भवति, तदा तत्सम्बन्ध एव षष्ठीत्यस्ति समासप्रसङ्गः, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्', 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्' (म० भा० ५.१.७४ वा० १) 'खारीशतमपि न ददाति' इत्यादि **मुनित्रयप्रयोगाद्** गोविंशतिरित्यादौ संख्यया समासो न निषिध्यते। संज्ञाप्रमाणत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिप्रयोगदर्शनादनित्यो गुणेन निषेध इति करणपाटवं बुद्धिमान्द्यं यत्नगौरवमित्यादिसिद्धिः।

फलानां सुहित इति। करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी, शेषत्वविवक्षैव च नियता सुहितार्थयोगे करणस्येत्याहुः, कृद्योगलक्षणाया एव षष्ठ्या निष्ठायोगे निषेधः। **ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति।** नेयं घटाद्यपेक्षया षष्ठी—

भावबोधिनी

पूरण-प्रत्ययान्त, गुणवाचक, सुहितार्थक = तृप्ति-अर्थवाचक, सत्संज्ञकप्रत्यय, अव्यय, तव्य और समानाधिकरण—इनके साथ षष्ठ्यन्त का समास नहीं होता है। अर्थ का सम्बन्ध [पूरण, गुण और सुहित इनमें] प्रत्येक के साथ हैं, इस कारण इन चारों की स्वरूपविधि(= इन शब्द रूपों का समास) नहीं होती है। (१) पूरण अर्थ में—छात्राणां पञ्चमः [छात्रों में पाँचवाँ। यहाँ पञ्चन् शब्द से 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' (पा० सू० ५।२।४९) से—पञ्चानां पूरणः—इस अर्थ में मट् प्रत्यय हुआ है। अतः समास नहीं होता है।] छात्राणां दशमः [छात्रों में दशवाँ। यहाँ भी वही स्थिति है।] (२) गुणवाचक से—बलाकायाः शौक्ल्यम् [बगुली की सफेदी। शुक्ल शब्द से 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ्' (पा० सू० ५।१।१२४) से ष्यञ् प्रत्यय होता है।] काकस्य कार्ष्ण्यम् [कौवा की कालिमा। यहाँ भी गुण अर्थ में ष्यञ् प्रत्यय है।] (३) सुहितार्थ = तृप्ति अर्थ वाले से—फलानां सुहितः, फलानां तृप्तः [फलों की तृप्तिवाला, दोनों का यही अर्थ है। यहाँ करण की शेषत्वविवक्षा में जब षष्ठी होती है तभी समासनिषेध होता है। अतः करण में तृतीया करने पर समास होता ही है—'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा० सू० २।३।३२) सूत्र से]। (४) सत्—['तौ सत्' (पा० सू० ३।२।१२७) से शतृ और शानच् की सत् होती है। अतः उदाहरणों में ये प्रत्यय ही दिये जा रहे हैं] ब्राह्मणस्य कुर्वन्,

ब्राह्मणस्य कुर्वन्। ब्राह्मणस्य कुर्वाणः। अव्यय—ब्राह्मणस्य कृत्वा। ब्राह्मणस्य हृत्वा। **तव्य—ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्। तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव—ब्राह्मणकर्त्तव्यम्। समानाधिकरण—शुकस्य माराविदस्य, राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य, पाणिनेः सूत्रकारस्य। किं च स्यात्? पूर्वनिपातस्यानियमः**[1] **स्यात्। अनन्तरायां तु प्राप्तौ**

न्यासः

निष्कस्य प्रातिपदिकस्य सम्भवति। **तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येवेति**। निरनुबन्धकपरिभाषया तस्याग्रहणात्। **ब्राह्मणकर्त्तव्यमिति**। 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति प्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितमुत्तरपदं भवति। यदि तर्हि निरनुबन्धकेनापि समासः स्यात् प्रकृतिस्वरे कृते प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः स्यात्, स चानिष्टः; अतो निरनुबन्धकेन समासः प्रतिषिध्यते, न तु सानुबन्धकेन। किञ्च स्यादिति? एवं मन्यते—क्रियमाणेऽप्येतस्मिन् प्रतिषेधे विशेषणसमासेनात्र भवितव्यमेव। तदवश्यम्भाविनि समासे यदि षष्ठी समासः स्यात् तदा को दोषः स्यात्, यत्परिहृतयेऽयं षष्ठीसमासः प्रतिषिध्यत इति?—**पूर्वनिपातानियम** इत्यादिना दोषमाह। यदि षष्ठी-

पदमञ्जरी

ब्राह्मणस्य घटं कुर्वन्निति, एवं ह्यसामर्थ्यादेव समासस्याप्रसङ्गः; किं तर्हि? कुर्वन्निति किङ्कर उच्यते, स हि कुर्वन् भवति, ततो यथा ब्राह्मणस्य पाचक इति साक्षादेव पाचकेन सम्बन्धो न पुनरोदनद्वारेण, तद्वदिहापीति द्रष्टव्यम्। चोरस्य द्विषन्निति च सत उदाहरणम्, अत्र 'द्विषः शतुर्वा वचनम्' (म० भा० २.३.६९ वा० ७) इति पक्षे षष्ठी भवति। **ब्राह्मणस्य कृत्वेति**। ब्राह्मणार्थं कृत्वेत्यर्थः, सम्बन्धसामान्यरूपेण विवक्षितत्वात् षष्ठी। पुरा सूर्यस्योदेतोरिति चोदाहरणम्, अत्र ह्यव्ययप्रतिषेधे 'तोसुनोरप्रतिषेधः' इति कर्त्तर्येव षष्ठ्यस्ति। एवं वृक्षस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणम्। **तव्यता सानुबन्धकेनेति**। 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' (व्या० परि० ५३) इति भावः। **ब्राह्मणकर्त्तव्यमिति**। कर्त्तरि षष्ठ्याः समासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितमेतत्, निरनुबन्धकेन तु समासे उत्तरपदं मध्योदात्तं स्यात्, सोऽयं स्वरार्थस्तव्येन निषेधः। **शुकस्य माराविकस्येति**। मा रात्रीत्याहेति माराविकः, 'तदाहेति मा शब्दादिभ्य उपसंख्यानम्' (म० भा० ४.४.१ वा० १) इति ठक्, शब्देन क्रियायाः प्रतिषेधको माराविकः, संज्ञैषा शुकविशेषस्य, क्वचित्तु **माराविदस्येति** पाठः, तत्र माराविशब्दं ददातीति माराविदः, स एवार्थः। **किं च स्यादिति**। भवितव्यमेवात्र विशेषणसमासेन, तत् षष्ठीसमास एवास्तु, को दोष इति प्रश्नः। **पूर्वनिपातानियमः स्यादिति**। द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भावः। ननु विशेषणसमासेऽपि द्वयोरपि यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रेत्युक्तम्, अतस्तेनापि समासे विशेषणमिति प्रथमा-

भावबोधिनी

ब्राह्मणस्य कुर्वाणः [ब्राह्मण का करता हुआ—यह अर्थ है। यहाँ कर्म में षष्ठी नहीं है क्योंकि 'न लोकाव्यय' (पा० सू० २।३।६९) से षष्ठी का निषेध है। ब्राह्मणस्य घटं कुर्वन् यह घट को मानकर भी षष्ठी नहीं है क्योंकि ऐसा मानने पर तो असामर्थ्य के कारण ही समास नहीं प्राप्त होता है अतः 'कुर्वन्' का अर्थ है—किंकर। इसका आशय है—'ब्राह्मण की परिचर्या करते हुये।'] (५) अव्यय ब्राह्मणस्य कृत्वा, ब्राह्मणस्य हृत्वा [यहाँ 'ब्राह्मणार्थ कर के' यह अर्थ है। तत्त्वबोधिनीकार के अनुसार 'ब्राह्मणसम्बन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः।' तादर्थ्यरूप सम्बन्ध की सामान्यरूप से विवक्षा में षष्ठी होती है।] (६) तव्य ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्। [ब्राह्मण के करने योग्य] अनुबन्धयुक्त तव्यत् प्रत्ययान्त के साथ तो समास होता ही है—ब्राह्मणकर्तव्यम्। [भाव यह है कि तव्यत् और तव्य दोनों में केवल तव्य ही शेष बचने पर भी तकार अनुबन्ध से युक्त 'तव्यत्' प्रत्ययान्त के साथ समास होता है क्योंकि 'गतिकारकोपदात् कृत्' (पा० सू० ६।२।१३९) से पूर्वपद का प्रकृतिस्वर होने से अनुस्वरित है। तव्य करने पर अन्तोदात्त होता है।] (७) समानाधिकरण—शुकस्य माराविदस्य [माराविद नाम वाले तोते का], राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य [पटना के राजा का], पाणिनेः सूत्रकारस्य [सूत्रकार पाणिनि का]। यदि समानाधिकरण का भी षष्ठी समास हो जाता तो क्या हानि हो जाती? पूर्वनिपात का नियम नहीं रह पाता। [भाव यह है कि समानाधिकरण दोनों ही प्रथमानिर्दिष्ट होते हैं, फलतः विशेष्य और विशेषण में

---

१. 'पूर्वनिपातनियमः' इति न्यास पदमञ्जरी सम्मतः।

प्रतिषिद्धायां 'विशेषणं विशेष्येण' (२।१।५७) इति भवत्येव समासः। पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव॥

४३५. क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥ (७०६)

'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (२।३।१८८) **इति वक्ष्यति, तस्येदं** ग्रहणम्। पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थम्। **क्तो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां पूजितः।**

न्यासः

समासः स्यात् तदा द्वयोरपि पदयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जने सति पक्षे विशेषणस्यापि पूर्वनिपातः स्यात्, स च नेष्यते। विशेषणसमासे सति विशेषणस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातो भवतीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वक्ष्यतीति। क्तमिति वाक्यशेषः। **तस्येदं ग्रहणमिति।** एतेन 'मतिबुद्धि' इत्यादिना सूत्रेण यो विहितः क्तः, तस्य पूजायामन्यत्र च सर्वस्य विहितस्येदं ग्रहणम्। न केवलं पूजायां यो विहितस्तस्यैवेष्यत इत्यभिप्रायः। अत एवाह—**पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति।** कस्योपलक्षणार्थम् ? 'मतिबुद्धि' इत्यादौ सूत्रे निर्दिष्टार्थस्य यः क्तो विधीयते तस्य मत्यादेः। तेन न केवलं पूजायां यः

पदमञ्जरी

निर्देशो द्वयोरपि तुल्यः। अथ तत्राप्रधानमुपसर्जनमार्थं चाप्राधान्यमिति द्रव्यगुणादिषु तेन प्रकारेण व्यवस्था, षष्ठीसमासेऽपि तथैव व्यवस्था भविष्यति। तस्माद्यत्तत्र प्रत्युदाहरणम्—तक्षकः सर्प इति, तयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग एव दोषः, तन्निवृत्तये च प्रतिषेध इति वाच्यम्। तदिह 'किं च स्यात्' इत्यादिकमेवानुपपन्नम्, उदाहरणं तूपपन्नम्, यदि माराविकशब्दः संज्ञा। अथ सोऽपि योगवृत्तिः, तर्हि तदप्यनुपपन्नम्। एवं पाटलिपुत्रकेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ तस्येति। मत्यादिसूत्रविहितस्य सर्वस्यैव क्तस्य ग्रहणं न तु पूजायामेव विहितस्येत्यर्थः। कथं तर्हि पूजाग्रहणमित्याह—**पूजाग्रहणमिति।** विवक्षितस्य क्तस्य तटस्थमुपलक्षणं पूजाग्रहणम्, गृहस्येव काकः, न तु समासनिषेधार्थमित्यर्थः। तेन मतिबुद्ध्योरपि विहितस्य ग्रहणं भवतीति भावः। **पूजायां विहित इति।** वर्तमानादिति शेषः। **राज्ञामिति।** 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी। कथं राजसंमतः, राजाभिमत इति, अस्ति हि **भट्टिकाव्ये** प्रयोगः—'कालहं स राममहितः कृतवान्' (भट्टि० १०.२) इति, 'मह पूजायाम्' (धा० पा० ७३०) रामस्य महित इत्यर्थः ? कश्चिदाह—"यदा वर्तमाने क्तस्तदा षष्ठसमासनिषेधश्च, यदा भूते क्तस्तदा कर्तरि तृतीयैव भवति, यथा—'पूजितो यः सुरैरपि' इति, तस्याः 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः" इति। स्यादेवं यदि भूते क्तो लभ्यः, न; नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तस्तस्य बाधको भवति, यथा च 'वडवाया वृषे वाच्य' इति अपत्ये प्राप्तो ठक् ततोऽपकृष्य विधीयते अपत्ये त्वणेव भवतीति वक्ष्यति। एवं च 'पूजितो यः सुरैरपि' इत्यचिन्तितस्योऽपशब्दः। त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इति तु भवत्येव; तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशात्।

भावबोधिनी

किसको पहले रखा जाय—यह व्यवस्था नहीं बन पाती। कभी विशेष्य पहले होता और कभी विशेषण।] अनन्तर प्राप्ति अर्थात् 'षष्ठी' (पा० सू० २।२।८) से होने वाली प्राप्ति का प्रतिषेध हो जाने पर 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० सू० २।१।५७) इस सूत्र से समास होता ही है। इस स्थिति में विशेषण का ही पूर्वनिपात नियमितरूप से होता है। [क्योंकि 'विशेषणम्' यही प्रथमानिर्दिष्ट है। यही उपसर्जन है, 'उपसर्जनं पूर्वम्' (पा० सू० २।२।३०) से इसी का पूर्वनिपात होता है।] ॥ ११ ॥

'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (पा० सू० २।३।१८८) आगे कहा जायगा उससे विहित 'क्त' का ही यहाँ ग्रहण होता है। पूजाग्रहण उपलक्षणार्थ है। [अर्थात् 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (पा० सू० २।३।१८८) इस सूत्र का उपलक्षण है केवल पूजा का बोधन नहीं है अतः सभी अर्थों में विहित 'क्त' का ग्रहण होने से किसी का भी समास नहीं होता है।]

पूजायामिति किम् ? छात्रस्य हसितं छात्रहसितम् ॥

४३६. अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥ (७०७)

'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' (३।४।७६) इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितम् । इदमेषां यातम् । इदमेषां भुक्तम् ॥

न्यासः

क्तो विहितस्तेन षष्ठीसमासप्रतिषेधो भवति, अपि तु मतिबुद्ध्योरपि यो विहितस्तेनापि । **राज्ञां मत इति ।** 'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति षष्ठी । पूजायां किम् ? छात्रस्य हसितं छात्रहसितम् । 'नपुंसके भावे क्तः' । शेषलक्षणा षष्ठी ॥ १२ ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ इदमेषामासितमिति । अस्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति षष्ठी । एवं पीतमित्यादावपि । अधिकरणवाचिनेति किम् ? छात्रस्य हसितं छात्रहसितमिति ॥ १३ ॥

पदमञ्जरी

अपर आह—'क्तेन च पूजायाम्' इत्यादिषु कारकषष्ठ्या एव निषेधः । तदेव तु कर्त्रादिकारकं यदा शेषरूपेण विवक्ष्यते तदा भवत्येव समास इति । तत्र स्वरे विशेषः, कारकषष्ठ्याः समासे कृत्स्वरो भवति, शेषषष्ठ्याः समासे समासान्तोदात्तत्वमिति । एवं तु यत् 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यादावुच्यते—'निपातनात्समासः' इति, तदनुपपन्नम्; शेषषष्ठ्या एव समासस्य सिद्धत्वात् । अथ येऽमी नवीना वैयाकरणा आरभन्ते तदपार्थकमापद्येत । तस्मादाप्तप्रयोगस्य यथाकथंचिन्निर्वाहः, न तु यथारुचि पद्मयोग इति धीरा मन्यन्ते ॥ १२ ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ 'अधिकरण' इत्येव सिद्धे वाचिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, कथम् ? 'किंवृत्ते लिप्सायाम्' 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति, नायमधिकरणे क्तः, क्व तर्हि ? भावे । किमो वृतं यस्मिन्, यदो वृतं यस्मिन्निति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥ १३ ॥

भावबोधिनी

पूजा में विहित जो क्त, तदन्त के साथ षष्ठ्यन्त का समास नहीं होता है । उदा०—राज्ञां मतः [राजाओं का माना हुआ], राज्ञां बुद्धः [राजाओं का जाना हुआ], राज्ञां पूजितः [राजाओं का पूजा हुआ], [इनमें 'क्तस्य च वर्तमाने (पा० सू० २।३।६७) से षष्ठी होती है । उससे प्राप्त समास का निषेध होता है ।] पूजा में—यह किसलिये है ? छात्रस्य हसितम्, छात्रहसितम् [छात्र का हँसना] । [यहाँ भाव में क्त है । शेष अर्थ में षष्ठी है । पूजा अर्थ नहीं है । समासनिषेध नहीं होता है ।]

विमर्श—यह सूत्र 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (पा० सू० २।३।१८८) इस सूत्र द्वारा वर्तमानकाल अर्थ में विहित 'क्त' के साथ ही समास का निषेध करता है । अत: भूतकाल अर्थ में होने होने वाले 'क्त' प्रत्ययान्त के साथ समास होता ही है, निषेध नहीं होता है । यहाँ कर्ता अर्थ में तृतीया होती है—राजपूजितः । यहाँ राज्ञा पूजितः यह विग्रह है ॥ १२ ॥

'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' (पा० सू० ३।४।७६) यह सूत्र आगे कहा जायगा; इससे विहित 'क्त' का यहाँ ग्रहण है । अधिकरणवाची क्तान्त के साथ का समास नहीं होता है । उदा०—इदम् एषाम् आसितम् [यह इनका बैठने का स्थान है ।] इदम् एषां यातम् [इनका यह मार्ग है ।] इदम् एषां भुक्तम् [यह इनका भोजन का पात्र है ।]

विमर्श—'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः (पा० सू० ३।४।७६) ध्रौव्यार्थक=स्थित्यर्थक [अकर्मक], गत्यर्थक और प्रत्यवसानार्थक = भक्षणार्थक धातुओं से जो 'क्त' होता है वह अधिकरण कारक अर्थ में समझना चाहिये ।

४३७. कर्मणि च ॥ १४ ॥ (७०८)

'क्तेन' इति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या षष्ठी सा न समस्यते । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (२।३।८) इति षष्ठ्या इदं ग्रहणम् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

न्यासः

कर्मणि च ॥ 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यस्याः षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति । एतच्च पुनः 'कर्त्तरि च' इति प्रतिषेधाद् विज्ञायते । यदि हि कर्मणि या काचित् षष्ठी तस्याः सर्वस्या इदं ग्रहणं स्यात् तदा 'कर्त्तरि च' इति पुनः प्रतिषेधं न कुर्यात्; अनेनैव सिद्धत्वात् । यत्र हि कर्त्तरि तृजकौ विहितौ तत्र नियोगतः कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम् । तस्मात् 'कर्त्तरि च' इति पुनः प्रतिषेधवचनादुभयप्राप्तौ कर्मणि या षष्ठी विहिता तस्या अत्र ग्रहणमवसीयते । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठ्या इह ग्रहणादिध्मव्रश्चनः; पलाशशातनः, इक्षुभक्षिकां मे धारयसीति समासनिषेधो न भवति ॥ १४ ॥

पदमञ्जरी

कर्मणि च ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणीति । अनेकार्थत्वान्निपातानामितीत्यर्थे चशब्दोऽयम्, तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः । यदि च या काचन कर्मणि षष्ठी गृह्येत 'कर्तरि च' इति निषेधं न कुर्याद्, अनेनैव सिद्धत्वात् । **साधु पयसः पानमिति ।** कर्मणि च येन संस्पर्शादिति नित्यसमासार्थवचनमिति वक्ष्यति, तत्र पयः पानं सुखमित्युदाहरिष्यते । इदं तु शरीरसुखस्याविवक्षायां रोगाद्यभिभूतोऽशक्नुवन्नेव यदा साधु पिबति, तदा द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

भावबोधिनी

साथ ही भाव और कर्म अर्थ भी 'च' के बल से समझना चाहिये । इस आधार पर—आस्यते अस्मिन् तत् आसनम् = जिस पर बैठा जाय । यायते = गम्यतेऽस्मिन् तत्—यातम् = जिस पर चला जाय = मार्ग । भुज्यतेऽस्मिन् तत्—भुक्तम् = जिसमें खाया जाय—भोजन का पात्र थाली आदि । इस प्रकार के क्त-प्रत्ययान्त के साथ भी षष्ठ्यन्त का समास नहीं होता है । इनमें 'अधिकरणवाचिनश्च' (पा० सू० २।३।६८) सूत्र से षष्ठी होती है ॥ १३ ॥

'क्तेन' इसकी अनुवृत्ति नहीं होती है । कर्मग्रहण षष्ठी का विशेषण है । कर्म अर्थ में जो षष्ठी होती है उस [षष्ठ्यन्त] का समास नहीं होता है । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (पा० सू० २।३।८) इससे होने वाली षष्ठी का ही प्रयोग होता है । उदा०—आश्चर्यो गवां दोहः अगोपालकेन [अगोपालक = अहीर से भिन्न व्यक्ति का गाय का दूध दुहना आश्चर्य का विषय है ।] रोचते [मे] ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । [देवदत्त का चावल खाना मुझे अच्छा लगता है ।] साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन [देवदत्त का दूध पीना अच्छा है ।] विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना । [पाणिनि की सूत्रों की रचना विचित्र = आश्चर्यकारक है ।]

विमर्श—जहाँ कर्ता और कर्म दोनों में षष्ठी की सम्भावना होती है ऐसे कृदन्त शब्द के योग में 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (पा० सू० २।३।८) यह सूत्र कर्म में ही षष्ठी का नियमन करता है । इस प्रकार की षष्ठी वाले का समासनिषेध इस सूत्र से होता है । उदाहरण में (कृदन्त) दोहन क्रिया का कर्ता अगोपालक है और कर्म 'गो' है । कर्म में ही षष्ठी का विधान है । इसके साथ षष्ठी समास नहीं होता है । जहाँ केवल कर्म रहता है वहाँ 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा० सू० २।३।७) से ही षष्ठी होती है, उसका समासनिषेध नहीं होता है । इसीलिये महाभाष्य के प्रारम्भ में "शब्दानाम् अनुशासनम्—शब्दानुशासनम्" यह समास प्रयोग हुआ है । यहाँ 'इध्मप्रव्रश्चनः' के समान 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वक्तव्यम्' यह वचन प्रवृत्त होता है ॥ १४ ॥

४३८. तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥ (७०९)

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्त्तरि या षष्ठी सा तृचाऽकेन च सह न समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतोऽग्रगामिका । तृच् कर्त्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृज्ग्रहण-मुत्तरार्थम् । कर्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥

४३९. कर्त्तरि च ॥ १६ ॥ (७१०)

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र

न्यासः

तृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ भवतः शायिकेत्यादौ 'भावे पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुज् भवति' इति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्त्तरि षष्ठी । तृचा योगे कर्त्तरि षष्ठी नास्ति, तेनैव कर्त्तुरभिहितत्वात्, तर्हि किमर्थं तृचो ग्रहण-मित्याह—**तस्मादित्यादि । इक्षुभक्षिकां मे धारयसीति ।** पूर्ववण् ण्वुच् । अत्रेक्षुशब्दात् कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । 'मे' इति कर्त्तरि षष्ठी कृद्योगेव । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यत्र न प्रवर्त्तते; 'अकाकारयोः प्रतिषेधः' इति वचनात् ॥ १५ ॥

कर्त्तरि च ॥ इतरत्र व्यभिचाराभावादिति । तृचि । सामर्थ्यादकस्येदं विशेषणम् । कर्तृग्रहणमित्यत्र

पदमञ्जरी

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणमिति । अथ कस्माद्विपर्ययो नाश्रीयते—इह तृजकविशेषणं कर्तृग्रहणमुत्तरत्र षष्ठीविशेषणमिति, एवं तृज्ग्रहणमुत्तरार्थमिति न वक्तव्यं भवति ? उच्यते; 'नित्यं क्रीडा-जीविकयोः' इत्यत्र तृज्ग्रहणस्याननुवृत्तिः शङ्क्येत 'कर्त्तरि च' इत्यत्र सम्बन्धासम्भवात्, न हि तृज्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी सम्भवतीति । ननु च 'तृज्क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्यक एवोदाह्रियते' इति वक्ष्यति, एवं तर्हि तथानाश्रितमित्येव । **भवतः शायिकेति ।** 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' । **तृचप्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी नास्तीति । तेनैव कर्तुरभिहितत्वात् । इक्षुभक्षिकामिति ।** कर्मणि षष्ठ्याः समासः । **म इति ।** 'धारेरुत्तमर्ण' इति संप्रदाने चतुर्थी ॥ १५ ॥

कर्त्तरि च ॥ सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवतीत्याह—**सामर्थ्यादिति ।**

भावबोधिनी

कर्तृग्रहण षष्ठी का विशेषण है । कर्ता अर्थ में जो षष्ठी होती है वह [षष्ठ्यन्त] तृच् और अक [तृजन्त और अकान्त के साथ समास नहीं प्राप्त करती है । उदा०—भवतः शायिका ['भावे पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (पा० सू० ३।३।१११) से ण्वुच् = अक प्रत्यय करने पर शायिका । आपके सोने की पारी है]। भवतः आसिका [आपके बैठने की पारी है ।] भवतः अग्रगामिका [आपकी आगे जाने की पारी है । ण्वुच् प्रत्यय-विधायक सूत्र की विशेष व्याख्या काशिका के चतुर्थ भाग में देखें] तृच् प्रत्यय तो कर्ता अर्थ में ही किया जाता है, अतः इस के प्रयोग में कर्ता में षष्ठी नहीं होती है [क्योंकि तृच् प्रत्यय से ही कर्ता का अभिधान हो चुका रहता है । तब तृच् का ग्रहण किसलिये है ?] इसलिये तृच् का ग्रहण उत्तरसूत्र में अनुवृत्ति के लिये है ।

कर्ता अर्थ में—यह किसलिये है ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । [मेरा ईख चूसना तुम्हारे ऊपर बाकी है । यहाँ 'भक्षिका' का कर्म इक्षु' है । अतः निषेध न होकर समास हो जाता है ।]

विमर्शः—कुछ ऐसे प्रयोग देखे जाते हैं जिनमें तृच् या अक प्रत्यय वाले पदों के साथ कर्तृषष्ठ्यन्त का समास देखा जाता है, जैसे—'घटानां निर्मातुः त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ।' ऐसे स्थलों पर शेष = सम्बन्ध-सामान्य अर्थ में षष्ठी मान लेने से समास होने में बाधा नहीं है । इसके उदाहरणों की समीक्षा अग्रिम सूत्र के विमर्श में देखें ॥ १५ ॥

कर्ता अर्थ में जो तृच् और अक [तृजन्त और अकप्रत्ययान्त] उनके साथ षष्ठी = षष्ठ्यन्त का समास नहीं होता है । सामर्थ्यवश 'अक' को विशेषित करने के लिये कर्तृग्रहण है अन्य = तृच् में तो व्यभिचार नहीं है । [भाव यह

व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते ? संबन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् । अकः खल्वपि—ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः ॥

४४०. नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥ (७११)

'न' इति निवृत्तम्, न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जीविकायां च नित्यं षष्ठी

न्यासः

हेतुः । सम्भवव्यभिचारे हि विशेषणविशेष्यभावो भवति । न हि तृच् कर्त्तारं व्यभिचरति; तस्य कर्त्तर्येव विधानात् । अकस्तु व्यभिचरति; तस्य भावेऽपि विधानात् । अतः सामर्थ्यादकस्यैव विशेषणं कर्तृग्रहणम्, न तृचः । **अपां स्रष्टेति** । अपामिति कर्मणि षष्ठी । **अपां स्रष्टेति** तृच्, व्रश्चादिना षत्वम् । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमः ।

ननु चेत्यादि । याजकादिपाठाद् भवितव्यमेवात्र समासेनेत्यभिप्रायः । **सम्बन्धिशब्दस्येत्यादिना** परीहारः । होतृशब्देन सम्बन्धिशब्देन साहचर्याद् भर्तृशब्दोऽपि सम्बन्धिशब्दस्तत्र गृह्यते, अयं तु क्रियाशब्दः—बिभर्त्तीति भर्त्ता । **सक्तूनां पायक इति** 'आतो युक् चिण्कृतो' इति युक् । अथ किमर्थं तृचः सानुबन्धकस्योच्चारणम् ? तृनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्, नैतदस्ति; तद्योगे 'न लोकाव्ययनिष्ठा' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् । एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापकम्—तृन्योगेऽपि क्वचित्षष्ठी भवतीति । तेन 'भीष्मः कुरूणां भयशोकहर्ता' इत्यादि सिद्धं भवति ॥ १६ ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' इत्यनुवर्त्तमाने

पदमञ्जरी

सम्बन्धिशब्दस्येति । 'अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी' (व्या० परि० १०८) इति भावः । अन्यस्त्वाह—होतृशब्दसाहचर्यादिति; तन्न, न हि तत्र बह्वृचो होता गृह्यते । स एव सम्बन्धिशब्दः क्षीरहोतेत्यादौ क्षीरस्य क्षेप्तेत्येव गम्यते ॥ १६ ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ नेति निवृत्तमिति । नित्यग्रहणाद्, महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनैव पाक्षिकस्य

भावबोधिनी

है कि अक प्रत्यय तो कर्ता अर्थ के अतिरिक्त अन्य अर्थों में भी होता है । अतः इसको विशिष्ट करने के लिये 'कर्तरि' का ग्रहण है । तृच् प्रत्यय तो केवल कर्ता अर्थ में ही होता है । इसको अन्य अर्थ में नहीं देखा जाता है, अतः इसके लिये 'कर्तरि' यह विशेषण व्यर्थ है । उदा०—अपां स्रष्टा । [स्रज्+तृच् जल की सृष्टि करने वाले] । पुरां भेत्ता [पुरों का भेदन करने वाले] । वज्रस्य भेता [वज्र का भेदन करने वाले । इनमें तृच् प्रत्ययान्त शब्दों के साथ कर्म में षष्ठ्यन्त पदों का समास नहीं होता है ।]

प्रश्न—याजकादिगण में भर्तृशब्द पठित है ? [अतः इस तृजन्त का समास होता ही है ? इसका समाधान यह है कि पति के पर्यायवाची सम्बन्धिवाचक का ही ग्रहण है ।] अक-प्रत्ययान्त का भी समास नहीं होता है—ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः [चावल खाने वाला । सत्तू पीने वाला] ।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र पर काशिकाकार की व्याख्या कुछ प्रमादग्रस्त प्रतीत होती है । उन्होंने तृच् और अक दोनों की अनुवृत्ति मानी है । परन्तु तृच् की अनुवृति का कोई औचित्य नहीं है क्योंकि यदि कर्ता अर्थ में तृच् होगा तो उसी के द्वारा कर्ता का अभिधान हो जाने पर कर्ता अर्थ में षष्ठी ही नहीं प्राप्त है तब समास के निषेध का औचित्य नहीं है । अतः यहाँ के तीनों उदाहरणों को पूर्वसूत्र के साथ ही समझना चाहिये । और पूर्व सूत्र के 'अक' प्रत्यय वाले उदाहरण इस सूत्र के समझने चाहिये ॥ १६ ॥

'न' [समास नहीं होता है] इसकी अनुवृत्ति नहीं होती है, तृच् और अक की अनुवृत्ति होती ही है । नित्य समास का विधान किया जाता है । क्रीडा में और जीविका में [जो अक प्रत्यय तदन्त का] नित्य षष्ठ्यन्त के साथ समास

समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्यक एवोदाह्रियते—उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम्—दन्तलेखकः, नखलेखकः ।

क्रीडाजीविकयोरिति किम् ? ओदनस्य भोजकः ॥

४४१. कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥ (७६१)

'नित्यम्' इति वर्त्तते । कुशब्दोऽव्ययं परिगृह्यते, गत्यादिभिः साहचर्यात्, न द्रव्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थे—कुपुरुषः । गति-

न्यासः

'संज्ञायाम्' इति ण्वुल् । उद्दालकपुष्पादिषु कर्मणि 'षष्ठी' । **दन्तलेखकः, नखलेखक इति ।** 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल् । क्रीडायां विषये 'षष्ठी' इति सूत्रेण महाविभाषया विकल्पेन समासे प्राप्ते जीविकायाञ्च 'कर्त्तरि च' इति निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः । तत्र नित्यग्रहणं किमर्थम् ? जीविकार्थम् । इतरत्र त्वारम्भसामर्थ्यान्नित्योऽयं भविष्यति । जीविकायां त्वसति नित्यग्रहणे महाविभाषाधिकाराद् विकल्पेन समासः स्यादिति तदर्थं नित्यग्रहणं कृतम्, उत्तरार्थञ्च ॥ १७ ॥

कुगतिप्रादयः ॥ कुशब्दोऽव्ययं परिगृह्यत इति । अलिङ्गसंख्यत्वादव्ययत्वम्, न तु निपातेषु

पदमञ्जरी

प्रतिषेधस्य सिद्धत्वान्नित्यः प्रतिषेधो भविष्यति, किं नित्यग्रहणेन ? **तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति । वामनस्तु** 'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक इति किं रमणीयकर्ता' इति जीविकायां तृचं प्रत्युदाहरिष्यति । स मन्यते—मा भूत्क्रीडायां तृच्, लक्षणाभावात्, जीविकायां तु ण्वुल्तृचाविति ण्वुलिव तृच् कस्मान्न स्यादिति । **अन्ये तु** तदनुसारेणेदमप्येवं व्याचक्षते—क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति द्वयोर्नास्ति, किन्त्वन्यतरत्रैवेत्यर्थः । **अक एवोदाह्रियत इति ।** उभयत्रेत्यर्थः । **उद्दालकपुष्पभञ्जिकेत्यादौ ।** संज्ञायामिति ण्वुल् । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् । न हि वाक्येन क्रीडाजीविकयोरवगतिरस्ति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रावगमात् ॥ १७ ॥

कुगतिप्रादयः ॥ कुशब्दोऽव्ययं गृह्यत इति । स्वरादिष्वपठितोऽप्ययं पठितव्य इति भावः । नित्यसमासविषयस्यास्य पूर्वपदप्रकृतिस्वराणामव्ययत्वम्, यथा वक्ष्यति—'अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्'

भावबोधिनी

होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है । क्रीडा और जीविका अर्थ में तृच् प्रत्यय नहीं होता है, अतः केवल 'अक' प्रत्यय का ही उदाहरण दिया जा रहा है—उद्दालकपुष्पभञ्जिका । [भञ्ज् धातु से 'संज्ञायाम्' (पा० सू० ३।३।१०९) से ण्वुल् = अक प्रत्यय और टाप् करने पर 'भञ्जिका' बनता है । पुष्पाणां भञ्जिका इसमें इस सूत्र से समास करने के बाद 'षष्ठी' (पा० सू० २।२।८) से उद्दालकानां पुष्पभञ्जिका में समास होता है । उद्दालक लोगों के फूल तोड़ने की क्रीडा को इस नाम से बुलाया जाता था] वारणपुष्पप्रचायिका । [प्र पूर्वक 'चि' धातु से ण्वुल् = अक, टाप् और इत्यादि करके—प्रचायिका बनता है । पुष्पाणां प्रचायिका—यहाँ प्रस्तुत सूत्र से समास करने के बाद 'वारणानां पुष्पप्रचायिका' में 'षष्ठी' सूत्र से समास होता है । वारण लोगों की फूल तोड़ने की क्रीड़ा । जीविका अर्थ में—दन्तलेखकः [लिखतीति अर्थ में लिख् धातु से ण्वुल् = अक करके 'लेखकः' बनाकर दन्तानां लेखकः यहाँ प्रस्तुत सूत्र से समास होता है । दान्तों की कलाविशेष से जीविका चलाने वाला] । नख-लेखकः । [नाखूनों की कलाविशेष से जीविका चलाने वाला] ।

क्रीडा और जीविका अर्थ में होने वाले 'अक' प्रत्ययान्त का—यह किस लिये है ? ओदनस्य भोजकः । यह सामान्य प्रत्यय है । अतः समास न होकर निषेध ही होता है ॥ १७ ॥

[पूर्व सूत्र से] 'नित्यम्' इसकी अनुवृत्ति होती है । यहाँ 'कु' शब्द अव्यय ही लिया जाता है, [पृथ्वी आदि] द्रव्यवाचक नहीं, क्योंकि गति आदि के साहचर्य से यही उचित है । कु, गति और प्र आदि शब्दों का दूसरे समर्थ शब्दों के साथ नित्य समास होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है । कु यह पाप अर्थ में है—कुपुरुषः [बुरा आदमी । कुत्सितः

उररीकृतम्, **यदूरीकरोति**। **प्रादयः—दुर्निन्दायाम्**, **दुष्पुरुषः**। **स्वती पूजयाम्**, **सुपुरुषः**, **अतिपुरुषः**। **आपिङ्गलः**।

प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्। **अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते**। **कोष्णम्**, **कवोष्णम्**, **कदुष्णम्**। **दुष्कृतम्**। **[सुष्टुतम्] अतिस्तुतम्**। **आबद्धम् [आविद्धम्] इति**।

न्यासः

पाठात्। न ह्ययं तत्र पठ्यते। **न द्रव्यवचन इति**। पृथिव्यादौ यो द्रव्ये वर्त्तते तस्यात्र ग्रहणं न भवति। कुत एतदित्याह—**गत्यादिभिः साहचर्यादिति**। गतार्थम्।

कोष्णमिति। 'ईषदर्थे च' इति कोः कादेशः। **कवोष्णमिति**। 'कवञ्चोष्णे' इति कवादेशः। **कदुष्णमिति**। 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कत्। **कुपुरुष इति** पापार्थे। **दुष्कृतमिति**। 'दुस्' कृच्छ्रार्थे वर्त्तते। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वम्। **सुस्तुतमिति** सुशब्दोऽतिशये वर्त्तते। **अतिस्तुतमिति** अतिरतिक्रमणे। **आविद्धमिति**। आङ् क्रियायोगे, मर्यादायां वा।

पदमञ्जरी

(म० भा० ६.२.२ वा० १) इति। **न द्रव्यवचन इति**। पृथिव्यादिद्रव्ये यो वर्तते स न गृह्यत इत्यर्थः। **दुर्निन्दायामिति**। प्रशस्ते द्वेषान्निन्दा भवति, पापं तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति द्वयोरप्युपादानम्।

प्रायिकमिति। अन्यथेषदर्थे चेति कोः कादेशविधानमनुपपन्नं स्यात्। **दुष्कृतमिति**। दुर्निन्दायामिति विषयनिर्देशो गतित्वेन प्राप्तस्यापि समासस्य नियामकः स्यादिति मन्यते। यदा तु प्रादिग्रहणप्राप्तस्यैव नियामकस्तदा गतित्वादेवात्र सिद्धः समासः। दुरत्र कृच्छ्रार्थोऽनभिधानात्कृतेः खल् न भवति, दुष्कर इत्यादावुपपदसमासः, 'आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिः' (शा० श्रौ० सू० १.२.९.११) इत्याङो मन्द्रं प्रत्यगतित्वादनीषदर्थत्वाच्च समासाभाव इत्यैकस्वर्यं न भवति। **सुष्टुतमिति**। सुशब्दोऽतिशये, न पूजायाम्। अत एवोपसर्गनिबन्धनं षत्वम्। **अतिस्तुतमिति**। 'अतिरतिक्रमणे च' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् षत्वाभावः॥

भावबोधिनी

पुरुषः यह अस्वपद विग्रह है। प्रस्तुत सूत्र से समास होता है]। उररीकृतम् [स्वीकार किया। "ऊर्यादिच्विडाचश्च" (पा० सू० १.४ ६१) उररी की गति संज्ञा होती है। अतः प्रस्तुत सूत्र से समास होता है। यदूरीकरोति यत्ऊरीकरोति यहाँ भी समास होता है। जो स्वीकार करता है।] प्र आदि—'दुः' यह निन्दा अर्थ में है। दुष्पुरुषः [दुष्टः पुरुषः यह विग्रह है। दुर् की गति संज्ञा होने के कारण समास होता है। यहाँ रेफ का विसर्ग करने के बाद 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" (पा० सू० ८.३.४१) से स का ष होता है। निन्दित पुरुष 'सु और अति' ये पूजा=प्रशंसा अर्थ में हैं। सुपुरुषः [शोभनः पुरुषः। यह विग्रह है। अच्छा आदमी] अतिपुरुषः [अच्छा पुरुष।]* आङ् यह ईषत्-थोड़ा इस अर्थ में है* आपिङ्गलः [ईषत् पिङ्गलः यह अस्वपद विग्रह है। कुछ पीला]।

ये उपाधिवचन प्रायिक हैं। क्योंकि अन्य अर्थों में भी समास देखा जाता है। यह [ईषदुष्णम्—इस विग्रह में] "ईषदर्थे च" (पा० स० ६.३९.०५) से 'कु' का 'का' आदेश करने पर] (१) कोष्णम् [और "कवं चोष्णे" (पा० सू० ६ ३.१०७) से कव आदेश करने पर] (२) कवोष्णम [और "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" (पा० सू० ६.३.१०३) से कत् आदेश करने पर] (३) कदुष्णम् [ये रूप बनते हैं।] दुष्कृतम [यहाँ दुर् शब्द निन्दा अर्थ में नहीं है अपि 'कृच्छ्र' अर्थ में है] सुष्टुतम् [सु शब्द अतिशय अर्थ में है पूजा में नहीं। इसी लिये 'सुःपूजायाम्' (पा० सू० १.४.९४) से कर्मप्रवचनीय न होकर उपसर्ग मान कर षत्व होता है] अतिस्तुतम् [यहाँ "अतिरतिक्रमणे च" (पा० स० १.४.९५) से अति की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होने के कारण ष्टुत्व नहीं होता है।] आबद्धम् [बन्धनग्रस्त तक। न्यास में आविद्धम् यह पाठ है 'विद्ध तक' यह अर्थ है। 'आङ्' यहाँ मर्यादा अर्थ में है।]

★प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ★ (म० भा० २.२ १८. वा० ५) । **प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी । ★अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ★** (म० भा० वा० ६) । **अतिक्रान्तः खट्वाम् अतिखट्वः । अतिमालः । ★अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ★** (म० भा० वा० ७) । **अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । ★ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ★** (म० भा० वा० ८) । **परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः ।**

न्यासः

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थ इति । पर्यादिराकृतिगणः । **पर्यध्ययन इति** परिग्लानोऽध्ययनायेत्यर्थः ।

वाससी इवेत्यादि । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्यनुवर्त्तमाने 'वसेर्णिच्च' इत्यसुन्प्रत्ययान्तो वासःशब्दो व्युत्पादितः, वस्त्रशब्दोऽप्यौणादिकष्ट्रन्प्रत्ययान्तः, तेन द्वावप्येतौ 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तौ ।

पदमञ्जरी

प्रादयो गताद्यर्थ इति । वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तयः प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्त इति ।

पर्यध्ययन इति । परिश्रान्तोऽध्ययनार्थमित्यर्थः ।

वाससी इवेति । **'वसेर्णिच्च' (दशपादि उणादि० ९.७७)** इत्यसुन्प्रत्ययान्तो वासःशब्दः, **वस्त्रशब्दः** ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः, द्वावपि नित्याद्युदात्तौ ।

भावबोधिनी

विमर्श—भाष्यकार ने प्रस्तुत सूत्र पर कात्यायन के वार्तिक 'सिद्धं तु क्वाङ्-स्वति-दुर्गतिवचनात्' और 'प्रादयः क्ताद्यर्थे'' ये लिखने के बाद सौनाग वार्तिक प्रस्तुत किये हैं—(१) स्वती पूजायाम् । (२) दुर्निन्दायाम् । (३) आङीषदर्थे । (४) कुः पापार्थे । (५) प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया'' आदि ।

इनमें शब्दों के साथ उपाधि=विशेषण जोड़े है । काशिकाकार का कहना है कि ये उपाधियाँ प्रायिक हैं । क्योंकि इन से भिन्न अर्थों में भी सु, अति, दुः, आङ् और कु का समास देखा जाता हैं । अतः अर्थ का नियमन करना व्याबहारिक नहीं है । काशिका में आगे के पाँच वार्तिक भी सौनाग वार्तिक ही हैं ।] [अनु०]❋ प्र आदि शब्द गत आदि अर्थ में प्रथमान्त के साथ समासत्व प्राप्त करते हैं ।❋ उदा०—प्रगत आचार्यः [इस विग्रह में इस वचन से समास होता है । यहाँ अस्वपद विग्रह और नित्य समास है] ।

❋अति आदि शब्द क्रान्त आदि अर्थ में द्वितीयान्त के साथ समासत्व प्राप्त करते हैं❋ उदा०—अतिक्रान्तः खट्वाम् [यहाँ केवल अति शब्द अतिक्रान्त अर्थ में है । समास के बाद खट्वा का ह्रस्व होने पर रूप बनता है ।] ❋अव आदि शब्द क्रुष्ट आदि अर्थों में तृतीयान्त के साथ समासत्व प्राप्त करते है ।❋ उदा० – अव क्रुष्टः कोकिलया [कोयल द्वारा अवक्रुष्ट] अवकोकिलः ।

❋परि आदि शब्द ग्लान आदि अर्थों में चतुर्थ्यन्त के साथ समासत्व प्राप्त करते हैं ।❋ उदा० – परिग्लानः अध्ययनाय [इस विग्रह में समास के बाद यण् करने पर]—पर्यध्ययनः । [अध्ययन के लिये दुखी] ❋अलं कुमार्यै-इस विग्रह में—अलङ्कुमारिः [कुमारी के लिये पर्याप्त] ।

❋निर् आदि शब्द क्रान्त आदि अर्थों में पञ्चम्यन्त के साथ समासत्व प्राप्त करते हैं ।❋ उदा० – निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः—इस विग्रह में निष्कौशाम्बिः [कौशाम्बी नगरी से निकला हुआ । निर्वाराणसिः [निष्क्रान्तः वाराणस्याः—इस विग्रह में समास के बाद ह्रस्व होने पर उक्त रूप बनते है । वाराणसी से निकला हुआ] ।

***निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या*।** (म० भा० वा० ९)। **निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः।**

***इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्*।** (म० भा० वा० ६)। **वाससी इव।**

***प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः*।** **वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति॥**

४४२. उपपदमतिङ्॥ १९॥ (७१२)

'नित्यम्' इति वर्तते। उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यम्, तत्पुरुषश्च समासो

न्यासः

प्रादिप्रसङ्गे इत्यादि। प्रादिग्रहणे यः प्रसङ्गः समासशास्त्रस्य तत्र कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—लक्षणादिष्वर्थेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। न च तेऽर्थाः समासेन गम्यन्त इत्यनभिधानात् कर्मप्रवचनीयानां समासो न भवति। यत्र तेऽर्था गम्यन्ते तत्र भवत्येव समासः—अतिस्तुतमिति ॥ १८ ॥

उपपदमतिङ्॥ एधानाहारको व्रजतीति। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति ण्वुल्। **एतयोर्योगयोः सुप्सुपेति नाभिसम्बध्यत इति।** ननु चास्मिन्नेव योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्ग्रहण-

पदमञ्जरी

प्रादिप्रसङ्ग इति। सूत्रे प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते, प्रत्यादिविषयश्चायं निषेधः। स्वत्योस्तु समासो भवत्येव। **वृक्षं प्रतीति।** कर्मप्रवचनीयेन योगाद् द्वितीयावत्समासस्यापि प्रसङ्गः, उदात्तवता तिङा गतेः समासवचनम्—यो जात एव पर्यभूषत्, यः शम्बरमन्वविन्दत्, योऽन्तरिक्षं विममे, यौ वै प्रजवं याताम्, अपथेन प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥

उपपदमतिङ्॥ एधानाहारको व्रजतीति। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति ण्वुल्। **अतिङिति किमिति।** येनाभिप्रायेण पृष्टं तमाविष्करोति **ननु चेति।**

भावबोधिनी

इव के साथ समास होता है, विभक्ति का लोप नहीं होता है, और पूर्व पद का प्रकृतिस्वर होता है, ऐसा कहना चाहिये। उदा०—वाससी इव [यहाँ समास होने पर भी विभक्तिलोप नहीं होता है। असुन्=नित् होने के कारण 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (पा० सू० ६.१.१९७) से आदि उदात्त है।]

'प्र' आदि के प्रसङ्ग में कर्मप्रवचनीय शब्दों के समास का प्रतिषेध कहना चाहिये। (का. वा. २.२.८ १) उदा०—वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। [यहाँ लक्ष्यलक्षणभाव प्रतीत होने के कारण प्रति की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होने के कारण समास नहीं होता है। वृक्षेण लक्ष्यमाणा विद्युत् विद्योतते यह अर्थ है।] साधु देवदत्तः मातरं प्रति [यहाँ भी प्रति कर्मप्रवचनीय है अतः समास नहीं होता है।]

विमर्श—महाभाष्य के आधार पर काशिकाकार ने भी सुनाग आचार्य के अनेक वार्तिक प्रस्तुत किये हैं। फिर भी कुछ को छोड़ दिया है। अन्तिम वार्तिक कात्यायन का है। और भाष्य में सबसे पहले रखा गया है ॥ १८ ॥

'नित्यम्' इसकी अनुवृत्ति होती है। उपपद अतिङन्त समर्थ [सुबन्त] का अन्य शब्द के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुष समास होता है। उदा०—कुम्भकारः [कुम्भं करोति इस विग्रह में कुम्भम् उपपद कृ धातु से

भवति । कुम्भकारः । नगरकारः ।

अतिङिति किम् ? एधानाहारको व्रजति ।

ननु च 'सुप् सुपा' इति वर्त्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः ? एतज्ज्ञापयति–'एतयोर्योगयोः

न्यास

मस्ति, न तु पूर्वसूत्रेण, न हि तत्रातिङित्येतदस्ति ? एवं मन्यते—'अतिङ्' इति योगविभागः क्रियते, स च पूर्वसूत्रस्यापि शेषभूतो विज्ञायते । नन्वेवमप्यतिङिति प्रथमान्तेन निर्देशात् प्रथमान्तस्यैव सुबित्यस्य निवृत्ति-र्युक्ता, न तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्य ? नैतदस्ति; सामान्येन सुबधिकारनिवृत्त्युपलक्षणार्थत्वाद् युक्ता द्वयोरपि निवृत्तिः । तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । पूर्वयोगेऽप्यतिङ्ग्रहणाद् 'गत्युपसर्गसंज्ञकानां कृद्भिः सह प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भविष्यति' इत्येतदुपपन्नं भवति । तथा हि तत्र गतयः कृद्भिः सह समस्यन्ते, अस्मिस्तु योगेऽतिङ्ग्रहणात् कारकोपपदानां कृद्भिः समासः सुबुत्पत्तेः प्रागुपपन्नो भवति । तथा ह्यत्र कारकं कृद्भिः सह समस्यन्ते प्राक् सुबुत्पत्तेः ।

समासे सति यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयन्नाह—**अश्वक्रीतीति** । अत्राश्वः करणं कारकम्, तद्वाचिनो-ऽश्वशब्दस्य 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । सुबुत्पत्त्यां सत्यां यदि स समासः स्यात् तदा प्रागन्तरङ्ग-त्वाट्टाप् स्यात्, ततः सुप्, पश्चात् समासः, ततश्च 'क्रीतात् करणपूर्वात्' इति ङीष् न स्यात्; अत इत्यधि-कारात् । ङीषस्त्ववकाशः—धनेन क्रीतं = क्रयणं यस्याः । प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे सति टाप् न क्रियते, प्रथमतः समास एव भवति, तेनादन्तत्वाद् ङीष् सिद्धो भवति । कथं पुनरश्वादेरुपपदत्वम्, यावता द्वितीयधात्वधिकारे

पदमञ्जरी

एतज्ज्ञापयतीति । स्यादेतत्—मुख्यस्य तिङन्तस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति । यस्तेन समानार्थः सुबन्तस्तस्य प्रतिषेधो विज्ञायते । तत्र यद्यपि काल-कारकसंख्योपग्रहयुक्तः पूर्वापरीभूतः क्रियारूपस्ति-ङन्तार्थप्रधानोऽर्थो न सुबन्तस्य सम्भवति, तथापि क्रियावाचित्वमात्रेण तदर्थत्वमाश्रीयते, क्रियावाच्युपपदं न समस्यत इत्यर्थः । तेन कारको गतः, कारकस्य व्रज्येति गतव्रज्याशब्दयोः कारकशब्देन समासो न भवति; अन्यथा हि क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेनोपपदत्वादनयोरपि समासः स्यादिति ? तन्न; अनुपपदत्वात् । क्रियायां क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेन क्रियावाचिन उपपदत्वम्, धातुरेवात्र क्रियावचनस्तदाश्रयश्च ण्वुल् प्रत्ययः ।

भावबोधिनी

'कर्मण्यण्' (पा० सू० ३.२.१) सूत्र से अण्=अ, कुम्भम् कृ+अ, ऋ की वृद्धि, रपर करने के बाद प्रस्तुत सूत्र से समास विभक्तिलोप होने पर कुम्भकार=घड़ा बनाने वाला कुम्हार] । नगरकारः [नगरं करोति—इस विग्रह में नगरम् उपपद कृ + अण्=कार, समास करने पर रूप बनता है । नगर बनाने वाला] अतिङ्—यह किस लिये है ? एधान् आहारकः व्रजति ['तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (पा० सू० ३.३.१०) सूत्र से आहृ+ण्वुल्=अक, ऋ की वृद्धि, रपर करने पर आहारकः बनता है । यहाँ तिङन्त का समास न हो इसके लिये 'अतिङ्' यह है ।] 'सुप् और सुपा' [सुबन्त का सुबन्त के साथ समास होता है] इनकी अनुवृत्ति होती है, इस लिये तिङन्त के साथ समास का प्रसङ्ग ही कहाँ आता है ? यह अतिङ्ग्रहण ही यह ज्ञापित करता है कि 'इन दोनों [कुगतिप्रादयः और 'उपपदमतिङ्'] सूत्रों में 'सुप्' और सुपा' का सम्बन्ध नहीं होता है । इससे यह उपपन्न होता है—"गति, कारक और उपपदों का कृत् प्रत्ययों के साथ, सुप् की उत्पत्ति से पहले ही, समास होता है ।" [भाव यह है कि कृदन्त शब्द से सुप् आकर सुबन्त बनने से पहले ही इसका गतिसंज्ञक, कारक और उपपद के साथ समास हो जाता है । अतः यहाँ सुप् और सुपा की आवश्यकता नहीं है । उदा०—अश्वक्रीती । धनक्रीती ।

सुप् सुपेति न संबध्यते' इति। तेन 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इत्येतदुपपन्नं भवति। अश्वक्रीती। धनक्रीती॥

न्यासः

सप्तम्या निर्देशः कृतः? नैष दोषः, न हि द्वितीयधात्वधिकारे यत् सप्तम्या निर्दिष्टं तदेवोपपदसंज्ञं भवति। अपि तु यदप्युपोच्चारितं पदं तदप्युपपदं भवत्येव, तदपि शास्त्रे 'इतरेतरान्योन्योपपदाच्च' इत्यादौ सूत्रे क्वचिदाश्रीयत एव। तस्मादश्वादिकमप्युपोच्चारितपदत्वादुपपदमिह विवक्षितम्। पदत्वं पुनस्तस्य पद्यते गम्यतेऽनेनार्थं इति कृत्वा; न तु सुबन्तत्वात्, इह सुपोऽसम्भवात्। सुबनुत्पत्तेः प्राक् समासाद्। यदि तर्हि यदुपोच्चारितं पदं तदपीहोपपदं गृह्यते तदातिप्रसङ्गः स्यात्; राजश्रितमित्यत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः समास-प्रसङ्गात्, ततश्च पदत्वाभावान्नलोपो न भवति? असर्वविषयत्वादस्य ज्ञापकस्येत्यदोषः। न ह्यनेन सर्वत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिः प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भवति' इति ज्ञाप्यते, किं तर्हि? क्वचिदेवेष्टविषये। कथमेतज् ज्ञायते? 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या अलुग्विधानात्। यदि तर्हि सर्वत्रैव गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः स्यात् तदा सप्तम्याः कृदन्त उत्तरपदेऽलुग्विधानं नोपपद्यते—बिलेशय इत्यादौ, सप्तम्या असम्भवात्। तस्मात् क्वचिदेव प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः, न सर्वत्रेति। एवञ्च कृत्वा 'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इत्यादौ टाबन्तेन समास उपपन्नो भवति॥ १९॥

पदमञ्जरी

गतशब्दस्तु क्रियोपसर्जनं कर्त्तारमाह, व्रज्याशब्दोऽपि यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घञादयो भवन्तीति धात्वर्थस्य सिद्धतायां वर्तन्ते, अतो यत्क्रियावाचित्वादुपपदं न तत्सुबन्तम्, यत्सुबन्तं न तत्क्रियावाचि नाप्युपपदमिति नार्थ एवमनेनातिङ्ग्रहणेन।

एतयोर्योगयोरिति। ननु चास्मिन्नेव योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तः, यत्रातिङ्ग्रहणमस्ति, न पूर्वत्र? एवं मन्यते—योगविभागेनातिङ्ग्रहणं पूर्वसूत्रेणापि सम्बन्धनीयमिति। यद्येवम्, कुशब्दे प्रादिषु चातिप्रसङ्गः, तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः स्यात्? एवं तर्हि पूर्वसूत्रे गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तेनैवातिङ्ग्रहणं सम्बन्धनीयम्।

गतिकारकोपपदानाम्, अस्यायमर्थः—गतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः सह यः समासस्तेन तेन लक्षणेन स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्यः, पूर्वपदं तु सुबन्तमेव समस्यत इति। गतीनां तावत्—व्याजिघ्र-

भावबोधिनी

विमर्श—अश्वेन क्रीता, धनेन क्रीता यह विग्रह है। यहाँ करण अश्व का 'क्रीत' इसी के साथ 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा० सू० २।१।३२) से समास होता है और 'क्रीतात् करणपूर्वात्' (पा० सू० ४।१।५०) से ङीष् होने पर 'अश्वक्रीती' बनता है। यदि पहले सुप् करने के बाद यदि समास होता तब तो अन्तरङ्ग होने से पहले टाप् ही हो जाता तब 'क्रीतात् करणपूर्वात्' से ङीष् नहीं हो सकता क्योंकि 'अतः' [अकारान्त से ङीष् होता है] यह अधिकार है। अतः सुबुत्पत्ति से पहले ही यहाँ समास करके 'धनक्रीत' बनाकर ङीष् किया जाता है। इसी प्रकार 'कच्छेन पिबति, विशेषेण आसमन्तात् जिघ्रति' इन विग्रहों में 'कच्छ' और 'व्या' को उपपद मानकर पहले समास ही हो जाता है। 'कच्छप' और 'व्याघ्र' बनाकर ही ङीष् होने से 'कच्छपी' और व्याघ्री रूप बनते हैं।

वास्तव में यह परिभाषा नित्य नहीं है। अतः कहीं-कहीं सुबुत्पत्ति के बाद भी समास देखा जाता है। इसमें प्रमाण है। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा० सू० ६।३।१४) इस सूत्र द्वारा कृदन्त उत्तरपद के परे रहते सप्तमी के अलुक् का विधान। समास करने पर ही विभक्तिलोप का प्रसङ्ग आता है। अतः यहाँ पद बनाने के लिये सुप् की पहले उत्पत्ति आवश्यक है। इसीलिये—'सा हि तस्य 'धनक्रीता' प्राणेभ्योऽपि गरीयसी।' आदि में टाप् प्रत्ययान्त के साथ समास उपपन्न होता है॥ १९॥

पदमञ्जरी

तीति व्याघ्री, 'पाघ्राध्मावेट्दृशः शः' इति प्राप्तस्य जिघ्रतेः 'संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः' (कात्या० वा० १९६७) इति निषेधात् 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, व्याङोर्घ्रशब्देन गतिसमासः, स यद्युत्तरपदे सुबन्ते जाते पश्चात्स्यात्, ततः सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षितव्यः, तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोगः स्वार्थमभिधाय शब्द इति न्यायात्, ततश्च लिङ्गनिमित्तः प्रत्ययो भवन् घ्रशब्दमात्रस्याजातिवाचित्वादाप् स्यात्, ततश्च व्याङोर्घ्राशब्देन समासः, ततो व्याघ्राशब्दस्य जातित्वेऽप्यनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यात्; प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भवन् लिङ्गयोगमपि नापेक्षत इत्यन्तरङ्गत्वात् स एव तावद्भवति पश्चात्स्त्रीप्रत्ययो भवन्ङीषेव भवति, पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि भवन्ति, निर्गत इति रुत्वम्, संय्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादीनि। कारकाणाम्— अभ्रैर्लिप्ताऽभ्रलिप्ती, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः, यद्युत्तरपदस्य सुबन्तत्वं स्यात्, पूर्ववट्टाप् स्यात्, ततः 'क्रीतात् करणपूर्वात्' 'क्तादल्पाख्यायाम्' इति ङीष् न स्याद्; 'अत' इत्यधिकारात्, वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वशब्दं व्यवस्थावचनमाश्रित्य वाक्यावस्थायामेव स्यात्, अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे पूर्ववत्सिद्धमिष्टम्। अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपादिकार्याणि भवन्ति। उपपदानाम्— कच्छेन पिबतीति 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात् कः, कच्छपी, व्याघ्रीतुल्यम्, माषान्वपति 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' माषवापिणी, ङीपः प्राक् समासे प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति णत्वं भवति। सुबन्तस्य तु समासे ङीप्समासस्यान्तो न तु नकार इति न स्यात्। अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्मकारादौ नलोपादि-पदकार्यं भवत्येव। अत्रोपपदग्रहणं गतिकारकव्यतिरिक्तोपपदपरिग्रहार्थम्—मृषावापिणी, ईषद्दर्शाया अपत्यं ऐषद्दर्शेयः, अत्र दर्शाशब्देन समासे सति समुदायात्स्त्रीभ्यो ढकं बाधित्वा दर्शाशब्दात् स्त्रीप्रत्ययलक्षणो ढक् स्यात्, स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि दर्शाशब्दादपि कदाचित्स्यादित्येषा दिक्।

जातान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कथं पुनरतिङ्ग्रहणेनायमर्थः साधयितुं शक्यः, यावता प्रथमान्तमतिङ्ग्रहणं प्रथमान्तस्यैव सुब्ग्रहणस्य निवृत्तिं सूचयेदिति पूर्वपदे पदकार्याणि न स्युः, उत्तरपदे चोक्तमिष्टं न सिध्यति, तदेतत्क्रियमाणमतिङ्ग्रहणं विपर्ययमेव साधयति, तदपि गत्युपपदयोरेव, कारकेषु तु 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यादावस्याः कथाया अप्रसङ्ग एव? उच्यते—योगविभागेनातिङ्ग्रहणं गतिनापि संबध्यत इत्युक्तम्, एवं स्थिते योगद्वयविहितसमासमतिङ्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः—गतिः समस्यते अतिङ् समासो भवति, उपपदं समस्यते अतिङ् च समासो भवतीति। तदेवम् 'माङि लुङ्' मा कार्षीदित्यादौ तिङन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं क्रियमाणमतिङ्ग्रहणं सुपेति तृतीयान्तस्य निवृत्तिं साधयतीति गत्युपपदयोस्तावत्सिद्धमिष्टम्। वृत्तावपि 'सुप् सुपेति न संबध्यते' इति समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता, न केवलस्य सुब्ग्रहणस्य। प्रत्युदाहरण-मपि दिङ्मात्रं प्रदर्शितम्, न हि तत्र तिङन्तेन समासः, किं तर्हि? तिङन्तस्य सुबन्तेन, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यत्रापि कृतेति न वक्तव्यम्, कथम्? कर्तृकरणयोः क्रियापेक्षत्वात्क्रियावचनेन तावत्समासः, धातुश्च क्रियावचनः, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः—कृतस्तिङश्च, तत्र सुबधिकारात्तिङन्तेनाप्रसङ्गः, तदेतत् कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेव यथा स्यादित्येवमर्थमिति केचित्।

नेति वयम्। काष्ठैः पचतितराम्, दध्ना भुक्तपूर्वीत्यादौ तद्धितान्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं कृद्-ग्रहणं कर्त्तव्यं कष्टश्रितादिषु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासो न साधित इति कष्टश्रितेत्यादि न सिद्ध्यति। एवं तर्हि 'गतिकारकोपपदानाम'इति (व्या० परि० १३८) परिभाषा पूर्वाचार्यैः पठिता सूत्रकारेणाप्यतिङ्ग्रहणेन तद्देश आश्रिता। तत्र सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति कृत्स्नमेव परिभाषार्थं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम्।

तदेतत्प्रतिपद्यन्तां भाष्ये कृतपरिश्रमाः।
नान्ये सहस्रमप्यन्धाः सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा॥ १९॥

४४३. अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥ (७८३)

पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते ।

न्यासः

अमैवाव्ययेन ॥ स्वादुङ्कारं भुङ्क्त इति । 'स्वादुमि' इति णमुल् । स्वादुमीत्येतस्मादेव मान्तनिर्देशादुपपदस्य मकारान्तत्वं निपात्यते । यदि पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम्, एवञ्च सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारकरणं नियमार्थो भविष्यति, तत् किमर्थमेवकरणमित्याह—**एवकारकरणमित्यादि ।** किमर्थं पुनस्तदुपपदविशेषणार्थं क्रियत इत्यत आह—**अमैव तुल्यविधानमित्यादि ।** येन वाक्येनामेव प्रत्ययो विधीयते न तु प्रत्ययान्तरम्, तेन यदुपपदं निर्दिश्यते तदमैव तुल्यविधानम्, तस्यैव समासो यथा स्यादित्येव-

पदमञ्जरी

अमैवाव्ययेन ॥ स्वादुङ्कारमिति । स्वादुमि णमुल्, स्वादुमीत्यत एव निपातात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम् । स्वादुमीत्यर्थग्रहणम्, तेन संपन्नंकारमित्यत्रापि भवति । ननु सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवति (कात० परि० ६२), एवकारः किमर्थः ? इष्टतोऽवधारणार्थः, एवं यथा विज्ञायेत—अमैवाव्ययेनेति मैवं विज्ञायि—अमाव्ययेनैवेति । अनव्ययस्यासम्भवादेवायं नियमो न भविष्यति । ननु चायमस्ति—स्वशयं ब्राह्मणकुलमिति—'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्, 'अतोऽम्' इति सोरम्भावः, अनेनानव्ययेन समासो मा भूदित्येवमर्थो नियमः स्यात्, न; अत्र ह्यन्तरङ्गत्वादननुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यम्, पश्चात्सुपेति विधानवेलायामनव्ययस्यामोऽसम्भवान्नियमान्तरेण वचनस्य चरितार्थत्वाद् विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यत आह—**एवकारकरणमिति ।** अमेव यदुपपदं तत्समस्यते, तदेव समस्यत इत्यक्षरार्थः, न पुनरमैव समस्यत इति । तत्रामैव यदुपपदमित्यत्र तुल्यविधानमिति वाक्यशेषः । किं चामैव तुल्यविधानं येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते, न

भावबोधिनी

पूर्ववर्ती सूत्र [उपपदमतिङ्] से ही कार्य सिद्ध रहते नियम करने के लिये यह सूत्र है । अव्यय के साथ उपपद का जो समास होता है वह अम् [अमन्त] के साथ ही होता है अन्य के साथ नहीं । उदा० —स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । [स्वादुयुक्त बनाकर खाता है ।] सम्पन्नंकारं भुंक्ते [सम्पन्न करके खाता है ।] लवणंकारं भुङ्क्ते [नमकीन बनाकर खाता है । इनमें अभूततद्भाव में णमुल् होता है—अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते, असम्पन्नं सम्पन्नं कृत्वा भुङ्क्ते अलवणं लवणं कृत्वा भुङ्क्ते—यह विग्रह है । यहाँ स्वादु अम् कृ से 'स्वादुमि णमुल्' (पा० सू० ३।४।२६) सूत्र से णमुल् = अम् प्रत्यय करके वृद्धि आदि के बाद स्वादु अम् कारम् में 'अमैवाव्ययेन' इस प्रस्तुत सूत्र से समास होता है क्योंकि 'कृन्मेजन्तः' से 'कारम्' इसकी अव्यय संज्ञा हो जाती है । अतः अमन्त अव्यय मानकर समास हो जाता है । यहाँ मकारान्तत्व निपातन से होकर उसका अनुस्वार और परसवर्ण होने पर रूप सिद्ध होता है । यही प्रक्रिया अन्य शब्दरूपों में भी समझनी चाहिये ।]

'अमन्त' के साथ ही यह किसलिये है ? 'कालसमयवेलासु तुमुन्' (पा० सू० ३।३।१६७) [इससे तुमुन् करने पर]—कालो भोक्तुम् [भोजन का समय । यहाँ अमन्त नहीं है । अतः समास नहीं होता है ।]

एवकार को उपपद का विशेषण बनाने के लिये ही लगाया गया है—अम् के सदृश ही विधान वाला जो उपपद उसका समास हो सके, अम् तथा दूसरे के तुल्य विधान वाला जो, उसका न हो—जैसे अग्रे भुक्त्वा, अग्रे भोजम् ।

अमैवेति किम् ? 'कालसमयवेलासु तुमुन्' [३।३।६७]—**कालो भोक्तुम्।**

एवकारकरणमुपपदविशेषणार्थम्—अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत्-अग्रे भुक्त्वा, अग्रे भोजम् ॥

४४४. तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ (७८४)

'अमैव' इत्यनुवर्त्तते। 'उपदंशस्तृतीयायाम्' [३।४।४७] इत्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

न्यासः

मर्थमेवकारकरणमुपपदविशेषणार्थं क्रियते। स च समासः प्रत्यासत्तेरमैव भवति, न प्रत्यान्तरेणेति विज्ञायते। **अग्रे भुक्त्वा, अग्रे भोजमिति।** अत्राग्रेशब्द उपपदम् 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु' इत्यमा क्त्वाप्रत्ययेन च तुल्यविधानमिति न समस्यते। अव्ययग्रहणं स्पष्टार्थम्। न ह्यनव्ययममन्तमस्ति यन्निवृत्त्यर्थमव्ययग्रहणमर्थवद्भवति ॥ २० ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ पर्याप्तो भोक्तुमिति। 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इत्यत्र 'शकधृषज्ञाग्ला-

पदमञ्जरी

प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यदुपपदं विधीयते तत्र सप्तमीनिर्देशात्तदमैव तुल्यविधानम्। नियमाङ्गभूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते—अमैव यत्तुल्यविधानं न तु प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ निमित्तमिति तदपेक्षयाऽनुपपदत्वाद् अव्ययान्तरेण समासो नाशङ्कनीयः। **अग्रे भोजमिति।** 'विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु' इति क्त्वाणमुलौ। अव्ययग्रहणं किम् ? असत्यव्ययग्रहणे 'अमैव तुल्यविधानं तदेवोपपदं समस्यते' इत्युच्यमाने कुम्भकारादावपि न स्यात्। अथ पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादमैव तुल्यविधानस्योपपदस्याव्ययविषयत्वात्तद्विषय एव नियमो विज्ञास्यत इत्युच्यते ? एवं त्वमैव नियमः स्याद्—अमन्तेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति, तत्र को दोषः ? अग्रेभोजमित्यत्रैव न स्यात्, अग्रे भुक्त्वा, कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव; अव्ययग्रहणे तु सति अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति विज्ञानान्न कश्चिदोषः ॥ २० ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ तृतीयाप्रभृतीनीति। यत्पुनरमा चान्येन तस्याप्राप्त इति। उपपद-

भावबोधिनी

विमर्श—'उपपदमतिङ्' (पा० सू० २।२।१९) इस सूत्र से ही समास हो जाना सम्भव था फिर भी जो प्रस्तुत सूत्र बनाया गया, उसका उद्देश्य है – नियम करना। वह नियम ऐसा है—'उपपद का अव्यय के साथ जो समास होता है वह अमन्त अव्यय के साथ ही हो, अन्य अव्यय के साथ नहीं।'

प्रश्न यह है कि जब यह नियमार्थ है तो 'एव' का क्या फल है, क्योंकि नियम में एवकारार्थ रहता ही है ? इसका समाधान यह है कि उपपद को विशेषित करने के लिये 'एव' का प्रयोग है—जिस वचन द्वारा जिसके उपपद रहते अम् का ही विधान किया जाता है, किसी अन्य प्रत्यय का विधान नहीं किया जाता है, अर्थात् जिससे अम् का विधान होता है उसी के द्वारा जिस उपपद का निर्देश किया जाता है वही उपपद अम् के साथ तुल्यविधानवाला माना जाता है, उसी का समास होता है। यदि कोई दूसरा प्रत्यय भी किया जाता है तो उसके साथ समास नहीं होता है। यही 'एव' का फल है। इस कारण 'अग्रे भुक्त्वा, अग्रे भोजम्' यहाँ समास नहीं होता है क्योंकि 'विभाषाग्रे प्रथम०' (पा० सू० ३।४।२४) सूत्र द्वारा णमुल् = अम् के साथ-साथ क्त्वा प्रत्यय का भी विधान किया जा रहा है। अतः यह अग्रे अम् का तुल्यविधान नहीं है, इसके साथ समास नहीं होता है। 'येन अम् एव विधीयते तेन यस्य उपपदसंज्ञा विधीयते तद् उपपदम् अव्ययेन समस्यते, न अन्येन तुल्यविधानम्।' संज्ञायाः तुल्यविधानत्वमाश्रित्य तत्संज्ञकस्य तुल्यविधानत्वमुक्तमिति भावः।' (दाधिमथी) ॥ २० ॥

'अमैव' इसकी अनुवृत्ति होती है। 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (पा. सू ३।४।४७) इससे लेकर जितने उपपद हैं वे अमन्त अव्यय के साथ ही समासत्व प्राप्त करते हैं, और वह तत्पुरुष समास होता है। [भाव यह है कि 'उपदंशस्तृती-

उभयत्रविभाषेयम्। यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथा—'उपदंशस्तृतीयायाम्' इति। यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा—'अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' [३।४।५९] **इति, मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते। उच्चैःकारमाचष्टे। उच्चैः कारम्।**

अमैवेत्येव—'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु', पर्याप्तो भोक्तुम्। प्रभुर्भोक्तुम्॥

४४५. क्त्वा च॥ २२॥ (७८५)

'अमैव' इति पूर्वयोगेऽनुवृत्तम्, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीया-

न्यासः

घटरभ' इत्यादेः सूत्रात् तुमुन्ग्रहणानुवृत्तेस्तुमुन्प्रत्ययः॥ २१॥

क्त्वा च॥ अलं कृत्वा, खलु कृत्वेति। 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा', स च तृतीया-

पदमञ्जरी

विशेषणार्थं एवकारोऽत्र नानुवर्त्तत इति भावः। **उच्चैःकारमिति।** यदा समासस्तदा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः; 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्' इत्याद्युदात्तत्वम्। यदा तु न समासः, तदोच्चैरित्यन्तोदात्तम्; स्वरादिषु तथा पाठात् कारमित्याद्युदात्तम्॥ २१॥

क्त्वा च॥ क्त्वेति तृतीयान्तम्। 'आतः' इत्याकारलोपः, यथा—'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति

भावबोधिनी

यायाम् (पा सू. ३।४।४७ से लेकर 'अन्वच्यानुलोम्ये' (पा. सू. ३।४।६४) तक जो उपपद हैं वे अमन्त अव्यय के साथ ही समस्त होते हैं।]

यह उभयत्र विभाषा है—जो अम् के ही तुल्यविधानवाला उपपद है, उसका समास प्राप्त रहने पर, जैसे 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (पा सू ३।४।४७) और जो अम् तथा अन्य के तुल्यविधानवाला है, उसका समास न प्राप्त रहने पर, जैसे 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' (पा० सू० ३ ४.५९)। क्रमशः उदा०—मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते*।

विमर्श—यहाँ मूलकेन उपपद दंश धातु से 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (पा. सू. ३।४।४७) इससे णमुल्=अम् प्रत्यय होता है। यहाँ तृतीयान्त उपपद का और अम् का विधान होने से तुल्यविधान है। यहाँ 'अमैवाव्ययेन' से समास की प्राप्ति रहते इस विकल्प का विधान होने से प्राप्तविभाषा है। और उच्चैः कारमाचष्टे, उच्चैः कारम्। यहाँ 'अव्ययेऽयथाभिप्रताख्याने क्त्वाणमुलौ' (पा. सू. ३।४।५९) से कृञ् धातु से क्त्वा और णमुल् दोनों के होने से यह अम् का तुल्यविधान नहीं है। अतः 'अमैवाव्ययेन' सूत्र से समास की प्राप्ति नहीं है। अतः अप्राप्तविभाषा है। यही मानकर इसे उभयविभाषा=प्राप्ताप्राप्तविभाषा कहा है। उच्चैःकारम् आचष्टे-यहाँ जब समास हो जाता है तब कृदुत्तर पद का प्रकृतिस्वर होने से आद्युदात्त है। जब समास नहीं होता है तब 'उच्चैः' इसका अन्तोदान्त और 'कारम्' इसका आद्युदात्त होता है। उन उदाहरणों की सिद्धि के विषय में प्रत्यय-विधायक सूत्रों की व्याख्या में लिखा जा चुका हैं। उसे काशिका-चतुर्थ भाग में देखना चाहिये।

[अनु०] अम् प्रत्ययान्त के साथ ही-इतनाही है [अतः यहाँ समास नहीं होता है]—'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' [पा० सू० ३.४.६६ से विहित तुमुन् प्रत्ययान्त के साथ] पर्याप्तो भोक्तुम् प्रभुर्भोक्तुम् [खाने में समर्थ है।]

विमर्श—महाविभाषा की अनुवृत्ति रहने पर भी यहाँ जो 'अन्यतरस्याम्' का ग्रहण किया गया है वह 'नित्य' की अनुवृत्ति रोकने के लिये है॥ २१॥

'अमा एव' यह पूर्वसूत्र में अनुवृत्त होता है, अतः अन्य प्रत्यय के रहने पर समास प्राप्त नहीं होता है, इस लिये प्रस्तुत सूत्र बनाया जा रहा है। क्त्वा-प्रत्ययान्त के साथ तृतीया आदि उपपदों का विकल्प से समास होता है,

प्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। उच्चैःकृत्य। उच्चैः कृत्वा। 'अव्यये यथाभिप्रेताख्याने' [३।४।५९] इति क्त्वाप्रत्ययः। समासपक्षे ल्यबेव! तृतीयाप्रभृतीनीत्येव—अलं कृत्वा। खलु कृत्वा॥

४४६. शेषो बहुव्रीहिः॥ २३॥ (८२९)

उपयुक्तादन्यः शेषः। शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति। कश्च शेषः? यत्रान्यः समासो नोक्तः। वक्ष्यति—'अनेकमन्यपदार्थे' [२।२।२४]। चित्रगुः। शबलगुः। कृष्णोत्तरासङ्गः।

शेष इति किम्? उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गम्। बहुव्रीहिप्रदेशाः—'न बहुव्रीहौ' [१।१।२९] इत्येवमादयः॥

न्यासः

प्रभृतिभ्यः पूर्वः॥ २२॥

शेषो बहुव्रीहिः॥ उपयुक्ताद् योऽन्य इति। अभिहितादन्य इत्यर्थः। **यत्रान्यः समासो नोक्त इति।** यत्रान्या समाससंज्ञा न विहितेत्यर्थः। **चित्रगुरिति।** अत्र बहुव्रीहित्वे सति 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्येष विधिर्भवति। **उन्मत्तगङ्गमिति।** 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' इत्यव्ययीभावः। असति हि शेषग्रहण इहापि बहुव्रीहिः स्यात्। ननु च बहुव्रीहौ प्राप्तेऽव्ययीभावस्त्वारभ्यमाणस्तस्यैव बाधको भविष्यति, तत् कुतो बहुव्रीहि-

पदमञ्जरी

'क्त्वि स्कन्दिस्यन्द्योः' इति॥ २२॥

शेषो बहुव्रीहिः॥ उपयुक्तादन्यः शेष इति। 'शिष असर्वोपयोगे' (धा० पा० १८१७) इत्यस्मात्कर्मणि घञ्। **कश्च शेष इति।** ननु चोपयुक्तादन्यः शेष इत्युक्तम्, सत्यम्, सर्वेषामेव पदानां सामान्यविशेषरूपेणोपयोगात् सर्वेषु च पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु यथायोगं तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विधानादुपयुक्तादन्यो न सम्भवतीति पुनः प्रश्नः। उक्तं च—'शेषग्रहं पदतश्चेन्नाभावादर्थतश्चेदविशिष्टम्' (कात्या० वा० १३४७ ४८) इति। **यत्रान्यः समासो**

भावबोधिनी

और वह तत्पुरुष होता है। उदा०—उच्चैः कृत्य, उच्चैः कृत्वा। यहाँ 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' (पा० सू० ३.४.५९) से क्त्वा प्रत्यय होता है। जब समास होता है तब 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (पा० सू० ७.१.३७) से ल्यप् ही होता है [और तुक् होने पर उच्चैः कृत्य बनता है। समास न होने पर अलग अलग रहते हैं-उच्चैः कृत्वा।]

तृतीया आदि उपपद रहते ही समास होता है—[अतः यहाँ नहीं होता हैं] अलं कृत्वा, खलु कृत्वा [अब करने की आवश्यकता नहीं है—इस निषेध अर्थ में 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' (पा० सू० ३.४.१८) से क्त्वा प्रत्यय होता है।

विमर्श—'क्त्वा च' यहाँ सूत्र में तृतीया एकवचन का प्रयोग है। अतः क्त्वा प्रत्ययान्त के साथ तृतीयान्त आदि उपपदों का समास होता है। 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वः' (पा० सू० ७.१.३७) 'क्त्वि स्कन्दिस्यन्द्योः' (पा. सू. ६.४.३१) आदि सूत्रों में क्त्वा को आकारन्त मानकर षष्ठी, सप्तमी के समान यहाँ तृतीया का रूप समझना चाहिये। यहाँ तत्पुरुष का अधिकार समाप्त हो जाता है॥ २२॥

उपयुक्त से भिन्न शेष होता है। शेष समास की बहुव्रीहि संज्ञा होती है। शेष कौन है? जहाँ और दूसरा समास नहीं कहा गया है। आगे कहा जायगा "अनेकम् अन्यपदार्थे" २।२।२४ [अन्य पदार्थ में वर्तमान अनेक सुबन्तों का समास होता है।] चित्रगुः। शबलगुः। कृष्णोत्तरासङ्गः। [इनकी प्रक्रिया विमर्श में देखें]। शेष में—यह किस लिये है? उन्मत्तगङ्गम्। लोहितगङ्गम्। [उन्मत्त गंगावाला देश। लोहित गंगा वाला देश। इनमें 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' (पा० सू० २ १.२१) से अव्ययीभाव समास का विधान किया जा चुका है, उपयुक्त है। अतः शेष न होने से बहुव्रीहि नहीं होता है।] बहुव्रीहि संज्ञा के प्रयोगस्थल—'न बहुव्रीहौ।' (पा० सू० १.१.२९) आदि के समान बहुव्रीहि पद-

४४७. अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ (८३०)

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति। प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृतौदना स्थाली। चित्रगुर्देवदत्तः। वीरपुरुषको ग्रामः।

न्यासः

प्रसङ्गः? 'प्राक् कडारात् परं कार्यम्' इत्यस्मिन् पक्ष इदं प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्। तत्र हि पक्षे यदि शेषग्रहणं न क्रियेत, ततः 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' इति वचनप्रामाण्यादव्ययीभावः स्यात्। परत्वाद्बहुव्रीहिरित्येके। अयं तु पक्षो **वृत्तिकारेण** नाश्रित इत्ययुक्तमेतत्। तस्माद् 'आकडारादेका संज्ञा' इत्यस्मिन् पक्षे 'व्यक्तिः पदार्थः' इत्येतद्दर्शनमाश्रित्येदं प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्। व्यक्तौ हि पदार्थे प्रतिलक्ष्ये लक्षणं प्रवर्त्तते। अत्रासति शेषग्रहणे यदेतद्विषयं लक्षणं तदकृतार्थमित्यवश्यं तेन वर्त्तितव्यम्। एकसंज्ञाधिकाराच्च यौगपद्यं न सम्भवतीति वचनप्रामाण्यादुभयप्रसङ्गः, उभे अपि पर्यायेण स्यातामित्यपरे ॥ २३ ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ अनेकग्रहणं सुबित्यनेन सम्बध्यते, प्रथमान्तत्वात्; न सुपेति तृतीयान्तेन। **प्राप्तोदको ग्राम** इत्यादीनि द्वितीयादिविभक्त्यर्थेषु यथाक्रमं बहुव्रीहेरुदाहरणानि।

पदमञ्जरी

नोक्त इति। येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थः। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—सप्तसु सुपां त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य शृङ्गग्राहिकया समासो नोक्तः, यथा—प्रथमायाः, स शेष इति? कण्ठेकाल इत्यादावप्रथमान्तानामपि समासस्येष्टत्वात्। शेषग्रहणं प्राक्कडारात्परं कार्यमित्यस्मिन्पक्षे कर्तव्यम्, एकसंज्ञाधिकारपक्षे न कर्तव्यमित्याकडारसूत्र एव प्रतिपादितम् ॥ २३ ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ अनेकं सुबन्तं सह समस्यत इति। परस्परमित्यर्थः। तदनेन सुबित्येतदत्रानुवर्तते, न सुपेत्येतद्; उत्तरपदस्याप्यनेकमित्यनेनैव प्रतिपादितत्वादिति दर्शयति—**सर्वेषु विभक्त्यर्थेष्विति।** पदेन प्रकृत्य-

भावबोधिनी

घटित सूत्र है।

विमर्श—चित्रा गावः यस्य सः—यह लौकिक विग्रह है और चित्रा जस् गो जस् यह अलौकिक विग्रह है। 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) से समास करने पर 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (पा० सू० १ २.४६) से प्रतिपदिक संज्ञा और 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (२।४।७१) से विभक्तिलोप और 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'। (२।२।३५) से विशेषण-चित्रा का पूर्वनिपात—चित्रा गो। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (१।२।४८) से गो का ह्रस्व और 'स्त्रियः पुंवद्भाषितपुंस्काद०' से चित्रा का पुंवद्भाव करने पर 'चित्रगु'। प्रथमा एक वचन में' 'सु', उकार की इत्संज्ञालोप, स् का 'ससजुषोः रुः' (पा० सू० ८ २ ६६) से रुत्व, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः (पा० सू० ८.३.१५ से विसर्ग करने पर रूप सिद्ध होता है। चित्रवर्णवाली गायों वाला। इसी प्रकार 'शबलगुः' की भी सिद्धि होती है। चितकबरी गायों वाला। कृष्णवर्ण के उत्तरासंगवाला [काले दुपट्टा वाला]।

शेष की व्याख्या करते हुये लिखा गया है-उपर्युक्त से बचा हुआ। द्वितीया आदि सभी विभक्तियों के समास का विधान किया जा चुका है। अतः प्रथमान्त का समास बहुव्रीहि होता है। बहुव्रीहि के दो भेद होते हैं (१) समानाधिकरण और (२) व्यधिकरण। जब सभी में प्रथमा विभक्ति रहती है तब समानाधिकरण होता है जैसा कि उक्त उदाहरणों में है। किन्तु जब भिन्न विभक्तियाँ होती हैं तब व्यधिकरण होता है जैसे—कण्ठे कालः यस्य सः आदि ॥ २३ ॥

अन्यपदार्थ में वर्तमान अनेक सुबन्तों का (परस्पर) समास होता है, और वह बहुव्रीहि होता है। एकमात्र प्रथमा विभक्त्यर्थ को छोड़ कर शेष सभी विभक्तियों के अर्थों में बहुव्रीहि समास होता है। उदा०—[१-द्वितीयार्थ में] प्राप्तम् उदकं यं ग्रामम् सः—प्राप्तोदकः ग्रामः [प्राप्त कर लिया है उदक ने जिस गाँव को वह-प्राप्तोदक ग्राम है। यहाँ

प्रथमार्थे तु न भवति। वृष्टे देवे गतः। अनेकग्रहणं किम्? बहूनामपि यथा स्यात्—

सुसूक्ष्मजटकेशेन　सुगजाजिनवाससा।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति॥ (म० भा० २.२ २४)

न्यासः

प्रथमार्थे तु न भवतीति। अनभिधानात्। नहि वृष्टे देवे गत इति वाक्याद् योऽर्थः प्रतीयते, स वृष्टदेवशब्दात् प्रतीयते।

अनेकग्रहणं किमिति। एवं मन्यते—अनेकग्रहणमित्येकस्य मा भूदित्येवमर्थं स्यात्, एतच्चायुक्तम्; यथैव हि 'सुप्सुपा' इत्यधिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थानाच्च तत्पुरुष एकस्य न सम्भवति, तथा बहुव्रीहिरपि न भविष्यतीति किमर्थमनेकग्रहणमित्याह—**बहूनामपि यथा स्यादिति।** 'सुप्सुपा' इत्यधिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थानाच्चानेकस्यैव समासे लब्धे सत्यनेकग्रहणं प्रचुरतरार्थं विज्ञायते, तेन बहूनामपि भवति। चित्रग्वादेः सकाशात् सुसूक्ष्मजटकेशादिषु प्रचुराणि पदानि भवन्ति। अथान्यपदार्थग्रहणं किमर्थम्? बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागार्थम्। अविशेषेण तत्पुरुष उच्यमानोऽनन्यपदार्थे कृतावकाशोऽन्यपदार्थे परत्वाद्बहुव्रीहिणा यथा बाध्येत—वीरपुरुषको ग्रामः, चित्रगुर्देवदत्त इति।

पदमञ्जरी

र्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैवान्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमिति भावः। अत एव प्रासादकोऽयं ग्राम इति ग्रामशब्दानुप्रयोगः, अन्यथा यावानेवार्थो ग्रामपदस्य तावतोऽभिधाने गतार्थत्वान्न स्यात्, यथा—द्वन्द्वे 'च'-शब्दस्य। यदा तु समासेन विभक्त्यर्थ एव सम्बन्धादिरभीप्स्यते तदा विभक्तिर्नानुप्रयोजि, द्रव्यस्यानभिहितत्वात्तद्वाचिनोऽनुप्रयोगः कस्मान्न स्यात् यदि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते, कथं ग्रामादिभिः सामानाधिकरण्यं तल्लिङ्गसंख्यायोगे वा बहुव्रीहिर्भवति—प्रासादको ग्रामः, उद्धृतौदना स्थालीति? उच्यते—विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धादेराश्रितत्वेन गुणत्वादभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यमाश्रयतश्च लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति शुक्लादिवत्, यथा—शुक्लं शस्त्रम्, शुक्ला पटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लैः, शुक्ला इति। नन्वेवं यथा शुक्लशब्देन कदाचिद्गुण उच्यते, कदाचित् गुणी; तथा बहुव्रीहावपि प्राप्नोति। नैषाऽस्ति नियमः—गुणशब्देन कदाचिद्गुणमात्रमभिधीयत इति, पट्वादिष्वदर्शनात्, न हि भवति देवदत्तस्य पटुरिति; तद्वदिहापि नित्यमेव गुणिनिष्ठता भविष्यति। एवमपि बहुव्रीहिणा यथा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति, तथा लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति? नैष दोषः; स्वार्थिकाष्टाबादयः, स्त्रियां यद्वर्तते तस्मात्स्वार्थिकाष्टाबादयो भवन्तीति तेन बहुव्रीहिणाऽभिहितेऽपि स्त्रीत्वे भविष्यन्ति। एवं च कृत्वा 'अनो बहुव्रीहेः' इत्याद्युपपन्नं

भावबोधिनी

यम्=ग्रामम् इस द्वितीयान्त से बोध्य अन्य पदार्थ की प्रतीति होती है।] [२—तृतीयार्थ में] ऊढरथः अनड्वान् [ऊढः रथः येन सः। यहाँ तृतीयान्तबोध्य अन्य पदार्थ में बहुव्रीहि है। ढो लिया है रथ को जिसने ऐसा बैल] [३-चतुर्थी के अर्थ में] उपहृतपशुः रुद्रः [उपहृतः पशुः यस्मै सः। यहाँ चतुर्थी-विभक्त्यन्त से बोध्य अन्य पदार्थ में बहुव्रीहि है। भेंट किया गया है पशु जिसको वह] [४—पञ्चमी विभक्ति के अर्थ में] उद्धृतौदना स्थाली [उद्धृतः ओदनः यस्याः सा। यहाँ पञ्चमी के अर्थ में समास है। निकाल लिया गया है चावल जिससे ऐसी बटलोई।] [५—षष्ठी के अर्थ में] चित्रगुः देवदत्तः [चित्राः गावः यस्य सः। यहाँ षष्ठी-विभक्त्यन्त से बोध्य अन्य पदार्थ में समास होता है। चितकबरी गायें हैं जिसकी] [६—सप्तमी के अर्थ में] वीरपुरुषकः ग्रामः [वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः। यहाँ सप्तम्यन्त-पदबोध्य अन्य पदार्थ में समास किया गया है। वीर पुरुष हैं जिसमें ऐसा गाँव।]

प्रथमा के अर्थ में तो बहुव्रीहि नहीं होता है वृष्टे देवे गतः [वर्षा हो जाने पर गया—यहाँ 'गतः' इस प्रथमान्त से बोध्य पदार्थ की प्रधानता है अतः समास नहीं होता है।]

*** बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् *** (म० भा० २.२.२४ वा० ७)। **व्यधिकरणानां मा भूत्—पञ्चभिर्भुक्तमस्य ।**

*** अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः *** (वा० ८)। **उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः ।**

न्यासः

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामित्यादि । समानाधिकरणानां पदानां बहुव्रीहिर्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। किमर्थमिदमित्याह—**व्यधिकरणानां मा भूदिति ।** तत्रेदं व्याख्यानम्—अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा भवन्ति, न च व्यधिकरणानां बहुव्रीहौ कृते विवक्षितार्थाभिधानमस्ति, न हि पञ्चभिर्भुक्तमस्येति वाक्याद् योऽर्थः प्रतीयते स पञ्चभुक्तशब्दात्। तस्मादनभिधानाद्व्यधिकरणानां बहुव्रीहिर्न भविष्यति। यत्र त्वभिधानमस्ति तत्र वैयधिकरण्येऽपि भवत्येव समासः—कण्ठेकाल इति ।

अव्ययानाञ्चेति । बहुव्रीहिर्भवतीति सम्बन्धनीयम्। चकारादनव्ययानाञ्च क्वचित्। असमानाधिकरणार्थमिदम्। **उच्चैर्मुखमिति ।** उच्चैःशब्दस्याव्ययस्यासत्त्ववाचित्वात् सत्त्ववाचिना मुखशब्देन नास्ति सामानाधिकरण्यम्, तथापि गमकत्वात् समासो भवत्येव। अनव्ययानामुदाहरणम्—**कण्ठे स्थितः कालो यस्येति स कण्ठेकाल इत्येवमादि ।** कथं पुनस्तुल्येऽपि वैयधिकरण्ये पदानां क्वचिद्बहुव्रीहेर्गमकत्वं भवति ? क्वचिन्न भवतीति ? शब्दशक्तिस्वभावात्। शब्दशक्तयश्च प्रतिनियताश्रयाः क्वचिदेव प्रवर्त्तन्ते; न सर्वत्र ।

पदमञ्जरी

भवति। समासेन च बाह्यक्रियापेक्षा या कर्मादिशक्तिस्तद्रहितसमासप्रातिपदिकार्थमात्रस्यैवैकत्वादेरुक्तत्वादिति कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भविष्यन्ति—चित्रगुं पश्य, चित्रगुणा कृतमिति। एवमपि प्रथमा न प्राप्नोति, समासेन संख्याया अभिधानात् ? वचनग्रहणादेकः, द्वौ, बहव इतिवद्भविष्यति। अथवा—लिङ्गमात्रं संख्यामात्रं बहुव्रीहिणाभिहितं न विशेषस्तत्रावश्यं विशेषार्थिना तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः, एवं च कृत्वा सह प्रकृत्यर्थेन विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिणाभिधीयमानेऽपि न कश्चिद्दोषः। कथं सामान्यमनभिहितं विशेषस्यानुप्रयोगः ? सामान्यस्य तर्हि न प्राप्नोति—देवदत्तः कश्चिदिति, सामान्यमपि विशेषः, यथा विशेषेण विशेषान्तरं व्यावर्त्यते तद्वत्सामान्येन विशेषो व्यावर्त्यते, अन्यथा सन्देहः स्यात्—सामान्यमत्र विवक्षितम् ? विशेषो वा ? इति ।

प्राप्तोदको ग्राम इत्यादीनि द्वितीयाद्यर्थेषु यथाक्रममुदाहरणानि। ऊढो रथो येन, उपहृतः पशुर्यस्मै, उद्धृत ओदनो यस्याः, चित्रा गावो यस्य, वीराः पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहाः। **प्रथमार्थे तु न भवतीति ।**

भावबोधिनी

अनेकम्—इसका ग्रहण किस लिये है? बहुत पदों का भी समास जिससे सम्भव हो सके—

'सुन्दर और सूक्ष्म जटाओं केशों वाले, सुन्दर गजचर्म रूपी वस्त्रवाले, समन्तशितिरन्ध्रवाले,–दो का समास वृत्ति में यहाँ नहीं सिद्ध होता है।

विमर्श – प्रस्तुत श्लोक के महाभाष्य में श्लोक का केवल पूर्वार्द्ध ही उद्धृत है। काशिकाकार ने श्लोकपूर्ति के लिये उत्तरार्ध को जोड़ दिया है। सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशाः यस्य सः तेन – यहाँ चार पदों का बहुव्रीहि है। अथवा सुष्ठु सूक्ष्माः जटाः येषु ते सुसूक्ष्मजटाः, तादृशाः केशाः यस्य सः तेन—ऐसा विग्रह है। इसी प्रकार गजस्य अजिनम् गजाजिनम्—इस तत्पुरुष के बाद सुष्ठु गजाजिनं वासः यस्य सः तेन—यह विग्रह है।

[अनु०] * समानाधिकरण पदों का ही बहुव्रीहि कहना चाहिये। * व्यधिकरण पदों का बहुव्रीहि न हो—पञ्चभिः भुक्तम् अस्य। [यहाँ पदों का अलग-अलग अर्थ है।]

* अव्ययों का बहुव्रीहि कहना चाहिये। * उच्चैर्मुखः [उच्चैर्मुखम् अस्य सः। ऊँचे मुखवाला।] नीचैर्मुखः [नीचैः मुखम् अस्य सः। नीचे मुखवाला। उच्चैः और नीचैः ये शब्द अधिकरण-शक्तिप्रधान असत्त्ववाची है। अतः सामानाधिकरण्य न होने से समास सम्भव नहीं है। इसीलिये यह स्वतन्त्र वचन है।]

*** सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः *** (वा० ९)। **कण्ठे स्थितः कालोऽस्य कण्ठेकालः। उरसिलोमा। उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः। खरमुखः।**

न्यासः

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति। सप्तम्यन्तं पूर्वपदं यस्योत्तरपदस्य तत् सप्तमीपूर्वपदम्। तस्य परेण पदान्तरेण समासो भवति। तस्य च सप्तम्यन्तपूर्वपदस्योत्तरपदलोपो भवति। कण्ठे स्थित इति विगृह्य 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। **कण्ठेस्थितः कालोऽस्येति कण्ठेकालः।** अत्र सप्तम्यन्तपूर्वपदस्य समानाधिकरणत्वात् सिद्ध एव बहुव्रीहिः। उत्तरपदलोपस्तु विधीयते। एवमन्यत्रापि वेदितव्यम्। उपमानं पूर्वपदं यस्योत्तरपदस्य तत् पदान्तरेण समस्यते। तस्योपमानपूर्वपदस्योत्तर-पदलोपो विधीयते। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः, खरमुखः। अत्रोष्ट्र उपमानं पूर्वपदं मुखस्य। ननु चोष्ट्रमुख-मुपमानं देवदत्तमुखस्य, न तूष्ट्रः? उपमानावयवत्वादुष्ट्रोऽप्युपमानमुच्यत इत्यदोषः।

पदमञ्जरी

अभिधानात्, एवमनन्तरादिषु न भवति—चित्रा गावो यस्यानन्तरा इति। **अनेकमिति किमिति।** सुप्सु-पेत्यधिकारादेव तत्पुरुषबहुव्रीहिरप्येकस्य न भविष्यतीति प्रश्नः। **बहूनामपि यथा स्यादिति।** अन्यथा सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वाद्यथा तत्पुरुषो बहूनां न भवति—महत्कष्टं श्रित इति, यथा बहुव्रीहिरपि न स्यादिति भावः। ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं तद्धितार्थेत्युत्तरपदे द्विगुं शास्ति तज्ज्ञापयति—बहूनामपि समास इति। **यद्येवम्,** तत्पुरुषेऽपि प्रसङ्गः, अथ चित्रगुरित्यत्रोत्तरपदस्याप्युपसर्जनसंज्ञा प्रयोजनं कस्मान्न भवति, सत्यनेकग्रहणे सुपेत्यस्य निवर्तितत्वादुत्तरपदमपि तेनैव प्रत्याय्यते, तदपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं भवति, नान्यथा? एवं मन्यते—चित्रगुस्तिष्ठति, चित्रगुं पश्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि वर्तिपदयोर्नित्य-प्रथमान्तत्वादेकविभक्तीत्येव सिद्धमुपसर्जनत्वमिति।

सुसूक्ष्मजटकेशेनेति। सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्येति चतुर्णां बहुव्रीहौ 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति बहुलवचनाद् ह्रस्वत्वम्। यद्वा, सुष्ठु सूक्ष्मा जटा येषु ते सुसूक्ष्मजटास्तादृशाः केशा अस्येति पुनर्बहुव्रीहिः। एवं सुष्ठु गजाजिनं वास आच्छादनं यस्य तेन सुगजाजिनवाससा, तृतीयान्तोदाहरणम्; श्लोके तथा पठितत्वात्।

'सुसूक्ष्मजटकेशेन सुगजाजिनवाससा।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति॥ (म० भा० २.२.१४)

इति **भाष्ये** श्लोकः पठितः, तत्र तु श्लोकपूरणार्थं तृतीयानिर्देशः। **अन्यग्रहणं बहुव्रीहितत्पुरुषयो-**र्विषयविभागार्थम्, असति तस्मिन् कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इव नीलोत्पलं

भावबोधिनी

* सप्तम्यन्त और उपमानवाची जिसका पूर्वपद है उसका किसी अन्य पद के साथ समास होने पर इसमें स्थित उत्तर पद का लोप कहना चाहिये। * [यहाँ पूर्वपद का सम्बन्ध सप्तमी और उपमान दोनों के साथ है—सप्तमी-पूर्वपदस्य उपमानपूर्वपदस्य] उदा०—कण्ठे स्थितः कालः यस्य सः—कण्ठेकालः [कण्ठ में है काल = मृत्यु जिसकी। यहाँ सप्तम्यन्त कण्ठे पूर्वपद है। ऐसे 'कण्ठेस्थित' का समास हो जाने पर उत्तरपद = स्थित का लोप हो जाता है। 'अमूर्धमस्तकात्०' (पा० सू० ६।३।१२) से सप्तमी का अलुक् है।

[भाष्य में कण्ठेस्थः कालो यस्य सः यह विग्रह किया गया है।] उरसिलोमा [उरसि स्थितानि लोमानि यस्य सः यह विग्रह है। पूर्ववत् सप्तमी का अलुक् 'स्थितानि' उत्तरपद का लोप होता है। छाती में जिसके रोम हैं।] उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य सः—उष्ट्रमुखः। [ऊँट के मुख के समान मुख है जिसका यहाँ उपमानवाचक उष्ट्रमुख का मुख के साथ समास करने पर उत्तरपद 'मुख' का लोप हो जाता है। ऊँट के मुख के समान है मुख जिसका।] खरमुखः [खरस्य मुखमिव मुखं यस्य सः। यहाँ उत्तरपद 'मुख' का लोप हो जाता है गधे के समान मुख वाला।]

*** समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् *** (वा० १०)। **केशानां संघातः, केशसंघातः, केशसंघातः = चूडाऽस्य केशचूडः। सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्णालंकारः।**

पदमञ्जरी

सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत। अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधत इति न कश्चिद्दोषः।

पदग्रहणं किम्? पदार्थे यथा स्याद्वाक्यार्थे मा भूत्। कश्चित्कञ्चिन्नद्यां सिष्णासुमाह—नद्यां ग्राहाः सन्तीति, एतानि पदानि 'तस्मात्तत्र मा स्नासीः' इति वाक्यार्थं गमयन्तीति तेषां बहुव्रीहिसंज्ञा प्राप्नोति। अर्थग्रहणं किम्, यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति? कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात्, अन्यथा प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव स्यान्न प्रकृत्यर्थे द्रव्ये। तत्र यदुक्तम्—अभेदोपचाराद्धर्मिणोऽभिधाने सिद्धेऽपि शुक्लादिवद्धर्ममात्रस्यापि कदाचिदभिधानं प्राप्नोति, तदनेनापाक्रियते। पटवादिशब्दवन्नित्यं धर्मिनिष्ठो बहुव्रीहिरिति प्रतिपादनेन बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामित्यादिरभिधानसिद्धस्यार्थस्य प्रपञ्चः।

उच्चैर्मुख इति। उच्चैसोऽधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्याद्वचनम्।

सप्तम्युपमानेति। सप्तम्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपदं यस्य तस्य शब्दान्तरेण समासस्तत्रस्थस्योत्तरपदस्य लोप इत्यर्थः। **कण्ठेस्थ इति।** 'सुपि स्थः' इति कः। 'अमूर्द्धमस्तकात्' इत्यलुक्। **कण्ठेस्थित** इति पाठे तु सप्तमीति योगविभागात्समासः। समानाधिकरणत्वात्समासे सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम्, तेन वैयधिकरण्येऽप्यत्र गमकत्वमस्तीति प्रदर्श्यते। **उष्ट्रमुखमिवेति।** अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानतेत्युपमानपूर्वपदमुष्ट्रमुखशब्दः, अत्रोपमानोपमेययोर्वैयधिकरण्यवद्वचनमुत्तरपदलोपार्थं च **उष्ट्रमुख इति।** उष्ट्रो मुखमस्येति विग्रहः, न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमुपपद्यत इति सामर्थ्यात् सादृश्यावगतिः, मुखेन च मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमित्युष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवति। तस्मादुत्तरपदलोपो न वक्तव्यः।

समुदायविकारषष्ठ्या इति। समुदायावयवसंबन्धे प्रकृतिविकारसंबन्धे च या षष्ठी तदनन्तरं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः। **केशचूड इति।** इदमपि केशसमाहारे केशशब्दस्य वृत्तेः सिद्धम्। एवं स्वर्णविकारे स्वर्णशब्दस्य वृत्तेः स्वर्णालङ्कार इति सिद्धम्। वचनं तु केशसमाहारचूडः, स्वर्णविकारालङ्कार इत्युत्तरपदस्य श्रवणं मा भूदिति।

भावबोधिनी

विमर्श—कहीं-कहीं व्यधिकरण माना ही जाता है अतः कण्ठेकालः आदि में भी मान लेना चाहिये। इसलिये इस वार्तिक की आवश्यकता नहीं है। उष्ट्रः मुखम् अस्य यह विग्रह करके 'उष्ट्रमुखम्' आदि भी बनाये जा सकते हैं; क्योंकि एक प्राणी किसी दूसरे प्राणी का मुख नहीं बन सकता है। अतः सामर्थ्यवशात् सादृश्य की प्रतीति सम्भव है—उष्ट्र के मुख के सदृश मुखवाला। अतः इसके लिये भी वार्तिक की आवश्यकता नहीं है।

[अनु०] * समुदाय [और अवयव के सम्बन्ध में] तथा [प्रकृति और] विकार के सम्बन्ध में होने वाली षष्ठी [षष्ठ्यन्त] का बहुव्रीहि समास और उसके उत्तरपद का लोप कहना चाहिये। * उदा०—केशानां संघातः = केशसंघातः = बालों का समूह, केशसंघातः चूडा अस्य सः [इस विग्रह में] केशचूडः [समास करने के बाद षष्ठ्यन्त के उत्तर पद 'संघात' का लोप होता है। यहाँ केशसंघात समुदाय है और चूडा अवयव है। बालों का समूहरूपी चोटीवाला] सुवर्णस्य विकारः = सुवर्णविकारः, सुवर्णविकारः अलंकारः यस्य सः—इस विग्रह में समास करके षष्ठी के उत्तरपद = 'विकार' का लोप होने पर यह रूप बनता है—सुवर्णालङ्कारः [सोने का विकार अलंकार है जिसका, सोने का बना हुआ गहना है जिसका। यहाँ भी केशसमुदाय अर्थ में केश की और स्वर्णविकार अर्थ में स्वर्ण की वृत्ति को मानकर समास सम्भव है। यह वचन तो केशसमाहारचूडः, सुवर्णविकारालङ्कारः ऐसा उत्तरपद न सुनाई दे, इसके लिये है।]

★ प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ★ (वा० ११)। **प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः। प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः।**

★ नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ★ (वा० १२)। **अविद्यमानः पुत्रो यस्य अपुत्रः। अविद्यमानभार्यः अभार्यः।**

★ सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ★ (वा० १८)। **अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी। अस्त्यादयो निपाताः॥**

न्यासः

समुदायविकारषष्ठ्याश्चेति। उत्तरपदलोपश्चेत्यनुवर्त्तते। समुदायषष्ठ्यन्ताद् विकारषष्ठ्यन्ताच्च पूर्वपदात् परं यदुत्तरपदं तत् परं पदान्तरेण समस्यते। तस्य च समुदायविकारषष्ठ्यन्तपूर्वपदस्योत्तरपदस्य लोपो भवति। केशानां संघातः केशसंघातः, स चूडास्येति केशचूड इत्यत्र समुदायसमुदायिसम्बन्धे षष्ठी। **सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्येत्यत्र** विकारविकारिसम्बन्धे षष्ठी।

प्रादिभ्य इत्यादि। उत्तरपदलोपश्चेत्यनुवर्त्तते। धातोर्जातं निष्पन्नं धातुजम्। प्रादिभ्यः पूर्वपदेभ्यः परं यद्धातुजमुत्तरपदं पतितशब्दादि तदन्तस्य बहुव्रीहिर्भवति तस्य चोत्तरपदस्य वा लोपः।

नञोऽस्त्यर्थानामित्यादि। नञ उत्तरेषां विद्यमानादीनामित्यर्थः।

इह सुबिति वर्त्तते, अस्तिशब्दश्चायं तिङन्तः, अस्तिक्षीरेत्येवमादि न सिध्यतीति यो मन्येत तं प्रत्याह—**सुबधिकार इति।** अस्तिक्षीरादेः समास उच्यते=प्रतिपाद्यते येन तदस्तिक्षीरादेर्वचनम्। व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ति' इति विभक्तिप्रतिरूपकोऽयमस्तिशब्दो निपातः, न तिङन्तः। तेनास्तिक्षीरा ब्राह्मणीत्यादि सिद्धं भवति॥ २४॥

पदमञ्जरी

प्रादिभ्यो धातुजस्येति। इदं न वक्तव्यमेव, प्रादयो हिससाधनां क्रियां प्राहुः—यथा निष्कौशाम्बिः, निर्वाराणसिः, प्राचार्य इति। एवं नञोऽस्त्यर्थानामित्येतदपि।

सुबधिकार इति। अस्तीति तिङन्तमिति मत्वा वचनं निपातत्वात्सिद्धम्। उपसर्गविभक्तिप्रतिरूपका निपाताः, स्वरादिषु चास्तिशब्दः पठ्यते। इह किं सब्रह्मचारीति? बहुव्रीहिरयम्। के सब्रह्मचारिणस्तव, किं स ब्रह्मचारी त्वमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ह्यत्रेष्यते, तत्र कठसब्रह्मचार्यहमिति सम्भावितं प्रतिवचनम्। यत्तु कठोऽहमिति न तत्साक्षात्प्रतिवचनम्, किं तर्हि? आर्थिकम्। अहं तावत् कठ इत्युक्ते गम्यत एतन्नतु तेऽपि कठा इति। कठस्य हि कठा एव सब्रह्मचारिणो भवन्ति, नान्ये। समाने ब्रह्मणि व्रतचार्येव सब्रह्मचारी भवति। के सब्रह्मचारिणस्तवेति वाक्येन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचनम्। समासेन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचनं कदाचिदपि न भवति; वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्, किं सब्रह्मचारीति समासेन सब्रह्मचारिणा—मभिधानात्। इह द्वौ द्रोणावर्द्धद्रोणाश्चार्द्धतृतीया द्रोणा इति? अर्द्धस्तृतीयो येषामिति बहुव्रीहावुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थं इति बहुवचनं द्रोणशब्दश्च द्रोणयोरर्द्धद्रोणेऽपि लक्षणया वर्त्तत इति सामानाधिकरण्यं च भवति॥ २४॥

भावबोधिनी

❋ प्र आदि से परे धातुजन्य शब्द रूप का बहुव्रीहि समास होता है और उत्तरपद का वैकल्पिक लोप होता है—ऐसा कहना चाहिये।❋ उदा० —प्रपतितं पर्णम् अस्य सः [इस विग्रह में प्र शब्द के साथ पत धातुजन्य पतित शब्द का समास होता है और उसके उत्तरपद का विकल्प से लोप भी होता है] (१) प्रपर्णः- [उत्तरपद = पतित का लोप न होने पर] (२) प्रपतितपर्णः [जिसके पत्ते अच्छी तरह गिर चुके हैं ऐसा वृक्ष] प्रपतितं पशालम् अस्य [इस विग्रह में समास

४४८. संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥ (८४३)

संख्येये वा संख्या वर्त्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति।

न्यासः

सख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ उपदशा इति। 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इति डच् समासान्तः, टिलोपश्च। दशानां समीपे ये वर्त्तन्ते ते तथोच्यन्ते, ते पुनर्नवैकादश वा। पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं समासः। यद्येवम्, कस्तर्ह्यव्ययीभावस्यास्य च विषयविभागः, सोऽप्यव्ययीभावोऽव्ययस्य समीपे वर्त्तमानस्य 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना पूर्वपदार्थप्रधान एव विधीयते? उच्यते—यदा समीपिनः प्राधान्यं तदा बहुव्रीहिः, यदा तु समीपस्य प्राधान्यं तदाव्ययीभावः—इत्येष विषयविभागः। **उपविंशा इति।** पूर्ववड् डच्। 'ति विंशतेर्डिति' इति टिलोपः। **आसन्नदशा इति।** दशानामासन्ना आसन्नदशाः। ते च पूर्ववन्नवैकादश वा। **अदूरदशा इति।** दशानामदूरा ये, ते पुनः पूर्वोक्ता एव। **अधिकदशा इति।** दशानामधिकाः, ते पुनरेकादशादयः। **द्वित्रा**

पदमञ्जरी

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ उपदशा इति। 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इति डचि टिलोपः, दशानां समीपे ये भवन्ति त उच्यन्ते, ते पुनर्नवैकादश वा। पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं समासः। उपशब्दोऽयमाराच्छब्देनैकार्थत्वात्समीपे समीपिनि च वर्तते। तत्र समीपिप्राधान्येऽयं बहुव्रीहिः। सामीप्य-प्राधान्ये 'अव्ययं विभक्तिसमीप' इत्यव्ययीभावः। **उपदशं दन्तोष्ठा इति।** अत्र धर्मधर्मिणोरभेदोपचारा-त्सामानाधिकरण्यम्। **उपविंशा इति।** 'ति विंशतेर्डिति' इति लोपः। आसन्ना दशानामासन्नदशाः, तेऽपि नवैकादश वा। अधिकदशास्त्वेकादश। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, वार्थेऽयं समासः। वार्थश्च यदि विकल्पः स्यात्, ततो यदि द्वौ भवतस्तदा बहुवचनं न स्यात्। तस्मात्संशयोऽत्र वार्थः, स चानियतसंख्याविमर्शः, तत्र तु त्रयोऽपि सर्वदा परिस्फुरन्तीति तदपेक्षं बहुवचनम्। अथ वा—पञ्चैवात्र सर्वदा भवन्ति, कथम्? विमर्श-ज्ञानमुभयपक्षालम्बि एकं च तत्र, यथा—द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आनीयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिङन्ते च

भावबोधिनी

करने पर पतित का वैकल्पिक लोप होने पर] (१) प्रपलाशः। [लोप न होने पर] (२) प्रपतितपलाशः [जिसके नवीन पल्लव अच्छी प्रकार गिर चुके हैं ऐसा वृक्ष आदि] * नञ् से उत्तरवर्ती अस्त्यर्थक शब्दों का बहुव्रीहि समास कहना चाहिये। * उदा०—अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः [इस विग्रह में समास करने पर उत्तरपद 'विद्यमान' का लोप हो जाने पर] (१) अपुत्रः। [उत्तरपद का लोप न करने पर] अविद्यमानपुत्रः [अविद्यमान है पुत्र जिसका]। अभार्यः, अविद्यमानभार्यः [अविद्यमाना भार्या यस्य सः यह विग्रह है। समास और वैकल्पिक उत्तर पद का लोप करके ह्रस्व करने पर (१) अभार्यः और लोप न होने पर (२) अविद्यमानभार्यः। जिसकी भार्या विद्यमान नहीं है।]

सुप्-इस अधिकार में 'अस्तिक्षीरा' आदि शब्दों का बहुव्रीहि कहना चाहिये। अस्ति क्षीरा ब्राह्मणी [अस्ति क्षीरं यस्याः सा यह विग्रह है। 'अस्ति' यह विभक्ति-प्रतिरूपक अस्ति शब्द है तिङन्त नहीं। यहीं लिखते हैं—] अस्ति आदि निपात हैं।

विमर्श—महाभाष्य में उपर्युक्त वर्त्तिकों का खण्डन करके सूत्र द्वारा ही समास उपपादित किया गया है ॥ २४ ॥

संख्येय [= पदार्थ] में वर्तमान जो संख्या, उसके साथ अव्यय, आसन्न, अदूर, अधिक और संख्या—इनका समास होता है, और बहुव्रीहि समास होता है। उदा०— १) अव्यय के साथ समास -उपदशाः [दशानां समीपे ये सन्ति ते—इस विग्रह में प्रस्तुत सूत्र से समास होता है। यहाँ उप यह अव्यय समीपी = वस्तुविशेष के अर्थ में है। सामीप्य अर्थ में अव्ययीभाव होता है। उपदशाः का अर्थ है नौ अथवा ग्यारह। समास करने के बाद 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' (पा० सू० ५।४।७३) से डच् = अ, और टि = अन् का लोप करने पर यह रूप बना है] आसन्नविंशाः

अव्यय—उपदशाः । उपविंशाः । आसन्नदशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अदूरविंशाः । अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या—द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः ।

न्यासः

इति । द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः । वार्थे चायं समासः । वार्थश्चायं संशयः, न विकल्पः । यदि वार्थ इह विकल्प आश्रीयते ततो यदा द्वौ भवतः, तदा बहुवचनं न स्यात् । तस्मात् संशयोऽत्र वार्थः । संशयिते वार्थे बहुवचनं भवति, यथा—कति भवतः पुत्राः । उक्तञ्च भाष्ये—'अविज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्' इति, तत् कथम् ? संशयज्ञानस्योभयपक्षपरामर्शित्वेन बह्वर्थविषयत्वात् । उभयपक्षापरामर्शत्वेन संशय एव न स्यात् । अथ वा—पञ्चैवात्र सदा भवन्ति, न कदाचिद् द्वौ त्रयो वेति । तथा च 'द्वित्रा' इत्युक्ते पञ्चैवेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति ततो युक्तं बहुवचनम् । यदि तर्हि वार्थेऽयं समासः, तस्यार्थस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्धः समासः ? न सिध्यति, मत्वर्थे हि पूर्वयोगः; अमत्वर्थार्थोऽयं योगः । अथ वा—प्रथमार्थं वर्णयित्वाऽन्यत्र विभक्त्यर्थे पूर्वेण समासः । प्रथमार्थमिदं वचनम् । **त्रिचतुरा इति ।** 'चतुरोऽच्प्रकरणे चतुरस्त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्' इत्यच् समासान्तः । **द्विदशा इति ।** द्विर्दशेति विग्रहः । सुजर्थेऽयं समासः । दशसम्बन्धिनी याऽऽवृत्तिर्दशशब्देन लक्ष्यमाणा सा द्विशब्देनाख्यायते । सुजर्थश्च प्रत्ययार्थो नान्यपदार्थ इति पूर्वेण न सिद्ध्यति । अथ वा—

पदमञ्जरी

बहुवचनमेव भवति, कस्य हेतोः ? मिश्रितेषु तयोर्वृत्तेः । एवं द्वित्रिपदमपि मिश्रितेषु वर्तत इति सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्, अतो बहुवचनमेव भवति । आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्रयाणां वा यथारुचि भवति । वाक्यवदेव समासस्य चैषा हि आपत्. अतस्तेषु मिश्रितेषु वृत्तिः तेन द्वौ वा पुरुषा आनीयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दाद् द्विवचनमेव भवति । **त्रिचतुरा इति ।** 'चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्' (म० भा०) इत्यच् । **द्विदशा इति ।** अत्र द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यते, न दशत्वसंख्या; एकत्वात् । नापि संख्यायुक्ताः, बहुत्वात् । तत्र वाक्ये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तेरनवगमात्सुच् भवति, ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते—द्विर्दश द्विदशा इति । वृत्तौ तु स्वभावादेव सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्यां द्विशब्द एवाहेति संख्यावाचित्वात्समस्यते ।

नन्वत्र वाऽर्थः सुजर्थश्चान्यपदार्थे इति पूर्वेणैव सिद्धम्, तन्न; सुचः स्वार्थिकत्वात्तदर्थोऽपि पदार्थ एव । मत्वर्थे पूर्वयोगः; अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः । ननु प्राप्तोदकादि प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु यथाभिधानं भवतीत्युक्तम्, एवं तर्हि प्रथमार्थेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । अथ प्रथमार्थं वर्जयित्वेत्येतदनादृत्य यथाभिधानं भवतीत्युच्यते, एवं तर्हि तस्यैव प्रपञ्चः संख्यायाः समासः, अव्ययानां तु चतुर्दशादिभिः संख्येय-

भावबोधिनी

[बीस के समीप = उन्नीस या इक्कीस । विंशतेः आसन्नाः ये सन्ति ते—इस विग्रह में समास के बाद पूर्व के समान डच् = अ प्रत्यय और 'ति विंशतेर्डिति' (पा० सू० ६।४।१४२) से ति का लोप करने पर रूप बनता है ।] अदूरदशाः [दशानाम् अदूरे ये सन्ति ते । प्रक्रिया पूर्ववत् है ।] अदूरविंशाः [विंशतेः अदूरे ये सन्ति ते । प्रक्रिया पूर्ववत् है ।] अधिकदशाः [दशानाम् अधिकाः ये ते । दश से अधिक जो ग्यारह-बारह आदि] अधिकविंशाः [विंशतेः अधिकाः ये ते । बीस से अधिक जो एक्कीस-बाईस आदि] (२) संख्या [वाची के साथ संख्येयवाची के समास का] उदा०—द्वित्राः [द्वौ वा त्रयो वा] यहाँ 'वा' के अर्थ में समास है और उसका अर्थ 'संशय' है । इससे अनिश्चित संख्या का ज्ञान होता है । इसमें भी डच् = अ प्रत्यय और टिलोप के बाद प्रथमा बहुवचन का रूप है ।] त्रिचतुराः [त्रयो वा चत्वारो वा—यह विग्रह है । समास होता है । यहां 'वा' = संशय अर्थ है । 'डच् अथवा अच् प्रत्यय करके प्रथमा बहुवचन का रूप है । तीन अथवा चार] द्विदशाः [द्विरावृत्ताः दश—यह विग्रह है । दो बार आवृत्ति किये गये दश = बीस यह अर्थ है । समास के कारण 'सुच्' प्रत्यय का श्रवण नहीं होता है । डच् प्रत्यय आदि प्रक्रिया पूर्ववत् ही होती है ।]

संख्ययेति किम् ? पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् ? ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये इति किम् ? अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

४४९. दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥ (८४५)

दिशां नामानि = दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा ॥

न्यासः

प्रथमार्थेऽपि चायम्, अमत्वर्थेऽपि; अतः पूर्वेण न सिद्ध्यति । समास एव सुजर्थं गमयितुं समर्थ इति वृत्तौ सुज् न प्रयुज्यते ।

अधिका विंशतिर्गवामिति । विंशतिशब्दोऽत्र संख्यान एव वर्तते, न तु संख्येये द्रव्ये ॥ २५ ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दक्षिणपूर्वेति । प्रथमार्थेऽप्ययं समास इष्यते, अमत्वर्थेऽपि तत्पूर्वेण न सिध्यतीत्ययममत्वर्थ आरम्भः, प्रतिपदविधानार्थश्च । 'विभाषा दिक्समासे' इत्यत्र दिशां यः समासः प्रतिपदविहितस्तस्य ग्रहणमिष्यते । प्रतिपदविहितश्च समासो दिशामेव भवति यद्ययं योग आरभ्यते, नान्यथा । **सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे**

पदमञ्जरी

वाचिभिः समासो विधेय एव । केचित्तु ये विंशत्यादयः संख्याने वर्तन्ते तैः पूर्वेणैव सिद्धम्—अधिका विंशतिर्येषां त इमेऽधिकविंशाः, विंशतिसंख्या आसन्ना येषां ते आसन्नविंशा इति, तत्र 'सर्वनामसंख्ययोः' (म० भा० २.२.३५ वा० १) इति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तस्माद्विंशत्याद्यर्थमप्यव्ययादीनां ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ २५ ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दक्षिणपूर्वेति । अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदं त्वमत्वर्थेपि यथा स्यात्प्रथमार्थेपि यथा स्याद्वैयधिकरण्येऽपि यथा स्यात् । किं च 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यत्र दिशां प्रतिपदोक्तस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणं तथा स्यात्, या पूर्वा सोत्तरास्योन्मुग्धस्य तस्मै उत्तरपूर्वाय देहीत्यत्र मा

भावबोधिनी

संख्या के साथ—यह किस लिये है ? पञ्च ब्राह्मणाः [पाँच ब्राह्मण । यहाँ ब्राह्मण संख्यावाची नहीं है । अतः यह समास नहीं होता है ।]

अव्यय, आसन्न, अदूर, अधिक और संख्या—इनका ग्रहण क्यों है ? ब्राह्मणाः पञ्च [यहाँ ब्राह्मण, सूत्रोक्त किसी में नहीं आता है । अतः समास नहीं होता है ।] संख्येय अर्थ में हो—इसका क्या प्रयोजन है ? अधिका विंशतिः गवाम् [गायों की बीस संख्या अधिक है । यहाँ संख्येय द्रव्य अर्थ नहीं अपि तु संख्या अर्थ है । अतः समास नहीं होता है ।] ॥ २५ ॥

दिशाओं के नाम = दिङ्नाम, दिशाओं के नामवाचक सुबन्त शब्दों का, अन्तराल = मध्य भाग वाच्य रहने पर, समास होता है, और वह बहुव्रीहि समास होता है । उदा०—दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोः यत् अन्तरालम्—सा दक्षिणपूर्वा दिक् [दक्षिण और पूरब की दिशाओं की मध्य भागवाली दिशा । प्रस्तुत सूत्र से समास करके विभक्ति का लोप कर देने पर दक्षिणापूर्वा बनता है 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इस नियम से पूर्वपद का पुम्वद्भाव = ह्रस्व करने पर 'दक्षिणपूर्वा' रूप बनता है ।] उत्तरपश्चिमा [उत्तरस्याश्च पश्चिमायाश्च दिशोः यद् अन्तरालम्—इस विग्रह में समास के बाद पूर्ववत् प्रक्रिया करने पर रूप बनता है । उत्तर दिशा और पश्चिम दिशा की मध्य भागवाली दिशा] पश्चिमदक्षिणा [पश्चिमायाश्च दक्षिणस्याश्च दिशोर्यद् अन्तरालम्—इस विग्रह में समास होता है । पूर्ववत् प्रक्रिया है । दक्षिण दिशा और पश्चिम दिशा की मध्यभागवाली दिशा] ।

★ **सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः** ★ (म० भा०)। **नामग्रहणं रूढ्यर्थम्, इह मा भूत्—ऐन्द्रयाश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥**

४५०. तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥ (८४६)

'तत्र' इति सप्तम्यन्तं गृह्यते। 'तेन' इति तृतीयान्तम्। सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते। **तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्येते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति। ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतीहारो युद्धं च समासार्थं इति सर्व-**

न्यासः

पुंवद्भाव इति। स पुनः 'स्त्रियाः पुंवत्' इति योगविभागेन सिध्यतीति वेदितव्यम्। **नामग्रहणं रूढ्यर्थमिति।** लोके ये रूढा दिक्शब्दास्तत्परिग्रहार्थमित्यर्थः। **ऐन्द्रयाश्च कौबेर्याश्चेति।** नेमौ रूढिशब्दौ, किं तर्हि ? यौगिकौ—इन्द्रस्येयमैन्द्री, कुबेरस्येयं कौबेरी। 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ २६ ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे। इतिकरण इत्यादि। समासादभिमतेऽर्थे यदि लौकिकी विवक्षा भवति, एवं समासोऽयमिष्यते तस्माद्विवक्षार्थमितिकरणोऽत्र क्रियते। विवक्षार्थ इतिकरणो यमर्थं प्रतिपादयति तं दर्शयितुमाह—**लौकिकमर्थमनुसारयतीति।** अनुगमयति प्रबोधयतीति यावत्। स पुनर्लौकिकोऽर्थो ग्रहणादिरिति दर्शयन्नाह—**तत इत्यादि।** यस्मादितिकरणो लौकिकमर्थमनुसारयति ततो हेतोर्ग्रहणादिरिति सर्वं लभ्यते।

पदमञ्जरी

भूदित्येवमर्थः। अतस्तदर्थोऽप्ययमारम्भः। कबभावार्थं च 'शेषाद्विभाषा' इत्यत्र शेषाधिकारविहितस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणम्। 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रैव शेषग्रहणमनुवर्त्तते, तेनात्र कप्न भवति। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' (म० भा०) इति मात्रग्रहणाद् 'विभाषा दिक्समासे' इति यदा सर्वनामसंज्ञा नास्ति तदापि भवति ॥ २६ ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ इतिकरण इत्यादि। ततः समासाल्लौकिकस्य यदि विवक्षा भवति—एवमर्थं समासो भवति, नान्यार्थमित्येवमर्थं सूचयितुमितिशब्द इत्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह—**लौकिकमर्थमिति।** कः पुनरसौ लौकिकोऽर्थ इत्याह—**ततश्चेत्यादि।** एतदेव विवृणोति—**यत्तत्रेत्यादि।** गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणम्=केशादि, प्रहरणम्=दण्डादि, कर्मव्यतीहारः=परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। **स चाव्ययमिति।** तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठेनाव्ययत्वात्। नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्धम्, न; वैयधिकरण्यादेकशेषप्रसङ्गाच्च। तथा हि—ग्रहणप्रहरणे च केशादीनां सहविवक्षितत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः

भावबोधिनी

❋ वृत्तिमात्र = हर वृत्ति में सर्वनाम स्त्री शब्दों का पुंवद्भाव कहना चाहिये।❋ [इस वार्त्तिक के द्वारा पूर्वपद के स्त्रीलिंग का पुंल्लिग के समान रूप हो जाता है।]

[सूत्र में] नाम – इसका उल्लेख रूढ दिशावाचकों का ग्रहण करने के लिये है, यहाँ न हो—ऐन्द्रयाश्च कौबेर्याश्च दिशोः यत् अन्तरालम् [ऐन्द्री = पूर्व दिशा और कौबेरी उत्तर दिशा का अन्तराल। यहाँ यौगिक शब्द है रूढ़ नहीं है। अतः समास नहीं होता है।] ॥ २६ ॥

'तत्र' इससे सप्तम्यन्त शब्दरूप का ग्रहण होता है और 'तेन' इससे तृतीयान्त शब्दरूप का। सरूपग्रहण का प्रत्येक के साथ सम्बन्ध होता है। 'तत्र'—इससे सप्तम्यन्त सरूप [समानरूपवाले] पदों का और 'तेन'—इससे तृतीयान्त सरूप पदों का 'इदम् = यह' इस अर्थ में समास होता है, और वह बहुव्रीहि समास होता है। इस सूत्र में 'इति' शब्द विवक्षार्थ है, यह लौकिक अर्थ का अनुसरण कराता है। इससे ग्रहण' 'प्रहरण' 'कर्मव्यतीहार' और 'युद्ध'—यह समास का अर्थ है—यह सब 'इति' शब्द के प्रयोग के बल से प्राप्त होता है। जो तत्र = सप्तम्यन्त से निर्दिष्ट है वह यदि 'ग्रहण' होता है, और 'तेन' = तृतीयान्त से निर्दिष्ट है वह यदि 'प्रहरण' होता है, जो 'इदम्' इससे निर्दिष्ट है वह यदि युद्ध होता है। उदा०—केशेषु केशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम्—केशाकेशि [एक दूसरे के केशों को पकड़

मितिकरणाल्लभ्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्भवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्भवति । केशेषुकेशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि । कचाकचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । 'इच् कर्मव्यतीहारे' [५।४।१२७] **इति इच् समासान्तः, स चाव्ययम् । 'अन्येषामपि दृश्यते'** [६।३।१३५] **इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।**

सरूपग्रहणं किम् ? हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् ॥

४५१. तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥ (८४८)

'सह' इत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं 'तेन' इति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुत्रेणागतः सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकरः ।

न्यासः

तत्तत्रेत्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थं विस्पष्टीकरोति । गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणम् = केशादि । प्रहरन्त्यस्मिन्निति प्रहरणम् = मुसलादि । **कर्मव्यतीहार** इति परस्परग्रहणम्, परस्परप्रहरणञ्चेतिकरणादेव लभ्यत इति वेदितव्यम् । स्वरूपविधिरत्रेतिकरणादेव **न** भवतीति वेदितव्यम् । दण्डैश्च दण्डैश्चेति करणे तृतीया । **स चाव्ययमिति ।** तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावः; 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययसंज्ञाविधानात् । **सरूपमिति ।** 'समानस्य ज्योतिर्जनपद' इत्यादिना सभावः ॥ २७ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ तुल्ययोगे वर्त्तमानमित्यादि । तुल्ययोगः = समानसम्बन्धः । तं यदा सहशब्दो

पदमञ्जरी

प्राप्तोऽनेन वचनेन बाध्यते । कथम् ? न समूहविवक्षायां बहुव्रीहिसंज्ञा, समूहश्चैकशेषे नोपपद्यते । ननु चासत्यस्मिन्पूर्वयोगेनैव परत्वादेकशेषो बाधिष्यते ? न शक्यते बाधितुम्; अन्तरङ्ग एकशेषः बहुव्रीहिश्चान्यपदार्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः ॥ २७ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ तुल्ययोग इति । तुल्ययोगः = समानसम्बन्धः । **सपुत्र इति ।** 'वोपसर्जनस्य'

भावबोधिनी

जो युद्ध हुआ हो वह] कचाकचि [कचेषु कचेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् । एक दूसरे के बालों को पकड़ कर जो युद्ध हुआ हो] दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् [दोनों ओर से डंडों से प्रहार करके जो युद्ध हुआ हो] मुसलामुसलि [मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् । दोनों ओर से मुसलों से प्रहार करके जो युद्ध हुआ हो ।] यहाँ 'इच् कर्मव्यतीहारे' (पा० सू० ५।४।१२७) इससे इच् समासान्त प्रत्यय होता है, वह अव्यय हो जाता है । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० सू० ६।३।१३५) इससे पूर्वपद का दीर्घ होता है ।

सरूपग्रहण का क्या फल है ? हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् । [हलों और मुसलों से परस्पर प्रहार करके यह युद्ध हुआ । यहाँ हल और मूसल समानरूपवाले नहीं हैं । अतः समास नहीं होता है ।]

विमर्श—'तत्र तेन इदं सरूपे—' इस सूत्र में 'तत्र' यह सप्तम्यन्त का और 'तेन' यह तृतीयान्त शब्द का बोधक है । 'सरूप' कहने से इनका दो बार प्रयोग होना सिद्ध है : 'इदम्' यह अर्थ का बोधक है । 'इति' शब्द विवक्षित अर्थ का बोध कराने के लिये है । काशिकाकार के अनुसार सप्तम्यन्त के साथ 'ग्रहण' और तृतीयान्त के साथ 'प्रहरण' इनकी प्रतीति होती है और कर्मव्यतीहार = एक दूसरे का कार्य तथा युद्ध की प्रतीति भी होती है ।

'ग्रहण' शब्द में अधिकरण अर्थ में ल्युट् है 'गृह्यतेऽस्मिन्' = केशादि । इसी प्रकार 'प्रहरति अस्मिन् इति 'प्रहरणम् = मुसलादि' यह अर्थ है । यहाँ ध्यान देने की बात है कि भाष्य में इसके अर्थ को सीमित नहीं किया गया है । परन्तु उत्तरवर्ती व्याख्याकारों ने 'प्रहरण' और 'ग्रहण' तक सीमित कर दिया है ॥ २७ ॥

'सह' यह शब्दरूप जो 'तुल्ययोग = समान सम्बन्ध अर्थ में वर्तमान = प्रयुक्त है, उसका 'तेन' = इस तृतीयान्त के साथ समास होता है और वह 'बहुव्रीहि' होता है । उदा०-सह पुत्रेण आगतः=सपुत्रेण आगतः [पुत्र के साथ

तुल्ययोग इति किम् ? 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी।'

विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः। कथं सकर्मकः, सलोमकः, सपक्षक इति ? न ह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते, किं तर्हि ? विद्यमानता। प्रायिकं 'तुल्ययोगे' इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते॥

न्यासः

द्योतयति तदासौ तत्र वर्त्तते। **सपुत्र इति।** सह पुत्रेणेति विग्रहः कर्त्तव्यः। 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया। 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः। अत्र सपुत्र आगतो देवदत्त इति देवदत्तस्य पुत्रस्य चागमनेन तुल्यसम्बन्धः सहशब्देन द्योत्यते। अथ कथं पुनः सकर्मक इत्यादौ स्यात् ? कथञ्च न स्यादित्याह—**न ह्यत्रेत्यादि। प्रायिकमिति।** असर्वविषयमित्यर्थः। कुतः पुनः प्रायिकत्वमस्य लभ्यते ? इतिकरणात्। ननु चान्यदितिकरणस्य प्रयोजनमस्ति, किं तत् ? सहशब्दः स्वरूपपदार्थको यथा गम्येत; अन्यथा ह्यर्थनिर्देशोऽयं विज्ञायेत। ततश्च साकं सार्द्धमित्यादयोऽपि समस्येरन् ? नैवं ब्रूमः—इह सूत्रे य इतिकरणस्ततो लभ्यत इति, किं तर्हि ? पूर्वसूत्राद् योऽनुवर्त्तते तत इति ॥ २८ ॥

पदमञ्जरी

इति सभावः। नन्वत्र पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेयः, सत्यम्; व्यधिकरणयोः प्रथमार्थेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, कबभावार्थं च। उक्तश्चात्र कबभावः। **दशभिः पुत्रैरिति।** इत्थम्भूतेत्यर्थः। **प्रायिकमिति।** ज्ञापकात्, यदयं 'विभाषा साकाङ्क्षे' 'छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्', 'पूर्वादिनिः', 'सपूर्वाच्च', 'सपूर्वायाः प्रथमायाः, 'विभाषा सपूर्वस्य' इति विद्यमानार्थेऽपि समासं निर्दिशति, तज्ज्ञापयति—प्रायिकं विशेषणमिति ॥ २८ ॥

भावबोधिनी

आया। यहाँ 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा० सू० २।३।१९) से तृतीया विभक्ति होती है। प्रस्तुत सूत्र से समास विभक्तिलोप करने के बाद 'वोपसर्जनस्य' (पा० सू० ६।३।८२) से 'सह' का 'स' आदेश हो जाता है। यहाँ आगमन क्रिया के साथ पिता और पुत्र का एक ही प्रकार का सम्बन्ध है। अतः समास होता है। 'स' आदेश वैकल्पिक है। अतः पक्ष में 'सहपुत्रः' यह दूसरा रूप भी होता है।] सच्छात्रः [छात्रेण सह। छात्र के साथ गुरु आदि आये]। सकर्मकरः [कर्मकारेण सह—यह विग्रह है।]

तुल्ययोग = समान सम्बन्ध रहने पर ही—इसका क्या फल है ? 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ।।' यहाँ सह = विद्यमान ही दशों पुत्रों के साथ गधी बोझा ढोती है। [अतः समास नहीं होता है।] सकर्मकः, समलोकः, सपक्षकः—इनमें कैसे समास होता है, क्योंकि इनमें तुल्ययोग प्रतीत नहीं होता है; तो क्या अर्थ है ? विद्यमान होना। [अर्थात् कर्म का विद्यमान होना, लोगों का विद्यमान होना और पक्ष का विद्यमान होना। अतः यहाँ समान सम्बन्ध = तुल्ययोग न होने से समास नहीं होना चाहिये ?] 'तुल्ययोग में' = समान सम्बन्ध में –यह विशेषण प्रायिक है, अन्यत्र भी समास [होता है, ऐसा] देखा जाता है।

विमर्श—प्रस्तुत सूत्र में 'तुल्ययोगे' यह विशेषण सर्वत्र लागू नहीं होता है—इसमें प्रमाण है 'इति' का प्रयोग। 'सह इति' यहाँ 'इति' के प्रयोग से 'सह' शब्द स्वरूप बोधक हो जाता है। इसके अतिरिक्त 'विभाषा सपूर्वस्य' (पा० सू० ४।१।३७) 'सपूर्वायाः प्रथमायाः' (पा० सू० ८।१।२६) 'पूर्वादिनिः' (पा० सू० ५।२।८६) 'सपूर्वाच्च' (पा० सू० ५।२।८७) आदि सूत्रों में पाणिनिकृत 'विद्यमान' अर्थवाची 'सह' के साथ समास देखा गया है। अतः इन निर्देशों के द्वारा अन्यत्र भी समास होना संभव है। यहाँ बहुव्रीहि समास का विवेचन समाप्त होता है ॥ २८ ॥

४५२. चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ (९०१)

'अनेकम्' इति वर्तते। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति समासः। इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ। धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः। वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम्। वाग्दृषदम्।

द्वन्द्वप्रदेशाः—'द्वन्द्वे च' [१।१।३१] इत्येवमादयः॥

न्यासः

चार्थे द्वन्द्वः॥ कः पुनरयं चार्थो नामेत्याह—**समुच्चयाऽन्वाचयेत्यादि।** समुच्चितिः=समुच्चयः। साधनमेकं क्रियां वा प्रति क्रियासाधनानामात्मरूपभेदेन चीयमानताऽनेकत्वमिति यावत्। स पुनस्तुल्यबलानामनियतक्रमयौगपद्यानामेव भवति, यथा—गामश्वं पुरुषं पशुश्चाहरहर्नयमानो वैवस्वतस्तृप्तिं नोपयातीति। अन्वाचयोऽपि यत्रैकस्य प्राधान्यम्, इतरस्याप्रधान्यम्, तदनुरोधेनान्वाचीयमानता, यथा—भो वटो भिक्षामट गाश्चानयेति। इतरेतरयोगः समाहारश्च समुच्चयस्यैव प्रभेदः। स एव हि परस्परापेक्षाणामवयवभेदानुगत इतरेतरयोगः, यथा—देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्त्तव्यम्। उभावपि तत्कार्यं प्रति परस्परापेक्षौ। तथा हि तदेकस्याप्यभावे न क्रियते। अवयवप्रधानश्चायमिति द्वित्वाद् द्विवचनं भवति। परस्परापेक्षाणामेव तिरोहितावयवभेदः समाहारः; यथा—छत्रोपानहमिति। अत्रापि कस्याञ्चित् क्रियायां छत्रादेः परस्परापेक्षत्वम्। संहतिप्रधानत्वाच्चैकवचनम्। यदि तर्हि समुच्चयान्वाचयावपि चार्थौ तदा तयोरपि समासः प्राप्नोतीत्यत आह—**तत्रेत्यादि।**

पदमञ्जरी

चार्थे द्वन्द्वः॥ समुच्चयेत्यादि। यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्था एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयः, यथा—"अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदीति"। दुर्मदी यथा सुराया न तृप्यति तथा यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः। अत्र नयतिक्रियायामेकस्यां गवादीनां समुच्चयः, गम्यमानत्वाच्च च-शब्दस्याप्रयोगः। एवं राज्ञो गौश्चाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययोः, रक्तः शुक्लश्चेति द्रव्ये गुणयोः, रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोः समुच्चय इत्यादि द्रष्टव्यम्। यदानेकस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदान्वाचयः, यथा—भिक्षामट गाश्चानयेति। अत्र ह्यदर्शनादनानयन्नपि गामटत्येव भिक्षाम्, अनटंस्तु

भावबोधिनी

'अनेकमन्यपदार्थे' (पा० सू० २।२।२४ सूत्र से 'अनेकम्' इसकी अनुवृत्ति होती है। 'च' के अर्थ में विद्यमान अनेक सुबन्त शब्दों का समास होता है और इस समास का नाम = संज्ञा द्वन्द्व होता है। (१) समुच्चय, (२) अन्वाचय, (३ इतरेतरयोग और (४) समाहार—ये चार 'च' के अर्थ होते हैं। इनमें असामर्थ्य के कारण समुच्चय और अन्वाचय अर्थों में समास नहीं होता है। इतरेतरयोग और समाहार में समास का विधान किया जाता है। [इतरेतरयोग चार्थ में समास का] उदा०—प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, धवश्च खदिरश्च पलाशश्च—इस विग्रह में [इतरेतरयोग में] प्लक्षन्यग्रोधौ [पिलखुआ और पीपल] धवखदिरपलाशाः। [समाहार में समास का उदा०—] वाक् च त्वक् च—वाक्त्वचम् [वाणी और चमड़ी। समास के बाद टच् = अ समासान्त प्रत्यय होता है। वाक् च दृषत् च—वाक्दृषदम् [वाणी और पत्थर। यहाँ भी समासान्त प्रत्यय होता है।]

द्वन्द्व के प्रयोगस्थल 'द्वन्द्वे च' (पा० सू० १।१।३१) आदि [द्वन्द्व पद घटित सूत्र] हैं।

विमर्श—'च' के चार अर्थ हैं—(१) समुच्चय, (२) अन्वाचय, (३ इतरेतरयोग, (४) समाहार। परस्पर निरपेक्ष अनेक पदार्थों का आवृत्त एक क्रिया पद में क्रमशः अन्वय होना 'समुच्चय' कहा जाता है। जैसे—ईश्वरं गुरुं च

न्यासः

समुच्चये तावत् परस्परानभिसम्बन्धा एव गवादयो नयनादिभिः सम्बध्यमानाः समुच्चीयन्त इत्यसामर्थ्यात् सत्यपि चार्थे तस्मिन् न भवति समासः। अन्वाचयेऽप्येकं सापेक्षं नेतरत्, यथा—पूर्वोक्त उदाहरणं। तत्र हि गवानयनं भिक्षाटनमपेक्षते, न तु भिक्षाटनं गवानयनम्; विनापि तेन तदनुष्ठानात्। स यदि गां पश्यति तदा तामप्यानयति, न चेत् भिक्षामेवाटतीत्यन्तरापेक्षारहिते चार्थे न भवति समासः। **इतरेतरयोगे समाहारे च विधीयत इति।** तत्र सर्वेषां सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात्। **वाक्त्वचम्, वाग्दृषदमिति।** 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति टच् समासान्तः। 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः॥ २९॥

पदमञ्जरी

भिक्षां न गामानयति, अटन्नपि नान्विष्य गामानयति। इतरेतरयोगस्तु परस्परापेक्षाणामवयवभेदानुपगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सति भवति, यथा—देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यमिति। तथैकापायेऽपि तद्भवनि, उद्भूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने भवतः, तादृशानामेवावयवतिरोधानसंहृतिरूपेणान्वये तत्समाहारः, यथा—छत्रोपानहमिति, संहृतिप्रधानत्वात्त्वेकवचनम्। **तत्रेत्यादि।** स्यादेतत्-समुच्चये परस्परानपेक्षत्वेऽपि गवादीनामेकक्रियाद्वारकं सामर्थ्यं दध्योदनादिवदस्त्येवेति, तन्न युक्तम्; दध्योदनादावेकत्वात् क्रियायाः। इह तु कर्मभेदात्क्रिया भिद्यते, तथा च 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र भ्राष्ट्रमट मठमटेत्यादिकं कर्मभेदनिबन्धनं क्रियाभेदमाश्रित्योदाहरिष्यते। अन्वाचये त्वप्रधानमेव चार्थे वर्तते, न प्रधानमित्यनेकस्य पदस्य चार्थे वृत्त्यभावादपि समासाभावः। इह पटुश्चासौ खञ्जश्चेत्येकस्मिन्धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावात्समानाधिकरणयोरपि द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः, ततश्च 'द्वन्द्वे घि' इति नियमः स्यात्, विशेषणमित्यादिना तु तत्पुरुषकरणे खञ्जपटुरित्यपि सिद्ध्यति ? नैष दोषः; एकसंज्ञाधिकाराद्विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भविष्यति, अन्यथा नीलं च तदुत्पलं चेत्यादावपि द्वन्द्वः स्यात्। यद्वा—'शेष' इति वर्त्तते, अतो विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वान्न भविष्यति। सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव—पटुखञ्जावागताविति।

भावबोधिनी

भजस्व [यहाँ भजन क्रिया में पहले ईश्वर का अन्वय होता है बाद में गुरु का। अतः एक साथ अन्वय न होने के कारण इसमें समास नहीं होता है। जहाँ किसी एक क्रिया पद में एक का आनुषङ्गिक होते हुये और दूसरे का विषय होते अन्वय होता है तब 'अन्वाचय' कहा जाता है। यहाँ भी एक साथ अन्वय न होने के कारण समास नहीं होता है।

परस्पर-सापेक्ष समुदितों का एक क्रिया पद में जहाँ अन्वय होता है वहाँ इतरेतरयोग=परस्पर साहचर्य अर्थ होता है। दोनों का साहित्य सूचित करने के लिये इसमें दो चकारों का प्रयोग होता है। जैसे—धवश्च खदिरश्च छिन्धि = धवखदिरौ छिन्धि। एक साथ ही छेदन क्रिया में धव और खदिर का अन्वय होता है। इसलिये यहाँ समास होता है। जब समूह अर्थ प्रतीत होता है तब 'समाहार' होता है। यहाँ एक साथ ही एक क्रिया में अन्वय होने के कारण समास होता है। जैसे—संज्ञा च परिभाषा च—अनयोः समाहारः—संज्ञापरिभाषम्। साहित्य की प्रतीति कराने के लिये दो चकारों का प्रयोग होता है। चूँकि समूह एक होता है और उसका कोई लिङ्ग नहीं होता है। अतः नपुंसकलिङ्ग एकवचन का प्रयोग किया जाता है।

साहित्य और द्रव्य इन दोनों में किसकी प्रधानता है और किसकी उपसर्जनता ? इतरेतरयोग में साहित्य उपसर्जन और द्रव्य प्रधान होता है अतः द्रव्यानुसारी वचन और लिङ्ग आदि होते हैं। परन्तु समाहार में द्रव्य उपसर्जन और साहित्य प्रधान होता है अतः एकवचन और नपुंसक लिङ्ग ही होता है।

नीलं च तदुत्पलं च यहाँ भी चद्वय का प्रयोग होता है और एकार्थीभाव है, अतः द्वन्द्व होना चाहिये ? इस शंका का समाधान यह है कि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० सू० २।१।५७) इससे सामानाधिकरण्य में विहित तत्पुरुष संज्ञा द्वारा द्वन्द्व संज्ञा का बाध हो जाता है। अतः कर्मधारय तत्पुरुष ही होता है॥ २९॥

४५३. उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥ (६५४)

'समासे' इति वर्त्तते। उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्।

न्यासः

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति। ननु च परप्रयोगविपर्ययो लोके न दृष्ट एव,

पदमञ्जरी

प्लक्षन्यग्रोधाविति। चशब्दस्याव्ययत्वेऽपि तदर्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य स्वभावादेव लिङ्गसंख्यायोगः। कथं पुनरत्र द्विवचनम्, यावता शब्दपौर्वापर्यादर्थाभिधानेऽपि पौर्वापर्यम्, ततश्च प्लक्षशब्दः सहार्थेन निवृत्तः न्यग्रोधशब्दः उपस्थितः, एक एवार्थस्तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, तथा च 'आद्यन्तौ टकितौ' इति क्रमेण प्रतीतिमङ्गीकृत्य यथासंख्यमित्यस्य प्रवृत्तिः, न च क्रमेण द्वयोरर्थयोः प्रतीतौ द्विवचनं भवति; यथा वा वाक्ये प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति। अत्र न्यग्रोधार्थप्रतीतिदशायां प्लक्षार्थस्याप्रतीतिरेव कारणम्? अस्तु तर्हि युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वः। किमिदं युगपदधिकरणवचन इति? अधिकरणं वर्तिपदार्थः, अधिकरणे युगपद्वचनं युगपदधिकरणवचनम्, तत्र द्वन्द्वो भवति। केन पुनर्युगपद् द्वयोर्वचनम्? एकैकेन पदेन। एतदुक्तं भवति—यावतां पदानां द्वन्द्वो यदि तावतामन्योऽन्यार्थाभिधानं युगपद्भवत्येवं द्वन्द्वो भवतीति। अत्र हि द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणम्; विग्रहे चापि दर्शनात्। विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते—प्रमित्रयोर्वरुणयोः (ऋ० ७.६६.१), द्यावाचिदस्मै पृथिवी नमेते (ऋ० २.१२.१३) इति; किं पुनः समासे, यत्र चान्याचान्या च शक्तिः प्रादुर्भवति? कथं पुनः प्लक्षशब्देन न्यग्रोधाभिधानम्, तेन वा तस्य? साहचर्यादिति। यद्वा तद्वा निमित्तं भवतु, यद्यपि च लोकव्यवहारे केवलस्य प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं न दृष्टं न्यग्रोधशब्दस्य वा प्लक्षाभिधायित्वम्, द्वन्द्वावयवानां त्वनेकार्थाभिधायित्वं न केवलानामित्यदोषः। नियतविषयाश्चापि शब्दार्था भवन्ति, यथा—भ्रातृशब्दस्यैकशेष एव स्वसरि वृत्ति, पुत्रशब्दस्य दुहितरि। एतेनैतदपि निरस्तम्—एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य परस्य प्रयोगो नोपपद्यत इति।

कथं द्वन्द्वावयवानामेव परस्परसन्निधानादेषा शक्तिर्वह्निसन्निधाविव घृते द्रवता, नो खलु वह्निविगतौ भवति, यदि तर्हि प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः, बहुत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति? नात्र चत्वारोऽर्थाः, किं तर्हि? याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपि। स्यादेतत्—उभयोरत्र पर्यायत्वे यथा प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाविति द्विर्वचने प्रतीतिः, एवं प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्रापि प्राप्नोति, तन्न; युगपदुत्पादात्। तद्यथा द्वयोरक्षणोर्युगपद्विस्फारितयोः पुरोवर्त्तिन्यर्थद्वये युगपदेका प्रतीतिर्जन्यते। तथेहापि द्रष्टव्यम्। ननु यदा प्लक्षशब्दो न तदा न्यग्रोधशब्दः, यदा न्यग्रोधशब्दो न तदा प्लक्षशब्दः इति कथमत्र युगपद्व्यापारः? स्मृतिस्थयोर्युगपद्व्यापाराददोषः। पदानि हि श्रुतमात्राणि स्वं स्वमर्थं स्मारयन्ति, पश्चादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु परामृष्टेषु स्मृतिस्थान्यभिदधति, तस्यामेव स्मृतौ युगपदारोहात्सम्भवत्येव युगपद्व्यापारः। या च सा पदार्थानां स्मृतिः सा क्रमभाविनीति तत्क्रमेणैव यथासंख्यादिव्यवस्था युगपदभिधानेऽप्युपपद्यते। तदेवं युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति स्थितम्। इहैकविंशतिर्द्वाविंशतिरिति, यद्ययं द्वन्द्वः स्याद् एकं च विंशतिश्चेतीतरेतरयोगे द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः, समाहारे च 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकप्रसङ्गः, अत एव एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति शाकपार्थिवादित्वात्समासः क्रियते? नैवं शक्यम्, 'राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु संख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्। तस्माद् द्वन्द्व एवायम्। स समाहारे नेतरेतरयोगे, अनभिधानात्। नपुंसकत्वन्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' (चान्द्रपरि० ७३) इति न भवति ॥ २९ ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ अनियमो हि स्यादिति। यद्यपि विपरीतप्रयोगो लोके न दृष्टः परपुरुषापराधात्तु

भावबोधिनी

'समासे' इसकी अनुवृत्ति होती है। समास में उपसर्जन संज्ञावाले का पूर्व में प्रयोग करना चाहिये। पर में प्रयोग को रोकने के लिये 'पूर्व' का विधान है। अन्यथा अनियम होने लगेगा। अर्थात् किसका प्रयोग पहले हो और

अनियमो हि स्यात् । द्वितीया—कष्टश्रितः । तृतीया—शंकुलाखण्डः । चतुर्थी—यूपदारु । पञ्चमी—वृकभयम् । षष्ठी—राजपुरुषः । सप्तमी—अक्षशौण्डः ॥

४५४. राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥ (९०२)

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । निपातनादलुक् ।

राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नग्नमुषितम् । सिक्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्चितम् । अवक्लिन्नपक्वम् । अर्पितोप्तम् । उप्तगाढम् ।

न्यासः

तत् कथं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थेन पूर्वग्रहणेनेत्यत आह—**अनियमो हि स्यादिति** । सम्भावनायां लिङ् । एवं मन्यते—यद्यपि परप्रयोगविपर्ययो न दृष्टः, तथाप्यसति नियामके वाक्ये पुरुषापराधाद् विपरीतप्रयोगोऽपि सम्भाव्येत । येषाञ्च वाक्यमेव समासोभवतीति दर्शनम्, येषां वाक्यस्यानियतक्रमत्वात् तद्विकारोऽपि समासोऽनियतक्रमः स्यादिति सूत्रारम्भः ॥ ३० ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ पूर्वस्य परनिपात इति लिप्तवासिताद्युप्तगाढपर्य्यन्तेषु । उलूखलमुसलादयो ये द्वन्द्वाः, तत्र क्वचिदल्पाच्तरत्वात् पूर्वनिपातः प्राप्नोति, क्वचिद् घ्यन्तत्वात् पूर्वनिपातः, क्वचिदजाद्यन्तत्वात्;

पदमञ्जरी

वाक्यवत्सम्भाव्येतेत्यर्थः । इह राज्ञः पुरुषस्य पुत्रो राजापुरुषपुत्र इति षष्ठीसमासशास्त्रे द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽप्युपसर्जनसंज्ञाऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति, पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमिति पूर्वनिपातनियमः ॥ ३० ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ **न केवलमित्यादि** । अत्र विहितपूर्वनिपातस्येति पाठे विहितः पूर्वनिपातो यस्य तस्येत्यर्थः । प्रायेण तु **विहितस्येति** पाठः । तत्रापवाद इति शेषः । अन्यस्यापि घ्यादेर्यः पूर्वनिपातो यथालक्षणं विहितस्तस्याप्यपवाद इत्यर्थः । **अग्रेवणमिति** । 'वनं पुरगा' इत्यादिना णत्वम् । तदेव तर्हि णत्व-

भावबोधिनी

किसका बाद में—यह कोई व्यवस्था नहीं बन पायेगी । द्वितीयान्त के पूर्वप्रयोग का उदा०—कष्टश्रितः [कष्टं श्रितः यहाँ 'द्वितीया श्रितातीत०' (पा० सू० २।१।२४) से समास होता है । 'द्वितीया' यह प्रथमानिर्दिष्ट है । अतः प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' (पा० सू० १।२।४३) के अनुसार प्रथमान्त 'द्वितीया' पद द्वारा 'कष्टम्' का निर्देश है । अतः यही उपसर्जनसंज्ञक होता है, इसका पूर्वनिपात होता है । यही आगे के उदाहरणों में भी समझना चाहिये] तृतीया—शंकुलाखण्डः [शंकुलया खण्डः] । चतुर्थी—यूपदारु [यूपाय दारु] । पञ्चमी—वृकभयम् [वृकाद् भयम्] । षष्ठी—राजपुरुषः [राज्ञः पुरुषः] । सप्तमी—अक्षशौण्डः [अक्षेषु शौण्डः] ।

विमर्श—इन सभी का विशद विवेचन पहले इस द्वितीय अध्याय के प्रथम पाद में सूत्र २४, ३०, ३६, ३७, ४० और द्वितीयपाद के सूत्र ८ में किया जा चुका है वहीं देखें । इन सभी उदाहरणों के समासविधायक सूत्रों में प्रथमानिर्दिष्ट पद से जो बोध्य हैं उनकी उपसर्जन संज्ञा होने से उनका पूर्वनिपात होता है ॥ ३० ॥

[पूर्वसूत्र से] पूर्वनिपात के प्राप्त रहते परनिपात के लिये यह वचन है । राजदन्त आदि शब्दों में उपसर्जनसंज्ञक का प्रयोग बाद में करना चाहिये । यह केवल उपसर्जन का नहीं, और भी सूत्रानुसार किये गये पूर्वनिपात का, अपवादभूत यह परनिपात किया जा रहा है । उदा०—दन्तानां राजा—राजदन्तः [यहाँ 'षष्ठी' (पा० सू० २।२।८) सूत्र से समास होने के कारण प्रथमान्तनिर्दिष्ट षष्ठी = षष्ठ्यन्त बोध्य 'दन्त' का पूर्वप्रयोग प्राप्त है । परन्तु प्रस्तुत सूत्र से परनिपात होता है ।] वनस्य अग्ने—अग्नेवणम् [यहाँ भी परनिपात होता है । 'वनं पुरगामिश्रका०' (पा० सू० ८।४।४) से न् का ण् हो जाता है ।] यहाँ निपातनात् सप्तमी का अलुक् होता है । [लोप नहीं होता है ।]

पूर्वकालस्य परनिपातः—उलूखलमुसलम्। तण्डुलकिण्वम्। दृषदुपलम्। आरग्वायनबन्धकी। चित्ररथबाह्लीकम्। आवन्त्यश्मकम्। शूद्रार्यम्। स्नातकराजानौ। विष्वक्सेनार्जुनौ। अक्षिभ्रुवम्। दारगवम्।

शब्दार्थौ। धर्मार्थौ। कामार्थौ। अनियमश्चात्रेष्यते। अर्थशब्दौ। अर्थधर्मौ। अर्थकामौ। तत्कथम्? वक्तव्यमिदम्—धर्मादिषूभयमिति। वैकारिकतम्। गजवाजम्। गोपालधानीपूलासम्। पूलासककरण्डम्। स्थूलपूलासम्। उशीरबीजम्। सिञ्जास्थम्। चित्रास्वाती। भार्यापती। जायापती। जम्पती। दम्पती। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते। पुत्रपती। पुत्रपशू। केशश्मश्रू। श्मश्रुकेशौ। शिरोबीजम्। सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी। आद्यन्तौ। अन्तादी। गुणवृद्धी। वृद्धिगुणौ[1]॥

न्यासः

क्वचित् तुल्यत्वादनियमः। **दृषदुपलमिति** प्रमादाच्चायं पाठो लक्ष्यते। अल्पाच्तरत्वाद् दृषच्छब्दस्य पूर्वनिपातः सिद्धः। **अक्षिभ्रुवम्, दारगवमिति।** अचतुरादिसूत्रेणाच् समासान्तः। **स्थूलपूलासमिति।** प्रमादपाठोऽयं लक्ष्यते; पूर्वोक्तादेव कारणात्॥ ३१॥

पदमञ्जरी

विधानं परनिपातस्य ज्ञापकं भविष्यति? तन्न, 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति नियमो न प्रवर्त्तत इत्येतावतोऽप्यर्थस्य ज्ञापकत्वेन तदुपपन्नम्, तस्मात्कथं नियमेन परनिपातः स्यात्? इह च निपातनादलुगिव णत्वमपि न भविष्यतीति तत्राग्रेग्रहणं शक्यमकर्तुम्। **पूर्वकालस्येति।** 'पूर्वकालैक' इति प्रथमानिर्देशादुपसर्जनस्येत्यर्थः। उलूखलमुसलादिद्वन्द्वेषु क्वचिदल्पाक्षरत्वात्क्वचिद् घ्यन्तत्वात्क्वचिदजाद्यदन्तत्वात्पूर्वनिपातप्रसङ्गः, क्वचिदनियमः। **दृषदुपलमिति।** प्रमाद पाठः; अल्पाच्तरत्वात्। **अक्षिभ्रुवं दारगवमिति।** अचतुरादिसूत्रेऽच्समासान्तो निपातितः, तेन परनिपातस्यापि सिद्धत्वादिह पाठः शक्योऽकर्तुम्॥ ३१॥

भावबोधिनी

[इस गण में पठित शब्द—] राजदन्तः [दातों का राजा = प्रधान]। अग्रेवणम् [वन के आगे] लिप्तवासितम्। नग्नमुषितम्। सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम्। अवक्लिन्नपक्वम्। अर्पितोप्तम्। उप्तगाढम्। [इन सभी में पूर्व का परनिपात है। अतः विग्रहवाक्य में परवर्त्ती को पहले रखना चाहिये।]

पूर्वकाल ['पूर्वकालैक०' (पा० सू० २।१।४९) में प्रथमानिर्दिष्ट द्वारा बोधित उपसर्जन के परनिपात के उदा०]— उलूखलमुसलम् [मुसलं च उलूखलं च। अल्पाच् होने से मुसल का पूर्वनिपात प्राप्त है।] तण्डुलकिण्वम् [यहाँ भी पूर्ववत् किण्व का पूर्वनिपात प्राप्त है।] दृषदुपलम् [यहाँ 'अजाद्यन्तम्' (पा० सू० २।२।३३) से उपल का पूर्वप्रयोग प्राप्त है।] आरग्वायनबन्धकी [यहाँ बन्धकी का पूर्वप्रयोग प्राप्त है।] चित्ररथबाल्हीकम् [यहाँ भी बाल्हीक का पूर्वप्रयोग प्राप्त है।] आवन्त्यश्मकम् [अश्मक का पूर्वप्रयोग प्राप्त है।] शूद्रार्यम् [आर्य का पूर्वप्रयोग प्राप्त है।] स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ [राजा और अर्जुन का पूर्वप्रयोग प्राप्त है।] अक्षिभ्रुवम्। दारगवम् [इन दोनों की सिद्धि 'अचतुरविचतुर०' (पा० सू० ३।४।७७) से होती है। उसमें ऐसा ही पाठ है।]

शब्दार्थौ। धर्मार्थौ। कामार्थौ। यहाँ अनियम इष्ट है। अर्थशब्दौ। अर्थधर्मौ। अर्थकामौ—यह कैसे होता है? 'यह कहना चाहिये कि धर्म आदि में दोनों [का पूर्वनिपात होता है।] वैकारिकतम् [वैकारिमतम्]। गजवाजम् गोपालधानीपूलासम्। पूलासकरण्डकम्। स्थूलपूलासम्। उशीरबीजम्। सिञ्जास्थम्। चित्रास्वाती। [दोनों नक्षत्र हैं]। भार्यापती। जायापती। जम्पती। दम्पती [इन चार शब्दों का अर्थ है पत्नी और पति] जाया शब्द का जम्भाव = जम्

१ भीष्मद्रोणौ, द्रोणभीष्मौ, चन्द्रादित्यौ, आदित्यचन्द्रौ, चन्द्रराहु, राहुचन्द्रौ, ग्रीष्मवसन्तौ, वसन्तग्रीष्मौ, शुक्रशुची, शुचिशुक्रौ, करभरासभौ, रासभकरभौ इत्यधिकं क्वचित्।

४५५. द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥ (९०३)

'पूर्वम्' इति वर्त्तते। द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। पटुगुप्तौ। मृदुगुप्तौ। अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः। पटुमृदुशुक्लाः। पटुशुक्लमृदवः।

द्वन्द्व इति किम् ? विस्पष्टपटुः॥

न्यासः

द्वन्द्वे घि ॥ 'उपसर्जनम्' इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा विहिता। द्वन्द्वे च सर्वेषां पदानां प्राधान्यम्। न कस्यचिदप्राधान्यमित्युपसर्जनसंज्ञाया अभावादनियमे प्राप्ते वचनमिदम्। यत्र यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तत्र किमेकस्यानियमो भविष्यति, उत सर्वेषामित्याह—**अनेकप्राप्तावेकस्येत्यादि**। एष चार्थो जातिपदार्थस्याश्रयणाल्लभ्यते। व्यक्तौ तु पदार्थे प्रतिव्यक्ति शास्त्रप्रवृत्त्या भवितव्यम्, ततः सर्वेषां नियमः स्यात्। आकृतौ तु पदार्थे लक्ष्य एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते। तेन चैकस्य पूर्वनिपाते जातिः कृतार्थेति शेषाणामनियमो भवति। एवमुत्तरत्राप्येकस्य नियमः, शेषाणान्त्वनियम इति वेदितव्यम्। **विस्पष्टपटुरिति**। विस्पष्टः पटुः, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः॥ ३२॥

पदमञ्जरी

द्वन्द्वे घि ॥ द्वन्द्वेऽनेकमिति प्रथमानिर्देशात्सर्वेषामेवोपसर्जनत्वादनियमे प्राप्ते वचनम्। **अनेकप्राप्ताविति**। आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते, न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या। तत्रैकस्यैव पूर्वनिपातेन जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते। नन्वाकृतिपक्षेऽपि पटुगुप्तौ मृदुगुप्तावित्यादिषु बहुषु व्यक्तिषु यथा युगपत्प्रवर्तते, तथात्रापि प्रवर्तताम् ? एवं मन्यते—एकस्य युगपदवध्यवधिमद्भावो विरोधान्न सम्भवति। न चान्तमपेक्ष्योभयोः पूर्वत्वमन्यतरेण व्यवधानादिति, अत्र च यदा पटुमृद्वोर्द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाच्छुक्लशब्दस्य द्वन्द्वः क्रियते तदाल्पाच्तरत्वात्तस्य पूर्वनिपाते शुक्लमृदुपटवः, शुक्लपटुमृदव इति च भवति। **विस्पष्टपटुरिति**। विस्पष्टशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवस्य विशेषणमिति विस्पष्टं पटुरिति विगृह्य 'सुप्सुपा' इति समासः॥ ३२॥

भावबोधिनी

होना और दम्भाव = दम् होना निपातित होता है। पुत्रपती, पुत्रपशू। केशश्मश्रू [दाढ़ी मूछ] श्मश्रुकेशौ। शिरोबीजम्। सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी [दोनों का अर्थ है—घी और शहद] आद्यन्तौ। अन्तादो [आदि और अन्त] गुणवृद्धी। वृद्धिगुणौ। [दोनों का अर्थ है गुण और वृद्धि।]

विमर्श—इस गण में अधिकांश शब्द द्वन्द्व के विषय हैं। अतः यहाँ पर उपन्यास किया गया है। भट्टोजिदीक्षित ने इसे 'आकृतिगण' लिखा है। काशिका और न्यासादि में इस विषय में कोई संकेत नहीं है। प्रकाशित गणपाठ में भी ऐसा संकेत नहीं है। सम्भवतः अपठित लक्ष्यों को ध्यान में रखकर ऐसा लिख दिया होगा। यहाँ कुछ अप्रसिद्ध शब्दों का भी समावेश है॥ ३१॥

[यहाँ 'उपसर्जनं पूर्वम्' (पा० सू० २।२।३०) सूत्र से] 'पूर्वम्' इसकी अनुवृत्ति होती है। द्वन्द्व समास में घिसंज्ञक शब्द का पहले प्रयोग करना चाहिये। उदा०—पटुगुप्तौ [पटुश्च गुप्तश्च यह विग्रह है। 'शेषो घ्यसखि' (पा० सू० १।४।७) के अनुसार पटु शब्द घिसंज्ञक है। अतः इसका पूर्वनिपात है।] मृदुगुप्तौ [मृदुश्च गुप्तश्च। यहाँ भी मृदु घिसंज्ञक है। अतः इसी का पूर्वनिपात होता है।] * अनेक घिसंज्ञक पदों के द्वन्द्व की प्राप्ति रहने पर एक घिसंज्ञक शब्द के पूर्वनिपात का नियम है शेष में कोई नियम नहीं है, अर्थात् विकल्प होता है। इसीलिये] पटुमृदुशुक्लाः, मृदुपटुशुक्लाः यहाँ घिसंज्ञक पटु और मृदु दोनों का क्रमशः पूर्वनिपात होता है।]

द्वन्द्व में—इसका क्या फल है ? विपष्टपटुः [विस्पष्टं पटुः यह विग्रह है। तत्पुरुष समास 'मयूरव्यंसकादयश्च' [पा० सू० २।१।७२] सूत्र से होता है। अतः द्वन्द्व न होने से 'पटु' का पूर्वनिपात नहीं होता है।]॥ ३२॥

४५६. अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥ (९०४)

'द्वन्द्वे' इति वर्त्तते। अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। उष्ट्रखरम्। उष्ट्रशशकम्।
*** बहुष्वनियमः *। अश्वरथेन्द्राः। इन्द्ररथाश्वाः।**
***द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन*। इन्द्राग्नी। इन्द्रवायू।**
तपरकरणं किम्? अश्वावृषौ, वृषाश्वे इति वा ॥

४५७. अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥ (९०५)

'द्वन्द्वे' इति वर्त्तते। अल्पाच्तरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ। धवखदिरपलाशाः। बहुष्वनियमः—शङ्खदुन्दुभिवीणाः। वीणाशङ्खदुन्दुभयः।

न्यासः

अजाद्यदन्तम् ॥ द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनेति। 'द्वन्द्वे घि' इति तस्मादजाद्यदन्तमित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन। 'द्वन्द्वे घि' इत्यस्यावकाशः—पटुशुक्लौ, पटुगुप्तौ। 'अजाद्यदन्तम्' इत्यस्यावकाशः—उष्ट्रशशौ, उष्ट्रखरौ। इन्द्राग्नी इत्यत्रोभयं प्राप्नोति, अजाद्यदन्तं भवति विप्रतिषेधेन ॥ ३३ ॥

अल्पाच्तरम् ॥ ऋतुनक्षत्राणामित्यादि। ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम्। ऋतुनक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णग्रहणं कस्मान्न कृतमिति पर्यनुयोगदोषमाशङ्क्याह—**समानाक्षराणामित्यादि।**

पदमञ्जरी

अजाद्यदन्तम् ॥ अजादीति पृथक् पदम्, विशेषणसमासो वा। **अश्वेन्द्ररथा इति।** रथशब्दस्य पश्चात्समासे रथाश्वेन्द्रा इत्यपि भवति। **द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनेति।** 'द्वन्द्वे घि' इत्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ; 'अजाद्यदन्तम्' इत्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरम्; इन्द्राग्नी इत्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वाद् 'अजाद्यदन्तम्' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेति ॥ ३३ ॥

अल्पाच्तरम् ॥ अत एव निपातनात्स्वार्थे तरप्, कुत्वाभावश्च। यदि तु प्रकर्षे तरप् 'धवखदिरपलाशाः' इत्यादौ बहुषु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावादस्याप्रवृत्तावनियमः स्यात्। द्वयोरेव तु स्यात्—प्लक्षन्यग्रोधाविति। **शङ्खदुन्दुभिवीणा इति।** तूर्याङ्गानामित्येकवद्भावो न भवति; तूर्यशिल्पोपजीविनामेव तत्र

भावबोधिनी

'द्वन्द्वे' इसकी अनुवृत्ति होती है। द्वन्द्व समास में अजादि-अदन्त शब्द का पूर्व प्रयोग करना चाहिये। उदा०—उष्ट्रखरम्। [ऊँट और गधा।] उष्ट्रशशकम् [ऊँट और खरगोश। यहाँ उष्ट्र अजादि-आदन्त होने से पहले प्रयुक्त होता है।]

बहुत शब्दों के होने पर कोई नियम नहीं है अश्वरथेन्द्राः, इन्द्ररथाश्वाः। [यहाँ इन्द्र, अश्व और रथ का द्वन्द्व है। यहा कोई नियम नहीं है।] *द्वन्द्व में घिसंज्ञक की अपेक्षा अजादि-अदन्त का विप्रतिषेधेन पूर्वनिपात होता है। *इन्द्राग्नी। इन्द्रवायू। [यहाँ इन्द्र शब्द अजादि और अदन्त होने के पहले प्रयुक्त होता है।] [अदन्त में] तपरकरण का क्या प्रयोजन है? अश्वावृषे, वृषाश्वे [अश्वा च वृषश्च। यहाँ अश्वा अजादि तो है परन्तु अदन्त=ह्रस्व अकारान्त नहीं है। अतः कोई नियम नहीं है।]

विमर्श—यदि कहीं 'घिसंज्ञक का प्रयोग होने से 'द्वन्द्वे घि' (पा० सू० २।२।३२) की प्रवृत्ति सम्भव हो और अजाद्यन्त होने से 'अजाद्यन्तम्' (पा० सू० २।३।३३, को। इस स्थिति में 'अजाद्यन्तम्'—की ही प्रवृत्ति होती है। जैसे–इन्द्राग्नी। यहाँ 'अग्नि' घिसंज्ञक का पूर्वनिपात न होकर 'अजादि-अदन्त' इन्द्र का ही पूर्वनिपात होता है ॥ ३३ ॥

'द्वन्द्वे' इसकी अनुवृत्ति होती है। अल्प अचों वाला शब्द रूप द्वन्द्व समास में पहले प्रयुक्त करना चाहिये। उदा०—प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च इस विग्रह में—प्लक्षन्यग्रोधौ। [पिलखन और बरगद] धवखदिरपलाशाः। बहुत से अल्प

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः (म० भा० २.२.३४ वा० ३)। **हेमन्तशिशिरवसन्ताः। चित्रास्वाती। कृत्तिकारोहिण्यौ।**

समानाक्षराणामिति किम्? ग्रीष्मवसन्तौ।

* **लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्** * (म० भा० २.२.३४ वा० ५)। **कुशकाशम्। शरशादम्।**

न्यासः

असमानाक्षराणामपि वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपात इष्यत इति पृथग्वचनम्। आनुपूर्व्यञ्च वर्णानां जन्मकृतमिति लोकव्यवहारे प्रसिद्धम्। प्रसिद्धिश्च श्रुतिकृता। श्रुतौ हि पठ्यते—'मुखतो ब्राह्मणमसृजत्, बाहुभ्यां राजन्यम्,

पदमञ्जरी

ग्रहणात्। नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येतदपि न भवति। शङ्खवीणाभ्यां दुन्दुभेर्द्वन्द्वे दुन्दुभिशङ्खवीणा इत्यपि भवति। एवं मृदङ्गश्च शङ्खपणवौ च मृदङ्गशङ्खपणवाः, धनपतिश्च रामकेशवौ च प्रसादो घनपतिरामकेशवानामित्यादि भवति। तथा होता च पोता च नेष्टा चोद्गाता चेति बहूनां युगपद् द्वन्द्वे तृतीयस्योत्तरपदमनन्तरमिति तस्यैवानङ् भवति, नेतरयोः—होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे त्रयाणामप्यानङ् भवति—होतापोतानेष्टोद्गातार इति। एवमन्यत्रापि द्वन्द्वक्रियायामानुपूर्व्यविशेषाद्रूपविशेषो वेदितव्यः। पूर्वाभ्यामल्पाच्तरमित्येतत्पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाद् वृत्तौ न पठितम्। 'द्वन्द्वे घि' इत्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ, 'अल्पाच्तरम्' इत्यस्यावकाशः—प्लक्षन्यग्रोधौ; वागग्नी इत्यत्रोभयप्राप्तौ अल्पाच्तरमित्येतद्भवति। अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरम्, अल्पाच्तरमित्यस्य स एव; वागिन्द्रावित्यत्रोभयप्राप्तौ 'अल्पाच्तरम्' इत्येतद्भवति।

ऋतुनक्षत्राणामिति। ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम्। **मातापितराविति।** 'आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणाम्, मातेत्येके' इति स्मृतिः। 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' (मनु०) इति च।

श्रद्धामेधे इति। सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणो मेधेत्यभ्यर्हितत्वं श्रद्धायाः। **दीक्षातपसी इति।** दीक्षार्थं तप इत्यभ्यर्हितत्वं दीक्षायाः। लघ्वक्षरादपि तपसो विप्रतिषेधादभ्यर्हितमित्येतदेव भवति।

समानाक्षराणामित्यत्र नास्तीति। तेन ऋतुनक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णग्रहणं न कृतमिति भावः। वर्णानामुत्पत्तिकृतमानुपूर्व्यं श्रूयत एव—'मुखतो ब्राह्मणमसृजद्बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्रम्' (ऋ० १०.९७) इति।

भावबोधिनी

अचों वालों में कोई नियम नहीं है—शङ्खदुन्दुभिवीणाः, वीणाशङ्खदुन्दुभयः [वीणा च शङ्खश्च, दुन्दुभिश्च—यह विग्रह है। इसमें कभी 'वीणा' का और कभी 'शङ्ख' का पूर्वनिपात होता है।]

* समान अक्षरों = अचों वाले ऋतुओं और नक्षत्रों में आनुपूर्व्य = प्रादुर्भाव के क्रम से पूर्वनिपात कहना चाहिये। * उदा०—हेमन्तशिशिरवसन्ताः, हेमन्तश्च, शिशिरश्च, वसन्तश्च—यह विग्रह है। सभी समान अच् वाले हैं। अतः उत्पत्ति के क्रम को मानकर पूर्वनिपात होता है]। चित्रास्वाती [चित्रा और स्वाति नक्षत्र हैं। चित्रा पहले होता है। अतः इसी का पूर्वनिपात किया जाता है]। कृत्तिकारोहिण्यौ [कृत्तिका च रोहिणी च। यहाँ कृत्तिका पहले होती है। अतः इसी का पूर्वनिपात होता है।]

समान अक्षर = अचों वाले के मध्य में—यह किस लिये है? ग्रीष्मवसन्तौ [यहाँ दो और तीन अक्षर हैं। अतः प्रादुर्भाव का क्रम न लेकर अल्प अच्वाला मानकर ग्रीष्म का पहले प्रयोग होता है।]

* लघु अक्षर वाले का पहले प्रयोग होता है, ऐसा कहना चाहिये * कुशकाशम् [कुश और काश = तृण विशेष] शरशादम् [बाण और शाद = घास]।

*** अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् *** (वा० ४) **। मातापितरौ । श्रद्धामेधे । दीक्षातपसी ।**

*** वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः *** (वा० ६) **। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति ।**

*** भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः *** (वा० ७) **। युधिष्ठिरार्जुनौ ।**

*** संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः *** (वा० ८) **। द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥**

४५८. सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥ (८९८)

सर्वोपसर्जनत्वाद्बहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशेषणम्—चित्रगुः । शबलगुः ।

न्यासः

ऊरुभ्यां वैश्यम्, पद्भ्यां शूद्रम्' इति । **संख्याया अल्पीयस्याः इति** द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेति वक्तव्यम् । **द्वित्राः, त्रिचतुरा** इति बहुव्रीहिः । **नवतिशतमिति द्वन्द्वः** ॥ ३४ ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ सर्वनामसंख्ययोरिति । यत्र गुणवचनेन सह समासः सोऽस्य विषयः । यत्र तु द्रव्यवाचिना तत्र सर्वनामसंख्यायोर्विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातः सिद्धः ।

पदमञ्जरी

संख्याया अल्पीयस्या इति । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेत्याहुः । **अल्पीयस** इति पाठे अल्पीयसोऽर्थस्य वाचिकाया इत्यर्थः । **नवतिशतमिति ।** द्वन्द्वः, 'द्व्येकयोः' इति तु सौत्रो निर्देशः ॥ ३४ ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ कण्ठेकाल इति । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं

भावबोधिनी

* अभ्यर्हित = पूजनीय का पूर्वप्रयोग होता है, ऐसा कहना चाहिये ।* मातापितरौ । [माता च पिता च] श्रद्धामेधे [श्रद्धा च मेधा च ।] दीक्षातपसी [दीक्षा च तपः च] ।

* वर्णों का आनुपूर्व्येण = जन्मकृतश्रेष्ठत्वक्रम से पूर्वनिपात होता है—ऐसा कहना चाहिये ।* ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः [ब्राह्मणश्च, क्षत्रियश्च, विट् च शूद्रश्च यह विग्रह है । जन्मकृत श्रेष्ठता के आधार पर पूर्वनिपात होता है ।] यहाँ समान अक्षरों वाला नियम लागू नहीं हो सकता है । [अतः यह बनाया गया ।]

* बड़े भाई का पूर्वनिपात कहना चाहिये ।* युधिष्ठिरार्जुनौ [बड़ा भाई होने के कारण युधिष्ठिर का पूर्वनिपात होता है ।]

* सर्वत्र छोटी = कम संख्यावाची शब्द का पूर्वनिपात कहना चाहिये ।* द्वित्राः [द्वौ वा त्रयो वा । यहाँ बहुव्रीहि है ।] त्रिचतुराः [त्रयो वा चत्वारो वा । यहाँ भी बहुव्रीहि है । इन दोनों की व्युत्पत्ति के लिये 'संख्ययाऽव्यय० (पा० सू० २।२।२५) की व्याख्या देखनी चाहिये ।] नवतिशतम् [नवतिश्च शतं च । यह द्वन्द्व है । [इस आधार पर 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' (पा० सू० १।४।२२) यह कैसे होगा ? यह सौत्र प्रयोग है ।] ॥ ३४ ॥

बहुव्रीहि के सभी पद उपसर्जन होते हैं अतः अनियम प्राप्त रहते नियम करने के लिये यह सूत्र है । सप्तम्यन्त और विशेषणवाची शब्द बहुव्रीहि समास में पहले प्रयुक्त करना चाहिये । उदा०—[कण्ठे कालः यस्य सः इस विग्रह में] कण्ठेकालः [कण्ठ में है काल = मृत्यु जिसका, वह] उरसिलोमा [उरसि लोम यस्य सः । यहाँ भी सप्तम्यन्त का पूर्वनिपात होता है । 'अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गाद्' (पा० सू० ६।३।१२) से सप्तमी का अलुक् होता है ।] विशेषण [के पूर्वप्रयोग का उदा०—] चित्रगुः [चित्राः गावः यस्य सः, यहाँ चित्रा विशेषणवाची है, गो विशेष्यवाची है । किन्तु दोनों उपसर्जन हैं । अतः विशेषणवाची का पूर्वनिपात होता है ।] शबलगुः [शबलाः गावः यस्य सः । चित्रवर्ण की गायें हैं जिसकी । यहाँ भी शबल विशेषण है । अतः इसी का पूर्व प्रयोग होता है ।]

*** सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् *** (म० भा० २.२.३५ वा० १)। **सर्वश्वेतः। सर्वकृष्णः। द्विशुक्लः। द्विकृष्णः। अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः। द्व्यन्यः। त्र्यन्यः।**

*** वा प्रियस्य पूर्वनिपातः *** वा० ३)। **गुडप्रियः। प्रियगुडः।**

*** सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् *** (वा० ४)। **गडुकण्ठः। गडुशिराः। कथं वहेगडुः? प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया॥**

४५९. निष्ठा ॥ ३६ ॥ (८६६)

निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। कृतकटः। भिक्षितभिक्षिः। **अवमुक्तोपानत्कः।**

न्यासः

सप्तम्याः पूर्वनिपात इत्यादि। सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः **परवचनं कर्त्तव्यमिति।** सप्तम्यन्तं परमुच्यते = कथ्यते येन व्याख्यानेन तत् परवचनम्। तत्रेदं व्याख्यानम्—आहितादेराकृतिगणत्वाद् गडुकण्ठप्रभृतयस्तत्रैव द्रष्टव्याः, तेन गड्वादिभ्यः परं सप्तम्यन्तं भविष्यति। **कथं बहेगडुरिति? यदि गड्वादिभ्यः** सप्तम्याः परवचनमिति भावः। **प्राप्तस्य च बाधा व्याख्येयेति।** तत्रेदं व्याख्यानम्—'वाहिताग्न्यादिषु' इत्यतो वाग्रहणं क्रियते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेन प्राप्तस्य परनिपातस्य बाधनं भविष्यति॥ ३५॥

निष्ठा॥ ननु विशेषणमेवात्र निष्ठेति। कृतशब्दः क्रियाशब्दः। कटशब्दो द्रव्यवचनः। **तत्र यथा**

पदमञ्जरी

प्रयुज्यते तदा सप्तमीग्रहणेन प्रयोजनम्, अन्यदा तु विशेषणत्वादेव सिद्धम्। **सम्प्रधारणायामिति।** इदमस्तु इदमेवेति निरूपणा = सम्प्रधारणा। **परत्वादिति।** शब्दपरविप्रतिषेधादित्यर्थः। एवमर्थमेव च 'संख्यासर्वनाम्नोः' इति नोक्तम्। **गड्वादिभ्य इति।** गड्वादयः प्रयोगतो द्रष्टव्याः॥ ३५॥

निष्ठा॥ अवमुक्तोपानत्क इति। उरःप्रभृतित्वात्कप्। **ननु चेत्यादि। यथा चित्रगुरिति। गुणद्रव्य-**

भावबोधिनी

* सर्वनाम और संख्या के वाचक शब्दों का पूर्वप्रयोग कहना चाहिये। * सर्वश्वेतः [सर्वः श्वेतः यस्य सः। सभी कुछ सफेद है जिसका, वह। यहाँ 'सर्व' का पूर्व प्रयोग होता है।] सर्वकृष्णः [सर्वः कृष्णः यस्य सः। सभी है काला जिसका, वह। 'सर्व' शब्द सर्वनाम है। अतः पहले प्रयुक्त होता है।] द्विशुक्लः [द्वौ शुक्लौ यस्य सः।] द्विकृष्णः [द्वौ कृष्णौ यस्य सः। यहाँ द्वि शब्द संख्यावाची है। अतः इसका पूर्वनिपात होता है।] इन सर्वनाम और संख्या के वाचक शब्दों का एक साथ प्रयोग होने के कारण संख्यावाचक का पूर्वनिपात होता है [अर्थात् वार्तिक में 'सर्वनाम' पहले है 'संख्या' बाद में है अतः संख्या वाचक ही बलवान् होने से पूर्व में प्रयुक्त होता है। उदा०—द्व्यन्यः [द्वौ अन्यौ यस्य सः। यहाँ 'द्वि' संख्यावाचक है। 'अन्य' सर्वनाम है। अतः संख्यावाची का पूर्वनिपात होता है। दो हैं अन्य जिसके वह] त्र्यन्यः—त्रयः अन्ये यस्य सः। यहाँ भी संख्यावाचक का पूर्वनिपात होता है।]

* प्रिय शब्द का विकल्प से पूर्वनिपात होता है। * उदा०—गुडप्रियः, प्रियगुडः [गुडः प्रियः यस्य सः। यहाँ कभी 'प्रिय' का और कभी 'गुड' का पूर्वनिपात होता है। जिसको गुड अच्छा लगता है।]

* सप्तम्यन्त का पूर्वनिपात प्राप्त रहने पर 'गडु' आदि शब्दों के बाद सप्तम्यन्त का प्रयोग करना चाहिये। * गडुकण्ठः [कण्ठे गडुः यस्य सः।] गडुशिराः [शिरसि गडुः यस्य सः। दोनों में सप्तम्यन्त 'कण्ठे' और 'शिरसि' हैं। अतः इनका परनिपात होता है। गले या सिर पर जो मांस का गोला सा निकल आता है उसे 'गडु' कहते हैं।] तो वहेगडुः [वहे = स्कन्धे गडुः यस्य सः—] यह प्रयोग कैसे होता है? प्राप्त के बाध की व्याख्या करनी चाहिये। अर्थात् 'वा' का पूर्व अपकर्ष करके उसे व्यवस्थित-विभाषा मानकर कहीं-कहीं नहीं भी होता है]॥ ३५॥

बहुव्रीहि समास में निष्ठा-प्रत्ययान्त का पूर्व में प्रयोग करना चाहिये। उदा०—कृतकटः। [कृतः कटः येन सः।. कृतं कटे येन सः आदि विग्रह हैं।] भिक्षितभिक्षिः [भिक्षिता भिक्षिः येन सः] अवमुक्तोपानत्कः [अवमुक्ता

आहृतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा ? नैष नियमः, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धनत्वात् । कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यम् ।

*** निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् *** (म० भा० २.२.३६ वा० १) **। शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखजाता । दुःखजाता । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः ? प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥**

न्यासः

गुणो द्रव्यस्य विशेषणं तथा क्रियापि । तथा सति निष्ठान्तस्य विशेषणत्वात् पूर्वेणैव पूर्वनिपातः सिद्धः । **कटे** कृतमनेनेत्यादिना विग्रहभेदेन निष्ठाया विशेषणत्वाभावं दर्शयति । अत्र विग्रहे सप्तम्यन्तमेव विशेषणम्, निष्ठान्तं विशेष्यम्, सामानाधिकरण्ये हि क्रियागुणौ विशेषणविशेष्यभावौ नियमेनानुभवतः, न हि वैयधिकरण्ये । तथा हि—पटस्य शुक्लः, काकस्य गतिरित्यत्र गुणादेर्विशेष्यत्वम्, व्यवच्छेद्यत्वात्; द्रव्यस्य तु विशेषणत्वम्, व्यवच्छेदकत्वात् । **निष्ठायाः पूर्वनिपाते इत्यादि ।** जात्यादिभ्यो निष्ठान्तं परमुच्यते, तेन तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं व्याख्यानम्—सारङ्गजग्धी-मासजाता-सुखजातादयः शब्दा आहिताद्येराकृतिगणत्वात् तदन्तःपातिनः, तेन जातिकालसुखादिभ्यो निष्ठान्तं परं भवतीति । **सारङ्गजग्धीति ।** सारङ्गशब्दो जातिवचनः । ततः 'कादल्पाख्यायाम्' इत्यनुवर्त्तमाने 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । **कथं कृतकट इति ।** कटशब्दस्य जातिवाचित्वादिति प्रश्नः । **प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येयेति ।** तेन कृतकट इत्यत्रापि भविष्यतीति भावः । सा पुनरप्राप्तस्य चाबाधा

पदमञ्जरी

शब्दयोरुपनिपाते गुणशब्दस्य विशेषणत्वम्, क्रियाद्रव्यशब्दयोरपि क्रियाया एव विशेषणत्वम् । ततश्च पूर्वेणैव सिद्धमिति भावः । **विवक्षानिबन्धनत्वादिति ।** यदा कृत किञ्चिदनेनेति निर्ज्ञाते कट इति प्रयुज्यते तदा कटो विशेषणमिति मन्यते । **कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति ।** एवं विग्रहे कृतस्य विशेषणत्वशङ्कैव नास्तीति भावः । क्वचित्तु वाशब्दो न पठ्यते, तत्र विवक्षानिबन्धनत्वादित्युक्ते तामेव विवक्षां दर्शयतीति व्याख्येयम् ।

जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति । ज्ञापकात्सिद्धम्, 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनाद्' इत्याह, तज्ज्ञापयति 'जात्यादिभ्यः परा निष्ठा निपतति' (कात्या० वा० १४२२) इति । **शार्ङ्गजग्धीति ।** शार्ङ्ग

भावबोधिनी

उपानत् येन सः । छोड़ दिया है जूता को जिसने । यहाँ स्वार्थिक 'क' प्रत्यय होता है ।] आहृतसुब्रह्मण्यः [आहृतं सुब्रह्मण्यं येन सः] निष्ठाप्रत्ययान्त तो विशेषण ही होता है—[अतः पूर्व सूत्र से ही पूर्वनिपात सम्भव है] इस शंका समाधान यह है कि विशेषणविशेष्यभाव विवक्षामूलक होता है । यहाँ 'कटे कटेन वा कृतम्—यह विग्रह करना चाहिये । [यहाँ 'कृतम्' यह विशेषणवाची नहीं रहता है । अतः इसका पूर्वनिपात सम्भव नहीं है । यह सूत्र आवश्यक है ।]

* निष्ठा के पूर्वनिपात के प्रसङ्ग में जातिवाचक, कालवाचक और सुख आदि शब्दों के बाद निष्ठा-प्रत्ययान्त का प्रयोग होता है । * शार्ङ्गजग्धी [शार्ङ्गं जग्धं यया सा । यहाँ निष्ठा-प्रत्ययान्त जग्ध का परनिपात होता है । शार्ङ्ग = मासजातः । विदग्ध मांस । न्यासकार ने 'सारङ्गजग्धी' यह लिखा है । परन्तु भाष्य में 'शार्ङ्गजग्धी' यही पाठ है । यह जातिवाची है] पलाण्डुभक्षिती [पलाण्डुः भक्षितो यया सा । यहाँ भी निष्ठान्त का पूर्वप्रयोग होता है । प्याज खाया है जिसने] मासजाता [मासः जातः यस्याः सा—विग्रह है । यहाँ कालवाचक से परे निष्ठा है] संवत्सरजाता [संवत्सरः जातः यस्याः सा ।] सुखजाता । [सुखं जातं यस्याः सा] दुःखजाता [दुखं जातं यस्याः सा । इनमें निष्ठान्त का परप्रयोग किया जाता है ।] कृतकटः, भुक्तौदनः आदि प्रयोग कैसे होते हैं ? [यहाँ निष्ठान्त का परप्रयोग क्यों नहीं होता है ?] प्राप्त के बाध की व्याख्या करनी चाहिये [यहाँ भी 'वा' की अनुवृत्ति मानकर व्यवस्थित-विभाषा माननी चाहिए ।]

★ प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ★ (म० भा० २.२.३६ वा० ५)। **अस्युद्यतः। दण्डपाणिः। कथम् उद्यतगदः, उद्यतासिः ? प्राप्तस्य चाबाधाः व्याख्येया ॥**

४६०. वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥ (८००)

'निष्ठा' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते। आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम्। अग्न्याहितः। आहिताग्निः। जातपुत्रः। पुत्रजातः। जातदन्तः। जातश्मश्रुः। तैलपीतः। घृतपीतः ऊढभार्यः। गतार्थः। आकृतिगणश्चायम्। तेन गडुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

४६१. कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिकडारः।

न्यासः

पूर्ववदेव व्याख्येया। एवमुत्तरत्रापि व्याख्येया। **प्रहरणार्थेभ्य इत्यादि।** प्रहरणमर्थो येषां ते तथोक्ताः। तेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—अस्युद्यतः, दण्डपाणिरित्येवमादीनां शब्दानामाहिताग्न्यादिषु पाठात् परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति ॥ ३६ ॥

वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ कडारादयो ये गुणशब्दास्तेषां विशेषणत्वं भवतीत्याह—**गुणशब्दानामित्यादि।** गतार्थम् ॥ ३८ ॥

पदमञ्जरी

जग्धमनयेति बहुव्रीहिः। 'क्तादल्पाख्यायाम्' 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष्। अत्राहुः—निष्ठाशब्देन या विहिता निष्ठा तस्या ग्रहणम्। तेन सुस्थितम्, चारुहसितमित्यादौ 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यस्य परनिपात इति ॥ ३६-३७ ॥

भावबोधिनी

✱ प्रहरण अर्थवाचक शब्दों से परे निष्ठा और सप्तम्यन्त शब्द होते हैं—ऐसा कहना चाहिये। ✱ अस्युद्यतः [उद्यतः = कोषात् निष्क्रान्तः असिः यस्य सः यहाँ प्रहरणवाची 'असि' से परे निष्ठान्त 'उद्यत' का प्रयोग किया जाता है।] दण्डपाणिः [दण्डः पाणौ यस्य सः। यहाँ सप्तम्यन्त पाणि का परप्रयोग होता है। सामान्य सूत्र से सप्तम्यन्त का पूर्वप्रयोग प्राप्त रहता है।] उद्यतगदः, उद्यतासिः [उद्यता गदा यस्य सः, उद्यतः असिः यस्य सः] ये प्रयोग कैसे होते हैं? प्राप्त के बाध की व्याख्या करनी चाहिये। [यहाँ भी 'वा' का सम्बन्ध मानकर व्यवस्थित-विभाषा की कल्पना करनी चाहिये] ॥ ३६ ॥

'निष्ठा' इस पूर्व सूत्र से [निष्ठा-प्रत्ययान्त का] पूर्वनिपात प्राप्त रहते यह विकल्प कहा जा रहा है—आहिताग्नि आदि शब्दों में निष्ठा-प्रत्ययान्त का विकल्प से पहले प्रयोग करना चाहिये। उदा०—अग्न्याहितः आहिताग्निः [आहितः अग्निः येन सः। जिसने अग्नि का आधान कर लिया है। यहाँ निष्ठान्त के वैकल्पिक पूर्वप्रयोग के कारण दो रूप होते हैं] जातपुत्रः, पुत्रजातः [जातः पुत्रः यस्य सः। यहाँ भी निष्ठान्त 'जात' का पूर्वप्रयोग विकल्प से होता है।] जातदन्तः [दन्ताः जाताः यस्य सः] जातश्मश्रुः [जातः श्मश्रुः यस्य सः] तैलपीतः [तैलं पीतं येन सः] घृतपीतः [पीतं घृतं येन सः]। ऊढभार्यः [ऊढा भार्या येन सः]। गतार्थः [गतः अर्थः यस्य सः। इन सभी के दो दो रूप होते हैं।] यह आकृतिगण [माना गया] है। इसलिये [गडकण्ठः आदि शब्दों को इसी गण में देखना चाहिये। [अर्थात् अपेक्षित शब्द का पूर्वनिपात करने के लिये शब्दों का पाठ इसी गण में करना चाहिये] ॥ ३७ ॥

गुणवाचक शब्द विशेषण होते हैं अतः पूर्वनिपात के प्राप्त रहते यह विकल्प कहा जा रहा है। कडार आदि शब्दों को कर्मधारय समास में विकल्प से पूर्व में प्रयुक्त करना चाहिये। उदा०—कडारजैमिनिः, जैमिनिकडारः।

कडार। गडुल। काण। खञ्ज। कुण्ठ। खञ्जर। खलति। गौर। वृद्ध। भिक्षुक। पिङ्गल। तनु। वटर। कर्मधारय इति किम्? कडारपुरुषो ग्रामः॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥

न्यासः

॥ इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥

पदमञ्जरी

कडाराः कर्मधारये॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यत इत्याह—**कडारादय इति॥ ३८॥**

॥ इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥

भावबोधिनी

[कडारश्चासौ जैमिनिः—यह विग्रह है। यहाँ 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० सू० २।१।५७) से कर्मधारय समास होने पर विशेषण = कडार का पूर्वनिपात नित्य प्राप्त होता है। प्रस्तुत सूत्र विकल्प करता है। अतः दो रूप होते हैं। पीला जैमिनि—यह अर्थ है।

[इसमें यद्यपि 'आदि' शब्द का उल्लेख नहीं है तथापि 'कडाराः' इस बहुवचन के बल पर इसे भी गण माना गया है। इस गण में इन शब्दों का पाठ है—]

कडार [पीला]। गडुल [जिसके गले या सिर पर मांस का पिण्ड निकल आया है]। काण [काना]। खञ्ज [लंगड़ा] कुण्ठ [कुण्ठित]। खञ्जर। खलति [जिसके सिर पर बाल नहीं है, गंजा]। गौर [गोरा]। वृद्ध। भिक्षुक। पिङ्गल [पीला]। तनु [पतला]। वटर।

कर्मधारय में—इसका क्या फल है? कडारपुरुषः ग्रामः। [कडाराः पुरुषाः यस्मिन् ग्रामे सः। यहाँ बहुव्रीहि है। अतः विशेषण = कडार का ही पूर्वनिपात होता है।] ॥ ३८॥

॥ इस प्रकार जयादित्य द्वारा विरचित 'काशिका' वृत्ति में द्वितीय-अध्याय का द्वितीय-पाद समाप्त हुआ॥

॥ इस प्रकार जयशङ्कर-लाल-त्रिपाठि-द्वारा विरचित 'भावबोधिनी' हिन्दी-व्याख्या में काशिकावृत्ति के द्वितीय अध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ॥

परिशिष्ट–१

पाणिनीय सूत्र-प्रणयन-पद्धति

सूत्र उसे कहते हैं जो बहुत-सी बातों को थोड़े में ही संक्षिप्त रूप से कह दें। ये सूत्र छः प्रकार के हैं[1]— १. अधिकारसूत्र, २. संज्ञासूत्र, ३. परिभाषासूत्र, ४. विधिसूत्र, ५. नियमसूत्र और ६. अतिदेशसूत्र।

१. अधिकारसूत्र

अधिकार सूत्र उसे कहते हैं जिस सूत्र का अधिकार निश्चित अवधि तक के सूत्र तक हो जाय। अधिकार सूत्र अपने आगे आने वाले अष्टाध्यायी के सूत्रों से सम्बद्ध होता है। ये अधिकार सूत्र मुख्य रूप से कुछ इस प्रकार है—

१. उपदेशेऽजनुनासिक इत्	१.३.२	से	१.३.९	तक
२. अनुदात्तङित् आत्मनेपदम्	१.३.१२	से	१.३.७१	तक
३. शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्	१.३.७८	से	१.३.९३	तक
४. कारके	१.४.२३	से	१.३.५५	तक
५. प्राग्रीश्वरान्निपाताः	१.४.५६	से	१.३.९७	तक
६. कर्मप्रवचनीयाः	१.४.८३	से	१.३.९८	तक
७. प्राक्कडारात् समासः	२.१.३	से	२.२.३८	तक
८. अव्ययीभावः	२.१.५			
९. तत्पुरुषः	२.१.२२			
१०. शेषो बहुव्रीहिः	२.२.२३			
११. आर्धधातुके	२.४.३५			
१२. अनभिहिते	३.३.१	से	२.३.७३	तक
१३, १४. प्रत्ययः, परश्च	३.१.१,२	से	५.४.१६०	तक
१५. धातोः	३.१.९१	से	३.४.१७१	तक
१६. कृदतिङ्	३.१.९३	से	३.४.१७१	तक
१७. कृत्याः प्राङ् णमुल	३.१.९५	से	३.१.१३२	तक
१८. भूते	३.२.८४	से	३.२.१२२	तक
१९. भविष्यति गम्यादयः	३.३.३	से	३.३.१७	तक
२०. लस्य	३.४.७७			
२१. ङ्याप्प्रातिपदिकात्	४.१.१	से	५.४.१६०	तक
२२. स्त्रियाम्	४.१.३	से	४.१.८१	तक
२३. अनुपसर्जनात्	४.१.१४			
२४. तद्धिताः	४.१.७६	से	५.४.१६०	तक
२५. समर्थानां प्रथमाद् वा	४.१.८२			
२६. अङ्गस्य	६.४.१	से	७.४.९७	तक
२७. संहितायाम्	६.१.७१	से	६.१.१५१	तक
२८. अन्तः	६.२.९२			
२९. उत्तरपदादिः	६.२.१११			
३०. अन्तः	६.२.१४३			
३१. अलुगुत्तरपदे	६.३.१			
३२. संहितायाम्	६.३.११४			
३३. मपर्यन्तस्य	७.२.९१			
३४. उत्तरपदस्य	७.३.१०			

---

१. संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते।

३५. सर्वस्य द्वे	८.१.१			
३६. अनुदात्तं सर्वमपादौ	८.१.१८			
३७. पदस्य	८.१.१६	से	८.३.५४	तक
३८. पदात्	८.१.१७	से	८.१.६९	तक
३९. पूर्वत्रासिद्धम्	८.२.१			
४०. वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः	८.२.८२			
४१. तयोर्य्वावचि संहितायाम्	८.२.१०८	से	८.४.६७	तक

इस प्रकार जिस सूत्र का अधिकार चलेगा वह आगे के सूत्रों में अन्वित होता जायगा। जैसे 'वर्तमाने लट्' सूत्र ३.२.१२३ है। इसमें 'प्रत्ययः, परश्च' (३.१.१,२) और 'धातोः' (३.१.९१) तीनों का अधिकार है। अतः ये तीनों उस 'वर्तमाने लट्' में अनुस्यूत हो जायेंगे। तब पूर्ण वाक्य बनेगा—'धातोः वर्त्तमाने लट् प्रत्ययः परश्च', भवति क्रिया का अध्याहार करके अर्थ हुआ—'धातु से वर्त्तमान काल में लट् प्रत्यय होता है और वह परे अथात् बाद में होता है'।

अधिकार और अनुवृत्ति में भेद यह है कि अधिकार सूत्र **सम्पूर्ण** रूप से आगे के सूत्रों से जाकर सम्बद्ध हो जाता है। किन्तु जहाँ सूत्र के **एक या दो पदादि** आगे आने वाले सूत्रों में अन्वित होते हैं उसे 'अनुवृत्ति' कहते हैं। जैसे—'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' १.३.२ सूत्र से दो पदों 'उपदेशे' और 'इत्' की अनुवृत्ति 'तस्य लोपः' १.३.९ सूत्र तक होती है।

२. संज्ञासूत्र

पारिभाषिक अर्थ व्यक्त करने वाले सूत्र संज्ञा सूत्र हैं, जैसे—धातु, प्रातिपदिक, इत्, लोप, वृद्धि, गुण आदि। ये संज्ञाएँ प्रायः प्रथम अध्याय के प्रथम पाद में हैं।

३. परिभाषासूत्र

जिस सूत्र का सम्बन्ध सम्पूर्ण शास्त्र में आगे एवं पीछे सर्वत्र हो वह परिभाषा सूत्र होता है वस्तुतः वह अव्यवस्था में व्यवस्था करता है[1]। जैसे–'इको गुणवृद्धि' १.१.३। यहाँ पहले सूत्र से वृद्धि और गुण की अनुवृत्ति है। सूत्र का अर्थ हुआ कि गुण हो या वृद्धि हो ऐसा जहाँ कहीं कहा जाय वहाँ इक् के स्थान में ही गुण और वृद्धि हो। इसी प्रकार 'आद्यन्तौ टकितौ' (१.१.४५) 'मिदचोऽन्त्यात् परः' (१.१.४६), 'एच इग्घ्रस्वादेशे' (१.१.४७) 'षष्ठी स्थानेयोगा' (१.१.४८), 'स्थानेन्तरतमः' (१.१.४९) आदि परिभाषा सूत्र हैं।

४. विधिसूत्र

विधान करने वाले सूत्र विधि सूत्र कहलाते हैं। जैसे—वर्तमाने लट् (३.२.१२३)। यह सूत्र वर्तमान काल में लट् के प्रयोग का विधान करता है। इसमें सामान्यविधि ओर निषेधविधि दोनों माने जाते हैं। जैसे—'न विभक्तौ तुस्माः' (१.३.४) यह सूत्र इत् संज्ञा का निषेधक सूत्र है।

५. नियमसूत्र

पूर्ववर्त्ती सूत्र से कार्य की सिद्धि सम्भव रहते हुए जब दूसरा सूत्र उसी कार्य के लिए बनाया जाता है तब उसे 'नियमसूत्र' कहते हैं। जैसे—'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' के रहते हुए 'कृत्तद्धितसमासाश्च' यह सूत्र नियमार्थ है।

६. अतिदेशसूत्र

समानता का अधिकार प्राप्त कराने वाला सूत्र 'अतिदेश' सूत्र कहलाता है, जैसे 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (१.१.५५)। 'आदेश स्थानी के समान हो जाता है'।

---

१. परिभाषेयं स्थानिनियमार्था। अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते। इति काशिका (१.१.३)।

परिशिष्ट–२

संक्षिप्तीकरण की विधियाँ

पाणिनि ने व्याकरण के प्रत्येक नियम को सूत्र रूप में अति संक्षिप्त करके प्रस्तुत किया है। इन सभी नियमों को अति संक्षिप्त करने में पाणिनि को अनेक विधियों का आश्रय लेना पड़ा जिनका विस्तृत विवेचन इस प्रकार हैं—

१. प्रत्याहार-विधि—

विशिष्ट अनुबन्ध के साथ विशिष्ट वर्णसमुदाय का ज्ञान जिससे होता है उसे 'प्रत्याहार' कहते हैं[1], जैसे—अण्, अच् आदि प्रत्याहारों का प्रयोजन है लाघव अर्थात् लघु रूप से व्याकरण शास्त्र की प्रवृत्ति करना है[2]। इन प्रत्याहारों के द्वारा ही 'इको यण् अचि' (पा० सू० ६.१.७७) आदि छोटे-छोटे सूत्र से कार्य होता है अन्यथा सभी वर्णों का उच्चारण करके स्थानी का ज्ञान और आदेशों का ज्ञान तथा परनिमित्तों का ज्ञान कराने में गौरव अपरिहार्य होता है।

प्रत्याहार १४ माहेश्वर सूत्रों से वनते हैं। ये चौदह सूत्र हैं—१. अइउण्, २. ऋऌक्, ३. एओङ्, ४. ऐऔच्, ५. हयवरट्, ६. लण्, ७. ञमङणनम्, ८. झभञ्, ९. घढधष्, १०. जबगडदश्, ११. खफछठथचटतव्, १२. कपय्, १३. शषसर्, १४. हल्।

इन चौदह सूत्रों में से किसी भी अक्षर से आरम्भ करके अन्तिम हल् वर्ण तक के बीच के सभी अक्षर तथा वह प्रथम अक्षर भी उस प्रत्याहार के अन्तर्गत आते हैं, जैसे—'अच्' प्रत्याहार के अन्तर्गत 'अ इ उ ण्' सूत्र के प्रथम अक्षर 'अ' से लेकर 'ऐ औच्' सूत्र के च् वर्ण तक के सभी अक्षर आ जायेंगे। इस प्रकार अन्य प्रत्याहार 'अक्' 'अण्' आदि भी बनेंगे। इन माहेश्वर के सूत्रों के आधार पर कुल इकतालिस प्रत्याहार बनते हैं, जिनका परिगणन एक श्लोक में इस प्रकार किया गया है—

एकस्मात् ङञणवटा, द्वाभ्यां षः, त्रिभ्य एव कणमाः स्युः।
झयौ चयौ चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्यः, शलौ षड्भ्यः[3]॥

एक—एक वर्ण से परे ङ् ञ् ण् व् ट् ग्राह्य है—	१. एङ्	२. यञ्	३. अण्	४. छव	५. अट्		=५
दो—वर्णों से परे ष् लेना ग्राह्य है—	१. झष्	२. भष्					=२
तीन—तीन वर्णों से परे क् ण् म् ग्राह्य है—	१. अक्	२. इक्	३. उक्				=३
	१. अण्	२. इण्	३. यण्				=३
	१. अम्	२. यम्	३. ङम्				=३
चार –चार वर्णों से परे च् य ग्राह्य है—	१. अच्	२. इच्	३. एच्	४. ऐच्			=४
	१. यय्	२. मय्	३. झय्	४. खय्			=४
पांच—वर्णों से परे र् ग्राह्य है—	१. यर्	२. झर्	३. खर्	४. चर्	५. शर्		=५
छः—छः वर्णों से परे श्, ल् ग्राह्य हैं—	१. अश्	२. हश्	३. वश्	४. झश्	५. जश्	६. बश्	=६
	१. अल्	२. हल्	३. वल्	४. रल्	५. झल्	६. शल्	=६
						कुल योग	४१

इनके अतिरिक्त सुप्, तिङ् आदि अन्य प्रत्याहार भी हैं।

---

१. प्रत्याहारः 'अ इ उ ण्' इत्येवमादिको विशिष्टानुपूर्वीको विशिष्टानुबन्धकश्चाक्षरसमाम्नायः, प्रत्याह्रियन्ते = संक्षिप्यन्ते वर्णा अस्मिन्निति–न्यास, का० प्र० भा० पृ० १४।

२. प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः–इति काशिका, प्र० भा० पृ० १४। म० भा० पस्पशा०।

३. काशिका, भाग १, पृ० ५१।

२. अनुबन्ध संयोजन—

इत्संज्ञायोग्य वर्णों की अनुबन्ध संज्ञा होती है। अष्टाध्यायी में विभिन्न वर्णों की इत्संज्ञा की गई है। जिनकी इत्संज्ञा होती हैं उनका यद्यपि लोप हो जाता किन्तु इनके कारण कभी गुण, कभी वृद्धि, कभी आगम और कभी आदेश हुआ करते हैं। इत्संज्ञा वाले वर्ण हैं—[१] उपदेश अवस्था में अनुनासिक अच् अर्थात् धातु, आगम, प्रत्यय और आदेश के मूल रूप में स्थित अनुनासिक (स्वर) की इत्संज्ञा होती हैं। (उपदेशेऽजनुनासिक इत् १.३.२)। [२] अन्तिम हल् वर्ण (हलन्त्यम् १.३.३)।[1] [३] धातु के आदि में ञि टु डु (आदिर्ञिटुडवः १.३.५)। [४] प्रत्यय के पूर्व आने वाले चवर्ग, टवर्ग और षकार (चुटू १.३.७, षः प्रत्ययस्य १.३.६)। [५] तद्धित प्रत्ययों को छोड़कर अन्य प्रत्ययों के आरम्भ में आने वाले ल् श् तथा कवर्ग की इत्संज्ञा होती है (लशक्वतद्धिते १.३.८)।

३. अनुवृत्ति—

पूर्व के सूत्रों के किसी अंश का उत्तरवर्ती सूत्रों में अनुवर्तन होना ही 'अनुवृत्ति' होती है। सूत्रों के विस्तार को संक्षित करने की दृष्टि से अनुवृत्ति का प्रयोग हुआ है। सम्पूर्ण अष्टाध्यायी में सभी सूत्र मिलकर एक महावाक्य हैं। वस्तुतः पूर्व सूत्र में पठित शब्द की आवश्यकतानुसार उत्तरवर्त्ती सूत्रों में अनुवृत्ति करके (उसका उस सूत्र के पदों के साथ अन्वय करके) सूत्र का अर्थ पूर्ण कर लिया जाता है। इससे लाभ यह है कि सभी उत्तरवर्ती सूत्रों में उसी पद को दुहराना नहीं पड़ा है। अष्टाध्यायी में प्रायः यह अनुवृत्ति निकटस्थ सूत्रों में ही है। किन्तु कभी-कभी मण्डूकप्लुत्या दूरवर्ती सूत्रों में भी अनुवृत्ति चली जाती है।

४. गणपाठ—

आचार्य पाणिनि को जहाँ ऐसे अनेक शब्दों का उल्लेख करने की आवश्यकता हुई, जिनमें केवल एक ही नियम प्रत्ययविधान आदि का कार्य करता हो, वहाँ आचार्य ने उन सभी शब्दों का उल्लेख न करके उन सभी का संयोजन एक 'गण' बनाकर कर दिया है। गण के आदि में आने वाले एक ही शब्द को लेकर सूत्र बना दिया है। इस गणपाठ को एक स्थान पर एकत्रित कर दिया है, जैसे—'गर्गादिभ्यो यञ्' आदि। इस सूत्र में मात्र 'गर्ग' शब्द का उल्लेख है किन्तु वह अपने गण के १०८ शब्दों का बोधक हैं। इसी प्रकार 'सर्वादीनि सर्वनामानि' सूत्र में मात्र 'सर्व' शब्द पठित है जबकि यह अपने गण के ३५ शब्दों का बोधक है।

५. संज्ञाएँ और परिभाषाएँ—

संक्षिप्तीकरण की प्रक्रिया में संज्ञाओं (नामकरण) और परिभाषाओं का महत्त्वपूर्ण योगदात है। ये संज्ञाएँ पाणिनि ने तो बनाई हैं ही, किन्तु कुछ संज्ञाएँ तो पाणिनि के पूर्व ही बन चुकी थी। इनमें से कुछ इस प्रकार हैं—

(i **गुण**—अ, ए और ओ की गुण संज्ञा होती है। (अदेङ्गुणः १.१.२)।

(ii) **वृद्धि**—आ, ऐ और औ की वृद्धि संज्ञा है। (वृद्धिरादैच् १.१.१)

(iii) **संयोग**—दो या दो से अधिक व्यञ्जनों के मेल की 'संयोग' संज्ञा है। (हलोऽनन्तराः संयोगः १.१.७)

(iv) **सम्प्रसारण**—य् व् र् ल् के स्थान पर आने वाले क्रमशः इ, उ, ऋ, ऌ वर्णों की सम्प्रसारण संज्ञा है। (इग्यणः सम्प्रसारणम् १.१.४५)

(v) **लोप**—प्रत्यय आदि का अपने स्थान पर न रहना (अदर्शन) ही 'लोप' कहा गया है। (अदर्शनं लोपः १.१.६०)।

यह लोप ही स्थानभेद से लुक्, श्लु और लुप् भी कहा जाता है।

---

१. धातु-सूत्र-गणोणादि वाक्य-लिङ्गानुशासनम्।
आगम-प्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥

(क) 'पद' संज्ञा—

सुप् या तिङ् प्रत्ययों से युक्त शब्द की 'पद' संज्ञा होती है, (सुप्तिङन्तं पदम् १.४.१४)। [प्रातिपदिक में लगने वाले सुप् और धातु में लगने वाले प्रत्ययों को 'तिङ्' कहते हैं।] इसके अतिरिक्त सर्वनामस्थान को छोड़कर 'सु' से लेकर 'कप्' तक के प्रत्ययों में अन्य प्रत्ययों के जुड़ने पर पूर्व शब्द की भी 'पद' संज्ञा होती है (स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १.४.१७)।

(ख) 'भ' संज्ञा—

यकारादि और स्वरादि-प्रत्ययों के जुड़ने पर पूर्व शब्द की 'पद' संज्ञा न होकर 'भ' संज्ञा होती है। (यचि भम् १.४.१८)।

(ग) 'उपधा' संज्ञा—

अन्तिम वर्ण से ठीक पहले वाले वर्ण की उपधा संज्ञा होती है (अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा १.१.६५)

(घ) 'घु' संज्ञा—

दाप् और दैप् धातुओं को छोड़कर दा और धा स्वरूप वाली धातुओं की घु संज्ञा होती है (दाधा घ्वदाप् १.१.२०)

(ङ) 'घ' संज्ञा—

तरप् और तमप् प्रत्ययों की 'घ' संज्ञा होती है (तरप्तमपौ घः १.१.२३)।

(च) 'टि' संज्ञा—

किसी शब्द के अन्तिम स्वर और यदि उससे बाद में व्यञ्जन भी हो तो उस समुदाय की टि संज्ञा होती है (अचोऽन्त्यादि टि १.१.६४)।

(छ) 'सवर्ण' संज्ञा—

जिन वर्णों के तालु आदि उच्चारण स्थान तथा आभ्यन्तर प्रयत्न एक हों वे 'सवर्ण' कहे जाते हैं (तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १.१.९)।

(ज) सत्संज्ञा—

शतृ और शानच् प्रत्ययों की सत् संज्ञा है (तौ सत् ३.२.१२७)।

६. प्रातिपदिक संज्ञा—

(i) धातु, प्रत्यय और प्रत्ययान्त के अतिरिक्त कोई भी अर्थवान् शब्द 'प्रातिपदिक' कहलाता है (अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १.२.४५)। (ii) इनके अतिरिक्त कृदन्त, तद्धितान्त तथा समासान्त पदों की भी 'प्रातिपदिक' संज्ञा कही गई है (कृत्तद्धितसमासाश्च १.२.४६)।

७. सर्वनामस्थान संज्ञा

पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग (नपुंसकभिन्न) प्रातिपदिक शब्दों के आगे आने वाले सुट् (सु, औ, जस् अम् औट्)—ये (विभक्ति) और 'शि' प्रत्यय 'सर्वनामस्थान' कहे जाते है। जैसे चितवान् धनानि (शि सर्वनामस्थानम्, सुडनपुंसकस्य १.१.४२, ४३)।

८. विभाषा

जहाँ पर विकल्प से कोई विधान होता है या नहीं होता है वहाँ 'विभाषा' होती है (न वेति विभाषा १.१.४४)।

९. निष्ठा

क्त और क्तवतु प्रत्ययों की निष्ठा संज्ञा होती है (क्तक्तवतू निष्ठा १.१.२६)।

१०. संहिता

वर्णों की अति समीपता की 'संहिता' संज्ञा होती है (परः सन्निकर्षः संहिता १.४.१०९)।

११. प्रगृह्य

ईकारान्त, ऊकारान्त, एकारान्त द्विवचन (सुबन्त या तिङन्त) पदों की 'प्रगृह्य' संज्ञा कही गई है (ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् १.१.११)। इसके अतिरिक्त और भी शब्दों की प्रगृह्य संज्ञा होती है।

१२. सार्वधातुक एवं आर्धधातुक

तिङ् तथा शित् (जिनमें श् की इत् संज्ञा हो जाती है) प्रत्ययों की 'सार्वधातुक' संज्ञा कही गयी है (तिङ् शित् सार्वधातुकम् ३.४.११३) इनके अतिरिक्त शेष प्रत्यय 'आर्धधातुक' कहे जाते हैं (आर्धधातुकं शेषः ३.४.११४)।

१३. अपृक्त

अकेला अल् (और कुछ न हो तो उस) प्रत्यय की 'अपृक्त' संज्ञा होती है जैसे वाच् स्; यहाँ स् की 'अपृक्त' संज्ञा होकर लोप हुआ है (अपृक्त एकाल् प्रत्ययः १.२.४१)।

१४. उपसर्जन

समास (विधायक सूत्रों) में प्रथमा विभक्ति में कहे हुए शब्द की 'उपसर्जन' संज्ञा होती है; जैसे—'षष्ठी' (२.२.८) सूत्र में 'षष्ठी' शब्द प्रथमान्त हैं। अतः देवस्य गृहं देवगृहम् में देवस्य की 'उपसर्जन' संज्ञा होती है (प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १.२.४३)।

१५. धातु

भू आदि शब्दों की क्रियावाची होने पर धातु संज्ञा होती है; जैसे—पठति में पठ् की 'धातु' संज्ञा है (भूवादयो धातवः १.३.१)।

१६. वृद्ध

जिनके अचों में आदि (पहला) अच् वृद्धि संज्ञा वाला (आ ऐ औ में से कोई) हो तो उस शब्द की 'वृद्ध' संज्ञा होती है। (वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् १.१.७२) (४.२.११३ से) छ प्रत्यय होता है।

१७. ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत

कुक्कुट की कु कू कू३ आवाज में क्रमशः उकार की ध्वनि उ ऊ ऊ३ का जो काल होता है उसी के बराबर काल वाले अच् की 'ह्रस्व' 'दीर्घ' 'प्लुत' संज्ञा होती है (ऊकालोऽच् ह्रस्वदीर्घप्लुतः १.२.२७)।

१८. उदात्त-अनुदात्त-स्वरित

(i) जो ऊँचे स्वर से बोला जाय वह 'उदात्त' होता है। (उच्चैरुदात्तः १.२.२९)। (ii) जो नीचे स्वर से बोला जाय उसे 'अनुदात्त' कहते हैं (नीचैरनुदात्तः १.२.३०)। (iii) जिसमें दोनों ही (उदात्त एवं अनुदात्त) मिले हों वह 'स्वरित' होता है (समाहारः स्वरितः १.२.३१)। यह स्थान को मान कर समझना चाहिए।

१९. परिभाषा

निर्णय करने वाले सूत्र परिभाषा के अन्तर्गत आते हैं जैसे चि + तृच् में गुण (७.३.८४) प्राप्त है। अब गुण अ ए ओ तीनों है। फिर कौन होगा ? यहाँ परिभाषा सूत्र 'स्थानेऽन्तरतमः' १.१.४९ निर्णय देता है कि सदृशतम हो। अतः इ के स्थान में सदृशतम ए होकर चेतृ (= चेता) बन जाता है। इसी प्रकार स्तु से स्तोता होता है)।

———

परिशिष्ट—३

पारिभाषिक शब्द

नीचे उन प्रसिद्ध पारिभाषिक शब्दों का संग्रह है जिनको पाणिनि ने प्रयुक्त करते हुए भी परिभाषित नहीं किया है।

१. प्रकृतिभाव

जहाँ वर्णों में प्राप्त कोई विकार नहीं होता है और वे अपनी पूर्व स्थिति में ही बने रहते हैं, वहाँ 'प्रकृति-भाव' कहा जाता है; जैसे—हरी एतौ। इस प्रकार यहाँ यण् सन्धि नहीं होती है।

२. आगम

जहाँ पूर्वतः वर्तमान आगमी वर्ण तो बना ही रहता है और अन्य वर्ण का भी आगमन हो जाता है, वहाँ 'आगम' कहा जाता है। यह आगम मित्रवत् होता है। जैसे—सन् + अच्युतः, नुट् = न् आगम = सन्नच्युतः।

३. आदेश

जहाँ एक वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण आकर पूर्व वर्ण का नाश कर देता है वहाँ 'आदेश' कहा जाता है। यह आदेश शत्रुवत् होता है जो पूर्व वर्ण को हटाकर स्वयं बैठ जाता है। जैसे—सुधी + उपास्यः—'ई' का यण् 'य्' करने पर सुध्य् उपास्यः।

४. एकादेश

जहाँ दो वर्ण मिलकर एक रूप हो जाते हैं; वहाँ 'एकादेश' होता है; जैसे—रमा + ईशः = रमेशः (यह गुण-वृद्धि आदि रूप एकादेश है।)

५. पूर्वरूप

जहाँ पूर्व एवं पर वर्ण के मिलने पर केवल पूर्व वर्ण का ही रूप रह जाता है और पर वर्ण नष्ट हो जाय तो वहाँ 'पूर्वरूप' कहा जाता है; जैसे—हरो + अयम् = हरोऽयम्।

६. पररूप

जहाँ पूर्व एव पर वर्णों के मिलने पर केवल पर वर्ण ही रह जाता है और पूर्व वर्ण नष्ट हो जाता है वहाँ 'पररूप' कहा जाता है; जैसे—प्र + एजते = प्रेजते।

७. योग विभाग

प्रक्रिया की अवस्था में सूत्र का विभाग कर लेना 'योगविभाग' कहलाता है। इस प्रकार एक ही सूत्र के दो विभाग कर लिए जाते हैं। एक भाग की प्रवृत्ति होती है और दूसरे भाग की प्रवृत्ति नहीं होती है। आगे अन्य लक्ष्यों में उसकी प्रवृत्ति होती है। लक्ष्यसिद्धि ही इसका मूल है। जैसे—'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' में 'विभाषा' योगविभाग है।

पाणिनीय-सूत्रसूची

प्रसादाद्विश्वनाथस्य **त्रिपाठो जयशङ्करः** ।
कृतवान् '**काशिका**'—व्याख्यामपूर्वां '**भावबोधिनीम्**' ॥ १ ॥
नत्वा साम्बं शिवं भक्त्या ग्रन्थानालोच्य यत्नतः ।
वृत्तिं प्रस्तौति सम्पाद्य **मालवीयः सुधाकरः** ॥ २ ॥

शुद्धाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठाङ्काः	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
२	७	तै० सं० १८.६.१०.	तै० सं० १.८.६.१०
३	हि० ५	क्रियावचक	क्रियावाचक
५	हि०–७	अर्थ घञ् में	अर्थ में घञ्
२२	१४	साहसमसाहसिकि	साहसमसाहसिकी' (शिशु० ९.५९)
२५	१८	० अदीव्यन्निति	० अदीव्यन्' (शिशु० ८.३२) इति।
३९	२१	वक्षः' इत्यत्र	वक्षः' (किरात० १७.६३) इत्यत्र
४९	१६	जिगीषवः' इति ?	जिगीषवः' (किरात० २.३५) इति ?
५७	८	(धा० पा०)	अत्र '(धा० पा०)' इत्यनन्तरं मूलस्य '१४९८ इति क्र्यादिपठितस्य। तस्य'''इत्यारभ्य 'कम् ? गिरति।' इत्यन्तः ग्रन्थः मुद्रणभ्रमात् न्यासे प्रक्षिप्तः।
५९	२३	निपातामिति।	निपातानामिति।
६५	१६	सनन्ताद्	सन्नन्ताद्
६७	५	उहाञ्चक्रे	ऊहाञ्चक्रे
६८	५	नैवात्रेको	नैवात्रैको
६९	१६	व्याख्येमित्यर्थः।	व्याख्येयमित्यर्थः।
७०	१४	सवत्साधे नुरानीयताम्	सवत्सा धेनुरानीयताम्
७२	१८	ण्यन्तावस्थायामेव। विधीयते।	ण्यन्तावस्थायामेव विधेयो।
७२	१८	अनुवादसामर्यादिवाणौ	अनुवादसामर्थ्यादिवाणौ
७७	१३	निषादिनम्' इति	निषादिनम्' (शिशु० १२.५) इति।
८५	२४	एष विधिश्चुरादिणिजन्तात्स्यादिति। कश्चन निश्चुनुते स्म-अप्राप्त वचनेऽत्र''''।	'एष विधिर्न चुरादिण्यन्तात् स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म। आप्तवचोऽत्र।
१००	१२	नैवारश्चरु''''मिति,	नैर्ऋतश्चरु'''म् (मै० सं० २.६.५) इति।
१०८	१८	वर्षाम्वै इति	वर्षाम्वै इति
१०८	२४	पितुर्गृहे' इति ?	पितुर्गृहे' (कुमार० ५.४३) इति ?
१०९	२४	**इयवङुङ्स्थानौ**	**इयवङुवङ्स्थानौ**
११०	२	भावने	भानवे
११०	१९	इवर्ण उर्वाश्च	इवर्ण उवर्णश्च
११२	१९	विधीयते ॥ इति ?	विधीयते ॥ (पराशरस्मृतिः) इति ?
१२४	२७	सन्ति आनोयन्ते	सन्ति (आनीयन्ते)
१२६	२९	पृथगवस्थिते ॥ इति।	पृथगवस्थिते ॥ (वा० पा० १.५५) इति।
१३७	५	स एव मन्यते—	स एवं मन्यते
१३७	६	बुघ्यया तत्	बुद्ध्या तत्

पृष्ठाङ्काः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७	९	'वृच् आवरणे'	वृञ् आवरण
१४२	२२	शम्बरमन्वविन्दत्',	शम्बरमन्वविन्दत्' (ऋ० २.१२.११),
१४५	१७	चरुं निर्वपेत्,	चरुं निर्वपेत् (तै० सं० २.३.४.१)
१४५	१७	अयक्षत्,	अयक्षत् (तै० सं० ६.५.६.१),
१४५	१८	वहन्तः,	वहन्तः (तै० सं० १.१.५.२),
१५६	३५	न्यायसम्मतः	न्याससम्मतः
१६३	५	यद्यप्यं	यद्यप्ययं
१७९	२२	आद्युदात्ताः' इति	आद्युदात्ताः' (फिट्सूत्र ४.८०) इति
१८८	१९	० वर्जम्' इति	वर्जम्' (फि० सू० ४.८१) इति
१८८	१९	'निपाताः' इत्येव	निपाताः' (फि० सू० ४.८०) इत्येव
१९७	२६	अस्तं गच्छति ।	यद् अस्तं गच्छति ।
२११	९	लिङ्गविपरिणाम,	लिङ्गविपरिणामं
२१६	१९	**अधिकार्थवचनेति**	**अधिकार्थवचनेनेति**
२२३	६	कुर्वाणेसति	कुर्वाणे सति
२२३	१५	युष्मद्युपदे	युष्मद्युपपदे
२३८	२२	तद्वता सह ॥ इति	तद्वता सह ॥ (वा० प० ३.१४.४८) इति ।
२३९	१३	न हीयते ॥ इति	न हीयते ॥ (वा० प० ३.१४.४७) इति।
२४१	१४	गोलकः । इति	गोलकः । (मनु० ३.१७४) इति
२४१	१५	डिच्च'	डिच्च' (दश० उ० १.११८)
२४१	१६	'मदेश्च' इति	'मदेश्च' (दश० उ० ८.३१) इति
२५७	४	विद्योतते विद्युत्	विद्योतते विद्युत् ।
२५८	३	पञ्चसुत्वेक त्वेकरूपासु	पञ्चसु त्वेकरूपासु
२७९	२१	नन्वसा	नन्वसौ
२८१	१	गुणवचनेति	गुणवचनेनेति
२८५	७	वनंनद्या	वनं नद्या
२८६	५	० विशदमध्यवहार्यं	विशदमभ्यवहार्यं
३१३	९	० **मिति**[१] । शिष्ल्ठ विशरणे'	० मिति । 'शिष्ल्ठ विशरणे'[१]
३१३	१७	० मिति[१] । शिष्ल्ठ शेषणे'	० मिति । 'शिष्ल्ठ शेषणे'[१]
३३३	२१	एहि द्वितियेति	एहि द्वितीयेति
३६२	१७	'यो जात एव पर्यभूषत्'	'यो जात एव···· पर्यभूषत्' (ऋ० २.१२.१)
३६२	१७	'यः शम्बरमन्वविन्दत्	'यः शम्बरम्···· अन्वविन्दत्' (ऋ० २.१२.११)
३६२	१७	योऽन्तरिक्षं विममे	'योऽन्तरिक्षं विममे' ····(ऋ० २.१२.२)
३८०	२	केशेषुकेशेषु	केशेषु केशेषु
३८२	१७	पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदीति ।	पुरुषं जगत् । वैवस्वतो न तृप्यति पञ्चभिर्मानवैर्यमः । (तै० आ० ६.५.४)